Universiteit
Leiden
The Netherlands

Vijandbeelden : de veiligheidsdiensten en de democratie, 1912-1992

Hijzen, C.W.

Citation
Hijzen, C. W. (2016, November 16). *Vijandbeelden : de veiligheidsdiensten en de democratie, 1912-1992*. Boom, Amsterdam. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/44272

Version:	Not Applicable (or Unknown)
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/44272

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle http://hdl.handle.net/1887/44272 holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Hijzen, Constant
Title: Vijandbeelden : de veiligheidsdiensten en de democratie, 1912-1992
Issue Date: 2016-11-16

VIJANDBEELDEN

CONSTANT HIJZEN

Vijandbeelden

De veiligheidsdiensten en de democratie,

1912-1992

Boom – Amsterdam

Omslagontwerp: Bart van den Tooren
Vormgeving binnenwerk: Zeno Carpentier Alting

© 2016 Constant Hijzen

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

ISBN 9789058755223
NUR 680

www.boomgeschiedenis.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Inhoud

INLEIDING

De kast van Henk 9

De wereld van inlichtingen- en veiligheidsdiensten 10

De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten 14

Inlichtingenstudies: de ontwikkeling van een discipline 16

Onderzoek naar de Nederlandse inlichtingengeschiedenis 17

De buitenwereld in beeld 20

Benadering en afbakening van het onderzoek 24

Methode van dit onderzoek 28

Bronnenonderzoek 31

Vraagstelling en hoofdstukindeling 33

HOOFDSTUK 1

Klein, geheim en verweesd. De veiligheidsdienst in handen van de ordebewaarders, 1912-1940 37

Militaire schreden op inlichtingenterrein 37

De eerste inlichtingendienst en het uitbreken van de Grote Oorlog, 1912-1914 40

Organisatie en werkwijze van de meest fatsoenlijke inlichtingendienst der wereld 43

Inbedding van de inlichtingendienst 48

Geen rust maar revolutie: de komst van een nieuwe dreiging, 1917-1918 50

Dreiging der revolutie, november 1918 52

Politieke inlichtingen en de revolutiebezwering 56

Fabius op glad terrein: plannen voor een veiligheidsdienst 58

Politieke weerstand tegen Fabius' plannen 61

Oprichting van de Centrale Inlichtingendienst, 1919 64

De Centrale Inlichtingendienst, 1919-1940 67

Dreigingspercepties en werkwijze van de Centrale Inlichtingendienst 69

Een nieuwe dreiging in de jaren dertig: extreemrechts 73

Spionitis en de verwaarlozing van het contra-inlichtingenwerk 77

Conclusie 81

HOOFDSTUK 2
Voor democratie en vrijheid. Politici en ambtenaren op veiligheidsterrein, 1940-1952 85
Inleiding 85
De politiek komt in actie: Londense diensten, 1940-1945 87
Bureau Nationale Veiligheid en de herwonnen zelfstandigheid, 1945-1946 92
De Centrale Veiligheidsdienst, 1946-1949 97
Het ambtelijke steekspel 100
De Praagse coup: het communisme als manifeste dreiging, 1948-1949 104
Einthoven luidt de noodklok 107
Politici geven de veiligheidsdienst een zekere basis, 1949-1952 110
Einthoven vindt zijn weg in zijn ambtelijke omgeving 114
Een geheim Koninklijk Besluit 119
Een sfeer van hocus pocus, het parlementaire ongemak met de BVD, tussen 1949 en 1952 121
Een 'slecht verteld Wild Westverhaaltje' 124
Oprichting van de Vaste Kamercommissie voor de BVD, 1952 126
Conclusie 129

HOOFDSTUK 3
Offensief en autonoom. De veiligheidsdienst in handen van ambtenaren, 1952-1961 133
Inleiding 133
Einthovens dienst 136
Personeel en opleiding 141
Onder Amerikaanse vleugels 143
Bemoeienissen van buiten, 1952-1956 145
De Bijzondere Voorlichtingscommissie pikt een graantje mee, 1952-1953 147
De Kamercommissie wil meepraten, 1954-1955 150
De commissie-Beel wil de veiligheidsdienst inschakelen 154
Politici en ambtenaren zitten Einthoven dwars, 1956-1961 156
De Commissie Inwendige Veiligheid en een machtige coördinator, 1956-1957 158
Het primaat van de politiek: de begroting begrensd in 1957 164
Dreiging, organisatie en legitimiteit binnen de BVD ter discussie, 1958-1959 165
Conclusie 169

HOOFDSTUK 4
Een anachronisme. De maatschappij krijgt de veiligheidsdienst in het vizier, 1961-1968 173
Inleiding 173

Exit Einthoven, enter Sinninghe Damsté, 1961 175
Sinninghe Damsté: nieuwe dreigingspercepties 179
De consolidator van de dienst 181
Sinninghe Damsté wil meer openbaarheid 184
Het gordijn moet nu weer neer: de maatschappij opent de aanval, 1962-1964 185
De BVD als onaanvaardbaar instituut: dominee Kater en de PSP 190
Het Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers, 1963-1964 193
De gevolgen van de maatschappelijke kritiek, 1964-1965 199
Een aanvaardende, maar mondige samenleving 200
De Vaste Kamercommissie kijkt nauwlettender mee 205
De legitimiteit betwijfeld, 1965-1968 209
'Affaires' rond de veiligheidsdienst, 1965-1966 210
Reputatieschade en de noodzaak van public relations, 1966-1968 213
BVD-kritiek in internationaal perspectief 219
Conclusie 221

HOOFDSTUK 5
Flexibel en bij de tijd. Politieke en maatschappelijke druk in een veranderend dreigingslandschap, 1968-1980 225
Inleiding 225
Politieke invloed, 1968-1970 228
De studentenbeweging 230
De BVD ziet de studenten als opgelegde, extra taak 234
Pers en parlement, 1970-1975 237
Een nieuwe voorzitter van de Kamercommissie, 1973 242
De BVD als journalistenjager en de politie als verlengstuk, 1974-1975 245
Wij mogen kiezen tussen dom en slecht: de BVD en de buitenwereld in 1975 251
Politiek geweld en terrorisme in de jaren zeventig 257
Dichter tegen politie en justitie aan 262
Terrorisme als BVD-taak 267
Modernisering onder een nieuw diensthoofd? De BVD tussen 1977 en 1980 272
Conclusie 276

HOOFDSTUK 6
Hoezo, BVD? Politici, ambtenaren en burgers op zoek naar een nieuwe veiligheidsdienst, 1980-1992 279
Inleiding 279
Verwatering van de dreigingspercepties, 1980-1984 280
In de clinch met de minister om de aandacht voor de CPN, 1981-1982 284
Tijd voor bezinning, 1984-1985 289

De blunderende BVD: de relatie met politiek en maatschappij, 1984-1986 291
De veiligheidsdienst en de buitenwereld, 1986-1987 297
De nieuwe BVD, 1987-1992 301
De observaties van Docters van Leeuwen 303
Het nieuwe verhaal van de dienst: november 1989-augustus 1990 307
De BVD-komt-naar-je-toe-show, augustus 1990-januari 1991 313
De nieuwe dienst staat op papier, 1991-1992 318
Conclusie 323

Slotconclusie 327

Noten 343
Bronnen en literatuur 453
Dankwoord 473
Personenregister 475
Over de auteur 483
English summary 485

INLEIDING

De kast van Henk

In 1971 ging Frits Hoekstra (1946-2015)[1] bij de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) werken. Hij begon zoals iedere nieuwe medewerker met de zes weken durende basiscursus, die tot eind jaren zeventig in een statig herenhuis aan de Groot Hertoginnelaan in Den Haag werd verzorgd.[2] Nadat hij die succesvol had afgerond, verkaste Hoekstra naar het BVD-kantoor aan de President Kennedylaan. Daar begon hij aan zijn 'stage': een periode van ongeveer negen maanden waarin nieuwe werknemers op verschillende afdelingen binnen de veiligheidsdienst meedraaiden om zo grondig kennis te maken met verschillende aspecten van het BVD-werk.[3] Op een van de afdelingen waar hij stage liep, maakte hij kennis met een oudere medewerker, 'Henk', die sinds de studentenonrust eind jaren zestig de leiders van de Nederlandse studentenbeweging 'op kaart' zette. Op basis van openbare almanakken, studententijdschriften en universitaire jaarboeken had Henk inmiddels een compleet kaartenbaksysteem opgebouwd met daarin gegevens over de leiders van de Nederlandse studentenbeweging.[4]

Maar was die aandacht wel te rechtvaardigen? Hoekstra vond van niet. De studenten brachten in zijn ogen de democratische rechtsorde op geen enkele manier in gevaar. Henk zei echter dat het 'om de toekomstige leiders van Nederland' ging, dus moest het gezag weten 'uit welk politiek hout dat volk gesneden was'. Hij bleef daarom tot aan zijn pensioen gegevens bijhouden over de studentenbeweging. Dat zijn leidinggevenden dat toestonden, had meer te maken met mededogen dan met een onoorbare verzameldrift van de geheime dienst. De kaartenbakken werden niet meegenomen in de automatisering die op dat moment in gang was gezet. Na Henks pensionering verdwenen ze in de brandoven.[5]

Hoekstra vond het van verregaande bureaucratisering getuigen dat iemand op deze manier 'jarenlang gesalarieerd zijn hobby' kon bedrijven. Toen hij zijn leidinggevenden meedeelde dat dit in zijn ogen niets met de kerntaken van de veiligheidsdienst te maken had, kreeg hij te horen dat 'collega's elkaars brood niet roofden'.[6] Dat mocht dan misschien voortkomen uit onderlinge sympathie, analyseerde Hoekstra, maar het betekende ook dat de organisatiecultuur

gekenmerkt werd door navelstaarderij en een gebrek aan kritisch vermogen. Daardoor was de dienst niet in staat 'tijdig en adequaat op veranderde maatschappelijke en politieke opvattingen te reageren'.[7] Dick Engelen, een collega van Hoekstra die vijf jaar eerder bij de BVD was komen werken, vond dat Hoekstra hun voormalige collega hiermee tekortdeed. Henks 'weliswaar gortdroge, maar exacte rapportages' waren altijd van groot nut geweest. Ze lieten zien hoe sommige studentenorganisaties 'in communistisch vaarwater terecht waren gekomen'.[8] Wel was Engelen het met Hoekstra eens dat de dienst gekenmerkt werd door 'een zekere binnenwaartse gerichtheid' en door de neiging om te lang vast te houden aan bestaande dreigingspercepties.[9]

De 'kast van Henk' roept interessante vragen op over de taakopvatting van een geheime dienst: wie bepaalt eigenlijk wat deze dienst precies moet doen? Naar welke dreigingen moet zo'n dienst kijken en naar welke dreigingen nadrukkelijk niet? Welke bevoegdheden zijn nodig en wie ziet erop toe dat die bevoegdheden juist worden ingezet? Tot op de dag van vandaag wordt over dit soort vragen gediscussieerd, niet alleen binnen de muren van een veiligheidsdienst, maar ook in kabinetten, kranten en parlementaire Kamers. Over die discussie gaat dit proefschrift.

DE WERELD VAN INLICHTINGEN- EN VEILIGHEIDSDIENSTEN

Discussies over taakopvatting, organisatie en prioriteiten van geheime diensten hebben zich echter voor het grootste deel aan het blote oog onttrokken. Inlichtingen- en veiligheidsdiensten werken in het geheim. Hoe ze te werk gaan, wat ze weten en welke operaties ze uitvoeren, blijft voor niet-ingewijden door de bank genomen in duisternis gehuld. Dat heeft de buitenwereld er niet van weerhouden zich een eigen voorstelling te maken van wat er in de wereld van geheime diensten omging. Al in de loop van de negentiende eeuw verschenen de eerste romans die spionage als onderwerp hadden. en in de twintigste eeuw, toen onder anderen William Le Queux, Erskine Childers, Edward Phillips Oppenheim en Joseph Conrad over spionage gingen schrijven, ontwikkelde het zich tot een zelfstandig genre.[10] Voor de spannende romans, waarin romantiek en intriges centraal staan, was een groot lezerspubliek te vinden, vooral ten tijde van de Koude Oorlog.[11] Dat was hoofdzakelijk te danken aan het in 1953 in het boek *Casino Royal* tot leven geroepen personage James Bond, de creatie van de voormalige Britse marine-inlichtingenofficier Ian Fleming. Hoewel ook de spannende boeken van de Amerikanen Robert Ludlum en Tom Clancy later populair werden, groeide James Bond uit tot de archetypische spion. Wie aan inlichtingenwerk denkt, denkt aan James Bond.[12]

De dagelijkse praktijk van het inlichtingenbedrijf is echter lang niet zo spannend en romantisch als de avonturen van Bond suggereren. Er zijn wel operationele medewerkers die geheime operaties uitvoeren, overigens meestal zon-

der dat zij een *license to kill* hebben, maar de gemiddelde medewerker van een geheime dienst zit achter een bureau. Inlichtingen- en veiligheidsdiensten zijn ambtelijke apparaten die in hoofdzaak specifieke informatie inwinnen, bijvoorbeeld over studentenactivisme of terrorisme, die ze soms in ruwe vorm maar meestal na er een analyse over te hebben geschreven, doorspelen aan andere functionarissen en organisaties in het overheidsapparaat.[13]

Geheime diensten worden ook wel spionagediensten, opsporingsapparaten, inlichtingen- en veiligheidsdiensten genoemd. In het algemeen worden hieronder organisaties verstaan die zich met inlichtingenwerk bezighouden. Wat met inlichtingenwerk wordt bedoeld, hangt af van de definitie van 'inlichtingen'. Daarover woedt in de inlichtingenstudies, zoals in nagenoeg ieder vakgebied, een debat. Moet de definitie zich richten op het inlichtingenproduct, het inlichtingenproces of de inlichtingendienst zelf?[14] Gaat het steevast om afgeschermde informatie of ook om gegevens uit 'open bronnen'? En kunnen alleen overheidsorganisaties inlichtingenwerk verrichten of private partijen ook?[15]

Hoewel de discussie daarover niet beslecht is, zijn er wel enkele aspecten te noemen die in het algemeen met inlichtingen worden geassocieerd. Bij inlichtingen draait het door de bank genomen om specifieke informatie, onder meer van politieke, economische, militaire, sociale of culturele aard, die beleidsmakers, gezagsdragers en politici moet helpen om hun beleid en beslissingen op het gebied van nationale veiligheid vorm te geven. Tot de kerntaken van de organisaties die inlichtingen 'produceren', behoort dan ook het met speciale methodes verzamelen, bewerken, analyseren en verspreiden van inlichtingen. Ook het met behulp van die inlichtingen beveiligen van het overheidsapparaat en bestrijden van spionage wordt doorgaans tot het inlichtingenwerk gerekend.[16]

Inlichtingenorganisaties worden onderverdeeld in inlichtingendiensten en veiligheidsdiensten. Beide typen organisaties produceren inlichtingen, maar volgens de gangbare terminologie is een inlichtingendienst in het buitenland actief en een veiligheidsdienst binnen de eigen landsgrenzen.[17] Een inlichtingendienst is bovendien offensief ingesteld. Dat wil zeggen dat deze ook zonder dat de nationale veiligheid direct in het geding is, activiteiten uitvoert om de economische en politieke belangen van de staat gestand te doen. Een veiligheidsdienst daarentegen heeft primair een defensieve taak: het bestrijden van bedreigingen voor de nationale veiligheid op eigen bodem.[18]

Inlichtingen- en veiligheidsdiensten zijn er in alle soorten en maten. Er bestaan militaire inlichtingen- en veiligheidsdiensten die tot taak hebben strategische en tactische inlichtingen voor de krijgsmacht te verzamelen en door middel van beveiligings- en contra-inlichtingentaken de krijgsmacht te beschermen tegen sabotage en ondermijning.[19] Civiele diensten richten zich daarentegen op niet-militaire, meestal politieke, economische of andersoortige gegevens.[20] Daarnaast is het ook niet ongewoon dat politiekorpsen inlichtingenwerk verrichten. Soms doen zij dat ter ondersteuning van hun taken op het gebied van orde- en gezagshandhaving; in andere gevallen richten zij zich meer op het in-

winnen van politieke inlichtingen over extremistische organisaties of terrorismebestrijding.[21]

In ieder land zijn in de loop van de geschiedenis uiteenlopende organisatorische en institutionele ordeningen van het inlichtingenwerk ontstaan. Daardoor bestaan er vandaag de dag allerlei combinaties van militaire, civiele en politiële inlichtingen- en veiligheidsdiensten.[22] Sommige landen kennen bijvoorbeeld geen zelfstandige civiele inlichtingendienst of hebben de binnenlandse inlichtingenfunctie nooit gescheiden van opsporing en handhaving. Ook al hebben later opgerichte inlichtingen- en veiligheidsdiensten ook contra-inlichtingenfuncties ontwikkeld, de in 1907 opgerichte *Federal Bureau of Investigation* (FBI) is nog steeds een federale politieorganisatie én de grootste veiligheidsdienst van de Verenigde Staten.[23] Frankrijk scheidde weliswaar de politiële inlichtingendienst *Direction Centrale des Renseignements Généraux* (DCRG) van de civiele veiligheidsdienst *Direction de Surveillance du Territoire* (DST), maar bracht beide diensten wel onder verantwoordelijkheid van de nationale politie.[24]

In Nederland heeft ten slotte tot aan de Tweede Wereldoorlog een civiele veiligheidsdienst geopereerd onder de vleugels van de Generale Staf, maar onder politieke verantwoordelijkheid van de minister van Binnenlandse Zaken, terwijl na de Tweede Wereldoorlog afzonderlijke militaire inlichtingendiensten onder Defensie, een civiele inlichtingendienst onder de premier en een civiele veiligheidsdienst onder Binnenlandse Zaken werden opgericht. De Buitenlandse Inlichtingendienst werd in 1994 opgeheven om in 2002, als integraal onderdeel van de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, te worden heropgericht. De militaire inlichtingendiensten, voor elke staf één, waren in 1987 al samengevoegd tot de Militaire Inlichtingendienst, die in 2002 werd omgedoopt tot de Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst. Parallel hebben sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog tot 1994 bovendien de *stay behind*-organisaties Operatiën en Inlichtingen (O&I) bestaan, gericht op het organiseren en onderhouden van agentennetwerken ter voorbereiding op een mogelijke vijandelijke bezetting.[25]

Hoewel spionage zo oud is als de mensheid zelf – nagenoeg ieder inlichtingenhistorisch boek begint met de vaststelling dat de spion het op één na oudste beroep ter wereld uitoefent – zijn zelfstandige inlichtingen- en veiligheidsdiensten in organisatorische zin een betrekkelijk recente uitvinding.[26] Spionage was geen zelfstandige discipline, maar behoorde eeuwenlang tot 'de donkere kant' van het diplomatieke bedrijf.[27] Vorsten die wilden weten wat andere machthebbers van plan waren en wat de sterkte van hun legers was, trachtten elkaars vertrouwelijke berichtenverkeer mee te lezen, waarvoor al sinds de zestiende eeuw 'zwarte kamers' werden ingericht die de in geheimtaal geschreven staatsgevoelige correspondentie ontcijferden.[28] Al even oud is bovendien de praktijk waarin koningen, ministers en generaals zelf informanten wierven om meer over tegenstrevers te weten te komen.[29] Omgekeerd trachtten diezelfde politieke en militaire leiders hun eigen vertrouwelijke informatie uit handen van onbevoegden

te houden.[30] Net als het opsporen van landlopers, anarchisten en andere binnenlandse vijanden behoorde dit tot de verantwoordelijkheden van de politiekorpsen.

Staten verrichtten dus al honderden jaren (contra-)inlichtingenwerk, maar de opvatting dat dit door zelfstandige organisaties moest gebeuren, ontstond pas in de negentiende eeuw. Vanaf toen, en op grotere schaal in de twintigste eeuw, gingen staten de buitenlandse en binnenlandse inlichtingenfunctie, en in haar kielzog ook de militaire, civiele en soms politionele inlichtingentaken, functioneel scheiden en afzonderlijk institutioneel vormgeven.[31]

De institutionalisering van het inlichtingenwerk begon nagenoeg in ieder land binnen de krijgsmacht, een proces dat na de Frans-Pruisische oorlog van 1870-1871 in een stroomversnelling kwam.[32] Onder invloed van de industrialisatie en de professionalisering van de oorlogvoering was het militaire bedrijf in de loop van de negentiende eeuw van karakter veranderd.[33] Waar de militaire plannen tot die tijd in logistieke termen nog wel eens ruimte lieten voor onzekerheden, werden vanaf de late negentiende eeuw veel preciezere mobilisatie- en strijdplannen gesmeed, mede doordat troepen nu per spoor verplaatst konden worden.[34] In deze plannen moest heel gedetailleerd gerekend worden met de mogelijke verplaatsingen, sterkte, strategie, tactiek, het arsenaal en de aanvalsplannen van vreemde legers en eventuele opponenten.[35] De generale staven van de Pruisische en tsaristische krijgsmacht richtten daarom gespecialiseerde documentatiediensten op.[36] Ook binnen de Franse Generale Staf werd, na het pijnlijke verlies in de Frans-Pruisische Oorlog (1870-1871), een *Service de Renseignement* opgericht.[37]

Parallel aan deze ontwikkelingen op het militaire inlichtingenvlak nam de bestrijding van spionage en mogelijke binnenlandse vijanden in vredestijd een hoge vlucht. Al onder Joseph Fouché, die onder Napoleon de *haute police* opbouwde, ging de politie een belangrijke rol spelen in de bestrijding van politieke oppositie.[38] De reactionaire Europese machthebbers die na de val van Napoleon aan de macht kwamen in bijvoorbeeld de Duitse staten, Frankrijk en Zwitserland, namen die methodes in afgezwakte vorm over. Zo liet de Oostenrijkse kanselier Klemens von Metternich de politie in studentenkringen infiltreren om de opkomst van liberale, nationalistische en socialistische politieke oppositie in te dammen.[39]

In de loop van de twintigste eeuw werden activiteiten op het gebied van de binnenlandse veiligheid uitgebreid en verzelfstandigd. In Groot-Brittannië werkte bijvoorbeeld een groeiende publieke angst voor Duitse spionnen in 1909 de oprichting van het *Secret Service Bureau* in de hand, de eerste Britse civiele inlichtingen- en veiligheidsdienst, die later opgesplitst zou worden in de *Security Service*, die vanaf de Eerste Wereldoorlog bekend zou staan als de vijfde afdeling van het militaire inlichtingenapparaat, *Military Intelligence 5* (kortweg MI5) en de *Secret Intelligence Service* (MI6).[40]

DE NEDERLANDSE INLICHTINGEN- EN VEILIGHEIDSDIENSTEN

In Nederland liet de institutionalisering van het inlichtingen- en veiligheidswezen wat langer op zich wachten. De opeenvolgende kabinetten voerden sinds de Belgische afscheiding (1839) een beleid van afzijdigheid.[41] In tegenstelling tot Duitsland, Frankrijk en Groot-Brittannië speelden landsverdediging en nationale veiligheid in politiek en maatschappelijk opzicht in Nederland geen voorname rol. Offensieve machtsmiddelen noch militaire defensiemaatregelen konden op veel politiek enthousiasme of geld rekenen. Een sluitende begroting was van oudsher belangrijker. Mede daardoor ontbrak het Nederland aan groots opgezette en offensief ingerichte veiligheidsinstrumenten.[42]

De eerste schreden op inlichtingenterrein zette Nederland toen de internationale spanningen aan het begin van de twintigste eeuw toenamen. Onder invloed van de Tweede Marokkocrisis (1912), een koloniaal geschil tussen Frankrijk en Duitsland, besloot de Generale Staf van het Nederlandse leger de documentatiewerkzaamheden ten aanzien van vreemde legers te intensiveren. Omdat de regering ernaar streefde om afzijdig te blijven in de groeiende competitie tussen de Europese grootmachten, was het voor de krijgsmacht noodzakelijk om informatie te vergaren over andere legers.[43]

Om die reden werd in 1912 het 'Studiebureau Vreemde Legers' opgericht. Zoals in hoofdstuk 1 zal blijken, groeide dit bureau, dat in 1913 werd omgedoopt tot de derde sectie van de Generale Staf (GS III), tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) uit tot de eerste militaire inlichtingen- en veiligheidsdienst. De belangrijkste taak van GS III bestond uit het verzamelen van inlichtingen over de capaciteit en intenties van de legers van andere staten – niet alleen op basis van open bronnen, zoals kranten en tijdschriften, maar ook door agenten en informanten te runnen.[44] De inlichtingensectie ontplooide tevens inlichtingenactiviteiten in het binnenland. Enerzijds stelde de Generale Staf zich op de hoogte van de stemming onder de eigen soldaten onder wie zich geen subversieve denkbeelden mochten verspreiden. En anderzijds moest GS III zich inspannen om de neutraliteit in de oorlog zeker te stellen. In dat kader hoopte GS III, samen met Rijks- en Gemeentepolitie en marechaussee, spionage op Nederlandse bodem te bestrijden, won zij inlichtingen in over de talloze vluchtelingen en geïnterneerde soldaten en – vanaf november 1918 – ook over de binnenlandse politieke situatie.[45]

Na het einde van de Eerste Wereldoorlog zorgde de aanhoudende angst voor revolutionaire woelingen voor de oprichting van de eerste Nederlandse civiele veiligheidsdienst in januari 1919, die de Centrale Inlichtingendienst (CI) werd gedoopt.[46] Deze kleinschalige en in het geheim opgerichte veiligheidsdienst, die ook in het eerste hoofdstuk zal worden belicht, verrichtte het veiligheidswerk onder de vleugels van de derde sectie van de Generale Staf. Het was echter een civiele veiligheidsdienst die een inschatting moest maken van politieke gevaren. Voor een groot deel van het interbellum kwam dit neer op het waken voor revo-

lutie, maar vanaf de late jaren twintig rapporteerde de dienst ook over fascistische en nationaalsocialistische stromingen. Daartoe stelde de dienst, primair op basis van politiegegevens, lijsten van revolutionairen en overzichten inzake het extreemlinkse en -rechtse politieke leven samen.[47]

Zowel de derde sectie van de Generale Staf als de Centrale Inlichtingendienst hield in mei 1940 op te bestaan toen de belangrijkste officieren die deze dienst bestierden naar Londen vluchtten (zie hoofdstuk 2). Tijdens de Tweede Wereldoorlog riep de regering in Londen verscheidene opvolgers van de Centrale Inlichtingendienst in het leven. Daaronder bevonden zich de (nu als CID afgekorte) Centrale Inlichtingendienst onder leiding van de particulier secretaris van koningin Wilhelmina, François van 't Sant, en de Politie Buitendienst onder het ministerie van Justitie. In bezet Nederland ontstonden uit diverse verzetsgroepen eveneens allerlei militaire en civiele inlichtingen- en veiligheidsclubs.[48]

Ten dele als gevolg van deze oorlogservaringen besloten opeenvolgende kabinetten na de Tweede Wereldoorlog het inlichtingenwerk grootschaliger op te zetten. De eerste naoorlogse dienst was het op 23 mei 1945 opgerichte Bureau Nationale Veiligheid. Dit bureau, dat niet alleen de gevoelige dossiers die het verzet had opgesteld in handen moest krijgen om te voorkomen dat ze misbruikt zouden worden, maar ook het contra-inlichtingenwerk coördineerde en Duitse spionagenetwerken moest oprollen, werd op 9 april 1946 opgevolgd door de Centrale Veiligheidsdienst (CVD). Eerder in datzelfde jaar was ook de (civiele) Buitenlandse Inlichtingendienst (BID) opgericht. Met het confidentiële Koninklijk Besluit van 8 augustus 1949 werd de CVD omgedoopt tot Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) – de dienst die in hoofdstukken 3 t/m 6 centraal zal staan. Daarnaast werd in hetzelfde Koninklijk Besluit het bestaan van de Buitenlandse Inlichtingendienst, de Landmacht Inlichtingendienst (LAMID) en Marine Inlichtingendienst (MARID) formeel bekrachtigd. Twee jaar later, toen de Luchtmacht een zelfstandig krijgsmachtonderdeel was geworden, werd daar de Luchtmacht Inlichtingendienst (LUID) aan toegevoegd.[49] Deze drie inlichtingendiensten werden in 1987 samengevoegd tot de Militaire Inlichtingendienst (MID). De Buitenlandse Inlichtingendienst, in 1972 omgedoopt tot Inlichtingendienst Buitenland (IDB), werd in 1994 opgeheven. In 2002 werd de Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten van 1987 uitgebreid. Daarin kreeg de BVD er inlichtingentaken bij en werd navenant omgedoopt tot de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD); de MID werd omgevormd tot de Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (MIVD). Beide diensten bestaan vandaag de dag nog steeds.[50]

INLICHTINGENSTUDIES: DE ONTWIKKELING VAN EEN DISCIPLINE

Het academische onderzoek naar inlichtingen- en veiligheidsdiensten is in de tweede helft van de twintigste eeuw tot wasdom gekomen. Door het groeiende belang van deze diensten ten tijde van de Koude Oorlog en de professionalisering van hun werkpraktijk, groeide de behoefte aan mogelijkheden om de inlichtingenanalyse en verzameltechnieken te kunnen verbeteren. Academische kennis kon daarbij van nut zijn.[51] De Amerikaanse hoogleraar en inlichtingenanalist Sherman Kent, algemeen beschouwd als de grondlegger van de Amerikaanse inlichtingenstudies, maakte daar als een van de eerste onderzoekers werk van. Hij publiceerde in 1949 een nog altijd invloedrijk boek waarin hij voor het eerst aan de hand van academisch onderzoek probeerde de werkpraktijk van een inlichtingenanalist te beschrijven.[52] Om het werk van de in 1947 opgerichte *Central Intelligence Agency* (de inlichtingendienst waar hij werkzaam was) te verwetenschappelijken, richtte hij in 1955 het academische maar geheime *in-house* tijdschrift *Studies in intelligence* op, dat nog steeds verschijnt.[53]

Toen begin jaren zeventig publiek bekend werd dat tijdens de Tweede Wereldoorlog het inlichtingenprogramma *Ultra*, van de Britse *Government Code and Cypher School*, een belangrijke bijdrage had geleverd aan de geallieerde overwinning, kreeg de academische bestudering van het inlichtingenwerk een impuls.[54] Historici en politicologen wezen erop dat de rol van inlichtingen in politieke en militaire besluit- en beleidsvorming nooit goed was bestudeerd, in vredes- noch in oorlogstijd. Dat daar een noodzaak voor was, bleek wel toen in de loop van de jaren zeventig in de Verenigde Staten allerlei inlichtingenschandalen aan het licht kwamen, van het Watergateschandaal tot en met de dubieuze *covert actions* en illegale spionagepraktijken van de CIA.[55] Dit zorgde voor meer en serieuzere aandacht voor bijvoorbeeld de rol van de CIA in de *proxy wars* in Azië.[56] Het waren echter vooral journalisten en activisten die hun pijlen richtten op de geheime diensten. Zodoende was het 'onderzoek' naar inlichtingen- en veiligheidsdiensten incidenteel en gepolitiseerd van karakter; wetenschappelijk politicologisch en geschiedwetenschappelijk onderzoek vond op dit terrein nog nauwelijks plaats.[57]

Dat vormde voor inlichtingenhistorici Christopher Andrew en David Dilks in 1984 de aanleiding om inlichtingen de ontbrekende dimensie van de geschiedschrijving te noemen.[58] Het gebrek aan academische aandacht voor inlichtingen was in hun ogen te wijten aan het overdreven romantische beeld dat spionagefilms en -lectuur van de inlichtingenpraktijk schetsten, met als gevolg dat geen enkele zichzelf respecterende academicus zich met dit onderwerp durfde in te laten. Dat had volgens Andrew en Dilks ook te maken met de onder historici en politicologen wijdverbreide veronderstelling dat op dit terrein geen of onvoldoende bronnen beschikbaar en toegankelijk waren.[59] Dat maakte onderzoek naar academische maatstaven niet alleen onverantwoord, maar het zette ook de deur open voor selectieve openbaarmaking en dus politisering van

wetenschappelijk onderzoek, een reëel gevaar ten tijde van de Koude Oorlog.[60] Dat gold ook voor bijvoorbeeld West-Duitsland, waar bovendien de verwevenheid met het nationaalsocialisme een reden vormde om de inlichtingengeschiedenis links te laten liggen.[61]

Toen in november 1989 de Berlijnse Muur viel, ontstond ruimte voor een meer waardevrije bestudering van inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Dat kwam omdat er nu andere vragen gesteld werden. In het Westen rees de vraag waarom de inlichtingendiensten de ineenstorting van de Sovjet-Unie niet hadden voorspeld.[62] In Oost- en Midden-Europa ontstond na de omwenteling een behoefte om af te rekenen met het communistisch-autoritaire verleden. In dat kader werd een buitengewoon liberaal archiefbeleid gevoerd, onder meer in Tsjechië, Polen en het voormalige Oost-Duitsland.[63] Ook in het Westen gingen de archiefkasten open, zij het in mindere mate. In veel westerse landen kreeg het ideaal van een transparant openbaar bestuur in de jaren negentig vleugels. Dat zette overheden aan tot archiefontsluiting, ook waar het de inlichtingen- en veiligheidsdiensten betrof, onder meer in Verenigde Staten, Groot-Brittannië[64] en Nederland – zij het zeer selectief en beperkt.[65] Vanaf ongeveer hetzelfde moment gingen onder meer de Britse, Nederlandse, Duitse en Australische inlichtingen- en veiligheidsdiensten hun verleden boekstaven. Deze officiële geschiedschrijvingsprojecten, waarbij meestal een eminente historicus exclusieve toegang krijgt tot het archiefmateriaal, maar zijn of haar manuscript wel moet voorleggen aan de betreffende organisatie, vormen nog steeds een belangrijke pijler van de inlichtingenstudies.[66]

Na de aanslagen van 11 september 2001 en de inval in Irak, twee jaar later, raakten de inlichtingenstudies opnieuw in een stroomversnelling.[67] Volgens Stephen Marrin ging het vakgebied nu over van een 'formatieve periode' naar een 'adolescentiefase'.[68] Dat ging gepaard met professionalisering van het vakgebied. Zo worden op steeds meer universiteiten *intelligence studies* onderwezen, zijn er verschillende academische tijdschriften opgericht en neemt het aantal academische publicaties op dit terrein hand over hand toe.[69] Ondanks die groei kent het vakgebied enkele mankementen. Zo ontstijgt niet veel onderzoek het niveau van een beschrijving van een spannende inlichtingenoperatie en is er over het geheel genomen sprake van temporele scheefgroei, in die zin dat het meeste onderzoek is gericht op de Koude Oorlog en de periode daarna.[70] In geografische zin is de meeste academische aandacht bovendien gevestigd op Groot-Brittannië en de Verenigde Staten.[71] Naar de inlichtingen- en veiligheidsdiensten van landen als China, Pakistan, Indonesië en Japan, maar ook naar die van kleinere landen als Finland en België, is veel minder onderzoek gedaan.[72]

Onderzoek naar de Nederlandse inlichtingengeschiedenis

Ook de Nederlandse inlichtingengeschiedenis is slechts in geringe mate onderzocht. Over het Nederlandse inlichtingenwezen tijdens de Tweede Wereldoor-

log verschenen de afzonderlijke delen van de verhoren van de Parlementaire Enquêtecommissie die het regeringsbeleid in de Tweede Wereldoorlog onderzocht. Loe de Jong baseerde daarop zijn hoofdstukken over het inlichtingenwerk in *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*.[73] In 1974 publiceerde Louis Einthoven, die de veiligheidsdiensten tussen 1945 en 1961 leidde, zijn memoires onder de titel *Tegen de stroom in*.[74] In de jaren zeventig schreven daarnaast de journalisten Gijs Brandsma en Rudie van Meurs allebei een boek over de veiligheidsdienst.[75]

Toen na het einde van de Koude Oorlog de ideologische mist optrok, ontstond ruimte voor meer beschouwelijke, academische studies. De archiefonderzoeker Frans Kluiters stelde in 1993 een feitelijk overzicht samen van alle inlichtingen- en veiligheidsdiensten die Nederland ooit gekend heeft.[76] In 1995 verscheen het proefschrift van BVD-medewerker en historicus Dick Engelen, dat de geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst boekstaafde tot in de jaren zestig.[77] Ruim een decennium later zou hij ook een tweede studie over de BVD uitbrengen onder de naam *Frontdienst*, waarin de dienst ten tijde van de tweede helft van de Koude Oorlog centraal stond.[78] Op maritiem terrein verscheen daarnaast in 1997 van twee voormalige medewerkers een boek over de geschiedenis van de Marine Inlichtingendienst (MARID). Een van de auteurs, Wies Platje, schreef in 2010 bovendien een boek over de rol van maritieme inlichtingendiensten tijdens de Koude Oorlog.[79]

De Buitenlandse Inlichtingendienst, in 1972 omgedoopt tot de Inlichtingendienst Buitenland, vormde het onderzoeksobject van de historicus Bob de Graaff en de politicoloog Cees Wiebes. Zij publiceerden hierover in 1998 de monografie *Villa Maarheeze*.[80] Ook leidde Bob de Graaff een project waarbij de overgebleven archieven van de Centrale Inlichtingendienst werden gedigitaliseerd en beschreven. Van diens hand verscheen eveneens een inleiding bij dat archief.[81] In 2015 wees De Graaff in een hoofdstuk over de Nederlandse inlichtingenstudies bovendien op het bestaan van een tamelijk onbekend 'inlichtingenorgaan' uit het interbellum: het Nationaal Bureau voor Documentatie.[82]

De belangrijkste institutionele feiten over de Binnenlandse Veiligheidsdienst, de militaire inlichtingendiensten en de Buitenlandse Inlichtingendienst/Inlichtingendienst Buitenland en de *stay behind*-organisaties Operatiën en Inlichtingen (O&I) zijn verder door Dick Engelen in opdracht van het Nationaal Archief in rapporten vervat.[83] Engelens PIVOT-rapport over de militaire inlichtingendiensten werd in 2000 nog omgewerkt tot een publieksboek.[84] Een minder academisch, maar niet minder interessant boek verscheen in 2004 van de hand van documentairemaker Chris Vos, dat gebaseerd is op enkele zeer uitgebreide interviews met oud-BVD'ers.[85]

Rond diezelfde tijd publiceerde voormalig BVD'er Frits Hoekstra zijn memoires, die hij in 2012 nog eens bewerkte en voorzag van geactualiseerd commentaar.[86] In tegenstelling tot Amerikaanse en Britse oud-medewerkers van inlichtingen- en veiligheidsdiensten, die geregeld memoires publiceren, was Frits

Hoekstra na Einthoven de eerste BVD'er die zijn herinneringen over de dienst te boek stelde.[87] Een eerste Nederlands handboek waarin alle facetten van de inlichtingenpraktijk aan bod komen, verscheen in 2010 van de hand van Beatrice de Graaf, Erwin Muller en Joop van Reijn.[88] Ten slotte schreef Eleni Braat in 2012, toen huishistoricus van de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, op basis van tientallen interviews een sociale geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst. Bovendien schreef zij in 2016, inmiddels als universitair docent, een artikel over de parlementaire omgang met veiligheidsdiensten.[89]

Parallel aan deze studies waarin de inlichtingen- en veiligheidsdiensten centraal staan, verschenen ook verschillende studies waarin het Nederlandse geheime werk als deelonderwerp aan de orde wordt gesteld. Zo schreven twee onderzoekers, Coen Hilbrink en Gerard Aalders – van wie de laatste verbonden aan het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) – in 1996 een boek over de 'affaire-Sanders', een schimmige kwestie die zich in 1945-1946 afspeelde en waarin Louis Einthoven een belangrijke rol speelde.[90] Aalders stelde zeven jaar later ook het leven van Leonie Pütz te boek: een spionne die in voor- en naoorlogs Nederland een intrigerende rol speelde. In deze publicatie kwam onder meer het Bureau Nationale Veiligheid aan de orde.[91]

Zijdelingse aandacht voor de Nederlandse veiligheidsdienst was er tevens in Jacco Pekelders proefschrift over de betrekkingen van Nederland met de DDR.[92] Ook Beatrice de Graaf schreef in haar proefschrift, waarin de kerkelijke contacten tussen Nederland en de DDR centraal staan, over de Binnenlandse Veiligheidsdienst.[93] Bovendien schreef zij een hoofdstuk over Stasi-operaties in Nederland en het gebrek aan BVD-aandacht daarvoor.[94] In een comparatieve studie over het contraterrorismebeleid in de jaren zeventig besteedde zij eveneens aandacht aan onder andere het Nederlandse inlichtingenwerk op dit vlak.[95] Giliam de Valk schreef een methodologisch proefschrift over inlichtingenanalyse en gebruikte een BVD-analyse als casus.[96] Giles Scott-Smith deed daarnaast onderzoek naar informele anticommunistische netwerken en keek ook naar de betrokkenheid van onder andere Nederlandse geheime diensten.[97] In 2014 schreven Peter Finn en Petra Couvée een boek over 'de zaak Zjivago', een gezamenlijke operatie van de CIA en BVD.[98] In het bredere onderzoek naar *intelligence liaison*, de samenwerking tussen geheime diensten, verschenen daarnaast enkele publicaties over de Amerikaans-Nederlandse inlichtingenbetrekkingen.[99]

Van de verschillende diensten heeft de Binnenlandse Veiligheidsdienst in de historiografie de meeste aandacht gekregen, met name in de publicaties van Dick Engelen. Zowel bij zijn proefschrift als zijn tweede boek ging het om een ministeriële opdracht om de geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst 'op wetenschappelijk verantwoorde wijze vast te leggen'.[100] Voor beide boeken kreeg hij daarom onbelemmerde toegang tot de archieven van de veiligheidsdienst, een voorrecht dat geen onderzoeker van buiten de veiligheidsdienst is gegund.[101] In zijn hoofdzakelijk descriptieve studies wisselt Engelen institutioneel-historische hoofdstukken af met de door de Binnenlandse Veiligheids-

dienst bestudeerde rechtse en linkse dreigingen en fascinerende *case histories*. De meeste aandacht in zijn boeken is uitgegaan naar de activiteiten van de Afdelingen B en C, die respectievelijk politiek extremisme en spionage bestreden. Dat heeft twee boeiende institutionele en operationele geschiedenissen van de BVD opgeleverd, die de lezer een blik op de binnenwereld gunnen, die vanwege de gesloten archieven nooit eerder is geboden.[102]

Deze blik naar binnen zorgt er echter wel voor dat gebeurtenissen rondom die veiligheidsdienst minder aandacht hebben gekregen. Dat kan de indruk wekken dat de geschiedenis van de veiligheidsdienst uitsluitend of hoofdzakelijk werd bepaald door interne ontwikkelingen. De belangrijkste reden daarvoor was het 'relatieve isolement' van de dienst, schrijft Engelen.[103] De politieke en maatschappelijke omgeving hadden maar 'beperkte bemoeienis' met het reilen en zeilen van de Binnenlandse Veiligheidsdienst. Omgekeerd zonderde de veiligheidsdienst zichzelf af van die omgeving. Dat was ten dele onontkoombaar vanwege de 'noodzakelijke geheimhouding', die nu eenmaal een zekere geslotenheid over de dagelijkse gang van zaken met zich meebracht. Toch ging de BVD daar wellicht verder in dan strikt noodzakelijk was, stelt Engelen vast: het 'geheime-dienst-zijn' kon ook leiden tot 'geheimzinnigdoenerij' en 'vertoon van superioriteit' tegenover de omgeving.[104] Door de interne opleiding, die 'misschien onbedoeld een zekere indoctrinerende werking had door de nadruk op het gevaar van het communisme' en het gebrek aan personeel verloop, ontstond aan BVD-kant een 'eenzijdige blik' op de politieke en maatschappelijke omgeving. Die schiep 'een zekere mate van afsluiting tegenover de buitenwereld', aldus Engelen.[105]

De buitenwereld in beeld

In aanvulling op dit beeld is het interessant om de relatie tussen de veiligheidsdienst en zijn omgeving verder te verkennen. Het isolement waarin de veiligheidsdienst verkeerde, was immers maar relatief, zoals Engelen stelt, want er waren wel degelijk politici, burgers, bestuurders en journalisten die zich met het geheime werk bemoeiden. De mate waarin zij zich met de veiligheidsdienst bezighielden en de aard van die bemoeienissen konden door de tijd heen sterk verschillen. In sommige periodes kwam de veiligheidsdienst nooit ter sprake in de openbaarheid, in andere fases iedere dag. Nu eens ontstond een gesprek over de vraag of de veiligheidsdienst een specifieke organisatie wel in de gaten moest houden, dan kon weer een meer overdrachtelijk thema als transparantie op de agenda te staan; de ene keer werd zo'n discussie aangezwengeld door de minister, dan weer door de Kamer en op andere momenten door een boze burger. Discussies over de veiligheidsdienst namen daardoor uiteenlopende vormen aan, waaronder die van een bureaucratisch moddergevecht, een kennismakingsgesprek tussen een nieuwe minister en het hoofd van de veiligheidsdienst, en een smeuïg krantenartikel. Op andere momenten werden de opvattingen over

de veiligheidsdienst expliciet gemaakt in Kamerdebatten, tijdens een vergadering in 'de puist', zoals het kantoor van de BVD-leiding aan de President Kennedylaan werd genoemd, of in de brief van een klagende burger.

Ook al was – afgaand op Hoekstra en Engelen – de *directe* invloed van politiek, bureaucratie en maatschappij op operationele en beleidsmatige beslissingen beperkt, hun *indirecte* invloed op de vorm en de inhoud van het binnenlandse veiligheidswerk kon groot zijn. Uiteindelijk moest de minister immers zijn fiat geven aan de activiteiten van de dienst, moest het parlement ieder jaar de begroting goedkeuren en was de veiligheidsdienst afhankelijk van de medewerking van burgers en andere ambtenaren. Een minimum aan steun en tevredenheid van ministers, Kamerleden, burgers en ambtenaren was dus onmisbaar. Als die spelers in de omgeving assertiever, bemoeizuchtiger of juist passiever werden ten opzichte van het inlichtingenwerk, dan was de veiligheidsdienst genoodzaakt om daar op een of andere manier op te reageren. Soms volstond het om stil te zitten en de storm te laten overwaaien, maar op andere momenten zag de dienst zich genoodzaakt om in te gaan op de gerezen bezwaren door de dreigingspercepties, interne organisatiestructuur of werkwijze aan te passen. En op weer andere momenten probeerde de dienst via public relations het beeld dat de gemiddelde burger van de veiligheidsdienst had, op te vijzelen.

Verschillende historici hebben er om deze redenen voor gepleit om niet de organisatie zelf, maar de interactie tussen de veiligheidsdiensten en hun omgeving tot onderzoeksobject te maken. Enkele recensenten van Engelens boeken hebben er bijvoorbeeld op gewezen dat in de bestaande werken over de veiligheidsdienst het vertelperspectief dichtbij de Binnenlandse Veiligheidsdienst zelf wordt gehouden.[106] Andere gezichtspunten, zoals dat van buitenlandse inlichtingendiensten die in Nederland actief waren, maar ook van burgers die het object van onderzoek waren, zoals Nederlandse communisten of activisten, zijn daardoor niet aan de orde gekomen, merken zij op. Die zijn volgens hen minstens zo interessant.[107]

Ook binnen de internationale inlichtingenstudies wint de opvatting terrein dat inlichtingen- en veiligheidsdiensten in een breder perspectief bestudeerd moeten worden. Vooraanstaande inlichtingenhistorici als Len Scott en Peter Jackson wijzen op het belang van onderzoek naar de manier waarop politieke regimes en samenlevingen hun inlichtingengemeenschappen hebben beïnvloed en vice versa.[108] Net als andere auteurs binnen dit vakgebied, onder wie Loch K. Johnson en Richard Aldrich, vinden zij dat het tijd is om los te komen van de anekdotiek en descriptieve geschiedschrijving. Het onderzoek op dit terrein zou niet langer in hoofdzaak gericht moeten zijn op het blootleggen van de concrete resultaten van het inlichtingenwerk, in termen van agentenoperaties en militaire verwikkelingen. In plaats daarvan is een analytische en historiserende benadering van inlichtingen en veiligheid gewenst.[109]

Meende Christopher Andrew in de jaren tachtig nog dat het blootleggen van de rol van inlichtingen in historische veranderingsprocessen de belangrijk-

ste taak van de inlichtingenhistoricus moest zijn, de historicus Peter Jackson beschouwt inlichtingen- en veiligheidsdiensten als het brandpunt van een bredere politieke cultuur en ideologie, en vindt dat zij daarom ook *zelf* het onderzoeken waard zijn. De inlichtingenhistoricus moet volgens hem daarom oog hebben voor de wisselwerking tussen deze diensten en hun *targets*, tussen nationale en internationale inlichtingen- en veiligheidsdiensten onderling en tussen medewerkers van deze diensten en beleidsmakers.[110]

Buiten de inlichtingenstudies, in het bijzonder binnen de politieke wetenschappen, de bestuurskunde en de organisatiesociologie, wordt al veel langer onderzoek gedaan naar institutionaliseringsprocessen, de genese en structuur van organisaties, en de (meest uiteenlopende) externe invloeden daarop.[111] Ook binnen de veiligheidsstudies wordt al enige jaren aandacht besteed aan de rol van normen, waarden, cultuur en percepties in de totstandkoming van veiligheidsbeleid, vooral sinds het sociaal-constructivisme aan invloed heeft gewonnen.[112] Sindsdien wordt met eenzelfde bril op meer onderzoek verricht naar het ontstaan van 'nationale veiligheidsstaten'.[113]

Binnen de inlichtingenstudies komen externe invloeden op het inlichtingenwerk vooral aan bod in de bestudering van *intelligence failures*, zoals de onvoorziene Japanse aanval op de Amerikaanse marinebasis Pearl Harbor in december 1941 en de aanslagen van 11 september 2001.[114] Het wordt geheime diensten verweten dat dergelijke ernstige inbreuken op de nationale veiligheid zich kunnen voordoen, en wel omdat het als hun kerntaak wordt gezien om tijdig te waarschuwen voor dit soort dreigingen.[115] In de zoektocht naar de vraag hoe en waarom zij die kerntaak niet hebben vervuld, wordt onder meer naar (organisatie)cultuur gekeken. Aan de hand daarvan kan verklaard worden waarom cruciale informatie niet is verzameld of foutief werd geanalyseerd.[116]

Volgens de politicologe Isabelle Duijvestein zou de rol van cultuur in het inlichtingendomein in bredere zin bestudeerd moeten worden. Door de literatuur op het gebied van *strategic culture* bij de inlichtingenstudies te betrekken, kan men volgens Duijvestein meer inzicht verkrijgen in de 'invloeden, oriëntaties en verwachtingen' die, naast de inherente logica van het werk zelf, bepalen hoe inlichtingenactiviteiten en -organisaties gestalte krijgen.[117] De politicoloog Philip Davies is de eerste onderzoeker die dit systematisch doet. Hij heeft het concept 'inlichtingencultuur' geïntroduceerd, waarmee hij het geheel van organisaties, verantwoordingsmechanismen, wetten, institutionele kaders en werkpraktijken van inlichtingen- en veiligheidsdiensten bedoelt.[118]

Davies meent dat nationale inlichtingenculturen aanzienlijk van elkaar kunnen verschillen, ondanks het feit dat inlichtingen- en veiligheidsdiensten overal ter wereld min of meer dezelfde functie hebben, namelijk het verzamelen van specifieke informatie voor bestuurders, politici of andere ambtenaren. Als gevolg van de specifieke historische, politieke en maatschappelijke ontwikkelingen in bepaalde landen zijn daar ook specifieke instituties, wetten en gebruiken in het inlichtingendomein tot stand gekomen. Uiteindelijk wordt daarom per

land in essentie een andere betekenis gegeven aan het woord 'inlichtingen', beredeneert Davies.[119]

In een vergelijking van de Amerikaanse en Britse inlichtingenculturen brengt Davies de Amerikaanse politieke en maatschappelijke cultuur, waarin concurrentie wordt beschouwd als een deugd, in verband met het over bijna twintig diensten versnipperde Amerikaanse inlichtingen- en veiligheidsbestel. Het contrast met de Britse politieke cultuur, die wordt getypeerd door consensus, kan volgens Davies bijna niet groter zijn. Dat verklaart volgens hem ook waarom in beide landen de rol van beleidsmakers en politici in het inlichtingenproces wezenlijk verschilt. In Groot-Brittannië wordt in de *Joint Intelligence Committee* een compromis gesmeed, dat op politiek niveau niet opnieuw wordt opengebroken. Amerikaanse politici en beleidsmakers mengen zich daarentegen doorgaans wél in het debat over de interpretatie en analyse van inlichtingen. Met hetzelfde woord, 'intelligence', doelen zij als puntje bij paaltje komt dus op verschillende dingen, concludeert Davies.[120]

Behalve de inlichtingencultuur is ook het door Kevin O'Connell gemunte concept 'intelligence system' of inlichtingensysteem bezig aan een opmars binnen de inlichtingenstudies. Net als Davies kijkt O'Connell naar de factoren die van invloed zijn op de wijze waarop organisaties, aansturing, bekostiging en taakverdeling op inlichtingengebied in een bepaald land gestalte krijgen. Hij pleit ervoor om zaken als de nationale veiligheidscontext, de politieke omgang met inlichtingen en de specifieke inlichtingencultuur binnen diensten in temporeel en geografisch comparatief perspectief te onderzoeken.[121]

Michael Warner borduurt voort op die gedachte en komt met een eigen taxonomie van de factoren die in zijn optiek van invloed zijn op de institutionaliseringsprocessen van inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Warner maakt onderscheid tussen strategische, regimegerelateerde en technologische variabelen. Strategische variabelen zijn de 'basale oriëntatie' van een land in het internationale statensysteem, de geopolitieke ligging, de (economische, imperalistische, religieuze) belangen en doelstellingen op het wereldtoneel, de relaties met andere staten, oorlogs- of vredesomstandigheden en de strategische cultuur van het betreffende land. Regimegerelateerde variabelen hebben voorts te maken met de vraag in wat voor soort statelijke context de inlichtingenfunctie wordt geïnstitutionaliseerd. Gaat het om een stadstaat, een natiestaat, een wereldrijk, een niet-statelijke 'actor' of een internationale organisatie? En welke regeringsvorm kent het betreffende land? Parlementaire, republikeinse en dictatoriale regeringen zullen elk uiteenlopende keuzes maken in het institutionaliseringsproces, veronderstelt Warner. Ook toezicht, ministeriële en departementale structuren en interne machtsstrijd behoren tot de regimegerelateerde variabelen. Onder technologische variabelen schaart Warner ten slotte de beschikbare informatietechnologie, de productieverhoudingen, de aan- of afwezigheid van (natuurlijke) hulpbronnen, de sociale en institutionele structuren en de inrichting van het leger. Als één van deze variabelen verandert, kan dat volgens Warner gevol-

gen hebben voor allerlei aspecten van het inlichtingensysteem, van de structuur, de inbedding en de begroting van de verschillende diensten tot en met de internationale samenwerking en de relatie met de politieke en maatschappelijke buitenwacht.[122]

BENADERING EN AFBAKENING VAN HET ONDERZOEK

In aansluiting op deze historiografische trends zal in dit proefschrift vanuit een omgevingsperspectief naar de wordingsgeschiedenis van de Nederlandse veiligheidsdiensten in de twintigste eeuw gekeken worden. Niet de organisatie en operationele bezigheden van de veiligheidsdiensten staan centraal, maar de interactie tussen die diensten en hun politieke, ambtelijke en maatschappelijke omgeving. Die perspectiefverschuiving is in lijn met de recente stroming binnen de inlichtingenstudies die pleit voor meer aandacht voor omgevingsinvloeden van politieke en culturele aard op het inlichtingenwerk, zoals dit tot uitdrukking komt in het werk van onder anderen Scott, Johnson, Davies en Warner. Het sluit in dat opzicht nauw aan bij het onderzoek naar inlichtingenculturen en inlichtingensystemen. Maar het verschilt ook op een aantal belangrijke punten van de aanpak die Davies en O'Connell voor ogen staat.

Het belangrijkste verschil schuilt hierin dat dit een geschiedwetenschappelijk en geen sociaalwetenschappelijk onderzoek is. Dat lijkt misschien een open deur, maar het disciplinaire verschil heeft grote gevolgen voor de doelstelling van het onderzoek. Alhoewel voor de ordening en afperking hiervan dankbaar gebruikgemaakt wordt van de sociaalwetenschappelijke inzichten in organisaties en hun omgevingen, Davies 'inlichtingencultuur' en de door O'Connell opgesomde variabelen, is dit *geen* theorietoetsend of -vormend proefschrift. En hoewel de inzichten in de Nederlandse inlichtingengeschiedenis wel iets zeggen over het verschijnsel 'veiligheidsdiensten in democratische rechtsstaten', is het in eerste instantie niet het streven om aan de hand van een theorietoetsing tot algemeen geldende uitspraken over dat fenomeen te komen. Of de theoretische kaders van Davies en O'Connell, getoetst aan de Nederlandse 'casus', overeind blijven, verworpen moeten worden of bijgesteld dienen te worden, zal de lezer aan het eind van dit boek dus niet te weten zijn gekomen.

Het is anders gezegd niet de bedoeling om te onderzoeken hoe de ideaaltypische veiligheidsdienst er precies uitziet, noch om een compleet overzicht samen te stellen van de factoren die van invloed zijn op de institutionalisering en werkpraktijk van inlichtingen- en veiligheidsdiensten – als dat al mogelijk zou zijn op basis van het fragmentarische bronnenmateriaal. Dit is een geschiedwetenschappelijk onderzoek in de zin dat het geen generaliserende maar een individualiserende en kwalitatieve benadering hanteert. Niet het *fenomeen* veiligheidsdienst, maar de specifieke *Nederlandse* veiligheidsdiensten en hun omgeving staan centraal.[123]

Vervolgonderzoek kan zich richten op een vergelijking met andere landen, maar dit onderzoek bepaalt zich tot die Nederlandse context, al zijn hier en daar comparatieve accenten aangebracht om de Nederlandse casus in perspectief te kunnen zetten. Voor deze aanpak is in historiografisch opzicht voldoende ruimte. De wijze waarop politici, ambtenaren en burgers in Nederland aankeken tegen en invloed uitoefenden op de veiligheidsdiensten – laat staan op de militaire en civiele inlichtingendiensten – is tot op heden nog niet het object van grondig historisch onderzoek geweest. Binnen de geschiedwetenschap in den brede geldt daarenboven dat veiligheid en veiligheidsbeleid nog nauwelijks met een historiserende blik zijn bestudeerd. Ook in dit opzicht is er voor dit onderzoek, dat oog heeft voor de contestatie, sociale processen, politieke onderhandelingen en persoonlijke keuzes die binnen en rondom de veiligheidsdiensten speelden, voldoende ruimte.[124]

Toch overstijgt de zeggingskracht van dit onderzoek de Nederlandse context. Om te beginnen legt de geschiedwetenschappelijke benadering de specifieke dynamiek van het wordings- en veranderingsproces van de Nederlandse veiligheidsdiensten bloot – een dynamiek die niet goed te vangen is met een theoretiserende blik. Mogelijk duiken daardoor voor inlichtingenculturen en -systemen onvermoed relevante 'variabelen' op, specifieke eigenaardigheden die toch interessant zijn. Ten tweede kunnen de inzichten in de manier waarop Nederlandse politici, ambtenaren, burgers en journalisten door de tijd heen van invloed zijn geweest op de taakopvatting en organisatie van de veiligheidsdiensten door andere historici benut worden als achtergrond en vergelijkingsmateriaal. Bevindingen voor andere landen kunnen gecontrasteerd worden met de inzichten die in dit boek worden gepresenteerd. Ten slotte zou kunnen blijken dat de discussies rondom de Nederlandse veiligheidsdiensten wel enige indicatie geven van de dilemma's, vragen en spanningen die in het algemeen verbonden zijn aan het bestaan van geheime diensten in democratische rechtsstaten, al zij opnieuw benadrukt dat dit onderzoek zich daar niet in eerste plaats op richt en die algemene claims ook niet hard kan maken.

Dit onderzoek beoogt evenmin te claimen dat het het *complete* omgevingsperspectief op de *volledige* wordingsgeschiedenis van de Nederlandse veiligheidsdiensten in de twintigste eeuw presenteert. Er zijn enkele keuzes gemaakt. Naast de geografische beperking tot Nederland is er om te beginnen een institutionele keuze gemaakt om naar de civiele veiligheidsdiensten te kijken. Concreet staan de Centrale Inlichtingendienst (1919-1940), de geheime diensten in Londen en van het verzet (1940-1945), het Bureau Nationale Veiligheid (1945-1946), de Centrale Veiligheidsdienst (1946-1949) en, vooral, de Binnenlandse Veiligheidsdienst (1949-2002) centraal.

Dat niet ook de militaire inlichtingendiensten in de twintigste eeuw en de Buitenlandse Inlichtingendienst/Inlichtingendienst Buitenland deel uitmaken van dit onderzoek, heeft pragmatische en inhoudelijke redenen. De omvang van het bronnenonderzoek dat vereist zou zijn om zicht te krijgen op de dis-

cussies binnen en buiten de militaire en civiele inlichtingendiensten zou binnen het bestek van dit onderzoek te omvangrijk zijn geworden. De focus op de veiligheidsdiensten is inhoudelijk bovendien goed te verdedigen, omdat juist de civiele veiligheidsdiensten in de loop van de twintigste eeuw tot de meeste politieke en publieke beroering hebben geleid. Terwijl de Inlichtingendienst Buitenland en de militaire stafdiensten geacht werden actief te zijn in verre, vreemde landen, deden de veiligheidsdiensten hun werk in Nederland, met medewerking van en doorgaans heimelijk onder de burgerbevolking. Getalsmatig bleef de inlichtingendienst eveneens achter bij de binnenlandse veiligheidsdienst en zijn voorlopers. De inlichtingendiensten waren bepaald geen populaire overheidsorganen: pers en parlement brachten de diensten nauwelijks onder de aandacht. Alle 'in het verborgen werkende inlichtingendiensten' wekten in Nederland algemeen 'aversie' op, zei het hoofd van de Binnenlandse Veiligheidsdienst, Jacobus Smede Sinninghe Damsté (1961-1967), eens. Maar de gemiddelde burger had toch vooral het gevoel dat het de *veiligheidsdienst* was die ingreep 'in de Nederlandse samenleving'. Vooral die dienst werd daarom met argusogen bekeken, met regelmatig politiek-bestuurlijke en maatschappelijke reuring tot gevolg.[125]

In temporele zin wordt het onderzoek beperkt tot een periode van tachtig jaar, van 1912 tot 1992. Het boek begint in 1912, omdat toen een belangrijke stap werd gezet in het institutionaliseringsproces van de Nederlandse inlichtingengemeenschap. In dit jaar richtte de Generale Staf van het Nederlandse leger het Studiebureau Vreemde Legers op, wat onder meer in 1919 uitmondde in de oprichting van de Centrale Inlichtingendienst.[126] Om ook het einde van de Koude Oorlog een plaats in dit onderzoek te kunnen geven, is het jaar 1992 gekozen. In dat jaar presenteerde Arthur Docters van Leeuwen, het toenmalige hoofd van de Binnenlandse Veiligheidsdienst, zijn 'nieuwe BVD' aan de buitenwereld nadat hij enkele jaren daarvoor een politieke opdracht had meegekregen om de BVD 'bij de tijd te brengen'. Door te reorganiseren en 'een systematische relatie met de buitenwacht' te ontwikkelen, gaf hij een geheel nieuwe invulling aan de dreigingspercepties, organisatiestructuur en legitimiteit. Dit markeerde hij in 1992 met de presentatie van een visiedocument en het eerste openbare jaarverslag uit de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsgeschiedenis.[127]

Als eindpunt voor dit onderzoek had ook het jaar 2002 gekozen kunnen worden. Toen werd de Binnenlandse Veiligheidsdienst – met toevoeging van een inlichtingentaak in het buitenland –omgevormd tot de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst. Dat is bewust niet gedaan. In de periode 1992-2002 veranderde de relatie tussen de veiligheidsdienst en zijn omgeving namelijk opnieuw ingrijpend. In die periode zijn dan ook verschillende onderwerpen aan te wijzen die de moeite van het bestuderen waard zijn, waaronder de mate waarin de reorganisatie onder Docters van Leeuwen slaagde, het aantreden van twee nieuwe diensthoofden, de opmars naar de omvorming tot een inlichtingen- en veiligheidsdienst en – door de opkomst van het islamistisch fundamen-

talisme – een rigoureus veranderend dreigingslandschap.[128] Die zouden op zijn minst een eigen hoofdstuk vergen, bij een toch al omvangrijk proefschrift. Dit braakliggende terrein nodigt uiteraard uit tot vervolgonderzoek.

Binnen deze geografische, institutionele en temporele kaders zullen de discussies over de aard en waarde van de veiligheidsdiensten centraal staan. Om te begrijpen hoe het binnenlandse inlichtingenwerk vorm kreeg in instituties, regels en praktijken, wordt gekeken naar de opvattingen van de hoofden van de veiligheidsdiensten, de betrokken ministers, Kamerleden, andere ambtenaren, journalisten en burgers *over* de veiligheidsdienst, én naar de manier waarop zij hun opvattingen probeerden op te leggen aan die dienst. De veiligheidsdienst wordt op die manier niet beschouwd als een vaststaand, maar als veranderlijk gegeven, beter gezegd als een politiek, ambtelijk en maatschappelijk begrip dat onder veranderende omstandigheden steeds van een nieuwe betekenis is voorzien. In feite gaat het in dit onderzoek niet om de diensten zelf, maar om de opvattingen *over* die diensten.

Die gerichtheid op opvattingen vindt haar oorsprong in de ideeëngeschiedenis. Hoewel er verschillende filosofische stromingen bestaan, richt de ideeëngeschiedenis (of conceptuele of begripsgeschiedenis) zich in de kern op de manier waarop begrippen zoals 'vrijheid', 'democratie' en 'politiek' door de tijd heen hun betekenis hebben gekregen.[129] In de jaren zestig ontstond binnen de *Begriffsgeschichte* en *conceptual history* een stroming die niet langer trachtte de essentiële politicologische of filosofische betekenis van deze begrippen vast te stellen, maar die betekenis juist probeerde af te leiden van de praktijken, regels, gebruiken en discussies waarin dat begrip in een bepaalde periode gestalte kreeg. Deze begripshistorici besteedden in het bijzonder aandacht aan de wijze waarop een begrip zijn betekenis kreeg in een specifieke sociaal-politieke context, maar ook aan de manier waarop diezelfde context weer door het begrip zelf werd beïnvloed.[130] Door die begripshistorische benadering toe te passen op de politieke geschiedenis, heeft de historicus Henk te Velde laten zien hoe begrippen als 'politiek', 'parlement' en 'partij' in historische praktijken, gebruiken en discussies steeds opnieuw betekenis hebben gekregen.[131]

Dit onderzoek richt zich, analoog aan die benadering, op het begrip 'veiligheidsdienst'. Door in de loop der tijd zowel te kijken naar de juridische, organisatorische en operationele kaders van het binnenlandse veiligheidswerk, alsook naar de opvattingen, discussies, klachten en ideeën over de veiligheidsdienst van verschillende spelers in en rondom die dienst, kan worden vastgesteld welke invulling het begrip veiligheidsdienst in veranderende sociale en politieke omstandigheden kreeg.[132] Vanuit die benadering wordt het mogelijk om te zien hoe er in de omgeving van de veiligheidsdienst gedacht werd over de aard van zo'n dienst en de waarde ervan, en tot welke nieuwe invulling van het begrip veiligheidsdienst dat leidde. Waartoe bestonden er volgens de betrokkenen veiligheidsdiensten, welke taken moesten ze uitvoeren en op welke wijze?

Methode van dit onderzoek

De aanname die aan deze benadering ten grondslag ligt, is dat de antwoorden op die vragen door de tijd heen veranderden en dat dit consequenties had voor de veiligheidsdiensten. Die aanname komt niet uit de lucht vallen. Binnen de organisatiesociologie wordt een zekere contingentie verondersteld tussen organisaties en hun omgevingen.[133] Hetzelfde geldt voor het historisch institutionalisme. Instituties als de rechtspraak of het huwelijk en, in hun kielzog, de tot die instituties behorende organisaties, worden beschouwd als een reflectie van maatschappelijke en politieke normen en waarden. Rechters gaan bijvoorbeeld strenger straffen als er een publiek discours is waarin daarop wordt aangedrongen.[134] Vanuit deze optiek is het niet ondenkbaar dat eenzelfde samenhang heeft bestaan tussen de Nederlandse veiligheidsdiensten en hun omgeving.

Om te kunnen onderzoeken of dit inderdaad zo was, dienen twee zaken te worden gepreciseerd: enerzijds wat bedoeld wordt met 'de omgeving' van de veiligheidsdiensten, anderzijds welke 'opvattingen' en discussies over de veiligheidsdiensten voor dit onderzoek relevant worden geacht en op basis van welke criteria die relevantie wordt bepaald. Organisatieomgevingen kunnen, om te beginnen, op allerlei manieren worden omschreven en bepaald. Michael Warner verdisconteert in zijn 'taxonomie' van de variabelen van een inlichtingensysteem verschillende omgevingsfactoren, zoals de geopolitiek, het regimetype en de regeringsvorm.

Er zijn ook andere ordeningen van de organisatieomgeving mogelijk. De systeemtheoretici Fred Emery en Eric Trist onderscheiden bijvoorbeeld een 'taakomgeving', waarmee ze eenieder bedoelen die van belang is voor 'doelverwezenlijking of voortbestaan' van de organisatie, van een 'waardeomgeving' van normen en waarden die voor iedereen in het systeem betekenis hebben. Dit kunnen algemene politieke en maatschappelijke opvattingen zijn, maar ook meer specifieke denkbeelden over hoe organisaties zouden moeten functioneren.[135] De bestuurskundige Christopher Hood meent daarnaast dat organisatieomgevingen uiteenlopende 'waarden' aan een specifieke organisatie opleggen, van proportionaliteit tot effectiviteit en transparantie.[136] Die waarden worden door allerlei spelers in de organisatieomgeving opgelegd, zoals politiek bestuur, andere overheden en publieke organisaties, individuele burgers, belangengroepen, media, regelgeving van allerlei aard en formele controleurs zoals rekenkamers en ombudsmannen.[137]

Op basis van deze theorieën, die niet worden getoetst, wordt voorgesteld om de context van de veiligheidsdiensten tussen 1912 en 1992 op te splitsen in een politieke, ambtelijke en maatschappelijke omgeving. Het doel van dit onderzoek is om de opvattingen en bemoeienissen van specifieke spelers in de omgeving van de veiligheidsdiensten te bestuderen. Die spelers – politici, burgers, ambtenaren, journalisten, geïnteresseerden, krantenlezers, klagers – worden ingedeeld bij één van die omgevingen. Hoewel de scheidslijnen soms dun zijn,

bijvoorbeeld in het geval van activistische Kamerleden in de jaren zestig (behoorden die tot de politieke of maatschappelijke omgeving?), is zo'n grove opdeling desondanks functioneel. Het maakt het namelijk mogelijk om grofweg te kunnen zien welke spelers in de omgeving van de veiligheidsdienst de grootste invloed uitoefenden.

Behalve de omgeving van de veiligheidsdiensten dient in deze paragraaf ook gespecificeerd te worden welke opvattingen en discussies over de veiligheidsdienst wel worden bestudeerd en welke niet. Welbeschouwd hebben politici, ambtenaren, journalisten en burgers *continu* opvattingen geuit en daarmee nieuwe invulling gegeven aan de vorm en inhoud van de veiligheidsdiensten: ieder maandoverzicht van de veiligheidsdienst en iedere letter in de pers kan worden opgevat als een herdefiniëring van het begrip 'veiligheidsdienst'. Daarom waren in feite *alle* opvattingen van *iedereen* van belang en dienen ten slotte *alle* omstandigheden onderzocht te worden die van invloed waren op de betekenis die politiek, ambtenarij en maatschappij aan de veiligheidsdiensten hebben toegekend.[138]

Zo'n exacte weergave van de historische werkelijkheid is niet wenselijk. Het gaat erom meer inzicht te krijgen in de relatie tussen de Nederlandse veiligheidsdiensten en hun politieke, ambtelijke en maatschappelijke omgeving. Daartoe hoeven niet alle interacties tussen de diensten en de spelers in hun omgeving te worden onderzocht. De criteria voor het selecteren van de te bestuderen interacties stoelen op pragmatische en historisch-inhoudelijke argumenten.

Pragmatisch is de keus om alleen naar discussies te kijken die veel stof deden opwaaien. Er is in de Nederlandse inlichtingengeschiedenis veel geruzied en gediscussieerd; gesprekken over de veiligheidsdienst gingen steevast gepaard met conflicten, confrontaties en alliantievorming.[139] De spelers in de omgeving van de veiligheidsdienst hadden namelijk ieder hun eigen opvattingen, belangen, waarnemingen, kennis, informatiebronnen en specifieke percepties van de oplossingen en problemen. Naast de intrinsieke betekenis van de opvattingen waren de manier waarop onderhandelingen verliepen, eventuele compromissen en normatieve meningsverschillen dus ook van invloed op vorm en inhoud van de veiligheidsdienst.[140] In het historisch onderzoek zal kortom gekeken worden of bepaalde opvattingen resoneerden in meerdere omgevingen en binnen de veiligheidsdienst zelf werden besproken. Pas als de opvatting of discussie dus tot enige reuring leidde en door meerdere mensen werd besproken, is deze betrokken bij dit onderzoek.

Van historisch-inhoudelijke aard is de keuze om te categoriseren. De denkbeelden van de omgeving over de veiligheidsdienst zijn opgedeeld in opvattingen over dreigingspercepties, organisatiewijze en veronderstelde legitimiteit van de veiligheidsdienst. Alle drie de onderwerpen raken aan het wezen van een veiligheidsdienst; ze bepalen de vorm en inhoud van de diensten. Om te beginnen zeggen dreigingspercepties veel over de veronderstelde aard of waarde van de veiligheidsdienst. Het gaat hier om de vraag welk individu, welke organisatie

of welke ontwikkeling precies als bedreigend wordt ervaren. Dreigingen worden in het algemeen niet geacht louter objectieve gegevens te zijn, maar intersubjectieve constructies. Daarin speelt identiteitsvorming een belangrijke rol.[141] Dit geldt voor het individu, alsook op organisationeel niveau, en in die zin ook voor veiligheidsdiensten. Het zelfbeeld, de opvattingen over de nationale identiteit bepalen voor een belangrijk gedeelte welke gevaren in binnen- en buitenland worden gepercipieerd.[142]

Het ging in de Nederlandse inlichtingengeschiedenis dan ook vaak over de vraag of de veiligheidsdienst zijn oog wel richtte op de juiste ontwikkelingen, individuen en organisaties. Die vraag werd veelal gesteld in het licht van de komst van nieuwe fenomenen, zoals het pacifisme in de jaren twintig, het rechts-extremisme in de jaren dertig en het politiek geweld en terrorisme in de jaren zeventig van de twintigste eeuw. Naar aanleiding van de komst van die nieuwe fenomenen, die in zekere mate als dreigend werden ervaren, ontstond discussie over de vraag of de veiligheidsdienst het gezag moest helpen zich tegen die dreiging te verdedigen. Niet iedere keer dat over een dreiging gediscussieerd werd, leidde dat tot een fundamentele herbezinning van de taakopvatting van de veiligheidsdienst en daarom hoeft ook niet iedere discussie over mogelijke dreigingen in dit onderzoek besproken te worden. Het zijn vooral de discussies die raakten aan de taakopvatting, missie en identiteit van de veiligheidsdienst die in het licht van dit onderzoek relevant zijn, anders gezegd: als in het licht van een bepaalde dreiging de suggestie werd gedaan dat de veiligheidsdienst toch bij uitstek bestond om díe dreiging te bestrijden.[143]

Een tweede categorie opvattingen richtte zich op de organisatiestructuur of werkwijze van de veiligheidsdienst. Dan werd de vraag gesteld hoe de veiligheidsdienst in de praktijk ingericht zou worden en welke concrete operaties moesten worden opgezet om iets tegen die dreigingen te kunnen ondernemen. Soms ging het daarbij om organisatorische of praktische details, zoals de omvang van een afdeling, het personeelsbeleid of een bepaalde agentenoperatie, maar het kon ook om grotere vraagstukken gaan binnen de organisatiestructuur en -dynamiek. In de jaren zeventig ging het bijvoorbeeld over de vraag of in het licht van het terrorisme een aparte afdeling moest worden opgericht die zich volledig op deze dreiging zou focussen. Op dit gebied ging het dus om de opvattingen over de inrichting van de organisatie en de werkpraktijk.

Een derde groep opvattingen die in dit proefschrift onderzocht worden, had te maken met de legitimiteit van de dienst, oftewel de manier waarop de veiligheidsdienst zich verhield tot de rechtsstaat. Waar Coreline Boot in haar proefschrift de percepties van de legitimiteit van de krijgsmacht bestudeert,[144] daar zal in dit onderzoek – zonder dieper in te gaan op de precieze betekenis van het begrip 'politieke legitimiteit' – de *gepercipieerde* legitimiteit van de veiligheidsdienst onder de loep genomen worden. Het gaat er niet om vast te stellen of de betreffende politicus of burger een descriptieve of normatieve benadering van politieke legitimiteit hanteerde. Het gaat om de *veronderstelling* dat de veilig-

heidsdienst zich niet goed verdroeg met de democratische rechtsstaat waarvan hij deel uitmaakte – een veronderstelling die vaak expliciet werd gemaakt – en de argumenten die daarbij werden aangevoerd.

Ook de omkering van dat vraagstuk – welke feiten en omstandigheden maken het bestaan van de veiligheidsdienst precies noodzakelijk? – leidde meer dan eens tot discussie. In sommige gevallen ging het in deze context over politiek-bestuurlijke legitimiteit, bijvoorbeeld als ter discussie stond welk ministerie de zeggenschap zou krijgen over het binnenlandse veiligheidswerk, in andere gevallen draaide het om legitimiteit in rechtsstatelijke en maatschappelijke zin. Dan ging het over vraag, *als* een veiligheidsdienst al mocht bestaan, hoe deze dan moest worden ingebed zonder dat de rechtsstaat daarvan het slachtoffer werd.

Bronnenonderzoek

De interacties tussen de veiligheidsdiensten en hun omgeving zullen worden onderzocht in de volgende bronnen. Het perspectief van de veiligheidsdiensten zelf is bestudeerd in het gedigitaliseerde archief van de Centrale Inlichtingendienst. Daarin zijn met name de verslagen van de bijeenkomsten met de politieverbindingen gebruikt.[145] In de archieven van de ministeries van Justitie, Binnenlandse Zaken, Algemene Zaken en Oorlog te Londen en het ministerie van Algemene Oorlogvoering van het Koninkrijk zijn de perspectieven van de Londense inlichtingen- en veiligheidsdiensten onderzocht.[146] Ook het archief van het Bureau Nationale Veiligheid, dat sinds de jaren negentig is ondergebracht bij het Nationaal Archief, is bekeken.[147] De perspectieven van de Centrale Veiligheidsdienst en de Binnenlandse Veiligheidsdienst zijn bestudeerd op basis van uiteenlopende documenten, zoals regeringsbrieven, maandoverzichten en beleidsstukken. Vanaf de jaren vijftig tot en met 1992 is het BVD-perspectief op dreigingen, organisatie en legitimiteit hoofdzakelijk gereconstrueerd op basis van de zogenoemde Auroraverslagen, verslagen van de bijeenkomsten van de BVD-leiding. Deze vonden twee tot drie keer per week 's ochtends plaats en vanaf de vroege jaren zestig werden de besproken onderwerpen goed genotuleerd – een mooie ruggengraatbron dus.[148] In een andere ruggengraatbron, de besprekingsverslagen van de gesprekken tussen de minister van Binnenlandse Zaken en het hoofd van de Binnenlandse Veiligheidsdienst die voor de jaren 1966-1991 zijn doorgenomen, is de interactie tussen de minister van Binnenlandse Zaken en het hoofd van de Binnenlandse Veiligheidsdienst terug te vinden.

Overige politieke en ambtelijke opvattingen over de veiligheidsdiensten zijn onderzocht in de notulen van de ministerraad en verschillende ambtelijke gremia, waarvan de archieven van het Kabinet van de Minister-President zijn opgenomen. Voorbeelden van dergelijke gremia zijn de commissie van Coördinatie van de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten en haar opvolger: de coördinator, de commissie Inwendige Veiligheid, het Comité Verenigde Inlichtin-

gendiensten Nederland en andere ambtelijke organisaties zoals de Bijzondere Voorlichtingscommissie.[149] Daarnaast is ook materiaal bestudeerd in de archieven van commissarissen van de Koningin en de notulen van de vergaderingen van de procureurs-generaal, waarbij ook het hoofd van de BVD regelmatig aanschoof.[150]

Parlementaire perspectieven zijn gebaseerd op de Handelingen van de Eerste en Tweede Kamer en de bijbehorende Kamerstukken. Een eveneens belangrijke bron vormen de archieven van de in 1952 opgerichte Vaste Kamercommissie voor de controle op de Binnenlandse Veiligheidsdienst, vanaf 1967 de Vaste Kamercommissie voor de controle op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, nu beter bekend als de Commissie Stiekem.[151]

De maatschappelijke en journalistieke opvattingen over de veiligheidsdienst zijn op diverse manieren onderzocht. In verscheidene departementale archieven zijn knipselmappen teruggevonden die een aardige ingang bieden. De pers is breder bestudeerd als in een van de ruggengraatbronnen sprake was van journalistieke aandacht voor de veiligheidsdienst. Omdat het Auroragezelschap nauwgezet de pers besprak wanneer deze over de dienst berichtte, geven de Auroraverslagen een goede indicatie van momenten waarop de BVD in de pers ter sprake kwam. Als dat tot politieke aandacht leidde, dan is dat terug te zien in de Handelingen en de verslagen van de Vaste Kamercommissie voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Via verwijzingen naar andere kranten- en tijdschriftartikelen werd vervolgens weer verder gezocht. Op die manier zijn ook drie televisie-uitzendingen waarin de Binnenlandse Veiligheidsdienst centraal stond, aan het licht gekomen en bij dit onderzoek betrokken.[152] De archieven van maatschappelijke spelers die zich met het werk van de veiligheidsdiensten hebben bemoeid, zoals het Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers, zijn bestudeerd in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis.[153]

Tot slot zijn interviews gehouden met verschillende oud-medewerkers van de Binnenlandse Veiligheidsdienst, met de journalisten Igor Cornelissen en Rudie van Meurs, met oud-minister van Binnenlandse Zaken Ed van Thijn, met verschillende fractievoorzitters in de Tweede Kamer die lid zijn geweest van de Vaste Kamercommissie voor de controle op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, met het voormalige hoofd van de Binnenlandse Veiligheidsdienst Arthur Docters van Leeuwen en met een van zijn leidinggevenden, Theo Bot, en met de voormalige secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, Jozias van Aartsen.

In dit bronnenmateriaal zitten geen operationele stukken. De bijsluiter van dit boek vermeldt dan ook dat er geen wereldschokkende geheimen worden onthuld. Het onderzoek richt zich namelijk niet op de primaire processen en de operationele beslissingen van de veiligheidsdiensten: dat zijn zaken die voor de buitenwacht verborgen bleven en blijven, en in hoofdzaak werden afgedaan binnen inlichtingen- en veiligheidsdiensten zelf, soms in overleg met hoge ambtenaren of een minister. Hierdoor blijven de perspectieven van bijvoorbeeld de volgploegen, de 'runners' in de buitendienst of in de werkkamers

van de analisten op het kantoor van de Binnenlandse Veiligheidsdienst, goeddeels buiten beeld.

Vraagstelling en hoofdstukindeling

In plaats daarvan laat dit proefschrift zien hoe verschillende spelers in de politieke, ambtelijke en maatschappelijke omgeving van de veiligheidsdienst uiteenlopende opvattingen hadden over de aard en de waarde van de veiligheidsdienst. De vijandbeelden die zowel de veiligheidsdienst als de democratie tussen 1912 en 1992 voor ogen stonden, vormen daarmee het brandpunt van dit onderzoek.

Per hoofdstuk wordt daartoe bekeken welke spelers van invloed waren op de vorm en inhoud van de veiligheidsdienst, welke opvattingen zij hadden over de dreigingspercepties, organisatie en legitimiteit van de veiligheidsdienst, hoe zij interacteerden en welke gevolgen dat had voor de vorm en inhoud van de veiligheidsdienst. De onderzoeksvraag die daarbij moet helpen, luidt:

> *Welke vorm en inhoud kregen de veiligheidsdiensten tussen 1912 en 1992 als gevolg van de interactie met de politieke, ambtelijke en maatschappelijke omgeving? Onder welke omstandigheden veranderden de diensten van karakter?*

Om deze vragen te beantwoorden is dit boek opgedeeld in chronologisch-thematische hoofdstukken. Ieder hoofdstuk wordt gevormd door een periode waarin een andere speler dominant werd in het bepalen van de vorm en inhoud van de veiligheidsdienst. Binnen die hoofdstukken worden de opvattingen van verschillende spelers binnen en rondom de veiligheidsdiensten aan de orde gesteld, met specifieke aandacht voor het verloop en de uitkomst van de interactie voor de veiligheidsdienst in termen van dreigingspercepties, organisatiewijze en veronderstelde legitimiteit.

Dat roept de vraag op hoe de 'sleutelmomenten', die het begin en einde van zo'n periode markeren, zijn gekozen. Aan de basis voor die keuze staat het historisch onderzoek zelf. Tijdens het onderzoek zelf bleek dat de veiligheidsdiensten in een periode van enkele jaren in het licht van nieuwe of andere waarden kwamen te staan. De vorm en inhoud veranderden dan van invulling. In ieder geval ging het op deze momenten niet over een instrumenteel of beleidsinhoudelijk detail, maar gaven politiek, ambtenarij en maatschappij een nieuw antwoord op de vraag wat de centrale belangen waren, wat als urgente dreiging moest worden gezien, waar de grenzen van de uitvoeringspraktijk binnen de democratische rechtsorde lagen.

Het aanwijzen van een begin- en eindpunt van zo'n ontwikkeling is tot op zekere hoogte arbitrair. Over het belang van een bepaald moment valt te twisten. Desondanks zijn in dit proefschrift uiteenlopende factoren aangewezen die een voorafschaduwing of apotheose van transformerende opvattingen

over de veiligheidsdiensten vormden. Categorisch geordend waren de formatieve momenten in 1912 en 1952 institutioneel van karakter; respectievelijk betrof het hier de oprichting van het Studiebureau Vreemde Legers en de Vaste Kamercommissie voor de controle op de Binnenlandse Veiligheidsdienst. In 1961 (pensionering diensthoofd Louis Einthoven) en 1982 (aantreden Ed van Thijn als minister van Binnenlandse Zaken) markeerden personele wisselingen een nieuwe opvatting van het begrip 'veiligheidsdienst'. Het formatieve moment van 1940 was de Duitse inval; dat van 1972 vond zijn beslag in een gewijzigd Koninklijk Besluit waarin de taakopvatting en bevoegdheden van de veiligheidsdienst waren geformaliseerd en in 1992 waren dit de eerdergenoemde rapportages van de Binnenlandse Veiligheidsdienst. Nu eens kon dus een gebeurtenis een nieuwe periode inluiden, dan weer een personele wisseling of institutionele verandering.

Die momenten, van welke aard dan ook, luidden een periode in waarin een andere speler in de omgeving van de veiligheidsdiensten van invloed werd, met doorgaans een andere vorm en inhoud van de veiligheidsdienst tot gevolg. Op welke wijze dat gebeurde, wordt in de opeenvolgende hoofdstukken geanalyseerd. Daarom worden in die hoofdstukken de politieke, ambtelijke en maatschappelijke spelers die, in termen van de vraagstelling, van invloed waren op het 'invullingsproces' aangewezen. Ook de consequenties van deze discussies voor de invulling van het begrip veiligheidsdienst komen aan bod.

Dat heeft geresulteerd in de volgende hoofdstukopzet. In hoofdstuk 1 komt de periode 1912-1940 aan bod. Dit hoofdstuk begint met het organisatorisch-institutionele besluit om het Studiebureau Vreemde Legers op te richten. Dit werd uitgebreid tot een militaire inlichtingendienst, waaruit na de Eerste Wereldoorlog een kleinschalige, zeer geheime veiligheidsdienst ontstond. Deze moest een bescheiden bijdrage leveren aan de bestrijding van revolutionaire woelingen. Dit was een binnenlandse, decentrale en ambtelijke aangelegenheid.

Op het tweede sleutelmoment, in mei 1940, veranderden de dreigingspercepties doordat Duitsland Nederland binnenviel. De bezetting maakte een einde aan het bestaan van de Centrale Inlichtingendienst en onder invloed van de Duitse bezetting en de geallieerde oorlogvoering werden alle bakens op inlichtingen- en veiligheidsterrein verzet. De bestaande veiligheidsopvattingen werden geheel herzien. Na de oorlog leidde dat tot de overtuiging in politieke en ambtelijke kringen dat een relatief groot inlichtingen- en veiligheidsapparaat nodig was om de nationale veiligheid in de toekomst te waarborgen. Na politieke, ambtelijke en parlementaire strijd om dat nieuwe, veel grootschaliger opgezette instrument in de tweede helft van de jaren veertig werd de plaats van de veiligheidsdienst in de democratische rechtsstaat in 1952 bestendigd met de oprichting van een parlementaire controlecommissie.

In het derde hoofdstuk, over de periode 1952-1961, wordt duidelijk hoe de dreigingspercepties van de veiligheidsdienst totaal gefixeerd werden op het internationale communisme en zijn tentakels in Nederland. In het licht van die

collectief gevoelde dreiging wist Einthoven van de Binnenlandse Veiligheidsdienst een zeer autonome en offensief optredende dienst te maken. Ondertussen waren er ambtelijke spelers die probeerden om een graantje van Einthovens succes mee te pikken. Verschillende ambtenaren en politici trachtten hun zeggenschap aan de veiligheidsdienst op te leggen, maar Einthoven wist die externe invloeden vakkundig onklaar te maken. Deze periode werd afgesloten toen Einthoven in 1961 met pensioen ging.

In hoofdstuk 4 wordt onderzocht hoe in de periode 1961-1968 de maatschappij de veiligheidsdienst onder druk zette. Waar de veiligheidsdienst tot begin jaren zestig nauwelijks maatschappelijke, journalistieke en – op enkele felle debatten eind jaren veertig, begin jaren vijftig na – parlementaire aandacht kreeg, kwam de veiligheidsdienst vanaf 1962 in de publieke belangstelling te staan. Het aantal spelers dat zich met de veiligheidsdienst bemoeide, werd in korte tijd groter. Behalve door kritische krantenartikelen en harde verwijten in de Tweede Kamer, kwam de dienst ook onder vuur te liggen vanuit studenten- en protestbewegingen. Die nieuwe belangstelling werd binnen de veiligheidsdienst niet zelden ervaren als een bedreiging: kon de dienst zijn werk nog wel goed doen met die agressieve belangstelling van pers en parlement?

Het jaar 1968 is als sleutelmoment aangewezen en markeert het begin van hoofdstuk 5, dat over de periode 1968-1980 gaat. Vanaf 1968 werd namelijk de invloed van politieke spelers op de veiligheidsdienst veel groter, iets wat mede het gevolg was van de aanhoudende maatschappelijke kritiek van de jaren zestig. De veiligheidsdienst wilde in reactie op de opvattingen van politiek en maatschappij responsiever optreden en zich welwillender opstellen tegenover de buitenwereld, wat noodzakelijkerwijs een grotere kwetsbaarheid van de dienst tot gevolg had. In politieke kringen werd het studenten- en jongerenactivisme in toenemende mate als bedreiging ervaren, en politici dwongen de veiligheidsdienst dit fenomeen voor zijn rekening te nemen. Indirect gebeurde hetzelfde met het terrorisme in de jaren zeventig: de dienst ging er, door veranderingen in de dreigingspercepties van politiek en maatschappij, allerlei zaken bij doen. Dat had consequenties voor de dreigingspercepties, interne organisatie en de legitimiteit van de dienst.

Het laatste hoofdstuk begint in 1980, toen opnieuw de dreigingspercepties van de veiligheidsdienst ter discussie stonden. Nu ging het om de vraag of de dienst in de vredesbeweging actief mocht zijn. In het debat bleek echter hoe verdeeld pers en parlement over die vraag waren, hoezeer hun verwachtingen van de veiligheidsdienst zelfs met elkaar in tegenspraak konden zijn. De discussie luidde een decennium in van algehele verwarring over de aard en toegevoegde waarde van de veiligheidsdienst, zowel bij de veiligheidsdienst zelf, als bij de politieke, ambtelijke en maatschappelijke spelers om de dienst heen. Die zoektocht naar duidelijkheid en stabiliteit kreeg een ingrijpend vervolg toen in 1989 Arthur Docters van Leeuwen hoofd van de BVD werd. Hij herschiep de

dreigingspercepties, organisatiestructuur en dynamiek, en de legitimiteit van de veiligheidsdienst volkomen, in samenwerking met spelers rondom de veiligheidsdienst. In 1992 werden die veranderingen beklonken.

HOOFDSTUK I

Klein, geheim en verweesd. De veiligheidsdienst in handen van de ordebewaarders, 1912-1940

MILITAIRE SCHREDEN OP INLICHTINGENTERREIN

De politie zette als eerste voet op inlichtingenterrein. In de loop van het proces van staat- en natievorming dat zich in veel westerse landen voltrok, kreeg zij steeds meer taken op het binnenlandse veiligheidsterrein. En omdat politiekorpsen op steeds meer plekken in het land permanent werden gestationeerd, ontplooiden zij zich tot het staatsinstrument bij uitstek om het lokale en centrale gezag te informeren over gevaren als banditisme, landloperij en ordeverstoringen.[1] Ook spionage werd in de vroegmoderne tijd al beschouwd als een gevaar waartegen de politie moest optreden. Ten tijde van de Republiek probeerden consuls en gezanten uit het buitenland (net als pamflettisten en boekhandelaren uit eigen land) staatsgevoelige informatie te ontfutselen aan ambtenaren, staatslieden en klerken. Vanuit de overtuiging dat die zaken, eenmaal in kwaadwillende handen, de staatsveiligheid in gevaar zouden brengen, probeerde de politie samen met justitiële overheidsorganen staatsgeheimen ook daadwerkelijk geheim te houden. Dat lukte hun overigens maar gedeeltelijk, omdat het staatsapparaat in deze periode kleinschalig en sterk verbrokkeld was.[2]

In de loop van de negentiende eeuw werden de ordehandhavingstaken van de politie diverser. Nieuwe politieke stromingen manifesteerden zich ook in luidruchtige bedeloptochten, werkstakingen, massabijeenkomsten[3] en door het binnendringen en overnemen van andermans politieke vergaderingen.[4] Uit vrees voor 'totale anarchie' werd de roep om strengere gezagshandhaving luider.[5] Het conservatief-liberale kabinet-Heemskerk Abrahamszoon (1883-1888) introduceerde – mede daartoe aangezet door de groei van de in 1881 opgerichte Sociaal-Democratische Bond (SDB) van Domela Nieuwenhuis en het Palingoproer van 1886 – wetgeving die het lokale gezag in staat stelde om strenger op te treden tegen optochten en socialistische vergaderingen.[6] De Rijks- en Gemeentepolitie moest die strengere wetgeving handhaven.[7]

In dit kader wierf de politie geheime rapporteurs die tegen betaling vergaderingen bijwoonden, aantekeningen maakten en verslag uitbrachten. Ook werden tipgevers en agenten in burger ingeschakeld om meer te weten te komen

over werkstakingen. Lokaal politiepersoneel en rijksrechercheurs bezochten ook zelf bijeenkomsten van stakers om daar de stemming te peilen.[8] Dat een van de aanwezigen, meestal de enige toehoorder die met pen en papier in de aanslag zat, de politie informeerde, was overigens meestal wel bekend. In SDB-kringen kwam 'de geheime politie' nu en dan zelfs expliciet ter sprake.[9] Naast het gebruik van deze menselijke bronnen – een praktijk die in inlichtingenjargon *human intelligence* of kortweg *humint* wordt genoemd – begonnen politieambtenaren ook stelselmatig de periodieken van linkse politieke organisaties, *open source intelligence* of *osint*, te bestuderen. Ook *intelligence liaison* avant-la-lettre deed zijn intrede, toen hoge Nederlandse politieambtenaren bij hun collega's in het buitenland te rade gingen om uit te zoeken met wie de Nederlandse arbeiders contacten aanknoopten. Hiermee kwam ook de internationale component van deze dreiging in beeld. Verder dan deze kleinschalige en rudimentaire vormen van inlichtingenwerk kwam het in het politiewezen vooralsnog niet.[10]

Het was dan ook binnen de krijgsmacht dat de eerste systematisering en bureaucratisering van het inlichtingen- en veiligheidswerk zich voltrok. Ook hier was het inlichtingenwerk op zichzelf geen novum: de behoefte aan inlichtingen over militaire tegenstanders en gevechtsomstandigheden is al zo oud als de oorlogvoering zelf. Die gegevens werden op verschillende manieren verzameld. De kondschapsdienst, die tijdens de Tiendaagse Veldtocht werd ingesteld, was een manier om (bij wijze van *humint*) observaties te velde te benutten om meer kennis over de gevechtsomstandigheden en troepenverplaatsingen van de vijand te vergaren.[11] Daarnaast werden open bronnen in de loop van de negentiende eeuw steeds belangrijker. Met een uitgave als *Recueil Militair*,[12] dat na de Frans-Pruisische oorlog van 1870-1871 verderging als *Vreemde legers en afschriften*, trachtte de Generale Staf op basis van buitenlandse militaire bulletins meer systematisch kennis te verzamelen (en verspreiden) over de legers van de Europese grootmachten. Ook andere militaire zaken, zoals de gesteldheid van het gevechtsterrein of militaire hervormingen elders, werden in dit soort uitgaven opgenomen.[13] In 1887 gingen de 'Afschriften' bijvoorbeeld over de 'geschiktheid van het terrein van België ten Oosten van de Maas voor militaire operatiën', de Portugese Legerwet van 12 september 1887 en de toelating van oorlogscorrespondenten bij een Italiaanse militaire expeditie.[14]

De behoefte aan dit soort kennis werd sterker toen aan het begin van de twintigste eeuw de betrekkingen tussen de Europese grootmachten verslechterden. Nederland wenste, 'als een oog in de storm van spanningen', afzijdig te blijven van conflicten op het geopolitieke toneel. Het richtsnoer voor het defensiebeleid werd de 'gewapende neutraliteit': gewapend, omdat eventuele militaire aanvallen ter ontmoediging wel gewapenderhand zouden worden gepareerd en neutraal omdat daarnaast geen militaire steunverzoeken aan andere landen werden gedaan. In tegenstelling tot bijvoorbeeld België stond er dus geen grootmacht garant voor de Nederlandse neutraliteit.[15]

Hoe hoger de internationale spanningen opliepen, hoe acuter de vraag werd of Nederland wel buiten een eventuele oorlog kon blijven. Tijdens de Eerste Marokkocrisis (1905-1906) werd daarom de kondschapsdienst opnieuw ingesteld. Naast marechaussees werden nu ook douaneambtenaren, personeel van de telegraafkantoren en 'particuliere kondschappers' (burgers) gevraagd om hun observaties over eventuele vijandelijke legers door te brieven.[16] Begin 1909 stuurden minister van Oorlog Frederik Henri Alexander Sabron en minister van Marine Jan Wentholt de 'Aanwijzingen nopens den Kondschapsdienst' en 'Aanwijzingen voor de particuliere kondschappers' rond. Met deze schriftelijke instructies waren Sabron en Wentholt de eerste politici die expliciet vorm en inhoud gaven aan het operationele (militaire) inlichtingenwerk.

In termen van dreigingspercepties gingen de ministers uit van een externe militaire dreiging. Kondschappers moesten in actie komen ingeval van 'politieke verwikkelingen waarbij Nederland rechtstreeks of zijdelings betrokken mocht zijn' en als 'troepen werden samengetrokken' aan de overzijde van de Nederlandse grenzen. Het doel van de kondschapsdienst was het zo goed mogelijk kennen van de vijand en zijn plannen. Kondschappers dienden daarom, wakend voor 'overdrijving' en met oog voor 'de meest nietige berichten' die toch relevant konden zijn, de Generale Staf in Den Haag en de nabij gelegerde commandanten van marechaussee en krijgsmacht te berichten over sterkte, wapensoorten, regimentennummers, voertuigen en 'marschrichting' van de vijandelijke troepen. Ook dienden kondschappers de stemming in het grensgebied te karakteriseren.[17]

In organisatorisch en operationeel opzicht adviseerden de ministers, kondschappers te werven onder 'veldwachters, hotelhouders, verkopers, marskramers' en personen die 'familie of andere betrekkingen' hadden in het buitenland, bij voorkeur Nederlanders en 'vertrouwde personen' die 'er in tijden van oorlogsgevaar eer in stelden hun vaderland te dienen'.[18] De 'Aanwijzingen' voorzagen niet in beveiliging of geheimhouding. Op het ministerie van Oorlog circuleerden verzamellijsten van particuliere kondschappers waarop zij met naam, achternaam en adres stonden vermeld. Hierop werd ook aangegeven of de kondschappers Frans of Duits spraken en of zij wielrijder waren, en werd aangegeven of de kondschappers regelmatig in het buitenland verbleven en of 'zij over de grens familie- of andere betrekkingen' hadden.[19]

Ook de inlichtingeninwinning uit open bronnen kreeg een impuls door de toenemende internationale spanningen.[20] In 1911, tijdens de Tweede Marokkocrisis, besloot de chef van de Generale Staf, de rechtlijnige genieofficier luitenant-generaal Cornelis Jacobus Snijders, zijn informatievoorziening uit te breiden. Om zicht te krijgen op de legers van andere Europese staten liet Snijders zich niet alleen regelmatig voorlichten door minister van Oorlog Hendrikus Colijn, maar liet hij de Generale Staf ook uiteenlopende tijdschriften en dagbladen lezen. Deze open bronnen vond hij echter 'in de regel noch volledig, noch betrouwbaar', en hij vroeg daarom of hij ook een afschrift van de 'por-

tefeuille politieke mededelingen' mocht ontvangen, een overzicht dat Buitenlandse Zaken naar een selecte groep hoogste ambtenaren verstuurde.[21]

Daarnaast zorgde de groeiende dreiging die uitging van de Duitse vloot voor een behoefte aan maritieme inlichtingen. Op 6 februari 1912 vroeg de marineleiding aan Nederlandse stoomvaartmaatschappijen om in buitenlandse havens gegevens te verzamelen. Aan Nederlandse loodsen en vissers verzocht zij om gegevens te noteren over buitenlandse schepen in Nederlandse wateren en havens.[22]

DE EERSTE INLICHTINGENDIENST EN HET UITBREKEN VAN DE GROTE OORLOG, 1912-1914

Ondanks deze inspanningen stapelden minister Colijns schriftelijke vragen over allerhande militaire zaken zich op Snijders' bureau op.[23] In juni 1912 gaf de chef-staf daarom de opdracht aan kapitein der artillerie W.J.C. Schuurmans om de informatiehuishouding aan de Generale Staf te centraliseren, om zo de vragen van de minister over allerhande militaire zaken sneller te kunnen beantwoorden.[24] In 1912 werd – al dan niet bij toeval – ook aan de Duitse Generale Staf een Afdeling III B opgericht. Hoewel Pruisen al sinds 1866 op een meer systematische basis inlichtingenwerk verrichtte,[25] gaf kolonel Erich Ludendorff luitenant-kolonel Walter Nicolai nu de opdracht om de bestaande militaire inlichtingendienst te hervormen. Onder een nieuwe Afdeling III B aan de Generale Staf moest Nicolai in het licht van de stijgende spanningen een goed functionerende, zelfstandige inlichtingen- en veiligheidsdienst opzetten.[26]

Over Schuurmans is niet veel bekend, maar na enkele maanden werd hij vervangen door kapitein der infanterie H.K. Hardenberg, over wie meer bekend is.[27] Deze stelde 22 portefeuilles samen met daarin informatie over de organisatie, bewapening, kleding en uitrusting van andere legers. Twee keer per jaar stuurde hij deze portefeuilles aan zo'n dertig stafofficieren die op de verschillende deelgebieden goed op de hoogte waren, doordat zij buitenlandse militaire tijdschriften lazen of contacten in het buitenland onderhielden. Hardenberg vroeg hun de gegevens in de portefeuilles te actualiseren en uit te breiden.[28] Vanuit dit centrale informatiepunt, dat de naam 'Studiebureau Vreemde Legers' meekreeg, konden de politieke vragen over onder meer vijandelijke legers en terreingesteldheid beantwoord worden.[29]

In augustus 1913 kwam Snijders onder een nieuwe minister te werken, toen de oud-liberaal Nicolaas Bosboom werd benoemd tot minister van Oorlog in het kabinet-Cort van der Linden. Bosboom had weinig op met het parlement en liep naar verluidt aan de leiband van Snijders.[30] Daarnaast verving Snijders Hardenberg in oktober 1913 door de 34-jarige eerste luitenant der huzaren Han Fabius en vormde hij op 23 juni 1914, vijf dagen voor de moordaanslag op aartshertog Franz Ferdinand, het Studiebureau Vreemde Legers om tot de derde

Sectie van de Generale Staf, kortweg GS III.[31] Dit was weliswaar een institutionele opwaardering, maar in termen van bevoegdheden en bemensing was van uitbreiding vooralsnog geen sprake. Zo werden politici en hoge militairen die doorgaans hun eigen contacten in het buitenland onderhielden, niet verplicht om Fabius te informeren over de kennis die zij op die manier over vreemde legers opdeden. En vooralsnog bleef Fabius een eenmansbureau bestieren dat in hoofdzaak portefeuilles rondstuurde aan stafofficieren.[32]

De Eerste Wereldoorlog bracht hier verandering in. Het losbarsten van het geweld op 28 juli 1914 had pijnlijk duidelijk gemaakt hoezeer het inlichtingenwerk nog in de kinderschoenen stond. Fabius' sectie had niet tijdig gewaarschuwd voor het uitbreken van de oorlog en dus niet aan *early warning* gedaan – een essentiële functie van latere inlichtingen- en veiligheidsdiensten.[33] De naderende oorlog werd wel aangekondigd, maar niet door GS III. Op 25 juli 1914 ontving majoor M.D.A. Forbes Welbes bericht van J.J. le Roy, een van zijn oude kameraden uit het Koninklijk Nederlands Indisch Leger, die nu bij de *Deutsch-Niederländische Telegraphen Gesellschaft* in Keulen werkte. Le Roy stuurde een telegram met de woorden 'api, api', Maleis voor 'vuur, vuur' – de code die Le Roy en Forbes Welbes hadden afgesproken om te waarschuwen voor een oorlogsuitbraak.[34] Naar aanleiding van dit bericht en de pers- en kondschappersberichten over de Russische, Duitse en Franse mobilisatievoorbereidingen, besloot het kabinet op 29 juli 1914 te mobiliseren.[35]

Toen Duitsland op 1 augustus de oorlog aan Rusland verklaarde, op 3 augustus hetzelfde deed aan Frankrijk en op 4 augustus België binnenviel, bleek hoe weinig inzicht Fabius had in de militaire plannen van de strijdende partijen.[36] Fabius wist niet of het Duitse leger tijdens de Duitse opmars door België de territoriale integriteit van Nederland zou respecteren. Een evenzo grote blinde vlek was de militaire strategie van de *triple entente*: of het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk via Zeeland Nederland zouden binnenvallen om zo de Duitse aanvoerlijnen af te snijden, kon hij de legerleiding dus niet vertellen.[37]

Toen het kabinet-Cort van der Linden op 4 augustus 1914 de neutraliteitsverklaring liet uitgaan, wilde het weten of die neutraliteit gerespecteerd zou worden. Dat was tijdens de Duitse opmars door België, de eerste weken van augustus, nog hoogst onzeker. Iedere Duitse soldatenlaars in de Limburgse aarde kon Nederland immers de oorlog in sleuren.[38] Meermaals leek zich dat te voltrekken. Op 4 augustus schreef de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* dat Duitse soldaten mogelijk per ongeluk Limburgse grond hadden overschreden. En op 18 augustus werd een dergelijk bericht, nu met de toevoeging dat er op Nederlands grondgebied gevochten werd, met opzet in omloop gebracht, vermoedelijk om Nederland bij de oorlog te betrekken. De Nederlandse gezant in Brussel en het kabinet-Cort van der Linden spraken die berichten krachtig tegen.[39] In oktober spande het er opnieuw om toen Antwerpen in Duitse handen viel en Duitsland feitelijk heel België had geannexeerd. De ministers van Oorlog (Bosboom) en Financiën (Willem Treub) vreesden dat Nederland nu zou volgen en

wilden daarom de neutraliteit verlaten en de Britten om militaire hulp vragen.[40] Premier en minister van Binnenlandse Zaken Pieter Cort van der Linden en minister van Buitenlandse Zaken John Loudon verhinderden dat.[41] De neutraliteit hield stand en Nederland kon 'herademen'.[42]

Echt op adem kwam het land niet, want de neutraliteit werd behalve vanuit het buitenland ook bedreigd in het binnenland. Zo floreerde de zwarte handel in de grensgebieden, werd er onder andere in de havenstad Rotterdam intensief gespioneerd, kwamen er grote groepen vluchtelingen de grens over en moest in lijn met de internationale afspraken iedere soldaat op Nederlandse bodem ontwapend en geïnterneerd worden zolang de oorlog duurde.[43] Het kabinet had tot taak deze problemen zo neutraal mogelijk op te lossen om op die manier geen van de strijdende partijen een aanleiding te geven om Nederland tot strijdgebied te maken. Duitse geïnterneerde soldaten dienden dus niet strenger behandeld te worden dan Franse soldaten en de Britse inlichtingendiensten mochten niet meer ruimte krijgen dan hun Russische tegenstrevers.[44] Ook hield dit in dat in de vluchtelingenkampen, waar in 1916 nog zo'n 80.000 vluchtelingen waren ondergebracht, gewaakt moest worden voor politieke stemmingmakerij ten nadele van een van de oorlogvoerende landen.[45]

Fabius' inlichtingensectie werd in het aangezicht van deze externe en interne dreigingen een instrument dat legerleiding en kabinet moest helpen de neutraliteit te handhaven. De dreigingspercepties van GS III richtten zich daarom op het strijdverloop, de uitrusting, bewapening en strategie van de strijdende legers én op de binnenlandse risico's voor de neutraliteit.[46] Fabius kon deze groeiende inlichtingenbehoefte niet alleen aan. Snijders voegde per augustus 1914 tien officieren aan de inlichtingensectie toe en daar bovenop wierf Fabius in de loop van de oorlog nog dertien 'intellectuele onderofficieren, korporaals en manschappen', waaronder zijn broer J.K.A. Fabius en de neef van zijn vrouw, C.Q. van den Brandeler. Aan het eind van de oorlog werkten 25 man voor de inlichtingensectie.[47] Dit was voor Nederlandse begrippen omvangrijk, maar niet in internationaal perspectief. In Groot-Brittannië werkten aan het eind van de Eerste Wereldoorlog bijvoorbeeld 844 mensen voor de veiligheidsdienst, terwijl de inlichtingendienst aldaar nog eens 168 medewerkers telde.[48]

Eén van Fabius' nieuwe collega's van het eerste uur was zijn oude vriend luitenant Carel Albert van Woelderen. Als cavalerist was Van Woelderen in 1906 van zijn paard gevallen, waarna hij de actieve dienst had moeten verlaten. Daarna studeerde hij klassieke talen en deed hij staatsexamen in de rechten.[49] Heraldiek en genealogie groeiden uit tot Van Woelderens liefhebberij, waarover hij veelvuldig publiceerde.[50] Toen de mobilisatie begon, meldde hij zich direct als oorlogsvrijwilliger, maar omdat hij aanvankelijk bij geen van de krijgsmachtonderdelen was ingedeeld, verveelde hij zich stierlijk. Daarom nam hij contact op met Fabius, die hem verzocht om bij zijn inlichtingensectie te komen werken. In korte tijd groeide Van Woelderen uit tot de belangrijkste kracht naast Fabius. Na diens vertrek bij de militaire inlichtingendienst in 1919 zou hij hem zelfs korte tijd opvolgen.[51]

In welke organisatievorm en werkwijzen het inlichtingenwerk gegoten moest worden, dienden Fabius en Van Woelderen zelf uit te dokteren. Er waren geen politici of hoge ambtenaren die zij hierover konden raadplegen. Hun gedachten over de invulling van organisatie en werkpraktijk van de inlichtingendienst zijn op basis van verschillende bronnen te reconstrueren. Fabius, die behalve tussen 1914 en 1919 ook in de jaren 1939-1940 leidinggaf aan GS III, heeft zijn kijk op het militaire inlichtingenwerk uitengezet in verschillende lezingen en in twee artikelen (uit 1921 en 1937).[52] Van Woelderens visie op het inlichtingenwerk is terug te vinden in het dagboek dat hij in deze periode bijhield.[53] Volgens Fabius was 'de behoefte aan gegevens', zo oud 'als de oorlog zelf', het fundament van het inlichtingenwerk.[54] 'Geen bevelhebber zou nalaten', schreef hij in 1921, 'alvorens hij bevelen gaf, eerst te onderzoeken, wat er van de vijand bekend was',[55] en met Sun Tzu (*De kunst van het oorlogvoeren*) was hij daarom van mening dat voorkennis een goed generaal in staat stelde te overwinnen.[56]

Een goede militaire inlichtingendienst was volgens Fabius de 'Wachter van den Staat'.[57] De dienst verschafte niet alleen in oorlogstijd relevante gevechtsinlichtingen aan de troepen te velde, maar was ook in vredestijd 'een onmisbaar verkenningsorgaan' ten aanzien van de 'militair-politieke toestand' in de wereld, de 'strategische positie in geval van oorlogsgevaar' en 'de tactische gevechtswaarde, sterkte en organisatie' van de omringende landen.[58] Door studie te maken van 'organisatie, bewapening, tactiek, verpleging, cartografie van het oorlogsgebied, enzovoort', zou de inlichtingendienst in staat zijn om in een steeds veranderende internationale machtsconstellatie te bepalen wat een eventuele vijand kon en zou doen. Welbeschouwd wilde Fabius van GS III een 'strategische en tactische verkenningsdienst', een contra-inlichtingendienst, een documentatiebureau en een veiligheidsdienst in één maken.[59]

Organisatie en werkwijze van de meest fatsoenlijke inlichtingendienst der wereld

De snelle groei van GS III aan het begin van de oorlog zorgde volgens Van Woelderen voor de komst van verschillende 'amateurs' met wie moeilijk te werken viel. Daarmee bedoelde hij iedereen die geen hogere krijgsschool had gevolgd. Van Woelderen en Fabius behoorden namelijk tot de cavalerie, een bolwerk van telgen uit voorname, adellijke families, en keken met enig dedain naar anderen die daar geen onderdeel van uitmaakten.[60] Van Woelderen zette daarom het wervingsbeleid naar zijn hand. Hij vroeg officieren van de hogere krijgsschool om stage te komen lopen en verzocht hun na afloop dan bij GS III te komen werken.[61] Daarmee haalde de inlichtingendienst in de woorden van Pieter Brijnen van Houten, een inlichtingenman die zich in het interbellum als private speler op dit terrein ging bewegen, wel een 'portie kaste-vooroordeel binnen'.[62]

Of kastenvooroordelen een rol speelden of niet, de achtergrond van Fabius en Van Woelderen dicteerde ook hun kijk op de taakopvatting van de inlichtin-

gensectie. Zij wensten in operationele zin zelf geen vuile handen te maken en lieten de inlichtingeninwinning aan anderen over. De praktische uitvoering van het contra-inlichtingenwerk, dus het doen van huiszoekingen, het volgen, observeren, afluisteren en verhoren van vreemdelingen, werd overgelaten aan de politie, en vanaf 1916 ook aan de Opsporingsdienst.[63] Terwijl de politie gewoon was te infiltreren in criminele milieus en radicaal-politieke organisaties, keken Fabius en Van Woelderen daar enigszins op neer. Dat was geen werk voor hoge officieren en dus geen taak voor de inlichtingendienst.[64]

Dit gold ook voor de andere taken. Fabius en Van Woelderen brachten gegevens bijeen die elders binnen de krijgsmacht met andere doeleinden toch al werden verzameld.[65] Voor inlichtingen over vijandelijke activiteiten te water spraken zij bijvoorbeeld met de chef van de marinestaf, die contacten onderhield met Scheveningse reders en de Rotterdamse havenpolitie.[66] Militaire vliegtuigen en mobiele beveiligingstroepen voerden verkenningen uit in de grensgebieden en soldaten te velde stuurden grafische voorstellingen van de loopgraven, spoorbouw en troepenbewegingen aan de hogere legerstaven voor zover zij daar zicht op hadden. Een afschrift van al hun rapportjes ging naar de inlichtingensectie.[67] Militaire commandanten te velde werden geïnstrueerd om burgers en ambtenaren te ondervragen en hen, al dan niet met een schriftelijke vragenlijst, op pad te sturen als zij naar het buitenland gingen.[68] In het binnenland vormden verder de geïnterneerde soldaten, krijgsgevangenen en deserteurs een belangrijke inlichtingenbron. Fabius liet vragenlijsten vervaardigen zodat een 'tactisch onderlegde inlichtingenofficier', die de taal van de vreemde soldaten of deserteurs sprak, hen stelselmatig kon verhoren.[69]

Een van de belangrijkste bronnen voor GS III was de informatie afkomstig van de militaire attachés. Terwijl opperbevelhebber Snijders de politiek al enkele jaren had geprobeerd te overtuigen van het nut van militaire attachés, waarbij hij steeds op financiële bezwaren was gestuit, wist Bosboom de ministerraad in 1916 te bewegen tot het aanstellen van militaire attachés in Londen, Parijs en Berlijn. Een vierde werd in neutraal Zwitserland gestationeerd.[70] Zij hadden geen diplomatieke status, maar werden wel toegevoegd aan de gezantschappen om in militaire aangelegenheden ondersteuning te bieden.[71] Voordat zij vertrokken naar hun standplaatsen, vertelde GS III hun waar ze op moesten letten. Ook gaven Fabius' medewerkers hun een code mee om hun telegrafisch en brievenverkeer met het ministerie van Oorlog mee te vercijferen.[72]

Dit bleek een gouden greep. De militaire attachés werden in hun gastland rondgeleid langs militaire complexen, wapen- en munitiefabrieken en het front. In Frankrijk en Duitsland kregen zij ook de loopgraven te zien. Op basis van die bezoeken leverden de militaire attachés nuttige inlichtingen aan over de loopgravenoorlog, het munitieverbruik te velde, het gebruik van prikkeldraad en het gebruik van camouflage in de oorlog.[73]

Toch waren de attachés in de ogen van Fabius feitelijk geen spionnen.[74] Op instructie van GS III wonnen de attachés militaire gegevens in op basis van hun

eigen observaties, zij lazen alle militaire publicaties die maar publiekelijk verkrijgbaar waren en onderhielden doorgaans zelf een groot contactennetwerk.[75] Maar geheim inlichtingenwerk, door zelf informanten en agenten te werven om militaire geheimen te ontfutselen, mochten zij van Fabius niet uitvoeren.[76] Dat zou maar uitlekken, schatte Fabius in, en zo'n diplomatieke rel kon door een der strijdende partijen als *casus belli* worden aangegrepen.[77] De Britten, die al in de jaren tachtig van de negentiende eeuw militaire attachés in Berlijn, Wenen en Sint-Petersburg hadden gestationeerd, lieten hun militaire attachés om dezelfde redenen niet als inlichtingenofficieren werken.[78]

Niet alleen de Nederlandse attachés in het buitenland, maar ook de buitenlandse attachés in Nederland waren voor Fabius een belangrijke informatiebron. Via tussenpersonen ging het opperbevel in gesprek met allerlei vertegenwoordigers van de oorlogvoerende landen die in Nederland verbleven, onder wie hun militaire attachés.[79] Fabius en Van Woelderen, die dat contact moesten onderhouden, spraken evenmin persoonlijk met vertegenwoordigers van andere landen, vanwege het evidente risico door een andere partij beticht te worden van te innige relaties met een andere oorlogvoerende partij en op die manier de neutraliteit in gevaar te brengen.[80] Daar kwam bij dat Fabius zijn rol als diensthoofd 'achter de schermen' wilde invullen.[81] Daarom werd kapitein J.W. van Oorschot aangesteld om de relaties voor GS III met de Britten te onderhouden; de Limburgse luitenant H.M.J.E.A. Schoenmaeckers, die een goed netwerk in de regio Maastricht-Luik had, deed hetzelfde met de Franse militair attaché Paul Boucabeille.[82] Voor de contacten met de Duitse militaire attaché M. Renner wees Fabius de officier G.H.J. Gijsberti Hodenpijl aan. Gijsberti Hodenpijl had lange tijd in Duitsland gewoond en kende zijn weg in de hoogste Duitse kringen. Dat bleek wel uit het feit dat hij in juni 1919, toen keizer Wilhelm II was afgetreden en naar Nederland was gevlucht, geïnviteerd werd om bij hem op kasteel Amerongen te komen lunchen.[83]

Geheime gegevens die werden ingewonnen met technische middelen kreeg GS III aangeleverd van de vierde sectie van de Generale Staf (GS IV).[84] Deze sectie, die enkele maanden na GS III was opgericht, werd belast met censuur, coderen en decoderen van berichtenverkeer en cryptografie. Coderen van berichten betekende het op grote schaal omzetten van begrijpelijke zinnen en woorden in vercijferde en dus voor buitenstaanders onleesbare berichten, uiteraard bedoeld om eventuele vijanden te beletten de eigen militaire en politieke geheimen te weten te komen; decoderen sloeg op het omgekeerde daarvan. Cryptografie was een veel complexer specialisme dat draaide om het verzinnen van sleutels waarmee het eigen berichtenverkeer via radio, telegraaf of brief vercijferd kon worden, respectievelijk het omgekeerde daarvan: het 'breken' van andermans codes.[85] Een van de vermaarde medewerkers van deze sectie was, in de woorden van Van Woelderen, 'de geniale Koot': de vermaarde cryptograaf Henri Koot, die in Nederlands-Indië ervaring had opgedaan met dit werk.[86]

Koot tilde de Nederlandse capaciteit om uit *signals intelligence* – modern jargon voor inlichtingen verkregen uit de interceptie en ontcijfering van allerhande communicatieverkeer – relevante gegevens te halen naar een hoger plan.[87] Door telefoongesprekken, het berichtenverkeer van de ambassades in Den Haag en het radio- en telegrafieverkeer van de strijdende partijen te onderscheppen en ontcijferen, wist Koot veel relevante politieke en militaire gegevens te bemachtigen. Op 4 augustus 1916 ontcijferde hij bijvoorbeeld de Duitse code, zodat hij al het communicatieverkeer van de Duitse militaire attaché kon meelezen. Aldus profiteerde GS III van de kennis die Renner over de Britten had opgedaan. Daartussen zaten onder meer 'waardevolle gegevens over de plaats van de Engelse divisies'.[88] Ook wist GS IV het onderscheppen van radioverkeer van de strijdende partijen onder de knie te krijgen.[89] Voor GS III werd het belang hiervan zó groot dat Van Woelderen aan het eind van de oorlog dagelijks langs de vierde sectie liep om onderschepte berichten en telegrammen in te zien.[90]

Gegevens uit open bronnen genereerden Fabius en Van Woelderen wél zelf. Zij borduurden voort op het werk van het Studiebureau Vreemde Legers en kamden met een inlichtingenoog 'grote en kleine pers' uit. Dat verschafte hun een scherp beeld van de sterkte, organisatie, strategie en tactiek van de Franse, Britse en Duitse legers.[91] Om over voldoende kranten te beschikken, plaatste Fabius op 28 augustus 1914 in het *Rotterdamsch Nieuwsblad* een oproep aan burgers die buitenlandse dagbladen ontvingen, om hun kranten na lezing naar 'Bureau Inlichtingendienst' van de Generale Staf te zenden.[92] Daarnaast abonneerde GS III zich via dekadressen op talloze kranten. Blijkens zijn dagboek vroeg Van Woelderen begin februari 1916 aan een van zijn contacten in Rotterdam 'zich te abonneeren op Engelsche provinciaale blaadjes' die Gijsberti Hodenpijl bij Renner had zien liggen.[93] Dat die 'blaadjes' van belang waren voor het inlichtingenwerk, was geen slag in de lucht van Van Woelderen. Naar verluidt had Renner eens verklaard dat hij al jarenlang 160 Britse provinciale kranten 'bewerkte' en zo de meest specifieke en actuele inzichten in de intenties en capaciteiten van het Engelse leger aan Duitsland kon doorbrieven. Omdat GS III ook over andere landen gegevens inwon, zullen er naar alle waarschijnlijkheid tijdens de Eerste Wereldoorlog enkele honderden dagbladen zijn uitgeplozen.[94]

In aanvulling op kranten en tijdschriften konden ook andere openlijk verkrijgbare publicaties een nuttige inlichtingenbron zijn. Fabius wees er in dit kader op hoe de Duitsers in hun overwinningsroes in België en Frankrijk verlieslijsten publiceerden, waarop ook de plaats van het gevecht en het regimentsnummer werden vermeld. Door die gegevens met de in Duitsland openbaar verkrijgbare bevolkingsgegevens te combineren, wist GS III 'tot het einde een juist inzicht' te verkrijgen in 'de krachtsinspanning waartoe het Duitsche leger nog in staat was'.[95]

Voor het zicht op de binnenlandse dreigingen, met name spionage, waren Fabius en Van Woelderen afhankelijk van Rijks- en Gemeentepolitie.[96] Fabius' eerste en belangrijkste contact was de hoofdcommissaris van de Rotterdamse

politie, Adriaan Hendrik Sirks. Rotterdam was voor het militaire inlichtingenwerk een belangrijke stad vanwege de internationale haven met toegang tot het Duitse achterland. Ondanks de blokkade van Duitsland lagen er talloze Duitse, Franse en Britse schepen. Die brachten, vooral tijdens de oorlog, ook talloze spionnen mee.[97]

Naast Sirks was daarom ook François van 't Sant een belangrijk contact. Van 't Sant, die in 1916 hoofdcommissaris van de Utrechtse Gemeentepolitie zou worden, was sinds 1910 hoofd van de in 1895 opgerichte Rivierpolitie, die bijvoorbeeld door de scheepsbewegingen naar het Duitse achterland in kaart te brengen, belangrijk inlichtingenwerk verrichtte.[98] Hij onderhield nauwe banden met de Britse *Secret Intelligence Service* (SIS).[99] De voor deze dienst werkzame Richard Bolton Tinsley, die kantoor hield bij de *Uranium Steamship Company* op de Boompjes in Rotterdam, werd in feite Van 't Sants runner. Hij verschafte hem niet alleen Britse inlichtingen over onder meer Duitse spionage in Nederland, maar betaalde Van 't Sant tevens voor zijn inlichtingenwerk.[100]

Ook met de Haagse politie werd nauw samengewerkt. Dat was van belang omdat Den Haag de ambassades en consulaten huisvestte, en die trokken veel buitenlandse spionnen aan. Met Amsterdam zou vooral onder invloed van de revolutionaire dreiging, later in de oorlog, intensief contact ontstaan. Ook kleinere steden als Vlissingen en Maastricht waren uit het oogpunt van contraspionage belangrijke steden, waaraan Fabius, Van Woelderen en soms ook Snijders zelf een bezoek brachten.[101]

Ondanks die vele contacten kwam de spionagebestrijding nauwelijks van de grond. Fabius verweet dat de Rijks- en Gemeentepolitie. Hij vond dat de korpsen niet berekend waren op hun contra-inlichtingentaken. Zij werkten niet goed samen en omdat het kabinet-Cort van der Linden slechts een gedeeltelijke staat van beleg had afgekondigd, viel niet het hele grondgebied onder het gezag van opperbevelhebber Snijders. Fabius had daardoor over een deel van de politie niets te zeggen.[102]

Het was echter ook een mentaliteitskwestie. De officieren van de Generale Staf koesterden een welhaast calvinistische afkeer van het fenomeen spionage. Generaal-majoor Roelofsen, die ook voor GS III werkzaam was geweest, verklaarde eens dat hij meende dat 'ons volkskarakter' zich niet zo leende voor 'het toneelspel, de fantasie, de geheimhouding en het radicalisme van het spionagewerk'.[103] Spionage moest weliswaar in het kader van de neutraliteit zo veel mogelijk bestreden worden, vond Van Woelderen, maar de inlichtingensectie moest dit doen door zich 'stipt' aan de 'regels van het Recht en de eigen eer en geweten' te houden, dus er mocht geen sprake zijn van offensieve spionage of intriges. Met trots schreef Van Woelderen dan ook in zijn dagboek dat GS III 'de meest fatsoenlijke Inlichtingendienst der wereld' was. Kortom, de Generale Staf beschouwde het contra-inlichtingenwerk als iets on-Nederlands. Er viel geen eer aan te behalen.[104]

Daarbij kwamen praktische problemen, zoals de versnippering en lokale aanpak van spionagegevallen. Een gecentraliseerd, de lokale korpsen overstijgend

bureau dat spionagezaken behandelde, bestond niet. En ook al wonnen de Duitsers, Fransen en Britten op Nederlandse bodem hoofdzakelijk inlichtingen in over elkaar, de instroom van buitenlandse inlichtingenofficieren werd steeds groter en de bedreiging van de neutraliteit dus ook.[105] In 1916 greep het kabinet in door bij de Koninklijke Marechaussee de Opsporingsdienst op te richten, die op korte termijn de greep op netwerken, agenten, en activiteiten en bedoelingen van vermoedelijke spionnen moest versterken. Cornelis Schelte Sixma baron van Heemstra werd benoemd tot hoofd en kreeg tien onderofficieren tot zijn beschikking, die in nauwe samenwerking met Rijks- en Gemeentepolitie mogelijk spionerende vreemdelingen gingen volgen en observeren.[106] Dat dit contra-inlichtingenwerk uiteindelijk effectief is geweest, valt te betwijfelen. De aantallen spionnen op Nederlandse bodem waren groot. De Duitse militaire inlichtingendienst kende begin 1917 de identiteit van ongeveer vijfhonderd inlichtingenofficieren die voor – voor Duitsland – vijandelijke inlichtingendiensten werkten.[107]

INBEDDING VAN DE INLICHTINGENDIENST

Het bureau van GS III sorteerde de heterogene informatie, vergeleek deze met andere aanwezige informatie en werkte een en ander uit tot begrijpelijke en bruikbare rapportages voor de troepen te velde, de legerleiding en verschillende ministers en hoge ambtenaren. 'In rusteloozen ijver' werden de binnenkomende gegevens gesorteerd, schreef Fabius.[108] Een voorbeeld van een rapportage was een brief die Fabius eind 1917 schreef, waarin hij de commandant van de vierde legerdivisie adviseerde om de paarden bij te voeren met papierstrooisel en eikeltjes.[109] Voor de gemobiliseerde soldaten stelde Fabius enkele boekjes op zakformaat samen, met daarin gegevens over de Britse, Belgische, Franse en Duitse legers. Van het Duitse leger passeerden bijvoorbeeld de organisatie, bewapening, tactische gegevens, uniformen en 'onderscheidingsteekenen' en garnizoenen de revue. In het zakboekje over België voegde GS III bovendien verschillende getekende kaartjes bij van de stellingen bij Namen, Luik en Antwerpen.[110]

Vermoedelijk is een van deze boekjes in oktober 1914 al in handen gekomen van een journalist van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, die op basis daarvan een artikel schreef. Dit eerste 'lek', zelfs een vroege vorm van onthullingsjournalistiek, kon opperbevelhebber Snijders niet appreciëren. Hij schreef een brief – aan wie is niet duidelijk maar waarschijnlijk aan de hoofdredactie van de krant – waarin hij de journalist terechtwees. Afgezien van het feit dat Snijders het minder gewenst achtte 'te mijnen bureele verwerkte gegevens als bronnen voor dagbladcorrespondentie te gebruiken', was het toch zeker niet de bedoeling 'mededeelingen, die onder geheim zijn verstrekt' in het openbaar te gebruiken. Discretie was vereist, vond Snijders.[111]

Naast incidentele rapporten stuurden Fabius en Van Woelderen ook regelmatig terugkerende overzichten op. Daarin ging het bijvoorbeeld over de uni-

formen, wapens en slagkracht van Frankrijk, België, Turkije en Duitsland, het strijdverloop van de oorlog en de mogelijke consequenties daarvan voor de Nederlandse neutraliteit. Eén zo'n regelmatig rapport was het dagbericht, dat de meest actuele inzichten in het krijgsverloop bevatte en speciaal bestemd was voor opperbevelhebber Snijders.[112] Vanaf 8 februari 1917 voegde Fabius samenvattingen van de binnengekomen kondschapsberichten aan de dagberichten toe en breidde hij de kring van ontvangers uit naar de hoofden van de andere afdelingen binnen de Generale Staf, de ministers van Oorlog, Buitenlandse Zaken, premier Ruys de Beerenbrouck en zelfs koningin Wilhelmina.[113] Op de dagberichten en andere rapporten waarin geheime gegevens waren verwerkt, bijvoorbeeld afkomstig van kondschappers, militaire attachés, geïnterneerden of diplomatieke bronnen, werd een stempel 'geheim' gezet.[114] Andere rapportages waren echter gebaseerd op kranten en tijdschriften, open bronnen dus, en werden vanaf begin 1915 in de *Militaire Spectator* ook als open bron gepubliceerd onder de kop 'militair-politieke maandoverzichten'.[115]

Inlichtingen werden niet alleen in schriftelijke, maar ook in mondelinge vorm verstrekt. Hoe vaak Fabius en Van Woelderen dat deden en wat de inhoud ervan precies was, is niet te reconstrueren – een bekend probleem in de inlichtingenstudies.[116] Maar dat er regelmatig contact was met onder anderen de minister van Oorlog, per 15 juni 1917 jonkheer B.C. de Jonge, minister-president Ruijs de Beerenbrouck en koningin Wilhelmina, die in oktober 1918 haar 'bijzondere waardering' voor 'de ingekomen gegevens' van het inlichtingenbureau liet overbrengen, blijkt wel uit Van Woelderens dagboek en Fabius' ongepubliceerde memoires.[117] In tijden van spanning kwam het voor dat Van Woelderen op één dag 'naar vier ministers liep'.[118]

Die intensieve contacten met het politieke bestel dienden niet alleen voor het verstrekken van mondelinge inlichtingen, maar Fabius en Van Woelderen verschaften zich er ook voldoende politieke steun en medewerking mee. Zij waren bijvoorbeeld zeer afhankelijk van de Rijks- en Gemeentepolitie voor de bestrijding van spionage en andere binnenlandse gevaren, dus de steun van de ministers van Justitie en Binnenlandse Zaken was in dat opzicht onontbeerlijk. De minister van Buitenlandse Zaken was daarnaast een waardevol contact vanwege de diplomatieke contacten, en voor de medewerking van de Marine (voor maritieme inlichtingen) was de goedkeuring van de minister van Handel, Nijverheid en Scheepvaart vereist.[119]

De sleutel tot het succesvol functioneren van dit systeem school volgens Fabius en Van Woelderen in de centralisatie. GS III werkte weliswaar interdepartementaal, zodat hij ook kon aankloppen bij organisaties die onder andere ministeries vielen, maar de derde sectie moest het knooppunt zijn. Fabius vond namelijk dat de 'beoordeling, bewerking en distributie der gegevens' alleen 'van uit één bureau snel en vlot' kon verlopen.[120] Dat idee was niet alleen praktisch van aard, maar ook inhoudelijk: alleen als alle informatie op één punt verzameld, gecombineerd en vergeleken zou worden, zou het mogelijk zijn om 'te

goeder trouw of opzettelijk valsche berichten' van elkaar te onderscheiden.[121] Daarmee werd verhinderd dat 'politieke onderhandelingen, van ministerskamer tot ministerskamer gevoerd langs lagere lijnen nader verklaard, aangedikt, verscherpt of verzacht' zouden worden.[122] Van Woelderen vond het om die reden 'een fout in de organisatie' dat ook de vierde sectie regelmatig 'op haar eigen houtje bij de autoriteiten met allerlei berichten' mocht aanlopen.[123]

GEEN RUST MAAR REVOLUTIE: DE KOMST VAN EEN NIEUWE DREIGING, 1917-1918

Tegen het einde van de Eerste Wereldoorlog ging de derde sectie van de Generale Staf zich in toenemende mate bezighouden met het binnenland.[124] Terwijl ook de strijdende legers de Nederlandse neutraliteit in de laatste twee oorlogsjaren nog enkele keren op het spel zetten, bijvoorbeeld toen het Westfront zich in de laatste oorlogsmaanden richting de Nederlandse grens bewoog, verscheen in de loop van 1917 een andere dreiging aan de horizon: revolutie.[125] De bolsjewieken hadden in oktober 1917 in Petrograd de macht gegrepen, nadat in februari en maart van dat jaar een gematigde en liberale revolutie had gewoed.[126] Terwijl voedselrellen uitbraken, trad tsaar Nicolaas II af. Onder leiding van Aleksandr Kerenski werd een voorlopige regering gevormd. Omdat de liberale hervormingen van de voorlopige regering een deel van de Russische intelligentsia niet ver genoeg gingen, grepen de door Lenin aangevoerde bolsjewisten in de sovjet van Petrograd in de nacht van 25 oktober 1917[127] de macht. Zij dwongen op 6 maart 1918 met Duitsland de vrede van Brest-Litovsk af en begonnen, terwijl zich een burgeroorlog ontketende, met de uitvoering van een revolutionair hervormingsprogramma van de Russische politiek en maatschappij.[128]

Het nieuws over plunderingen, onteigeningen, de grootschalige moorden lynchpartijen, onder meer op de tsaar en zijn familie, werd in het Westen met afschuw vernomen.[129] Veel Europese leiders vreesden dat de zware oorlogsomstandigheden wel eens tot soortgelijke geweldsuitspattingen in eigen land konden leiden. Dat was niet ongegrond: tegen het einde van de Grote Oorlog werden regeringen van Frankrijk tot aan de Japanse zee uit het zadel gestoten.[130]

Ook in het neutrale Nederland greep de angst voor het bolsjewisme gauw om zich heen.[131] In het licht van de Russische Revolutie, de komst van de winter en de verslechterende economie sommeerde de Amsterdamse hoofdcommissaris van politie Theodorus Marinus Roest van Limburg zijn inspecteur Karel Henri Broekhoff goed te letten op 'verschijnselen' die wezen op 'revolutionaire beweging'.[132] Toen het jaar daarop de oorlog werkelijk zijn einde naderde, zorgde de verslechterende voedselvoorziening in de armste wijken van de grote steden steeds vaker voor het ontstaan van voedselrelletjes, opstootjes, stakingen en levensmiddelenacties.[133]

Eén gebeurtenis deed de revolutievrees in het bijzonder opwaaien: de relletjes in legerplaats de Harskamp, op 25 oktober 1918. Deze braken uit nadat opnieuw de voedselrantsoenen verlaagd waren en opperbevelhebber Snijders op 23 oktober 1918 bovendien had besloten om de verloven van de soldaten in te trekken. De ontevreden soldaten bekogelden de barakken en stichtten brand. Politiek en maatschappij vreesden dat het leger nu aan het muiten was geslagen.[134] Die vrees werd gevoed door gebeurtenissen elders in Europa. 'Revolutie in Hongarije!', schreef Van Woelderen op 1 november in zijn dagboek.[135] Op 3 november brak in Kiel muiterij uit onder Duitse matrozen, en na Hamburg, Bremen en München werd het op 9 november ook onrustig in Berlijn.[136] In Beieren was een Republiek uitgeroepen. Het 'revolutionair tumult' breidde zich in 'duizelingwekkend' tempo uit, oordeelde Van Woelderen op 8 november 1918.[137] En een dag later: 'Wie weet of wij ook in Nederland niet aan de vooravond eener revolutie staan. De internationale revolutiegolf is heel wat sterker dan in 1848!'[138] Minister van Financiën Simon de Vries deelde die vrees. Hij vond het 'misdadig optimistisch' om te denken dat de revolutionaire stroom 'aan de Westelijke grens van Duitsland te keren zou zijn'.[139]

Bovendien werden ook in enkele andere legerplaatsen relletjes gemeld. Verschillende troepencommandanten meldden dat zij hun troepen niet konden vertrouwen.[140] De angst groeide dat de muitende soldaten in de ban van het radicale socialisme waren gekomen.[141] Al sinds de jaren tachtig van de negentiende eeuw voerden radicaal-socialistische organisaties als de SDB propaganda onder de soldaten.[142] De in 1904 door Domela Nieuwenhuis opgezette 'Internationale Anti-Militaristische Vereeniging' riep bijvoorbeeld Amsterdamse soldaten op om dienst te weigeren, onder meer door te appelleren aan het 'vervelende en geestdodende sleurleven' van de soldaten en de 'honger en ellende' die hun 'ouders, broeders en zusters, vrouwen en kinderen' ten deel vielen.[143] In een andere brochure werden soldaten opgeroepen 'tegen het imperialisme partij te kiezen' omdat dit stelsel 'soldaten tot paria's, tot schooiers, tot niets-bezitters, tot maatschappelijke schipbreukelingen' maakte.[144] Deze ronkende taal leek soldaten in onder meer Purmerend en Kwadijk te inspireren, toen zij naar Russisch en Duits voorbeeld raden van arbeiders en soldaten vormden. De legerleiding zag ze in het licht van de internationale ontwikkelingen aan voor revolutionaire bolwerken en vreesde voor de oprichting van soortgelijke raden binnen de politie.[145]

Het kabinet, dat sinds de verkiezingen van juli 1918 onder leiding stond van de voorman van de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) Charles Ruijs de Beerenbrouck, ontving ook nuancerende berichten.[146] Het was nota bene de communist David Wijnkoop, Kamerlid voor de in 1909 opgerichte Sociaal-Democratische Partij (SDP), die zelf op 7 november zei dat het kabinet niet moest overdrijven: de socialisten of communisten hadden het oproer in de Harskamp niet georganiseerd.[147] Achter de schermen liet Fabius het kabinet weten dat hij 'persoonlijk' een 'zeer oppervlakkig onderzoekje' had ingesteld omtrent 'het

percentage absoluut betrouwbare soldaten'. Op basis van de verkiezingsuitslagen in de indelingsdistricten van de soldaten was Fabius tot de conclusie gekomen dat het aantal betrouwbare soldaten nog altijd groter moest zijn dan het percentage onbetrouwbare soldaten. 'Uiterst rechts' was volgens Fabius 'absoluut betrouwbaar', een stem op sociaaldemocratische of andere linkse partijen was dat nadrukkelijk niet. Fabius kwam tot de conclusie dat zelfs het meest rode bataljon, dat in Zaandam, nog uit minstens 55% 'absoluut regeringsgetrouwen' bestond. In andere provincies liep die betrouwbaarheid op naar 60 tot 80% en in de zuidelijke provincies tot 90%. Het viel dus wel mee met die onbetrouwbaarheid in het leger.[148]

Een ander nuancerend bericht was al op 22 september 1918 bij GS III binnengekomen. Toen berichtte de Amsterdamse inspecteur Karel Henri Broekhoff dat het probleem van de arbeiders- en soldatenraden 'lang niet de omvang had, als aanvankelijk werd aangenomen'.[149] Broekhoff was tot die conclusie gekomen na afloop van een spectaculaire agentenoperatie. Hij had de dienstplichtige soldaat Van der Weij 'gerund', nadat deze hem in mei 1918 had geïnformeerd dat Amsterdamse anarchisten aanslagen op ministers en openbare gebouwen wilden plegen. Bij ieder contact met Van der Weij werd de anarchistische dreiging groter: het aantal leden groeide, hij sprak over wapenbewaarplaatsen, munitiedepots en enorme aanslagen.[150] Dit ging zover dat Broekhoff in september concludeerde dat zijn agent 'aan het fantaseren was gegaan'. De genoemde bewaarplaatsen van de anarchisten bestonden niet en het aantal leden was veel kleiner. Bij een toespraak van de 'bekende socialistische spreekster mevrouw Koemans-Timmer', een 'gevierde spreekster' die in socialistische kringen werd gezien als 'een attractie', turfde Broekhoff slechts negen aanwezige soldaten. Onder 'sommige categorieën van arbeiders' in Amsterdam was de anarchistische en socialistische aanhang aanzienlijk – de 'woeligste elementen' bevonden zich in de Jordaan en op Kattenburg –, maar met de anarchistische Raden van Arbeiders en Soldaten zou het volgens Broekhoff 'wel loslopen'.[151]

DREIGING DER REVOLUTIE, NOVEMBER 1918

Een tweede gebeurtenis deed de angst voor revolutie weer opvlammen: de beroemde rede die het Tweede Kamerlid voor de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP) Pieter Jelles Troelstra op 12 november 1918 in het parlement hield. De publieke tribune zat propvol en de spanning steeg toen Troelstra het woord nam. Volgens de historicus J.C. van der Does, die zich kon herinneren hoe Troelstra's 'stentorstem' de muren van het Kamergebouw deed trillen, 'mokerde' Troelstra 'zijn geladen woorden stuk voor stuk in de oren van zijn toehoorders', een 'beangstigende' ervaring.[152] In zijn urenlange rede beet Troelstra het kabinet-Ruijs de Beerenbrouck toe: 'Uw stelsel, mijne heeren, uw burgerlijk stelsel, is langzamerhand vermolmd en verrot.' In deze rede, die volgens de

historicus Piet de Rooij tegelijkertijd een trotse aankondiging was én een vriendelijk verzoek om de macht over te dragen, kwam Troelstra consciëntieus en al wikkend en wegend tot de conclusie dat de regering de 'zedelijke kracht' en 'het staatsrechtelijke recht' had verloren zich te beschouwen als de 'behartigers van de belangen des volks'.[153] De arbeiders moesten daarom zelf het heft in handen nemen, daarbij geholpen door leger en politie.[154]

Na afloop van het Kamerdebat trok het kabinet zich terug voor beraad.[155] De ministers waren 'over het algemeen kalm', meende minister van Arbeid Piet Aalberse, die in deze periode een dagboek bijhield. Alleen minister van Justitie Theodoor Heemskerk vond Aalberse 'zeer zenuwachtig'.[156] Het kabinet was verdeeld over de vraag of inschikkelijkheid getoond moest worden tegenover de socialisten. Heemskerk, die volgens zijn dochter thuis tijdens de novemberdagen hardop overpeinsde hoe hij door de socialisten gefusilleerd zou worden, wilde de Tweede Kamer een volksreferendum en de introductie van het vrouwenkiesrecht toezeggen.[157] Premier Ruijs de Beerenbrouck was het daarmee eens en beloofde op 13 november aan de Kamer dat het vrouwenkiesrecht politiek bespreekbaar zou zijn, een onderwerp dat overigens toch al geagendeerd was. Aalberse ageerde tegen deze inschikkelijke lijn, omdat hij bang was dat deze als 'concessies' werden uitgelegd.[158] De geschiedenis leerde volgens Aalbers dat 'alle revoluties die slaagden, geslaagd zijn door de vrees der regeerders die begonnen met toegeven'.[159] Troelstra schreef in zijn memoires dat hij inderdaad was aangemoedigd door zijn indruk dat 'ook een groot deel der bourgeoisie en der machthebbers een revolutie onvermijdelijk achtte'.[160] Mede daarom benadrukte Ruijs de Beerenbrouck ook dat geweld bestreden zou worden: wie 'langs illegale weg' verbeteringen wilde aanbrengen, zou 'de regering op zijn weg vinden' en zij zou 'niet wijken'.[161] In de nacht van 12 op 13 november had het kabinet bovendien een regeringsproclamatie verspreid waarin het kabinet, 'tegenover de aankondiging dat een minderheid naar de macht zou grijpen', beloofde 'in het belang van de rechten en vrijheden van het gansche volk, het gezag en de orde te handhaven'.[162]

De beheerste reactie op kabinetsniveau werd niet overal nagevolgd op lokaal niveau. De Rotterdamse hoofdcommissaris van politie Sirks zou gezegd hebben dat hij 'het gehele politiekorps' onder een nieuwe regering moest stellen als de revolutie daadwerkelijk zou uitbreken.[163] En tijdens de ministerraad van 12 november 1918 kreeg Ruijs de Beerenbrouck te horen dat ook de Rotterdamse burgemeester Alfred Rudolph Zimmerman onder de revolutieangst leek te bezwijken.[164] Hij had de socialistische gemeenteraadsleden Arie Wouter Heijkoop en Johan Brautigam op het stadhuis uitgenodigd om over de onrust te komen praten. Daarmee wekte hij de suggestie dat de burgemeester de socialisten de sleutel van de stad overhandigde.[165]

Dat was althans de lezing van Heijkoop en Brautigam, die daarvan ook per telefoon aan Troelstra verslag deden – een gesprek dat GS IV afluisterde en aan GS III doorbriefde.[166] Zimmerman zou gezegd hebben dat hij het betreurde 'de

dagelijkse voeling met het volk' verloren te hebben doordat hij, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Amsterdam, geen sociaaldemocratische wethouders in zijn college had opgenomen. Nu was de revolutie zo nabij dat hij niet wilde tegenstribbelen. Orde en rust waren daarom volgens de burgemeester vanaf dat moment een verantwoordelijkheid van de socialisten: aan het eind van het gesprek zou de burgemeester de socialisten enkele adviezen aan de hand hebben gedaan over hoe zij de machtswisseling zonder bloedvergieten konden laten verlopen.[167]

Zimmerman hield er een andere lezing op na, toen hij tien jaar na dato in *Het Vaderland* het etiket 'wankelmoedig' van zich af probeerde te poetsen. Hij had weliswaar gevreesd dat de Duitse 'ontbindingsverschijnselen' zouden overslaan naar Nederland, maar zijn grootste zorg was uitgegaan naar 'het bevorderen van een rustige houding van de bevolking'. Hij sprak daarom niet uitsluitend met Heijkoop en Brautigam, aan wie hij weliswaar een belangrijke 'invloed op de stemming der talrijkste bevolkingsgroepen toeschreef', maar ook met katholieke politieke leiders en de confessionele vakbeweging.[168]

Hoe Zimmerman dit ook bedoeld had, alleen al de schijn van toegeeflijkheid maakte de situatie op 12 november 'hoogst gevaarlijk', schreef Van Woelderen in zijn dagboek.[169] Minister van Financiën De Vries liet direct een dienstauto voorrijden en spoedde zich naar Rotterdam om de burgemeester te sommeren desnoods 'met geweld de revolutie te keren'.[170] Van Woelderen adviseerde daarbij Snijders' opvolger, de waarnemend opperbevelhebber luitenant-generaal Willem Frederik Pop, om ook naar Rotterdam af te reizen, zodat hij burgemeester Zimmerman en korpschef Sirks kon adviseren over de omvang en organisatie van de militaire bijstand voor de ordehandhaving. Burgemeester en hoofdcommissaris kregen van Pop drieduizend man extra infanterie en vierhonderd man cavalerie.[171]

Diezelfde maatregel werd op andere plaatsen in het land getroffen. De soldaten konden bijspringen om de politie te helpen bij de ordehandhaving als de situatie uit de hand zou lopen. Belangrijker was echter hun nadrukkelijke aanwezigheid in het straatbeeld. De soldaten werden zichtbaar opgesteld bij regeringsgebouwen, stations en gas- en elektriciteitsfabrieken om eventuele oproerkraaiers te ontmoedigen.[172] In Amsterdam werd bijvoorbeeld het gebouw van De Nederlandsche Bank beveiligd en in Den Haag de verschillende ministeries. Het kabinet vreesde dat soldatenraden de departementen zouden overrompelen en de ministers gevangen zouden nemen.[173] Van het ministerie van Oorlog, waarin ook GS III gehuisvest was, werd de ingang aan het Plein gesloten: alleen via de ingang aan de Kalvermarkt was het gebouw nog toegankelijk, waar bovendien een officier met mitrailleur werd neergezet.[174] Ook kreeg Fabius, die in deze drukke tijden vaak tot diep in de nacht op het bureau van de derde sectie moest zijn, een gewapende 'oppasser' mee als hij 's avonds of 's nachts heen en weer liep tussen het ministerie en zijn woning aan de Jan van Nassaustraat.[175] Aan die opzichtige beveiliging van overheidsgebouwen deden ook allerlei vaderlandslievende reservisten, gedemobiliseerde soldaten en verlofgangers mee

die een actieve bijdrage aan de revolutiebestrijding wilden leveren. Zij mochten zich van het kabinet organiseren en vormden protestants-christelijke en katholieke bijstandsorganisaties, zoals de Bijzonder Vrijwillige Landstorm (BVL) en de burgerwachten. Enkele Landstormmannen werden bijvoorbeeld met een mitrailleur geposteerd bij de voordien onverdedigde Koninklijke Stallen.[176]

Hoewel de spanning in Maastricht, Heerlen en Amsterdam nog opliep,[177] bleek het Nederlandse revolutionaire potentieel bij lange na niet toereikend te zijn om grootschalige en wijdverbreide onrust te veroorzaken, zoals die elders in Europa wel losbarstte.[178] Troelstra gaf toe zich te hebben vergist en de bewijzen van gezagsgetrouwheid waren overweldigend.[179] Op zondag 17 november hielden de katholieke zuilorganisaties in Den Haag op landgoed Houtrust een bijeenkomst waarin de aanhangers expliciet werden opgeroepen zich tegen de revolutie teweer te stellen. En op dezelfde dag verspreidden de vier christelijk-protestantse partijen een gezamenlijk manifest onder de titel 'Gods kracht tegen de revolutie'.[180] De meest indrukwekkende uiting van gezagsgetrouwheid volgde op maandag 18 november 1918: toen verzamelde zich 'een zee van menschen' op het Malieveld om uitzinnig en luidkeels hun steun aan koningin Wilhelmina te uiten.[181] Tijdens deze 'spontane huldebetuiging' spanden enkele soldaten de paarden van de Gouden Koets af en trokken het rijtuig van de koningin zelf voort.[182] Aalberse concludeerde dat hiermee 'de revolutie gebroken en de regering de baas' was.[183]

Tot die geruststellende inschatting had het kabinet niet kunnen komen zonder inlichtingen. In de eerste plaats was het aan de censuurdienst GS IV te danken dat de militaire en politieke leiders zeer snel op de hoogte waren van de ontwikkelingen in de SDAP, de belangrijkste vermoede brandhaard van een eventuele revolutie in Nederland. GS IV luisterde namelijk de telefoons van vooraanstaande SDAP'ers af en wist daardoor in april te melden dat de Duitse legatie telefonisch contact had gehad met Troelstra om hem over het strijdverloop te informeren.[184] En op 13 november onderschepte diezelfde sectie een belangrijk gesprek tussen Troelstra en Willem Albarda, die in het partijbestuur van de SDAP zat. Albarda was 'vol kritiek op Troelstra' – een belangrijk gegeven voor Fabius en Van Woelderen, die wilden weten hoe het partijbestuur tegenover Troelstra's revolutieoproep stond.[185]

In de tweede plaats had GS III, die volgens Van Woelderen veranderde van een 'inlichtingendienst voor buitenland thans voor binnenland',[186] in de novemberdagen aan psychologische oorlogvoering gedaan. Om de weerbaarheid tegenover het revolutionaire gevaar en de gezagsgetrouwheid van de soldaten te vergroten, had Van Woelderen de 'Bond van Regeeringsgetrouwen' opgericht, die moest dienen als 'sociaalpsychologische ondersteuning' van de gewone soldaat. Terwijl Van Woelderen zelf de oprichting en werving voor zijn rekening nam, deed hij het voorkomen alsof de oprichting en werving 'spontaan van de troep' zelf waren uitgegaan. Troelstra's rede was voor Van Woelderen de aanleiding om in 500.000 gedrukte exemplaren een oproep aan alle soldaten uit te

sturen om zich bij de Bond der Regeeringsgetrouwen aan te sluiten. Doel daarvan was te voorkomen dat 'een minderheid van ons volk de macht om te regeren' zou verwerven.[187] Om het spontane karakter te onderstrepen, werd de oproep ondertekend door alle militaire bonden en verenigingen, zoals de Christelijk Militaire Vereniging.[188] In een begeleidend schrijven, 'langs deze niet officiële weg', verzocht GS III alle officieren in het leger om de 'aaneensluiting van alle betrouwbare en goede elementen in den troep' zo veel mogelijk te bevorderen. 'De weifelende elementen zal het bestaan van den Bond van Regeeringsgetrouwen den noodigen moreelen steun geven', lichtte Van Woelderen in zijn brief toe.[189] Ook in het 'spontane besluit' van de soldaten op het Malieveld om de paarden af te spannen van de koets tijdens de steunbetuiging aan Wilhelmina had Van Woelderen een grote hand. Hij had van tevoren afgesproken dat soldaten van de Bond van Regeeringsgetrouwen dit zouden doen.[190]

De derde en belangrijkste functie van inlichtingen tijdens de revolutiebezwering lag op het politieke vlak. Het was in deze dagen immers de vraag of de Nederlandse arbeiders zich, al dan niet aangejaagd door hun politieke en sociaaleconomische leiders, door het internationale revolutionaire klimaat lieten opjutten. Dus hadden de politieke en militaire autoriteiten behoefte aan politieke inlichtingen: gegevens over de stemming en plannen van de Nederlandse arbeiders. De derde sectie van de Generale Staf kon die op basis van politiegegevens aanleveren.[191]

Politieke inlichtingen en de revolutiebezwering

Een van de belangrijkste informatiebronnen waarop Fabius en Van Woelderen vertrouwden om zich een beeld te vormen van de politieke situatie en stemming in het land, was de Gemeentepolitie in de grote steden. Die had namelijk zicht op de arbeidersbeweging, meer precies op de SDAP en de socialistische vakorganisaties, die gezien het patroon van industrialisatie het sterkst waren in de grote steden. Om zich een beeld te vormen van 'de actie der Rooden' stelde Van Woelderen zich in november 1918 daarom 'onafgebroken' in contact met de politieverbindingen in de grote steden.[192] Zo hield Van Woelderen op 11 november 'een conferentie' om te overleggen over de 'dreigende binnenlandse toestand' met de hoofdcommissaris van de Haagse Gemeentepolitie Hendrik Johan Versteeg, die volgens de inlichtingenman overigens getuigde 'absoluut nergens van op de hoogte te zijn'.[193] De Rotterdamse politie was beter op de hoogte van de spanningen en informeerde GS III al gedurende enkele maanden over 'revolutionaire elementen' en de 'actie van de SDAP' in de stad.[194] Ook François van 't Sant, die in 1916 de Rivierpolitie had verlaten om korpschef van de Gemeentepolitie van Utrecht te worden, berichtte Fabius frequent over politieke onderwerpen, zoals de arbeidersraden.[195]

De meeste gegevens van binnenlandse politieke aard kwamen echter van Karel Henri Broekhoff, sinds 1916 inspecteur eerste klasse van de Gemeente-

politie van Amsterdam, volgens collega's een joviale, forse man met gevoel voor humor en een natuurlijk overwicht.[196] Broekhoff werd vanaf 1917 belast met het politiële inlichtingenwerk en groeide uit tot een van de belangrijkste contacten van de derde sectie van de Generale Staf op contra-inlichtingen- en veiligheidsgebied.[197] Broekhoff maakte zich het (contra-)inlichtingenwerk gauw eigen. Hij bouwde een contactennetwerk op met informanten en agenten en voerde zelf inlichtingenoperaties uit. Hij verdiepte zich in de *modus operandi* van met name de Duitse inlichtingendiensten. Zo schreef hij Fabius op 27 september 1917 in detail over de samenstelling van drie verschillende soorten 'geheiminkt' die verschillende *Dienststellen* van de Duitse inlichtingendienst gebruikten.[198]

Hoewel hij zich niet door GS III wilde laten betalen en zichzelf primair als politieman beschouwde, besteedde Broekhoff een groot deel van zijn tijd aan inlichtingenwerk.[199] In de jaren 1917-1919 ontving Fabius wel twee tot drie brieven per week van Broekhoff. Fabius schreef regelmatig terug, niet in de laatste plaats om Broekhoff enigszins te sturen, soms zelfs tot op operationeel niveau: dan schreef Fabius letterlijk wat Broekhoff tegen zijn contactpersonen moest zeggen.[200] Vermoedelijk heeft die sturing ook plaatsgevonden tijdens ontmoetingen tussen Fabius en Broekhoff, die 'vrij veelvuldig' op het bureau van GS III kwam.[201]

Broekhoff informeerde Fabius en Van Woelderen tot het najaar van 1918 vooral over spionage en sabotage in de hoofdstad, met berichten als: 'Te Amsterdam is een nieuwe ster aan het spionagefirmament verschenen', maar vanaf dat moment ging hij GS III ook over verschillende politieke gevaren berichten.[202] Dat kwam niet alleen maar door de internationale revolutionaire ontwikkelingen en Troelstra's revolutionaire redevoering. Al voor die tijd vreesde Broekhoff dat de spionagedreiging en het revolutiegevaar vervlochten zouden raken. Begin 1918 had Broekhoff ontdekt dat David Wijnkoop, voorman van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij, via de Amsterdamse koopman J. Barmat grote sommen ontving voor revolutionaire propagandavoering van Lenins bolsjewistische regering.[203] In juni 1918 bleek bovendien dat de Duitse keizerlijke inlichtingendienst actief was in de Amsterdamse arbeidersbeweging, uit angst dat Nederlandse revolutionaire bewegingen in Duitsland amok zouden gaan maken (iets waar de Franse geheime dienst inderdaad op aanstuurde door in Nederland gedrukte revolutionaire lectuur in Duitsland te verspreiden).[204]

Daarnaast berichtte Broekhoff over de Raden van Arbeiders en Soldaten, wier plannen hij van 'verstrekkende en gevaarlijke aard' achtte.[205] Zo stuurde hij op 12 november 1918 een proces-verbaal door van een bijeenkomst van een Soldaten- en Arbeidersraad waarop ongeveer vijftig man aanwezig waren, waaronder 'de man met de zware stem en de zwarte snor', iemand over wie hij kennelijk al eerder had gerapporteerd.[206] Een ander type politieke gegevens dat tijdens de Staat van Beleg relevant was, betrof de politieke plannen en activiteiten van de geïnterneerden. Op 13 november 1918 hoorde hij bijvoorbeeld van een van zijn contacten bij de Amerikaanse legatie, die dat op zijn beurt van een 'eerste

klas bron' vernomen had, dat hoge Engelse officieren die in Nederland geïnterneerd waren, 'van hunne Regeering de geheime opdracht hebben gekregen de Nederlandsche Regeering by te staan tot keering van revolutionaire woelingen'.[207]

De meeste politieke inlichtingen die Broekhoff aan GS III doorstuurde, betroffen evenwel de stemming en plannen in arbeiderskringen. De Gemeentepolitie hield zich immers al sinds de laatste decennia van de negentiende eeuw bezig met de arbeidersbeweging, hoofdzakelijk uit het oogpunt van openbare orde en publieke veiligheid. Om invulling te geven aan die taak stuurde Broekhoff niet alleen politieagenten naar socialistische, anarchistische en communistische bijeenkomsten, maar bouwde hij ook een groot bronnennetwerk op in de Amsterdamse SDAP- en NVV-leiding. Op basis daarvan kon Broekhoff zich een beeld vormen van de stemming en plannen in de arbeidersbeweging in de hoofdstad.[208] Broekhoff voelde goed aan dat die gegevens in de novemberdagen voor het centrale politieke en militaire gezag van grote waarde waren. Zo stelde hij een overzicht samen van politieke en sociaaleconomische organisaties van de arbeidersbeweging in Nederland en stuurde dat, in de veronderstelling dat dit 'in deze dagen' van nut was, aan Heemstra en Fabius.[209]

FABIUS OP GLAD TERREIN: PLANNEN VOOR EEN VEILIGHEIDSDIENST

Fabius oordeelde na afloop van de spanningen dat de 'dreiging der Novemberrevolutie' weliswaar was afgewend, maar vreesde dat het revolutiegevaar niet voorgoed verdwenen was.[210] Met het systeem van berichtgeving door de politiekorpsen in het achterhoofd, en ongetwijfeld Broekhoff in gedachten, bedacht Fabius dan ook dat er eveneens in de toekomst, met het oog op een mogelijke revolutie, inlichtingenwerk verricht moest worden. Toen hij direct na afloop van de oorlogshandelingen begon met het reorganiseren van GS III, besloot hij om de derde sectie te verdelen over een als militaire inlichtingendienst dienstdoend bureau GS III A en GS III B, dat 'in het leger ongunstige elementen moest opsporen en nagaan'.[211] Fabius schreef dat hij het bovendien absoluut noodzakelijk vond dat de regering over 'een centraal bureau beschikte, waar studie werd gemaakt van de politieke en geheime politieke stroomingen in het land, de voornaamste leidende figuren erbij'. Dat bureau was in Fabius' ogen GS III B, aangezien dit toch al bezig was met de politieke betrouwbaarheid van soldaten.[212]

Fabius wilde met andere woorden een politieke inlichtingendienst, of beter gezegd, een civiele binnenlandse veiligheidsdienst in vredestijd oprichten. Zijn eerste ideeën hierover zette hij op 22 november 1918 op papier.[213] Het bureau dat hij voor ogen had, moest gegevens gaan verzamelen over 'revolutionaire propaganda', zowel in het buitenland als 'hier te lande'. De inlichtingentaak in het

buitenland kon net als voorheen gebeuren door 'vertrouwde kondschappers' uit te zenden. Daarbij vroeg hij de Gemeente- en Rijkspolitie om 'betrouwbare connecties' aan te knopen in de 'belangrijkste plaatsen en nijverheidscentra'. De binnenlandse inlichtingenvergaring over mogelijke revolutieplannen moest worden uitgevoerd door 'een gedecentraliseerde inlichtingendienst in districten, die geregeld rapporten inzonden':

> In elke provincie b.v. zou iemand met de leiding kunnen worden belast en zou eenige vertrouwenspersonen kunnen aanstellen, die in de centra waar sociaal-democraten gevonden worden, zich op de hoogte stellen van de stemming en propaganda onder de arbeiders.[214]

Per brief vroeg Fabius de hoofdcommissarissen Van 't Sant en Sirks, inspecteur Broekhoff en enkele commandanten van de marechaussee hoe zij tegen zo'n veiligheidsdienst aankeken.[215] Ze waren weinig enthousiast. Van 't Sant en Broekhoff maanden Fabius tot 'grote voorzichtigheid', iets waar Van Woelderen 'volledig mee instemde': ''t is glad terrein' schreef hij in zijn dagboek op 30 november 1918.[216] Ook Heemstra kon zich niet in Fabius' plannen vinden; hij zag meer heil in een 'politieke politie' onder de centrale recherche, zoals ontwikkeld werd in Rotterdam.[217]

De grootste criticus was merkwaardig genoeg Broekhoff. Hij schreef Fabius op 28 november 1918 een antwoord van drie kantjes waarin hij openhartig opponeerde tegen Fabius' plannen. 'In de eerste plaats zou ik er u opmerkzaam op willen maken, dat u een buitengewoon gevaarlyk terrein gaat betreden', zo begon de Amsterdammer zijn commentaar. Dat zat hem in de eerste plaats in de aard van die revolutionaire dreiging. Waar Fabius leek te veronderstellen dat die zich goeddeels manifesteerde in het verborgene, vond Broekhoff dat de dreiging nagenoeg geheel zichtbaar was: 'Wij leven in een zeer, zeer democratisch land, met eene byna absolute vryheid van politieke opinie', schreef Broekhoff. De wettelijk verankerde vrijheid van vergadering en vereniging strekte zo ver, dat men 'openlijk de omverwerping van de regering kon prediken' zonder strafbaar te zijn. Zelfs een vereniging die wapens verzamelde voor een revolutie viel 'niet onder enige strafbepaling'. Dat kon 'een fout' genoemd worden, maar die tolerante houding had een groot inlichtingenvoordeel: revolutionairen, wetend hoever zij konden gaan, deden hun mededelingen vooral in het openbaar. Echt gevaarlijke en krachtige *geheime* revolutionaire organisaties waren volgens Broekhoff 'paskwillen', zelfs 'on-Nederlands': 'ik zou byna durven beweren dat deze in Nederland niet bestaan.' Wie dus regelmatig de arbeidersvakbladen las, kreeg 'een vrij aardige kijk in het Nederlandse arbeidersleven'.[218]

Natuurlijk was voor een 'volledige kijk op de arbeidersbeweging' een meer 'intensieve studie' vereist, maar – en hierin school Broekhoffs tweede bedenking – door dit te institutionaliseren zou de revolutie juist een stap dichterbij komen. De Amsterdamse procureur-generaal had Broekhoff namelijk verboden

'met creaturen te werken, welke men als "politiespionnen" zou kunnen aanmerken'. Heimelijk deed Broekhoff dat toch, zo vertrouwde hij Fabius toe, maar alleen als dat 'absoluut noodzakelijk' was, bijvoorbeeld als hij 'op geen andere manier te weten kon komen welke voornemens een bepaalde partij of vergadering' voor hadden. Hij was iedere keer weer blij als het 'experiment' tot het verleden behoorde.[219] Het mocht 'nimmer uitkomen' dat de politie zo'n grote belangstelling had voor de arbeiders, 'die niets strafbaars deden'. Broekhoff roerde daarmee een juridisch, principieel en nog altijd vaak aangevoerd bezwaar aan: revolutionaire arbeiders overtraden geen enkele wet, dus was het niet te rechtvaardigen dat de staat zich in hun doen en laten mengde. Vooral de 'publieke opinie' was vatbaar voor het argument dat politie-inmenging onterecht was, 'zolang geen strafbaar feit ten laste werd gelegd'. Het was onvermijdelijk dat 'te eniger tijd' publiek bekend zou worden dat de politie onder de arbeiders actief was, redeneerde Broekhoff. De kring van arbeiders, arbeidersleiders, dagbladcorrespondenten en politieambtenaren was daarvoor nu eenmaal te groot. Ook het gevaar van 'te ijverige of onbetrouwbare medewerkers' die zouden overgaan tot 'practyken, welke het Algemeen Hoofdkwartier zouden compromitteeren' lag op de loer. Met als gevolg dat de revolutionairen daar propagandistische munt uit zouden slaan en een grotere aanhang zouden mobiliseren.[220]

Ten slotte betwijfelde Broekhoff of de Generale Staf 'het meest aangewezen orgaan' was voor de leiding over 'een dusdanige inlichtingendienst'. Net als Van 't Sant en Heemstra vond Broekhoff dat de politie beter voor die taak toegerust was. Tijdens de oorlog waren het immers de politiekorpsen geweest die permanent naar protestacties en gezagsondermijnende politieke organisaties waren gaan kijken.[221] Het was wel nodig dat de Nederlandse politie, net als de politiemachten van andere Europese staten, zou reorganiseren.[222] In plaats van de verdeling in Gemeente- en Rijkspolitie, marechaussee en militaire politie pleitte Broekhoff voor 'één politiecorps met één hoofd'. Een 'centrale' onder dat hoofd was volgens Broekhoff 'de aangewezen plek voor het tezamen komen van alle gegevens betreffende de revolutionaire beweging. Het hoofd van de politie had 'zijn werktuigen toch beter in de hand'.[223]

Fabius bedankte Broekhoff kort voor zijn advies, maar liet zich niet wezenlijk op andere gedachten brengen.[224] De politiekorpsen zouden een grotere rol moeten gaan spelen, maar een centrale dienst bij de Generale Staf bleef zijn uitgangspunt. Hoe belangrijk Fabius dat vond, blijkt wel uit het feit dat zijn sectie hangende de reorganisatie gewoon doorging met het verzamelen van 'gegevens over revolutionaire propaganda in ons land'.[225] Hij wist zich hierin gesteund door Van Woelderen, die het 'typisch Hollands' vond hoe 'alles weer insliep na de spanningsdagen van November'. Op 2 januari 1919 constateerde hij dat in het nieuwe jaar nog altijd revoluties woedden in onder meer Duitsland, Rusland en Hongarije en dat honger en brandstoftekort ook de Nederlandse arbeidersklasse nog steeds parten speelden.[226] Dat de revolutie niet alsnog was opgelaaid, was niet te danken aan goed inlichtingenwerk, maar aan 'de eeuwige

regen' in plaats van 'de traditionele vorst', concludeerde Van Woelderen.[227]

Op 2 januari 1919 presenteerde Fabius een ontwerp voor de veiligheidsdienst aan zijn chef-staf, generaal Willem Frederik Pop, en vijf dagen later overhandigden ze dit aan premier en minister van Binnenlandse Zaken Charles Ruijs de Beerenbrouck.[228] Op basis van dit gesprek over 'de werking en organisatie van de inlichtingendienst met het oog op de revolutionaire propaganda en dreigende stakingen' schreef Pop een nota die ook aan andere leden van het kabinet moest worden voorgelegd.[229] Dit werd de blauwdruk voor de eerste civiele veiligheidsdienst in Nederland.[230]

Politieke weerstand tegen Fabius' plannen

Pop adviseerde de regering in zijn nota om een 'centrale inlichtingendienst' op te richten 'teneinde tijdig ingelicht te worden omtrent revolutionaire propaganda, of revolutionaire woelingen die voorbereid worden'.[231] Pop meende dus dat de belangrijkste dreiging waarop de nieuwe organisatie zich moest richten de revolutie was. De belangrijkste taak zag hij in het inventariseren van buitenlandse en Nederlandse revolutionairen en hun activiteiten op Nederlands grondgebied. Die dienst moest onder de Generale Staf ressorteren, om de pragmatische – en dus niet politieke of principiële – reden dat daar al een organisatie bestond die 'in de gewenste richting werkte'. Net als GS III zou de op te richten veiligheidsdienst echter in grote mate afhankelijk zijn van het werk van onder andere de marechaussee voor gegevens over de grensgebieden, veenkoloniën en mijnstreken, van de burgerwachten die als 'burgerlijke vertrouwenspersonen' konden functioneren en van, vooral, de politiekorpsen.[232]

Pop wilde dat de hoofdcommissarissen in de grotere gemeenten een inspecteur vrijmaakten om binnen hun korps een 'berichtendienst der politie' op te zetten.[233] Om hen daarbij te helpen, stelden Fabius, Van Woelderen en de Rotterdamse Korpschef Sirks een handleiding op.[234] Sirks had ervaring op dit gebied, omdat hij al tijdens de oorlog enkele rechercheurs had aangestuurd die contra-inlichtingenwerkzaamheden verrichtten en toezicht op extremistische partijen uitoefenden.[235] Daarom namen Fabius en Van Woelderen Sirks' organisatiestructuur en werkwijze als voorbeeld voor de op te richten berichtendiensten. Naar Rotterdams model moesten er twee afdelingen worden geconstrueerd onder leiding van een inspecteur, onder wie weer enkele sectiechefs vielen, die zelf 'berichtgevers' aanstuurden.[236]

In hun handleiding wezen Sirks, Fabius en Van Woelderen op enkele basale inlichtingenprincipes: de betrokken politiemensen moesten aangeven of de door hen gerapporteerde berichten 'bij gerucht gehoord' waren, 'een zekere mate van betrouwbaarheid' bezaten 'of op grond van eigen waarneming' werden uitgebracht. Ook wees de handleiding op het belang van geheimhouding. Personeel moest bijvoorbeeld worden aangeduid met codes en niet met hun eigen namen; berichten mochten niet per post verstuurd worden en met de hand

geschreven rapporten moesten, nadat ze waren overgetypt, direct worden vernietigd.[237]

Op papier konden de plannen op politiek en bestuurlijk enthousiasme rekenen. Ruijs de Beerenbrouck overlegde op 13 januari 1919 met de minister van Justitie Heemskerk, de Haagse procureur-generaal jonkheer mr. Pieter van den Brandeler en mr. Jan Kan, de secretaris-generaal van het ministerie van Binnenlandse Zaken over de op te richten veiligheidsdienst.[238] Heemskerk zag er wel brood in en beloofde dat de procureurs-generaal, als fungerend directeuren van de Gemeentepolitie, zouden meewerken aan de oprichting van de berichtendiensten bij de politie.[239] Met die steun schreef Ruijs de Beerenbrouck een brief aan de commissarissen van de Koningin, die al even enthousiast reageerden. De Groningse commissaris vond zelfs dat iedere maatregel gerechtvaardigd was 'om moedwillige en misdadige verstoring van de openbare orde te bedwingen'.[240] De Centrale Inlichtingendienst was nu dus een feit.[241]

Dat wilde zeggen: een papieren feit. Het vrijmaken en instrueren van mensen die zich daadwerkelijk met inlichtingenwerk gingen bezighouden, moest nog beginnen. Fabius en Van Woelderen spraken tussen 18 en 25 januari 1919 in alle provinciehuizen met commissarissen der Koningin en de burgemeesters van de grotere gemeenten over de oprichting van de inlichtingendiensten bij de politie.[242] Op diezelfde korte termijn voerden zij op het departement in Den Haag enkele besprekingen met de inspecteurs en ambtenaren die deze diensten daadwerkelijk moesten opzetten en organiseren.[243]

Na een vliegende start merkten Fabius en Van Woelderen dat er ook weerstand tegen hun plannen bestond. Tijdens al die vergaderingen kwam namelijk de vraag aan de orde wie de portemonnee moest trekken voor de inlichtingeninspanningen op binnenlands terrein. Geen enkele minister was happig om de 'bureaukosten' te dragen van de Centrale Inlichtingendienst, waar volgens Van Woelderen 'dringend behoefte aan personeel' was, noch die voor de berichtendiensten bij de politie.[244] De uitgaven aan defensie gingen juist naar beneden nu de oorlog voorbij was en een sluitende begroting was voor de ministers van het kabinet-Ruijs de Beerenbrouck van veel groter belang. Zij hielden hun beurzen daarom gesloten.[245]

Nu de abstracte plannen dus concrete kostenposten werden, verdampte het aanvankelijke enthousiasme snel. De dienst had nog geen bureaucratische geschiedenis en moest ergens tussen de ambtsterreinen van Binnenlandse Zaken, Oorlog en Justitie gaan opereren. Dit ontbreken van ambtelijke verankering gaf de ministers de ruimte hun politieke en budgettaire verantwoordelijkheid te ontduiken. Het was daarmee van grote invloed op het besluitvormingsproces ten aanzien van de veiligheidsdienst.

De bewindslieden verpakten hun zuinigheid in fraai verwoorde praktische bezwaren. De eerste minister die 'terugkrabbelde' na 'alle schone beloften' was minister van Binnenlandse Zaken Ruijs de Beerenbrouck.[246] Pop vroeg hem per brief om twee ambtenaren beschikbaar te stellen voor het bureau van de

Centrale Inlichtingendienst. Dat weigerde Ruijs om drie redenen.[247] Allereerst meende Ruijs dat de revolutiedreiging best eens kon wegebben – een argument waarmee hij impliciet de bestaansreden van de Centrale Inlichtingendienst in twijfel trok. Want als de 'buitengewone omstandigheden' genormaliseerd waren, dan was dat bureau niet meer nodig en hadden de gevraagde ambtenaren geen werk te doen. Daar kwam het formalistische bezwaar bij dat ambtenaren van zijn ministerie nu onder de Generale Staf werkten, dus onder het gezag van zijn ambtgenoot stonden, de minister van Oorlog. Ten slotte zag Ruijs de Beerenbrouck 'tal van bedenkingen van de zijde der Staten-Generaal' als de oprichting van de Centrale Inlichtingendienst in die kringen bekendgemaakt zou worden. De minister wilde daarom hooguit één ambtenaar voor halve dagen beschikbaar stellen.[248]

Pop bestreed deze fundamentele en praktisch-bureaucratische bezwaren. Om te beginnen, schreef hij op 17 februari 1919, viel over de ernst en duur van de dreiging niet te twisten. De 'verschillende ontevredenen, voor het begrip revolutie vatbare elementen' bleven een politieke bedreiging vormen 'zolang de economische verhoudingen niet in normale banen waren teruggekeerd'.[249] In de tweede plaats weerlegde hij Ruijs de Beerenbroucks bezwaar tegen het feit dat 'zijn' ambtenaren onder verantwoordelijkheid van een andere minister functioneerden: de opbrengst van het werk van de Centrale Inlichtingendienst 'kwam in hoofdzaak ten bate van het ministerie van Binnenlandse Zaken'. Dat op 'het bureel van de Generale Staf' nu eenmaal 'het grondmateriaal' binnenstroomde en dat Ruijs zijn ambtenaren daarom onder de vleugels van de Generale Staf moest laten werken, was daarbij 'van ondergeschikt belang', vond Pop. Bovendien – en daarom moest de minister toch minstens 'een gehele persoonlijkheid' vrijmaken – moesten het geen militairen maar burgers zijn die met burgerlijke functionarissen samenwerkten. Daarmee benadrukte Pop dat het leger in vredestijd niet zomaar actief mocht zijn onder burgers.[250]

Om ten slotte gedoe te voorkomen in de Kamer, adviseerde Pop het kabinet de bevoegdheden van de bij de veiligheidsdienst betrokken ambtenaren 'enigszins ruim' te omschrijven. Daarnaast dacht Pop dat de Kamer best begrip zou hebben voor het regeringsbesluit tot oprichting van de veiligheidsdienst. Wellicht kon de premier een rondschrijven doen uitgaan waarin werd uitgelegd 'dat en waarom de regering het instellen van een centraler berichtendienst noodig acht en waarom zij daarbij van eene bestaande organisatie gebruikt maakt'.[251]

Bij wijze van compromis spraken Pop en Ruijs de Beerenbrouck af dat één ambtenaar van Binnenlandse Zaken hele dagen bij de Centrale Inlichtingendienst kwam te werken.[252] Daarmee waren de geldproblemen echter de wereld nog niet uit, want de politiek had evenmin geld over voor de nog op te richten berichtendiensten bij de Gemeentepolitie. Terwijl de grote korpsen van de Gemeentepolitie geld genoeg hadden om, met geheimhouding tegenover de gemeenteraad, ambtenaren te betalen die inlichtingenwerk zouden gaan verrichten, wees de commissaris van de Koningin van Zuid-Holland erop dat dit bij

kleinere gemeenten als Gouda en Hellevoetsluis ingewikkelder lag. Als daar al geld vrijgemaakt kon worden, dan was het op zo'n kleine begroting onmogelijk deze uitgaven verborgen te houden voor de gemeenteraad.[253]

Minister van Binnenlandse Zaken Ruijs de Beerenbrouck zei geen mogelijkheid te zien die kosten te 'kwijten' uit een post op de begroting van zijn departement. Hij motiveerde dat niet, maar schoof de hete aardappel door naar zijn collega, de minister van Oorlog, George August Alexander Alting von Geusau. Die liet op 31 mei 1919 weten dat zijn begroting weliswaar een geheime post voor de uitgaven aan GS III bevatte, maar die stond hem slechts toe inlichtingenactiviteiten ten aanzien van het *buitenland* te financieren; het opzetten van de berichtendiensten bij de politie betrof het binnenland en dat kon hij dus onmogelijk betalen. 'Mogelijk zal onze ambtgenoot van Justitie de uitgaven kunnen bestrijden', sloot hij af.[254] Maar ook minister Heemskerk schreef op 10 oktober 1919 dat hij de portemonnee niet kon trekken. Dit was niet zijn beleidsterrein. Alleen als er als gevolg van die binnenlandse inlichtingeninwinning vreemdelingen werden uitgezet, werd het een justitiële kwestie. De oprichting van de berichtendiensten was daarom een zaak van de Gemeentepolitie, vond hij. Die werd betaald uit gemeentelijke middelen. De gemeenten moesten het dus zelf maar oplossen.[255]

Dit schuifspel had twee oorzaken. De begrotingsdiscipline was leidend: de ministers en hun ambtenaren toverden allerlei formele redenen uit de hoed om te bepleiten dat het niet helemaal hun beleidsterrein was. Hun weigerachtigheid had daarnaast te maken met de onbekendheid met de nieuw op te richten dienst en het gebrek aan ambtelijke inbedding. Een inlichtingenorganisatie op binnenlands veiligheidsterrein bestond voordien nog niet, dus het was in 1919 nog niet uitgekristalliseerd wat deze dienst precies moest gaan doen en wie daar profijt van zou hebben.

OPRICHTING VAN DE CENTRALE INLICHTINGENDIENST, 1919

Het gebrek aan politiek commitment had grote gevolgen voor de vorm van de Centrale Inlichtingendienst. Ten eerste werden de financiële kaders, zowel op centraal niveau als bij de politiekorpsen, zeer krap bemeten. In het begrotingsjaar 1919 was 40.000 gulden beschikbaar voor GS III A, GS III B en de Centrale Inlichtingendienst samen; de plaatselijke inlichtingendiensten moesten het zelf zien te rooien. In de jaren daarop werd deze jaarlijkse toelage teruggebracht tot 30.000 gulden, om pas in de jaren dertig met enkele duizenden guldens te groeien. Justitie en Binnenlandse Zaken droegen jaarlijks enkele duizenden guldens aan, maar het meeste geld moest komen uit de geheime middelen van het Oorlogsdepartement. Dat was eigenlijk alleen bestemd voor het buitenlandse inlichtingenwerk (dus GS III A), maar heimelijk werden hiermee toch de bureaukosten voor GS III B en de Centrale Inlichtingendienst bestreden. Groei was

geen optie zolang het ministerie van Oorlog uit de geheime middelen betaalde: een verhoging van de post 'geheime middelen' zou namelijk ongetwijfeld tot Kamervragen leiden. En het uitgeven van geld aan een officieel niet-bestaande organisatie viel niet te verdedigen.[256]

Als gevolg van deze krappe begroting was voor de berichtendiensten bij de politie soms überhaupt geen geld beschikbaar. Toen François van 't Sant, korpschef van Utrecht, zich 25 juni 1919 bij Van Woelderen kwam beklagen over 'de moeilijkheid om geld los te krijgen voor de plaatselijke inlichtingendienst', kon Van Woelderen niet meer doen dan hem adviseren geld 'van particuliere zijde' aan te trekken.[257] Ook het centrale bureau moest het met zeer weinig middelen doen. Dit noopte weliswaar tot 'verhoogde scherpzinnigheid' en het was als 'gymnastiek voor het vernuft', zoals het hoofd van GS III Johan Willem van Oorschot eind jaren twintig zei, maar het zorgde er ook voor dat de eerste veiligheidsdienst slechts een zeer bescheiden werkveld kon bestrijken.[258]

Een tweede consequentie van de politieke terughoudendheid tegenover het binnenlandse inlichtingenwerk was dat de Centrale Inlichtingendienst een onvervalst *geheime* dienst werd. De ministers wilden namelijk geen financiële, maar ook geen *openlijke* politieke verantwoordelijkheid dragen. De ministerraad besloot daarom op 27 oktober 1919 dat 'de inlichtingendienst zal ressorteeren onder Oorlog voor militaire – en onder Binnenlandsche Zaken voor civiele aangelegenheden, die daartoe een gemeenschappelijk bureau zullen hebben'.[259] Op die manier werd de Centrale Inlichtingendienst welbeschouwd weggetoverd onder de vleugels van Afdeling B van de derde sectie van de Generale Staf, terwijl het 'gemeenschappelijke bureau' onder de politieke verantwoordelijkheid van de minister van Binnenlandse Zaken viel. Enerzijds volgde het kabinet daarmee Fabius' suggestie om de veiligheidsdienst om pragmatische redenen daar onder te brengen waar al inlichtingenwerk verricht werd, anderzijds werd de Centrale Inlichtingendienst institutioneel 'verscholen' om zo te kunnen 'desavoueren': mocht de Centrale Inlichtingendienst in opspraak komen in het parlement, dan hoefde 'noch de regering, noch de chef-staf' verantwoordelijkheid daarvoor te nemen.[260] Om dezelfde redenen werd het parlement niet op de hoogte gesteld van de oprichting van de Centrale Inlichtingendienst en stelde Fabius bewust geen ondertekende instructie op.[261] Ook in de gemeentepolitiek werd in de raad met geen woord over de berichtendiensten gerept. In de gemeentelijke ambtenarij en het lokale bestuur was slechts een enkeling op de hoogte van het bestaan van de inlichtingendiensten bij de politie.[262]

Ten tijde van de oprichting kwam het geheime karakter van de Centrale Inlichtingendienst twee keer in gevaar. Nog voor het formele besluit tot de oprichting, in april 1919, vroeg CHU-Kamerlid Rienk van Veen per brief naar de relatie van de Generale Staf met de Amsterdamse burgerwacht, nadat hem vermoedelijk ter ore was gekomen dat iemand van de Generale Staf navraag had gedaan naar een van de burgerwachten. Alting von Geusau riep opperbevelhebber Pop op het matje en zei dat de dienst geen 'klachtenbureau' mocht worden

dat op basis van roddel en achterklap zou werken. Bij die vermaning bleef het. Ook Van Veen was kennelijk naar tevredenheid geïnformeerd, want hij bracht de kwestie niet ter sprake in het parlement.[263]

Ruim een jaar later kwam het binnenlandse inlichtingenwerk wél ter sprake in de Tweede Kamer. Aanleiding daarvoor waren twee curieuze incidenten. Tijdens een huishoudelijke vergadering van de 'Bond voor Revolutionaire Intellectueelen' werd een politieagent in de kast ontdekt, die op een blocnote zat mee te schrijven. Niet veel later keken ook de aanwezigen op een vergadering van de Antimilitaristische Vereeniging vreemd op toen zij gestommel hoorden en ontdekten dat een politieagent, die braaf een kaartje had gekocht, zich bij de luchtkoker op zolder had verstopt.[264] Volgens SDAP-Tweede Kamerlid Asser Benjamin Kleerekoper schuilde in deze praktijk van 'verdekt opstellen' het 'gevaar van een politieregiem'.[265] De progressieve liberaal Henri Marchant viel hem tijdens het begrotingsdebat van 9 december 1920 bij en noemde dit een manier van overheidsoptreden 'die men het liefst alleen zou waarnemen in het Verre Oosten'.[266]

Minister Heemskerk, die hiervoor aan de Kamer verantwoording verschuldigd was omdat het om de Rijkspolitie ging, pareerde de kritiek. Hij beloofde terughoudendheid met het 'verstoppen' van agenten op politieke bijeenkomsten, maar vond deze praktijk niettemin geoorloofd als hiermee kon worden verhinderd dat een 'misdrijf werd gepleegd of beraamd'. Dat was een interessante rechtvaardiging, want hiermee gaf Heemskerk aan nog geen onderscheid te zien tussen de taak van de Centrale Inlichtingendienst, namelijk het verzamelen van inlichtingen, en de taak van de Rijksveldwacht: strafrechtelijke opsporing. Mogelijk speelde ook het feit dat de Kamer formeel niet afwist van het bestaan van de Centrale Inlichtingendienst een rol. Heemskerk zei daarom niet dat deze politieambtenaren zich vermoedelijk verstopten om daarover aan de Centrale Inlichtingendienst te kunnen rapporteren. Hier stokte de parlementaire discussie dan ook.[267]

De derde consequentie van de politieke terughoudendheid ten opzichte van de Centrale Inlichtingendienst was de autonome positie van de dienst. Dat wilde zeggen: afgezien van de bemoeienis van de opeenvolgende secretarissen-generaal van Justitie vanaf de jaren dertig op contra-inlichtingengebied was politieke interesse of bemoeienis nagenoeg non-existent.[268] De Centrale Inlichtingendienst rapporteerde weleens aan het kabinet, zelfs aan de minister-president, maar in de ogen van T.S. Rooseboom, die tussen 1920 en 1940 aan het hoofd stond van de Centrale Inlichtingendienst, had 'de regering van dit instrument altijd heel slecht gebruik gemaakt'. De dienst 'dreef op zichzelf', vond Rooseboom.[269] Ook Fabius wees na de Tweede Wereldoorlog, toen hij voor de enquêtecommissie verscheen die onderzoek deed naar het regeringsbeleid tijdens de oorlog, op de 'min of meer autonome positie' van de Centrale Inlichtingendienst. Fabius vond dit noodzakelijk, omdat de opperbevelhebber en de minister zich gemakkelijk konden distantiëren van het inlichtingenwerk als

'de goede betrekkingen met een bevriende mogendheid' in gevaar zouden komen.[270] Van Oorschot was echter van mening dat de veiligheidsdienst daardoor ook verweesde. Zijns inziens had de politiek aan zijn dienst 'niet de aandacht gewijd' die hij verdiende; men leek zelfs 'jarenlang het bestaan van de Centrale Inlichtingendienst niet te vermoeden'.[271]

DE CENTRALE INLICHTINGENDIENST, 1919-1940

De Centrale Inlichtingendienst, met de derde sectie van de Generale Staf gevestigd in een klein pandje op nummer 52 aan het Haagse Lange Voorhout,[272] werd een zeer kleinschalige, geheime en autonoom optredende civiele veiligheidsdienst.[273] Binnen die kaders lieten politiek en bestuur het aan de eerste generatie inlichtingenfunctionarissen over welke invulling zij wilden geven aan de dreigingspercepties, werkwijze, doelstellingen en organisatie van de dienst. Die eerste generatie werd gedomineerd door militairen en politiemannen. Om te begrijpen welke vorm en inhoud zij gaven aan het binnenlandse inlichtingenwerk, is het nuttig te weten wie tot die eerste generatie behoorden en hoe zij naar de wereld keken.

De militaire bloedgroep van de eerste generatie inlichtingenfunctionarissen werd gevormd door officieren bij de Generale Staf, zoals Fabius en Van Woelderen. In de zomer van 1919 had Fabius echter genoeg van het bureauwerk en verhuisde hij naar Amersfoort om als ritmeester bij de huzaren te gaan dienen.[274] Uit de afscheidsbrieven die zijn contacten hem schreven, blijkt hoezeer Fabius een sleutelfunctie had bekleed in het landelijke inlichtingen- en veiligheidswerk. Broekhoff memoreerde bijvoorbeeld de 'aangename verstandhouding en samenwerking' en de Rotterdamse hoofdcommissaris Sirks schreef dat hij de taak waaraan zij samen begonnen waren, 'gaarne gezamenlijk tot een goed einde had gebracht'.[275] Die taak werd per 1 augustus opgepakt door Van Woelderen, die blij was nu 'chef in eigen huis' te zijn. Zijn blijdschap was echter van korte duur: na twee maanden besloot hij niet langer in 'het bureelgareel' van de Generale Staf te blijven lopen en werd hij benoemd tot burgemeester van Vlissingen.[276]

Majoor Johan Willem van Oorschot werd zijn opvolger. Hij bleef nagenoeg het hele interbellum, tot aan het Venlo-incident in november 1939, op zijn post.[277] Hoewel hij formeel ook de Centrale Inlichtingendienst aanvoerde omdat deze onder GS III B viel, werd het bureau in de praktijk geleid door een eigen diensthoofd. Onder Fabius was dat kapitein J.C. Roelofsen, die tegelijkertijd met Fabius de Generale Staf verliet. Na de tussenpausen Sixma baron van Heemstra, die voorheen de Opsporingsdienst had geleid, en kapitein der infanterie van het Nederlands-Indisch leger W.F. Hofstede, die beiden heel kort op hun post zaten, werd in de loop van 1920 kapitein der artillerie (en vanaf 1932 majoor) T.S. Rooseboom aangezocht om de leiding van de Centrale Inlichtingendienst op zich te nemen.[278]

De keuze voor Rooseboom lag niet voor de hand. Hij was ver van Den Haag, in Gorinchem gestationeerd en had zich op inlichtingenterrein nog niet laten zien. Maar juist toen de militaire inlichtingendienst aan het einde van de Eerste Wereldoorlog ook binnenlands veiligheidswerk ging verrichten, viel Rooseboom op omdat hij lezingen voor zijn onderofficieren hield over velerlei politieke onderwerpen. Ook bezocht hij in burgerkleding communistische partijbijeenkomsten. De kantonrechter, die hierover vermoedelijk was geïnformeerd door de politie, riep hem daarvoor op het matje en zei Rooseboom dat dit 'de burgerij toch te denken' gaf. Terwijl de kantonrechter Rooseboom sommeerde dergelijke bijeenkomsten te vermijden, zag GS III-medewerker Roelofsen hierin aanleiding om een gesprek met Rooseboom aan te knopen. Hij benaderde Rooseboom tijdens een treinreis en droeg hem voor bij de Generale Staf als mogelijke leidinggevende voor de Centrale Inlichtingendienst. Dat werd hij per april 1921 en hij zou, net als Van Oorschot, lang blijven: tot aan de Duitse inval in mei 1940.[279]

Voor het grootste deel van het interbellum was naast het diensthoofd de enige andere medewerker sergeant bij de Landstorm W.J. Rozenberg. Hij werd als *chef de bureau* de administratieve steunpilaar van de Centrale Inlichtingendienst.[280] Eind jaren twintig haalde Rooseboom zijn broer A.J. Rooseboom bij de Centrale Inlichtingendienst. Als gepensioneerd luitenant-kolonel in het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger, die bovendien ongehuwd was, had hij volgens Van Oorschot toch niets beters te doen en kwam hij 'uit liefhebberij' bij de dienst werken.[281] In de jaren dertig, toen de uitgaven heimelijk mochten stijgen, kwamen daar nog enkele medewerkers bij, onder wie M.P. Kokje.[282] De Centrale Inlichtingendienst werd een *clearing house* voor door anderen vergaarde gegevens.[283]

De eerste generatie inlichtingenfunctionarissen bestond daarnaast uit politiefunctionarissen. De militairen besteedden het verzamelwerk, net zoals Fabius en Van Woelderen tijdens de Eerste Wereldoorlog gedaan hadden, onder meer uit aan de Rijks- en Gemeentepolitie. Slechts bij hoge uitzondering, bijvoorbeeld in geval van grootschalige demonstraties en stakingen, stuurde de Centrale Inlichtingendienst zelf iemand om te observeren en rapporteren.[284] De Centrale Inlichtingendienst werd daarom een knooppunt van gegevens afkomstig van onder meer de commissarissen van de Koningin, marechaussee en procureurs-generaal, maar ook van bedrijven (zoals de Rotterdamse Droogdok Maatschappij), de Bijzonder Vrijwillige Landstorm en particuliere recherche- en inlichtingenbureaus. Het inlichtingenwerk was dus zeker niet een exclusieve statelijke activiteit.[285]

Van deze inlichtingenleveranciers was de Gemeentepolitie in de grote steden verreweg het belangrijkst.[286] Rooseboom smeedde nauwe banden met de chefs van de Amsterdamse, Rotterdamse, Utrechtse en Haagse inlichtingendiensten, onder wie Broekhoff en inspecteur C. Bennekers, die in de havenstad de plaatselijke inlichtingendienst leidde.[287] Iedere eerste donderdag van de maand be-

spraken zij op Roosebooms kantoor aan het Lange Voorhout het beleid, de recente inlichtingenrapporten en de interpretatie van het gevaar dat van sommige organisaties uitging. Ook blikten zij vooruit naar relevante politieke manifestaties en stakingen in de nabije toekomst. Omdat tegenover hun inspanningen geen financiële tegemoetkoming stond, liet Rooseboom zijn waardering op een andere manier blijken: na afloop van de vergadering trakteerde hij op een borrel en diner in de *House of Lords*, een vermaard maar inmiddels verdwenen restaurant aan de Hofweg in Den Haag.[288]

Om ook met de politieverbindingen elders in het land goede werkrelaties op te bouwen, namen Van Oorschot en Rooseboom zich voor om jaarlijks te confereren met de hoofden van de politiële berichtendiensten en de districtscommandanten van de Rijksveldwacht, wier 'ijverige medewerking en grote welwillendheid' onontbeerlijk waren.[289] Dat gebeurde in 1923 voor het eerst, vervolgens vijf jaar later en vanaf 1930 inderdaad jaarlijks. De Utrechtse inlichtingendienst reserveerde een zaal en verzorgde de lunch in Hotel Pays-Bas voor de ruim negentig aanwezigen die deze bijeenkomsten in de jaren dertig frequenteerden. Het Utrechtse korps zorgde bovendien voor de beveiliging van de besloten bijeenkomsten. Van Oorschot en Rooseboom zaten steevast op een podium aan een tafel, soms met een gast en altijd geflankeerd door een hoge ambtenaar van Binnenlandse Zaken en Justitie.[290] Namens dat laatste departement was dat vanaf de vroege jaren dertig Johannes van Angeren, die in 1937 secretaris-generaal zou worden. Van Oorschot opende de vergadering met een algemeen praatje, waarna Rooseboom een uiteenzetting gaf over de politieke situatie. Daarna stelden de politiemensen vragen en ontvouwde zich een discussie. Volgens M. de Meijer, die namens de Rotterdamse inlichtingendienst aanwezig was en die na de oorlog het historisch overzicht over de Centrale Inlichtingendienst zou samenstellen, zat Van Oorschot ondertussen 'markante koppen' van enkele aanwezigen te schetsen – volgens De Meijer deed hij dat 'voortreffelijk'.[291]

Dreigingspercepties en werkwijze van de Centrale Inlichtingendienst

De eerste generatie militaire en politiële inlichtingenfunctionarissen zag in de komst van de revolutie de grootste bedreiging van de veiligheid van het land. In feite sanctioneerde het kabinet-Ruijs de Beerenbrouck deze kijk op het dreigingslandschap, toen het op 29 juli 1920 de 'wet, houdende de voorzieningen tot bestrijding van revolutionaire woelingen' introduceerde. Deze Revolutiewet gaf de politie de bevoegdheid om in roerige tijden vermoede revolutionairen te arresteren.[292] Rooseboom leidde hieruit af dat de taak van zijn dienst gelegen was in het verzamelen van gegevens over revolutionaire leiders 'en hun bewegingen', om die inlichtingen op het 'geëigende moment' – als inlichtingenman wees Rooseboom de politie erop een beweging 'niet ontijdig te storen' – aan de politie door te spelen zodat deze 'kordaat kon handelen'.[293] De veiligheidsdienst moest dus aan *early warning* doen.

Om de revolutie te kunnen zien aankomen, hield de Centrale Inlichtingendienst ontwikkelingen in buiten- en binnenland in de gaten. De buitenlandse en binnenlandse component van de revolutionaire dreiging waren in Roosebooms optiek onlosmakelijk met elkaar verbonden. 'November 18', zoals de spanning van 1918 bekend was komen te staan, had immers laten zien dat gebeurtenissen elders in de wereld Nederlandse revolutionairen konden inspireren, maar buitenlandse revolutionairen konden ook fysiek de grens overkomen en hier te lande onrust gaan stoken. In 1920 rapporteerde de veiligheidsdienst bijvoorbeeld over mijnwerkersstakingen in Engeland en België, omdat deze de steenkoolvoorziening voor de Nederlandse nijverheid, handel en scheepvaart bemoeilijkten, over de stemming in de Franse communistische partij en over de aanhoudende 'arbeiderstroebelen' in Spanje.[294]

Begin jaren twintig baarde de Duitse situatie de meeste zorgen. Omdat daar stad na stad in handen van gewapende arbeiders viel, laaide de angst voor de revolutionaire stoomwals opnieuw op. Kondschappers aan de grens zagen 'het gevaar voor Bolsjewisme ernstig naderen' en men moest daarom 'ook hier te lande op het ernstigste voorbereid' zijn, tekende de Centrale Inlichtingendienst op in maart 1920.[295] Er gingen geruchten dat Nederlandse revolutionairen hun Duitse kameraden te hulp zouden komen door 'oproer in ons land' te veroorzaken; Heerlen, Den Helder en Amsterdam zouden als eerste vallen.[296] Tijdens de Frans-Belgische bezetting van het Roergebied tussen 1923 en 1925 vreesde de veiligheidsdienst opnieuw dat de revolutie de grensstrook zou oversteken; met name tussen Zevenaar en Winterswijk viel nu meer gevaar 'te duchten'.[297]

Uit de situatie in het buitenland bleek dat die revolutie meer was dan een hersenschim. Te midden van het revolutionaire tumult in Duitsland reisde Broekhoff, die nauwe banden had met Duitse politie-instanties, begin jaren twintig naar Berlijn, Dresden, Wenen en Praag voor 'plaatselijk onderzoek' naar de revolutionaire bewegingen 'en organisatie van de politie' aldaar.[298] Vermoedelijk deed hij dat op verzoek van Rooseboom om te kijken wat daarvan te leren viel.[299] Het rapport dat Broekhoff daarover schreef, bevatte gedetailleerde verslagen van aanslagen in Berlijn, de grootschalige onrust in Midden-Duitsland en de wijze waarop de Duitse politie zich organiseerde en daartegen optrad. Als bijlagen voegde Broekhoff enkele getekende kaartjes, interviewtranscripten en foto's van door communisten verwoeste gebouwen toe. Hoewel hij aan het eind van zijn rapport concludeerde dat de revolutie in Nederland 'nog minder dan in enig ander land kans van slagen had' – volgens Broekhoff waren geen van de Duitse communistische succesfactoren, te weten de wereldoorlog, de slechte economische verhoudingen en enorme werkloosheid, de zwakke Weimarregering, de 'politieke ongeschooldheid' der bevolking en het 'Russisch geld', oftewel de financiering van de revolutie door de Sovjet-Unie, in Nederland aanwezig – maakten het verslag en die foto's wel duidelijk dat het revolutionaire gevaar enorm destructieve consequenties kon hebben.[300]

Daarom moest ook in het binnenland gewaakt worden voor de mogelijkheid van revolutie. De Centrale Inlichtingendienst ging na de oorlog gegevens verzamelen over de capaciteit en intenties van revolutionaire bewegingen in Nederland, zoals GS III tijdens de Eerste Wereldoorlog inlichtingen had ingewonnen over de capaciteit en intenties van militaire opponenten. De dienst richtte zijn pijlen op de sociaaldemocratie, het revolutionaire socialisme, communisme, anarchisme, religieus en wereldlijk pacifisme, antimilitarisme en alle andere linksgeoriënteerde stromingen.[301] Ook het rechts-extremisme werd bestudeerd, vanaf de jaren dertig in toenemende mate, maar de blik was hoofdzakelijk gericht op het spook van de revolutie.[302] Met recht, concludeerde Rooseboom in 1928 op een vergadering met de politieverbindingen, want ook in Nederland waren er bijvoorbeeld 'jongelieden' die op instigatie van 'Moskou' in militaire dienst 'moedwillig klachten provoceerden' om zo 'systematisch' de krijgsdiscipline te ondergraven.[303] De 'communistische leer' had nu eenmaal een 'wetenschap' gemaakt van gezagsondermijning 'met alle denkbare middelen', concludeerde hij twee jaar later.[304]

Zicht krijgen op de aanhang, organisatie en stemming binnen allerhande linkse organisaties was het belangrijkst.[305] Als de revolutie er immers zou komen, dan werd die gedreven door revolutionairen, dus de mensen die lid waren van revolutionaire organisaties, comités, stichtingen, bewegingen, bonden, liga's en andersoortige collectieven. De politie kende de lokale organisaties en partijgangers het beste en vroeg de korpsen daarom gegevens te registreren over revolutionairen, buitenlanders die mogelijk de revolutie hier kwamen ontketenen, ordeverstoringen, stemmingsveranderingen onder de bevolking of in bedrijven, werkstakingen, politieke bijeenkomsten en sabotagepogingen.[306] Ook wilde de Centrale Inlichtingendienst regelmatig geïnformeerd worden over 'omvang, deelname en mate van enthousiasme' voor de 1 mei-viering, over revolutionairen die naar Indië reisden, over 'propagandistische actie' van buitenlanders hier te lande, over 'ophefmakende artikelen' in de plaatselijke pers en over de opkomst onder de wapenen van jonge dienstplichtigen. Daarbij kwamen vragen aan de orde als: waren ze onrustig, gehorig, dronken, zaten er uitgesproken communisten tussen, werd er gecolporteerd met antimilitaristisch, pacifistisch of communistisch propagandamateriaal?[307]

Die gegevens haalde de politie uit lokale perspublicaties, radio-uitzendingen, affiches, pamfletten, manifesten, partij-instructies en memo's, ledenlijsten van vakverenigingen, kieslijsten, abonneelijsten van linkse bladen, kandidatenlijsten van verkiezingen en beschikbaar fotomateriaal, maar zij verkreeg deze ook door bijeenkomsten te bezoeken en soms door burgerlijke vertrouwenspersonen aan te sturen.[308] Deze gegevens stuurden de politiekorpsen liefst per koerier of aangetekend naar de Centrale Inlichtingendienst in Den Haag.[309] Het kon namelijk best eens zo zijn dat communisten actief waren bij de posterijen, waardoor geheime brieven 'niet te bestemder plaatse' aankwamen.[310] Daarbij verzocht Rooseboom de politiemensen vriendelijk om stukken 'onder dub-

bel couvert' te verzenden: de binnenste envelop moest gericht worden aan de 'Chef Centrale Inlichtingendienst' en de buitenste aan 'de minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw'.[311]

Rozenberg ging, als administratieve kracht en secretaris, iedere morgen naar het ministerie om daar de post op te halen.[312] Hij registreerde en nummerde de ingekomen post en de namen van leden van extremistische organisaties en die van vreemdelingen. Die borg hij in alfabetische volgorde op in de cartotheek.[313] A.J. Rooseboom bestudeerde vervolgens alle binnengekomen berichten en schreef de politieke rapportages. Hij stond wel bekend als 'de politieke hersens van de Centrale Inlichtingendienst'.[314] Samen met zijn broer, die als diensthoofd de externe betrekkingen met politiek en bestuur moest onderhouden, deed hij nagenoeg al het werk. De Meijer noemt ze echte 'werkezels', in de regel met enorme stapels rapporten op hun bureau, die alle binnengekomen politieke inlichtingen lazen en daarover rapporten schreven.[315]

De Centrale Inlichtingendienst, die op basis van de politiegegevens bijna driehonderd verschillende organisaties in de gaten hield, knipte en plakte al die gegevens tot overzichten, die vervolgens weer werden toegezonden aan een grote club 'afnemers'.[316] In roerige tijden stelde de dienst tweewekelijkse overzichten op over de revolutionaire propaganda of 'de algemene toestand'.[317] En vanaf 1926 deed de dienst maandelijks een overzicht uitgaan. Deze maandoverzichten werden tot begin jaren dertig geschreven door de Amsterdamse inlichtingendienst, daarna door A.J. Rooseboom. Om ook een overstijgende terug- en vooruitblik te kunnen geven, schreven de broers Rooseboom daarnaast jaarberichten.[318]

Rozenberg droeg zorg voor een ander inlichtingenproduct: de zwarte lijsten. Ook de politie hield, al vóór de oprichting van de Centrale Inlichtingendienst, lijsten bij van Nederlandse en buitenlandse revolutionairen. Die werden nu naar het bureau van de Centrale Inlichtingendienst gezonden, die daarvan lijsten van landelijke revolutionairen maakte.[319] Hierop kwamen dan de namen en initialen van de revolutionairen te staan, evenals een korte duiding, zoals 'Gevaarlijk communist' of 'Revolutionaire propagandist', maar ook uitgebreider commentaar, zoals 'Zijn huis is als vergader- en schuilplaats gebruikt door Bolsjewieken', 'Heeft zeer veel geld bij zich; zendt regelmatig geld naar een firma in Amsterdam' en 'Is officieel in dienst van het Amerikaanse Rode Kruis, maar in werkelijkheid belast met het verspreiden van Bolsjewistische propaganda'.[320] De lijsten verouderden snel en vergden veel werk van de politie, maar Rooseboom drong erop aan dat de politie ze bleef bijhouden. Mettertijd werden ze steeds langer: enkele maanden voor de Tweede Wereldoorlog zond de Centrale Inlichtingendienst een lijst rond van meer dan vijfhonderd pagina's waarop de namen prijkten van zo'n 6500 revolutionairen, afkomstig uit meer dan honderd organisaties, netjes gealfabetiseerd en geordend naar gemeente.[321]

Terugkijkend aan het eind van de jaren twintig oordeelde Rooseboom dat deze werkwijze de Centrale Inlichtingendienst sinds de 'woelige dagen van 1918'

in staat had gesteld 'volledige en juiste inlichtingen te verstrekken omtrent de inwendige veiligheid van het eigen land en de omringende staten'. Zo'n 'goed werkende inlichtingendienst' was onmisbaar voor een goede landsverdediging, schreef hij in 1929.[322] De taakopvatting van de Centrale Inlichtingendienst, zei hij een jaar later tegen de politieverbindingen, bestond eruit 'na te vorsen, wat er achter gesloten deuren worde verhandeld, indien er kringen zijn, die het behandelde liever verborgen houden'. Als een nationalistische militie of arbeidersweerkorps werd opgericht, 'dan moeten wij onze neus daarin steken', vond Rooseboom. De regering moest weten 'wat er omging'.[323]

Deze dreigingspercepties, werkwijze en taakopvatting gaven de bij het inlichtingenwerk betrokken militairen en politiemensen zelf vorm. Van politieke of maatschappelijke bemoeienis was geen sprake. In september 1932 leek daar even verandering in te komen, toen een poststuk van de Centrale Inlichtingendienst in handen kwam van de pers. In het stuk verzocht Rooseboom aan de commissarissen van de Koningin gegevens door te sturen over 'op de voorgrond tredende' revolutionairen in hun provincie, om zo de zwarte lijsten te kunnen actualiseren.[324] Ook de normen waarmee de Centrale Inlichtingendienst werkte, kwamen op straat te liggen.[325] *Het Volk* kopte 'Zwarte lijsten aangelegd' en schreef dat de geheime dienst het kabinet moest helpen 'iedere opstandige beweging' de kop in te drukken. De sinds 'november '18 in seniele aftakeling' verkerende Centrale Inlichtingendienst, waarvan het bestaan blijkbaar niet onbekend was, moest volgens de krant op die manier van de ondergang worden gered.[326]

Het 'lek' baarde echter in pers en parlement verder geen opzien. Het enige praktische ongemak dat volgde, was dat Rozenberg maar besloot om alle uitgaande stukken opnieuw te gaan nummeren, aangezien het geopenbaarde stuk een nummer droeg.[327] Waarom, net als bij de twee openbaarheidsmomenten vlak na de oprichting, ook nu een publiek of politiek debat over de Centrale Inlichtingendienst uitbleef, kan meerdere oorzaken hebben. Waar het de pers betrof, speelde gezagsgetrouwheid een belangrijke rol. Grote liberale dagbladen als *De Telegraaf*, het *Algemeen Handelsblad* en NRC steunden Colijn en zouden nooit zomaar een bericht uit de communistische of sociaaldemocratische pers overnemen.[328] Een eenvoudiger verklaring is dat het bericht niet werd opgemerkt of dat het werd genegeerd. Misschien was het bestaan van de Centrale Inlichtingendienst zelfs een publiek geheim waar niemand wakker van lag. Dat de overheid werk maakte van het bestrijden van de revolutie, zal de meeste Nederlanders bovendien niet tegen de borst hebben gestuit.[329]

Een nieuwe dreiging in de jaren dertig: extreemrechts

De dreigingspercepties en de daaraan verwante ideeën over de vorm en inhoud van de Centrale Inlichtingendienst, begonnen in de jaren dertig niettemin te verschuiven. Door het uitblijven van concrete incidenten was 'november 18' van

een potentieel aanstaande politieke realiteit gaandeweg getransformeerd tot een spook uit het verleden. De angst voor revolutionaire onrust op korte termijn ebde weg en het acute karakter van de dreiging verdween. De revolutiedreiging werd dus abstracter.[330] Rooseboom onderstreepte dat toen hij in het vierde overzicht van 1928 opmerkte dat 'van een opgewekt partijleven in de Communistische Partij Holland' geen sprake was in de verslagperiode; er was nauwelijks partijwerk ter bevordering van de revolutionaire agitatie.[331] 'Gelukkig zijn de tijden rustig', bevestigde Van Oorschot in hetzelfde jaar tegenover de politieverbindingen. Dat bood de dienst in zijn optiek de ruimte om voorbereidingen te treffen voor als 'straks ernstiger tijden mochten aanbreken'.[332]

Tegelijkertijd ging het tegenovergestelde deel van het politieke spectrum zich roeren. Onder invloed van de economische crisis en de internationale ontwikkelingen werden vanaf eind jaren twintig ook in Nederland fascistische en nationaalsocialistische organisaties opgericht. In de jaren dertig maakten de kleinschalige en door ruzie verscheurde rechtse organisaties van de jaren twintig, zoals het Verbond van Actualisten, plaats voor nieuwe, beter georganiseerde organisaties als de Nationaal-Socialistische Nederlandse Arbeiderspartij (NSNAP), Zwart Front en de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB).[333] Hun aanhang groeide aanzienlijk. Zo had de NSB in Drenthe en Limburg een grote schare stemmers.[334] Volgens de Centrale Inlichtingendienst stemden steeds meer liberale en confessionele jongeren op extreemrechtse partijen 'vanwege de zo geringe vooruitzichten', overigens 'zonder de fascistische beginselen goed te kennen'.[335]

Als gevolg hiervan verbrokkelde de steun voor de burgerlijke middenpartijen, zoals dat in Duitsland en Oostenrijk ook gebeurde.[336] Daardoor vreesde de Tweede Kamer dat het oprukkende fascisme en nationaalsocialisme in Europa ook in Nederland de 'vrije geestelijke en staatkundige ontwikkeling van ons volk' in gevaar brachten.[337] Diezelfde angst lag ten grondslag aan de oprichting van maatschappelijke bewegingen als 'Eenheid door Democratie' die zich, analoog aan de gezagsgetrouwe organisaties na de woelige novemberdagen, teweerstelden tegen iedere vorm van totalitarisme, nadrukkelijk ook van rechterzijde.[338] Het op 26 mei 1933 aangetreden centrumrechtse kabinet onder leiding van de antirevolutionair Hendrikus Colijn was niet zo bang voor het fascistische en nationaalsocialistische gevaar.[339] Colijn vond deze stromingen 'in alle opzichten in strijd met de tradities van ons volk'. Bij 'juist gebruik van onze constitutionele staatsinstellingen' zou het zijn aantrekkingskracht verliezen, voorspelde hij in 1933.[340]

Wel beloofde Colijn dat 'gezagsondermijnende partijen, van welke richting deze ook mochten zijn', nu harder aangepakt zouden worden.[341] De belangrijkste aanleiding daarvoor was de muiterij op de Zeven Provinciën, een Nederlands-Indisch pantserschip dat op de rede van Soerabaja lag.[342] De muiterij duurde van 4 tot 10 februari 1933 en werd beëindigd door een bom die naast het schip had moeten vallen, teneinde de muiters tot overgave te bewegen, maar in de consternatie een voltreffer werd met 23 doden en tientallen gewonden tot ge-

volg.[343] Het kabinet-Colijn kondigde daarom aan een beleid van 'krachtige gezagshandhaving' te voeren. In dat kader trof het verschillende maatregelen. Het kabinet stelde voor alle burgemeesters een leidraad op 'voor geval van oproerige beweging en stoornis van de openbare orde' waarin hen werd opgedragen organisaties en bedrijven 'van vitaal belang' desnoods met inroeping van het leger goed te beveiligen, ook tegen spionnen en saboteurs.[344] Een andere maatregel was het uniformverbod van september 1933, dat het communistische milities en rechts-radicale weerkorpsen onmogelijk maakte geüniformeerd te demonstreren.[345]

De belangrijkste maatregel was het op 22 mei 1933 ingevoerde Ambtenarenverbod.[346] Het ging hierbij om de toevoeging van artikel 97B aan het Algemeen Rijksambtenaren Reglement (ARAR), dat de regering in staat stelde ambtenaren te ontslaan of mogelijke sollicitanten voor een betrekking in rijksverband te weigeren 'indien naar oordeel van het bevoegde gezag uit zijn gedragingen van een zodanige gezindheid bleek, dat geen voldoende waarborg aanwezig was, dat hij zijn plicht als ambtenaar onder alle omstandigheden getrouwelijk zou volbrengen'.[347] 'Revolutionaire gezindheid' was zo'n attest van een ontbrekende waarborg, net als het lidmaatschap van voor ambtenaren verboden verenigingen. Lid 2 van artikel 97B bevatte daarom twee lijsten: één waarop de verboden verenigingen stonden voor alle rijksambtenaren en een aanvullende lijst voor defensiepersoneel, waarop een selectie van linkse organisaties stond opgesomd, waartoe ook de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) en het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) werden gerekend.[348] Nadat Colijn aanvankelijk de NSB niet tot de voor ambtenaren verboden verenigingen rekende, zette hij de NSB in november 1933 toch op beide lijsten.[349]

Op 24 november 1933 kwamen Van Oorschot, Rooseboom en de politieverbindingen bijeen om te bespreken wat de consequenties van deze ontwikkelingen waren voor het binnenlandse inlichtingenwerk. Van Oorschot uitte om te beginnen zijn tevredenheid over de politieke koersverandering. Waar de militairen en politiemannen in het verleden hun 'gemoed nog weleens hadden uitgestort over te vergaande lankmoedigheid', juichten zij het beleid van krachtige gezagshandhaving toe. Het volk wilde namelijk 'dat het uit was met de ongebreideldheid van de rode kant'. Net als Colijn voegde Van Oorschot daaraan toe dat tevens het 'ongebreideld optreden van 'tegenovergestelde zijde' moest worden bestreden.[350]

Dit betekende ook dat het takenpakket van de Centrale Inlichtingendienst werd uitgebreid. Het Ambtenarenverbod betekende niet zozeer een taakuitbreiding als wel een formalisering van een lang bestaande praktijk waarin de Centrale Inlichtingendienst, in nauw contact met ministeries, gemeentes en bestuurders, onderzocht of sollicitanten of zittende ambtenaren een revolutionaire achtergrond hadden, blijkend bijvoorbeeld uit hun abonnement op *De Tribune* en hun bezoek aan communistische bijeenkomsten.[351] Dezelfde contacten bestonden met het bedrijfsleven.[352] Wat nu veranderde, was dat de Centrale

Inlichtingendienst moest helpen om de lijsten van voor ambtenaren verboden organisaties op te stellen.[353]

Er veranderde meer. 'Moest men vroeger alleen naar links kijken, thans moet men ook aan rechts aandacht schenken en worden ook daaromtrent vele inlichtingen verzocht', concludeerde Rooseboom op dezelfde vergadering.[354] Dat betekende een zwaardere werklast, omdat de dienst nu over meer organisaties lectuur moest 'doorworstelen'. Dit gold ook voor de politieverbindingen, die aan de Centrale Inlichtingendienst 'zo goed en volledig mogelijk' over fascistische en nationaalsocialistische organisaties dienden te rapporteren – niet alleen om de dreigende plannenmakerij van de leiding te kennen, maar ook om Mussert tegen zichzelf te beschermen. Rooseboom wist bijvoorbeeld dat recentelijk een voormalige anarchist, met een communist als broer, lid was geworden. Zo waren er meer leden van 'twijfelachtige substantie'.[355]

Ook elders in Europa werd in de jaren dertig meer dan voorheen naar rechts gekeken. Toen de Vlaams-nationalistische beweging in toenemende mate terechtkwam in fascistisch en nationaalsocialistisch vaarwater, ging de Belgische Staatsveiligheid ook gegevens bijhouden over het doen en laten van extreemrechtse leiders.[356] Groot-Brittannië deed dat ook, al begon het daar relatief laat mee. Dat kwam ten dele door geldgebrek – de Britse *Security Service*, MI5, werd afgeslankt van een organisatie met 844 werknemers in 1918 naar 30 medewerkers in 1935 – en ten dele doordat de Britse veiligheidsdienst, die tot begin jaren twintig hoofdzakelijk oog had voor het terrorisme van de IRA, net als de Centrale Inlichtingendienst, in revolutionairen een groter gevaar voor democratie en staat zag. De leden van de *Communist Party of Great Britain* werden beschouwd als door Moskou aangestuurde robots, die mogelijk zelfs een gewelddadige machtsomwenteling voorbereidden. Organisaties als de *British Union of Fascists* waren bij de veiligheidsdienst wel bekend, maar werden in eerste aanleg als ordeprobleem beschouwd. Toen duidelijk werd dat Mussolini de Britse fascisten financierde en leiders als Oswald Mosley nauwe contacten aanknoopten met de *Ausland Organisation* van de *Nationaalsozialistische Deutsche Arbeiderpartei*, kwam de staatsveiligheid in het geding en begon de Britse veiligheidsdienst vanaf 1934 de inlichtingenactiviteiten in extreemrechtse kringen te intensiveren.[357]

Deze keuze om ook naar extreemrechtse organisaties te gaan kijken, was in Nederland niet onomstreden. Hier botsten de politieke dreigingspercepties met die van de militairen en politiemensen die de veiligheidsdienst in de praktijk bemanden. Het fascisme en nationaalsocialisme konden in ideologisch opzicht wel een bedreiging vormen, op straat was dat in de beleving van de politiekorpsen veel minder het geval. De Hilversumse hoofdcommissaris wees er bijvoorbeeld op dat 'links' de politie in zijn gemeente 'tegenwerkte in alles', maar dat hij met de fascisten in zijn gemeente 'nooit last had'. Tijdens een fascistische optocht met drieduizend man verleende de leider 'alle medewerking'. Anderen vonden dan ook meer algemeen dat 'rechts' een noodzakelijk tegenwicht bood

voor 'links'. Er waren zelfs korpschefs van plan om op uitnodigingen in te gaan om fascistische of nationaalsocialistische bijeenkomsten te bezoeken of daar te spreken. Dat riep weerstand op: politiecommissarissen dienden volgens enkele aanwezigen niet 'ter opluistering' vergaderingen van de NSB bij te wonen.[358]

De verdedigers van het gezag die in extreemrechts niet zo'n groot gevaar zagen, kregen een invloedrijke bondgenoot: chef van de Generale Staf Hendrik Alexander Seijffardt. Seijffardt was vermoedelijk geheim lid, of tenminste sympathisant van de NSB en vond het maar niets dat onder zijn verantwoordelijkheid structureel inlichtingen werden ingewonnen over de leden van die partij.[359] De NSB was de enige partij die geld voor Defensie wilde uittrekken, en vermoedelijk was hij daarom voor het gedachtegoed van die partij geporteerd.[360]

In december 1933 heeft Seijffardt Van Oorschot waarschijnlijk gesommeerd te stoppen met het 'op kaart brengen' van NSB'ers. Toen deze daar geen gehoor aan gaf, koos hij de aanval. Op 2 december klopte Seijffardt aan bij minister van Defensie Laurentius Nicolaas Dekkers. In plaats van te eisen dat de Centrale Inlichtingendienst zou stoppen met de inlichtingenwerkzaamheden tegen de NSB, beklaagde Seijffardt zich bij Dekkers over de verwrongen opzet van de Centrale Inlichtingendienst, die formeel nog steeds onder de minister van Binnenlandse Zaken viel. Hij zei het onacceptabel te vinden dat er een bureau was waar buiten zijn medeweten en verantwoordelijkheid van alles gebeurde, terwijl hij er wel voor moest betalen. In plaats daarvan, zo vond hij, moest er één inlichtingendienst komen onder zijn zeggenschap, vermoedelijk om op die manier het registreren van NSB'ers te kunnen staken. Als er al politiek inlichtingenwerk moest gebeuren, dan moest Justitie dat maar doen.[361]

Van Oorschot verzette zich hier fel tegen en ontketende een pennenstrijd die meer dan een jaar zou duren. Hij benadrukte dat de Centrale Inlichtingendienst inlichtingen verzamelde en niet naar 'voorgenomen of gepleegde strafbare handelingen' keek, dus niet onder Justitie viel. Bovendien was de dienst geen zuiver militaire dienst. Het was niet de verantwoordelijkheid van de Centrale Inlichtingendienst om 'voor afweer van aanvallen te zorgen', legde Van Oorschot aan Seijffardt uit. De Centrale Inlichtingendienst verzamelde 'gegevens over binnenlandse politieke stromingen' en bewerkte daarmee 'een eigen terrein'.[362] Gelukkig voor Van Oorschot ging Seijffardt in september 1934 met pensioen. Zijn opvolger Izaäk Reijnders vond Van Oorschots betoog overtuigend en was met hem van mening dat de Centrale Inlichtingendienst een eigen terrein bewerkte. De gecamoufleerde opzet van de dienst bleef gehandhaafd en Van Oorschot en Rooseboom hielden de zeggenschap over de Centrale Inlichtingendienst in eigen hand.[363]

Spionitis en de verwaarlozing van het contra-inlichtingenwerk

Dat betekende dat de Centrale Inlichtingendienst in de jaren dertig naar extreemlinks én extreemrechts keek. Op de linkerflank breidden de werkzaam-

heden zich vanaf 1934 nog iets uit. Hoewel de autoriteiten al veel langer arbeidsonrust, stakingen en andersoortige sociale conflicten in de gaten hielden, zorgde het Jordaanoproer ervoor dat ook de mogelijkheid van een opstand van 'het werklozenleger' tot de dreigingspercepties van de Centrale Inlichtingendienst ging behoren.[364] Na de grootschalige onrust tussen 5 en 11 juli vond Rooseboom het nuttig om 'de geest der bevolking op breder basis te peilen, dan alleen op vergaderingen'. Rooseboom wilde graag dat de politie weer surveillance te voet ging doen (in plaats van op de fiets) om zo een beter contact met de bevolking te krijgen. De politieverbindingen stemden hiermee in, maar gaven tegelijkertijd aan dat het erg lastig was een waarheidsgetrouw overzicht te geven, aangezien iedereen desgevraagd altijd wel ontevreden was. Het was immers een buitengewoon slechte tijd, waarin het alom ontevreden volk erg onberekenbaar was: zelfs een gewone voetbalwedstrijd kon leiden tot het ontstaan van relletjes.[365]

Stemmingsrapporten zouden dan ook geen instrument zijn om sociale conflicten mee te verhinderen, stelde Rooseboom. De expertise van de Centrale Inlichtingendienst en de politieverbindingen lag juist in het nagaan van de politieke, dus de georganiseerde oproerige bewegingen. De essentie van de opstanden van de steuntrekkers was nu juist het spontane en ongeorganiseerde karakter ervan; het ging om uitbarstingen van volkswoede die zelfs de leiders van revolutionaire politieke organisaties hadden verrast. Als indicatie van mogelijke sociale onrust en om enigszins systematisch zicht te houden op de stemming onder de bevolking, werd toch besloten dat de politieverbindingen periodieke stemmingsberichten zouden opsturen. Met die informatie werd ook de regering op de hoogte gesteld van de bedreigingen van de binnenlandse veiligheid. Zo kon de Amsterdamse politie in 1936 melden dat er in de 'toestand van onstabiliteit' toch een 'typische berusting' heerste in de arbeidersgezinnen.[366] Op basis van dit soort rapportjes ging de Centrale Inlichtingendienst stemmingsberichten rondsturen.[367]

Al deze inspanningen konden niet verhinderen dat juist een dreiging die de Centrale Inlichtingendienst *niet* in het vizier had, spionage, de veiligheid van het land tegen het einde van de jaren dertig werkelijk in gevaar bracht. In dit opzicht had de Centrale Inlichtingendienst een nogal afwijkende taakopvatting, vergeleken met de veiligheidsdiensten van de Sovjet-Unie, Groot-Brittannië, Duitsland en Frankrijk, die het contra-inlichtingenwerk wél tot hun hoofdtaken rekenden.[368] Voor onder meer Groot-Brittannië en Frankrijk had dat te maken met het feit dat zij ook grote koloniale rijken hadden. Om in Azië en Noord-Afrika orde en rust te kunnen bewaren, vertrouwden zij in het moederland en in de kolonie op een omvangrijk contra-inlichtingen- en veiligheidsapparaat.[369] Zo'n functie vervulde de Indonesische archipel niet voor de Nederland. De Centrale Inlichtingendienst onderhield weliswaar contacten met de in 1914 opgerichte Politieke Inlichtingendienst in Nederlands-Indië, die ressorteerde onder de procureur-generaal van Batavia, maar dat betrof vooral gege-

vens over communisten, Indische studenten in Nederland en NSB'ers in Nederlands-Indië. Contra-inlichtingen lijken geen onderdeel te zijn geweest van deze gegevensuitwisseling.[370]

De politiekorpsen in Nederland deden wel aan spionagebestrijding en informeerden de Centrale Inlichtingendienst over hun verrichtingen op dit vlak, die daar verder niet veel mee deed. Van Oorschot en Rooseboom rekenden dat niet tot de kerntaken van de civiele veiligheidsdienst. Niet dat het probleem niet onderkend werd: in het tweemaandelijkse overzicht van december 1937 constateerde Rooseboom dat de spionageproblematiek in omvang enorm was toegenomen. Nederland was 'trefbaarder' geworden, niet alleen door de 'grote vooruitgang van de fotografie' en 'de radio', maar vooral ook door de wapenwedloop der grootmachten. Dat leidde tot meer militaire spionage bij Nederlandse militaire objecten, maar ook tot meer politieke en economische spionage. De bemoeienis van de Komintern en Duitse organisaties met de 'sympathiserende hulptroep' in ons land nam toe en steeds vaker bereikten de Centrale Inlichtingendienst meldingen over gestolen fabrieksgeheimen, transportgegevens en kennis over grondstofvoorziening.[371] Met name Duitsland en de Sovjet-Unie waren naar verluidt erg actief op dit vlak.[372]

In hetzelfde geheime overzicht van december 1937 overwoog Rooseboom of de bestrijding van dit groeiende probleem verbetering behoefde. In het algemeen zou wel meer aan beveiliging kunnen worden gedaan ('Wat willen wij gezien onze omstandigheden geheim houden?'), met name door 'verbindingen met de Departementen van Algemeen Bestuur' te verbeteren. Maar meer dan dat was niet nodig, concludeerde Rooseboom, die zich had verdiept in het contra-inlichtingenbeleid en vooral in de wetgeving op dat terrein in Frankrijk, Duitsland en Zwitserland. Dat had ten eerste een financiële reden: terwijl in het buitenland 'enorme financiële middelen' aan dit werk werden besteed, hadden de derde sectie van de Generale Staf en de Centrale Inlichtingendienst te weinig geld en mankracht om er meer werk van te maken. Ten tweede zou een verbod op spionage, zoals in andere landen was ingevoerd, tot economische schade leiden: in dat geval zouden bijvoorbeeld ook 'buitenlandse werkkrachten' geweerd moeten worden uit 'onze fabrieken belast met oorlogsaanmaak'. Een 'onuitvoerbare eis', vond Rooseboom.[373] In de derde plaats moest het Nederlandse contra-inlichtingenbeleid in lijn zijn met de neutraliteit. Het vierde kabinet-Colijn (juni 1937 - juni 1939) bewaarde, in de hoop afzijdig te blijven van het dreigende oorlogsgekletter, zorgvuldig evenredige afstand tot met name Duitsland, Groot-Brittannië en Frankrijk.[374] Onder meer Russische en Duitse inlichtingenofficieren werden daarom in de regel op Nederlands grondgebied zo min mogelijk lastiggevallen. Dan kon dat ook niet tot diplomatieke incidenten leiden. De belangrijkste en laatste reden voor het gebrek aan daadkracht op contra-inlichtingengebied was evenwel dat Van Oorschot en Rooseboom de problematiek niet zo ernstig namen. Rooseboom vond dat hij geld over de balk smeet als hij zijn mensen spionage liet bestrijden:

> Er is geen materie geloof ik waar zo zeer nuchterheid moet worden betracht. De sensatie, die om het begrip spionnage hangt, is grenzeloos. Alle schrijvers van enig gezag over deze aangelegenheid waarschuwen nadrukkelijk tegen die ziekte 'spionitis'.[375]

GS III en de Centrale Inlichtingendienst voerden daarom een *laissez passer*-beleid. Dat hield in dat Van Oorschot en Rooseboom buitenlandse inlichtingenofficieren, militaire attachés en handelsdelegaties in principe de vrije hand lieten om hun inlichtingenactiviteiten op Nederlandse bodem te ontplooien, zolang zij binnen de wet bleven, elkaar niet liquideerden en Van Oorschot of Rooseboom op de hoogte hielden van hun eigen en eventuele andere waargenomen inlichtingenoperaties in Nederland.[376] Rooseboom schreef in 1937 dat 'natuurlijk zeer gegronde twijfel' bestond of de 'vreemde informatiediensten' waarmee hij sprak 'zich daaraan hielden en niet slechts mededeelden wat zij kwijt wilden', maar dat was een 'kwestie van handigheid'. De balans opmakend had hij de indruk dat zijn dienst 'niet lang misleid' kon worden en voldoende zicht had op 'de netten die zich op onze bodem uitstrekten'.[377]

Secretaris-generaal van Justitie Johannes van Angeren, die al sinds de vroege jaren dertig aan de tafel op het podium plaatsnam als de Centrale Inlichtingendienst met de politieverbindingen vergaderde in Utrecht, was daar niet gerust op. Hij had een goede verstandhouding met Van Oorschot en Rooseboom, maar hun laconieke houding op dit punt was hem een doorn in het oog. Hier speelde vermoedelijk ook mee dat het ministerie van Justitie een ondergeschikte rol speelde. Oorlog en Binnenlandse Zaken kaapten nu immers het contrainlichtingenwerk. Hij wist in 1938 het vierde kabinet-Colijn te mobiliseren om het departement van Justitie een actievere rol toe te kennen in het contrainlichtingenwerk: de procureurs-generaal moesten alle spionagegevallen in hun ressort registreren. Zo ontstond een duplicaatarchief, exact gelijk aan het archief van de Centrale Inlichtingendienst. Ook moesten de procureurs een lijst samenstellen van de personen in hun ressort die gearresteerd moesten worden als de oorlog begon – waarmee zij in feite ook de 'zwarte lijsten' van de Centrale Inlichtingendienst doubleerden.[378]

Dat Van Angerens zorgen over het gebrek aan daadkracht niet misplaatst waren, bleek niet alleen toen na de oorlog duidelijk werd hoe actief en wijdvertakt de agentennetwerken van bijvoorbeeld de Sovjet-Unie waren,[379] maar ook tijdens het Venlo-incident in november 1939. Dit werd voorafgegaan door een geraffineerd *Spiel* waarbij Britse inlichtingenofficieren op Nederlandse bodem dachten te maken te hebben met Duitse oppositie tegen Hitler. Zij knoopten contacten aan en spraken meermaals af op Nederlands grondgebied. Van Oorschot en Rooseboom lieten dit toe, maar stuurden om een vinger aan de pols te houden GS III-medewerker Dirk Klop mee op pad. Tijdens de laatste afspraak op 8 november 1939 in café Backus in Venlo, vlak aan de Duitse grens, stormde een speciale eenheid van de SD (*Sicherheitsdienst*) al schietend de grens over, kid-

napte twee Britse inlichtingenofficieren, Stanley Payne Best en Richard Henry Stevens, en de Nederlandse inlichtingenman Dirk Klop. Klop raakte gewond en overleed kort daarna aan zijn verwondingen. Payne Best en Stevens werden gedurende de gehele Tweede Wereldoorlog gevangengehouden. De Britse *Secret Intelligence Service* en in zijn kielzog Van Oorschot waren overspeeld door de Duitse inlichtingendienst.[380]

Op 21 november 1939 verklaarde de Duitse regering dat ze de Britse inlichtingendienst om de tuin had geleid met zogenaamde samenzweerders. De Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken Eelco van Kleffens protesteerde bij de Duitse regering en vroeg wel negen keer om opheldering, maar kreeg geen antwoord. In een poging de Nederlandse neutraliteit gestand te doen, werd Van Oorschot uit voorzorg de laan uit gestuurd. Hij werd vervangen door de grondlegger van het militaire en civiele inlichtingenwerk: Han Fabius. In de oorlogsverklaring van 10 mei 1940 schreef de Duitse minister van Buitenlandse Zaken Joachim von Ribbentrop dan ook dat de Duitse inval onder meer gerechtvaardigd was omdat GS III Britse inlichtingenactiviteiten tegen de Duitse staat had gefaciliteerd.[381]

CONCLUSIE

De spelers die tussen 1912 en 1940 van invloed waren op de veiligheidsdienst, begaven zich bijna uitsluitend in het militaire en politiële domein. Politici en beleidsmakers lieten de invulling van het inlichtingenwerk over aan de militairen en politiemensen. Van maatschappelijke invloed op de veiligheidsdienst was geen sprake, ondanks een incidentele publieke vermelding van het bestaan van de geheime diensten. De militairen legden de fundering voor de eerste veiligheidsdienst. Nadat er in de loop van de negentiende eeuw enkele losse initiatieven waren genomen om inlichtingen te verwerven, begon de Generale Staf begin twintigste eeuw de gegevensverzameling over de legers van andere Europese staten te systematiseren in het licht van de rijzende internationale spanningen. Opperbevelhebber Snijders waardeerde het Studiebureau Vreemde Legers, dat was opgericht in 1912, in 1914 op tot de derde sectie van de Generale Staf (GS III), de eerste militaire inlichtingen- en veiligheidsdienst van Nederland.

Fabius en Van Woelderen waren de architecten van deze dienst. Zij ontwikkelden in de Eerste Wereldoorlog de inlichtingensectie tot een instrument ter beveiliging van de neutraliteit. De belangrijkste bedreigingen van die neutraliteit ontwaarden zij in de legers van de strijdende partijen en in binnenlandse aangelegenheden die de grootmachten zouden kunnen aangrijpen als excuus om Nederland alsnog bij de oorlog te betrekken, zoals de smokkelarij, mogelijke onrust in de kampen voor vluchtelingen en geïnterneerde soldaten, en de buitenlandse spionnen op Nederlands grondgebied.

Het verzamelen van inlichtingen voor de troepen te velde, verrichten van

documentatiewerk, bestuderen van de activiteiten van buitenlandse agenten, onderscheppen van berichten en het peilen van de geest in eigen troepen vormden de belangrijkste stroom activiteiten die een bijdrage aan de neutraliteitshandhaving moesten leveren. Op de Generale Staf werden daartoe talloze kranten en tijdschriften gelezen, en er werden geheime gegevens aangeleverd door de kondschappers, militair attachés, Rijks- en Gemeentepolitie, Opsporingsdienst en GS IV. Van de aldus ingewonnen inlichtingen maakten Fabius en Van Woelderen rapporten, boekjes en overzichten en hierover verstrekten zij aan verschillende ministers en militairen mondelinge inlichtingen, met de zwarte lijsten en regelmatige overzichten als belangrijkste inlichtingenproducten.

Het knip- en plakwerk van GS III kwam van pas toen de revolutie zich in november 1918 leek aan te kondigen. Van Woelderen was in het licht van de onrust in talloze andere landen, net als verschillende ministers, bang dat Nederland ook verzeild zou raken in revolutionair geweld, iets wat bevestigd leek te worden door de relletjes in de Harskamp en Troelstra's rede van 12 november. Hoewel de revolutie uitbleef, meende Fabius dat de dreiging ervan voorlopig nog wel zou aanblijven. Door zijn ervaring met de politieke berichten van met name Broekhoff uit Amsterdam ten tijde van deze dreigende Novemberrevolutie, concipieerde hij de eerste civiele veiligheidsdienst in vredestijd. Hij wilde een klein bureau aan de Generale Staf opzetten, aangezien de expertise op dit vlak dáár ontwikkeld was, dat zijn gegevens voornamelijk zou betrekken van de Rijks- en Gemeentepolitie.

Fabius betrok verschillende nieuwe spelers bij zijn plannen. In zijn brief van 22 november 1918 aan enkele hoofdcommissarissen van de Gemeentepolitie, commandanten van de marechaussee en Broekhoff zette Fabius zijn plannen voor een civiele veiligheidsdienst uiteen. Voor dit laatste was Broekhoff, ondanks zijn voorbeeldfunctie, niet meteen geporteerd. Principieel vond Broekhoff een geheime dienst geen adequate oplossing voor het revolutieprobleem dat zich bij uitstek manifesteerde in de openbaarheid; organisatorisch vreesde hij, vanwege het grote aantal betrokkenen, dat het bestaan van die dienst nooit geheim gehouden kon worden en dat dit koren op de propagandamolen van de revolutionairen zou zijn. De legitimiteit van zo'n dienst was bovendien twijfelachtig, redeneerde Broekhoff. Hoe was het te verantwoorden dat de overheid in het leven van onderdanen wroette zonder dat zij van een strafbaar feit werden verdacht? Ook vond hij de politiekorpsen een meer voor de hand liggende plaats om het binnenlandse veiligheidswerk uit te bouwen dan de Generale Staf.

Fabius deed niet veel met Broekhoffs bezwaren. Hij legde zijn plan voor een veiligheidsdienst op het bureau van opperbevelhebber Pop, die het spel rondom de veiligheidsdienst naar het politieke niveau tilde. Daar werden Fabius' plannen positief ontvangen, totdat de financiële kant van de zaak besproken werd. Premier en minister van Binnenlandse Zaken Ruijs de Beerenbrouck weigerde Fabius' dreigingspercepties ten aanzien van het revolutiegevaar te omarmen

en schreef dat het enthousiasme voor de revolutie mogelijk snel zou tanen. Zodoende trok hij de noodzaak om op korte termijn een veiligheidsdienst in het leven te roepen in twijfel. Wat betreft de organisatie en legitimiteit wilde Ruijs als minister van Binnenlandse Zaken niet betalen voor een dienst die onder de Generale Staf zou ressorteren. Bovendien vreesde hij de toorn van de Kamer als eenmaal bekend zou worden dat er een veiligheidsdienst zou worden opgericht.

Pop kwam met een stellige repliek. De slechte economische omstandigheden zouden onvermijdelijk leiden tot radicalisering van de arbeidersklasse, profeteerde hij, dus denken dat die dreiging zou verdampen, stond wat hem betreft gelijk aan struisvogelpolitiek. Ruijs' politiek-bestuurlijke argument ten aanzien van de Generale Staf was volgens hem evenmin misplaatst, omdat Binnenlandse Zaken primair zou profiteren van het werk van de veiligheidsdienst. Het legitimiteitsargument ontkrachtte Pop door Ruijs de Beerenbrouck te adviseren de Kamer op hoofdlijnen te informeren. Daarop begon het grote doorschuiven. De ministers van het kabinet-Ruijs de Beerenbrouck weigerden de portemonnee te trekken, uit begrotingsdiscipline én onbekendheid met zo'n dienst. Zolang de dienst nog geen bureaucratisch verleden had, konden zij blijven schuiven. Als gevolg hiervan was de in september 1919 opgerichte Centrale Inlichtingendienst arm, geheim en politiek verweesd. Het werd een dienst voor en van de rust- en ordebewaarders. Daardoor was de afstand tot de ministers tamelijk groot: de opeenvolgende kabinetten hebben niet erg veel gebruikgemaakt van de inlichtingen die de dienst ze bezorgde.

In feite werd de Centrale Inlichtingendienst een uitgebouwde militaire inlichtingen- en veiligheidsdienst die, nu ook in overleg met de politiekorpsen, gegevens verzamelde over het extreme politieke leven in het binnenland. De militairen en politiemannen gaven samen vorm aan de dreigingspercepties en organisatie van de Centrale Inlichtingendienst. Legitimiteit speelde nog nauwelijks een rol. Het bestaan van de dienst was niet bekendgemaakt aan parlement en bevolking, en de enkele keer dat het bestaan van de dienst ter sprake kwam in de Kamer of de pers, bleef een debat uit. De meest serieuze aanvechting van de verwrongen plaatsing van de civiele dienst onder de Generale Staf kwam van Seijffardt, maar ook die aanvechting bleef zonder gevolgen.

Dat de veiligheidsdienst aan de Generale Staf werd toegevoegd, zorgde ervoor dat het conceptuele kader uit de Eerste Wereldoorlog nu als leidraad werd genomen voor het opzetten van de veiligheidsdienst in vredestijd. Zoals de militaire inlichtingendienst inlichtingen had verzameld over de intenties en de capaciteit van militaire tegenstanders, zo richtte de Centrale Inlichtingendienst zich op de plannenmakerij en het vermogen tot collectieve actie van de binnenlandse tegenstander. Dat kon sinds november 1918 maar één ding betekenen: revolutie. Broekhoff, die in Duitsland met eigen ogen had gezien hoe destructief revolutionair geweld kon zijn, stuurde foto's van verwoeste gebouwen aan zijn contacten bij de Generale Staf. Ook toen tegen het einde van de jaren twintig naar het oordeel van de Centrale Inlichtingendienst nauwelijks nog dreigen-

de activiteiten uit de communistische organisaties voortkwamen, en in de jaren dertig de dienst ook gegevens ging verzamelen over fascistische en nationaalsocialistische organisaties – net als bijvoorbeeld de Belgische en Britse zusterdiensten –, bleven de werkzaamheden van de dienst in het teken van de revolutiebestrijding staan. De belangrijkste inlichtingenproducten waren de zwarte lijsten en de regelmatige overzichten waarin het politieke leven werd besproken.

Zo ontstond een kleinschalige, geheime, autonome, door de militaire en politiële ordebewaarders gedreven veiligheidsdienst, die vooral fungeerde als verzamelpunt van gegevens over links- en rechts-extremistische organisaties. De veiligheidsdienst was in naam ook een contra-inlichtingendienst, maar in de praktijk niet. Van Oorschot vond spionage een overschat probleem. Hoe problematisch die opvatting was, alleen al in internationaal perspectief, bleek wel toen in 1939 het Venlo-incident zich voordeed. De dramatische afloop leidde tot het ontslag van Van Oorschot, maar het kwam niet meer tot een discussie over de vorm en inhoud van de veiligheidsdienst. In mei 1940 viel Duitsland Nederland binnen. Dat zorgde ervoor dat ook politici en hoge ambtenaren zich met de veiligheidsdienst gingen bemoeien. De dreigingspercepties, organisatie en legitimiteit kregen een totaal nieuwe betekenis.

HOOFDSTUK 2

Voor democratie en vrijheid. Politici en ambtenaren op veiligheidsterrein, 1940-1952

INLEIDING

In de maanden voorafgaand aan mei 1940 kwamen bij de Centrale Inlichtingendienst allerlei onheilspellende berichten binnen. In anarchistische kringen nam de dienst een groeiende oorlogsangst waar.[1] Aan extreemrechtse kant schoten daarnaast nieuwe militante pro-Duitse organisaties als paddenstoelen uit de grond en werd de NSB steeds radicaler.[2] Ook werd er in Nederland al sinds enkele jaren in toenemende mate gespioneerd.[3] Soms was dat volstrekt duidelijk, maar in andere gevallen bleef het bij verdachte meldingen van 'personen die niet kapitaalkrachtig waren', maar wel 'zeer dure fotografietoestellen met zogenaamde telelenzen bezaten', die 'in Fordjes Noord-Holland en Friesland afreisden' en nabij militaire objecten waren gesignaleerd.[4] Op 26 april 1940, niet lang voor de Duitse inval, bemerkte de Centrale Inlichtingendienst bovendien dat het Duitse nationaalsocialistische regime de propagandavoering intensiveerde onder de *Reichsdeutsche Gemeinschaft*, de buiten Duitsland – in dit geval in Nederland – wonende leden van de Nationaalsocialistische Arbeiderspartij (NSDAP).[5]

Terwijl de signalen van de Centrale Inlichtingendienst misschien nog een diffuus beeld opleverden, waren de waarschuwingen van de militaire inlichtingendienst glashelder. Tussen november 1939 en mei 1940 sloeg GS III A vier keer alarm over een aanstaande Duitse aanval.[6] Terwijl de inlichtingensectie op basis van meerdere bronnen, waaronder de militaire attachés in Frankrijk, overste David van Voorst tot Evekink en majoor Bert Sas in Duitsland, accurate inlichtingen over het aanstaande Duitse offensief produceerden,[7] speelden deze een geringe rol in de militaire en politieke besluitvorming.[8] Premier De Geer was sowieso terughoudend, omdat hij bang was voor onnodige maatschappelijke paniek en economische schade.[9] Opperbevelhebber Reijnders, bij wie het Venloincident nog vers in het geheugen lag, vreesde dat Sas slachtoffer was geworden van een *Spiel*: mogelijk was Sas misleid door zijn bron bij de Generale Staf (Hans Oster). Het feit dat Hitler de militaire operatie *Fall Gelb* aan het Westfront drie keer op het laatste moment afgelastte, sterkte hem in dat (onjuist gebleken) vermoeden.[10] Reijnders' opvolger, generaal Henri Winkelman, stond

minder sceptisch tegenover de inlichtingen van GS III A. Toen Sas op 9 mei aan GS III A doorgaf dat een militaire aanval 'nu echt' aanstaande was, trof hij (tevergeefs) extra maatregelen.[11]

Tot op het laatste moment weigerden vele Nederlanders te geloven dat de dreiging van een Duitse inval reëel was. Daardoor was de ontzetting des te groter – zo groot zelfs dat allerlei spookverhalen over verraad en sabotage de ronde deden.[12] Op vrijdag 10 mei 1940, omstreeks vijf voor vier in de ochtend, bleek echter dat Nederland niet opnieuw afzijdig kon blijven van Europese oorlogshandelingen.[13] Op dat uur bombardeerden Duitse vliegtuigen de vliegvelden Waalhaven en Bergen. Terwijl Den Haag werd bestookt vanuit de lucht, spoedden de ministers van het kabinet-De Geer zich naar de ambtswoning van de premier aan de Prins Mauritslaan 61. Om ongeveer kwart voor zes moest minister van Buitenlandse Zaken, Eelco Kleffens, het overleg verlaten om naar zijn departement te gaan, dat hij vanwege de beschietingen moeilijk kon bereiken. Daar overhandigde de Duitse gezant, Julius graaf von Zech-Burkerskoda, hem de Duitse oorlogsverklaring.[14]

Hoewel minister van Defensie Adriaan Dijxhoorn op hetzelfde moment de codetelegrammen naar Londen, Parijs en Brussel stuurde om Groot-Brittannië, Frankrijk en België om militaire bijstand te verzoeken, was het niet erg waarschijnlijk dat deze landen die zouden toezeggen, omdat daarover vanwege de Nederlandse neutraliteitspolitiek nooit duidelijke afspraken waren gemaakt. De Nederlandse krijgsmacht stond er dus alleen voor. Zij was niet opgewassen tegen de niet-aflatende luchtaanvallen. Duitse troepen braken op 12 mei door de Peellinie, waarna de Duitse tankdivisies via de Moerdijkbruggen doordrongen tot 'Vesting Holland'.[15]

Om niet in handen van de Duitsers te vallen, vluchtten koningin Wilhelmina, negen ministers van het kabinet-De Geer, verschillende topambtenaren en de top van het Nederlandse bedrijfsleven op 13 mei naar Londen.[16] Daarmee bleef, staatsrechtelijk gezien, de soevereiniteit in handen van de Nederlandse regering. Zij had alleen 'voor zolang als onvermijdelijk' haar zetel naar Londen verplaatst om zo gauw de omstandigheden het toelieten terug te keren naar Den Haag.[17] Ondertussen kwam het Nederlandse grondgebied onder Duits bestuur te staan: eerst onder een militair en vanaf eind mei onder een civiel bestuur, in het laatste geval onder leiding van Arthur Seyss-Inquart.[18]

Op 15 mei ondertekende generaal Winkelman de capitulatie.[19] Het kabinet moest concluderen dat het vooroorlogse politieke en militaire veiligheidsbeleid had gefaald. Het kabinet-De Geer zat in Londen, afgesneden van het eigen grondgebied, zonder toegang tot de bevolking, die gebukt ging onder het civiele bestuur van de nationaalsocialistische bezetter. Hoe konden de Nederlandse democratie en vrijheid heroverd worden op de Duitse overheerser? Koningin Wilhelmina vond minister-president De Geer, die de mogelijkheid van een separate vrede met Duitsland openhield, 'defaitistisch' en verving hem door de pro-Engelse minister van Justitie Pieter Gerbrandy. Nadat Wilhelmina op 3

september 1940 het kabinet-Gerbrandy had beëdigd, verbond het kabinet ondubbelzinnig het Nederlands lot met dat van de geallieerden.[20]

In de twaalf jaren die volgden (1940-1952) veranderde het inlichtingenwerk in Nederland radicaal van karakter. In Londen werd de politieke relevantie van inlichtingen plotseling veel groter. Daardoor namen politici nu het initiatief op inlichtingengebied. Uit de ervaring met de Duitse bezetting groeide bij hen de overtuiging dat een veiligheidsdienst nodig was om vrijheid en democratie, die door het uitbreken van de Koude Oorlog opnieuw onder druk leken te komen, te verdedigen. Daardoor was het na de oorlog een min of meer politieke vanzelfsprekendheid dát er een veiligheidsdienst zou worden opgericht. Alleen de precieze vorm en inhoud van die dienst stond ter discussie, wat tussen 1945 en 1952 leidde tot een fel bureaucratisch gevecht. Het gevolg was dat het kleinschalige, onzichtbare verdeelstation van politiegegevens van vóór de oorlog in 1952 had plaatsgemaakt voor een relatief grote, financieel goed toegeruste én democratisch verankerde veiligheidsdienst. In een relatief korte periode werden de dreigingspercepties, organisatie en legitimiteit van de veiligheidsdienst volledig geherdefinieerd. Hoe dat gebeurde en waarom, is te lezen in dit hoofdstuk.

De politiek komt in actie: Londense diensten, 1940-1945

De derde sectie van de Generale Staf, en de daaronder werkende Centrale Inlichtingendienst, hieven zichzelf tijdens de Duitse inval de facto op. Nadat een Duitse interneringslijst was gevonden met hun namen erop, vluchtten de leidinggevende medewerkers van GS III a naar Londen. De inmiddels ontslagen Van Oorschot vluchtte om dezelfde reden.[21] T.S. Rooseboom en M.P. Kokje van de Centrale Inlichtingendienst kwamen terecht in krijgsgevangenschap.[22] Fabius liet de complete documentatie van de Centrale Inlichtingendienst verbranden om deze uit Duitse handen te houden. In 1940 was ruim twintig jaar inlichtingen- en veiligheidswerk dus letterlijk in rook op gegaan.[23]

Dat zorgde in Londen van meet af aan voor problemen. Allereerst was er geen rechtstreeks contact met bezet Nederland. De Londense regering wist dus niet hoe bezetter en bevolking zich gedroegen. Er waren geen *stay behind*-voorzieningen getroffen, zoals andere landen dat wel hadden gedaan. GS III had bijvoorbeeld geen agenten opgeleid om tijdens een bezetting onder te duiken, er waren geen geheime zenders verborgen, geen contactadressen aangewezen en geen codes afgesproken.[24] Er was daardoor dringend behoefte om via betrouwbare agenten en telegrafeerlijnen in contact te komen met het bezette gebied.[25]

Een bijkomend probleem was de Britse *fifth column neurosis*: iedere vreemdeling werd aangezien voor een potentiële Duitse spion of saboteur.[26] Daarom beval Winston Churchill iedere vreemdeling die op de Britse eilanden arriveerde, te arresteren en interneren totdat de politieke betrouwbaarheid van de immigrant was vastgesteld. Alle overgekomen Nederlanders, de Engelandvaarders,

werden eerst in de aankomsthavens en later in de *Royal Victoria Patriotic School* in Wandsworth geïnterneerd, lopende de onderzoeken naar hun politieke betrouwbaarheid.[27] Die onderzoeken lieten vaak lang op zich wachten en werden niet altijd even nauwkeurig verricht. De Britten kenden de Nederlandse achtergrond niet en een enkel gerucht kon voldoende zijn om iemand gevangen te houden.[28] Bovendien spraken de Nederlanders weinig tot geen Engels en klonk hun tongval in Britse oren Duits, dus verdacht.[29] Om deze onderdanen bij te staan, had de Londense regering behoefte aan een veiligheidsdienst die de Britten kon ondersteunen bij hun onderzoeken naar eventuele pro-Duitse Nederlanders.[30]

Ten slotte werd de Nederlandse regering geacht zich ook in te spannen voor de geallieerde oorlogvoering. Sir David Petrie, het hoofd van de Britse inlichtingendienst MI6, liet weten dat de *Dutch Section* van zijn dienst (voor ieder door de Duitsers bezet land was een aparte sectie opgezet) behoefte had aan politieke, maatschappelijke en militaire inlichtingen over bezet Nederland. Als de Nederlanders deze niet konden aanleveren, zag Petrie zich genoodzaakt zelf inlichtingenoperaties op Nederlands grondgebied te gaan uitvoeren.[31] Omdat hiernaast de Britse sabotageorganisatie *Special Operations Executive* (SOE) het ondergrondse anti-Duitse verzet zou gaan organiseren en bewapenen, liep de Nederlandse burgerbevolking een groot risico slachtoffer te worden van Duitse represailles.[32]

Om deze acute problemen het hoofd te bieden, richtte de regering in ballingschap op 19 juli 1940 de Centrale Inlichtingendienst (CID) op. Deze inlichtingen- en veiligheidsdienst in één weerspiegelde in twee opzichten de veranderde omstandigheden. Allereerst had de Nederlandse regering aanvankelijk geen zeggenschap over vorm of inhoud van het inlichtingenwerk.[33] Aangezien niet kon worden beschikt over radioverbindingen, trainingsmogelijkheden, uitrusting of ander materieel, kon deze dienst niet veel meer doen dan onder de Engelandvaarders op zoek te gaan naar mogelijk geschikte kandidaten voor het inlichtingenwerk. Die doorliepen dan de selectieprocedure bij MI6 en SOE en werden, eenmaal aangenomen, opgeleid en ingezet in hun inlichtingenoperaties.[34]

Daarnaast stond de Centrale Inlichtingendienst, in tegenstelling tot vóór de oorlog, nu in het centrum van de politieke belangstelling. In de Londense politieke context, ook wel omschreven als slangenkuil, werden de inlichtingen- en veiligheidsdiensten daardoor onderdeel van de machtsstrijd die op de achtergrond speelde.[35] Koningin Wilhelmina speelde hierin een belangrijke rol. Zij schoof met instemming van MI6-hoofd Petrie haar vertrouweling en particulier secretaris François van 't Sant naar voren om deze dienst te gaan leiden.[36] Petrie kende Van 't Sant nog uit de Eerste Wereldoorlog. De koningin, die geen inzage had in de notulen van de ministerraad, wist haar greep op het kabinetsbeleid via het inlichtingenwerk te vergroten: Van 't Sant stuurde namelijk al zijn inlichtingen in afschrift aan Wilhelmina.[37] Van 't Sant en zijn notitieblok werden

daarom in regeringskringen, maar ook door het verzet, gewantrouwd.[38] Omdat hij onder zijn leiding bovendien slechts zes Nederlandse agenten door de Engelsen boven bezet gebied had laten droppen, verloor hij ook het vertrouwen van de Britten.[39]

Gerbrandy bond de strijd aan met Wilhelmina en slaagde erin Van 't Sant per 14 augustus 1941 te laten terugtreden. Daarna werden de problemen op het inlichtingenfront alleen maar groter. Van 't Sant ging onder 'Contact Holland' dóór met het uitzenden van agenten, onder wie de befaamde Erik Hazelhoff Roelfzema, de 'soldaat van Oranje', en bleef ook voor MI5 veiligheidsonderzoeken uitvoeren.[40] Onder Van 't Sants ongeschikte opvolger kapitein Robert Pieter Jan Derksema kwam geen enkele agentenoperatie tot stand en luitenant-kolonel der mariniers Mattheus Reinhart de Bruijne, hoofd-CID vanaf 5 februari 1942, liep volledig vast in de 'paleiskuiperijen' van de Londense politiek.[41] Dat beeld bevestigde minister Van Lidth de Jeude in zijn dagboeken, toen hij eind 1942 schreef: 'Wat een wereld van wantrouwen en intrigues rondom dien inlichtingendienst!'[42]

Er waren namelijk nogal wat kapers op de inlichtingenkust. Terwijl Van 't Sant op de achtergrond een belangrijke rol bleef spelen, probeerden maar liefst drie ministers de zeggenschap over inlichtingen- en veiligheidswerk te verwerven. Dat waren respectievelijk per 21 februari 1942 mr. Johannes van Angeren als minister van Justitie, die in de laatste jaren vóór de oorlog als secretaris-generaal altijd aanwezig was geweest bij de vergaderingen van de Centrale Inlichtingendienst met de politieverbindingen, minister van Binnenlandse Zaken Hendrik van Boeijen en minister van Defensie Van Boeijen ad interim (tot 15 september 1942) en zijn opvolger jonkheer ir. Otto van Lidth de Jeude.[43]

Hun pogingen om de geheime diensten naar zich toe te trekken, leidden tot versnippering van het inlichtingenwerk. Onder Van Boeijen werkten de bureaus Zuivering en Documentatie, die wel inlichtingen nodig hadden, maar deze niet zelf inwonnen.[44] De onder Justitie vallende Politie Buitendienst (PBD) kreeg het veiligheids- en contra-inlichtingenwerk, dat hoofdzakelijk bestond uit het assisteren van MI5 bij de veiligheidsonderzoeken naar Engelandvaarders.[45] De militaire inlichtingen en sabotage (de operaties van *Special Operations Executive*) vielen toe aan het Bureau Militaire Voorbereiding Terugkeer, geleid door De Bruijne, en de Militaire Inlichtingendienst, een bureau dat rapportages schreef op basis van berichten van de geallieerden en Engelandvaarders.[46] Het civiele inlichtingenwerk was na de opheffing van de Centrale Inlichtingendienst vastgelopen op 3 juli 1942.[47] MI6 en *Special Operations Executive* trokken aan de bel: Nederland leverde te weinig bruikbare inlichtingen uit bezet gebied én te weinig geschikte kandidaten voor agentenoperaties. Daar moest direct iets aan worden gedaan.[48]

Premier Gerbrandy vroeg zijn ministers van Justitie en Oorlog hem te adviseren hoe hij deze crisis in het inlichtingenwerk moest oplossen. Op 19 september 1942 analyseerden Van Lidth de Jeude en Van Angeren dat het schortte aan

het 'zo hoognodige onderlinge vertrouwen' en aan de broodnodige geheimhouding. Bovendien riep de scheiding tussen militaire en civiele inlichtingen allerlei competentievraagstukken op, met als risico dat de ministers zelf zich gingen 'bewegen op het glibberige pad, dat een inlichtingendienst zich soms genoopt gevoelt te bewandelen'. Deze 'gebreken der organisatie' konden tot een 'verlies van mensenlevens' leiden, schreven Van Lidth de Jeude en Van Angeren. Daarom adviseerden zij, onder het Oorlogsdepartement, maar voor hun beider rekening, één sterk diensthoofd aan te wijzen dat een instituut 'met grote zelfstandigheid' zou gaan leiden. De politieke invloed op het inlichtingenwerk moest daarom beperkt worden tot het aanstellen en eventueel ontslaan van het diensthoofd en een 'algemene controle op de geldmiddelen'.[49]

Wilhelmina liet echter weten niet het nut van een nieuwe dienst in te zien. De Noren konden ook zonder een inlichtingendienst, wist ze.[50] Dat standpunt was haar vermoedelijk ingefluisterd door de nog altijd invloedrijke Van 't Sant, die door minister Van Lidth de Jeude eens gekarakteriseerd werd als 'een vreemd mengelmoes van plichtsbesef en geheimzinnig gedoe'.[51] In een poging om de strijd met 'Mevrouw' te ontlopen, probeerde Gerbrandy de nieuwe dienst aanvankelijk op te zetten zonder Koninklijk Besluit, maar nadat Wilhelmina toch overstag was gegaan, regelde hij het formeel: op 28 november 1942 werd Bureau Inlichtingen opgericht.[52] Op 26 juli 1943, enkele maanden nadat Wilhelmina's voorkeurskandidaat reserve-majoor H.G. Broekman terugtrad,[53] ging de kleurrijke kapitein der infanterie van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger Jan Marginus Somer Bureau Inlichtingen aansturen. Onder zijn leiding zonden Bureau Inlichtingen en MI6 met succes 43 agenten, marconisten, codisten en microfotografen uit. Omdat hij het vertrouwen van de Britten won, kreeg hij meer inspraak in de planning en instructies van de inlichtingenoperaties en mocht hij de vooropleiding van de agenten verzorgen.[54]

Somer bewees de Nederlandse regering in Londen daarmee hoe profijtelijk goed functionerende inlichtingen- en veiligheidsdiensten waren. Nu voldaan werd aan de toenemende Britse vraag naar inlichtingen ontstond ruimte om tegemoet te komen aan de inlichtingenbehoefte van de Nederlandse regering, door gegevens over de eigen bevolking in te winnen. Met 'overzichten van de toestand in Nederland' voorzag Bureau Inlichtingen de minister van Oorlog van inlichtingen over de stemming onder de bevolking (in omschrijvingen als: 'rotsvast vertrouwen in de overwinning', 'toch een zekere apathie'),[55] over de illegale pers,[56] over het afvoeren van de Joodse bevolking,[57] over politieke ontwikkelingen (Nederlands-Indië, de NSB),[58] over ontwikkelingen in het Duitse bestuur, over het economisch leven, over de *Arbeitseinsatz*[59] en over wisselende onderwerpen als verkeer, intellectueel en artistiek leven en 'kerken'.[60]

Het belang van dit soort gegevens groeide gestaag vanaf 1943, toen de Russen aan hun voorjaarsoffensief tegen de Duitsers begonnen en een geallieerde overwinning naderbij leek te komen. Met de bevrijding in het achterhoofd begonnen de politici na te denken over de naoorlogse politieke situatie. Inlichtin-

gen speelden daarbij een belangrijke rol. Wilhelmina zelf ambieerde een 'Voorlopig Bewind' voor enige tijd, onder haar leiding, voordat het parlement weer in werking zou treden.[61] Somer was daar duidelijk voor geporteerd en gebruikte zijn inlichtingenrapportages om de koningin in haar streven te steunen, om niet te zeggen dat hij de inlichtingen 'politiseerde'. Onder het kopje 'Algemeen', waar een samenvattende schets van de gesteldheid van de Nederlandse bevolking werd gegeven, onderstreepte Somer bijvoorbeeld eind 1943 dat de bevolking een 'sterk gezag' wenste, 'een regering verantwoordelijk tegenover de koningin en tegenover het volk, maar die niet de medewerking van de Kamers behoefde'.[62]

Een van de factoren die Somer tot een goed diensthoofd maakten, was zijn focus op *security*: hij weigerde bijvoorbeeld Engelandvaarders in handen van MI6 te stellen zonder dat hij zelf kon zien welke veiligheidsmaatregelen de Britten troffen. Somer bekritiseerde in dit opzicht De Bruijne, die namens Bureau Militaire Voorbereiding Terugkeer ook agenten aan de Nederlandse sectie van *Special Operations Executive* leverde, maar daarbij in Somers optiek de Britten te veel de vrije hand liet.[63]

In november 1943 bleek dat Somers kritiek terecht was en hoe catastrofaal het uit handen geven van die soevereiniteit kon zijn. *Special Operations Executive* en de Bruijne ontdekten toen dat H. Giskes, de aanvoerder van sectie *III F* van de *Abwehr* en J. Schreieder, hoofd van *Referat IV E* van de *Sicherheitsdienst* (SD), een geraffineerd *Englandspiel* of *Nordpolspiel* met de Britten en Nederlanders hadden gespeeld.[64] Alle Nederlandse agenten die de Nederlandse sectie van *Special Operations Executive* tussen november 1941 en zomer 1943 boven bezet gebied had gedropt, waren opgevangen en werden gedwongen aan 'Londen' terug te seinen dat alles in orde was: 57 van de 59 gevangengenomen agenten vonden de dood. De Duitsers hoopten met dit spel op de hoogte te komen van plaats en tijd van een eventueel te openen Westfront in de oorlog.[65] Dat kostte De Bruijne de ambtelijke kop. Per 15 maart 1944 werd een nieuwe organisatie voor het sabotagewerk opgericht: Bureau Bijzondere Opdrachten onder leiding van Van Oorschot, die behalve de organisatie van het verzet ook propagandavoering en ondermijning tot taak kreeg. Dit bureau voerde tot aan de bevrijding enkele tientallen succesvolle operaties uit.[66]

Dat de Londense diensten beter gingen functioneren, was voor een groot deel te danken aan de professionalisering van het verzet. Terwijl het anti-Duitse verzet in Nederland aanvankelijk betrekkelijk onschuldig en kleinschalig was, professionaliseerden lokale en landelijke verzetsgroepen – zoals de Ordedienst (OD), de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers (LO) en de Geheime Dienst Nederland (GDN) – zich in de loop van 1943.[67] Zij legden zich onder meer toe op sabotage, wapensmokkel, het aanleggen van illegale telefoonverbindingen en spionage. Sommige organisaties veranderden in de loop van de oorlog in ware inlichtingen- en veiligheidsdiensten, zoals sectie IV van de Stoottroepen, die zeer bedreven was op het terrein van contra-inlichtingen, *security*

(niet gepakt worden door de bezetter!) en opleiding – ervaring die na de oorlog van pas zou komen.[68] Ook De Geheime Dienst Nederland ontwikkelde zich met 34 bureaus, verspreid door heel Nederland, in september 1944 tot een landelijk opererende inlichtingen- en veiligheidsdienst.[69]

Deze verzetsorganisaties op inlichtingen- en veiligheidsterrein leverden Bureau Inlichtingen (BI) belangrijke militaire, politieke en andere soorten gegevens. Ook zetten BI-agenten samen met verzetslieden succesvolle organisaties op, zoals de groep-Albrecht, die tegen het einde van de oorlog veel militaire gegevens doorgaf en een belangrijke rol speelde in *crossings* van bezet naar bevrijd gebied.[70]

BUREAU NATIONALE VEILIGHEID EN DE HERWONNEN ZELFSTANDIGHEID, 1945-1946

Toen de bevrijding van Europa begon met de geallieerde landing in Normandië op 6 juni 1944, veranderde de inlichtingenbehoefte van politiek en bestuur van karakter. Britse en Amerikaanse legertroepen stootten onder leiding van veldmaarschalk Bernard Montgomery door naar het noorden, tot aan Arnhem. Daar stokte de opmars. Delen van Zeeland en Limburg en geheel Noord-Brabant waren bevrijd, alles wat daarboven lag nog niet. Tussen september 1944 en mei 1945 viel het bevrijde Nederlandse gebied onder de verantwoordelijkheid van *Civil affairs* van de *Supreme Headquarters Allied Expeditionary Forces* (SHAEF), dat ondersteund werd door het in Londen opgerichte Militair Gezag, onder chef-staf Hendrik Johan Kruls. Met de *Legal agreement* van 16 mei 1944 erkende SHAEF het Militair Gezag als het enige bevoegde Nederlandse gezag ter plaatse.[71]

Het Militair Gezag moest achter de linies openbare orde en veiligheid waarborgen, onder meer door achtergebleven Duitse spionage-, sabotage- en propagandanetwerken op te rollen, en het moest (om het vertrouwen van de bevolking terug te winnen) direct beginnen met de zuivering van bestuur en politie.[72] De Britse diensten waarschuwden dat ook in het bevrijde zuiden netwerken van de *Gestapo* en de *Sicherheitsdienst* actief waren, die – net als hun Nederlandse agenten – ondergronds dreigden te gaan. Dat was niet alleen uit het oogpunt van toekomstige berechting, maar ook uit dat van toekomstige veiligheid zeer problematisch.[73]

Voor dit werk had Kruls acuut behoefte aan een goed functionerend inlichtingen- en veiligheidsapparaat. Van een centraal aangestuurd 'apparaat' was echter op geen enkele manier sprake: de oorlog had een veelheid aan inlichtingen- en veiligheidsdiensten voortgebracht, die veelal naast of langs elkaar heen werkten, ja, elkaar soms zelfs tegenwerkten. Sectie III van het Militair Gezag onder leiding van Derksema moest daarom het inlichtingen- en veiligheidsterrein delen met de geallieerden, de Londense diensten en talloze verzetsorganisaties

en -clubjes. Maar omdat de inlichtingenafdeling van de *First Canadian Army* en de *Special Counter-Intelligence Unit* van de Britten hun gegevens niet met Derksema deelden, maar wel met prins Bernhard en de Stoottroepen, bokste Derksema weinig voor elkaar.[74]

Toen ook de rest van Nederland op 5 mei 1945 werd bevrijd, brak de tijd aan om orde te scheppen in deze organisatorische chaos. Britse inlichtingenfunctionarissen trokken als eersten aan de bel. Zij verweten Derksema een gebrek aan coördinatie op het inlichtingenfront en weigerden daarom met hem samen te werken.[75] Hun bezorgdheid over de Nederlandse situatie was echter niet helemaal gespeend van eigenbelang: omdat zij niet samenwerkten met Derksema, vreesden de Britse diensten namelijk tegelijkertijd dat Derksema Nederland te snel te veel autonomie op inlichtingengebied zou bezorgen, met als gevolg dat zij belangrijke gegevens over agenten van de *Sicherheitsdienst* zouden misslopen.[76] In dezelfde periode oordeelde ook Somers plaatsvervanger Cees Fock dat de toestand op inlichtingengebied zorgelijk was. Bij Bureau Inlichtingen kwamen allerlei berichten binnen over achtergebleven Duitse zendapparatuur, codes en adressen van *stay behind*-agenten en over Russische infiltratie van Nederlandse organisaties. Met die berichten werd niets gedaan, terwijl dat wel nodig was.[77]

Tegen deze achtergrond belegde premier Gerbrandy op 23 mei 1945 een bespreking in Hotel des Indes aan het Lange Voorhout in Den Haag met Kruls, Derksema, Somer en zijn plaatsvervanger Cees Fock, minister van Oorlog Jan de Quay en, namens de Binnenlandse Strijdkrachten, hoogleraar strafrecht Jacob Maarten van Bemmelen.[78] Dit gezelschap besloot haastig een nieuwe inlichtingenorganisatie op te zetten: Bureau Nationale Veiligheid (BNV). Dit kreeg op 29 mei 1945 volgens de instellingsbeschikking van het Militair Gezag de taak 'met uitsluiting van alle andere instanties, alle werkzaamheden te verrichten de in- en uitwendige veiligheid van den Staat betreffende en daar over contacten op te nemen en te onderhouden met de geallieerden'.[79] Aan de leiding van het bureau kwam de voormalige korpschef van de Rotterdamse politie, Louis Einthoven, te staan, een oude bekende van Jan de Quay.[80]

Einthoven, op 30 maart 1896 geboren in Soerabaja, werkte tussen 1920 en 1933 als officier van justitie in Batavia, onderbroken door een verblijf van enkele jaren bij het Internationaal Arbeidsbureau in Genève. In 1933 keerde hij terug naar Nederland om in december hoofdcommissaris van de Rotterdamse Gemeentepolitie te worden. Daar maakte hij kennis met het politiële inlichtingenwerk en de Centrale Inlichtingendienst.[81] Enkele maanden voor de oorlog ging Einthoven, die vaker politiek getinte voordrachten hield over verdraagzaamheid en nationale identiteit, voor het Bureau Ontspanning en Ontwikkeling van de Generale Staf bijeenkomsten houden waarin hij moest pogen de geest in het leger te verbeteren, waarvoor hij tijdelijk zijn werkzaamheden als korpschef neerlegde. Prins Bernhard, een van de vaste aanwezigen, leerde tijdens deze bijeenkomsten Einthoven kennen.[82] In deze fase ontstond Einthovens fascinatie voor

'morele' of 'geestelijke weerbaarheid', die zich concreet uitte in het peilen en manipuleren van de stemming onder de bevolking.[83] Vlak voor het uitbreken van de oorlog pakte hij zijn werkzaamheden als korpschef weer op en op 6 augustus 1940 richtte hij samen met Jan de Quay en Hans Linthorst Homan de Nederlandse Unie op, die in december 1942 uiteindelijk verboden werd.[84]

In mei 1942 werd Einthoven gearresteerd en geïnterneerd in kamp Beekvliet, Sint-Michielsgestel. Daar ontsnapte hij in september 1944. Hij dook onder en werkte in het geheim in Den Haag aan beleid voor de zuivering en ordehandhaving tijdens de te verwachten 'overgangstijd', om in februari te 'crossen' naar bevrijd Zuid-Nederland. Daar meldde hij zich bij prins Bernhard.[85] Omdat Einthoven zich, evenals Somer, een voorstander had getoond van een extraparlementair transitiebewind onder Wilhelmina (Einthoven had haar op 17 april 1942 een uitgewerkt voorstel toegestuurd voor een periode van 'godsvrede tussen de partijen': een 'autoritair bewind' onder leiding van Wilhelmina)[86] nodigde de koningin hem begin 1945 in Londen uit, vermoedelijk om over deelname aan het derde kabinet-Gerbrandy te spreken. Einthoven wilde zich echter inzetten voor het ordelijk verloop van de terugkeer. Hij kreeg een kantoor bij het Militair Gezag om allerlei maatregelen op dat gebied voor te bereiden. Op 28 mei 1945 begon hij als hoofd-BNV.[87]

Het Bureau Nationale Veiligheid, dat zijn intrek nam in het Grand Hotel in Scheveningen, werd welbeschouwd opgezadeld met de missie om het Nederlandse gezag weer de zelfstandigheid terug te geven die het in Londen was kwijtgeraakt, en wel met handhaving van de goede betrekkingen met de Britse inlichtingen- en veiligheidsdiensten. In de zogenoemde 'overgangstijd', de periode tussen het vertrek van de Duitse bezetter en het weer in werking treden van de parlementaire democratie, moest het daartoe enkele problemen afwikkelen die de oorlog met zich had meegebracht.[88]

Eerst en vooral moest Einthoven jacht maken op de *Werwolf-Gruppen*: door Himmler georganiseerde ondergrondse sabotage- en terreurnetwerken.[89] De vrees bestond dat 'vertegenwoordigers van Duitse instituten' en 'handlangers, aanbrengers en vertrouwden' van de Duitsers, die ofwel niet ontsnapt waren naar Duitsland ofwel 'opzettelijk waren achtergelaten', 'aanknopingspunten zouden vormen voor een nieuwe Duitse spionageorganisatie'. Daarom moest 'het gehele netwerk' worden opgerold.[90] De wildste geruchten deden de ronde, zoals berichten van 'uitgewekenen' over een 'pro-Duitse mevrouw in Wassenaar'[91] die SS'ers in haar huis zou herbergen, en een gevluchte commandant van de *Sicherheitsdienst* die 'vermoedelijk het hoofd was van de Weerwolf-organisatie in Den Haag'. Een bezoek van Wilhelmina zou zelfs zijn uitgesteld vanwege de *Werwolf*-dreiging. In juni schatte het BNV dat de *Werwolf*-groepen tussen de duizend en tweeduizend mensen omvatten, al kon dat aantal ook lager liggen omdat de opbouw werd onderbroken door de plotselinge capitulatie.[92]

Einthoven nam, 'zodat ook op dit terrein Nederland langzamerhand weer op eigen benen kwam te staan', bovendien de archieven en 1500 gevangenen,

die op 15 juli 1945 nog vastzaten, over van de Canadese *Field Security*, toen de *Legal agreement* tussen de Nederlandse autoriteiten en het geallieerde militaire gezag afliep.[93] Einthovens BNV ging hen, mede met het oog op de Duitse netwerken, verhoren en maakte daarvan processen-verbaal op.[94]

Een tweede element van de missie van het Bureau Nationale Veiligheid bestond in het ondersteunen van het Militair Gezag bij de zuivering van politie en bestuur, en bij de handhaving van de openbare orde en veiligheid. Het Militair Gezag vreesde enerzijds voor een nationale 'bijltjesdag', in de vorm van grootschalig geweld tegen (vermoedelijke) collaborateurs, en anderzijds voor een mogelijke herhaling van 'november 18'.[95] Om dit te voorkomen moest het Bureau Nationale Veiligheid Kruls waarschuwen voor deze en andere gevaren voor de openbare orde en veiligheid.

Enerzijds was hiervoor een contra-inlichtingenbureau nodig, dat in de gaten hield of er niet door andere landen onrust werd gekweekt. Einthoven nam hiervoor een groepje medewerkers van Bureau Inlichtingen over, onder leiding van de voormalige verzetsman Leen Pot.[96] Anderzijds was er behoefte aan inlichtingen over binnenlandse politieke dreigingen. Om daar zicht op te krijgen, nam Einthoven de 'deftige'[97] Johan Gottlieb Crabbendam in dienst, die voor de oorlog politiek inlichtingenwerk had verricht bij de Haagse Gemeentepolitie.[98] In zijn boek *Vuile oorlog in Den Haag* betoogt Rudi Harthoorn dat Crabbendam niet vóór maar tíjdens de oorlog inlichtingenwerk had verricht bij de Haagse gemeentepolitie. Hij zou daar als hoofd van de Documentatiedienst, waaronder ook de inlichtingendienst viel, van 25 november 1940 tot 3 april 1941 inlichtingenwerk hebben gedaan, dus ook onder de Duitse bezetter.[99]

Hoewel de documentatie van de Centrale Inlichtingendienst in mei 1940 werd vernietigd en slechts een enkele BNV'er ook voor de oorlog bij de Centrale Inlichtingendienst had gewerkt,[100] kopieerde Bureau-Crabbendam, of Bureau B, wel de werkwijze van de Centrale Inlichtingendienst. Van organisatorische continuïteit was geen sprake, ook al omdat Einthoven vond dat zijn dienst wezenlijk anders moest zijn dan de Centrale Inlichtingendienst, maar het politieke inlichtingenwerk dat Crabbendam ging verrichten, was op zijn minst geïnspireerd op de vooroorlogse praktijk. Net als Rooseboom dat had gedaan, klopte Crabbendam aan bij de berichtendiensten van de politie, die inlichtingen hadden verzameld uit open en gesloten bronnen. Zijn dienst knipte en plakte die lokale inlichtingen aan elkaar en maakte een landelijke kaart van extremistische politieke stromingen, partijen en verwikkelingen, die hij weer doorstuurde naar de lokale korpsen.[101]

Crabbendam, die vanaf begin 1946 over een staf van twintig man beschikte en dus van meet af aan meer armslag had dan Rooseboom vóór de oorlog,[102] rapporteerde over allerlei onderwerpen: over voormalige leden van de NSB in Nederland en Nederlands-Indië[103] en (communistische) kritiek op het regeringsbeleid,[104] tot over het politieke leven in wel vijftig verschillende organisaties, waaronder de Communistische Partij Nederland, over Jehova's getuigen,

maar ook over rechts-extremistische clubjes en organisaties, antimilitaristen en sociaal en socialistisch georiënteerde reformisten, evenals over verenigingen als Vrijdenkersvereniging 'de Dageraad', het Logos-verband, de Nederlandse Bellamy Partij, de Nederlandse Vredestichters, de Groep voor de Nederlandse Herziene Democratie en Vereniging Vrij Spanje.[105]

Deze overzichten waren bedoeld om het Militair Gezag een beeld te schetsen van de stemming in het hele land. In Apeldoorn was bijvoorbeeld in 1945 'de stemming onder de bevolking rustig; van agitatie op politiek terrein was niets te bespeuren'.[106] In Eindhoven werden in februari 1946 'met manshoge letters' politieke leuzen op de muren gekalkt, zoals 'Weg met de Haagsche bureaucratie' en 'Bevrijd ons van het Westen'. In Delft werd een handgranaat door de ruit van een vrijgelaten 'veronderstelde collaborateur' geworpen, terwijl het in Leiden en Rotterdam rustig was, en in Brunssum was 'de geest onder de arbeiders goed te noemen'.[107]

Afgezien van het voortvarende werk van Bureau B, dat een eigen locatie had – eerst aan het Alexanderveld en later in de Javastraat 68 in Den Haag[108] – liep het Bureau Nationale Veiligheid vast in allerlei intriges en wantoestanden.[109] Ten dele was dit te wijten aan het geïmproviseerde karakter van de dienst. Exemplarisch hiervoor was de manier waarop een oud-medewerker schetste hoe hij vlak na de bevrijding, zittend op een stoeprand, door een oude bekende werd gevraagd of hij niet bij het Bureau Nationale Veiligheid wilde komen werken. Hij moest zich melden bij 'Hompie': 'En Hompie vroeg of ik niet zelf iets nuttigs kon verzinnen. Ik zei: "Jullie hebben toch dossiers nodig? Goed idee," zei hij, "dossiervorming, jij doet dossiervorming".'[110]

Een andere factor die een grote rol speelde in het ontstaan van de wantoestanden, waren de grote aantallen 'wilde jongens'. Einthoven zelf schreef in zijn memoires dat Gerbrandy en De Quay hem de opdracht hadden gegeven om alle illegale groepen en groepjes die tijdens de bezetting spionnen en saboteurs hadden opgespoord, te 'coördineren'. Hij moest dus 'deze mensen in dienst nemen' om 'in ruil daarvoor de gegevens die zij in de oorlog verzameld hadden' in handen te krijgen.[111] Binnen het BNV hadden de voormalige verzetsstrijders volgens een oud-BNV'er 'macht, want die konden zeggen wie fout was' geweest.[112] Als gevolg van deze 'grootschalige opzet' kwamen er zoveel clubjes en eenlingen in dienst, dat het Bureau Nationale Veiligheid in november 1945 maar liefst 1356 medewerkers telde.[113]

Het praktische nadeel hiervan was dat Einthoven de wilde levensstijl van de verzetslieden en hun onderlinge ruzies importeerde. De oud-illegalen vertrouwden elkaar niet, net zo min zij Einthoven vertrouwden. Bovendien zetten velen hun 'levenstrant uit de illegaliteit rustig voort'. Zo stalen ze volgens Einthoven auto's van fatsoenlijke burgers onder het motto 'NSB-bezit'.[114] Onder deze voormalige illegalen werden 'herhaaldelijk wapens aangetroffen, soms van Duitse, soms van geallieerde afkomst', waarvoor zij moeiteloos achtergelaten 'munitie en springstoffen' konden vinden.[115] Het was 'wild west', karakteriseerde

een oud-medewerker; het Bureau Nationale Veiligheid was 'een soort almachtige dienst' geworden 'waar alles mocht en alles kon'.[116] In een sfeer van bandeloosheid en intriges brak bovendien een persoonlijk conflict uit tussen Einthoven en een van zijn afdelingshoofden, Wim Sanders, met op de achtergrond een departementaal conflict met het ministerie van Justitie, dat in de pers breed zou worden uitgemeten.[117]

DE CENTRALE VEILIGHEIDSDIENST, 1946-1949

In januari 1946 besloot het door Wilhelmina aangewezen kabinet-Schermerhorn-Drees om het Bureau Nationale Veiligheid later dat jaar op te heffen. Dat kon ook, omdat het BNV in Einthovens woorden een 'opruimdienst' was geweest. Toen de 'Duitse spionagediensten waren opgeruimd en van sabotage door *stay behind*-organisaties van de Duitsers geen sprake was geweest', had het bureau volgens Einthoven zijn missie volbracht.[118]

Ondertussen had het kabinet eveneens besloten dat Nederland een internationalere politieke koers zou gaan varen. In dat kader zou in de toekomst ook een uitgebreider inlichtingen- en veiligheidsapparaat nodig zijn.[119] Die noodzaak werd, zoals Engelen in zijn proefschrift opmerkte, op zichzelf niet ter discussie gesteld of toegelicht. Volgens Engelen zou de politieke elite de oprichting van zo'n 'permanente' veiligheidsdienst als opvolger van het tijdelijke BNV aanvaard hebben vanwege de bezetting en het nog altijd aanwezige, al dan niet latente anticommunisme.[120] Een aanvullende verklaring is dat het Venlo-incident uit 1939 hierin een belangrijke rol speelde; dit had immers aangetoond waartoe het ontbreken van een contra-inlichtingendienst kon leiden. Uit het in de vorige paragraaf gestelde volgt bovendien dat politici en bestuurders in Londen en verzetslieden in bezet Nederland tijdens de oorlog hadden ondervonden hoe profijtelijk een goed functionerend inlichtingenapparaat was.

Het is goed mogelijk dat het kabinet een 'zetje' kreeg toen het in november 1945 een zorgwekkend inlichtingenrapport ontving van de Canadese *Field Security Sections*, die tot de *Legal agreement* van juli 1945 het contra-inlichtingen- en veiligheidswerk op Nederlands grondgebied hadden verricht. Zij hadden tot de komst van het Militair Gezag talloze Duitsers en collaborateurs opgepakt en verhoord om zich een beeld te vormen van het Duitse inlichtingenwerk in Nederland, ook vóór 1940.[121] In het rapport hierover dat zij de Nederlandse regering beschikbaar stelden, bleek dat er ook al voor 1940 op grote schaal werd gespioneerd[122] – zelfs op zo'n grote schaal, dat een bij het contra-inlichtingenwerk betrokken rijksrechercheur het 'een voor een onafhankelijke staat beschamende toestand' had gevonden.[123]

De *Field Security Sections* rapporteerden dat niet slechts vreemdelingen in Nederland spioneerden, maar ook 'landgenooten, van wie men op grond van hun politieke gezindheid kan vreezen, dat zij bereid zijn zich te laten gebruiken

door mogendheden met agressieve bedoelingen'. Wilde het kabinet 'soortgelijke machinaties van agenten van grote mogendheden' in de toekomst voorkomen, dan was 'een behoorlijk apparaat nodig', dat toezicht op zowel die landgenoten als op 'ongewenste vreemdelingen' moest houden.[124] Einthoven, die van de Britse *Civil Security Liaison Mission Holland* een eigen verontrustend inlichtingenrapport over hetzelfde onderwerp had ontvangen, was het daar geheel mee eens: een 'goede inlichtingendienst in het buitenland gepaard aan een goede contraspionagedienst in Nederland, was essentieel voor de beveiliging van ons vaderland'.[125]

Dit rapport zal het kabinet-Schermerhorn-Drees gesterkt hebben in de overtuiging dat 'een apparaat' nodig was om vijanden buiten de poort te houden én vijanden die al binnen de poorten waren, in de gaten te houden. Op de achtergrond speelde ook de herinnering aan het Venlo-incident, dat immers had aangetoond dat het ontbreken van een goed contra-inlichtingenapparaat desastreuse gevolgen kon hebben. Het laatste zetje werd vermoedelijk gegeven door Igor Gouzenko, een klerk op de ambassade van de Sovjet-Unie in Ottawa, die in 1945 overliep naar het Westen. Uit de documenten die hij meebracht naar de *Royal Canadian Mounted Police* (RCMP) bleek hoe intensief de inlichtingenactiviteiten van de Sovjet-Unie tegen het Westen waren.[126]

Hoe zou zo'n apparaat eruit moeten zien? Hierover spraken Louis Einthoven en Cees Fock op 30 oktober 1945 en 29 januari 1946 met de ministers van Algemene Oorlogvoering (Willem Schermerhorn), Oorlog (Jo Meijnen), Justitie (Hans Kolfschoten) en de chef-staf van het Militair Gezag, Hendrik Kruls.[127] Meijnen was van mening dat het kabinet naar Groot-Brittannië kon kijken: het Britse model moest leidend zijn voor het op te tuigen Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsapparaat. Dit betekende dat er een centrale veiligheidsdienst zou worden opgericht zonder executieve bevoegdheden als arrestatie en detentie, waarmee het inlichtingenwerk werd gescheiden van opsporing en vervolging, onder de directe verantwoordelijkheid van de minister-president.[128]

In andere landen bestond zo'n strikte juridische scheiding tussen opsporing en vervolging enerzijds en inlichtingen anderzijds niet. Een van de Franse diensten die naar politiek extremisme keek, was de *Renseignements Généraux*, een politiedienst.[129] Ook de Zweedse veiligheidsdienst *Säkerhetspolisen* is een politiele organisatie, die onder verantwoordelijkheid van het ministerie van Justitie valt.[130] Dat in Nederland wel gekozen werd voor een scheiding tussen politiële/justitiële en inlichtingenbevoegdheden, vloeide niet alleen voort uit het feit dat dit in Groot-Brittannië zo geregeld was, maar ook uit de ervaringen met een inlichtingen- en opsporingsapparaat van het totalitaire Duitsland tijdens de bezetting. In feite rekende de Nederlandse politieke elite op dezelfde manier af met het oorlogsverleden zoals West-Duitsland dat zou doen, alleen zou dit onderscheid in West-Duitsland constitutioneel verankerd worden. In de grondwet van de Bondsrepubliek Duitsland van 23 mei 1949 werd het onderscheid tussen executieve bevoegdheden en inlichtingenwerk opgenomen als *Trennungsgebot*.

Dit betekende dat de op 7 november 1950 opgerichte *Bundesamt für Verfassungsschutz* (BfV) net als de BVD 'slechts' een gegevens verzamelende en verwerkende dienst zou worden, zonder opsporingsbevoegdheden.[131]

Terwijl het op kabinetsniveau vooral ging over de inbedding van de veiligheidsdienst, toegespitst op de politieke verantwoordelijkheid en omvang van de dienst, boog Einthoven zich over de dreigingspercepties en organisatiestructuur. Hij nam plaats aan de tekentafel en ontwierp een veiligheidsdienst die steunde op twee pijlers: 'Taak A' omvatte het contra-inlichtingenwerk, beter omschreven als 'de beveiliging tegen sabotage, spionage en ongewenste propaganda door het buitenland'. Fock en Einthoven beloofden op dit vlak nauw samen te werken; buitenlandse inlichtingen konden het contra-inlichtingenwerk ondersteunen, en omgekeerd.[132] De B-taak bestond uit het inwinnen van politieke inlichtingen en het waarschuwen van de regering voor extremistische dreigingen, in feite het politieke inlichtingenwerk dat Crabbendam verzette. 'Beveiliging tegen aanslagen tegen het wettig gezag en aanslagen op de democratische staatsvorm' behoorden daarom ook tot de tweede kerntaak van de op te zetten dienst, aldus Einthoven.[133]

In Einthovens optiek zou de nieuwe veiligheidsdienst wezenlijk verschillen van de vooroorlogse Centrale Inlichtingendienst.[134] Volgens Einthoven hadden de broers Rooseboom, 'twee kundige en hardwerkende officieren', hun best gedaan, maar omdat zij hun werk vrijwel zonder bevoegdheden, personeel en geld hadden moeten doen, was 'van een behoorlijke waarborg van onze veiligheid' nauwelijks sprake geweest.[135] De grootste weeffout in het vooroorlogse systeem vond Einthoven dat de Centrale Inlichtingendienst 'met de pet in de hand' bij de politie moest aankloppen om gegevens. Een eerste wezenlijk verschil met de Centrale Inlichtingendienst zou daarom volgens Einthoven moeten zijn dat de nieuwe, centraal werkende veiligheidsdienst 'landelijke bevoegdheden' kreeg, die 'de verbindingen' verplichtten om gevraagde gegevens door te geven. Dat zou een juridische verankering vergen.[136]

Daarnaast zou de nieuwe dienst professioneler moeten werken, betoogde Einthoven op 29 januari 1946. Als er een dienst zou komen, dan zou het personeel daarvan uitvoerig geselecteerd, gescreend en opgeleid moeten worden.[137] Hij had zelf al een selectie gemaakt van een beperkt aantal van de 1356 medewerkers van het Bureau Nationale Veiligheid die hij wilde meenemen naar de Centrale Veiligheidsdienst.[138] Een oud-medewerker die tot de gelukkigen behoorde, herinnerde zich dat hij, net als de ontslagenen, bij Einthoven op kantoor moest komen. Dat kantoor bevond zich, omdat het Grand Hotel niet verwarmd kon worden, sinds oktober 1945 in een van de acht verschillende panden aan de Badhuisweg en Brusselse Laan in Scheveningen.[139] Einthoven vroeg hem ondanks het goede nieuws om net als de ontslagenen 'stampvoetend naar buiten te lopen'. Dat scheelde niet alleen scheve blikken, maar zo hield Einthoven ook geheim wie tot de personeelskern van zijn nieuwe dienst behoorde.[140]

Een laatste verschil ten opzichte van de vooroorlogse situatie was administratief van aard. Einthoven wilde dat, net als bij de Britse veiligheidsdienst, een centrale cartotheek zou worden opgebouwd. Die moest als papieren ruggengraat van het binnenlandse veiligheidswerk gaan functioneren. Bijkomend voordeel was dat die gevoelige gegevens beter beveiligd konden worden. Daarom zou een afzonderlijke documentatieafdeling een uitvoerige kaartenbak gaan bijhouden met daarin dossiers over alle individuen die een gevaar vormden voor de democratische rechtsorde en de staatsveiligheid.[141]

Het kabinet-Schermerhorn-Drees omarmde deze voorstellen tot schaalvergroting en opwaardering van het inlichtingenbestel. Op 16 februari 1946 werd de Buitenlandse Inlichtingendienst opgericht, onder leiding van Fock.[142] De inlichtingendienst nam haar intrek in 'villa Maarheeze', een prachtig pand aan de Rijksstraatweg 675 te Wassenaar.[143] Einthoven werd hoofd van de 'Centrale Veiligheidsdienst der Nederlandse regering' (CVD), die net als MI5 onder de directe verantwoordelijkheid van de premier viel. Het Koninklijk Besluit van 9 april 1946 belastte de dienst met de twee taken die Einthoven had omschreven: het inwinnen van inlichtingen in het binnenland over 'spionage, sabotage en voor de binnenlandse orde en veiligheid ongewenste propaganda' en over 'elk streven gericht op de bestrijding van het wettig gezag met onwettige middelen, dan wel op aantasting van de grondslagen van een democratische regeringsvorm'.[144] Dit ging de CVD doen vanuit het pand aan de Javastraat 68, waar Crabbendam al enige tijd kantoor hield en dat uit veiligheidsoverwegingen geen huisnummer op de gevel droeg.[145] Toen de dienst in de jaren daarop groeide, verhuisde hij naar enkele panden aan de Eisenhowerlaan in Den Haag.[146]

Het ambtelijke steekspel

In binnen- en buitenland moest men nog wennen aan deze nieuwe speler die, in tegenstelling tot vóór de oorlog, een centrale en actieve rol opeiste op contra-inlichtingen-, veiligheids- en beveiligingsgebied. Op het internationale vlak moest Einthoven laveren tussen soevereiniteit en buitenlandse inmenging in het Nederlandse inlichtingenbedrijf. Buitenlandse diensten die nog enige tijd na afloop van de oorlog het recht hadden zelfstandig te opereren in en vanuit Nederland,[147] ook de bevriende zoals de Britse, waren voor de oorlog gewend geweest om zonder tussenkomst van een Nederlandse dienst inlichtingenwerk op Nederlands grondgebied te ontplooien. Bovendien beschikten deze diensten in het buitenland over de expertise waarvan Einthoven voor de opbouw van zijn nieuwe dienst graag gebruik wilde maken.

De Nederlandse zelfstandigheid op inlichtingengebied moest daarom nog worden uitonderhandeld. Dat begon toen Einthoven eind 1945 in gesprek trad met *colonel* Cordeau en *colonel* Denis[148] van de *Secret Intelligence Service*[149] en functionarissen van de *Special Operations Executive*. Einthoven zei wel in te zien dat grote mogendheden altijd eigen inlichtingenmensen in het buitenland zou-

den stationeren,[150] maar deed het verzoek om zijn nieuwe dienst desondanks te beschouwen als volwaardige partnerdienst. Bovendien verzocht Einthoven om iets wat in de inlichtingenwereld volstrekt ongebruikelijk was: hij vroeg of een select clubje Nederlanders kon worden opgeleid aan de *British Army Field Security School* in Paderborn, onder meer in *security*, coderen, personeelsselectie en zelfs *silent killing*, een techniek die vermoedelijk alleen voor de *stay behind*-agenten bedoeld was. Zo'n kijkje in de keuken gunden diensten elkaar doorgaans niet, maar volgens Einthoven hadden de Britten de broodnodige expertise en was Nederland bovendien voor een inlichtingenopleiding 'te klein, overbevolkt en het volk te nieuwsgierig'.[151]

Dit was ook in het Britse belang, betoogde Einthoven, want de Britse inlichtingendienst hoefde in Nederland geen eigen agentennetwerken te bekostigen. Zijn dienst zou altijd 'tot de beschikking' van de Britse inlichtingen- en veiligheidsdiensten staan, ook om inlichtingenwerk tegen Groot-Brittannië op Nederlandse bodem te verstoren.[152] En waar MI6 voor de oorlog, zonder tussenkomst van de Nederlandse overheid, op 'derderangs Nederlanders' had moeten vertrouwen – een verwijzing naar het Venlo-incident –, beloofde hij nu 'eersteklas agenten' aan te leveren.[153] Om de twijfelende Britten over de streep te trekken, kwam Einthoven nog met een ander voorstel op de proppen. Was het niet een idee om onder het voormalige verzet 'handige'[154] en betrouwbare Nederlanders aan te werven en hen naar Duitsland te sturen? Hij veronderstelde dat de 'naderende winter' ongetwijfeld 'ongewenste elementen onder de massa' zou voortbrengen, die een gevaar voor de zwaarbevochten vrede betekenden. De Nederlanders bewogen zich vanwege hun 'uitgebreide kennis over Duitsland, taalbeheersing en ras' gemakkelijker dan de Britten onder de Duitse bevolking en zouden daar *antisabotage squads* kunnen vormen. De Britten geloofden in Einthovens oprechtheid en toonden interesse, vooral voor het aanknopen van nauwe banden op langere termijn, op voorwaarde dat Einthoven alleen met hén zaken zou doen.[155]

Dat beloofde Einthoven, maar hij ging niettemin ook in gesprek met de Amerikanen.[156] Hij sprak onder andere met de *Strategic Service Unit* en de *Central Intelligence Group*, beide opvolgers van de Amerikaanse oorlogsdienst *Office of Strategic Services*, over allerlei inlichtingenzaken.[157] De toekomst van de veiligheidsdienst besprak Einthoven met de Amerikaan *lieutenant colonel* Ides van der Gracht.[158] Hij schatte Einthoven in als 'eerlijk, oprecht, recht-door-zee en voor Nederlandse *politicos* soms te uitgesproken'. Begin 1946 vroeg Einthoven Van der Gracht om 'de hechtst mogelijke samenwerkingsrelatie' met de Amerikanen, wat hem betreft op gelijke voet met de Britten, of zoals Van der Gracht rapporteerde: 'the cousins', die volgens Van der Gracht hun 'neus iets dieper in zijn zaken staken' dan Einthoven lief was. Dat zou nog wel wat overredingskracht vergen jegens het kabinet-Schermerhorn, dat volledig 'in the British tent' zat, noteerde de Amerikaan.[159]

Einthoven vroeg de Amerikanen in feite hetzelfde als wat hij de Britten had gevraagd. Hij wilde zó nauw samenwerken dat 'de geallieerde diensten' geen

'noodzaak zouden zien om zelf omvangrijke agentennetwerken op te bouwen', om op die manier de Nederlandse soevereiniteit op inlichtingengebied te waarborgen. Bovendien zou hij graag enkele Nederlanders in de Verenigde Staten in inlichtingenwerk laten opleiden.[160] Om zijn gesprekspartner te vleien, zei Einthoven dat een van zijn medewerkers, die tijdens de oorlog de training van de *Office of Strategic Services* (OSS) had gevolgd, de Amerikaanse inlichtingenopleiding 'veel uitgebreider en gedetailleerder' vond 'dan die van de Britten'.[161] Diezelfde medewerker, vermoedelijk de vermaarde latere BVD'er Bill Visser, die nog steeds contacten onderhield met de Amerikanen, was nu overigens welbeschouwd een Amerikaanse agent binnen de Nederlandse veiligheidsdienst.[162]

Ook op binnenlands terrein moest Einthoven marchanderen om de veiligheidsdienst naar zijn eigen inzicht te kunnen vormgeven. Verschillende ambtelijke spelers keken anders tegen de dreigingspercepties, organisatie en legitimiteit van de veiligheidsdienst aan. Een eerste tegenspeler met wie Einthoven te maken kreeg, was minister van Financiën Piet Lieftinck. Bij de oprichting van de Centrale Veiligheidsdienst was rekening gehouden met het uitzonderlijke staatsrechtelijke en dus financieel-beheersmatige karakter van de dienst, ook in termen van 'interne en externe financiële controlemaatregelen'. Volgens een accountantsrapport van november 1946 gold voor deze dienst immers 'security first'. Daarom kon 'niet worden voldaan aan de eisen die normaliter aan een administratie werden gesteld'.[163] Lieftinck vond die financiële autonomie echter onverstandig. Hij zei ongerust te zijn over de kosten van Einthovens dienst en vreesde 'dat een apparaat van te grooten omvang in het leven zou worden geroepen'. Ondertussen stond het Lieftinck vermoedelijk ook niet aan dat Einthoven zich op allerlei manieren aan de greep van Financiën trachtte te onttrekken – in salariëring, maar zelfs in onderhandelingen met het bedrijf dat het pand aan de Javastraat moest schoonmaken.[164] Of Lieftinck daar de hand in had, is niet duidelijk, maar in de jaren daarop werd Einthovens begroting aanzienlijk beknot.[165]

Een tweede ambtelijke speler die zich met de veiligheidsdienst bemoeide, was het ministerie van Justitie. Waar de politiek dat naliet, zwengelde secretaris-generaal van Justitie Jan Tenkink wél een debat aan over de bestaansnoodzakelijkheid van de veiligheidsdienst, al deed hij dat pas toen de oprichting van de Centrale Veiligheidsdienst een feit was. Hij kwam in het geweer tegen artikel 3 van het Koninklijk Besluit van 9 april 1946, waarin stond dat de BVD inlichtingen inwon 'met uitsluiting van alle overheidsorganen, diensten en in overheidsdienst staande personen'.[166] Terwijl de procureurs-generaal als fungerend directeuren van de Rijkspolitie vóór de oorlog een belangrijke rol hadden gespeeld in de spionagebestrijding, werd Tenkinks departement door die formulering nu de facto buitenspel gezet.[167]

Ten onrechte, oordeelde de secretaris-generaal. Om te beginnen had de Centrale Veiligheidsdienst überhaupt geen bestaansgrond, vond Tenkink, en daarom was de legitimiteit van de bestaande dienst discutabel. De militaire veiligheid van de staat was een zaak van de minister van Oorlog en strafrechtelijke

vergrijpen als spionage behoorden tot het domein van Justitie. Als er al een additionele dienst op dit terrein zou worden opgericht, dan zou die onontkoombaar nauw moeten samenwerken met ambtenaren van Justitie, aangezien alleen zij konden beoordelen of iets een strafbaar feit was, vond Tenkink. In plaats daarvan gedroeg de Centrale Veiligheidsdienst zich 'te veel als een onafhankelijke dienst tegenover het departement van Justitie' en zette daarmee de rechtsstaat op het spel, een nieuw argument in de discussie.[168] Doelend op het Politiebesluit van 1945 zei Tenkink dat hij de neiging om politiewerk los te koppelen van 'de magistratuur' sowieso riskant vond: de politie kon dan wel eens een 'machtsfactor in de Staat' en 'een bedreiging voor de Rechtsstaat' worden. Omdat Tenkink het binnenlandse inlichtingenwerk rekende tot 'preventief politiewerk' – de veiligheidsdienst bracht immers 'verstoringen der openbare orde en de bedreiging daarvan' die 'een gevaar voor de veiligheid van de Staat' vormden, in kaart – dan gold dit zijns inziens evengoed voor de Centrale Veiligheidsdienst. Wilde het kabinet zich 'op de bodem van het recht blijven bewegen' dan moest het contra-inlichtingen- en veiligheidswerk in handen van de procureurs-generaal komen.[169]

Om deze rechtsstatelijke redenen, die rondom de oprichting van de eerdere veiligheidsdiensten niet zo specifiek en nadrukkelijk bij het debat werden betrokken, droeg Tenkink alle onder hem ressorterende organisaties en functionarissen op hun medewerking aan de veiligheidsdienst te staken. Hij voelde haarfijn aan dat hij Einthoven op die manier het leven zuur kon maken. De samenwerkingsverplichting was immers niet meer dan een papieren verplichting. Schermerhorn had al tijdens het opstellen van het Koninklijk Besluit voorzien dat 'deze materie' nu eenmaal 'niet streng juridisch te regelen viel': de 'wil om samen te werken' was belangrijker 'dan de verfijndheid van de formulering'.[170] En helaas voor Einthoven ontbrak het Justitie aan die wil. In zijn memoires beschreef hij hoe hij in deze beginjaren 'moest ervaren dat de edele geblinddoekte vrouwe Justitia als een furie en in niets ontziende woede om zich heen sloeg, omdat haar een stuk 'macht' was ontnomen'.[171]

Einthoven beklaagde zich hierover herhaaldelijk bij minister-president Beel, die uiteindelijk minister van Justitie Johannes van Maarseveen op de samenwerkingsverplichting in het Koninklijk Besluit wees.[172] Maar de Justitieambtenaren vonden steeds weer een reden om zich daaraan te onttrekken. De procureurs-generaal beweerden bijvoorbeeld dat Einthovens mandaat en hun eventuele medewerkingsplicht in een 'geheim Koninklijk Besluit' waren vastgelegd, waarvan de inhoud hun onbekend was.[173] Die tegenwerking vertakte zich zelfs naar het buitenland. Ambassademedewerker te Londen Henri Adolf Gustaaf baron Steengracht van Moyland[174] ondergroef Einthovens pogingen om internationale steun te verwerven door middel van – wat Einthoven noemde – een 'campagne' van 'stemmingmakerij' bij de Britse diensten. Daar wist hij 'een zekere huivering in het leven te roepen, ten gevolge waarvan in de medewerking die de Centrale Veiligheidsdienst van de zijde van deze *security*-organisaties ontving,

zich een zekere terughouding begon te manifesteren,' klaagde Einthoven in januari 1947 tegenover Fock en Beel.[175]

Tenkink schroomde niet om ook op de man te spelen. Niet alleen Einthovens Unieverleden maakte hem kwetsbaar, alhoewel enkele maanden eerder de met het onderzoek naar de Nederlandse Unie belaste commissie-Fockema Andreae had geconcludeerd dat het Driemanschap 'alles met de beste bedoelingen had gedaan',[176] maar ook de wantoestanden bij het Bureau Nationale Veiligheid. Die kwamen eind 1946 naar buiten nadat Wim Sanders, met wie Einthoven in het BNV zo'n hoogoplopend conflict had gehad,[177] met *Parool*-journalist Jan Willem Matthijsen had gesproken. Sanders vond namelijk dat de veiligheidsdienst thuishoorde onder Justitie en had voor dit departement een schaduwarchief aangelegd.[178] Matthijsen maakte dankbaar gebruik van Sanders smeuïge verhaal en stuurde zijn rapport in oktober 1946 naar enkele krantenredacties, die van de intriges en beschuldigingen smulden. Zij wreven Einthoven daarbij aan dat hij niet voldoende leiding had gegeven om de uitwassen ten tijde van het BNV te beteugelen.[179]

Om zijn blazoen te zuiveren, drong Einthoven er bij premier Louis Beel op aan om een onderzoek te laten instellen naar de publicitaire beschuldigingen aan zijn adres. Beel vroeg Jan Wijnveldt, lid van de Hoge Raad, om een onderzoekscommissie te leiden. Deze kreeg de opdracht om te onderzoeken in hoeverre de kritiek op Einthoven gerechtvaardigd was; daarnaast moest de commissie een uitspraak doen over de claims van Tenkink en de strijd om de departementale onderbrenging van de veiligheidsdienst. Op 14 januari 1947 begon de commissie-Wijnveldt haar onderzoek.[180]

De Praagse coup: het communisme als manifeste dreiging, 1948-1949

Zolang deze internationale en binnenlands-bureaucratische strijd woedde, was niet alleen de aansluiting bij de internationale gemeenschap, maar ook de bureaucratische inbedding nog onbestemd. Daarmee lag ook de invulling van het binnenlandse inlichtingenwerk nog open. Die wankele basis werd iets steviger toen op 25 februari 1948 de machtsovername in Tjsechoslowakije plaatsvond, die bekend werd als de 'Praagse coup'.[181] Nadat eerder die maand twaalf ministers uit het kabinet waren gestapt, dreigde de leider van de Tsjechoslowaakse communisten, Klement Gottwald, een burgeroorlog te ontketenen, als die vacante posten niet door communisten zouden worden opgevuld. Onder druk van welvaarts-, burger- en bedrijfscomités, in feite lokale knokploegen, willigde president Eduard Benesj de eis in. Niet veel later was de Tsjechoslowaakse 'volksdemocratie' een feit.[182] Westerse leiders namen (onterecht) aan dat Stalin de Praagse coup geïnstigeerd had. Zij analyseerden, in jargon, enerzijds dat Stalin agressieve, expansieve intenties had in Europa en anderzijds dat hij over de capaciteit beschikte om via heimelijke contacten met communisten een democratie om zeep te helpen.[183] De vrees bestond dat de communisten ook in andere landen, zoals Italië, de macht zouden grijpen.[184]

In het licht hiervan veranderde het veiligheidsbeleid ingrijpend, overigens niet omdat de Praagse coup in kringen van het eerste kabinet-Beel tot alarmisme leidde.[185] Beel betreurde wel dat een land waarmee nauwe diplomatieke en commerciële relaties werden onderhouden, nu communistisch was geworden,[186] maar hij vreesde geen directe militaire inval van de Sovjet-Unie;[187] hij hield nagenoeg de gehele krijgsmacht in de Indonesische archipel.[188] Bovendien zag het kabinet na 'Praag' de binnenlandse dreiging geen onoverkomelijke vormen aannemen. *De Waarheid* stak weliswaar de vlag uit en partijleider Paul de Groot sprak voor een groot gehoor zijn hoop uit dat het Nederlandse volk deze 'stap naar een nieuwe maatschappij' zou navolgen. Bovendien gaf de CPN een brochure uit – 'Na Praag, Den Haag' – en riep zij op tot de vorming van 'stenguncomités'. Maar andere partijgangers benadrukten dat de CPN 'geen staatsgreep op het oog had'. De Nederlandse communisten leken noch van plan, noch bij machte de Tsjechoslowaakse gebeurtenissen in Nederland na te volgen.[189]

In de ministerraad van 8 maart 1948 wees minister van Sociale Zaken Willem Drees erop dat 'zonder ingrijpen van buitenaf, in Nederland een machtsovername door de communisten practisch kansloos is'.[190] Zijn ambtsgenoot van Justitie, Van Maarseveen, geloofde ook 'niet in een direct communistisch gevaar hier te lande', zei hij op 10 maart 1948 ten overstaan van de Eerste Kamer.[191] Beel was van mening dat communisten de 'menselijke waardigheid' en zedelijke normen van het Nederlandse volk ontkenden en daarom nooit grote aanhang zouden kunnen verwerven.[192] Na Praag moest het kabinet dan ook voortgaan op de ingeslagen weg van economische wederopbouw. Als er al een voedingsbodem voor het communisme was, dan zou een gunstig economisch tij deze wegnemen.[193]

In schril contrast met deze beheerste dreigingspercepties haalden de rooms-rode kabinetten in de jaren daarop allerlei maatregelen uit de kast ter beteugeling van het communistische gevaar. Zo werd de CPN op 15 maart 1948 door de publieke omroep uitgesloten van zendtijd voor politieke partijen; per 17 maart werden CPN-Kamerleden uit de 'uit landsbelang gevoelige commissies' gezet, namelijk de Defensiecommissie en de vaste commissies voor Indische zaken en handelspolitieke aangelegenheden; op 22 maart besloot de regering de communistische Eenheidsvakcentrale (EVC) rechtspersoonlijkheid te weigeren, zodat de communisten niet konden meepraten over de geleide loonpolitiek, en op 10 juni van datzelfde jaar paste de regering de Gemeentewet aan die tussentijds ontslag van communistische gedeputeerden en wethouders mogelijk maakte. Ook werd het wetgevingsproces voor de Wet buitengewone bevoegdheden burgerlijk gezag (Wbbbg) in gang gezet, wat uiteindelijk in 1952 uitmondde in een door de Tweede Kamer aangenomen wet. Deze wet gaf het gezag meer bevoegdheden, mocht er een communistische machtsgreep op handen zijn. Ook het Ambtenarenverbod werd nieuw leven ingeblazen. Deze maatregel verbood ambtenaren lid te zijn van communistische organisaties. Beide maatregelen komen hierna nog ter sprake.[194]

Wie beter kijkt, ziet echter dat deze maatregelen niet werden geïntroduceerd uit angst voor het communisme, maar uit politieke overwegingen. Sinds november 1918 was er, al dan niet sluimerend, een maatschappelijke onderstroom van anticommunisme onder de Nederlandse bevolking. Deze houding werd na de oorlog met behulp van leuzen, brochures en posters aangewakkerd door kerken en vakbonden, die vreesden hun achterban te verliezen.[195] Veel burgers zagen met 'Praag' de Russen naderen:[196] ongeveer driekwart van de Nederlanders beschouwde nu de Sovjet-Unie als 'groot gevaar' en vreesde voor een nieuwe wereldoorlog op korte termijn.[197]

In de aanloop naar de tussentijdse Tweede Kamerverkiezingen van 7 juli 1948 probeerden zowel de coalitie als de niet-communistische oppositiepartijen het opgelaaide anticommunisme politiek uit te baten.[198] Hoewel het kabinet er achter de schermen op rekende dat de communisten 'verzwakt' uit de verkiezingen zouden komen (in verschillende gemeenten werd al gemeld dat CPN-wethouders na de Praagse coup voor hun functie bedankten),[199] richtten de confessionelen, liberalen en sociaaldemocraten in het parlementaire debat hun pijlen op de communisten. Daarmee hoopten zij hun achterban te behouden.[200] Zij presenteerden zich als ware hoeders van vrijheid en democratie.[201] Communistische Kamerleden werden niet alleen uitgemaakt voor 'huurlingen' en 'achterlijke papegaaien van Moskou', maar ook voor 'erfgenamen van het naziterrorisme'.[202] PvdA-Tweede Kamerlid Frans van der Goes van Naters vergeleek op 18 maart 1948 in de Tweede Kamer zonder schroom de communisten met de nationaalsocialisten anno 1940: terwijl uit het Oosten 'een zelfde massale dreiging' naderde, was 'op bijna dezelfde banken een vijfde colonne gezeten'.[203]

In dit kader vroeg Carl Romme, fractievoorzitter van de KVP in de Tweede Kamer, zijn partijgenoot en minister-president Beel per brief om enkele zichtbare anticommunistische maatregelen te treffen.[204] Beel vroeg daarom de ministers in zijn kabinet op 8 maart 'of en zo ja welke maatregelen' het kabinet moest treffen, variërend van een grondwetswijziging, strenger toezicht op vreemdelingen en 'het stimuleren van gemeenschappelijke actie van kerken, jeugdorganisaties, universiteiten tot bestrijding van het communisme'.[205] De ministers waren niet bereid rigoureuze of politiek kostbare maatregelen, zoals een partijverbod of grondwetswijziging, door te voeren. Bestaande voorzieningen en maatregelen werden voorzien van een anticommunistische deklaag. Daarbij ging het er vooral om dat het publiek zag dat de rooms-rode coalitie waakzaam en strijdbaar was tegenover het rode gevaar.[206]

Een voorbeeld van zo'n maatregel was de oprichting van het propagandaorgaan Nationaal Instituut Steun Wettig Gezag. Was dit bedoeld om oud-verzetsstrijders die in het licht van het communistische gevaar het gezag gewapenderhand wilden bijstaan (zoals de gezagsgetrouwe elementen na november 1918 dat deden), binnen de rechtsstaat te houden, in de Kamer werd hij gelegitimeerd als maatregel om te verhinderen dat een 'kleine minderheid een greep naar de macht' zou doen.[207] Het kabinet gaf er graag ruchtbaarheid aan,

bijvoorbeeld op 10 maart 1948 toen Van Maarseveen namens de regering aankondigde 'op korte termijn haar machtsapparaat zo krachtig te maken, dat het tegen extremistische uitspattingen, uit welke richting dan ook, een meer dan afdoende bescherming zou vormen'.[208]

De maatschappelijke en politieke omgeving van de Centrale Veiligheidsdienst was door deze gebeurtenissen veranderd. De geheime dienst leende zich in tegenstelling tot de zichtbare anticommunistische maatregelen niet om in de openbaarheid goede sier te maken, maar de Nederlandse burgers hadden de communistische dreiging nu scherper op het netvlies staan en het kabinet was bereid om maatregelen te treffen die tenminste de indruk wekten dat het waakzaam en strijdbaar was. Het Praagse scenario verschafte de Centrale Veiligheidsdienst een zonneklare missie: namelijk te weten komen of in Nederland een communistische machtsgreep mogelijk was. Einthoven greep zijn kans om de positie van zijn dienst in financieel en bureaucratisch opzicht te verstevigen.

Einthoven luidt de noodklok

Vlak na de machtsomwenteling in Tsjechoslowakije vroeg Beel aan Einthoven of de Centrale Veiligheidsdienst wel voldoende op de hoogte was 'van hetgeen zich achter de schermen van de Communistische Partij afspeelde en of een eventuele groep buitenlandse agitatoren in Nederland kans van slagen zou hebben bij een poging om onrust te verwekken'. Einthoven luidde de noodklok: zijn dienst was 'zeker niet in staat om op deze punten een antwoord te geven waaraan men houvast heeft'. Op 10 maart 1948 zette hij uiteen waarom niet.[209]

In de eerste plaats kampte hij met een schrijnend gebrek aan ongeveer alles, schetste Einthoven, zeker nu de begroting verder was ingeklonken. Daardoor was het voor hem onmogelijk om, zoals hem was gevraagd, uit het niets, zonder vooroorlogse documentatie of betrokkenen, een veiligheidsdienst uit de grond te stampen. Zo werkte hij met 'slechts zeven rechercheurs voor alle belangrijke onderzoeken' over het gehele land, 'waarbij zeer in het geheim personen gevolgd moesten worden, hetgeen een enorme massa tijd' kostte. Daarnaast had Einthoven een gebrek aan 'behoorlijke secretaresses', als gevolg waarvan de 'voor het *counter-intelligence*werk zeer begaafde mannen' verdronken in administratief werk.[210] Daar had de veiligheid onder te lijden, schreef Einthoven:

> De kosten voor personeel, materieel, zomede de geheime uitgaven zijn zò beknot, dat thans slechts een zeer kleine groep mensen, te enenmale onvoldoende toegerust, moeizaam bezig is de strijd aan te binden tegen een gigantische, voor niets terugdeinzende vijand, die over onbeperkte middelen beschikt.[211]

Al even hinderlijk vond Einthoven het dat hij niet de vrije hand had in de salariëring van zijn personeel. Hij moest zich aan de schalen van het departement

houden, terwijl het 'overal ter wereld onmogelijk [was] gebleken om een geheime dienst te laten functioneren met ambtenaren die precies hetzelfde verdienen als alle andere ambtenaren en daarom in het algemeen tot precies diezelfde middelmaat behoorden als alle andere ambtenaren'. Om 'kwaliteitspersoneel' te kunnen aantrekken, hanteerde Einthoven een bovengemiddeld streng selectiebeleid. Daarom vond hij het 'logisch dat de kleine groep overblijvenden dusdanig bezoldigd wordt, dat men op deze Gideonsbende ook volkomen rekenen kan'. Bovendien stonden zijn medewerkers bloot aan 'grote verleidingen', omdat een laag loon iemand vatbaar maakte voor rekrutering door de tegenstander, en tot slot was enig gevarengeld wel op zijn plaats: 'ingeval van een Russische agressie' stonden hun levens namelijk op het spel. Wees dus niet 'pennywise en poundfoolish', verzocht Einthoven Beel.[212]

Boven dit alles hing 'bovendien nog als zwaard van Damocles de mogelijkheid dat de gehele CVD werd opgeheven of overgebracht naar Justitie'. Beide scenario's kwamen voor vele medewerkers 'op hetzelfde neer, omdat zij zeker niet in Justitie-verband verder zouden werken'. Einthoven vroeg Beel dus om politieke ruggensteun in zijn strijd tegen Justitie. De ambtelijke loopgravenoorlog en de sluimerende onzekerheid over het voortbestaan van de dienst moesten nu eindelijk eens over zijn.[213]

Beel wilde wel, maar kon Einthoven niet uit de brand helpen. Aan de begroting kon pas weer na de verkiezingen van 7 juli 1948 worden gesleuteld, waarna hij mogelijk geen premier meer was, en het vraagstuk van de onderbrenging van de civiele veiligheidsdienst was geparkeerd in de commissie-Wijnveldt. Toen Jan Wijnveldt hem op 12 mei 1948 een rapport overhandigde dat Einthovens problemen met Justitie niet wegnam, was het aanstellen van een nieuwe commissie het enige wat Beel nog kon doen.[214]

Wijnveldt had in anderhalf jaar vijftig betrokkenen gehoord en kwam na 200 pagina's (exclusief bijlagen) tot de slotsom dat de kritiek op Einthoven volslagen terecht was. Einthoven was niet 'de krachtige figuur' geweest die het Bureau Nationale Veiligheid nodig had en hij had ernstige 'beleidsfouten' gemaakt. Op de vraag onder welke minister (Justitie of Binnenlandse Zaken) de dienst moest ressorteren, kwam Wijnveldt met een alternatief: na onttakeling van de Centrale Veiligheidsdienst moest een nieuwe veiligheidsdienst worden opgebouwd die, net als voor de oorlog, zou ressorteren onder de Generale Staf.[215]

In zijn begeleidende brief aan premier Beel van 12 mei 1948 onderstreepte Wijnveldt dat de bezem er bij de veiligheidsdienst grondig doorheen moest – ook door de dienstleiding, want Einthoven was in zijn optiek geheel ongeschikt als diensthoofd, een oordeel dat de commissie deels op 'eigen ervaring' met Einthoven baseerde. Wijnveldts irritatie spatte van het papier af. Hij schreef aan Beel hoe onmogelijk Einthoven zichzelf had gemaakt, alhoewel de commissie toch 'op zijn verzoek was ingesteld', ter 'eerherstel van hem in het bijzonder'. Hij ontweek vragen, verwees steevast naar meerderen en ondergeschikten in het Bureau Nationale Veiligheid en verspreidde al na een van zijn eerste verho-

ren een geschrift dat begon met de woorden 'Barbertje moet hangen', om daarmee zijn ongenoegen over het werk van Wijnveldt kenbaar te maken. Bovendien bestookte hij de commissie met 'ongepaste' brieven, waarvan Wijnveldt er één in de bijlagen deed, 'opdat de minister een duidelijk inzicht in zijn karakter kreeg'.[216] Ook nadat het toch tamelijk genuanceerde rapport hem in conceptversie was voorgelegd, schreef Einthoven in drie brieven een verweerschrift waarin hij het werk van Wijnveldt met de grond gelijkmaakte.[217]

Hier speelde meer dan Einthovens persoonlijke gekrenktheid. Het rapport leidde niet tot Einthovens eerherstel en kon evenmin gebruikt worden tegen Justitie in de slag om het binnenlandse inlichtingenwerk. Beel schoot Einthoven te hulp. Hij hield Wijnveldts rapport, waarvan 'in de avonduren' slechts vijf exemplaren waren getypt, die steeds werden opgeborgen,[218] en begeleidende brief voor zichzelf en stuurde de de minister van Justitie Johannes van Maarseveen, minister van Binnenlandse Zaken Piet Witteman en minister van Oorlog Alexander Fiévez, op 16 juni 1948 alleen de samenvatting van twaalf pagina's. In zijn brief vatte Beel samen wat in zijn ogen de belangrijkste bevindingen waren, om op basis daarvan te concluderen dat het nodig was nóg een commissie in te stellen.[219] Die moest Wijnveldts werk overdoen.[220]

De ministers gingen hiermee akkoord, maar stuurden ieder hun hoogste ambtenaren om een vinger aan de pols te houden. De commissie bestond uit chef-marinestaf Edzard van Holthe, de chef van de Generale Staf Hendrik Kruls en de secretaris-generaal van Justitie Jan Tenkink; de voorzittershamer was voor de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, Max Prinsen. Ten slotte vaardigde ook Beel zijn hoogste ambtenaar af: raadsadviseur in Algemene Dienst Cees Fock.[221] Einthovens klaagzang over de dreigende opheffing van zijn dienst had dus gewerkt. Met Beels hulp had hij nu de wind in de zeilen.[222]

Op 7 augustus 1948 maakte Beel echter plaats voor PvdA-kopstuk Willem Drees. De KVP had de verkiezingen met 32 zetels gewonnen en zou met de sociaaldemocraten (27 zetels) een kabinet gaan vormen. Deze rooms-rode kabinetten onder leiding van premier Drees regeerden tot 22 december 1958.[223] Drees beschouwde de Centrale Veiligheidsdienst, waarvoor hij als premier verantwoordelijk was, in tijden van de communistische dreiging wel als 'onmisbaar', maar was niet van plan deze uit te rusten met buitengewone bevoegdheden: hij wilde strijden 'met de middelen der democratie' en niet met 'dictatoriale methodes'.[224] Bovendien vond de premier dat het inlichtingenwerk niet te veel mocht kosten.[225] Voor zover Drees dus invloed uitoefende, was die temperend. Ondanks de toegenomen maatschappelijke en politieke bereidheid om op te treden tegen het communisme, viel voor Einthoven van de regering weinig hulp te verwachten.[226]

POLITICI GEVEN DE VEILIGHEIDSDIENST EEN ZEKERE BASIS, 1949-1952

Opmerkelijk genoeg gunde juist premier Drees Einthovens veiligheidsdienst een jaar later een ruimere begroting en een zekere plaats in het politiek-bestuurlijke veld. Daar waren twee redenen voor: het lidmaatschap van de NAVO en het rapport-Prinsen. Onder invloed van de Marshallhulp, die Nederland verplichtte tot blokvorming, en het Indiëbeleid dat Nederland in een geïsoleerde internationale positie had gebracht, voegde Nederland zich in maart 1948 bij het militaire bondgenootschap met Frankrijk, Groot-Brittannië, België en Luxemburg. Dit was de West-Europese Unie. Dat ging per 4 april 1949 op in de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO).[227] In de woorden van minister van Buitenlandse Zaken Dirk Stikker verplichtte Nederland zich daarmee 'agressie te keren, gelijk wij ook schouder aan schouder staan in ons vast besluit anderen niet aan te vallen'.[228]

Dat lidmaatschap bracht 'eisen van hogere interne beveiliging van het Staatsapparaat' met zich mee.[229] Zoals in ieder land moest een *national security authority* worden aangewezen die verantwoordelijk was voor de beveiliging van geheime militaire informatie van het bondgenootschap. Een goed beveiligingsregime verhinderde dat het overheids- en defensieapparaat geïnfiltreerd zou worden door spionnen van de tegenstander.[230] Omdat de Centrale Veiligheidsdienst toch verantwoordelijk was voor de 'beveiliging van de aan de overheid toevertrouwde geheimen', lag het voor de hand om deze ook te belasten met de beveiliging van NAVO-geheimen.[231] De veiligheidsdienst moest nu 'niet alleen onze eigen geheimen bewaren maar ook die van bondgenoten', aldus Einthoven; een 'uiterst geheim NATO-stuk' kon een spion nu immers in vijftien of zestien verschillende landen van Europa stelen'.[232] Middels screening, contra-inlichtingenwerk, advisering over veiligheidsfuncties en materiële beveiliging, rubricering van staatsgevoelig materiaal en politieke antecedentenonderzoeken probeerde de veiligheidsdienst dat te voorkomen.[233]

Met de toenmalige bezetting van de voor beveiliging verantwoordelijke 'Afdeling D' kon Einthoven daar onmogelijk serieus werk van maken.[234] 'De noodzakelijke uitbreiding van de Centrale Veiligheidsdienst' kon daarom volgens Drees niet uitblijven. Om 'in het huidige tijdsbestel' aan deze beveiligingseisen te kunnen voldoen, vroeg Drees op 4 juni 1949 aan de Tweede Kamer Einthoven toe te staan de personele en algemene uitgaven tussentijds te verhogen met 200.000 gulden.[235] Een nieuwe trend was geboren, want vanaf dat moment groeide de begroting van de dienst jaarlijks aanzienlijk, tot zo'n 3,4 miljoen gulden begin jaren vijftig.[236] Daarmee kon Einthoven ongeveer zeshonderd mensen aanstellen.[237]

Drees' nadruk op 'beveiliging' droeg een interessante accentverschuiving in zich. Impliciet plaatste de premier de beveiligingstaak boven de meer tot de verbeelding sprekende contra-inlichtingenwerkzaamheden die de oprich-

ters van de Centrale Veiligheidsdienst voor ogen hadden gestaan. Natuurlijk waren de beveiligingsmaatregelen bedoeld om te verhinderen dat buitenlandse inlichtingenofficieren in Nederland schade konden aanrichten, maar de nadruk op het beveiligingswerk had iets ontnuchterends en zakelijks. Terwijl de missie nu in feite opgerekt was tot de verdediging van het NAVO-bondgenootschap, waarmee Einthoven bevestigd zag dat zijn veiligheidsdienst een geopolitieke strijd tegen het communisme voerde, beschouwde Drees de ophoging van de begroting als organisatorische maatregel waartoe het NAVO-lidmaatschap verplichtte.

Vanuit diezelfde zakelijkheid zou Drees op 8 augustus 1949 bovendien Einthovens zorgen over het voorbestaan van zijn dienst wegnemen. Met de instelling van Koninklijk Besluit nummer 51, 'houdende nadere regelen met betrekking tot de organisatie, de werkwijze, de taak en de samenwerking van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten', besliste het kabinet de veiligheidsdienst definitief onder te brengen bij de minister van Binnenlandse Zaken.[238]

Drie omstandigheden verklaren deze beslissing over de positionering van de veiligheidsdienst. Eerst en vooral was dit het rapport-Prinsen. Het telde slechts 28 pagina's en liet aan duidelijkheid niets te wensen over. Prinsen meende dat de taak van de veiligheidsdienst gelegen was in het informeren van de regering over 'elk streven, elke propaganda, alle toestanden en alle handelingen met de daarbij aangewende beschikbare middelen' die 'openbare orde, rust en veiligheid in het Koninkrijk' in gevaar brachten.[239] Opvallend genoeg werd de democratie hierbij niet met name genoemd. Bij de 'onderhavige materie' ging het in de kern om 'waarnemen en registreren', dus 'strafrechtelijke belangen speelden een secundaire rol'. Sterker nog, overgaan tot vervolging maakte het onmogelijk 'nieuwe vertakkingen en verhoudingen' op het spoor te komen, waarmee Prinsen een essentieel onderscheid aanbracht tussen politiek inlichtingen- en politieel opsporingswerk. Qua positionering sprak Prinsen daarom de voorkeur uit voor Binnenlandse Zaken.[240]

Deze kraakheldere aanbeveling was niet zonder politiek-ambtelijke manipulatie in het rapport terechtgekomen. De justitiële claims op het binnenlandse inlichtingenwerk gingen nu immers van tafel, Tenkinks verzet ten spijt. Tenkink had op basis van de eerdergenoemde argumenten vurig betoogd dat de rechtsstaat ten onder zou gaan als Binnenlandse Zaken de veiligheidsdienst onder zich zou krijgen.[241] Maar Tenkink vond Fock tegenover zich, die slechte ervaringen met de procureurs-generaal had en een veiligheidsdienst onder Binnenlandse Zaken prefereerde.[242] Het lijkt erop dat Fock Tenkinks claims omzeilde door 'inlichtingen' een andere betekenis te geven: bij inlichtingen draaide het om het in een vroeg stadium waarschuwen van de regering, betoogde Fock, en dat was niet het exclusieve domein van Justitie. In het conceptrapport van 1 september 1948 werd dan ook benadrukt dat 'er bijna nimmer strafbaarheid aanwezig was in het inlichtingenwerk'.[243] Omdat Kruls en Holthe zich afzijdig hielden én omdat Fock als hoge ambtenaar op Algemene Zaken – per 1 november

1949 zou hij secretaris-generaal worden – Drees' zegen kreeg, wist Fock het advies van de commissie-Prinsen die kant op te duwen.[244]

Een tweede verklarende factor was Drees' acceptatie van deze keuze. Het wekt verbazing dat Drees überhaupt zo gemakkelijk het bestaan van een veiligheidsdienst in de democratische rechtsstaat aanvaardde. Terwijl Einthoven Beel volgens Engelen 'in zijn zak had',[245] had Drees zijn reserves tegenover Einthoven. Net als veel partijgenoten had Drees er weinig vertrouwen in dat Einthoven met zijn autoritaire en rechts-conservatieve opvattingen en Unieverleden over voldoende politiek onderscheidingsvermogen beschikte om zo'n staatsgevoelig apparaat als een veiligheidsdienst te leiden. Door de affaire-Sanders had Einthoven bovendien de verdenking van machtsmisbruik op zich geladen.[246] Misschien werd de partij bovendien geplaagd door de herinnering aan het interbellum, waarin de sociaaldemocratie een object van aandacht van de veiligheidsdienst was geweest. Volgens PvdA-Kamerlid Frans Goedhart herhaalde de geschiedenis zich, want Einthoven weerde – uit wantrouwen – sociaaldemocraten uit de gelederen van zijn dienst, wist hij.[247]

Naast deze partijpolitieke bedenkingen tegen de veiligheidsdienst, koesterde Drees persoonlijke bedenkingen tegen Einthoven. Het diensthoofd en de premier konden niet goed met elkaar overweg. Drees, die veel zakelijker was dan de weinig politiek gevoelige 'doordouwer' Einthoven, had nauwelijks interesse in het inlichtingenwerk,[248] waar Einthoven op zijn beurt weer niets van snapte.[249] Op zeker moment weigerde Drees Einthoven nog langer persoonlijk te ontvangen.[250]

Dat Drees het bestaan van de veiligheidsdienst aanvaardde én Einthoven ter wille was met een overbrenging van zijn dienst naar Binnenlandse Zaken, kan verklaard worden uit het feit dat binnen de PvdA een anticommunistische stroming ontstond, die meende dat de democratie vastberaden beschermd diende te worden, zij het met wettelijke middelen. Deze PvdA'ers steunden ook de anticommunistische maatregelen die tussen 1948 en 1952 zouden worden geïntroduceerd, zoals het uitsluiten van CPN-afgevaardigden van sommige Kamercommissies. Deze sociaaldemocraten meenden ook dat de democratie bedreigd werd door communistische samenzweringen en dat daarom een goed werkende veiligheidsdienst noodzakelijk was.[251] Het lijkt er niet op dat Drees werkelijk vreesde voor een militaire opmars van de Sovjet-Unie, al dan niet gepaard gaand met communistische agitatie, maar in de Eerste en Tweede Kamer heeft hij het bestaan van de veiligheidsdienst wel steeds in dat verband verdedigd. In het licht van het communisme vond Drees dat de democratie toch op zijn minst moest trachten zich op de hoogte te houden van wat voor staat en samenleving gevaarlijk was.[252]

Een andere reden voor Drees' aanvaarding van de veiligheidsdienst was mogelijk het rapport-Wijnveldt, dat Einthoven in ieder geval vrijpleitte van machtsmisbruik bij het Bureau Nationale Veiligheid. Einthoven had beleidsfouten gemaakt, maar de verdenking dat hij inlichtingen had ingewonnen

over zijn tegenstanders bij het BNV, werd ongegrond verklaard. Drees had met Einthoven daarover doorgesproken en vond dat zijn naam gezuiverd was. Dat Einthoven zijn positie als diensthoofd zou misbruiken, geloofde hij dus niet langer.[253]

De belangrijkste verklaring voor Drees' acceptatie van de veiligheidsdienst was misschien wel gelegen in zijn geringschatting van het werk van de dienst. In ieder Kamerdebat relativeerde hij over de taak en omvang van de veiligheidsdienst. Hij noemde de inspanningen op binnenlands veiligheidsterrein 'bescheiden' en nuanceerde steevast het belang ervan.[254] Dat die bescheiden dienst nu onder Binnenlandse Zaken kwam te werken, kon Drees alleen maar toejuichen. Dit betekende dat hij als premier niet langer verantwoordelijk was voor de veiligheidsdienst en daarom niet langer met die, in zijn ogen, moeilijke Einthoven hoefde samen te werken.[255] Bovendien, verklaarde hij jaren later in een interview, vond hij dat het overhevelen van de veiligheidsdienst naar Binnenlandse Zaken voor de hand lag. De dienst werkte immers 'voor een groot deel op basis van politierapporten'. En de gemeentepolitie viel al onder Binnenlandse Zaken.[256] Op 28 februari 1949 stelde Drees, zeer waarschijnlijk daartoe aangezet door Fock, dan ook graag voor om de adviezen van de commissie-Prinsen in een Koninklijk Besluit om te zetten.[257]

Dat behalve Drees ook de overige ministers van het kabinet deze oplossing aanvaardden, valt te verklaren vanuit de Nederlandse politieke cultuur – een derde factor. De meeste minister-presidenten hebben in Nederland naar binnen en buiten toe een rol vervuld van *primus inter pares*; zij traden vooral coordinerend op, zo ook Drees.[258] Op de verschillende departementen, van Justitie tot Onderwijs, waren de betreffende ministers heer en meester.[259] Prinsen beklemtoonde daarom in het rapport dat ieder departement eigen inlichtingenbelangen had. Om daaraan tegemoet te komen, stond het hun vrij om eigen inlichtingen- en veiligheidsdiensten op te richten. Drees kon dat geen van de ministers verbieden.[260] Ook de Justitiële 'inlichtingendienst' die parallel aan de Centrale Veiligheidsdienst was opgezet, werd niet verboden.[261] Dat de veiligheidsdienst nu onder Binnenlandse Zaken kwam te vallen, betekende niet dat andere diensten nu ophielden te bestaan. Naast de Centrale Veiligheidsdienst waren er de Militaire Inlichtingendienst Binnenland (GS3B), de Militaire Inlichtingendienst Buitenland (GS3A), de Marine Inlichtingendienst, de Buitenlandse Inlichtingendienst en de Justitiële Inlichtingendienst. Zolang deze ministeriële autonomie in tact bleef, was het voor de ministers gemakkelijker om deze regeling te accepteren.[262]

Toen de knoop was doorgehakt en Tenkink zijn verlies tegenover Van Maarseveen had toegegeven,[263] droeg deze departementale gelijkheid bij aan de acceptatie van het besluit om de veiligheidsdienst bij Binnenlandse Zaken onder te brengen. In de ministerraad van 11 april 1949 rezen nog wel enkele justitiële bezwaren, onder meer over de omgang met strafbare feiten binnen de veiligheidsdienst, maar Prinsens voorstel om de veiligheidsdienst bij Binnenlandse

Zaken onder te brengen stond niet ter discussie.[264] In de ambtelijke afstemming over de precieze formuleringen van het Koninklijk Besluit maakte Justitie het Einthoven nog moeilijk, bijvoorbeeld door voor te stellen de veiligheidsdienst een '*be*veiligingsdienst' te noemen om zo de beperkte taakopvatting beter weer te geven.[265]

Maar als Drees het predicaat 'Centrale', dat een eventuele leidende rol van Binnenlandse Zaken in het inlichtingenwezen veronderstelde, zou vervangen door het woord 'Binnenlandse', zou de oplossing politiek aanvaard worden. De Binnenlandse Veiligheidsdienst werd een van de diensten in het Nederlandse bestel, naast de Buitenlandse Inlichtingendienst, de Marine Inlichtingendienst en de Militaire Inlichtingendienst.[266] Twee jaar later voegde de Luchtmacht daar zijn eigen stafdienst aan toe.[267]

Justitie had nog één troef in handen. Na de ambtelijke strijd om de komma's en punten moest de Raad van State zich over het advies uitspreken. Daarin zetelde sinds 1945 de voormalige secretaris-generaal van Justitie Johannes van Angeren, pleitbezorger van een veiligheidsdienst bij Justitie van het eerste uur. Teruggrijpend op het rapport-Wijnveldt schreef hij op 21 juni een vernietigend advies.[268] Fock sloeg terug in een 21 pagina's tellende brief, die op 30 juli namens Drees naar koningin Juliana ging. Daarin weerlegde hij stuk voor stuk en heel uitvoerig ieder bezwaar.[269] Die brief overtuigde het kabinet en de vorstin. Juliana ondertekende het Koninklijk Besluit op 8 augustus 1949.[270]

Hiermee had Einthoven, ondanks zijn slechte verstandhouding met de premier, van Drees gekregen waar hij Beel om had gevraagd: een ruimere begroting en politieke rugdekking, bekrachtigd door een Koninklijk Besluit. Dit besluit bepaalde niet alleen dat de veiligheidsdienst nu onder Binnenlandse Zaken werd gepositioneerd, maar omschreef ook zeer globaal wat de missie van de veiligheidsdienst zou moeten zijn, te weten: het inwinnen van gegevens 'omtrent personen die staatsgevaarlijke activiteiten verrichten, en over extremistische stromingen', het bevorderen van veiligheidsmaatregelen, het verrichten van 'al hetgeen noodzakelijk is voor een goed functioneren van de dienst' (een juridische restcategorie), het bevorderen van veiligheidsmaatregelen en het onderhouden van verbindingen met buitenlandse inlichtingen- en veiligheidsorganisaties.[271] Hoewel Drees de veiligheidsdienst in de Kamer had afgeschilderd als een zakelijke en administratieve 'beveiligingsdienst', boden de elastische formuleringen in het Koninklijk Besluit Einthoven alle ruimte om naar eigen inzicht de dreigingspercepties, organisatiestructuur en werkwijze van de veiligheidsdienst verder vorm te geven.[272]

Einthoven vindt zijn weg in zijn ambtelijke omgeving

Daar kwam Einthoven voorlopig niet aan toe. Het Koninklijk Besluit verplichtte het Openbaar Ministerie, de procureurs-generaal, Gemeente- en Rijkspolitie en de Koninklijke Marechaussee 'onverwijld mededeling te doen' aan

de BVD van relevante 'te hunner kennis komende feiten en gegevens'.[273] Dat liet op papier niets aan duidelijkheid te wensen over, maar in de praktijk moest Einthoven dat afdwingen. Om deze spelers überhaupt van die verplichting op de hoogte te stellen, zond Prinsen een gedrukt exemplaar van het Koninklijk Besluit aan de commissarissen van de Koningin in de twaalf provincies, die deze vervolgens konden doorsturen aan de korpschefs van de Gemeentepolitie, burgemeesters en procureurs-generaal.[274] Dat was een gevoelige aangelegenheid. Alleen al de circulaire die Prinsen bij het Koninklijk Besluit voegde, waarin hij de werkwijze en taakopdracht van de Binnenlandse Veiligheidsdienst beschreef, wakkerde onder meer bij de commissarissen van de Koningin de angst aan dat hun 'positie op het terrein van openbare orde en rust' in gevaar kwam.[275] Minister van Binnenlandse Zaken Frans Teulings, die sinds 20 september 1949 verantwoordelijk was voor de Binnenlandse Veiligheidsdienst, probeerde het binnenlands bestuur gerust te stellen. Eind 1950 schreef hij de commissarissen dat de Binnenlandse Veiligheidsdienst niet meer was dan een aanvulling op de bestaande autoriteiten: een 'ambtelijk apparaat van beperkte opzet en omvang' dat slechts 'adviezen' kon uitbrengen.[276]

Daarna was Einthoven aan zet. Hij trachtte met actief relatiebeheer de betrekkingen binnen het binnenlands veiligheidsterrein te stroomlijnen. Vanaf 1950 schoof hij iedere maand bij de vergaderingen van de procureurs-generaal aan, meestal samen met een andere hoge BVD-ambtenaar.[277] Om de justitiële zorgen om de omgang met strafbare feiten weg te nemen, nam Einthoven bovendien W.J.T. Serraris in dienst, iemand die voorheen bij het Openbaar Ministerie had gewerkt.[278] En ten slotte, om de samenwerking met de gemeentelijke en rijkspolitiekorpsen te verbeteren – immers, de Binnenlandse Veiligheidsdienst stelde zich met instructies en circulaires nu imperatiever op dan voor de oorlog[279] – organiseerde Einthoven bijeenkomsten met de politieverbindingen, zoals Van Oorschot en Rooseboom dat vóór de oorlog hadden gedaan.[280]

Dit leidde op langere termijn tot goede samenwerkingsrelaties, maar op korte termijn raakte Einthoven hierdoor geregeld verwikkeld in bureaucratische worstelingen. De introductie van het Koninklijk Besluit formaliseerde immers, geheel in lijn met de gelijkwaardige politiek-bestuurlijke verhoudingen, een zeer versnipperd inlichtingen- en veiligheidsbestel. Geen van de diensten had een centrale of hiërarchische positie. Dat was een recept voor eindeloze competentiegeschillen. De opstellers van het Koninklijk Besluit zagen dat wel aankomen en daarom richtten zij de 'Commissie van coördinatie voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten' op. Hierin hadden de diensthoofden en enkele hoge ambtenaren zitting. Drees was voorzitter, maar droeg na de eerste bijeenkomst op 11 oktober 1949 de voorzittersrol over aan staatssecretaris van Oorlog Wim Fockema Andreae.[281]

Drees hoopte dat de bijeenkomsten van de coördinatiecommissie zouden leiden tot betere 'contactmethoden' en een betere coördinatie van 'bestaande werkzaamheden' om zo 'een doelmatige werkwijze' te bevorderen. Hij druk-

te de diensten op het hart 'deviezen en mensen' te besparen en zich te hoeden voor 'perfectionisme': iedereen moest zich steeds afvragen of 'de informatie die hij verzamelde werkelijk van nut was voor Nederland of de Westerse Unie'. 'Doublures' moesten voorkomen worden: zouden de Buitenlandse Inlichtingendienst en de militaire inlichtingendiensten in dat kader hun activiteiten in het buitenland kunnen samenvoegen?[282]

Drees' door kostenbesparing ingegeven oproep tot nauwe samenwerking was niet besteed aan de hoofden van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten. De commissie veranderde in een arena voor het uitvechten van competentiegeschillen.[283] Voor Einthoven werd de coördinatiecommissie de plaats om offensief en defensief zijn greep op het binnenlandse veiligheidsterrein te verstevigen. Er viel nogal wat te steggelen. Niet alleen werd de commissie de plaats bij uitstek om competentiegeschillen met de Buitenlandse Inlichtingendienst en de militaire inlichtingendiensten uit te vechten, maar ook persoonlijke ambities waren dikwijls aanleiding voor verhitte discussies in de commissie. Fock en Einthoven stonden bijvoorbeeld op slechte voet met elkaar. Hoewel zij vlak na de oorlog nog eendrachtig het Nederlandse inlichtingenbestel hadden uitgetekend, botsten hun persoonlijke ambities en autoritaire karakters in de jaren daarop zeer geregeld.[284]

Einthovens eerste gevecht in de commissie was dat tegen het 'gewroet van particuliere inlichtingendiensten'.[285] Hij doelde op particulieren, meestal oud-verzetsstrijders, die het gezag in tijden van communistische dreiging wilden bijstaan met inlichtingenwerk en propagandawerk, met als bekendste voorbeeld de Stichting Opleiding Arbeidskrachten Nederland van Aard Hacke.[286] Het kabinet was daar niet principieel op tegen.[287] Hacke, die in 1948 zijn positie als directeur-generaal van de Arbeid had ingeruild voor het voorzitterschap van de Ziekenfondsraad, onderhield nauwe banden met politici.[288] Einthoven vond Hacke en zijn medewerkers daarentegen 'oplichters' die tegen forse betaling werk deden dat zijn dienst zou moeten doen en pleitte voor een einde aan deze 'beunhazerij op het stuk van de bestrijding van het communisme'.[289] Terwijl Fockema Andreae op 27 januari 1950 zei dat de particulieren konden helpen de 'waakzaamheid tegenover het communisme te verhogen', vond Einthoven dat een taak van de overheid. Hij pleitte voor zichtbare regeringsmaatregelen tegen het communisme, zoals het kabinet die na de Praagse Coup invoerde. Fockema Andreae verzocht Einthoven, als hij daar zo'n uitgesproken opvatting over had, zijn ideeën op papier te zetten.[290]

Einthoven, die grote interesse had in het vraagstuk van 'geestelijke weerbaarheid',[291] greep die kans met beide handen aan. In aansluiting op een nota van Buitenlandse Zaken over de inschakeling van het paspoorten- en visuminstrument in de strijd tegen het communisme, stelde hij voor om over te gaan tot 'positieve, deskundig verzorgde contrapropaganda'.[292] Het was nodig om de Nederlandse bevolking te 'immuniseren' tegen 'hetgeen straks wellicht door de communistische belagers aan propaganda zal worden losgelaten'.[293] Met cursus-

sen burgerschapskunde, radio-uitzendingen, perspublicaties en aanplakbiljetten moest het kabinet daarom, 'door op juiste wijze de frappante gebeurtenissen in de communistische wereld af te beelden', de 'gedachte aan de boven de westerse samenleving hangende bedreiging levendig houden'.[294]

'Geslepen tegenstanders' zouden die maatregelen heus weten te omzeilen, wist Einthoven, maar het ging erom 'het loyale deel der bevolking' te laten zien dat de regering tegenover 'de belagers' van de democratie een 'principieel en vastberaden standpunt' innam.[295] Daar waren de overige leden van de coördinatiecommissie niet zo van overtuigd. In een lauwe ontvangst wierpen zij allerhande praktische en inhoudelijke bezwaren op tegen Einthovens voorstel. Voorzitter Fockema Andreae geloofde zelfs dat 'zoveel opzienbarende maatregelen' onnodig waren, aangezien de burger 'de communistische affaire in de grond' toch wel 'griezelig' vond.[296] Omdat Drees' rechterhand Fock wist dat de premier tegen dit soort 'hersenspoeling' gekant was, legde hij de nota niet eens op zijn bureau.[297]

In defensief opzicht was Einthoven in de arena van de coördinatiecommissie succesvoller. Begin jaren vijftig merkte Einthoven bijvoorbeeld dat de Grensveiligheidsdienst – ook wel 'Sectie 2-2' genoemd, die als dienst van de Koninklijke Marechaussee aan de grenzen, in havens en op vliegvelden reisgegevens verzamelde in het kader van de grensbewaking – 'geheel zelfstandige inlichtingenoperaties uitvoerde, zonder enige aanwijsbare connexiteit met de politiaire grensbewaking'.[298] Hoewel Einthoven met het hoofd van deze dienst, majoor R.A. baron Heeckeren van Brandsenburg, op goede voet stond, kwamen hiermee BVD-operaties in gevaar.[299] Wat de Grensveiligheidsdienst deed, was 'in regelrechte strijd' met het Koninklijk Besluit, zei Einthoven op 20 april 1951 tegen de coördinatiecommissie. In dat besluit was immers vastgelegd dat de geheime diensten 'generlei executieve bevoegdheden' bezaten.[300] De Marechaussee had die wel en daarmee betrad het kabinet 'glibberig terrein', aldus Einthoven. Insinuerend dat hiermee een politieke politie kon ontstaan, stelde hij een 'strikte interpretatie' van het besluit voor.[301] De coördinatiecommissie ging akkoord. Als Heeckeren van Brandsenburg nog een operatie buiten de grensgebieden, op vliegvelden en bij havens wilde runnen, moest hij voortaan Einthoven om toestemming vragen.[302]

Dat Einthoven op binnenlands veiligheidsterrein, in tegenstelling tot enkele jaren daarvoor, steeds daadkrachtiger ging optreden, had nog een andere oorzaak: twee maatregelen waartoe het eerste kabinet-Drees in het kielzog van de Praagse machtsgreep had besloten, werden nu van kracht. De eerste daarvan was het Ambtenarenverbod, dat in november 1950 door de ministerraad principieel werd aanvaard, maar pas in 1952 in praktijk werd gebracht. Feitelijk ging het hierbij om het hernieuwen van een maatregel uit begin jaren dertig (zie vorig hoofdstuk), namelijk lid 2 van artikel 97B van het Algemeen Rijksambtenarenreglement, waarin een lijst met verboden verenigingen voor rijksambtenaren en één voor defensiepersoneel waren opgenomen. In het interbellum had daar een keur

aan extreemlinkse organisaties op gestaan (waartoe tot de oorlog ook de sociaaldemocratische organisaties werden gerekend) en vanaf 1933 ook extreemrechtse. Nu was het idee om daar louter communistische organisaties op te zetten.[303]

Einthoven gaf in juni 1950 aan dat hij dit geen gek plan vond, want immers ook de militaire bondgenoten adviseerden om 'bepaalde staatsgevaarlijke personen uit ambtelijke posities te weren'.[304] Drees vond echter dat er grote bezwaren aan het voorstel kleefden, met name ten aanzien van de rechtsgrond. Burgers konden een baan verliezen of mislopen op basis van geheime informatie, zonder beroepsmogelijkheid. Daarom liet hij het een tijd in zijn bureaula liggen.[305] In het jaar daarop spoorde Fock Drees aan om een nieuwe lijst van organisaties op te stellen, wat hij uiteindelijk in 1952 deed. Ook hier was de maatregel, gezien Drees' toelichting in de Kamer, er vooral op gericht aan te tonen dat het kabinet waakzaam was tegenover 'het communistische gevaar en de intriges'. De maatregel was bedoeld om 'ondermijnende invloeden in het staatsbestel, zeker in het korps ambtenaren, te weren'.[306]

De andere maatregel die voor de veiligheidsdienst van belang zou worden, was het in 1952 aangenomen wetsvoorstel Buitengewone bevoegdheden burgerlijk gezag (de uiteindelijke Wbbbg, die later in dit hoofdstuk nog aan bod komt). De wet, die voortvloeide uit onvrede over het functioneren van het Militair Gezag in de overgangstijd, was gericht op de verbetering van de grondwettelijke voorzieningen tijdens de staat van oorlog en de staat van beleg. Daartoe werd een burgerlijke uitzonderingstoestand ingelast.[307] Na Praag kreeg echter ook deze maatregel een anticommunistische deklaag: hij werd aan het parlement verkocht als een maatregel die de overheid in staat zou stellen om snel en adequaat te kunnen reageren als de communisten hun revolutie zouden beginnen.[308]

Ondanks het feit dat beide maatregelen net als de andere voornoemde initiatieven vooral bedoeld waren om het publiek te laten zien dat het kabinet waakzaam was tegenover de communistische dreiging, moesten ze wel worden geïmplementeerd, en dat gaf de Binnenlandse Veiligheidsdienst een additionele bestaansgrond. Voor beide regelingen waren namelijk betrouwbare inlichtingen nodig. Het Ambtenarenverbod kon alleen worden geëffectueerd als ergens uit bleek dat iemand lid was van een van de voor ambtenaren verboden organisaties; alleen op basis van dat soort gegevens, die de veiligheidsdienst moest aanleveren, kon de betrokken minister ambtenaren ontslaan of sollicitanten een betrekking in Rijksdienst weigeren.[309] In artikel 24 van de Wet buitengewone bevoegdheden stond bovendien dat de minister van Binnenlandse Zaken tijdens de burgerlijke uitzonderingstoestand personen kon interneren 'van wie het ernstig vermoeden bestond' dat zij de 'openbare orde, rust of veiligheid in gevaar zouden brengen'. De informatie op basis waarvan de minister dat vermoeden kon koesteren, werd hem aangeleverd door de BVD.[310] De dienst stelde hiervoor zogenoemde 'diepvrieslijsten', later 'porseleinlijsten' op.[311]

Beide maatregelen verschaften de Binnenlandse Veiligheidsdienst enerzijds een meer solide grond onder de voeten, omdat nu ook buiten het Koninklijk

Besluit om een wettelijke taak voor de dienst was bedacht. Anderzijds rechtvaardigden zij Einthovens ambitie om volledige grip te krijgen op het communisme in Nederland. Voor een correcte implementatie van het Ambtenarenverbod en de diepvrieslijsten moest de veiligheidsdienst immers in feite alle leden van communistische organisaties bij naam kennen. Pas als die administratie compleet was, kon de dienst met zekerheid zeggen dat er geen communisten op gevoelige plekken in het overheidsapparaat terecht konden komen. Bovendien kon hij dan beschikken over een volledig overzicht van alle staatsgevaarlijke personen, zodat die bij een eventuele revolutie van hun bed gelicht konden worden.[312]

Na de introductie van het Koninklijk Besluit kon Einthoven dus de medewerking van alle spelers op binnenlands veiligheidsterrein afdwingen. Dat deed hij ook als hij dat nodig achtte. Op ambtelijk niveau haalde hij de banden met de procureurs-generaal en de politiekorpsen aan, terwijl hij de coördinatiecommissie gebruikte om zijn grip op het veiligheidsterrein te versterken. Het lukte hem niet om Drees tot contrapropaganda te bewegen, maar wel om indringers, zoals de particuliere diensten en de Grensveiligheidsdienst, van zijn terrein te verjagen. Doordat begin jaren vijftig bovendien het Ambtenarenverbod en de Wet buitengewone bevoegdheden van kracht werden, werd Einthovens dienst binnen de beschutting van bestuur en bureaucratie steeds sterker.

Een geheim Koninklijk Besluit

In het publieke domein stond de veiligheidsdienst daarentegen veel minder sterk. Het publieke gezicht van de veiligheidsdienst speelde in de overwegingen van de bij het inlichtingenwerk betrokken politici helemaal geen rol. Naoorlogse kabinetten regelden de instelling van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, zoals die van de Centrale Veiligheidsdienst in april 1946, per confidentieel Koninklijk Besluit: de Kamer werd van tevoren niet geraadpleegd, maar achteraf wel geïnformeerd over de strekking ervan. Herhaalde verzoeken om het geheime Koninklijk Besluit van de CVD te openbaren – deze pasten 'immers niet in een rechtsstaat', vond CHU-Tweede Kamerlid Beernink –, werden ter zijde geschoven.[313]

Toen het confidentiële Koninklijk Besluit nummer 51 al dan niet opzettelijk in de memorie van antwoord op de rijksbegroting voor 1950 aan de Eerste Kamer werd genoemd, voerde het parlement de druk op. De Eerste Kamer vroeg zich op 10 augustus af of er nog meer geheimen waren waar zij niet van wist: de oprichting van de veiligheidsdienst deed 'niet prettig aan' en had 'bij wet moeten gebeuren', niet 'in volslagen geheimzinnigheid'.[314]

Drees rechtvaardigde de geheimhouding door te wijzen op de zeer beperkte taakopvatting van de veiligheidsdienst. Op 27 september 1949 zei hij de Tweede Kamer, die al even kritisch was, dat zij zich een te grote voorstelling maakte van het werk van de veiligheidsdienst. Deze beoogde 'slechts inlichtingen te

verzamelen' die van belang waren voor 'de algemene landspolitiek of de veiligheid van de Staat'.[315] De veiligheidsdienst had uitdrukkelijk geen 'executieve bevoegdheden'.[316] Het besluit was daarom 'geenszins een de burger bindende regeling', maar een 'administratief-organisatorische regeling'. Dat zouden ook Drees' opvolgers benadrukken.[317] De burger kwam in de hele vergelijking dus niet voor; de oprichting van de Binnenlandse Veiligheidsdienst was een maatregel door de regering, voor de regering.[318]

Drees vond om dezelfde reden 'de vraag van een al of niet geheim besluit' van 'geringe betekenis'. Op 27 september 1949 zei hij tegen de Tweede Kamer dat het besluit weinig bevatte 'dat niet gepubliceerd kon worden'.[319] Zijn rechterhand Fock was echter tegenstander van publicatie, omdat daarmee het bestaan van de Buitenlandse Inlichtingendienst publiek werd. Bij publicatie van het Koninklijk Besluit zou Nederland dus toegeven in het buitenland te spioneren. Dat deed geen enkel land, zelfs 'Amerika niet, waar vrijwel alles aan de grote klok werd gehangen', schreef Fock.[320]

Einthoven betoogde daarentegen dat het besluit al niet meer echt geheim was: enkele exemplaren waren naar verluidt bij de Landsdrukkerij gestolen. Bovendien had de minister van Binnenlandse Zaken, sinds 20 september 1949 Frans Teulings, via de commissarissen van de Koningin aan 125 burgemeesters een exemplaar toegestuurd. Einthoven hoopte daarnaast met de openbaring van het besluit de kritiek in het parlement te verstommen, die in zijn optiek ook oplaaide binnen partijen 'wier aanhangers vertrouwen dienden te hebben in de BVD'.[321]

Fock was het daar wel mee eens. Hij vond het zeer bezwaarlijk dat 'ook andere dan de communistische fracties zouden doorgaan, telkens wanneer de gelegenheid zich hiertoe opende, stekelige opmerkingen te lanceren aan het adres van de Binnenlandse Veiligheidsdienst'.[322] Maar in volledige openbaarmaking zag hij geen oplossing. Op 17 oktober 1949 had hij een alternatief voorgesteld:

> Men snoert naar mijn mening de mond der Kamers veel effectiever door vertrouwelijke voorlichting van de fractie-voorzitters en desnoods neerlegging van het Besluit ter Griffie ter vertrouwelijke inlichting van alle leden.[323]

Focks voorstel werd omarmd, maar het beoogde effect – een parlement dat zweeg over de veiligheidsdienst – bleef uit.[324] Sterker nog, de kritiek werd feller dan ooit. Voorheen was de aandacht beperkt tot incidenten zoals de affaire-Sanders[325] en was vooral de Communistische Partij Nederland uitgesproken kritisch.[326] Nu werd de kritiek luider, breder en fundamenteler. Kamerfracties van links tot rechts weigerden te aanvaarden dat de vrije democratische samenleving van na de oorlog een dienst als de BVD nodig had. De veiligheidsdienst was koud opgericht of het bestaansrecht werd al in twijfel getrokken.[327]

EEN SFEER VAN HOCUS POCUS: HET PARLEMENTAIRE ONGEMAK MET DE BVD TUSSEN 1949 EN 1952

De parlementaire aanval op de veiligheidsdienst begon eind 1949. Tijdens de begrotingsbehandelingen voor 1950 zetten de communisten met veel verbaal geweld het offensief in.[328] Volgens CPN-Tweede Kamerlid Henk Gortzak was de veiligheidsdienst een instrument in de klassenstrijd; hij pleitte daarom voor directe afschaffing.[329] Gortzak kreeg bijval van de uiterste rechterflank: Charles Welter, voorman van de Katholieke Nationale Partij (KNP), een rechtse splinter van de KVP, pleitte eveneens voor opheffing van de nieuwbakken veiligheidsdienst. Dat oordeel werd vermoedelijk deels gestut door zijn persoonlijke grieven jegens de veiligheidsdienst. Behalve Kamerlid was Welter namelijk ook lid van het Katholieke Comité van Actie voor Rijkseenheid, dat tegen het Indiëbeleid opponeerde.[330] De BVD verzamelde inlichtingen over deze organisatie en Welter was daarvan op de hoogte. Dit feit kleurde zijn vrees voor de veiligheidsdienst, die hij afschilderde als bureaucratische en geldverslindende moloch; diensten als deze hadden de neiging tot 'paddenstoelgroei', profeteerde hij.[331] Dat bracht 'het grote gevaar met zich mee' dat de Binnenlandse Veiligheidsdienst zich ging 'bemoeien met zaken' die deze 'niet aangingen', zei Welter met het Comité Handhaving Rijkseenheid indachtig:

> Het is zo verleidelijk voor een dergelijke dienst, allerlei onderzoekingen ter hand te nemen (…), ook over personen die aan de aan het bewind zijnde Regering niet welgevallig zijn. Dit gebeurt dan niet met kwade bedoelingen, maar om ze bij de hand te hebben 'just in case'.[332]

Ook de Partij van de Arbeid, de partij van premier Drees nota bene, was in de Tweede Kamer ongemeen en consequent fel. Goedhart, die vermoedelijk ook persoonlijke motieven had voor zijn kritiek op de veiligheidsdienst en zijn leiding,[333] verweet Einthoven een 'gebrek aan democratische betrouwbaarheid' en drong daarom in nagenoeg ieder debat aan op zijn vervanging.[334] In één moeite door kon volgens Goedhart die hele geheimzinnige praktijk wel worden afgeschaft. Goedhart wist dat de dienst in een pand zat 'waarvan men het nummerbord verwijderd had'[335] en zelfs zijn personeel had verboden zich 'voor de ramen van het gebouw te vertonen'. Daar hing volgens Goedhart een sfeer 'niet alleen van geheimzinnigheid, maar van hocus pocus'.[336] Zelfs de typistes moesten verzwijgen waar zij werkten, zodat er 'in Den Haag een aantal onschuldige meisjes rondliep' dat desgevraagd zou 'blozen en de ogen neerslaan en zeggen: dat mag ik niet vertellen', schertste Goedhart op 18 november 1949.[337]

Goedhart, die behalve Tweede Kamerlid ook journalist was voor *Het Parool*, schimpte hoe amateuristisch het eraan toeging bij de dienst; 'een zeer hooggeplaatste functionaris' van de BVD zou zich als 'Mr. X' hebben laten boeken op een KLM-vlucht naar Indonesië.[338] Dat was overigens Einthoven zelf, die aan

Beel, nu Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon in Batavia, werd 'uitgeleend'.[339] Einthoven kwam daar naar eigen zeggen in contact met een vertegenwoordiger van de in 1947 opgerichte Amerikaanse inlichtingendienst (*Central Intelligence Agency*) die hem vroeg zijn terugvlucht via Washington te boeken. Daar sprak hij, bij wijze van *back channel*, met de eerste directeur van de CIA Roscoe H. Hillenkoetter. Einthovens doel daarbij was de Amerikanen 'uit eerste hand' voor te lichten 'over de achtergronden' van het Nederlandse beleid en hen bovendien te wijzen op 'het oplaaiende communisme ginds'. Hoewel Hillenkoetter de politionele acties te rechtvaardigen vond, waren de ambtenaren van het *State Department* niet te vermurwen. De poging om diplomatie te bedrijven via een inlichtingenkanaal liep daardoor op niets uit. De Verenigde Staten veroordeelde de politionele acties.[340]

Tegelijkertijd vond Goedhart de veiligheidsdienst een serieuze bedreiging voor de rechtsstaat. In verkeerde handen werd een veiligheidsdienst gemakkelijk een 'Fouché-instrument', en daaraan bestond in de 'democratische samenleving en in de rechtsstaat allerminst behoefte'.[341] Dat die neiging bestond, bleek bijvoorbeeld uit het feit dat de BVD 'fatsoenlijke' journalisten en tijdschriften in opspraak bracht door 'hier en daar een woord te laten vallen'. Die laster verkreeg de dienst louter door zijn 'licht op te steken bij ex-verloofden, gescheiden echtgenoten, buurvrouwen, ontslagen employés en kroegbazen'.[342] Natuurlijk, zei Goedhart, waren de sociaaldemocraten niet tegen 'een verstandige, intelligente en deskundige veiligheidsdienst'. Die was 'in deze tijd van communistische conspiratie zelfs hoognodig'. Maar de PvdA was bij monde van Goedhart wel tegen dit 'mallotige gedoe': 'Wij zijn er tegen om op Rijkskosten bepaalde mensen Indiaantje te laten spelen.'[343]

Henk Beernink, Tweede Kamerlid voor de Christelijk-Historische Unie (CHU), vervatte zijn bedenkingen tegen de BVD in ernstiger bewoordingen. Hij vroeg zich af of de dienst niet in feite een politieke politie was. Het ging hier immers over de vraag wat 'de overheid zich tegenover de burgers mocht permitteren onder normale omstandigheden' en 'welke maatregelen in bijzondere rechtstoestanden' geoorloofd waren. Dit raakte aan 'onze Staatsinrichting in haar diepste grondslagen'. Was het daarom niet verstandiger de Binnenlandse Veiligheidsdienst te 'liquideren' in plaats van deze met meer geld toe te rusten? Hij deed toch 'eigenlijk Russisch aan', besloot Beernink.[344] Zijn partijgenoot in de Eerste Kamer J. Reijers verwees op 23 februari 1950 naar de *Gestapo* om het beeld van de politieke politie kracht bij te zetten:

> Weliswaar heeft deze dienst geen uitvoeringsbevoegdheden, maar het op geheime wijze doorgeven van geheime gegevens, waartegen zich niemand verdedigen en verantwoorden kan, kan een kwaad stichten, dat het democratisch bestel, dat wij wensen te verdedigen, in onze eigen geheime prikkeldraadversperringen doet vastlopen. Himmler begon vrij onschuldig, maar zijn geheime dienst werd de vreselijkste terreur in Europa.[345]

Namens het eerste en tweede kabinet-Drees was het vooral minister van Bin-

nenlandse Zaken Frans Teulings, minister tussen september 1949 en december 1951, die de *frames* van paddenstoelgroei, amateurisme, mallotigheid en *Gestapo* bestreed. Hij zei op 28 februari 1950 tegen de Eerste Kamer zich te realiseren dat een instituut als de Binnenlandse Veiligheidsdienst 'geen populariteit zou verwerven', maar het ging de minister te ver 'dat men welhaast systematisch die dienst op allerlei manieren – het meest doeltreffend door geroddel – in de meest snode impopulariteit joeg'.[346]

Teulings streed op verschillende manieren, zowel binnen als buiten het parlement tegen de 'horribele verhalen over het drijven van communisten' en 'roddelpraatjes' die werden rondgebazuind.[347] Hij lichtte, heel beknopt, ieder jaar toe waarom de begroting moest worden verruimd en ging uitvoerig in op de concrete klachten die de Kamer naar voren bracht. Naar aanleiding van de kritische debatten eind 1949 nodigde Teulings de fractievoorzitters uit om op het departement naar een presentatie van Einthoven te komen luisteren. Daar konden zij ook vragen stellen.[348] Verder herhaalde de minister dat de Kamerleden hem altijd konden aanspreken over klachten.[349]

In de Kamer koos Teulings een verdedigingsstrategie langs twee sporen. Hij trachtte 'schrikbeelden van de BVD, die niet op concrete feiten steunden', te ontmaskeren.[350] Daartoe presenteerde Teulings meestal 'de feiten': hij herhaalde in ieder debat en Kamerstuk welke taken en bevoegdheden de veiligheidsdienst wél had en welke beslist níet. 'De Veiligheidsdienst is niets anders dan een inlichtingendienst voor de Regering, die de Regering op het ogenblik meent bepaald nodig te hebben,' benadrukte Teulings tijdens de begrotingsdebatten voor 1950.[351] De dienst kon niemand arresteren of detineren,[352] en daarom was deze 'geen politieke politie, die enige executieve bevoegdheid had of op justitieel terrein optrad',[353] 'nu niet, en nooit'.[354] Aan '*Gestapo*-methoden' maakte hij zich niet schuldig.[355]

Parallel aan deze strategie van de uitleg sprak Teulings steeds nadrukkelijk zijn begrip uit voor het parlementaire onbehagen over de schaduwzijde van de veiligheidsdienst. Teulings bedoelde 'de rechtsonzekerheid, ten aanzien van hen, omtrent wie inlichtingen werden ingewonnen' en die zich daartegen niet konden verweren. Teulings zei daarom altijd open te staan voor klachten ('moeilijke en tere kwesties', dus bij voorkeur mondeling en niet schriftelijk medegedeeld) en beloofde die klachten persoonlijk '*to the bottom*' na te gaan. Bovendien zou hij 'doorlopend contact' hebben met de dienstleiding.[356] Alle 'gevaren en bezwaren' die het parlement hem onder de aandacht bracht, zou hij zich kortom 'goed voor ogen stellen'.[357]

Maar meer dan dat kon hij niet doen: het parlement moest begrijpen dat 'de zaken die de BVD aangingen, niet alle in detail en in het openbaar konden worden besproken'. Het parlement moest de minister daarom vertrouwen 'met hetgeen hij met betrekking tot deze dienst te doen had'[358] – een vertrouwen dat het kabinet ook vroeg ten aanzien van de Buitenlandse Inlichtingendienst en de militaire diensten.[359] Dit vertrouwen gunden Eerste en Tweede Kamer het kabi-

net curieus genoeg wel in daad, maar niet in woord. Alleen de CPN en de Katholieke Nationale Partij (KNP) van Welter verbonden namelijk consequenties aan hun kritiek op de veiligheidsdienst, door steevast te stemmen tegen de begrotingen van Binnenlandse Zaken waarop een post voor de Binnenlandse Veiligheidsdienst was opgenomen. Alle overige partijen, zelfs Goedharts Partij van de Arbeid, stemden ondanks hun kritiek ieder jaar met de begroting in.[360] Het retorische verzet tijdens de begrotingsdebatten werd er echter niet minder om.[361]

Een 'slecht verteld Wild Westverhaaltje'

Louis Einthoven zag de parlementaire aanvallen op zijn dienst met lede ogen aan. Linkse scepsis was één ding, maar Einthoven zag uit legitimiteitsoogpunt wel graag dat de confessionelen en liberalen de bestaansnoodzakelijkheid van zijn dienst zouden onderschrijven.[362] In een poging de parlementaire bezwaren weg te nemen en nut en noodzaak van de veiligheidsdienst aan te tonen, bedachten Einthoven en Teulings, die vanwege zijn eerdere bestuursfuncties bij de katholieke dagbladpers en radio-omroep en zijn arbeidsverleden in de uitgeverij wel ervaring had met voorlichting, een plan.[363] Zij stelden in oktober 1951 met de Rijksvoorlichtingsdienst een communiqué op waarin werd beschreven hoe de Binnenlandse Veiligheidsdienst op 29 oktober 1951 middels een succesvolle contra-inlichtingenoperatie een bron van de Tsjechoslowaakse inlichtingendienst had ontmaskerd, en boden dit het ANP aan.[364] Het stuk was ontegenzeglijk bedoeld om aan te tonen dat er wel degelijk een dreiging was en dat de Binnenlandse Veiligheidsdienst nodig was om die te bestrijden. Terloops kwamen daarbij details uit de (contra-)inlichtingenpraktijk aan bod, zoals 'het systeem van de dode brievenbussen' – de spionnen communiceerden via een leeg sigarettendoosje dat zij met kauwgom vastmaakten in een Haags tramhuisje. *Algemeen Dagblad* drukte het stuk op 30 oktober 1951 af.[365]

Pers en parlement doorzagen het opzetje.[366] *Algemeen Dagblad* vroeg zich bij de publicatie af 'welke bedoeling de regering had met de publicatie van deze sensationele gegevens', om twee dagen later tot de slotsom te komen dat het een 'ambtelijke reclamestunt' betrof.[367] *De Linie* noemde het 'een slecht verteld Wild West-verhaaltje', 'een misgreep' en 'een verward stramien van serieuze bedreiging en belachelijke romantiek'.[368] De Tweede Kamer, die het communiqué op 23 en 28 november 1951 besprak, oordeelde dat de Binnenlandse Veiligheidsdienst zich met deze 'stuiverromanachtige publicaties belachelijk maakte'.[369] De kritiek kwam van alle kanten.[370] Gerben Wagenaar van de Communistische Partij Nederland maakte – het was inmiddels een gewoonte geworden – de felste verwijten. Hij beschouwde het communiqué als 'poging tot intimidatie van de werkende bevolking en een smerige rel tegen de communisten' en vroeg zich af 'of de BVD soms geheel uit fascisten' bestond.[371]

De meeste Tweede Kamerleden waren milder en namen het stuk 'niet geheel *au serieux*'. Ze wezen daarbij op de knullige indruk die het communiqué gaf

van het contra-inlichtingenwerk.[372] 'Het vak inlichtingen verkrijgen was niet ons sterkste punt', concludeerde jonkvrouw Christine Wttewaal van Stoetwegen, die haar oordeel deels baseerde op de verhoren van de betrokkenen bij het Londense inlichtingenwerk, waaraan zij als lid van de Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945 deelnam. Het 'genre mensen' dat hier werkelijk geschikt voor was – zij dienden 'intelligent èn fatsoenlijk' te zijn, 'kennis van zaken èn intuïtie' te hebben en te beschikken over 'een zesde zintuig' –, was nu eenmaal 'schaars in getal'.[373] KVP-Tweede Kamerlid J.J. de Haas had ook zijn twijfels over de professionaliteit van de veiligheidsdienst. Hij hield er de indruk aan over 'dat het werk in handen van een stelletje dilettanten was dat het werk niet aankon'.[374]

Ten slotte onderstreepte ook CHU-Kamerlid Beernink dat 'de stunt' slechts 'de lachspieren in beweging had gebracht en het vertrouwen in de BVD nu niet bepaald had versterkt'. Dat de dienstleiding hiertoe was overgegaan, vond hij daarentegen allesbehalve grappig. 'Men heeft blijkbaar bij de BVD gedacht', zei Beernink,

> och die naïeve Kamerleden begrijpen toch niet, dat er in Nederland wordt gespionneerd en dat de B.V.D. nodig is; laten wij ons daarom rechtstreeks tot het Nederlandse volk richten; dat volk zal wel beter dan zijn vertegenwoordigers begrijpen, wat er aan de hand is; laten wij dat nu vlak vóór de behandeling van de begroting van Binnenlandse Zaken doen, dan zullen de Kamerleden het wel uit hun naïeve hoofden houden iets ten nadele van de B.V.D. te zeggen.[375]

Het verhaal sorteerde, helaas voor de BVD, een averechts effect. In plaats van een verbreding van het parlementaire draagvlak, leidde het ertoe dat het vertrouwen in de dienst 'ernstig geschokt' was.[376]

Frans Goedhart bediende zich van een veel breder palet aan verwijten. Net als Beernink vond hij de timing van het communiqué merkwaardig. De BVD-begroting zou worden verhoogd van grofweg 2 naar 3 miljoen gulden en door zo kort voor het Kamerdebat hierover met dit stuk te komen, laadde de leiding van de dienst volgens Goedhart de verdenking op zich 'de Kamer te willen beïnvloeden.' Dat was 'niet bijzonder elegant'.[377] Uit inlichtingenoogpunt vond hij het bovendien 'niet bijster intelligent' dat de veiligheidsdienst zichzelf publiekelijk ter sprake bracht.[378] Dit getuigde van 'een onverstandige neiging om te veel de openbaarheid te zoeken en bewijzen te leveren ter zelfrechtvaardiging en voor eigen bestaansrecht'. Maar het 'allerergste' vond Goedhart wel dat het stuk 'zo onhandig was opgesteld' dat het de ernst van de spionagedreiging relativeerde. Het beeld drong zich op dat de 'Sovjet-spionnage hier te lande een soort ongevaarlijke operette zou zijn, waar niemand zich eigenlijk ongerust over behoefte te maken' – volgens Goedhart een 'zeer ernstige fout'.[379]

Teulings hield vol dat het 'een zo vreselijk dwaas verhaal' nog niet was, te-

meer omdat tegelijkertijd in Zweden een vergelijkbaar spionagegeval in de publiciteit was gekomen.[380] Teulings doelde op de Zweed Ernst Hilding Andersson, een machinist op de marinewerf in Stockholm, die voor de Sovjet-Unie militaire gegevens had verzameld. Tegen hem was in oktober 1951 een proces begonnen.[381] Het speet Teulings daarom dat de sprekers, die het stuk bespottelijk en stompzinnig hadden genoemd, de kwestie 'uitsluitend in een sfeer van kritiek' hadden behandeld; 'in het wezen van de zaak was er bittere ernst in het spel'.[382]

De 'kwalijke suggestie' dat hij 'de stunt' nodig had om de begroting van de BVD makkelijker te kunnen verdedigen, wierp Teulings bovendien verre van zich.[383] Uiteraard had de publicatie ook later kunnen plaatsvinden, wist de minister, maar dan 'trof de regering' vast weer het verwijt nodeloos terughoudend te zijn 'met mededelingen aan de pers'.[384] Over de 'wijze van mededeling' maakte Teulings zich evenwel een 'zelfverwijt'. Hij moest eerlijk bekennen daar onvoldoende aandacht aan te hebben besteed; 'een teveel aan details' leidde de aandacht af van 'de wezenlijke kernpunten'. Daardoor was de publicatie uit 'publicistisch-psychologisch gezichtspunt bepaald minder gelukkig en niet geslaagd' te noemen. Het opzetje, waarvan minister Teulings ontkende dat het een opzetje was, had het parlementaire wantrouwen jegens de veiligheidsdienst alleen maar versterkt. [385]

Oprichting van de Vaste Kamercommissie voor de BVD, 1952

Zes jaar na oprichting van de Centrale Veiligheidsdienst kampte diens opvolger dus met een legitimiteitsprobleem. Dát de dienst bestond, aanvaardden met uitzondering van de CPN en de KNP alle partijen wel als 'noodzakelijk kwaad', maar zij konden 'nog niet het vertrouwen in deze dienst stellen' dat 'een dergelijke dienst juist nodig' had.[386]

De staatsrechtelijke inbedding van de dienst vormde de spil van de parlementaire ongerustheid. Hoewel de Kamerleden wel begrepen dat gedetailleerde tekst en uitleg in een openbare zitting niet gegeven konden worden, vreesden zij desondanks voor ondermijning van de staatsrechtelijke rol van de Tweede Kamer. Beernink vond tijdens de begrotingsbespreking voor 1951 dat 'althans enige controle van de zijde van de volksvertegenwoordiging' onontbeerlijk was.[387] In het licht van de stijgende uitgaven aan de BVD vreesde Charles Welter bovendien voor uitholling van het budgetrecht van de Tweede Kamer. Hij vond het ondenkbaar dat de Kamer 'een bedrag van drie miljoen gulden zou voteren zonder ook maar enig besef te hebben' waaraan dit geld werd besteed.[388]

Wilde het tweede kabinet-Drees de verbale uithalen naar de dienst doen verstommen, dan moest het de Eerste en Tweede Kamerleden dus op een of andere manier tegemoetkomen. De prangende vraag was hoe. Al ruim een jaar eerder had Beernink een schot voor de boeg gedaan: wilde de minister geen 'commissie voor de BVD' in overweging nemen?[389] Als de Kamer daarmee een 'commissie van toezicht' of van 'vertrouwensmannen' bedoelde waarmee hij zijn minis-

teriële verantwoordelijkheid zou moeten delen, dan moest Teulings dat 'stellig ontraden'.[390] Het 'inlichtingenwerk lag geheel op het terrein van de uitvoerende macht' en 'leende zich bepaald niet voor een controle door een niet-ambtelijk apparaat'. Bovendien was hem geen voorbeeld bekend in 'landen met even democratische instellingen als Nederland'.[391]

Dat waren de meeste sprekers in de Kamer wel met Teulings eens,[392] onder wie CHU-Tweede Kamerlid Tjeerd Krol. Hij vroeg Teulings, toen hij zich over de begroting van 1952 boog, of de minister zich realiseerde welke bezwaren, om nog te zwijgen over 'de gevaren', verbonden waren aan 'de inschakeling van een politiek college als de Tweede Kamer in de arbeid van de BVD'; wat Krol betreft hield Teulings 'zijn been tamelijk stijf'.[393]

Wel wilde Teulings meewerken aan de oprichting van een commissie 'in de trant van de Defensiecommissie', die 'met de Regering een rechtstreeks contact onderhield op het gebied van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten'.[394] De BVD was niet 'onfeilbaar', noch wilde Teulings 'de moeilijkheden die aan de veiligheidsdienst waren verbonden verbloemen'.[395] Dit moest hij echter eerst bespreken met zijn 'andere ambtgenoten', alvorens hij kon overleggen met de voorzitters van beide parlementaire Kamers over de 'geëigende vorm'; het ging immers ook om de Buitenlandse Inlichtingendienst en de militaire stafdiensten.[396]

Het steekspel verdween daarmee achter de coulissen. Op 20 april 1951 besprak Teulings een door hem opgestelde nota 'met zijn andere ambtgenoten' in de coördinatiecommissie, die vaststelden dat 'op grond van allerlei politieke en persoonlijke motieven een zekere ongerustheid' was ontstaan. Dat resulteerde in de wens voor het oprichten van een Kamercommissie in de geest van de Defensiecommissie.[397] Teulings lichtte toe dat hij de 'beduchtheid voor een werkzaamheid die zich principieel aan elke openbaarheid moet onttrekken' begreep, maar vond dat die beduchtheid álle in het Koninklijk Besluit genoemde diensten betrof. De op te richten Kamercommissie moest dus ook de inlichtingendiensten includeren, niet in de laatste plaats omdat Teulings vreesde verantwoordelijk te zullen worden gehouden voor het werk van een van de inlichtingendiensten.[398]

Einthoven wees op het risico dat die andere diensten daardoor 'het slachtoffer zouden worden van de vrees van de Kamer, dat de rechtszekerheid door werkzaamheden van de BVD werd aangetast' – een argument dat koren op de molen was van de ministers die verantwoordelijk waren voor de inlichtingendiensten en liever geen moeilijke debatten met de Kamer wilden. De departementen van Buitenlandse Zaken, Marine en Leger maanden Teulings dan ook om geen slapende honden wakker te maken. Het leek hen 'weinig opportuun om de gelegenheid te scheppen vragen te doen stellen over de andere Inlichtingendiensten die tot nu toe niet of nauwelijks de aandacht hebben getrokken'.[399] Merkwaardig genoeg zei ook de Tweede Kamer zelf daar niet om gevraagd te hebben. Een uitbreiding van het parlementaire toezicht moest de veiligheidsdienst betreffen en niet de inlichtingendiensten. De legitimiteit van de Inlich-

tingendienst Buitenland en de militaire inlichtingendiensten stond kennelijk niet ter discussie.[400]

Teulings begon daarop de oprichting van een BVD-commissie te traineren. Hij bracht een nieuw bezwaar te berde: zo'n Kamercommissie voor de BVD à la de Defensiecommissie zou weleens 'te inquisitieve vragen' kunnen stellen. Was het daarom niet beter om de Begrotingscommissie van Binnenlandse Zaken vertrouwelijke voorlichting te geven? Einthoven vond dat een goed idee, op voorwaarde dat hierin uitsluitend 'bona fide parlementsleden' zitting hadden. Een seintje aan de voorzitter van de Tweede Kamer zou genoeg zijn om ook in de toekomst communisten uit de Begrotingscommissie te weren.[401]

De Tweede Kamer vond de toezeggingen echter te vaag en werd ongedurig. Jaap Burger, Kamerlid voor de Partij van de Arbeid, zei op 20 maart 1952 dat 'de zaak nu toch wel erg urgent werd' en vroeg minister van Binnenlandse Zaken Louis Beel, die Teulings per 6 december 1951 was opgevolgd, om 'een zeer specifieke toezegging op dit punt'. Hij wilde 'de zaak niet op deze wijze stellen', maar dreigde niettemin onomwonden dat de sociaaldemocratische Kamerfractie niet zou instemmen met het wetsvoorstel Buitengewone Bevoegdheden Burgerlijk Gezag, dat het tweede kabinet-Drees nu door de Kamer wilde loodsen, 'tenzij vooraf deze commissie is ingesteld'.[402] Een dag later had Beel 'het overleg' met de Kamervoorzitters geopend; hij verwachtte hun voorstel aan de rest van het parlement 'op zeer korte termijn'.[403] En jawel: op 26 maart 1952 kondigde de Tweede Kamervoorzitter aan dat de 'de Vaste Commissie voor de Binnenlandse Veiligheidsdienst' de KVP'er Carl Romme tot haar voorzitter had gekozen.[404] De voorzitters van de vijf grootste Kamerfracties werden tot lid benoemd. Mocht de CPN ooit in dat rijtje belanden, dan zou de Kamervoorzitter de communistische fractievoorzitter verhinderen tot de commissie toe te treden.[405] De CPN'er Jan Hoogcarspel noemde de commissie een 'doekje voor het bloeden', maar de Kamer kon tevreden zijn: zij had nu meer controlemogelijkheden.[406]

Ook al keek de Vaste Kamercommissie alleen naar de veiligheidsdienst en dus niet naar de Buitenlandse Inlichtingendienst en de militaire inlichtingendiensten, de Kamercommissie was in 1952 een unicum in de wereld. In de meeste landen werd het inlichtingen- en veiligheidswerk zo geheim geacht dat het, net als in Nederland, niet in een wet werd vastgelegd, maar via decreten geregeld werd, met de nadrukkelijke bedoeling om het parlement buiten de deur te houden. In West-Duitsland kwam, onder invloed van de oprichting van de *Bundesnachrichtendienst* (BND) in 1956, een soortgelijke commissie van de grond in de vorm van een vertrouwelijk overleg tussen de partijleiders en de bondskanselier, maar elders zou het nog decennia duren voordat het parlement zich met het geheime werk kon bemoeien. In de Verenigde Staten werden de Senaat en het Congres naar aanleiding van verschillende schandalen halverwege de jaren zeventig betrokken bij de externe controle op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten en in Frankrijk en Groot-Brittannië zou dat pas in de late jaren negentig gebeuren.[407]

CONCLUSIE

Toen Duitsland in mei 1940 Nederland bezette en de regering vluchtte, werd het inlichtingenbedrijf op slag van het grootste politieke belang. Het vooroorlogse, door een paar militairen bestierd bureautje zonder veel politiek-bestuurlijke relevantie, zou in de twaalf jaren daarop veranderen in een door politici en hoge ambtenaren begeerde en parlementair bediscussieerde en gecontroleerde dienst. De katalysator achter deze ingrijpende karakterverandering van het binnenlandse inlichtingenwerk was de Tweede Wereldoorlog. Politiek en bestuur leerden een harde les in geopolitiek: er was geen *stay behind*-voorziening, dus geen contact met bezet Nederland, Nederlandse onderdanen brachten maandenlang door in Britse ondervragingskampen en de Londense regering kon geen inlichtingen aanleveren uit bezet Nederland om de geallieerde oorlogsinspanning te ondersteunen. Ook was het kabinet verstoken van gegevens over bijvoorbeeld de houding van de bevolking en de ambtenaren, het gedrag van de bezetter en de naoorlogse plannen van achtergebleven politici. In geografisch opzicht namen de dreigingspercepties en inlichtingenbehoeften andere geografische dimensies aan: van een behoefte aan inlichtingen over radicale politieke organisaties, met name in de grote steden, ontstond voor het eerst een politieke behoefte aan inlichtingen over het gehele land.

Doordat nu politici en ambtenaren in Londen zich met het inlichtingenwerk gingen bemoeien, veranderde de strijd om de vorm en inhoud van de veiligheidsdienst van karakter. Net als veel andere politieke dossiers werden de geheime diensten daar onderdeel van machtsstrijd en intriges. Na enkele mislukkingen wezen Van Lidth de Jeude en Van Angeren erop dat de politiek zich misschien wel te veel met het geheime werk bemoeide. Zij stelden voor om de geheime diensten een grote mate van zelfstandigheid te verlenen en de ministeriële verantwoordelijkheid te beperken tot een algemene controle op de financiën en de benoeming van het diensthoofd. Die formule was succesvol, met name toen Somer Bureau Inlichtingen ging leiden en ondertussen het *bottom up*-inlichtingenwerk van het verzet professionaliseerde.

In organisatorisch opzicht was de Nederlandse ballingschap in het inlichtingendomein afhankelijk van de Britse voorzieningen, expertise en mensen. Van soevereiniteit was geen sprake en dat wreekte zich tijdens het *Englandspiel*. Dit noodlottige *Spiel* zorgde ervoor dat de politieke spelers in toenemende mate naar soevereiniteit op inlichtingengebied streefden, wat zich na de oorlog vertaalde in de politieke bereidheid om een groter inlichtingen- en veiligheidsapparaat op te zetten dan er voor de oorlog had bestaan. Het Bureau Nationale Veiligheid, dat onder meer *Werwolf*-groepen moest oprollen, was een product van de 'Overgangsperiode' en dus tijdelijk van aard, maar het kabinet-Schermerhorn-Drees twijfelde er niet aan dat daarna een blijvende veiligheidsdienst moest worden opgericht, primair om te voorkomen dat Nederland, zoals voor de oorlog, zou worden overspoeld door spionnen.

Tussen 1945 en 1949 lagen de vorm en de inhoud van de op te richten veiligheidsdienst nog geheel open. De internationale spelers die gewend waren hun eigen inlichtingenactiviteiten te ontplooien op Nederlands grondgebied, moesten ervan overtuigd worden dat het in hun belang was zaken te doen met de nieuwe veiligheidsdienst, zozeer zelfs dat zij de eerste naoorlogse generatie Nederlandse inlichtingenofficieren zouden gaan opleiden. Op binnenlands terrein ontketenden hoge ambtenaren een machtsstrijd over de veiligheidsdienst. Het ministerie van Financiën was vooral gekant tegen al te veel financiële autonomie van zo'n geheime dienst, het ministerie van Justitie was echter van nog veel grotere invloed. Met name secretaris-generaal Tenkink haalde alles uit de kast om de in april 1946 opgerichte Centrale Veiligheidsdienst het werk onmogelijk te maken. Hij voerde aan dat de rechtsstaat in het geding zou komen als de veiligheidsdienst niet zou worden ondergebracht bij zijn departement, waarmee hij een nieuw type argument in de discussies over de veiligheidsdiensten introduceerde: legitimiteit. Om zijn opvattingen kracht bij te zetten, verbood Tenkink zijn ambtenaren medewerking te verlenen aan de veiligheidsdienst en gebruikte Einthovens Unieverleden om hem zwart te maken. Er moest een zware ambtelijke commissie aan te pas komen om de kwestie te beslechten.

Vanaf de Praagse coup van februari 1948 stonden de politieke en maatschappelijke dreigingspercepties in het licht van het internationale communisme. Dat kwam Einthoven goed uit, want zo kon hij politieke hulp inschakelen om de positie van zijn dienst in de ambtelijke wereld te verstevigen. Hij beklaagde zich bij Beel over de obstructies van Justitie en over de slechte financiële en personele toestand van zijn dienst. Onheilspellend zei hij naar aanleiding van de communistische machtsgreep in Tsjechoslowakije, dat hij niet kon inschatten of een dergelijk scenario zich ook in Nederland zou kunnen ontrollen. Beel schoot Einthoven te hulp in de bureaucratische arena door de commissie-Prinsen in te stellen, maar de meeste hulp kwam van zijn opvolger Drees. Na de verschijning van het rapport-Prinsen, dat de onderbrengingskwestie in Einthovens voordeel uitlegde en dus pleitte voor een veiligheidsdienst bij Binnenlandse Zaken, bezorgde Drees Einthoven een stevige staatsrechtelijke positie in de vorm van het Koninklijk Besluit én een fikse begrotingsverruiming. Dat deed Drees in weerwil van de bezwaren die zijn partij koesterde tegen het geheime werk, vooral met het oog op de hogere beveiligingseisen die het NAVO-lidmaatschap met zich meebracht. In de daaropvolgende jaren werd die basis nog steviger, toen Drees' kabinetten anticommunistische maatregelen als het Ambtenarenverbod (1950) en de Wet buitengewone bevoegdheden (1952) introduceerden. Deze verplichtten de veiligheidsdienst in feite het complete communistische ledenbestand in Nederland in kaart te brengen. Met die politieke wind in de rug wist Einthoven concurrerende opvattingen over het binnenlandse veiligheidswerk, zoals van particuliere inlichtingendiensten en van de Grensveiligheidsdienst, gemakkelijker te neutraliseren.

Tussen 1949 en 1952 veranderden vorm en inhoud van de veiligheidsdienst

opnieuw. Nu waren de politici en hoge ambtenaren er wel over uit, maar trok het parlement de dreigingspercepties, de organisatiewijze en – vooral – de legitimiteit van de in augustus 1949 opgerichte Binnenlandse Veiligheidsdienst in twijfel. Welbeschouwd lag in de Tweede Kamer de vraag op tafel of de juist herwonnen democratie en vrijheid met zo'n geheime dienst niet weer verloren dreigden te gaan. Minister van Binnenlandse Zaken Teulings ontmaskerde de schrikbeelden, beloofde Kamerleden hen desgevraagd in vertrouwen (dus buiten de plenaire zittingen om) voor te lichten en was niet bang om de schaduwzijden van het bestaan van de dienst te bespreken. Een poging om met het Tsjechoslowaakse spionageverhaal meer steun en begrip te kweken, zette juist kwaad bloed. Pas toen de parlementaire controle werd uitgebreid, luwde de wezenlijke parlementaire kritiek.

Hoe omstreden de veiligheidsdienst in sommige kringen ook bleef, de bemoeienissen van de uitvoerende macht, de ambtenarij en het parlement resulteerden in een geheel nieuwe veiligheidsdienst. De BVD was ambtelijk, juridisch, financieel en staatsrechtelijk stevig verankerd. Of die dienst nu een beperkte, zakelijke taakopvatting moest hanteren of juist veel speelruimte moest krijgen, viel nog te bezien, maar over de dreiging bestond voorlopig weinig discussie: de BVD zou strijd leveren tegen het communistische gevaar. Hoe Einthoven vanuit deze basis de veiligheidsdienst uitbouwde, komt in hoofdstuk 3 aan bod.

HOOFDSTUK 3

Offensief en autonoom. De veiligheidsdienst in handen van ambtenaren, 1952-1961

INLEIDING

In zijn overdrachtsnota aan opvolger Louis Beel, minister van Binnenlandse Zaken tussen 1952 en 1956, waarschuwde Frans Teulings op 1 augustus 1952 dat de veiligheidsdienst 'de neiging had zich in zichzelf op te sluiten' en 'zijn eigen weg te zoeken'. Dat lag ten dele besloten in 'de aard' van het werk, maar omdat Einthoven de drang had het 'organisatieschema steeds meer uit te breiden', wat 'op zichzelf ook weer begrijpelijk' was vanwege het 'ruime terrein van de werkzaamheden', was het nodig dat de minister toch enige controle zou uitoefenen. Teulings deed Beel twee adviezen aan de hand. Ten eerste moest Beel naast een 'krachtige gezagslijn' een 'sfeer van vertrouwen' creëren tussen hemzelf en 'beide leiders van de dienst'. 'Persoonlijk contact' met Einthoven, 'een figuur die personen sterk zag in een zwart-wit oordeel', was van het grootste belang. In aanvulling daarop raadde Teulings aan contacten aan te knopen met de *opposite number* – een hoge ambtenaar op Binnenlandse Zaken die nauw contact met de dienst onderhield. Deze was een 'onmisbare grijparm om oog en vat op de dienst te houden'. Een tweede advies van Teulings was bedoeld om de expansiedrift van de Binnenlandse Veiligheidsdienst 'in de hand te houden'. Hij had een *efficiency*-rapport laten schrijven met daarin 'de kwaliteit der verrichtingen' van alle BVD-afdelingen. Dat was 'bepaald nodig om de uitgroei van de organisatie op redelijke beoordelingsgrond te bezien'. Teulings raadde Beel aan op basis daarvan de groei van de dienst beslist 'in de hand te houden'.[1]

Teulings' nota was in retrospectief een blauwdruk. Hij beschreef in de kern wat Einthoven tot aan zijn pensioen in 1961 zou blijven doen: het minimaliseren van politieke, ambtelijke en maatschappelijke bemoeienissen met zijn dienst om ondertussen het werkterrein van zijn dienst te maximaliseren. Einthoven slaagde daar in de jaren vijftig in, vooral omdat op binnenlands veiligheidsterrein relatieve rust was ingetreden. Dat wil zeggen: waar Einthoven in de voorgaande periode, tussen het einde van de Tweede Wereldoorlog en de oprichting van de Vaste Kamercommissie voor de BVD, nog onophoudelijk met zijn politiek-bestuurlijke en ambtelijke omgeving in gevecht was over het

voortbestaan en de staatsrechtelijke, politieke en ambtelijke fundamenten van zijn dienst, daar kon hij zich in de periode tussen 1952 en zijn pensionering per 1 april 1961 meer richten op de organisatie en werkzaamheden van de Binnenlandse Veiligheidsdienst zelf.

De belangrijkste formele en institutionele knopen waren nu doorgehakt: er was een mandaat, de financiën waren verzekerd en de politiek-ambtelijke inbedding was geregeld. Toen op Burgers aandringen in 1952 de Vaste Kamercommissie voor de BVD werd ingesteld, werd bovendien de relatie tussen de veiligheidsdienst en de parlementaire democratie minder gespannen. De Koude Oorlog bood bovendien een duidelijke vijand: de communist. De BVD mocht er dus zijn. Hij móest er zelfs zijn, enerzijds door de inbedding in de NAVO (de veiligheidsdienst was aangewezen als nationale beveiligingsautoriteit) en anderzijds om uitvoering te kunnen geven aan enkele van de anticommunistische maatregelen waartoe Drees' kabinetten tussen 1948 en 1952 hadden besloten, zoals het Ambtenarenverbod en de Wet buitengewone bevoegdheden burgerlijk gezag. Om communisten te kunnen weren uit gevoelige functies in het overheids- en defensieapparaat of om een lijst van staatsgevaarlijke revolutionairen te kunnen samenstellen die op 'uur U' zouden worden opgepakt, dienden de betrokken overheids- en defensieorganisaties immers te kunnen vaststellen of individuen behoorden tot het ledenbestand van extremistische (lees: communistische) organisaties. De Binnenlandse Veiligheidsdienst werd de hofleverancier van dit soort gegevens.

De relatieve rust in de nabije politieke, ambtelijke en maatschappelijke buitenwereld was voor een groot deel te danken aan een stabiel en door de meerderheid omarmd vijandbeeld. De maatschappelijke en politieke verhoudingen werden beheerst door het Koude Oorlogsconflict. Een mogelijke militaire aanval van de Sovjet-Unie, voorafgegaan door vijfde colonne-activiteiten door Nederlandse communisten, domineerde de dreigingspercepties in politiek en maatschappij. Ook tegen de Communistische Partij Nederland was niet-communistisch Nederland eensluidend vijandig. De communisten bevonden zich in een politiek en maatschappelijk isolement.[2] Hoezeer de CPN daaraan zelf bijdroeg, bleek wel toen partijleider Paul de Groot in de Watersnoodramp van 1953 een revolutionaire crisis zag die moest worden uitgebuit.[3] Tegen de nationale solidariteit jegens de slachtoffers in zei De Groot dat hij Drees daarvoor verantwoordelijk hield; 'In een rotte staat staan rotte dijken', sprak hij. Bovendien ontmaskerde hij de West-Duitse en Amerikaanse militaire hulp bij het redden van slachtoffers als een voorbode van een imperialistische bezetting.[4] De Groot vernielde alle bruggen, met als gevolg verscherpte maatschappelijke tegenstellingen. Dat bleek wel tijdens de opstootjes tegen bijvoorbeeld het CPN-hoofdkantoor tijdens de 'Hongaarse Furie' in 1956.[5] De maatschappij kenmerkte zich in de vroege Koude Oorlog door een zwaarbeladen ideologisch vijanddenken. In het parlement debatteerden communisten en niet-communisten op ongemeen agressieve toon.[6]

Het veiligheidsbeleid veranderde in de jaren vijftig niet ingrijpend. Onder druk van de Verenigde Staten verruimde premier Drees begin jaren vijftig wel de defensiebegroting,[7] maar voor het overige ging hij verder op het sinds 'Praag' ingeslagen pad. Daarmee werd het communisme vooral zichtbaar en zuinig bestreden, met als primair doel de bevolking gerust te stellen. Daarvan getuigde ook de in 1952 opgerichte civiele verdedigingsorganisatie Bescherming Bevolking (BB), die materiële voorraden moest aanleggen, gasmaskers moest uitdelen en noodhavens moest aanleggen voor als er een nieuwe wereldoorlog zou uitbreken.[8] Zij kreeg hiervoor zo weinig geld dat CHU-Kamerlid Beernink erop wees dat 'het hier om mensenlevens ging, dus het kostenbezwaar niet de doorslag mocht geven'; maar dat laatste was voor Drees wel het geval: de maatregel mocht niet te veel op de begroting drukken.[9] De psychologische waarde van het bestaan van de BB was kortom belangrijker dan de uitwerking ervan in de praktijk.

Tegen deze achtergrond bouwde Einthoven de Binnenlandse Veiligheidsdienst verder uit. Met het uittekenen en opbouwen van de organisatie en werkzaamheden was hij al in 1946 begonnen, toen hij groen licht kreeg om de Centrale Veiligheidsdienst op te zetten, maar nu brak een periode van consolidatie en expansie aan. Onder zijn leiding kwam een professionele, offensieve veiligheidsdienst tot stand. De Binnenlandse Veiligheidsdienst, door Einthoven dicht tegen de Amerikaanse *Central Intelligence Agency* aan gepositioneerd, werd een frontstrijder in de Koude Oorlog, met een uitgebreid actierepertoire, zelfs actief op het terrein van de psychologische oorlogvoering.

In zekere zin liet Einthoven de BVD bij zijn pensioen oppermachtig achter: de BVD-leiding kon zelf bepalen welke vorm en inhoud de veiligheidsdienst kreeg, zonder zich veel gelegen te laten liggen aan opvattingen van politieke, ambtelijke of maatschappelijke spelers. Dat impliceerde echter niet dat die spelers tussen 1952 en 1961 niet geprobeerd hebben om toch invloed uit te oefenen op vorm en inhoud van de veiligheidsdienst. Ambtelijke gremia als de Bijzondere Voorlichtingscommissie en de Coördinatiecommissie voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, maar ook PvdA-fractievoorzitter en voorzitter van de Vaste Kamercommissie voor de BVD Jaap Burger en minister van Binnenlandse Zaken tussen 1956 en 1959 Teun Struycken trachtten invloed uit te oefenen op Einthovens ambities en de activiteiten van zijn dienst.

Zoals Teulings al schetste, probeerde Einthoven die bemoeienissen te minimaliseren, om zo zijn eigen invloed te maximaliseren. Dat resulteerde in een spel waarin politiek en bureaucratie trachtten het binnenlandse veiligheidsterrein te beïnvloeden. Aan de ene kant waren er de spelers rondom de dienst die een rol opeisten, het BVD-beleid wilden aanpassen of de begroting begrensden; anderzijds verjoeg Einthoven hen meestal met ministeriële toestemming in de ene hand en het Koninklijk Besluit in de andere, van het binnenlandse veiligheidsterrein. In dit spel draaide het weliswaar om minder fundamentele en structurele thema's dan in de voorgaande periode en waren de gevolgen voor de

veiligheidsdienst bovendien minder ingrijpend; deze strijd genereerde evengoed nieuwe invullingen van de organisatie en legitimiteit van het binnenlandse veiligheidswerk. Die ontwikkeling leggen we nu onder de loep.

EINTHOVENS DIENST

De grootste invloed op de veiligheidsdienst ging in deze periode uit van BVD-hoofd Louis Einthoven. Naast zijn persoonlijke geschiedenis, die kort is weergegeven in het voorgaande hoofdstuk, was Einthovens karakter van grote invloed op de manier waarop hij de veiligheidsdienst vormgaf. Einthoven was vaderlandslievend en koningsgezind. Daarbij was hij extravert, kon zelfs uitgesproken emotioneel reageren op anderen en had een krachtige persoonlijkheid.[10] Minister Toxopeus vond dat Einthoven in tegenstellingen dacht.[11] Bovendien was hij streng. Niet voor niets bleven velen hem 'de kolonel' noemen, ook nadat het gemilitariseerde Bureau Nationale Veiligheid was opgeheven en Einthoven die rang feitelijk niet meer had.[12] Zijn opvolger als hoofd-BVD Jacobus Smede Sinninghe Damsté herinnerde zich Einthoven als een 'godsdienstig man met geldingsdrang' die alleen al door zijn postuur een indrukwekkende verschijning was. Volgens hem maakte Einthoven iedere maand wel met iemand ruzie.[13] Bovendien, aldus Jan Kan – secretaris-generaal van het ministerie van Binnenlandse Zaken tussen 1954 en 1959 – had Einthoven 'een grote overtuigingskracht', al was hij 'wel zeer lang van stof'. Hierachter vermoedde Kan echter een afmattingstactiek, want 'het effect van zijn urenlange verhalen was namelijk vaak, dat de minister of de SG hem toezegde 'nog eens over de zaak te zullen nadenken', een uitspraak die door Einthoven meestal prompt als instemming werd uitgelegd. Dit was van groot belang voor de inbedding van de veiligheidsdienst in zijn politieke en ambtelijke omgeving.[14]

Zo aanvaardde Einthoven vlak na de oorlog de taak om een veiligheidsdienst op te zetten. Na de 'opruimdienst' BNV begon het opbouwwerk van de 'echte' veiligheidsdienst: eerst de Centrale en vanaf 1949 de Binnenlandse Veiligheidsdienst. Zijn bestaansrecht ontleende de BVD volgens Einthoven aan de 'wereldproblematiek van het communisme'.[15] Dat vormde in zijn ogen een 'gigantische, voor niets terugdeinzende vijand, die over onbeperkte middelen beschikte', zo bleek al in het vorige hoofdstuk.[16] Het communisme bezat een inherente wil tot domineren, meende Einthoven. Anders gezegd: zolang het communisme bestond, vormde het dus een bedreiging voor het vrije Westen.[17] Communisten zouden daarom altijd proberen om 'politieke munt te slaan uit crises' en 'de hechtheid van de bestaande orde op de proef te stellen'. Het 'voortdurende ondermijnende' communistische gevaar manifesteerde zich in het geniep; het was daarom 'sluipend', 'sluimerend' en 'versluierd', vond Einthoven.[18]

In zijn optiek moest de Binnenlandse Veiligheidsdienst daarom waakzaam zijn en die onzichtbare dreiging zichtbaar maken. De bestrijding van het com-

munisme zag hij als de kerntaak ervan, een opvatting die naadloos aansloot bij de manier waarop andere westerse inlichtingen- en veiligheidsdiensten tegen hun taakopdracht aankeken. In de Verenigde Staten, Groot-Brittannië, België en Frankrijk groeide het communisme de jaren na de Tweede Wereldoorlog uit tot de grootste bedreiging van democratie en staat, en daarmee tot de hoogste prioriteit voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Ook het in 1950 opgerichte *Bundesamt für Verfassungsschutz*, de West-Duitse veiligheidsdienst, stortte zich op de bestrijding van het communisme.[19]

Einthoven kon voor de opbouw van zijn organisatie te rade gaan bij deze bevriende landen. Hoewel hij 'flirtte' met zijn Amerikaanse contacten, die hij bewonderde om hun offensieve aanpak van het communisme,[20] kopieerde Einthoven de organisatiestructuur en opleiding uit Groot-Brittannië. De Britten waren in de jaren veertig nu eenmaal het meest bedreven in het inlichtingenwerk.[21] Ook de Belgische veiligheidsdienst Staatsveiligheid werd in deze fase sterk beïnvloed door zijn Britse contacten.[22]

De 'transfer'[23] van het Britse inlichtingenwerk naar Nederland had vooral te maken met de Tweede Wereldoorlog, toen het Nederlandse inlichtingenbestel tot wasdom kwam in de Britse schoot. Hogere BVD-medewerkers als Piet Gerbrands bleven contact houden met degenen die zij tijdens de oorlog hadden leren kennen en die nu bijvoorbeeld voor de Britse veiligheidsdienst MI5 werkten.[24] Een vijftal medewerkers die Einthoven in leidinggevende functies bij de dienst voor zich zag, onder wie Piet Gerbrands en Leen Pot, mocht een maand op cursus bij MI5, waarbij zij de in voordrachten en excursies opgedane kennis weer binnen de dienst zouden verspreiden.[25] Einthoven kende 'het Engelse systeem goed', naar eigen zeggen, en hij boorde gaarne 'hun vijftigjarige ervaring op dit gebied' aan.[26]

Einthoven importeerde de principes, werkprocessen en administratieve regels voor zijn dienst rechtstreeks uit Groot-Brittannië.[27] De dreigingspercepties van de Britse veiligheidsdienst MI5 waren echter niet één op één over te nemen: hoewel de Britse veiligheidsdienst MI5 op contra-inlichtingengebied ook vooral tegen de Sovjet-Unie streed, kampte die dienst met enkele extremistische en terroristische groeperingen die de Britse rechtsorde onder druk zetten – onder meer uit zionistische hoek – die in Nederland geen rol speelden.[28]

De BVD nam wel Britse organisatieprincipes over, zoals dat van *compartimentalization* – een strikte scheiding tussen verschillende afdelingen – en *need-to-know* (vertel een collega alleen het hoogstnoodzakelijke), alsook inlichtingenjargon, zoals het *runnen* van agenten, *tappen* van telefoons en *case-officers*.[29] Ook de 'eenvoudige filosofie over *security*' kopieerde Einthoven van zijn 'Britse vrienden'. De basale gedachte was dat een spion door 'materiele of immateriële versperringen tussen hem en zijn doel' op te werpen, gedwongen werd tot 'bijzondere gedragingen', zoals 'het overklimmen van een muur', het 'forceren van een deur' of het 'aannemen van een valse hoedanigheid', waarmee hij zich in de kijker van de veiligheidsdienst zou spelen. Hier-

mee gaf Einthoven een van de pijlers van zijn dienst vorm: het beveiligingswerk.[30]

Deze inzichten vertaalde Einthoven in de volgende organisatieopbouw. Zoals hij op 30 oktober 1945 en 29 januari 1946 ten overstaan van de Raad voor Oorlogvoering had verklaard, zou het zwaartepunt van de werkzaamheden van zijn dienst liggen in het contra-inlichtingenwerk en de bestrijding van politiek extremisme.[31] Deze activiteiten versnipperde Einthoven over enkele 'kabinetsafdelingen' waaraan hij zelf leiding gaf, en hij bracht daar ook de opleiding van personeel, het onderhouden van externe betrekkingen en 'speciale opdrachten', oftewel het operationele werk, onder, werk dat hem het meest interesseerde.[32]

In vier gewone afdelingen bracht hij het werk onder dat hem minder na aan het hart lag. Naast een afdeling 'Interne Dienst' waren er vier hoofdafdelingen. De papieren ruggengraat van de dienst werd Afdeling A, 'Centrale Documentatie'. Daar werden de centrale cartotheek en alle dossiers ondergebracht. Deze afdeling vormde, naarmate de kennis over de communistische organisaties in Nederland groter werd, hoe langer hoe meer een papieren spiegelbeeld van de communistische dreiging.[33] Het werk vergde veel mankracht – in de jaren vijftig werkte ongeveer een kwart van het personeel op deze afdeling –, maar het stond binnen de veiligheidsdienst niet in hoog aanzien.[34]

Afdeling B deed het politieke inlichtingenwerk. Hier werd het extremisme in kaart gebracht om daarmee inzicht te verkrijgen in welke mate de democratische rechtsorde in gevaar was. Zij was begonnen onder Crabbendam als afdeling van het Bureau Nationale Veiligheid, die net als de Centrale Inlichtingendienst vóór de oorlog de politie verzocht haar gegevens over extremistische organisaties op te sturen; deze afdeling werd opgenomen in de opvolgende diensten. Samen met het contra-inlichtingenwerk werd dit in het algemeen als het 'eigenlijke' binnenlandse veiligheidswerk beschouwd. Hier werkten de meest serieuze, bedachtzame, ideologisch bevlogen en meest anticommunistische mensen.[35]

Einthoven liet Afdeling B rapporteren en registreren.[36] Rapportage betrof het incidenteel en structureel informeren van de ministers, inlichtingendiensten, politieverbindingen, burgemeesters en procureurs-generaal, bijvoorbeeld in de vorm van 'regeringsbrieven',[37] 'weekrapporten' en 'maandoverzichten'[38] betreffende de capaciteit en intenties van extremistische (lees: communistische) organisaties. Gegevens over de korte- en langetermijnplannen, financiën, buitenlandse en binnenlandse relaties, de samenstelling van het ledenbestand, politieke programma's en activiteiten van extremistische organisaties waren van groot belang.[39] Het belangrijkste waren de maandoverzichten, waarin steevast aandacht werd besteed aan recente internationale ontwikkelingen binnen het communisme, aan de activiteiten van de Communistische Partij Nederland en haar mantelorganisaties, en aan een 'stakingsagenda'.[40]

Met 'registreren' bedoelde Einthoven dat Afdeling B in wezen iedere communist, anarchist, trotskist en neonazi in Nederland met naam en toenaam

moest kennen. In samenwerking met de documentatieafdeling probeerde Afdeling B zich dus een zo compleet mogelijk beeld te vormen van extremistische organisaties.[41] Op basis daarvan construeerde Afdeling B 'diepvrieslijsten', later 'porseleinlijsten', van 'te interneren' personen. Feitelijk waren zij de vijfde colonne, de 'binnenlandse tegenstander', die naar alle waarschijnlijkheid tijdens het 'uur U' de defensie zou saboteren.[42] De criteria op basis waarvan besloten werd wie op die lijsten werd geplaatst, waren aanvankelijk ruim geformuleerd. Behalve het partijlidmaatschap werden bijvoorbeeld ook, naast de aard van de organisatie en de positie van de betrokkenen daarin, 'de politieke hardheid', de 'capaciteit om zelfstandig leiding te geven' en de 'leeftijd en lichamelijke conditie' betrokken bij de beoordeling of extremisten en anderszins staatsgevaarlijke figuren in aanmerking kwamen om op de lijsten te worden geplaatst.[43] Omdat op basis van dit soort criteria de lijsten veel te lang werden en daarmee de gelijktijdige arrestatie tijdens 'uur U' praktisch onuitvoerbaar werd, moesten die in de loop der tijd worden aangescherpt.[44]

De inlichtingen voor Afdeling B werden via een heel scala aan methodes ingewonnen. Open bronnen als kranten, tijdschriften, brochures en alle andere denkbare lectuur van de organisaties die zij als extremistisch etiketteerde, waren het belangrijkst, evenals agenten- en informantenoperaties in de extremistische organisaties en de zogenoemde *surreptitious entry* (SE)-acties. Bij die acties braken BVD'ers 's nachts in bij (meestal) CPN-partijlokalen om daar papieren ledenbestanden weg te halen, alle gegevens te kopiëren en vervolgens de verschoven of verplaatste ladekasten op exact dezelfde plek terug te plaatsen.[45] Ook werden abonneelijsten van de bezorgers van *De Waarheid* ontvreemd, gekopieerd en heimelijk terugbezorgd.[46]

Voor een groot deel was Afdeling B afhankelijk van andere spelers op het binnenlandse veiligheidsterrein, zoals de procureurs-generaal, de commissarissen van de Koningin en vooral de Gemeente- en Rijkspolitie. Hierin leek de afdeling wel enigszins op de vooroorlogse Centrale Inlichtingendienst. Afdeling B werkte nauw samen met de Plaatselijke Inlichtingendiensten (PID) en de Districtsinlichtingenrechercheurs (DIR) van de Rijkspolitie. Net als voor de oorlog woonden de politiekorpsen op verzoek van de veiligheidsdienst vergaderingen bij van extremistische organisaties. Ook lazen zij de open bronnen en rapporteerden daarover aan de Binnenlandse Veiligheidsdienst. In verschillende missiven, leidraden en maandrapporten maakte de BVD duidelijk welke gegevens hij van de politiekorpsen verwachtte.[47]

De hoeveelheid gegevens over het extremisme nam explosief toe. Al die ingewonnen gegevens moesten ook geregistreerd, bewerkt, geanalyseerd en, als dat nodig was, gerapporteerd worden. Daarom werd Afdeling B opgesplitst in enkele gespecialiseerde secties. De sectie BCP (Afdeling B, Communistische Partij) was de grootste. Deze concentreerde zich op de CPN en de communistische vakbeweging. De sectie BFA richtte zich op Front- en Andere organisaties, waaronder alle communistische mantelorganisaties, zoals de Nederlandse Vrouwen-

bond en het Algemeen Nederlands Jongeren Verbond, maar ook trotskistische organisaties vielen. Voor het onderhouden van het operationele contact met de politiële inlichtingendiensten werd de sectie BOP (Operaties Politie) opgezet.[48]

Afdeling C deed het contra-inlichtingenwerk, oftewel de spionagebestrijding. Terwijl Afdeling B een 'studieuze' afdeling was, waar vooral meer zicht op het fenomeen extremisme moest worden ontwikkeld, was Afdeling C actiegericht. Hier werkten veel oud-verzetslieden die het inlichtingenambacht in de vingers hadden en die maar één doel hadden: het voorkomen van succesvolle inlichtingenoperaties door hoofdzakelijk communistische landen.[49] Overigens was Einthoven van mening dat ook de 'rustig in het land vertoevende vreemdeling spionagenetten en subversieve activiteit' kon organiseren en dus spion kon zijn.[50] Van de meeste inlichtingenofficieren was echter bekend dat zij onder een diplomatieke dekmantel werkten. Afdeling C kon zich dan ook richten op de handel en wandel van het ambassadepersoneel van landen vanachter het IJzeren Gordijn – begin jaren vijftig meer dan honderd man.[51]

BVD'ers bij Afdeling C brachten deze vermoedelijke inlichtingenofficieren en hun netwerken zo volledig mogelijk in kaart. Daarbij konden ze gebruikmaken van inlichtingenmethodes als telefoontaps, afluisteracties, volg- en observatieoperaties.[52] Net als voor Afdeling B zette de BVD operateurs of 'runners' van de dienst in om agenten en informanten te 'runnen' (jargon voor aansturen), die de benodigde gegevens over de *requirements* (de boodschappenlijstjes) en modus operandi van de vijandige *intelligence officers* konden aanleveren. Soms slaagde de veiligheidsdienst erin een agent, bijvoorbeeld een Oost-Duitse inlichtingenofficier, te 'dubbelen'; dan liep de operatie door, maar gebruikte de BVD de operatie om meer over de tegenstander te weten te komen.[53] Als eenmaal was vastgesteld dat iemand daadwerkelijk inlichtingenwerk deed, dan liet de BVD deze persoon meestal doorwerken om zo meer over de methodes en *targets* van de vijandige inlichtingendiensten te weten te komen. Soms volgde echter een *persona-non-grata*-verklaring door Buitenlandse Zaken. De betreffende inlichtingenofficier werd dan het land uitgezet.[54] De meeste inlichtingenofficieren werkten immers zoals eerder vermeld onder een diplomatieke dekmantel. Bovendien vergde strafvervolging op basis van artikel 98 van het Wetboek van Strafrecht nagenoeg dat de politie iemand op heterdaad betrapte, iets wat in de praktijk bijna nooit lukte.[55]

Afdeling D, ten slotte, verzorgde de beveiligingsadviezen voor ministeries en (defensieorder)bedrijven en de politieke antecedentenonderzoeken.[56] Hier werkten de 'apparatsjiks' van de BVD, de echte bureaucraten.[57] Dat moest ook wel, want zij moesten ambtenaren en beveiligingsambtenaren in het bedrijfsleven bewegen tot het naleven van strikte beveiligingsvoorschriften en -procedures. Vanuit deze afdeling waren de relaties met de overheid en het bedrijfsleven van groot belang. Zij overlegden dan ook regelmatig met wat genoemd werd 'de Jachtclub', waarin de beveiligingsambtenaren binnen de overheid zaten, en 'de Visclub', met daarin de beveiligingsinspecteurs van bedrijven die onderdeel

waren van de vitale industrie; daartoe werden onder andere defensieorderbedrijven gerekend. Zowel de beveiligingsambtenaren (BVA's) als de beveiligingsinspecteurs (BVI's) doorliepen de basiscursus van de veiligheidsdienst. Ze maakten vanaf dat moment deel uit van beide clubs, die in hoofdzaak bedoeld waren om het contact met de rest van het overheidsapparaat en het bedrijfsleven te onderhouden en de beveiligingsmaatregelen ter voorkoming van spionage aan te scherpen.[58]

Afdeling D adviseerde de overheidsorganisaties en bedrijven over het 'hangen sluitwerk', zoals het gebruik van brandkasten, toegangscontroles, pasjessystemen en rubricering en registratie van staatsgevoelige informatie, waarbij zij aan de hand van recente *spy cases* de noodzaak van maatregelen aantoonde.[59] Ook schreef de dienst circulaires waarin deze ambtenaren op het hart werd gedrukt documentatie niet 'op schrijftafels te laten liggen', bezoekers niet alleen te laten en kasten altijd af te sluiten.[60] Daarnaast leidde Afdeling D in het kader van de NAVO-beveiligingsverplichtingen *facility security officers* op.[61] Het meeste werk ging zitten in de antecedentenonderzoeken: het raadplegen van de centrale cartotheek (was iemand lid van de CPN, las iemand *De Waarheid*?) en – als het zwaardere vertrouwensfuncties betrof – inwinnen van inlichtingen door twee tot zes informanten over de persoon in kwestie. Op basis daarvan adviseerde de BVD positief of negatief; het was aan de betrokken instantie zelf om te beslissen iemand al dan niet in dienst te nemen.[62]

Personeel en opleiding

De organisatie*structuur* kwam dan wel uit Groot-Brittannië, de organisatie*cultuur* werd sterk beïnvloed door de dreigingspercepties van het diensthoofd. Middels het personeelsbeleid en de opleiding van nieuwe medewerkers vervlocht Einthoven zijn anticommunistische blik op de wereld in de BVD-organisatie. Vooral de opleiding werd van belang toen de begrotingsgroei zich doorzette, van 3,4 miljoen gulden in 1952 tot ongeveer 6,7 miljoen gulden ten tijde van Einthovens pensionering in 1961.[63] Die ging zitten in materiële zaken, zoals auto's en typemachines, maar vooral in personeel.[64] Werkten er tot de jaren vijftig slechts 150 mensen bij de veiligheidsdienst,[65] toen Einthoven afzwaaide, waren dat er 600.[66]

Einthoven wierf dat nieuwe personeel onder groepen die hij uit het verleden kende en die zijn opvattingen deelden. Einthoven trok voor veel hoge functies in zijn dienst mensen aan die hij loyaal achtte, zoals administrateurs uit het voormalige Nederlands-Indië, die hij nog kende van het Hooggerechtshof in Batavia in de jaren twintig en die meestal na de soevereiniteitsoverdracht naar Nederland waren gekomen.[67] Daarnaast nam Einthoven veel nieuw personeel aan, afkomstig van de Rijks- en Gemeentepolitie. Hij kende immers haar opvattingen (hij was tenslotte korpschef geweest) en hij meende dat politiemensen zonder al te veel opleiding direct aan het werk konden, met name in de sfeer van het politieke inlichtingenwerk.[68]

Voor het operationele werk nam Einthoven ten slotte voormalige verzetslieden in dienst, meestal lieden met een gereformeerd-christelijke achtergrond, die hen sterk anticommunistisch maakte. Zij hadden aan den lijve ondervonden wat het was om onvrij te zijn en waren sterk gemotiveerd zich in te zetten voor de vrijheid van het vaderland.[69] In praktische zin hadden deze voormalige illegalen nuttige ervaring opgedaan, ofwel vanwege hun illegale werkzaamheden ofwel omdat zij zich als Engelandvaarder in Londen hadden ingespannen voor het inlichtingen- en veiligheidswerk. Cees van den Heuvel, hoofd Opleidingen van de BVD, was bijvoorbeeld lid geweest van de 'groep Albrecht', een goed georganiseerde en nooit door de Duitsers geïnfiltreerde verzetsgroep, die onder andere tussen september 1944 en mei 1945 op de Biesbosch *crossings* van verzetsstrijders verzorgde.[70]

In de loop van de jaren vijftig diversifieerde het medewerkersbestand enigszins. Minister van Sociale Zaken Ko Suurhoff drong er bij Einthoven op aan om ook sociaaldemocraten in dienst te nemen, en de 'katholieke ministers' wilden ook katholieken bij de BVD.[71] Op voorspraak van Suurhoff benoemde Einthoven, met tegenzin, in 1952 de eerste sociaaldemocraat in een hogere BVD-functie: Ad de Jonge, een overlevende uit het concentratiekamp Natzweiler, die zich bij het wetenschappelijk bureau van de PvdA had verdiept in de infiltratietechnieken van de CPN.[72] Hij ontpopte zich tot een internationaal vermaard inlichtingenanalist, in Amerikaanse ogen *the brains of the BVD*.[73] Een andere grote naam van de BVD werd binnengehaald op voorspraak van Crabbendam: de katholieke Utrechtse politieman Harmannus Cornelis Neervoort. Neervoort had een verzetsverleden en zou zich bekwamen in het operationele handwerk, met name in het agentenwerk in communistische (mantel)organisaties.[74]

De eerste generatie medewerkers was in de tweede helft van de jaren veertig getraind door de Britten. Enkele medewerkers van het eerste uur, zoals Piet Gerbrands, werden opgeleid in Groot-Brittannië.[75] Gerbrands had tijdens de oorlog voor Bureau Inlichtingen gewerkt en ontpopte zich bij de BVD tot een briljante operateur, met name op contra-inlichtingengebied. Hij zette in samenwerking met de CIA verschillende operaties op, onder meer via emigrantenorganisaties. Die operaties vertakten zich ook naar het buitenland, bijvoorbeeld via de CIA-*station* in West-Berlijn in Oost-Duitsland. Dat bracht Gerbrands, en met hem de BVD, nogal eens in het vaarwater van de Buitenlandse Inlichtingendienst.[76]

De opleiding werd ook verzorgd door een medewerker van de *Metropolitan Police*, die in 1947 enkele maanden in Den Haag verbleef. Hij bracht nieuwe medewerkers van de veiligheidsdienst de principes van *security* bij, vooral door middel van praktische oefeningen.[77] De eerder genoemde Cees van den Heuvel, een oud-verzetsman en inlichtingenofficier van het eerste uur die zich bezighield met opleidingen en psychologische oorlogvoering,[78] herinnerde zich dat de Britten kwamen om 'de Nederlandse dienst op Angelsaksische leest te schoeien'. Volgens Van den Heuvel stond in de training 'de conspiratieve tech-

niek', oftewel het *need to know*-principe centraal: 'je kop houden' moest 'een tweede natuur worden'.[79] Na enkele maanden gingen de Nederlanders hun opleidingen zelf verzorgen.[80]

Ook in dit opleidingsinstrument waren Einthovens anticommunistische dreigingspercepties te herkennen. Er werd een vijf weken durende basiscursus ontwikkeld die bestemd was voor middelbaar en hoger personeel van de veiligheidsdienst en voor medewerkers van de Gemeente- en Rijkspolitie, de Koninklijke Marechaussee, de militaire en buitenlandse inlichtingendiensten en de beveiligingsambtenaren. In deze basiscursus, en in verschillende vervolgcursussen, kwamen dan ook thema's aan bod als 'het aankweken van veiligheidszin', de grondslagen, methoden en technieken van het inlichtingenwerk en 'de noodzakelijkheid van een veiligheidsdienst'. Daarnaast werd er buitengewoon veel aandacht besteed aan het wereldcommunisme.[81] In een van de opleidingsbrochures stond te lezen:

> Daar een binnenlandse veiligheidsdienst gericht is tegen de subversieve activiteiten van het communisme, zal aan de behandeling van het communisme bijzondere aandacht besteed dienen te worden.[82]

De veiligheidsdienst doceerde daarom zowel over de leer als over de organisatie van het communisme, volgens voormalig medewerker van de Binnenlandse Veiligheidsdienst en historicus Dick Engelen met een diepgang en intensiteit 'die zich kon meten met de scholing die de CPN aan haar leden gaf'.[83] In *De grondslagen van het communisme*, werden de filosofische en economische basis van het marxisme, leninisme en stalinisme behandeld. In hetzelfde boekje werd ook een diepgravende bespiegeling op 'de moraal van het communisme' gegeven. Zo was iedere communist onbetrouwbaar, omdat hij 'onder alle omstandigheden en zonder beperking' het principe van 'het doel heiligt de middelen' hanteerde.[84] Daarnaast was er veel aandacht voor het optreden van de Russische staat, de partij en het inlichtingenapparaat.[85] Om daarin meer inzicht te krijgen, lazen de cursisten een boekje getiteld *De organisatie van het communisme*.[86]

Onder Amerikaanse vleugels

De communistische dreiging en de Binnenlandse Veiligheidsdienst raakten op die manier onlosmakelijk met elkaar verbonden. Dat vormde een van de redenen voor Einthoven om op het vlak van de *intelligence liaison* de banden met de Amerikaanse inlichtingendienst *Central Intelligence Agency* nauwer aan te halen, ten koste van de hechte Brits-Nederlandse relaties.[87] Terwijl Einthoven al vlak na de oorlog had geprobeerd om contacten op de bouwen met de Amerikaanse zusterdiensten werden ze in de jaren vijftig veel hechter. Einthoven intensiveerde de contacten met de in Den Haag geposteerde *chiefs of station* van de CIA[88] en reisde eens in de anderhalf à twee jaar af naar Washington om daar

te dineren met onder anderen ambassadeurs, en afgevaardigden van de Amerikaanse federale politie- en veiligheidsdienst *Federal Bureau of Investigation* (FBI) en met het hoofd van de CIA, Allen Dulles, die deze functie vervulde van 1953 tot 1961. Daarbij schoven ook prins Bernhard en Nederlandse gezagsdragers aan. Bovendien bezocht Dulles Nederland wel eens, getuige Einthovens memoires.[89]

Einthovens motieven om de BVD onder de vleugels van de CIA te krijgen, waren in de eerste plaats ideologisch van aard. Zijn afkeer van het communisme bracht hem sowieso dichtbij de Amerikaanse kijk op de wereldverhoudingen. Einthoven bewonderde de offensieve en strijdbare manier waarop de Amerikaanse overheid en inlichtingendiensten het communisme te lijf gingen.[90] Een tweede, niet minder belangrijke motivatie was materieel van aard.[91] De CIA was bereid voor de vriendschap te betalen. De CIA droeg via een geheim fonds direct bij aan de begroting van de Binnenlandse Veiligheidsdienst met een bedrag dat opliep tot wel 10% van de BVD-begroting, waardoor Einthoven enkele tientallen mensen extra aan het werk kon zetten.[92]

Naast deze financiële steun, bood de *Central Intelligence Agency* materiële steun aan de BVD in de vorm van bijvoorbeeld microfoons en clandestiene radiozenders. Daarmee voerden de CIA en BVD allerlei *joint operations* uit, zoals 'Project A'. Dit was een gecombineerde microfoon- en telefoonoperatie, gericht tegen de ambassade en handelsvertegenwoordigingen van de Sovjet-Unie. De Amerikanen leverden de BVD de technische apparatuur, de BVD deed de follow-up: hij verwerkte en vertaalde de opnames en deed aanvullende onderzoeken.[93] In ruil voor de Amerikaanse steun verstrekte de BVD alle ingewonnen inlichtingen 'routinematig' aan de CIA, die daardoor veel te weten kwam over de modus operandi van de Sovjet-Unie in het Westen.[94]

Einthoven trachtte waarborgen in te bouwen om de Nederlandse soevereiniteit op inlichtingengebied te handhaven. Enkele jaren later, in 1955, zou hij zijn eigen *declaration of independence* aan de CIA overleggen. Einthoven zei zelf te beslissen aan wie hij informatie verstrekte en aan wie niet, en behield zich het recht voor het doorgeven van Nederlandse geheimen aan de Amerikanen te weigeren. De samenwerking met de Amerikanen zou vooral moeten bestaan uit *joint operations*. En als de CIA in Nederland gewonnen inlichtingen voor offensieve doeleinden zou gebruiken, dan moest Einthoven daar toestemming voor geven.[95] Een ander voorbeeld van succesvolle samenwerking was operatie-Leunstoel, waarbij de CIA en de BVD gezamenlijk afluisterapparatuur in meubels inbouwden die kwamen te staan in de ambassades van de Chinese Volksrepubliek en de Sovjet-Unie.[96]

Volgens Einthoven heeft zijn dienst uitgebreid kunnen profiteren van de vakkennis en professionaliteit van de CIA. BVD-medewerkers gingen niet alleen naar Langley om daar opgeleid te worden, maar ze leerden ook veel van de gezamenlijke operaties. Volgens Einthoven had de BVD het 'communistisch gewroet' en de 'infiltratie en spionage van de Sovjets en de Chinezen' nooit zo goed in

beeld kunnen brengen als die banden er niet waren geweest. In zijn memoires concludeerde hij:

> Dankzij de Amerikaanse bijdragen heeft de Nederlandse Regering en het Nederlandse volk een betere beveiliging gehad tegen alle vormen van 'subversie' dan welk ander klein land ook.[97]

De hechte relaties met de Amerikanen zorgden niet alleen voor een organisatorische versterking, in termen van expertise en middelen, maar ook voor een bevestiging en intensivering van de bestaande dreigingspercepties. De BVD streed samen met de Amerikanen tegen het wereldcommunisme.

BEMOEIENISSEN VAN BUITEN, 1952-1956

Einthoven kon zonder enige noemenswaardige politieke inmenging de veiligheidsdienst in deze anticommunistische, pro-Amerikaanse vorm gieten. Enerzijds was dat de verdienste van Einthoven die, zoals Teulings had geschreven in zijn overdrachtsnota aan Louis Beel (minister van Binnenlandse Zaken tussen september 1952 en februari 1956), zijn eigen weg ging. Anderzijds kon Beel zich wel vinden in Einthovens dreigingspercepties en liet hij Einthoven zijn gang gaan.[98]

Op kabinetsniveau was het enkel premier Drees die zich in deze periode met de dienst bemoeide. Hij wilde naar aanleiding van een artikel in *De Tijd* van 22 maart 1952 over heroplevend nationaalsocialisme en fascisme in Europa van Beel weten of de Binnenlandse Veiligheidsdienst wel voldoende op de hoogte was van eventuele ontwikkelingen op het extreemrechtse front in Nederland. Op 17 februari 1953 kreeg Drees een door Afdeling B samengesteld overzicht van alle actieve organisaties op dit vlak.[99] Die afdeling hield sinds de Tweede Wereldoorlog ook voormalige fascisten en nationaalsocialisten als Paul van Tienen en oud-verzetsstrijders met 'conspiratieplannen' in de gaten.[100] Ook over de voormalige commandant van het Korps Speciale Troepen, Raymond Westerling, die allerlei conspiratieve activiteiten ontvouwde, rapporteerde de veiligheidsdienst veelvuldig.[101]

Tot de rechtse organisaties die de BVD in het oog hield, behoorden ook de meer en minder georganiseerde rechtse clubs, die tegen het akkoord van Linggadjati opponeerden. Daartoe behoorden onder meer Nationaal Reveil, het door het BVD-kritische Kamerlid Welter geleide Katholieke Comité van Actie voor Rijkseenheid en de Nederlandse Volksunie.[102] Binnen deze kringen, waarin ook enkele Kamerleden en hoge militairen zich begaven, zou in 1947 een couppoging worden voorbereid. Nu ving de veiligheidsdienst vaker geruchten op over samenzweringen en staatsgrepen. Ze ontsprongen meestal in Sociëteit De Witte, gevestigd aan het Plein in Den Haag, waar (oud-)politici en hoge mi-

litairen met elkaar borrelden en dineerden en elkaar vonden in hun gemeenschappelijke afkeer van de politieke koers van de rooms-rode kabinetten. Doorgaans bleef het bij borrelpraat, maar niet altijd.[103]

Oud-minister-president Gerbrandy, die het Nationaal Comité Handhaving Rijkseenheid leidde, wilde een staatsgreep plegen om Indië voor het koninkrijk te behouden. Gerbrandy vond oud-verzetsman Erik Hazelhoff Roelfsema en enkele hoge militairen, onder wie generaal Winkelman, aan zijn zijde. In de hoop Wilhelmina's steun te winnen of ten minste haar afzijdigheid te bewerkstelligen tijdens de geplande machtsgreep, benaderde Gerbrandy ook haar voormalige vertrouwensman Van 't Sant. Ook stelden de coupplegers alvast een nieuwe regering samen, verzamelden zij wapens en beraamden ze zelfs een moordaanslag op PvdA-voorzitter Koos Vorrink, om te laten zien dat het menens was. Toen de zaak via de Amsterdamse Politie Inlichtingendienst terechtkwam bij de BVD en de militaire inlichtingendiensten, blies Gerbrandy de coup af.[104] In de jaren daarna bleven staatsgreepgeruchten nu en dan de kop opsteken, bijvoorbeeld in 1951.[105] Om uit te sluiten dat dit soort rumoer méér werd dan borrelpraat en rumoer, besteedde de Binnenlandse Veiligheidsdienst aandacht aan dit soort clubs en organisaties.[106]

In de jaren vijftig ging het op rechts echter vooral om de vraag of er in Nederland, zoals elders in Europa, neonazistische en neofascistische organisaties van de grond kwamen en of zij de democratische rechtsorde in gevaar brachten. De dienst hield enkele individuen in deze kringen wel structureel in de gaten, maar oordeelde dat er maar een beperkte dreiging van uitging. Extreemrechtse organisaties ontbeerden de organisatorische en ideologische uniformiteit én de buitenlandse politieke steun, die communistische organisaties wel hadden. Bovendien werd er onophoudelijk geruzied en was de organisatorische slagkracht van extreemrechts heel beperkt. In het onderzoek naar extreemrechts 'kwamen steeds dezelfde namen van enkele van deze vasthoudende lieden naar boven, echter zonder reële kans op levensvatbaarheid', schreef Einthoven later in de jaren vijftig aan zijn minister.[107]

Drees' vraag of de BVD wel voldoende oog had voor gevaren ter rechterzijde, had geen ingrijpende gevolgen voor de dreigingspercepties van de veiligheidsdienst. Einthoven was zelf ook van mening dat zijn dienst op dat front waakzaam moest zijn. Vanaf dit moment rapporteerde de BVD vaker over extreemrechts, ook al achtte hij het gevaar ervan gering. Einthovens opvolger Sinninghe Damsté liet zich over de redenen daarvoor intern eens heel expliciet uit. Hij had welbewust een rapport over de opkomst van de Boerenpartij laten opstellen en over de eventuele extremistische achtergrond van enkele van de leden van deze partij, zodat men hem 'van regeringszijde nu niet kon aanwrijven dat de dienst niet de aandacht vestigde op rechts-extremistische invloeden in ons politieke leven'.[108]

De Bijzondere Voorlichtingscommissie pikt een graantje mee, 1952-1953

Het kostte Einthoven in de periode 1952-1953 heel wat meer moeite om te voorkomen dat een ander ambtelijk gremium, de Bijzondere Voorlichtingscommissie, de woordvoeringstaken voor de BVD toegewezen kreeg. Door toedoen van deze commissie stond het namelijk plotseling ter discussie of een geheime dienst als de BVD wel eigen contacten met pers en publiek mocht onderhouden – iets wat Einthoven zich uit operationeel oogpunt wel permitteerde.

De Bijzondere Voorlichtingscommissie was door premier Drees op 27 maart 1952 zelf in het leven geroepen.[109] De commissieleden waren de voorlichters van verschillende ministeries en de legervoorlichtingsdienst, en hun taak was de Nederlandse bevolking uit te leggen waarom het kabinet tot de juist doorgevoerde ophoging van de Defensiebegroting had besloten. Drees was tot dit besluit gekomen onder pressie van generaal Eisenhower, Tweede Kamerleden en de Generale Staf, maar vreesde dat de gemiddelde Nederlander niet zou snappen waarom het kabinet zo'n onvoorstelbaar hoog bedrag aan defensie uitgaf, terwijl de begrotingsdiscipline wel alle andere publieke uitgaven trof, de lonen laag werden gehouden en de publieke investeringen eveneens zeer beperkt bleven.[110]

De Bijzondere Voorlichtingscommissie (BVC) moest daarom propaganda verzorgen waarin de bevolking herinnerd werd aan de Koude Oorlog en het 'echte' leven achter het IJzeren Gordijn. Om daaraan te voldoen, kwam het tijdschrift *Digest* tot stand, een blad waarin allerlei informatie over het communisme werd gepresenteerd.[111] Al binnen drie maanden na oprichting kwam de Bijzondere Voorlichtingscommissie echter tot de conclusie dat Drees' vrees ongefundeerd was. Van het feit dat de verhoging van de uitgaven aan defensie niet strookte met de algehele soberheid ten aanzien van de overige overheidsuitgaven, lag niemand echt wakker.

Maar omdat de commissie zichzelf niet wilde opheffen, ging ze onder leiding van Joop Landré, die in september 1952 werd opgevolgd door Gerrit Lammers, het accent van de taakopdracht verleggen naar de 'versterking van de democratische krachten', oftewel: anticommunistische propaganda. Voor hem stond democratie dus gelijk aan anticommunisme. Drees ging daar voor liggen. De commissie mocht voorlichten, maar met psychologische oorlogvoering, in het bijzonder 'hersenspoelen' van de bevolking, mocht Landré zich niet gaan bezighouden.[112] De Bijzondere Voorlichtingscommissie bleef daarom bespiegelingen over het communistische gevaar publiceren, met nu en dan een waarschuwing dat 'pacifisme en neutralisme' zouden leiden tot een verslapping tegenover het communistische gevaar.[113]

Landrés ambities strekten echter verder. Hij ging op zoek naar een nieuwe functie voor de Voorlichtingscommissie. Hij bestudeerde wat er op het vlak van psychologische oorlogvoering gebeurde in landen als Zweden en Noorwegen, waar veel uitgebreider gebruik werd gemaakt van de pers om de morele

weerbaarheid tegenover het communisme te vergroten.[114] En in juli 1952 kwam via Buitenlandse Zaken een Frans boek onder de aandacht van de commissie, dat ging over het opzetten van een 'antikominform'-organisatie in Groot-Brittannië. Net als in de vs werd de psychologische oorlogvoering beschouwd als een onmisbaar onderdeel van de militaire en politieke strijd tegen het communisme, en deze organisatie systematiseerde de inspanningen op dit front. Zo'n soort organisatie wilde de Bijzondere Voorlichtingscommissie graag zijn.[115]

Landré bedacht toen het volgende. Een van de belangrijkste spelers op het gebied van communismebestrijding was de Binnenlandse Veiligheidsdienst. In een overleg met minister van Binnenlandse Zaken Louis Beel had Landré geopperd dat de 'voor 85% op het communisme betrekking hebbende rapporten van de BVD' best benut konden worden voor een meer systematische psychologische oorlogvoering. Kon zijn Voorlichtingscommissie daarom niet gaan optreden als persorgaan van de veiligheidsdienst?[116]

Sterker nog: Landré zag het als Einthovens plicht om een actieve bijdrage te leveren aan de psychologische oorlogvoering; zij bestreden immers dezelfde vijand. Intern besloot de Bijzondere Voorlichtingscommissie dat de veiligheidsdienst voortaan verplicht zou zijn om rapportages, geschikt voor propaganda aan te leveren. Dat mochten geen saaie of vage rapporten zijn, maar moesten 'concrete gegevens over communistische manipulaties' bevatten. 'Algemene beschouwingen en knipoogjes aan de CPN waren onbruikbaar', betoogden de voorlichters. Bovendien moest de BVD niet overdreven geheimzinnig doen: voor de 'handhaving en versterking der democratische krachten' was de voorlichtingsstrategie nu eenmaal een bruikbaar strijdterrein. Wellicht moest de bronbescherming daarvoor nu en dan wijken als daarmee een gevoelige klap aan het communisme kon worden uitgedeeld, stelden de voorlichters.[117]

Einthoven, die zijn dienst inderdaad als een offensieve dienst beschouwde, droeg de intensivering van anticommunistische propagandavoering ongetwijfeld een warm hart toe, maar zag niets in Landrés plannen. Behalve de praktische bezwaren (het ging hier om staatsgeheim materiaal), was Einthoven uiterst terughoudend inlichtingenmateriaal in handen van anderen te stellen, mogelijk omdat hij dacht ook verantwoordelijk te zijn voor wat anderen op basis van 'zijn' inlichtingen besloten.[118]

Belangrijker was dat de veiligheidsdienst eigen perscontacten had die de dienst om operationele redenen niet kwijt wilde.[119] Ze stelden de veiligheidsdienst in staat om ongewenste berichtgeving buiten de openbaarheid te houden[120] of juist gewenste berichtgeving wél in omloop brengen. Eigen 'contactpersonen in de dagbladpers' kregen 'voorlichting' over een spionagegeval of kregen een seintje. De BVD wees enkele contacten in februari 1953 bijvoorbeeld 'tijdig op de houding door de CPN aangenomen ten aanzien van de waterramp'.[121] Ook kon op deze manier, in de woorden van de dienstleiding in de jaren zestig, *De Waarheid* 'belachelijk worden gemaakt' en werden via de pers 'communistische acties kapotgemaakt'.[122] Bovendien profiteerde de veiligheids-

dienst 'van informaties door persorganen uit eigen bron verkregen'[123]; journalisten konden anders gezegd ook als agenten of informanten worden geworven. En tot slot fungeerden de perscontacten als een thermometer: zij stelden de veiligheidsdienst in staat op de hoogte te blijven van 'wat er op BVD-gebied in het publicatiebedrijf omging'.[124]

Daarnaast geloofde Einthoven in het geheel niet zo in de goede bedoelingen van voorlichters en journalisten. Gezien de enorme dreiging van het communisme vond Einthoven dat de pers eigenlijk de taak had om 'het Nederlandse volk in algemene zin te waarschuwen tegen communistische machinaties en het daardoor geestelijk betere afweermogelijkheden te verschaffen', maar die rol nam de pers tot zijn teleurstelling niet op zich. Journalisten waren alleen maar op jacht naar *hot news*, 'berichten van sensationele en persoonlijke aard', die de dienst weigerde te verstrekken.[125]

Wat volgde was een zinderend bureaucratisch gevecht. Landré haalde net als Einthoven het Koninklijk Besluit van stal om zijn gelijk te halen. Hij meende dat 'iedere voorlichtingsactiviteit van de BVD volkomen in strijd was met het karakter van die instelling en eventueel tot onvoorziene consequenties kon leiden'.[126] Einthoven kwam ook met het Koninklijk Besluit aanzetten om te beweren dat het hebben van een eigen perschef te verantwoorden was met artikel 2, dat de dienst de taak gaf 'te verrichten van al hetgeen voor een goed functioneren van de B.V.D. noodzakelijk was' – waarmee Einthoven overigens onderstreepte dat dit artikel een juridische restcategorie vormde die hem toestond zo ongeveer alles wat hij deed te rechtvaardigen.

Beel koos Einthovens kant: de woordvoering ging niet naar Lammers, maar hij was het wel met Lammers eens dat de BVD krachtens het Koninklijk Besluit geen eigen perschef mocht aanstellen, wat de dienst in alle geheimzinnigheid wel had gedaan. Beel meende dat de veiligheidsdienst 'krachtens zijn doelstelling ten opzichte van alle verschijnselen binnen het veld van zijn arbeid neutraal diende te staan en slechts bedacht moest zijn op de beveiliging van de objecten, welke bij besluit hem waren toevertrouwd'.[127]

Als tussenoplossing vroeg Beel aan de directeur van de Rijksvoorlichtingsdienst om als een soort vertrouwensman tussen de veiligheidsdienst en de pers in te gaan staan, waarmee de kwestie in de luwte kwam. De BVD had geen perschef, maar hoefde de woordvoering niet aan de BVC over te laten. Landrés opvolger Lammers stookte het vuurtje echter op. Hij wilde toch echt de woordvoering voor de BVD bij zijn commissie onderbrengen en beklaagde zich meermaals bij Beel over Einthoven, die de voorlichters onterecht op één lijn met sensatiebeluste journalisten stelde. Lammers vond dat Einthoven maar niet wilde inzien dat zij dezelfde strijd steden. Einthoven deed veel te geheimzinnig, beantwoordde geen concrete vragen en trad dilettantistisch op.[128] Des te pijnlijker was het dat Einthoven wél bereid was allerlei rapporten te verstrekken aan particuliere initiatieven, zoals het initiatief Vrede en Vrijheid. Een van de belangrijkste redenen hiervoor was dat zijn contactpersoon bij dit initiatief een bekende van hem was.[129]

De kwestie liet zien dat het geen uitgemaakte zaak was dat de veiligheidsdienst contacten aanknoopte met pers en samenleving. Vanwege het manipulatieve imago en de vertrouwelijkheid van de informatie die de veiligheidsdienst van burgers kreeg, benadrukte ook Beel dat de BVD neutraal moest zijn en geen eigen perschef mocht aanstellen. Tegelijkertijd liet Einthovens onwil om samen te werken zien hoe hij het spel wilde spelen: een eventuele gemeenschappelijke taak op het vlak van de communismebestrijding was ondergeschikt aan de autonomie van zijn veiligheidsdienst; het organisatiebelang ging hier vóór. Einthoven wilde kortom zelf bepalen hoe de strijd gestreden werd en wendde zijn macht aan om een concurrerende ambtelijke speler van het veiligheidsterrein te verjagen.

De Kamercommissie wil meepraten, 1954-1955

Harm Sleen, Tweede Kamerlid voor de PvdA, wilde op 10 november 1953 niet 'opnieuw een gedachtewisseling openen over de werking van de Binnenlandse Veiligheidsdienst'. Hij was echter niet vergeten dat er 'enige jaren aaneen rondom de Binnenlandse Veiligheidsdienst een felle discussie' had gewoed. Die verstomde toen in 1952 de parlementaire controlemogelijkheden werden uitgebreid met de oprichting van de Vaste Kamercommissie voor de Binnenlandse Veiligheidsdienst, wist Sleen. Maar hoe stond die commissie er inmiddels voor?[130]

Deze commissie, de tweede speler die in de jaren vijftig invloed trachtte uit te oefenen op vorm en inhoud van de Binnenlandse Veiligheidsdienst, was sinds de oprichting enkele keren bijeengekomen. Aan het begin van haar bestaan leek de Vaste Kamercommissie een zeer actieve rol op te eisen. Jaap Burger, die voorzitter zou blijven tot 1963, was in tegenstelling tot sommige van zijn partijgenoten geen tegenstander van de BVD. In het totalitarisme van de Sovjet-Unie zag hij net als Einthoven een grote dreiging.[131] Hij vond dan ook dat 'de internationale situatie noopte tot een instituut als de BVD', maar aan de 'uiteraard goeddeels geheime' aard van de werkzaamheden van die dienst waren ook 'bezwaren' verbonden. Omdat de 'materie zich slechts in zeer beperkte mate voor openbare behandeling' leende, beschouwde Burger het als de taak van zijn commissie om die bezwaren 'te temperen'. In een notitie die Burger in november 1954 verstuurde aan de overige fractievoorzitters, minister Beel en Einthoven, ontvouwde hij hoe hij dat voor zich zag.[132]

Om 'controlerend en mogelijk ook stimulerend' te kunnen optreden, was 'een redelijke mate van kennis der feitelijke gang van zaken' nodig. Daarom wenste Burger over drie zaken geïnformeerd te worden: het hoofddoel van de BVD, de effectiviteit van de organisatie en de inspanningen van de veiligheidsdienst. Zijn doel was erop toe te zien 'de daaraan verbonden schaduwzijden van het optreden van de veiligheidsdienst voor de burgerij in het algemeen tot een onvermijdelijk minimum te beperken'. Het pad naar het hoofddoel, dat vol-

gens Burger bestond uit 'het verkrijgen van informatie omtrent totalitaristische infiltratie', zou vanwege de operationele geheimhouding slechts 'in de periferie begaanbaar blijken', begreep Burger, maar de effectiviteit en rechtszekerheid zouden 'met vrucht, ook voor de dienst zelve bediscussieerbaar blijken'.[133]

Met 'effectiviteit' bedoelde Burger eigenlijk personeelsbeleid. Hij wilde geïnformeerd worden over 'de organisatorische opbouw van de dienst', maar vooral 'welk genre personen daar werkzaam waren', hoe de selectie plaatsvond, en hoe het ervoor stond 'met het intelligentieniveau'.[134] Burgers interesse in de personeelspolitiek vloeide voort uit het vermoeden binnen de PvdA dat Einthoven bij voorkeur geen socialisten in dienst nam.[135] Totdat Einthoven onder politieke druk het werknemersbestand van zijn dienst ietwat diversifieerde, veronderstelden de sociaaldemocraten niet helemaal onterecht dat de veiligheidsdienst werd bestuurd door rechts-conservatieven die, dixit Goedhart, 'in socialisten halve communisten' zagen.[136]

Burger vroeg het iets subtieler: beschikte de dienst over voldoende 'politiek onderscheidingsvermogen' in de vorm van 'een kern van personen die voldoende politieke belangstelling hadden om zich in politieke onderscheidingen te verdiepen, enerzijds zonder daarbij zo eenzijdig partijpolitiek geïnteresseerd te zijn dat het hinderlijk zou zijn voor teamwork, doch anderzijds zonder te vervagen tot zoiets als 'dat het allemaal één pot nat is'. Stalinisme was wat anders dan trotskisme en 'conservatief negativisme' iets anders dan fascisme, bedoelde Burger.[137] Hij koppelde het personeelsbeleid rechtstreeks aan het vermogen om goede dreigingsinschattingen te kunnen maken:

> Is het gewenst, dat zoveel mogelijk van alle democratische partijen, enkele weloverwogen aanhangers in de dienst aanwezig zijn, dat begrip voor levens- en maatschappijbeschouwelijke onderscheidingen daar "in natura" voorhanden is?[138]

Een tweede opvatting die Burger formuleerde, betrof de legitimiteit van de dienst. Om als Kamercommissie iets te kunnen betekenen op het vlak van de 'schaduwzijde voor de burgerij' (lees: de rechtszekerheid), vroeg Burger naar de 'omvang der werkzaamheden' van de veiligheidsdienst. Van 'hoeveel burgers hield de BVD dossiers aan?', wilde Burger weten. Ging het om een 'beperkte voor de samenleving gevaarlijke categorie van personen' of lag er 'als het ware over het gehele Nederlandse volk een net van controle'? Een verwant aspect was het vraagstuk van 'verwijdering' van dossiers. Groeide 'het getal alleen maar aan' of werden gegevens ook vernietigd; en zo ja, volgens welke normen gebeurde dat dan? En had de veiligheidsdienst wel overwogen 'hoe iemand zich van een aantijging zou kunnen zuiveren'? Ook wilde hij weten of de rechtszekerheid bij de politieke antecedentenonderzoeken wel gewaarborgd was.

Om de democratische legitimiteit te versterken, moest de BVD de angst wegnemen bij het publiek dat iedereen bespioneerd kon worden, vond Burger. De

dienst moest vooral benadrukken dat zijn werkzaamheden een beperkt werkterrein bestreken. Burger pleitte voor 'maatregelen om te bevorderen dat personen van democratische gezindheid, de BVD eigenlijk als niet-bestaand konden beschouwen'.[139] Burger:

> Bij een dergelijke voorziening ware de angel van een instituut als de B.V.D., van wier noodzaak de overgrote meerderheid der bevolking overtuigd is, goeddeels worden weggenomen, de angel n.l., dat op oncontroleerbare en onredresseerbare wijze, normale staatsburgers ernstig en in niet geringe getale, gedupeerd dreigen te worden.[140]

Burgers voorstellen werden op 18 maart 1955 besproken met de fractievoorzitters, minister Beel en namens de BVD Einthoven en zijn plaatsvervanger. In antwoord op Burgers zorgen over Einthovens personeelsbeleid zei Beel dat de dienst 'zeer hoge eisen' stelde aan nieuw personeel in termen van 'cursussen, opleidingen en politiek onderscheidingsvermogen'. Daarbij werd ook het Rijkspsychologisch Bureau in Leiden ingeschakeld. Volgens Beel waren 'alle partijen, alle levensbeschouwingen in het apparaat aanwezig'.[141]

Burgers vragen over het aantal burgers waarover de BVD gegevens verzamelde, werden met enkele sussende woorden afgedaan. Beel zei dat er 'geen controle over het gehele Nederlandse volk' uitgeoefend werd, noch werden er 'dossiers van iedereen gemaakt'. Er was een cartotheek, maar pas als iemand aan 'een zeker minimum van gevaarlijkheid' voldeed, werd een dossier aangelegd.[142] Hiermee verwees Beel naar de nogal pragmatische gang van zaken in de Afdeling Centrale Documentatie: iedereen met wie de dienst in aanraking kwam, werd met persoonsgegevens (naam, adres, geboortedatum) en andere relevante gegevens, zoals het lidmaatschap van een extremistische organisatie, 'op kaart gebracht'. Zodra dit kaartje volledig beschreven was, werd een afzonderlijk persoonsdossier opgesteld. Ongeveer 10% van de namen in de cartotheek kreeg zo uiteindelijk een persoonsdossier.[143]

Noch Burger, noch de andere fractievoorzitters drukten na deze algemene en beleefd-afhoudende opmerkingen van Beel en Einthoven echt door. En ook de door Burger voorgestelde publieke profilering ter geruststelling van de bevolking werd niet opgepikt. Beel stuurde de commissie namens Einthoven wel het organisatieschema en een overzicht van de inhoud van de BVD-cursussen, maar tot een fundamentele gedachtewisseling daarover kwam het niet.[144] Anders dan Burgers activistische notitie deed vermoeden, was de invloed van de commissie op vorm en inhoud van het BVD-werk dus maar zeer beperkt.

Je zou kunnen zeggen dat Einthoven het niet nodig achtte dat het parlement toezicht uitoefende op zijn dienst. Hij bepaalde zelf wel wanneer zijn dienst de grenzen van de rechtsstaat betrad en wanneer die overschreden werden. Zo zou Fock eens gevraagd hebben iemand nader te bestuderen 'omdat het zo'n rare vent' was.[145] En generaal Ben Hasselman, die als chef-staf moeizame relaties met

de pers onderhield, vroeg Einthoven in de jaren vijftig[146] om te onderzoeken of een van zijn medewerkers contact met de pers onderhield, en wel 'met alle ten dienste staande middelen' zoals brieven openen, telefoons afluisteren, 'inzage verkrijgen van zendingen over de postgiro' en het uitvoeren van volgacties. Einthoven weigerde dit en liet zich erop voorstaan dat hij alle 'dingen die niets te maken hadden met de veiligheid van de staat' of de democratie, weigerde uit te voeren.[147]

Hij had Burger niet nodig om hem te vertellen wat de schaduwzijde van het optreden voor de burgerij was. Zolang de leiding van de veiligheidsdienst maar 'in stevige en vooral schone handen' berustte, kon hij dat zelf. Daartoe droeg Einthoven zijn personeel op zich bij alle handelingen af te vragen of het 'naar eer en geweten' verantwoording kon afleggen als deze daden 'naar buiten zouden uitlekken'. Ook zelf weigerde hij toestemming te verlenen aan operaties en plannen die niet voldeden aan deze 'morele eis', zelfs wanneer er geen enkele kans op uitlekken bestond.[148]

Net als tegenover de Bijzondere Voorlichtingscommissie bepaalde Einthoven tegenover de Kamercommissie dus hoe het spel gespeeld werd. Hij kwam altijd goed beslagen ten ijs en wist welke vragen hij kon verwachten.[149] Die vragen kon Einthoven enigszins sturen, omdat hij inspraak had in de stukkenstroom naar de commissie. Onder die stukken bevonden zich allerlei BVD-rapporten over actuele ontwikkelingen in het wereldcommunisme,[150] een overzicht van anticommunistische maatregelen in de Verenigde Staten, Portugal, Turkije en Griekenland,[151] maar ook de vier 'basisboekjes', die als verplichte lectuur voor de basiscursus golden,[152] alsook een uittreksel van de dissertatie van de Amerikaan William R. Kintner, *The front is everywhere*, waarin hij het communisme vergeleek met een termietenplaag die de wortels van het kapitalisme aanviel.[153] Met dit soort stukken kon in ieder geval niet het besef wegebben dat het communisme nog altijd een grote dreiging was. Einthoven vond bij de fractievoorzitters een gewillig oor: uit de summiere verslagen van enkele bijeenkomsten blijkt dat zij vooral vragen stelden over de ontwikkelingen in het internationale en nationale communisme, waar Einthoven meestal wel een boekje over wilde opendoen.[154]

Op die manier hoefde Einthoven niet in discussie te gaan met de Kamercommissie. Van de reflectieve en proactieve rol die Burger zag weggelegd voor de Vaste Kamercommissie, en van de 'vruchtbare discussies' over effectiviteit en rechtszekerheid, kwam daardoor weinig terecht. Alleen al uit de frequentie van de vergaderingen in de jaren vijftig sprak weinig proactiviteit. In december 1956 kwam de commissie pas na ruim anderhalf jaar weer bijeen – niet eens op initiatief van Burger, maar van Beels opvolger, minister Teun Struycken.[155]

De invloed die de commissie uitoefende, was dus zeer beperkt. Op den duur kwam de commissie hoofdzakelijk bijeen om te spreken over individuele klachten. Burgers die dachten door een BVD-onderzoek gedupeerd te zijn, bijvoorbeeld omdat zij bij een sollicitatie bij de overheid waren afgewezen, maakten

daar melding van, bijvoorbeeld via de zuilorganisaties en soms via de pers. De fractievoorzitters brachten deze gevallen onder Einthovens aandacht en vroegen hem dan te onderzoeken of zijn dienst wel juist gehandeld had. Met deze, zij het beperkte, taakopvatting speelde de commissie toch een rol in de bescherming van de burger tegen de 'schaduwzijden' van het BVD-werk.[156] Jan Kan, die als secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken tussen 1954 en 1959 enkele vergaderingen bijwoonde, beaamde die beperkte invloed: 'Van kritische vragen die tot wijziging van het gevoerde beleid hadden kunnen leiden, was vrijwel nooit sprake.'[157]

Burger formuleerde dus interessante opvattingen over de dreigingspercepties, organisatie en legitimiteit van de veiligheidsdienst, maar wist ze niet aan de dienst op te leggen. Als gevolg daarvan werkte de instelling van de Vaste Kamercommissie eigenlijk meer in het voordeel van Einthoven dan van het parlement, dat misschien had gehoopt dat Burgers commissie een waakhond zou zijn die, indien nodig, zijn tanden kon laten zien. De veiligheidsdienst kon nu claimen dat de legitimiteit was gewaarborgd – het parlement oefende immers controle uit – zodat de plenaire debatten over de dienst veel rustiger verliepen. Intussen wist hij de fractievoorzitters zonder veel moeite tevreden maar op veilige afstand te houden.

Bijkomend voordeel was dat Einthoven nu buiten de minister van Binnenlandse Zaken ook enige invloed op zijn politieke omgeving kon uitoefenen. Dat kwam bijvoorbeeld van pas om in 1955 ook in het politieke domein nog eens te laten weten dat volgens de dienst de door Chroesjtsjov ingezette politiek van vreedzame co-existentie[158] bewust gericht was op het vervagen van het besef onder de Nederlandse bevolking 'van een fundamentele vijandigheid en een *cut throat competition*', waarin de westerse wereld volgens de BVD nog steeds verwikkeld was.[159] Chroesjtsjovs nieuwe koers kon daarom niet anders dan als 'glimlachpolitiek' beschouwd worden.[160]

De commissie-Beel wil de veiligheidsdienst inschakelen

In het najaar van 1956 probeerde een andere speler uit het politieke bestel ook invloed uit te oefenen op de BVD. Het ging hier om de commissie-Beel, die de Greet Hofmans-affaire moest onderzoeken, waarover op 13 juni 1956 een artikel had gestaan in *Der Spiegel*.[161] In het spectaculaire journalistieke werk was geschetst hoe de gebedsgenezeres Greet Hofmans, die politieke invloed zou nastreven, de koningin via 'doorgevingen' in haar macht zou hebben gekregen. Dit zou het huwelijk tussen de koningin en haar man prins Bernhard onder spanning zetten en de hofhouding verdelen.[162]

Der Spiegel was zo goed ingevoerd in de perikelen aan het hof omdat hun bron niemand minder was dan prins Bernhard.[163] Het feit dat Bernhard uit de school klapte, markeerde een escalatie van een huwelijkscrisis die al jaren sleepte. Koningin Juliana kon Bernhards buitenechtelijke relaties niet langer verdragen

en plaatste vraagtekens bij zijn betrokkenheid bij de Bilderberg-conferenties. Zij probeerde via Drees Bernhards voorzitterschap van deze conferenties ongedaan te maken. Bernhard ging in de tegenaanval en greep de Oude Loo-conferenties, waarop Juliana's vrienden en genodigden discussieerden over religieuze thema's, aan om zijn echtelijke crisis met de vorstin in zijn voordeel te beslechten. Hij beschuldigde Juliana's vrienden van sektevorming, communisme en politieke bedoelingen.[164]

Die beschuldigingen waren in deze fase van de Koude Oorlog niet gericht aan dovemansoren. De huwelijkscrisis werd tot een kwestie van nationale veiligheid gemaakt. Achter de schermen was het dat al even geweest, toen Einthoven in een eerder stadium was gevraagd om te kijken wat voor soort lieden zich bij de Oude Loo-conferenties meldden. In het manuscript voor zijn memoires schreef Einthoven dat de procureurs-generaal allang een einde aan de conferenties hadden kunnen maken, maar dat niet hadden 'aangedurfd'. Volgens het BVD-hoofd was er namelijk 'afdoende bewijsmateriaal' om Hofmans te vervolgen 'wegens het onbevoegd uitoefenen van de geneeskunde'. Daarom kreeg hij de schone taak 'om te bewijzen dat Hofmans een gevaarlijke communiste was', schreef hij cynisch. Toch vond Einthoven dit in eerste aanleg wel te rechtvaardigen: als er communisten op de Oude Loo-conferenties aanwezig waren en dus zo dichtbij de vorstin konden komen, dan was de staatsveiligheid in het geding.[165]

De Binnenlandse Veiligheidsdienst wierf Joop van Dijk, een van de leden van het voorbereidend comité van de Oude Loo-conferenties, als informant.[166] Van Dijk maakte zich wel zorgen over het feit dat Juliana zich met types als Hofmans inliet, maar kon geen communisten ontdekken.[167] Omdat Van Dijk zich terugtrok, wierf de dienst ook nog enkele aanwezigen van andere Oude Loo-conferenties als informant.[168] Drees kreeg die inlichtingen op zijn bureau en sprak zelfs een keer met Van Dijk, maar zag in de BVD-inspanningen geen bewijs voor communisme. Toen de kwestie in *Der Spiegel* kwam, greep hij wel in.[169]

Drees vroeg zijn goede vriend en collega Louis Beel om een 'commissie van wijzen' in te stellen, die op zijn beurt de ministers van Staat Pieter Gerbrandy en jonkheer Alidius Tjarda van Starkenborgh Stachouwer bij de commissie betrok. Zij moesten 'het lek' naar *Der Spiegel* opsporen maar, belangrijker dan dat, een echtscheiding en abdicatie voorkomen. De commissie hield van 2 tot 21 juli 1956 enkele tientallen gesprekken.[170]

Ook Einthoven verscheen in die periode op Huis ten Bosch, waar de commissie vergaderde. Terwijl de historicus Cees Fasseur meende dat Einthoven geen uitsluitsel kon geven over Hofmans' mogelijke communistische sympathieën,[171] claimde Einthoven zelf dat hij in de aanloop naar het gesprek met de commissie-Beel een brief had gestuurd. Daarin had hij naar eigen zeggen laten weten dat zijn dienst inmiddels geen bemoeienis meer met de kwestie had. Noch de onderzoeken naar 'mejuffrouw Hofmans', noch die naar 'haar patiën-

ten die op haar spreekuur kwamen' en 'thuisgebracht werden' – dat wilde zeggen: door de volg- en observatieploegen van de dienst, die zo probeerde vast te stellen of zij contact hadden met inlichtingenofficieren van de Sovjet-Russische ambassade of de CPN – hadden 'ooit maar een spoor van bewijs opgeleverd omtrent relaties tussen het Nederlandse of Wereldcommunisme en mejuffrouw Hofmans', schreef Einthoven.[172]

Volgens Einthoven bood het Koninklijk Besluit daarom geen ruimte meer voor verdere bemoeienis: de democratische rechtsorde noch de staatsveiligheid was in het geding. Twee leden van de commissie-Beel, Tjarda van Starkenborgh Stachouwer en Gerbrandy, dachten daar echter anders over. Zij waren tot de overtuiging gekomen dat de huwelijkse spanningen tussen Juliana en Bernhard voor een belangrijk deel te wijten waren aan de buitenlandse 'avontuurtjes van de prins'. Om de twee tot een vergelijk te brengen, moest de commissie zich daarover kunnen uitspreken, dus droegen ze Einthoven op om 'in Duitsland en Zweden onderzoeken in te stellen'.

Einthoven antwoordde dat hij zich absoluut niet 'met dergelijke zaken' wilde inlaten. Vermoedelijk kwam dat vooral voort uit het feit dat hij op goede voet met Bernhard stond en hem persoonlijk kende, maar hij beriep zich 'alweer' op zijn Koninklijk Besluit om zijn weigering te motiveren: Bernhards avontuurtjes hadden niets te maken met de staatsveiligheid of democratische rechtsorde.[173] Dit was een interessante zet. Door te schermen met de legitimiteit van zijn veiligheidsdienst, maakte hij deze politieke bemoeienis met zijn dienst gemakkelijk onschadelijk. Om Tjarda van Starkenborgh Stachouwer en Gerbrandy definitief op andere gedachten te brengen, wees Einthoven ook nog op een meer aards nadeel van hun opdracht aan de dienst: het gevaar van uitlekken. Zodra hij collega's in 'Keulen en Stockholm in de arm moest nemen' had hij immers geen controle meer over 'de publiciteitsgevolgen in het buitenland'. 'Wat denkt u van een paar sappige artikeltjes in *Der Spiegel*?', pestte Einthoven.[174]

POLITICI EN AMBTENAREN ZITTEN EINTHOVEN DWARS, 1956-1961

In deze hoogtijdagen van Einthovens autonome Binnenlandse Veiligheidsdienst was de politieke, ambtelijke en maatschappelijke greep op de dienst nagenoeg nihil. Dat veranderde in de tweede helft van de jaren vijftig. Het harnas begon, merkwaardig genoeg, juist scheuren te vertonen toen de communistische dreiging weer vooraan in de politieke en maatschappelijke belevingswereld kwam te staan. Nu was de Koude Oorlog in de jaren vijftig nooit ver weg,[175] maar toen het in de Koude Oorlog neutrale land Egypte in 1956 het Suezkanaal nationaliseerde en nagenoeg tegelijkertijd de troepen van het Warschaupact een bevolkingsopstand tegen het communistische regime in Hongarije met harde

hand neersloegen, liepen de internationale spanningen weer hoog op.[176] De politiek van vreedzame co-existentie was 'een gevaarlijke illusie gebleken', concludeerde het Tweede Kamerlid voor de KVP Pieter Blaisse naar aanleiding van de gebeurtenissen in Hongarije.[177] Zouden de troepen van het Warschaupact nu doorstoten naar West-Europa?[178]

Politieke partijen en vakcentrales riepen hun achterban op om hun afschuw van het communistisch geweld te laten blijken.[179] In Rotterdam, Den Haag, Hilversum en Utrecht leidde dit tot geweldsuitbarstingen. Ook in Amsterdam, waar het CPN-partijkantoor, Felix Meritis, werd bestormd. Opstandige jongeren probeerden op die manier te beletten dat *De Waarheid*, die daar ook gedrukt werd, de volgende dag zou verschijnen.[180] Einthoven gaf in zijn memoires toe dat hij stiekem had gehoopt dat 'de bestormers zo vriendelijk zouden zijn om de archieven op straat te gooien'. Enkele BVD'ers stonden dan ook klaar om ze op te vangen.[181]

Ook al kwam het daar niet van, de Hongaarse furie hielp de BVD wel om meer grip op het communistische gevaar te krijgen. Enerzijds werd de communistische dreiging in termen van lidmaatschap van communistische (mantel)organisaties kleiner. Bij de CPN alleen al werden direct vijfduizend lidmaatschappen opgezegd, meldde Einthoven aan de Vaste Kamercommissie voor de BVD op 7 december 1956.[182] Anderzijds kreeg de BVD meer grip op datzelfde communistische gevaar. Er waren namelijk ook meer twijfelaars in het communistische kamp, die de BVD kon 'draaien'. Met meer succesvolle agentenoperaties verbeterde ook de inlichtingenpositie van de dienst.[183]

Het tij was zo gunstig dat Einthoven de aanval op de Nederlandse communistische beweging opende. De BVD ging operaties uitvoeren op het vlak van psychologische oorlogvoering, ook wel *psywar* of *active measures* genoemd. *Psywar* vond zijn oorsprong in de geallieerde en Duitse oorlogvoering en richtte zich op het zaaien van verwarring en ontmoediging in het kamp van de tegenstander, met een uitgebreid aresenaal aan technieken.[184] Na de oorlog had de CIA in Frankrijk en Italië gebruikgemaakt van psychologische oorlogvoering om de communistische partijen daar te verzwakken.[185]

Ook in Nederland werd wel met de gedachte aan *psywar* gespeeld, niet alleen in de Bijzondere Voorlichtingscommissie, zoals we al eerder zagen, maar ook bij Defensie en in de in 1953 opgerichte commissie 'Inwendige Veiligheid', die de civiele veiligheidsmaatregelen jegens de 'bt' (binnenlandse tegenstander) moest coördineren, ter voorbereiding op 'Uur U', het moment van de Sovjet-Russische inval.[186] Deze commissie overwoog in dit kader bijvoorbeeld 'het verhogen van het weerstandsvermogen van de bonafide burgerbevolking' door middel van propaganda, oftewel het 'zodanig inwerken op de opinie en instelling van een bepaalde groep personen, dat daaruit handelingen ten gunste van de eigen oorlogvoering voortkomen'.[187]

Binnen de BVD bekwaamden Neervoort en Van den Heuvel zich in deze technieken.[188] Neervoort had de gedachte opgevat om namens een niet-be-

staande interne oppositie kritiek op de stalinistische lijn van partijleider Paul de Groot te ventileren – dit in de wetenschap dat ook vooraanstaande partijleden die koers betwijfelden – in de hoop daarmee interne tegenstellingen op te stoken. In het kader van 'project-Toekomst' stuurde hij namens anonieme CPN-leden tussen december 1956 en augustus 1957 vier brieven die qua woordkeus, papiersoort en nietjes werkelijk op interne partijstukken leken.[189] Neervoort oogstte succes: er ontstond een groep CPN'ers, met vooraanstaande communisten als Henk Gortzak en Gerben Wagenaar, die zich herkende in de kritiek en erover ging discussiëren. Uit deze groep kwam, op instigatie en met financien van de BVD, het tijdschrift *De Brug* voort in een oplage van 3000 stuks.[190] De Groot voelde zich genoodzaakt om op de interne onrust in te gaan, maar deed dat vooral door zijn politieke standpunten te verharden en, zoals hij in *De Waarheid* van 7 juni 1958 deed, de Brug-groep als revisionisten en 'gecamoufleerde PvdA'ers' weg te zetten.[191]

Het jaar daarop leidde 'project-Phoenix' van de BVD zelfs tot de oprichting van de Socialistische Werkerspartij (SWP), een partij die voor een deel uit door de BVD gerunde agenten bestond. Electoraal succes bleef uit, maar in operationeel opzicht was de operatie uiterst geslaagd. Paul de Groot vervreemdde zich van zijn achterban door zich dieper in het stalinisme in te graven. Daarom zegden steeds meer CPN-leden en *Waarheid*-lezers op en verloor de CPN ook haar greep op de vakbeweging.[192]

In Denemarken werd in dezelfde periode een soortgelijke operatie uitgevoerd. Via Deense kranten werd een splitsing geforceerd in de Deense communistische partij, die in 1958 leidde tot het afzetten van partijleider Aksel Larsen. Larsen werd vervolgens door de CIA gerekruteerd als agent.[193]

De Commissie Inwendige Veiligheid en een machtige coördinator, 1956-1957

Ondanks die autonomie en die oprekking van het handelingsrepertoire tegenover de communistische dreiging, moest Einthoven zich inspannen om zich binnen de Haagse bureaucratie te verzekeren van voldoende bestuurlijke legitimiteit. In die omgeving waren nog voldoende spanningen, ook nu de formele vorm en inhoud van de veiligheidsdienst gewaarborgd waren in het Koninklijk Besluit. De Nederlandse inlichtingengeschiedenis staat bol van de confrontaties tussen de Binnenlandse Veiligheidsdienst, de militaire inlichtingendiensten en de Buitenlandse Inlichtingendienst. Op werkniveau traden de dienst elkaar collegiaal tegemoet, vooral als er gemeenschappelijke onderzoeksbelangen waren, maar in de bestuurlijke en ambtelijke arena, waar gestreden werd om aanzien, professionaliteit, bevoegdheden en begrotingen, waren de spanningen endemisch.[194]

Einthoven versterkte zijn positie in zijn ambtelijke omgeving door goed samen te werken met andere ambtelijke en bestuurlijke spelers. Behalve met de

procureurs-generaal, de politiekorpsen en de Coördinatiecommissie vergaderde Einthoven in dit kader ook met de in 1954 opgerichte Commissie Inwendige Veiligheid.[195] Deze poogde om in het kader van de Wet buitengewone bevoegdheden burgerlijk gezag, de civiele verdedigingsvoorbereidingen van civiele en militaire instanties te coördineren. De commissie moest van Drees niet op de proppen komen met 'onuitvoerbare idealen', maar met een advies waarin 'concrete maatregelen' waren vervat.[196] Einthoven stelde zich in die commissie constructief op.

Een hoofdpijndossier waarover vergaderd werd, was 'Uur U' en de vraag 'waar, wanneer en in welke mate en in welke vorm een binnenlandse tegenstander zal pogen zijn bijdrage te leveren aan de vijandelijke oorlogvoering'.[197] Kon die tegenstander überhaupt wel worden uitgeschakeld?[198] Een verwante vraag was wie die binnenlandse tegenstander eigenlijk was. Einthoven kon, op basis van de 'diepvrieslijsten' die de BVD bijhield, toelichten dat in feite alle communisten als binnenlandse tegenstander werden beschouwd. In zijn optiek zou 'de veiligheid van de staat primair van de zijde van het communistisch denkend bevolkingsdeel gevaar ondervinden'. Het doel van de 'te zijner tijd te treffen maatregelen diende derhalve te zijn het communistisch partijapparaat zodanig te mutileren, dat dit niet in staat zou zijn efficiënt te functioneren'. Het leidinggevende deel van dit apparaat moest 'geëlimineerd' worden – waarmee hij 'gearresteerd' bedoelde.

Tijdens de vergaderingen met de commissie rees het bezwaar dat de BVD-lijsten onwerkbaar waren. De duizenden mensen die erop stonden, waren onmogelijk in één klap te arresteren, detineren en te bewaken.[199] Einthoven gaf de politiekorpsen de schuld. Volgens hem gebruikten zij de diepvrieslijsten als 'een welkome gelegenheid' om 'in tijden van spanning de totale communistische aanhang in hun gemeente te arresteren'.[200] Daarom scherpte hij de criteria aan. Leden van opgeheven communistische organisaties, of van verwaarloosbaar kleine organisaties, hoefden niet langer op de diepvrieslijst te worden geplaatst. In 1956 stonden daarom nog maar tussen de achthonderd en negenhonderd personen op deze lijsten, een aantal dat in de jaren daarop steeds verder daalde.[201]

Ook over hetgeen buiten de invloedssfeer van de BVD lag, dachten Einthoven en Crabbendam mee. Zo moest een plan bedacht worden voor de bestemming van de staatsgevaarlijke personen. Iedere politieagent zou 'twee à drie arrestabele personen' in hechtenis nemen. Deze zouden vervolgens naar verzamelkampen in Noord-Brabant of IJmuiden worden gebracht om uiteindelijk overzee te worden getransporteerd. Crabbendam verzuchtte instemmend 'hoe eerder deze figuren het land uit waren, hoe beter'.[202] Een vergelijkbaar vraagstuk was hoe die arrestatie op 'Uur U' precies moest verlopen. Het gevaar bestond immers dat direct nadat de regering de Burgerlijke Uitzonderingstoestand had afgekondigd, de binnenlandse tegenstanders onderling zouden communiceren om elkaar te waarschuwen en vervolgens zouden vluchten of onderduiken.[203] Omdat

de veiligheidsdienst geen executieve bevoegdheden had en dus niet mocht arresteren, móest de uitzonderingstoestand worden uitgeroepen voordat tot arrestatie kon worden overgegaan. Dat moest 's nachts gebeuren, besloten de plannenmakers, want dan waren de arrestanten vermoedelijk thuis en was de kans het grootst dat het verrassingseffect – zo elementair in deze plannen – inderdaad zou optreden.[204] De kwestie leek praktisch niet op te lossen: er werd nog talloze jaren over vergaderd, totdat Einthovens opvolger Sinninghe Damsté in 1963 zei dat de symbolische werking van de arrestaties belangrijker was dan de feitelijke werking ervan. Níet arresteren zou de bevolking in het geval van een nieuwe inval te zeer demoraliseren.[205]

De BVD-leiding stelde zich tijdens de vergaderingen constructief op.[206] Einthoven, Crabbendam en Sinninghe Damsté deelden hun kennis over het heimelijke optreden van de binnenlandse tegenstander en hadden bijvoorbeeld besprekingen met de vreemdelingenpolitie en het overleg der directeuren van elektriciteitsbedrijven over de beveiligingsmaatregelen, waarvan zij weer verslag deden in de commissie Inwendige Veiligheid. Daarmee maakte de dienst zich nuttig en dus nodig.[207]

Het was echter een andere zaak wanneer die samenwerking in de bureaucratie niet vrijwillig was, maar werd opgedrongen. Dan was Einthoven onverzettelijk en extreem formalistisch, zoals in 1956, toen hij niet kon voorkomen dat de tandeloze en inactieve Coördinatiecommissie werd vervangen door een 'zware' coördinator, die ook meer zeggenschap kreeg over Einthovens dienst. Dit was het gevolg van het disfunctioneren van de Coördinatiecommissie die in 1949 was opgericht. Tijdens de Suezcrisis en Hongaarse Opstand in 1956 kwam het kabinet namelijk tot de conclusie dat, hoewel behoefte bestond aan 'het laatste nieuws' tijdens deze crises, de contributie aan 'het algemeen regeringsbeleid van de diensten gezamenlijk bepaald gering' was. Inlichtingen speelden, kort gezegd, geen rol van betekenis op kabinetsniveau.[208]

Alle diensten afzonderlijk rapporteerden tijdens de Hongaarse crisis weliswaar aan hun eigen ministers, maar aan timing, vorm en inhoud van de rapportages van de Buitenlandse Inlichtingendienst, de militaire diensten en de Binnenlandse Veiligheidsdienst ontbrak iedere eenheid.[209] Het was de taak van de Coördinatiecommissie om afstemming op deze aspecten te bespoedigen, maar zij slaagde daar volstrekt niet in. Als de commissie al bijeenkwam (in maart 1955 constateerden de fractievoorzitters dat de Coördinatiecommissie tweeëneenhalf jaar niet had vergaderd),[210] dan leidden de bijeenkomsten meestal tot hoogoplopende ruzies over competenties en zeggenschap. De onderlinge sfeer kenmerkte zich door een 'ongeremde concurrentie, een elkaar afsnoepen van nieuwtjes' en 'een weigering elkaar mededelingen te doen'.[211]

Daar kwam bij dat de gelijkwaardigheid van de verschillende diensten zo verabsoluteerd was dat geen van de leden een beslissing kon nemen over zaken die het ambtsterrein van de eigen minister overstegen. Terwijl het eerste kabinet-Drees de Coördinatiecommissie juist had opgezet opdat de ministers zich

niet voortdurend met de aansturing van de inlichtingengemeenschap hoefden te bemoeien, escaleerde nagenoeg iedere kwestie tussen de diensten tot op ministerieel niveau. Vooral Einthoven was er goed in geworden om bij iedere aanvaring met een inlichtingendienst zijn minister in te schakelen, die vervolgens met een van de andere ministers tot een vergelijk moest komen. Dat ergerde minister van Marine Kees Staf zózeer, dat hij in de zomer van 1955 een brandbrief schreef aan premier Drees.[212]

Drees wilde zich er niet in mengen en zadelde zijn secretaris-generaal en secretaris van de Coördinatiecommissie, Cees Fock, met de kwestie op. Fock wist wel wat de oplossing was: de commissie afschaffen en een coördinator met meer macht instellen. Hij had zelfs al iemand op het oog: de directeur van het Defensiestudiecentrum, viceadmiraal F.J. Kist.[213] Fock verwachtte echter niet dat met de aanstelling van Kist alle samenwerkingsproblemen direct zouden worden opgelost. De militaire en civiele diensthoofden wantrouwden elkaar en liepen niet warm voor intensievere samenwerking.[214] Verder was coördinatie inherent ingewikkeld omdat dit 'een opgeven van een zeker gedeelte van de individuele verantwoordelijkheid van degenen, die worden gecoördineerd' omvatte. En tot dat opgeven waren de diensthoofden, die voor hun eigen invloedssferen hadden geknokt, niet zomaar bereid.[215] Ten slotte maakte 'het karakter van Mr. Einthoven' de instelling van een coördinator volgens Fock, die al sinds 1945 met Einthoven conflicten op inlichtingengebied uitvocht, 'minder gemakkelijk'. Hij wilde voorkomen dat Einthoven zich steeds 'achter de instructies van zijn minister kon verschuilen', een 'tactiek die Einthoven niet vreemd was'.[216]

Fock bracht daarom zwaar geschut in stelling. Om de coördinator meer controle en inspraak in het beleid van de diensten te geven, wilde hij het Koninklijk Besluit openbreken. Daarin moest worden vastgelegd dat de diensthoofden verplicht waren stukken te overhandigen als de coördinator daarnaar vroeg, waarbij zij zich dus niet op hun geheimhoudingsplicht konden beroepen; eveneens zouden zij verplicht zijn om 'bij de bepaling van beleid de coördinator te raadplegen en hem op de hoogte te houden van de ontwikkeling'.[217]

Oppositie van de diensthoofden kon niet uitblijven. Ook premier Drees had aanvankelijk bezwaren. Hij vreesde dat de coördinator, die Fock dus veel bevoegdheden meegaf ten aanzien van de diensten en daarom niet onder een van de ministers kon vallen, een almachtige 'superambtenaar' zou worden. Drees wilde daarom weten aan wie deze dan weer verantwoording verschuldigd was. Er volgde een pennen- en vergaderstrijd van enkele maanden, maar Fock wist zijn zin door te drukken. Op 3 april 1956 werd bekendgemaakt dat Kist was benoemd tot coördinator.[218]

Aanvankelijk zag het er niet naar uit dat Einthoven zich zorgen hoefde te maken. Kist beschouwde de Binnenlandse Veiligheidsdienst als 'een onmisbaar instrument' om 'exacte gegevens te verzamelen' en deze met 'geruchten, gesprekken, zelfs stemmingen te combineren', en zodoende 'het te verwachten beleid van de tegenstander' in te schatten.[219] Hij had niettemin een politieke op-

dracht meegekregen, namelijk om de relevantie van inlichtingen voor het kabinetsbeleid op te schroeven. Daartoe zette hij in november 1956 naar analogie van de Canadese *Joint Intelligence Committee* het Comité Verenigde Inlichtingendiensten Nederland (CVIN) op.[220]

Dit comité zou 'een bloemlezing' samenstellen uit de rapportages van alle diensten. Kist droeg Einthoven daarom op om uit 'de veelheid van incidentele gebeurtenissen een beeld van de vijandelijke manoeuvre' te vormen en die in een klein aantal zinnen toe te sturen aan het comité.[221] Gezien de brede ervaring met externe rapportage, met name bij Afdeling B, was dit voor de veiligheidsdienst geen moeilijke opdracht. De BVD schreef vanaf eind 1956 voor iedere 'inlichtingensamenvatting en beoordeling van de toestand', die ongeveer één keer per maand verscheen, een bijdrage onder het kopje 'politiek binnenland'. Hieronder bracht de dienst steevast ontwikkelingen in de CPN en de Eenheidsvakcentrale te berde en werd minutieus verslag gedaan van Paul de Groots contacten achter het IJzeren Gordijn.[222]

Een tweede interventie van Kist was voor Einthoven veel problematischer. Bij zijn aantreden had Kist namelijk een bundeltje brieven onder ogen gekregen waaruit bleek dat jaarlijks 141.000 Amerikaanse dollar aan de Binnenlandse Veiligheidsdienst werd overgeschreven. Daarmee reserveerde minister Beel jaarlijks 183.700 gulden op een geheime post op zijn begroting, waarmee het salaris van 53 BVD'ers kon worden betaald.[223] Kist plaatste hier vraagtekens bij en liet dit aan minister Beel weten. Die gaf op 20 juni 1956 te kennen dat die bijdragen in principe beëindigd moesten worden, maar dat Drees hierover een beslissing moest nemen. Op die brief had plaatsvervangend hoofd van de BVD H.W. Felderhof met de hand aangetekend dat de 'bijlagen voorlopig gecontinueerd' werden omdat noch Beel, noch Drees, noch de minister van Financiën Johan van de Kieft de CIA-geldkraan wilde dichtdraaien.[224]

Kist ging daarmee niet akkoord, maar de kwestie was door een ministeriële wisseling van de wacht even blijven liggen. Beel had zijn positie als minister van Binnenlandse Zaken overgelaten aan partijgenoot Julius van Oven toen hij op 7 juli 1956 het onderzoek naar de Hofmans-affaire ging leiden. Maar toen in de lange formatieperiode na de verkiezingen van 13 juni 1956 bleek dat hij geen post kreeg, vertrok hij in oktober. Uiteindelijk werd de KVP'er Teun Struycken op 29 oktober 1956 minister van Binnenlandse Zaken.[225]

Ook in Struycken had Einthoven een loyale bondgenoot. Hij gaf Einthoven niet alleen carte blanche om tot psychologische oorlogvoering over te gaan, maar weigerde ook de Amerikaanse bijdragen te schrappen. Einthoven had hem daar ook wel een reden voor gegeven: hij zei dat het schrappen alleen mogelijk was zolang het Amerikaanse bedrag 'volledig geremplaceerd werd'. Struycken zag het niet zitten om zelf naar geld op zoek te moeten gaan en liet het daar maar bij zitten. Kist niet: hij klom op 21 januari 1957 in de pen en schreef Drees begrip te hebben voor het feit dat de financiële toelage het mogelijk maakte 'de illegale activiteiten van hier te lande verblijvende diplomatieke en han-

delsvertegenwoordigers van de communistische landen deugdelijk te observeren'. Hij begreep bovendien dat hier niet alleen de nationale veiligheid in het geding was, maar die van het gehele NAVO-bondgenootschap. Ook begreep Kist dat een falende Nederlandse contra-inlichtingendienst tot gevolg zou hebben dat 'de Amerikanen en mogelijk zelfs de Engelsen zelf contraspionageactiviteiten hier te lande gingen bedrijven', iets wat tot enorme diplomatieke moeilijkheden kon leiden. Kist vond het zelfs nog te billijken dat de Amerikanen net als bij de 'open verdediging' grote bijdragen zouden leveren aan de 'geheime verdediging'.[226]

Maar toch was Kist tegen de subsidies: in wezen legde de regering daarmee namelijk de soevereiniteit in Amerikaanse handen. Het observeren van de communisten bracht met zich mee dat 'ook Nederlandse personen, waarmee deze Russen contacten zouden leggen, in de zaak betrokken zouden worden'. Dat betekende dat 'met Amerikaans geld', oftewel in opdracht van de Amerikanen, 'Nederlanders door Nederlandse ambtenaren werden nagegaan' – een situatie die volgens de heersende rechtsbegrippen 'zeer aanvechtbaar' was. Daarmee zou Drees de verdenking op zich laden dat 'Nederland in deze niet onafhankelijk optrad'.[227] Kist: 'Mijn conclusie is dan ook, dat ik het meebetalen van de Amerikanen aan de B.V.D. bepaald bedenkelijk acht.'[228]

Bovendien wilde Kist meer weten over 'de dollarpot'. Er gingen geruchten dat Einthoven flink wat Amerikaanse dollars had gespaard en daarmee een geheim fonds buiten de begroting had opgebouwd, waarover het diensthoofd vrij kon beschikken. Ook dit vond Kist niet in lijn met de parlementaire democratie. Kist, die bevoegd was om te vragen naar de stukken die de omvang van die dollarpot lieten zien, kreeg nul op het rekest.[229]

Einthoven weigerde aan zijn verzoek te voldoen. Op hoge poten schreef hij op 15 februari 1957 Kist een brief waarin hij volhield dat 'deze aangelegenheid boven de bemoeienis van de coördinator uitging'. Als Kist dat anders zag, moest hij maar contact opnemen met minister Struycken.[230] Dat deed hij, maar ook Struycken probeerde de coördinator af te wimpelen. Een maand lang bleef de brief van Kist onbeantwoord, waarna hij nog maar eens een brief schreef. Daarin verklaarde Kist dat 'de onzekerheid over zijn positie en bevoegdheden ten aanzien van de BVD' een storende invloed hadden op zijn werkzaamheden als coördinator.[231] Op 27 maart gaf Struycken Kist gelijk. De coördinator had inderdaad de bevoegdheid de stukken in te zien om zich over de 'taakverdeling en doelmatige financiering' een beeld te vormen. Einthoven kon zich dus niet achter zijn geheimhoudingsplicht verschuilen en hij moest Kist de stukken overhandigen.[232]

Die slag had Kist dus gewonnen, maar de strijd nog niet. Geen minister wilde zich aan de subsidiekwestie branden, dus deze verdween voor enkele jaren in een bureaula. Pas na Einthovens pensionering in 1961 viel het besluit om de directe Amerikaanse bijdragen af te bouwen en pas in 1967 werd geen enkele BVD'er meer betaald door de CIA. De bijdragen werden overigens feitelijk niet

afgebouwd, alleen anders besteed: er mocht geen personeel van betaald worden, maar wel apparatuur van worden aangeschaft.[233]

Niettemin moest Einthoven voor het eerst in jaren accepteren dat hem door een ambtelijke speler opvattingen over de vorm van het inlichtingenwerk werden opgelegd. Hierbij ging het om de inbedding van de veiligheidsdienst, in zekere zin dus om de bestuurlijke legitimiteit. Waar hij tot dan toe nagenoeg iedere ambtelijke of politieke invloed had weten te neutraliseren, moest hij nu toestaan dat de coördinator de inzage van stukken kon afdwingen. Einthoven moest de coördinator zelfs enige invloed op het beleid van de dienst toestaan.

Het primaat van de politiek: de begroting begrensd in 1957

In 1957 kwam daar nog een politieke ingreep bij. De begroting voor het jaar daarop werd voor het eerst in tien jaar begrensd. Bij het opstellen van de begrotingsplannen voor 1958 had het vierde kabinet-Drees besloten te bezuinigen. Ook minister van Binnenlandse Zaken Struycken moest eraan geloven. De minister van Financiën, Henk Hofstra, had Struycken zelfs specifiek opgedragen om bij de Binnenlandse Veiligheidsdienst een begrotingsplafond in te stellen van 6 miljoen gulden, met een maximale personeelssterkte van zeshonderd man.[234] Een groot onrecht, vond Einthoven. Volgens een oud groeischema zou de Binnenlandse Veiligheidsdienst achthonderd medewerkers tellen in 1957, ongeveer honderdzestig man meer dan Einthoven aan het eind van 1957 dacht te bereiken. In feite had hij dus al bezuinigd, luidde zijn argumentatie.

Verdere bezuinigingen stonden gelijk aan kapitaalvernietiging, brachten onnodige gevaren met zich mee én leverden economische schade op, vond Einthoven. Op 13 juli 1957 schreef hij een brandbrief waarin hij zeven argumenten presenteerde om de, in zijn ogen, onterechte politieke ingreep alsnog af te wenden. Drie ervan geven een mooi inzicht in Einthovens kijk op aard en waarde van zijn dienst. Ten eerste miskende de bezuiniging 'het karakter en de taakvervulling van de dienst', trapte Einthoven af. De resultaten van 'observering van personen, nodig om een subversieve mentaliteit te kunnen bepalen', lieten in de regel jaren op zich wachten. Een 'aangeboorde bron' begon niet eerder dan na 'een jaar of vier te vloeien', om over het verwerken, analyseren en rapporteren van gegevens nog maar te zwijgen. Het feit dat de BVD op dit moment 'gegeven de beperkte opzet' de veiligheid van de Staat onder controle had, was volgens Einthoven te danken aan de 'zorgvuldige opbouw van het beveiligings- en inlichtingenapparaat'. Het doorbreken van die continuïteit stond in 'lijnrechte tegenstelling met de principes, welke een veiligheidsdienst behoren te kenmerken'. Bovendien zou een 'ongunstige wending in de conjunctuur onmiddellijk een grotere activiteit van de dienst eisen, aangezien alsdan een verschuiving naar extreem links te verwachten viel'.[235]

In de tweede plaats vond Einthoven de bezuinigingen ronduit gevaarlijk. Medewerkers van de dienst hadden namelijk een 'zeer bijzondere geheimhou-

dingsplicht'. Voorkomen diende te worden 'dat betrokkenen in de gemoedstoestand kwamen om die verplichting niet ernstig na te komen'. Omdat de dienst tot op heden in een 'fase van opbouw' verkeerde, waren er volgens Einthoven nog geen mensen de laan uitgestuurd. Iedereen was tevreden, dus ongelukken bleven uit. Het besluit tot bezuiniging zou volgens Einthoven nu een 'geladen sfeer' en 'fatale spanning geven'. Gedwongen ontslagen konden niet uitblijven; de wrok greep om zich heen. En tegen wrok was zelfs het meest zorgzame personeelsbeleid niet opgewassen.[236]

Ten slotte beweerde Einthoven dat het kabinet zichzelf met deze bezuiniging in de voet schoot, omdat het beveiligingsniveau omlaag zou gaan. De BVD had namelijk 'ondanks de opgelegde beperkingen *standing* opgebouwd' door een 'uitzonderlijk hoog niveau van beveiliging' te realiseren.[237] In zijn memoires verhaalde Einthoven hoe een 'officiële Amerikaanse commissie' met eigen ogen had gezien dat 'de *security* in Nederland beter verzekerd was dan in Amerika'.[238] Daardoor kreeg het Nederlandse bedrijfsleven allerlei licenties en vestigden zich hier Amerikaanse bedrijven. Nu bezuinigen zou het Amerikaanse vertrouwen in de *security-mindedness* van Nederland schokken, tekende Einthoven uit, 'met het vermoedelijk resultaat, dat de animo om in Nederland de Amerikaanse bedrijvigheid te verhogen, snel zou bekoelen'. Het verlies aan economische bedrijvigheid stond vanzelfsprekend in geen verhouding tot een absoluut gezien geringe bezuiniging, redeneerde Einthoven verder.[239]

Zijn eloquente bezwaren ten spijt, Einthoven moest de begrenzing van zijn begroting accepteren.[240] Gedwongen afvloeiing was onafwendbaar, met alle veiligheidsrisico's van dien, want Einthoven mocht niet boven de zeshonderd formatieplaatsen uitkomen.[241] De dreigingspercepties, organisatie en legitimiteit had Einthoven dan wel in eigen hand, de begroting bleef een zaak van zijn politieke omgeving. Daar had hij zich in te schikken, net als naar het politieke besluit om een coördinator in te stellen.

Dreiging, organisatie en legitimiteit binnen de BVD ter discussie, 1958-1959

Ook andere spelers in de omgeving van de veiligheidsdienst gingen zich eind jaren vijftig roeren. Op 30 juni 1958 bekritiseerde de commissaris van de Koningin van Zuid-Holland, J. Klaasesz, bijvoorbeeld het belangrijkste inlichtingenproduct dat de Binnenlandse Veiligheidsdienst verspreidde: het maandoverzicht. 'Nu ze toch eenmaal werden uitgegeven en verspreid', wilde Klaasesz deze overzichten best blijven ontvangen, want ze boden hem immers een aardig inzicht in 'malafide stakingen' en de 'achtergronden' van acties van extremisten. Klaasesz vond echter dat de veiligheidsdienst te gewichtig en te geheimzinnig over de maandrapporten deed. 'De rapporten tot nu toe' waren voor zijn werk 'van zeer weinig nut geweest'. Als er echt iets aan de hand was, kreeg de commissaris de inlichtingen wel 'heet van de naald'[242] en niet uit de maandoverzichten. Daar stond weinig geheims in, maar de 'toch heus niet zo belangrijke'

maandoverzichten waren desondanks gerubriceerd als staatsgeheim. Dat verplichtte Klaasesz tegen zijn zin in tot de zorg voor die rapporten. Hij moest ervoor zorgen dat ze 'niet gingen slingeren en in verkeerde handen geraakten', maar vond het nogal bezwaarlijk zijn archiefambtenaar op te zadelen met de 'onnodige verantwoordelijkheid in de kast ruimte te maken' om 'het maandelijkse rapport van de BVD op te leggen tot het volgende rapport verscheen'. Deze 'aan tijd gebonden berichtgeving' bestond uit stof waar Klaasesz niet dagelijks mee te maken had, zoals 'beschrijvingen van achtergronden over bijvoorbeeld interne ruzies in de CPN'. Mocht Klaasesz daarom niet de maandoverzichten tot aan het voorlaatste nummer in de brandoven vernietigen?[243]

Het lijkt er niet op dat Klaasesz' kritiek op het maandoverzicht gevolgen had, maar de brief was exemplarisch voor een omgeving die steeds mondiger werd. Ook in het parlement kwamen meer vragen: droeg de BVD er wel zorg voor dat gegevens uit antecedentenonderzoeken niet aan bevriende diensten werden gegeven?[244] En kon hij beloven geen inlichtingenwerk aan universiteiten te ontplooien?[245]

Vanaf 19 mei 1959 kwam de veiligheidsdienst bovendien onder een nieuwe minister te werken, nadat in december 1958 de rooms-rode coalitie was gevallen. Na de Tweede Kamerverkiezingen van 12 maart 1959 trad het centrumrechtse kabinet-De Quay aan, waarin de liberaal Edzo Toxopeus minister van Binnenlandse Zaken werd. In de zes jaren daarop nam hij de BVD onder zijn hoede. Naar eigen zeggen bezorgde de veiligheidsdienst hem nooit 'slapeloze nachten' en had hij groot vertrouwen in 'het democratische gehalte' van de dienst, maar dat weerhield hem er niet van zich meer dan zijn voorgangers te bemoeien met de vorm en inhoud van het binnenlandse veiligheidswerk, zoals in hoofdstuk 4 nader aan de orde zal komen.[246]

De meest fundamentele en veelomvattende twijfel aan de bestaande invulling van de dreigingspercepties, organisatie en legitimiteit van de veiligheidsdienst werd in 1959 echter geformuleerd in eigen gelederen. Een van de afdelingshoofden, Andries Kuipers, had op verzoek van Einthoven in het kader van de begrotingsbeperking een rapport geschreven: *Schets voor een doelmatige organisatie van de Dienst*. Daarin reflecteerde Kuipers op een systematische manier op de invulling van de missie en de positionering van de veiligheidsdienst ten opzichte van de politieke, ambtelijke en maatschappelijke omgeving. In mei 1959 stuurde hij het aan de dienstleiding.

Wie, zo trapte Kuipers af, wilde weten wat 'doelmatig' was, 'moest zijn doel zo scherp mogelijk bepalen'.[247] In het Koninklijk Besluit was weliswaar een taakstelling geformuleerd, zoals 'het inwinnen van gegevens over staatsgevaarlijke activiteiten en extremistische stromingen', maar 'over de doelstelling werd gezwegen', merkte Kuipers op.[248] Tot dusver had de dienstleiding daarom zelf doelstellingen geconstrueerd, zonder daar met de minister formele afspraken over te maken of die formeel vast te leggen. In de praktijk was het gemis van doelstellingen dus nog niet zoveel gebleken, omdat 'iedere leidinggevende func-

tionaris binnen de BVD wel de indruk zal hebben gehad dat hij wel wist wat het doel was', schreef Kuipers.[249]

Onder invloed van de veranderende internationale verhoudingen zou volgens Kuipers echter op korte termijn 'nog veel meer onzekerheid over het doel' ontstaan. Met een paar zinnen trok Kuipers de dominante anticommunistische dreigingspercepties van de BVD in twijfel. De definities van 'staatsgevaarlijk' en 'extremistisch' werden ook binnen de BVD wel bediscussieerd, bijvoorbeeld naar aanleiding van een instructie aan de politieverbindingen van halverwege de jaren vijftig. Daarin werden deelnemers aan Waarheid-Zomerfeesten en aan puzzelwedstrijden of verlotingsacties van extremistische uitgaven en 'personen die hun vakantiebonnen op EVC- of Centrum-kantoren lieten verzilveren' als staatsgevaarlijk gedefinieerd.[250] Maar een fundamentele reflectie op die dreiging en de taak van de veiligheidsdienst tegenover die dreiging bleef uit.

Kuipers dacht daar wel over na en stelde dat westerse veiligheidsdiensten sinds de Tweede Wereldoorlog een 'sterke militaire associatie' hadden gehad.[251] Zij beschermden het land tegen 'de geheime voorbereidingen die door een potentiële militaire tegenstander in het eigen land werden getroffen'.[252] Daartoe 'moesten de eigen geheimen bewaard worden', de 'spionnen opgespoord en onschadelijk gemaakt' en diende 'de eventuele 'binnenlandse hulp' te worden geregistreerd 'om zo nodig onverwijld onschadelijk te worden gemaakt'. Daar kwam onder invloed van het nationaalsocialisme 'de ideologie als wapen in de machtsstrijd' bij, een wapen dat ook de communisten feilloos toepasten. Daarom rekende Kuipers ook het ontwikkelen van een 'verdedigingstechniek' op ideologisch vlak tot het takenpakket van veiligheidsdiensten.[253]

Nu trad echter een 'krasse verandering in de militaire verhoudingen' op. Er was een toestand ontstaan waarbij de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten 'gelijkelijk en effectief elkaars ondergang konden bewerkstelligen'. Militair kwam de zaak vast te zitten en 'in het bewustzijn van de mensheid' was het besef doorgedrongen dat de twee grootmachten het oorlogspad 'op straffe van zelfvernietiging' niet konden blijven bewandelen.[254] De BVD en de andere westerse veiligheidsdiensten zouden als gevolg hiervan 'te maken krijgen met een depreciatie van hun traditionele taak'. Niet 'welk wapen werd gebruikt, maar of het gebruikt werd was van belang'; politieke intenties en economische capaciteit zouden dus veel belangrijker worden dan de klassieke militaire gegevens, betoogde Kuipers.[255]

Natuurlijk bleef het beveiligings- en contra-inlichtingenwerk belangrijk. Ook Kuipers vond communisten niet te vertrouwen vanwege hun loyaliteit aan Moskou, maar de nadruk moest komen te liggen op de studie en analyse van de internationale communistische activiteiten in hun relatie tot de ontwikkelingen in Nederland. Die trend was al ingezet door de 'afgenomen binnenlandse betekenis van het communisme'.[256]

Dat communiceerde de BVD ook naar de Vaste Kamercommissie en in de maandoverzichten: de Communistische Partij Nederland was geïsoleerd en in-

tern verdeeld. Aan het eind van 1959 bevond de CPN zich 'op een dieptepunt van haar bestaan'. Bij iedere verkiezing stemden minder mensen op de partij, het aantal leden was teruggelopen tot een naoorlogs historisch laag aantal van 11.500 leden en als gevolg daarvan verkeerden de partijleden in een 'gedeprimeerde stemming'.[257] De CPN bleef echter 'voorpost in Nederland van het internationale communisme, een middel tot het propageren van de buitenlandse politiek van de Sovjet-Unie en van de communistische ideologie in het algemeen'.[258]

Daarom stelde Kuipers voor om de CPN niet langer te zien als interne militaire dreiging, maar als een gecombineerde externe en interne dreiging van bovenal politieke en economische aard. Dit was een radicale herinterpretatie van de communistische dreiging en de gevolgen voor de veiligheidsdienst zouden ingrijpend zijn. Allereerst zou de filosofie van de beveiliging niet geijkt moeten worden op het scenario van een militaire aanval, maar op politieke beïnvloeding. De 'premisse van de geneigdheid van de gemiddelde communist tot het plegen van spionage en sabotage' was volgens Kuipers niet houdbaar gebleken. De BVD moest niet kijken naar de militaire schade die communisten konden aanrichten, maar diende in plaats daarvan te 'voorkomen dat de communisten hun politieke ideeën in bestuursdaden konden omzetten' en hen daarom weren uit het 'staatsbestuur en internationale organisaties', evenals uit het onderwijs waar zij een 'gevaar betekenden'.[259] Nu volgens Kuipers 'de vijfde colonne-activiteit een vage mogelijkheid was geworden', zou bijvoorbeeld Afdeling B de communisten niet meer als militair gevaar moeten beschouwen. Zij waren gevaarlijker uit politiek, cultureel en economisch oogpunt.[260]

Ook Afdeling C kreeg met veranderingen te maken. In plaats van te focussen op de heimelijk opererende, vijandelijke inlichtingenofficier die onder diplomatieke dekmantel op zoek ging naar militaire geheimen, moest de dienst zich nu richten op 'de agent die op openlijke wijze politieke oogmerken nastreefde'. Dat was nogal 'onwennig' en vergde een andere werkwijze.[261] Afdeling C zou minder nadruk moeten leggen op 'het doen', dus de operationele aspecten van de spionagebestrijding, om zich meer te richten op 'de studie en analyse' van het internationale communisme. Hun *cases* zouden zij ook moeten onderzoeken vanuit dat perspectief.[262]

Daarnaast wilde Kuipers een veiligheidsdienst die veel meer aan psychologische oorlogvoering deed. Het was namelijk op termijn niet houdbaar om vreemdelingen en dus communistische agitatoren buiten de deur te houden. In plaats daarvan moesten 'de ideeën hun werk doen'. Een westerse cultuur 'die deze confrontatie niet aandurfde' was volgens Kuipers 'tot ondergang gedoemd'. Zo zou de BVD de 'westerse vrijheidsbegrippen' actiever onder de aandacht van burgers van achter het IJzeren Gordijn kunnen brengen.[263]

In de rest van zijn rapport verkende Kuipers wat deze veranderde inzichten voor gevolgen hadden voor de modus operandi, de inzet van de inlichtingenmiddelen en de organisatiewijze. Het belang hiervan was nauwelijks te on-

derschatten. Hij drukte Einthoven dan ook op het hart 'om de realiteit van de depreciatie van de traditionele taak van de BVD onder ogen te zien'. Als deze ontwikkeling in de internationale verhoudingen zou doorzetten, sloot Kuipers af, zou dat vroeg of laat gevolgen hebben voor de begroting en de omvang van de dienst.[264]

CONCLUSIE

Kuipers was zijn tijd vooruit. In de jaren zestig en zeventig, toen de dooi in de Koude Oorlog was getreden, kwam de militaire oriëntatie van de BVD-werkzaamheden op het vlak van beveiliging, contra-inlichtingen en extremismebestrijding onder druk te staan, met als gevolg dat politiek en maatschappij in toenemende mate vraagtekens zetten bij aard van de dreigingspercepties, de organisatievorm en legitimiteit van de Binnenlandse Veiligheidsdienst. Einthoven maakte dat als diensthoofd niet meer mee, want hij ging in 1961 met pensioen. Hij maakte tussen 1952 en 1961 juist een periode mee waarin de ambtelijke, maatschappelijke en politieke omgeving van de veiligheidsdienst tamelijk rustig en overzichtelijk was.

De speler die in de jaren vijftig de grootste invloed uitoefende op de dreigingspercepties, organisatie en legitimiteit van de veiligheidsdienst, was Einthoven zelf. Hij gebruikte die invloed om van de BVD een frontspeler te maken in de strijd tegen het wereldwijde communisme, dat in zijn ogen de gehele vrije, westerse wereld bedreigde en daarom zelfs met psychologische oorlogvoering bestreden diende te worden. De veiligheidsdienst was in Einthovens ogen de 'bestrijder van een subversieve mentaliteit', die in hoofdzaak de inlichtingenactiviteiten van communistische diensten bestreed en zicht hield op de communistische vijfde colonne. Einthovens stempel op de veiligheidsdienst was dus groot, maar allesbehalve uniek. Hij was een man van zijn tijd. In veel westerse landen werd op een vergelijkbare manier aangekeken tegen het communisme. Naast nationale vijanden van separatistische, koloniale of anderszins binnenlands-politieke origine, spanden de meeste westerse veiligheidsdiensten zich in om zicht te krijgen op de inlichtingenactiviteiten van de Sovjet-Unie en de communistische 'vijfde colonne' op eigen bodem.[265]

Einthoven duldde hierbij nauwelijks politieke, bureaucratische en maatschappelijke bemoeienissen. Hij riep hoofdredacteuren op het matje als er een publicatie dreigde die hem onwelgevallig was, en met enige inspanning kon hij zelfs 'bonafide', dus niet-communistische Kamerleden ertoe bewegen om kritische vragen over zijn dienst in te trekken.[266] Desondanks kon hij niet verhinderen dat enkele ambtelijke en parlementaire spelers zich toch met zijn werk bezig gingen houden. Het kabinet sprak zich uit over de dreigingspercepties van de dienst en droeg Einthoven op om óók regelmatig over extreemrechts te rapporteren.

De Bijzondere Voorlichtingscommissie trok de legitimiteit van de dienst in twijfel. Zij vond dat de BVD niet rechtstreeks in contact mocht staan met het publiek, maar dat BVD-rapporten over de communistische beweging in Nederland wél gebruikt mochten worden om de Nederlandse bevolking voor te lichten over de gevaren van het communisme. Ook de voorzitter van de Vaste Kamercommissie, Jaap Burger, deed enkele suggesties op het vlak van de legitimiteit van de dienst. Hij vond dat de BVD aanhangers 'van alle democratische partijen' in dienst moest nemen zodat het 'begrip voor alle levens- en maatschappijbeschouwelijke onderscheidingen in natura' voorhanden was. Ook wilde hij weten over hoeveel Nederlanders de BVD eigenlijk dossiers aanlegde en adviseerde hij om aan de bevolking uit te leggen dat alleen een klein groepje gevaarlijke Nederlanders voor de BVD hoefde te vrezen. En ten slotte probeerde de commissie-Beel naar aanleiding van de Hofmans-affaire om de dreigingspercepties van de dienst zo op te rekken dat Einthoven de gangen van prins Bernhard in het buitenland zou nagaan.

Het grote verschil met de tweede helft van de jaren veertig was dat Einthoven nu degene was die bepaalde welke vorm en inhoud de veiligheidsdienst kreeg. De invloeden van de Bijzondere Voorlichtingscommissie, de Vaste Kamercommissie en de commissie-Beel wist Einthoven vrij gemakkelijk onschadelijk te maken. Einthoven was diensthoofd, beleidsmaker en toezichthouder tegelijk. Dit veranderde enigszins toen hij moest toestaan dat zijn dienst ondergeschikt werd aan de zeggenschap van coördinator Kist, die vervolgens de Amerikaanse subsidies ter discussie stelde. Kist vond het namelijk kwalijk dat de Nederlandse ambtenaren die Nederlandse onderdanen in de gaten hielden, daarvoor ten dele betaald werden door de Verenigde Staten. Dan was Nederland niet langer soeverein, vond Kist. Einthoven kon evenmin een begrotingsplafond voor 1958 ongedaan maken.

Er waren kortom wel pogingen om vorm en inhoud van de dienst aan te passen, maar die bleven zonder (ingrijpende) gevolgen. Einthoven was in de jaren vijftig dus de sterkste speler in het spel rond de veiligheidsdienst. Dat een paar jaar later de dreigingspercepties, organisatie en legitimiteit onder druk zouden komen te staan door de ontwikkelingen die Kuipers in zijn rapport schetste, kon Einthoven niet bevroeden. Hij liet een autonome, machtige veiligheidsdienst achter.

Einthoven beschouwde die grote mate van zelfstandigheid overigens niet als een onverdeeld genoegen. Deels was deze immers een manifestatie van politieke desinteresse. De meeste politici vonden het inlichtingenwerk niet zo vreselijk belangrijk.[267] Dat kon Einthoven niet goed begrijpen, dus legde hij dit uit als politieke angst: volgens hem was de Binnenlandse Veiligheidsdienst 'voor de regering een bakje explosieven dat elk ogenblik kon ontploffen'. 'Men wilde er dus zo min mogelijk over horen om steeds te kunnen zeggen: *das habe ich nicht gewusst*', blikte hij na zijn carrière terug.[268] Die houding veranderde in de loop van de jaren zestig, toen de maatschappij invloed ging uitoefenen op de veiligheidsdienst.

In het volgende hoofdstuk wordt nader geanalyseerd hoe verschillende spelers uit de samenleving zich een beeld vormden van de vorm en inhoud van de veiligheidsdienst en hoe zij die opvattingen steeds dwingender oplegden aan de veiligheidsdienst.

HOOFDSTUK 4

Een anachronisme. De maatschappij krijgt de veiligheidsdienst in het vizier, 1961-1968

INLEIDING

In de ochtend van 23 augustus 1963 kwam de leiding van de Binnenlandse Veiligheidsdienst bijeen op de President Kennedylaan 25 te Den Haag, destijds nog Stadhoudersplantsoen geheten. Gewoontegetrouw vergaderden de (afdelings) hoofden sinds de vroege jaren vijftig twee tot drie ochtenden in de week – niet alleen om het beleid van de dienst te stroomlijnen, maar ook om de afdelingshoofden, die net als hun medewerkers in streng gecompartimenteerde afdelingen werkten en die elkaar vooral beconcurreerden vanwege een chronisch tekort aan middelen, aan de organisatie te binden, om zo een bewustzijn van gemeenschappelijkheid aan te kweken. Daarbij kwamen alle denkbare lopende zaken ter sprake, variërend van de ontwikkelingen in Cuba en China en het belang dat aan de woorden van de CPN-voorman Paul de Groot moest worden toegekend tot en met de aanstelling van een stagiair en de vraag of de kaarten en dossiers uit de cartotheek een kleurtje moesten krijgen.[1] Deze ochtendvergaderingen zijn 'Aurorabijeenkomsten' gaan heten en waren begin jaren vijftig geïntroduceerd door Jacobus Smede Sinninghe Damsté, die Einthoven per april 1961 was opgevolgd als diensthoofd.[2]

Een van de vaste agendapunten was het onderwerp 'artikelen over de BVD'. Normaliter maakte het Auroragezelschap hier weinig woorden aan vuil, mede omdat de journalistieke aandacht voor de dienst beperkt was. Als er al artikelen verschenen die de BVD tot onderwerp hadden, dan had de dienst daar doorgaans zelf een hand in of betrof het uit communistische pennen gevloeide schotschriften. Maar nu, in de zomer van 1963, wees het hoofd van Afdeling B zijn collega's op een 'bijzonder onaangenaam' artikel in *Socialistisch Perspectief*, een tijdschrift voor trotskistische sociaaldemocraten.[3] Daarin werd niet alleen buitengewoon kritisch geschreven over de bemoeienis van de veiligheidsdienst met Surinamers, maar werden BVD'ers ook afgeserveerd als 'snuffelaars, sleutelgatgluurders, brievenopeners en telefoontappers'.[4]

Zo'n felle oppositie tegen de veiligheidsdienst was uitzonderlijk en, sinds de oprichting van de Vaste Kamercommissie in 1952, voorbehouden geweest

aan de communistische pers en parlementsleden. De publicatie in *Socialistisch Perspectief* symboliseerde echter het overvloeien van BVD-kritiek vanuit het 'extremistische' naar het 'bonafide' domein: het waren weliswaar trotskisten, maar toch ook sociaaldemocraten. Volgens de dienstleiding ontwikkelde zich in de loop van de jaren zestig een heuse 'contra-instelling' bij de vaderlandse pers.[5] Hetzelfde gold voor het parlement. Communisten kozen in dit huis van de democratie weliswaar de felste bewoordingen – BVD'ers waren 'onderwereldtypen' met een 'gestapomentaliteit' die 'chantage en dreiging' en 'laster en verdachtmakingen' nodig hadden om hun zin te krijgen[6] –, maar geleidelijk aan was ook het confessionele, sociaaldemocratische en liberale volksdeel 'bedenkingen gaan koesteren tegen het optreden van deze dienst'.[7]

Dit proces kan niet los gezien worden van de bredere maatschappelijke en politieke veranderingen van de jaren zestig. Na de Cubacrisis verbeterden John F. Kennedy en Nikita Chroesjtsjov hun diplomatieke relaties.[8] De dooi trad in in de Koude Oorlog en daardoor werd het minder waarschijnlijk dat op korte termijn een mondiaal militair en nucleair conflict zou uitbreken.[9] Daarmee verdween ook langzamerhand het zwaarbeladen ideologisch vijanddenken dat de jaren vijftig gekenmerkt had en kwamen de binnenlandse veiligheidsontwikkelingen in een ander kader te staan.[10] Onderwijl ontzuilde, ontkerkelijkte, verjongde en liberaliseerde de samenleving op het gebied van moraal en seksualiteit. Een protestgeneratie trad aan.[11] Die generatie bracht het jongeren- en studentenprotest tot wasdom, bijvoorbeeld in de vorm van de provobeweging.[12] Ook zorgde zij voor een verjonging van de bestaande politieke partijen, mede omdat de wederopbouwgeneratie van onder anderen Willem Drees en Louis Beel de actieve politiek in dezelfde periode verliet.[13] Daarnaast ontstonden nieuwe partijen, zoals de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP) in 1957 en D'66 in 1966.[14] Deze jongeren traden in de loop van de jaren zestig, maar vooral vanaf halverwege de jaren zeventig ook toe tot de BVD-kaders. Zij waren in het algemeen hoger opgeleid en uitgesproken kritisch over bestaande gezagsstructuren en werkwijzen.[15]

Deze ontwikkelingen wierpen opnieuw de vraag op of de veiligheidsdienst in deze vorm wel paste in een rechtsstaat en democratie. Maar waar in de voorgaande periodes – met uitzondering van de parlementaire kritiekstorm tussen 1949 en 1952 – hoofdzakelijk werd gebakkeleid achter de schermen, verplaatste de strijd om de vorm en inhoud van de veiligheidsdienst zich nu naar het publieke domein. Pers, parlement en allerlei maatschappelijke groeperingen openden de aanval op de dienst. Dat leidde tot een andere dynamiek en een ander soort veiligheidsdienst.

EXIT EINTHOVEN, ENTER SINNINGHE DAMSTÉ, 1961

Het was vooral Einthovens opvolger, Sinninghe Damsté, die op de toenemende externe bemoeienissen een antwoord moest verzinnen. In theorie kon hij de veiligheidsdienst ergens positioneren op een denkbeeldige lijn tussen twee extremen, met aan de ene kant een open, responsieve veiligheidsdienst en aan de andere kant een gesloten, immune en koersvaste organisatie. In de praktijk had de gesloten en onverzettelijke koers sinds 1912 de boventoon gevoerd, een traditie waarin ook Einthoven zichzelf plaatste. Journalistieke, maatschappelijke en parlementaire aandacht was er sowieso nauwelijks: de veiligheidsdienst was een zaak van politiek en ambtenarij, aan welke Einthoven maar weinig invloed gunde. Politiek en bestuur beschouwde hij eerder als facilitator van zijn ambities dan als gesprekspartner; zij waren nodig voor medewerking en waardering, maar eventuele bemoeienissen maakte hij vakkundig onklaar. Door zijn dienst op die manier autonoom en resistent te maken, kon hij zelf de vorm en de inhoud van het binnenlandse veiligheidswerk dicteren.

Dat de veiligheidsdienst zo op zichzelf teruggeworpen werd, betekende overigens niet dat rechteloosheid troef was. Einthoven behield zich enkel het recht voor zélf te bepalen wat rechtsstatelijk was en wat niet.[16] De burgerij en haar grondrechten speelden, ook voordat de maatschappij zich in de jaren zestig meer met de veiligheidsdienst zou gaan bemoeien, wel degelijk een rol in de besluitvorming van de dienstleiding. Einthoven had bijvoorbeeld in 1956 de zogenoemde 'verjaringstabel' geïntroduceerd, mogelijk in reactie op Burgers vraag of dossiers 'eeuwig' groeiden of 'dat er ook verwijdering plaatsvond' (zie het vorige hoofdstuk). Het doel daarvan was 'tot een betere afweging van het algemeen tegen het individueel belang' te komen.[17] Dit initiatief vond zijn oorsprong in enkele 'verkeerde interpretaties' en 'vergissingen' in gegevens die de BVD van de Politie Inlichtingendiensten had ontvangen, waardoor mogelijk onterecht enkele burgers uitgesloten waren van overheidsfuncties. Omdat de dienst niet de 'recherchecapaciteit' had om alle gegevens afkomstig van de politie te controleren, stelde de BVD een duidelijke instructie op aan de hand waarvan de politiediensten hun gegevens zouden moeten bijwerken.[18] Om inzicht te krijgen in de manier waarop de BVD de rechten van het individu trachtte te verdisconteren in de eigen werkwijze, is het nuttig om de instructie te bespreken.

De instructie begon met de vraag wie nu eigenlijk als bedreiging voor de democratische rechtsorde en staatsveiligheid moest worden beschouwd. Of, zoals de BVD het uitdrukte, welke criteria voor 'onbetrouwbaarheid uit veiligheidsoogpunt' de dienst hanteerde. De BVD onderscheidde mensen (of personen in hun omgeving) met een 'actuele staatsgevaarlijkheid', 'potentiële staatsgevaarlijkheid' (bijvoorbeeld 'lidmaatschap van of sympathie voor de CPN') en 'risico's uit veiligheidsoogpunt' ('beroepsmisdadiger of morphinist'). Over die eerste en laatste groep ging de politie. Het BVD-werk draaide om de potentieel staatsgevaarlijke gevallen, en daarover moest de politie dus gegevens aanleveren. Po-

tentiële staatsgevaarlijkheid bleek uit 'activiteit, gezindheid en invloedssfeer'. Iemands 'activiteit' was feitelijk vast te stellen, want die bleek uit het lidmaatschap van een als extremistisch bestempelde organisatie. Maar soms was dat lidmaatschap niet vast te stellen. Dan moest worden 'afgegaan op feiten waaruit een potentieel staatsgevaarlijke gezindheid (c.q. invloedssfeer)' bleek.

Noch de 'activiteit', noch de 'gezindheid' bleek echter ondubbelzinnig vast te stellen, merkte de BVD door de jaren heen. Zelfs al stond vast dat iemand lid was van een 'neven- of mantelorganisatie der CPN', bijvoorbeeld van een van de bedrijfsbonden van de (communistische) Eenheidsvakcentrale, dan had dat vlak na de oorlog een andere betekenis dan halverwege de jaren vijftig. Bovendien bleek dat er talloze EVC-leden waren die géén 'communistische levensbeschouwing waren toegedaan'. Ook met 'abonnementen' gaf de veiligheidsdienst toe 'op glad ijs te zijn'. Zo kon iemand 'om geheel andere redenen dan uit sympathie voor het communisme' een abonnement hebben genomen op een bepaald 'periodiek'. Daarnaast was er het probleem van 'periodieke toezending om propagandistische redenen': de Eenheidsvakcentrale 'bewerkte' bijvoorbeeld ex-leden door hun de publicaties te blijven toezenden.

Was een systeem waarin 'met al deze mogelijkheden rekening werd gehouden' haalbaar? Praktisch gezien was dat voor de organisatielidmaatschappen onmogelijk. De overheid moest ofwel 'iedere EVC'er uitsluiten van Marine-opdrachten', wat in sommige gevallen te ver zou gaan, of de dienst zou 'naar ieder EVC-lid een uitgebreid onderzoek' moeten instellen, waarbij net zo goed 'onvolledige en niet volledig betrouwbare gegevens' zouden opduiken, om te 'bepalen: deze wel, gene niet'. Daarom was in de praktijk het eerste systeem ontstaan, waarbij naar iedereen onderzoek werd gedaan.[19]

Om uit rechtsstatelijk oogpunt desondanks rekening te kunnen houden met die graduele verschillen in staatsgevaarlijkheid, deelde de BVD de lidmaatschappen en abonnementen in 'lichte' en 'zware' gevallen in; in een bijgevoegde lijst plakte de dienst termijnen op van respectievelijk vier en acht jaar. Waarop die termijnen gebaseerd waren, wordt in het bronnenmateriaal niet duidelijk, maar ze hielden concreet in dat bijvoorbeeld pas acht jaar na beëindiging van het lidmaatschap van de CPN dit gegeven géén belemmering meer vormde voor het bekleden van een functie in overheidsdienst. Die termijn werd telkens teruggerekend vanaf 1 januari van elk kalenderjaar. Daarna mochten die gegevens de kring van de in het Koninklijk Besluit genoemde inlichtingendiensten niet meer verlaten (binnen de inlichtingengemeenschap zouden deze 'verouderde gegevens' in enkele uitzonderingsgevallen 'niet worden veronachtzaamd').[20]

Hoewel de dienst uitging van de 'premisse dat het abonnement van communistische bladen wel een aanwijzing voor communistische sympathieën opleverde', was 'de band tussen abonné en beweging losser dan die tussen lid en beweging'. Daarom werden de abonnementen als 'licht' geval bestempeld. Ook andere 'mutaties', oftewel indirecte aanwijzingen van potentiële staatsgevaarlijkheid, zoals het ondertekenen van een CPN-kandidatenlijst voor gemeente-

raadsverkiezingen, deelname aan een Wereldjeugdfestival of een bezoek aan een 'filmvoorstelling van de Vereniging Nederland-USSR' vormden 'lichte' vergrijpen, die vaak op zichzelf 'te verwaarlozen' waren, maar 'gecombineerd' de BVD wel in staat stelden om zich 'een bepaald beeld' te vormen. Lezers van *De Waarheid* werden dus tot vier jaar na opzegging als staatsgevaarlijk beschouwd, bleek uit de toegevoegde verjaringstabel. Functionarissen van onder meer de Communistische Partij Nederland en haar mantelorganisaties, zoals het Algemeen Nederlands Jeugdverbond, de Algemene Bond voor Cultuur en de Eenheidsvakcentrale, waren daarentegen minimaal acht jaar lang gevaarlijk.[21] Van sommige organisaties, zoals de Vereniging Nederland-USSR, werden functionarissen bestempeld als 'zware gevallen' en leden als 'lichte'. Op de eerste verjaringstabel, die per 1 januari 1956 van kracht werd, volgde pas in 1964 een herziene versie; in de jaren daarna werd de lijst ieder jaar geactualiseerd.[22]

Einthoven liet niet na om de '4- en 8-jaarregeling' nadrukkelijk te noemen in het bijzijn van ministers[23] en tijdens bijeenkomsten van de Vaste Kamercommissie, die hij de lijsten ook had toegestuurd, ongetwijfeld om daarmee te laten zien dat de BVD haar werk deed met de rechtsstaat in het vizier.[24] En toen minister Toxopeus in mei 1961 een voetbalvereniging koninklijke goedkeuring weigerde, mede omdat één der bestuursleden vóór september 1953 geabonneerd was geweest op *De Waarheid*, wees de BVD-leiding erop dat dit een 'verjaard gegeven' was en dus geschrapt diende te worden.[25]

Ook in de betrekkingen met de politieverbindingen kwam de rechtsstaat expliciet aan de orde. Op 20 december 1960 spraken onder anderen Sinninghe Damsté, Crabbendam – die door Damsté was gevraagd om Afdeling B te verlaten en de betrekkingen met de politie te verbeteren –, Kuipers en Van den Heuvel[26] bijvoorbeeld namens de veiligheidsdienst met afgevaardigden van Gemeente- en Rijkspolitie en van de Koninklijke Marechaussee over 'een juist evenwicht tussen de belangen van de veiligheid van de Staat en de rechtszekerheid van het individu'. Een van de vragen was of de 'ID'en', de inlichtingendiensten bij de politie, hun gegevens wel voldoende beveiligden, vooral 'met het oog op de rechtszekerheid der burgerij'. De door de korpsen verzamelde en door de BVD verwerkte gegevens konden 'immers bijzonder onaangename consequenties met zich meebrengen'. De spreker citeerde Cees van den Heuvel 'op pagina II van het stencil 117 van de cursusdocumentatie' en wees erop dat 'een ieder die inlichtingen- en veiligheidswerk verrichtte erop bedacht moest zijn dat zijn werkzaamheden een noodzakelijk kwaad waren'. Als 'democraat' vond de spreker het 'afschuwelijk gegevens te verzamelen en te gebruiken over de politieke overtuiging der burgers'; hij gunde 'ieder zijn eigen politieke overtuiging'. 'Maar… het zou levensgevaarlijk zijn – juist voor onze democratie – als wij ons ervan weerhielden het wapen tegen diegenen, die als zij de kans krijgen ons in de rug zullen steken, te hanteren', zei hij.[27]

Een derde en laatste illustratie van dit denken in rechtsstatelijke termen deed zich voor op zo'n zelfde bijeenkomst, nu op 27 juni 1961. De BVD en de politie-

verbindingen kwamen bijeen naar aanleiding van een vragenlijst die de BVD had rondgestuurd onder de Politie Inlichtingendiensten met als hoofdvraag hoe de politie inlichtingen verstrekte in het kader van de antecedentenonderzoeken. Uit de schriftelijke antwoorden bleek dat de politie dat meestal deed in de vorm van een mondeling advies. Andries Kuipers, die in 1967 hoofd-BVD zou worden, kon daar begrip voor opbrengen aangezien hiermee moeilijke vragen werden omzeild en de gegevens in veilige handen bleven, maar was hier desondanks op tegen. Deze manier van doen strookte niet met de louter adviserende taak van de BVD, die ook zo vaak in het parlement werd aangehaald. Hij bedoelde: de beslissing om iemand wel of niet in dienst te nemen, lag op het bordje van de 'afnemer' van het antecedentenonderzoek en diens verantwoordelijke minister, bij wie op deze manier ook geen 'leereffect' optrad; 'de werkgever moest leren aan wie onder welke omstandigheden beter geen werk kon worden gegeven'. De praktijk van mondelinge inlichtingenverstrekking herkende Kuipers uit de beginperiode van de Binnenlandse Veiligheidsdienst, toen ook de neiging bestond

> om de zaken niet schriftelijk af te doen; zowel omdat men toen niet precies wist waar de gegevens anders zouden belanden, maar ook als uiting van een gevoel van onzekerheid met daaruit voortvloeiend de neiging om verantwoordelijkheid te ontlopen. Pas later is de stelregel ingeburgerd: Wie wat meedeelt aan een ander moet daarvoor ook instaan.[28]

Het schriftelijk 'verstrekken van de gegevens zelf' vond Kuipers daarom getuigen van een 'opener procedure, welke meer in een rechtsstaat paste'.[29]

Het min of meer geïnternaliseerde denken in termen van de democratische rechtsstaat had een legitimerende én een bureaupolitieke functie. De dienst was er om de democratie te beschermen, dus moest hij zich bewust tonen van het grensgebied waarin het eigen optreden die democratie in gevaar bracht. In bureaupolitiek opzicht had Einthoven er bovendien baat bij dat politici en bestuurders zich geen zorgen maakten over het democratische gehalte van zijn dienst, want dan zouden zij zich er ook niet mee willen bemoeien. In de laatste bijeenkomst van de Vaste Kamercommissie voordat hij met pensioen ging, had Jaap Burger het woord tot minister Toxopeus gericht en gezegd dat er in zijn ogen 'geen democratisch land te vinden was waar een dergelijke openheid bestond van de veiligheidsdienst ten opzichte van het parlement'.[30] Graadmeter van het democratisch-rechtsstatelijke gehalte van de BVD was voor Burger het gegeven dat er in vergelijking met andere overheidsorganisaties over de Binnenlandse Veiligheidsdienst maar weinig klachten binnenkwamen bij de fractievoorzitters; het aantal waarbij de Binnenlandse Veiligheidsdienst bij nadere inspectie daadwerkelijk betrokken was, lag daarenboven nóg lager.[31] Ook de coördinator van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten Kist die, zoals in het vorige hoofdstuk naar voren kwam toch stevig in aanvaring was gekomen met Einthoven, zei in zijn afscheidsrede tijdens Einthovens laatste bijeenkomst van

het Comité Verenigde Inlichtingendiensten Nederland dat hem voor zijn aantreden als coördinator 'van alle kanten waarschuwingen bereikten' dat de Binnenlandse Veiligheidsdienst 'een typische machtsoverschrijder zou zijn', maar daarvan was hem niets gebleken. Het contact was 'uitstekend' geweest.[32]

De woorden waren zoet, maar ze waren ook verhullend. Ze bedekten de talloze ruzies die Einthoven met veel politici en ambtenaren had uitgevochten. Bovendien konden alleen de direct betrokken politici, bestuurders en ambtenaren zich hierover een mening vormen; de overige parlementsleden, journalisten en burgers konden van deze deliberaties over de beperkingen van de macht van de veiligheidsdienst geen kennis nemen, laat staan hun invloed erop uitoefenen. Juist daaraan ontstond aan het begin van de jaren zestig meer behoefte.

Sinninghe Damsté: nieuwe dreigingspercepties

Einthoven smeet op 1 april 1961 op karakteristieke wijze de deur achter zich dicht,[33] na een ruzie met zijn beoogd opvolger Jacobus Smede Sinninghe Damsté.[34] In de ogen van de laatste moest die deur juist verder open. Damsté was een in 1902 te Huizum geboren jurist, die tot halverwege de Tweede Wereldoorlog advocaat was geweest op Soerabaja, toen in een Japans gevangenkamp belandde en in 1946 assistent-aanklager was geworden bij de Commissie Onderzoek Gedragingen van militairen aan het in Tokio gevestigde Internationale Militaire Tribunaal voor het Verre Oosten, de Aziatische tegenhanger van het Neurenbergtribunaal. In 1955 kwam Sinninghe Damsté als een van de vele Indische Nederlanders terecht bij de Binnenlandse Veiligheidsdienst.[35] Hij was hiertoe echter speciaal aangezocht door Beel, die Damsté geschikt achtte om 'orde te stellen op administratief-bestuurlijke zaken'. Dat moest grotendeels achter Einthovens rug gebeuren. Damsté zou zelfs 'interne operaties' moeten uitvoeren, met inschakeling van Einthovens secretaresse, waarover hij rechtstreeks aan Beel rapporteerde. 'Dan kon Einthoven zich beperken tot zijn hobby's: operaties en communisme', had Beel daarbij opgemerkt.[36]

De dreigingspercepties veranderden onder Damsté niet wezenlijk. Het communisme bleef de belangrijkste bedreiging van democratie en staat. Ook de bestaande andere linkse organisaties bleven onder de aandacht van de veiligheidsdienst staan, waaronder het trotskisme. Het trotskisme was in Nederland weliswaar een kleine beweging, maar in de ogen van de BVD vanwege de ideologie extremistisch. Een van de gevaren die volgens de BVD uitgingen van de trotskisten, was dat zij via 'intredepolitiek', dus door heimelijk lid te worden van bijvoorbeeld het Sociaal-Democratisch Centrum van de Partij van de Arbeid, probeerden om de sociaaldemocraten tot een trotskistische politieke agenda te manoeuvreren.[37]

Daarnaast kreeg de BVD eind jaren vijftig lucht van contacten tussen de trotskisten Michel Raptis en Sal Santen en de Algerijnse onafhankelijkheidsbeweging *Front de Libération Nationale*. Raptis en Santen steunden de Algerijnen

materieel en financieel, en poogden zelfs miljoenen valse Franse francs in omloop te brengen om de Franse economie te destabiliseren. Zij werden in 1960 op aangeven van de Binnenlandse Veiligheidsdienst, die middels zijn agent Joop Zwart een goede inlichtingenpositie had, gearresteerd en veroordeeld.[38] Die veroordeling wakkerde de trotskistische strijdlust aan. Er waren protesten tegen het lange voorarrest van Raptis en Santen en tegen het politiegeweld bij een demonstratie op de Dam. Het protest richtte zich binnen de trotskistische beweging echter óók op de BVD, omdat bekend werd dat de dienst een belangrijke rol had gespeeld bij de arrestatie van Raptis en Santen. Volgens journalist en voormalig trotskist (tot 1971) Igor Cornelissen ontstond in de beweging het gevoel dat de veiligheidsdienst 'je maten onder vuur nam'.[39] De trotskisten waren zich dan ook bewust van de aandacht die de veiligheidsdienst aan hen schonk. Raptis' secretaresse zou bijvoorbeeld regelmatig gezien hebben 'dat twee mannen aan de overkant van de straat geposteerd stonden' en ze sprak er zelfs pesterig eentje aan om te zeggen hoe sneu ze het vond 'dat hij op zaterdag moest werken'.[40]

Onder Sinninghe Damsté besteedde de dienst ook meer aandacht aan andere splintergroepjes en organisaties uit de pacifistische, anarchistische en links-socialistische beweging, die op zichzelf niet extremistisch waren, maar waarvan de 'politieke ligging nog niet vaststond'.[41] Nu had de dienst daar altijd wel aandacht voor gehad, niet alleen om te weten te komen of de CPN deze probeerde in te lijven of te manipuleren, maar ook om aan de weet te komen of de Sovjet-Unie of China interesse toonde. Maar sinds de oprichting van de PSP was het niet-communistische, linkse activisme omvangrijker en slagvaardiger geworden en hadden clubjes als de Algemene Nederlandse Vredesactie en De Derde Weg 'zichzelf min of meer overleefd'.[42]

De vraag was met wat voor soort middelen de dienst deze groepjes 'bestudeerde'. Ze waren op zichzelf niet extremistisch, dus agentenoperaties zouden disproportioneel ingrijpend zijn. De dienst baseerde zich dan ook zo veel mogelijk op het lezen van open bronnen. In het geval van de PSP bijvoorbeeld leverde het lezen van *Bevrijding*, het tijdschrift voor PSP-leden, 'een behoorlijk inzicht in de doelstelling van de partij op'.[43] Rondom de oprichting van de PSP had de BVD-leiding aan minister Toxopeus laten weten dat zij 'noch in de doelstellingen, noch in de handelwijze van de PSP iets subversiefs' had aangetroffen.[44] In 1962 bevestigde de dienst nog eens dat hij na 'jarenlang zoeken geen geheime doelstellingen' had ontdekt.[45]

Maar de BVD worstelde met de vraag of er niet toch meer aan de hand was. Nu de PSP twee Kamerzetels bij de verkiezingen van 1959 had veroverd en het aantal leden gestaag toenam, had deze partij ook de interesse van de Sovjet-Unie gewekt. Daarom wilde de dienstleiding weten of er van communistische inmenging sprake was. Werden PSP'ers door Sovjet-Russische inlichtingenfunctionarissen benaderd? Hoe succesvol was de CPN in het uitvoeren van de 'richtlijnen om PSP'ers terug te winnen', hoeveel CPN'ers waren reeds lid van de PSP?

Om antwoorden te vinden op dit soort vragen zou de veiligheidsdienst onder Sinninghe Damsté ook met meer grondige middelen zoals agentenoperaties inlichtingen gaan inwinnen over de PSP.[46]

Dit was een 'delicate aangelegenheid', schreef Andries Kuipers, die als hoofd van Afdeling B in 1959 een lijst van niet-extremistische organisaties opstelde.[47] Operaties in deze kringen konden gemakkelijk 'stuklopen', en omdat de 'maatschappelijke rechtvaardiging van het gebruik van geheime middelen' moeilijk te leveren viel, zou de dienst zich moeten beperken tot 'enig voorzichtig uitgevoerd agentenwerk gecombineerd met een uitgebreide nasporing van de open bronnen'.[48] De politieverbindingen, die voor een groot deel het agentenwerk voor de BVD uitvoerden, kregen de opdracht om ook onderzoek te gaan doen naar 'de gevallen waar een zekere samenhang van communistische activiteit met die van bonafide groeperingen' bestond en naar de 'daartoe behorende personen'. Daarmee doelde de veiligheidsdienst onder meer op de (kerkelijke) vredesbeweging, waarvan groepen als Kerk en Vrede ook deel uitmaakten, maar ook de Vlam-groep, vrijdenkersverenigingen en het Nederlandse Syndicalistische Vakverbond. Die lijst werd ieder jaar geactualiseerd en door Sinninghe Damsté ondertekend.[49]

De consolidator van de dienst

Waar de dreigingspercepties onder Sinninghe Damsté dus goeddeels hetzelfde bleven, wilde hij qua organisatie en legitimiteit wél een ander pad inslaan. Hij zag voor zichzelf de taak weggelegd om de BVD in rustiger vaarwater te brengen. De dienst was nu immers wel opgebouwd: de BVD beschikte over een jaarlijks budget van 7,8 miljoen gulden, een medewerkersbestand van om en nabij de 590 medewerkers[50] en (eind 1961) een goede inlichtingenpositie in de communistische organisaties: 179 draai- en opbouwagenten in de Communistische Partij Nederland en 99 in de mantelorganisaties.[51] Die financiële, personele en operationele omvang had hij te danken aan Einthoven, die de Binnenlandse Veiligheidsdienst had 'opgeblazen tot iets heel groots'.[52] Maar nu brak in Damstés ogen de tijd aan voor een ander type aansturing van de dienst. Einthoven was in zijn ogen 'de bouwer' van de dienst geweest; zelf beschouwde hij zich als 'de consolidator'.[53]

Zowel intern als extern was er achterstallig onderhoud te verrichten. Volgens Damsté was zijn voorganger absoluut geen manager of organisator geweest; bij zijn aantreden was er dan ook 'ruzie tussen praktisch iedereen met iedereen'. Damsté probeerde daarom de werkrelaties te normaliseren, onder andere door een van de afdelingshoofden (met wie niemand meer wilde samenwerken) aan te moedigen ander werk te zoeken. Qua organisatiestructuur nam Damsté enkele suggesties van Andries Kuipers over, die dit twee jaar daarvoor had verwoord in het rapport over 'een doelmatige organisatie van de dienst'. Hij zette een streep door de kabinetsafdelingen, waarin Einthoven het werk had on-

dergebracht en waaraan deze zelf leiding had gegeven. Kabinetsafdeling B, oftewel KB, die het operationele werk deed voor de Afdelingen B en C, was daarvan de belangrijkste. Haar taken bracht hij onder bij de 'gewone' Afdelingen A, B, C en D. Voor de ondersteunende en operationele taken van de kabinetsafdelingen, zoals de kabinetsafdeling Operaties, riep Damsté een nieuwe Afdeling E in het leven, met afzonderlijke eenheden: EO deed de operaties, EJ de bewerking van telefoon- en microfoontaps, E IX de benaderings- en veiligheidsonderzoeken en E XIII de volg- en observatieklussen; hun oorspronkelijke nummering namen ze van Afdeling B mee naar E. Met deze kleine reorganisatie poetste hij gedeeltelijk Einthovens al te persoonlijke stempel op de veiligheidsdienst weg.[54]

Buiten de dienst verzette Damsté eveneens de bakens. Zijn doel was hetzelfde, namelijk een autonoom en beschut gepositioneerde veiligheidsdienst, maar hij dacht die op een andere manier te verwezenlijken. Op internationaal niveau was hij kritischer dan Einthoven tegen de Amerikaanse inlichtingenpartners. Hij schroefde de directe Amerikaanse bijdragen aan de personeelskosten van de veiligheidsdienst terug, al handhaafde hij de materiële bijdragen, overigens niet voordat Toxopeus had beloofd om die personeelskosten volledig te remplaceren. En hij zorgde ervoor dat 'Langley', waar de CIA gevestigd was, de CIA-*station chief* Gordon Mason (1965-1966) verving, nadat bleek dat de CIA onder zijn auspiciën zonder medeweten van de BVD inlichtingenoperaties uitvoerde. Dat Damsté het slecht met hem kon vinden, zal ook meegespeeld hebben.[55] De *intelligence liaison* met de Verenigde Staten bleef desondanks zeer hecht en breidde zich na een gezamenlijke operatie zelfs uit naar de *Federal Bureau of Investigation* (FBI).

Sinninghe Damsté reisde echter ook veel naar andere landen om de Binnenlandse Veiligheidsdienst 'in het buitenland een gezicht te geven'. Met de Zweedse veiligheidsdienst ontstond een goede band, nadat de BVD inlichtingen had aangeleverd over een contact van Stig Wennerström, een Zweedse luchtmachtattaché, die in 1963 al vijftien jaar als agent voor de Sovjet-Unie bleek te werken. En waar Einthoven vanwege de Tweede Wereldoorlog nog ieder contact met het hoofd van de Duitse *Bundesnachrichtendienst* (BND), Reinhard Gehlen, had geweigerd (bovendien was dat in principe voorbehouden aan de Buitenlandse Inlichtingendienst), arrangeerde Damsté een ontmoeting met een BND-delegatie in de marge van een vergadering van de *Special Committee* van de NAVO, de vergadering van de Europese veiligheidsdiensten, die twee keer per jaar plaatsvond. Ook met de *Direction de la Surveillance du Territoire* (DST), de Franse veiligheidsdienst, stond Damsté op goede voet.[56]

Op nationaal politiek niveau zag Damsté het als zijn taak om achterstallig onderhoud te verrichten aan de relaties met, zoals hij ze noemde, 'de mandarijnen van Den Haag'.[57] Bij die zelfverkozen missie paste dan ook niet de bombastische en ruziezoekende stijl van Einthoven, maar veel meer een *middle of the road*-koers, zoals Damsté het zelf omschreef. Dat betekende concreet dat

hij, om de veiligheidsdienst 'uit politiek vaarwater' te houden, niet alleen in het liberale en confessionele spectrum contacten aanknoopte, maar ook met de PvdA'ers Jaap Burger, Anne Vondeling en Joop den Uyl, evenals met vakbondsbestuurder van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) Henk Oosterhuis, die hij op de hoogte bracht van de bij de BVD bekende communisten in de gelederen van zijn vakverenigingen.[58]

Daarnaast probeerde hij een goede werkrelatie op te bouwen met minister van Binnenlandse Zaken Edzo Toxopeus, al verliep dat niet zo soepel. Toen Damsté nog plaatsvervangend hoofd was, had hij een medewerker van de minister en de secretaris-generaal eens 'het volle pond' gegeven om toegang tot minister Toxopeus te eisen, toen deze onbereikbaar was voor het doornemen van de antwoorden op Kamervragen. Als het diensthoofd de minister wilde spreken, dan moest dat direct kunnen.[59]

Er waren meer incidenten die lieten zien dat het niet zo boterde. Begin 1961 rekende Toxopeus op een afspraak met Damsté, die andere verplichtingen bleek te hebben, en daarop was hij 'maar naar de kapper gegaan'.[60] In Damstés ogen ging Toxopeus bovendien op 'een te lichtvaardige wijze om' met de stukken die het diensthoofd de ministers onder de grootste geheimhouding toevertrouwde[61] en hij ergerde zich eraan dat hij op 9 oktober 1961 'geheel onvoorbereid' naar een vergadering toe moest, omdat Toxopeus 'niet had begrepen' dat een vergadering over 'de toelating t.a.v. de Chinezen' met minister van Justitie Albert Christiaan Willem Beerman door zou gaan. Dat was in Damstés ogen een bewijs van 'onvoldoende aansluiting' tussen de BVD en het departement.[62] Ruim een week later stuurde Toxopeus Sinninghe Damsté bovendien nog een 'zure' brief waarin hij zich afvroeg waarom hij uit de pers had moeten vernemen dat er een reeks bijeenkomsten en optochten van rechts-extremistische organisaties zou plaatsvinden. Waarom had de BVD hem daarover niet geïnformeerd?[63]

Dit zat Sinninghe Damsté dwars. Een goede relatie was belangrijk met het oog op het beleid van de dienst, maar ook omdat Toxopeus in het publieke domein, tegenover pers en parlement, de stem van de Binnenlandse Veiligheidsdienst moest zijn. Toxopeus sprak tot verdriet van de BVD-leiding echter niet zijn ondubbelzinnige steun aan de dienst uit. Ja, hij bestreed de steeds terugkerende CPN-kritiek, bijvoorbeeld van Marcus Bakker, op het bestaansrecht van de BVD. En ja, hij vond dat 'onze maatschappij op het ogenblik' een dienst als de BVD nodig had. Maar hij noemde de dienst tegelijkertijd 'een noodzakelijk kwaad'.[64] Daarmee wilde Toxopeus zich vermoedelijk begripvol opstellen ten aanzien van het parlementaire ongemak met de geheime dienst, maar voor de BVD was dit 'een bittere pil'. Ook al had Van den Heuvel blijkens het vorige hoofdstuk dat ook in het cursusmateriaal van de BVD zo geformuleerd, dat de *minister* dit zo publiekelijk uitsprak, was voor de veiligheidsdienst desondanks moeilijk te verteren. Waarom kreeg de BVD, die 'met inzet van alle krachten, politieke en andere subversieve gangsters te lijf ging zo'n etiket opgeplakt?', vroeg een columnist in het BVD-personeelsblad *Het Spionnetje* zich af.[65]

Sinninghe Damsté investeerde daarom in een betere omgang met zijn minister. Zo ging hij in april 1962 op de publieke tribune zitten tijdens een moeilijk Kamerdebat over onder andere de BVD, om Toxopeus 'met het oog op vuile vragen' te ondersteunen, en ging hij na afloop van dat debat met de minister 'en zijn getrouwen' mee om 'tot half één 's nachts te praten, onder andere over de BVD'. Dit hielp: Sinninghe Damsté kon 'enkele misverstandjes wegnemen' en bespeurde een 'duidelijk positiever instelling' bij Toxopeus dan voorheen.[66]

Sinninghe Damsté wil meer openbaarheid

In de bureaucratische wereld had Einthovens opbouwwerk ervoor gezorgd dat Sinninghe Damsté niet veel werk hoefde te verzetten ter verzekering van de autonomie op binnenlands veiligheidsterrein. Tegenover de militaire inlichtingendiensten bevond de Binnenlandse Veiligheidsdienst zich 'in zo'n sterke positie', merkte de dienstleiding in maart 1961 op, 'dat wij ons er niet toe moeten verlagen iedere dag weer "boe" tegen ze te zeggen'.[67] Dat was prettig voor de BVD, maar het gaf aan hoe conflictueus het er in de ambtelijke omgeving van de veiligheidsdienst aan toe kon gaan. Damsté zag het als zijn taak om de relaties met de politie te verbeteren en vroeg daartoe de statige, voormalige politieman Crabbendam om Afdeling B te verlaten om zich volledig te storten op het vlottrekken van de relaties met de politie.[68] Crabbendam schroefde de frequentie van de bijeenkomsten op naar ieder kwartaal. Van den Heuvel, die ook aanschoof, maakte daarbij expliciet duidelijk dat de BVD het goed wilde maken met de politie. Op 27 juni 1961 excuseerde hij zich voor de eventueel ontstane 'wrevel' over de veeleisende maar geheimzinnige opstelling van de BVD: 'Wij zijn in de Engelse school gevormd, met een sterke nadruk op security.' Het accent had volgens Van den Heuvel, misschien ook jegens de politie, te veel daarop gelegen. Hij beloofde verbetering.[69]

Die handreiking naar de politiekorpsen was niet alleen het gevolg van Damstés pacificerende voornemens. Er was ook een meer aardse, praktische overweging. Op 30 juni 1961 constateerde de BVD-leiding namelijk dat de Politie Inlichtingendiensten van de grote steden alleen al ongeveer 100.000 naslagen per jaar deden in de centrale cartotheek van de Binnenlandse Veiligheidsdienst in het kader van de antecedentenonderzoeken, de helft van wat 'de hele BVD deed', wat tot overvraging van de Afdeling Centrale Documentatie kon leiden. Volgens Crabbendams opvolger als hoofd van Afdeling B, Harmannas Cornelis ('Hassan') Neervoort,[70] was dat hoge aantal het gevolg van 'de talloze beveiligaars die niets te doen hadden en dus maar lieten naslaan'. Damsté vreesde dat ze aan niets anders meer toekwamen dan antecedentenonderzoeken en zag maar één oplossing: 'het uitstippelen van een beleidslijn' om de inlichtingenverstrekking door de politie 'te uniformeren'.[71]

Ten slotte nam Sinninghe Damsté zich voor om niet alleen tegenover de politie maar meer in het algemeen ten overstaan van de buitenwereld een opener

houding aan te nemen. Hoe hij dit abstracte voornemen wilde praktiseren, was niet duidelijk, want net als zijn voorganger interpreteerde Damsté zijn verantwoordingsplicht over de werkzaamheden van zijn dienst in strikt staatsrechtelijke zin: als hoofd-BVD legde hij rekenschap af aan de minister van Binnenlandse Zaken, die op zijn beurt gecontroleerd werd door het parlement en in het bijzonder de Vaste Kamercommissie; alleen de administratieve en personeelszaken werden afgedaan met tussenkomst van de secretaris-generaal.[72] Aan de minister was het de taak om de BVD in de Eerste en Tweede Kamer en in de Vaste Kamercommissie te verdedigen, door het parlement tevreden maar op afstand te houden. Het Auroragezelschap slaakte doorgaans een zucht van opluchting als de Tweede Kamer 'te categorische vragen had gesteld', zodat Toxopeus 'naar waarheid neen' kon antwoorden op Kamervragen over eventuele BVD-betrokkenheid.[73]

Desondanks vond Damsté dat de BVD in zijn algemeenheid opener moest worden dan deze onder Einthoven was geweest. Hij kwam tot dit idee nadat de CPN en de PSP de BVD tijdens de begrotingsbesprekingen voor 1961 omschreven hadden als 'een groot gevaar voor de democratie en een bedreiging van grondwettelijke vrijheden zowel als van de rechten van de mens'.[74] In reactie op deze kritiek[75] deelde een van de politieverbindingen tijdens de bijeenkomst met de BVD-leiding op 27 september 1961 zijn observatie dat 'velen niet loyaal ten opzichte van het werk van de BVD stonden'. Er werd zelfs 'smalend' over de BVD gesproken. Damsté begreep de politieman en antwoordde dat 'men als geheime dienst twee dingen kon doen': 'Men kan alles zo geheim houden dat niemand er iets van mag weten. Men kan echter ook zeggen: het publiek moet weten dat er een B.V.D. bestaat en moet deze weten te vinden.' De dienst werd namelijk 'dikwijls te laat ingeschakeld' omdat 'de betrokken instantie de BVD niet zag staan'. Of de dienst kreeg de schuld van een besluit dat iemand anders, zij het op basis van BVD-inlichtingen, genomen had. Daarom vond Damsté dat ook de veiligheidsdienst aan 'public relations' moest doen, om te zorgen 'dat men de dienst tijdig wist te vinden'. In dat kader had de dienst onlangs 'een open telefoonnummer gekregen, dat in de telefoongids vermeld stond' en was bij de ingang van het BVD-gebouw 'een naambord bevestigd met de vermelding: ministerie van Binnenlandse Zaken'. Sinninghe Damsté: 'De B.V.D. tracht hoe langer hoe meer in zekere mate in de openbaarheid te treden. Langzaam maar zeker moet hij integreren in de Nederlandse samenleving.'[76]

HET GORDIJN MOET NU WEER NEER: DE MAATSCHAPPIJ OPENT DE AANVAL, 1962-1964

Integratie impliceerde echter dat de Nederlandse samenleving de veiligheidsdienst zou accepteren of zelfs omarmen. In de jaren zestig was eerder sprake van een tegengestelde maatschappelijke beweging. Er kwam een brede sociale en politieke contestatie van vorm en inhoud van de veiligheidsdienst op gang,

die meer aanstuurde op afstoting dan omarming. Deze breed gedragen BVD-kritiek kwam tussen 1962 en 1965 voor het eerst enkele keren aan de oppervlakte. Anne Vondeling, fractievoorzitter van de PvdA en opvolger van Burger als voorzitter van de Vaste Commissie,[77] trapte op 6 december 1962 af. Hij vroeg minister van Verkeer en Waterstaat Henk Korthals of hij kennis had genomen van 'de discussies in de Duitse Bondsdag over het afluisteren van telefoongesprekken'.[78]

Vondeling doelde op de *Spiegel-Affäre* in West-Duitsland. De aanleiding vormde een kritisch stuk dat dit tijdschrift op 10 oktober 1962 had gepubliceerd over de NAVO-oefening 'Fallex 62' – volgens de BVD (die voor het eerst deelnam) bedoeld om onder andere 'het alarmerings- en mobiliseringssysteem' te 'beproeven'.[79] *Der Spiegel* betwijfelde in het goed ingevoerde artikel of het NAVO-concept waarop het oefenscenario was gebaseerd, namelijk 'preventieve nucleaire aanval', wel realistisch was.[80] De betrokken journalist werd beschuldigd van landverraad, en later in oktober volgden huiszoekingen in het kantoor van *Der Spiegel* in Hamburg. Journalisten van het tijdschrift beweerden afgeluisterd te worden. In november 1962 verscheen de West-Duitse minister van Binnenlandse Zaken Hermann Hörcherl in de Bondsdag om te zeggen dat het telefoongeheim hoe dan ook gewaarborgd was. In de pers verschenen bovendien allerlei berichten over apparatuur waarmee telefoons draadloos waren afgeluisterd.[81]

Vondeling wilde weten of Korthals, de voor de PTT verantwoordelijke minister, de kwestie gevolgd had en 'hoe de situatie in ons land' was. Kon de minister bevestigen dat 'het telefoongeheim in Nederland niet slechts formeel bestond, maar ook feitelijk was gewaarborgd'? Korthals beaamde de discussies te volgen en zei dat 'het onbevoegd meeluisteren door de ontwikkeling van elektronische apparatuur' ook hier te lande een groeiend probleem vormde, al was 'het aftappen van gesprekken' geen eenvoudige zaak.[82] Toen CPN-Kamerlid Marcus Bakker Korthals vroeg of overheidsinstanties gesprekken afluisterden,[83] antwoordde de minister – volgens Marcus Bakker na een 'ijzige twee minuten' lang nadenken[84] – dat hem daarvan niets bekend was.[85] Er waren 'voldoende waarborgen voor de feitelijke waarborging' van het telefoongeheim aanwezig.[86] Een woordvoerder van de PTT bevestigde dat op 7 december 1962 tegenover *De Telegraaf*: sinds de Duitse bezetting werd 'het telefoongeheim in ons land wettelijk, technisch en feitelijk zó streng bewaakt, dat er geen enkele reden was voor de vrees dat men kon worden afgeluisterd'.[87]

De kwestie leek afgedaan totdat deze in februari 1963 opdook in de Eerste Kamer, die moest stemmen over de begroting van Verkeer en Waterstaat. 'Vele leden' waren verontrust door Korthals' opmerking dat afluisteren technisch gezien niet was uit te sluiten en eisten maatregelen: hier waren 'rechtszekerheid en de vrijheid, die tot de primaire rechten van ons volk' werden gerekend, 'in het geding'.[88]

Hoewel het gevleugelde woord 'rechtszekerheid' was gevallen, werd dit thema pas in september 1963 weer politiek actueel. Opnieuw was daar West-Duits

nieuws voor nodig. Op 6 september 1963 onthulde het Hamburgse weekblad *Die Zeit* op basis van informatie van de 'klokkenluider' Werner Pätsch, een medewerker van de veiligheidsdienst *Bundesamt für Verfassungsschutz* (BfV), dat die dienst op grote schaal het telefoonverkeer van burgers en Bondsdagleden afluisterde. Dat was in strijd met artikel 10 van de Duitse grondwet, en alleen de geallieerden hadden de bevoegdheid om daarop uitzonderingen te maken, het BfV niet. Minister Hermann Hörcherl had zich met zijn stellige 'waarborg' dus in de nesten gewerkt.[89] 'Veiligheidsdienst luistert telefoongesprekken af', kopte *Het Vrije Volk* op 9 september 1963, om op 14 oktober te verslaan hoe ook het briefgeheim in de BRD met voeten werd getreden.[90]

Het bruggetje naar Nederland was snel gemaakt. In de pers werd het verband tussen 'afluisteren' en de BVD gelegd en de PSP vroeg of het afluisteren van telefoonverkeer en het controleren van brievenpost in Nederland niet eveneens ongrondwettelijk moest zijn.[91] De BVD-leiding had juist meegewerkt aan een 'niet onwelwillend' artikel in *Het Parool* van 19 oktober 1964[92] over het BVD-werk, vanzelfsprekend zonder dat 'de tegenstander veel wijzer' werd gemaakt over 'de werkmethodiek', waarin ook het bestaan van de Vaste Kamercommissie expliciet vermeld werd. Daarmee hoopte zij, tevergeefs, de aandacht van de telefoonkwestie af te leiden.[93] Ietwat weifelend over wat zij nu met die aandacht aan moest, kwam de BVD-leiding op 23 oktober 1963 tot de slotsom eigenlijk blij te moeten zijn 'dat de kogel nu door de kerk was' en het afluisteren openlijk werd toegegeven. 'De regering zal nu een duidelijke verklaring moeten afleggen dat men dit doet omdat de maatschappelijke ontwikkeling dit eist', sprak een van de afdelingshoofden.[94]

Zo'n verklaring volgde inderdaad, en wel al de volgende dag in het parlement bij monde van minister van Binnenlandse Zaken Toxopeus. Onder invloed van de intensieve journalistieke aandacht werd de 'aftap-kwestie' volgens *De Telegraaf* een 'fel debat'.[95] In de commissievergadering voor de begroting van Binnenlandse Zaken was CPN-Kamerlid Marcus Bakker, geheel in lijn met het CPN-programma, het felst: na 'vele jaren aandacht gevraagd te hebben' voor de intimiderende en ontregelende werkzaamheden van de veiligheidsdienst was hij blij dat nu eindelijk serieus werd gereageerd op de praktijken die hem het meest deden denken aan 'The Ministry of Fear'.[96]

Maar ook buiten de communistische fractie ontstond nu beroering. VVD-fractievoorzitter Molly Geertsema kon er niet omheen dat 'in Nederland grote ongerustheid was ontstaan over het werk van de BVD'. Die 'behoorde te worden weggenomen' en wel door de in *Het Parool* genoemde Vaste Kamercommissie voor de BVD. Dat was ARP-Kamerlid Jan Smallenbroek met hem eens, evenals Anne Vondeling, die nog aanvulde dat 'iedere Nederlander die meende door activiteiten van de BVD te zijn geraakt' aan de Kamercommissie voor de BVD 'zijn of haar ervaringen kon voorleggen'.[97] Toxopeus wees naar precies die commissie om te zeggen dat BVD-aangelegenheden daar thuishoorden. Gezien de onrust wilde hij wel toegeven dat 'de BVD in uitzonderlijke gevallen,

wanneer een directe bedreiging van de veiligheid van de Staat aanwezig was, inderdaad telefoongesprekken kon afluisteren'.[98] Dit was evenwel omgeven met 'afdoende waarborgen'. De Kamercommissie oefende 'controle' uit op 'de gegevens' van de BVD. Niets was Toxopeus 'meer welkom dan alle zaken' voor deze commissie 'open te leggen' en 'de waarborgen voor de rechtszekerheid door haar te laten beoordelen'.[99]

Toxopeus' verklaring riep weer nieuwe vragen op, niet in de laatste plaats omdat hij nu het afluisteren door de overheid bevestigde, waar Korthals dit een jaar eerder nog had ontkend.[100] Vondeling trad diezelfde avond op in de televisierubriek 'Achter het nieuws' om de vragen te bespreken die hij het kabinet over de telefoonkwestie wilde voorschotelen. Hij wilde onder meer weten bij hoeveel 'abonnees' mocht worden 'meegeluisterd' en welke redenen (criminaliteit, staatsveiligheid?) daarvoor werden aangevoerd.[101]

Tijdens een plenair Kamerdebat op 29 oktober 1963 ging ook minister-president Victor Marijnen op de kwestie in. Afluisteren was technisch mogelijk, maar niet zonder toestemming van de PTT. Voor strafrechtelijke doeleinden gebeurde het niet, lichtte hij toe. Maar soms was het wel 'uit overwegingen van staatsveiligheid noodzakelijk'. Dat gebeurde echter zelden tot nooit, al kon hij 'om redenen van staatsveiligheid' geen aantallen noemen, en werd dit alles 'met de grootste waarborgen omringd'. Ook de premier, die zich in de ogen van de BVD-leiding 'voortreffelijk weerde' en 'de vragenstellers zeer goed en gedecideerd' had geantwoord,[102] voerde dus Vondelings Vaste Kamercommissie ten tonele om – zij het impliciet – alle schijn van 'West-Duitse' afluisterpraktijken weg te nemen.[103]

Dat was een mooie uitweg, ware het niet dat die 'commissieoplossing' vaker gekozen werd, wat ook weer parlementaire scepsis aanwakkerde.[104] Nog kwalijker was het feit dat de BVD-commissie onder Vondelings voorzitterschap nog nooit vergaderd had. Alle grote partijen hadden nieuwe fractievoorzitters benoemd: Anne Vondeling (PvdA) en Molly Geertsema (VVD) voerden respectievelijk de sociaaldemocratische en liberale fracties aan en binnen de confessionele zuilen trad een 'verlichte voorhoede' aan, bestaande uit Jan Smallenbroek (ARP), Norbert Schmelzer (KVP) en Henk Beernink (CHU).[105] Het was er kennelijk nog niet van gekomen. De laatste samenkomst dateerde van 4 juli 1962, terwijl die daarvoor ook al ruim een jaar eerder had plaatsgevonden (29 juni 1961).[106] Vóór de begrotingsbesprekingen van Toxopeus' departement, die eind november op de agenda stonden, moest die commissie dus wel samenkomen. Sinninghe Damsté toog naar Toxopeus, maar omdat die geen tijd voor hem had, zocht hij direct fractievoorzitter Vondeling op om hem te vragen welke invulling hij aan die bijeenkomst wilde geven. Vondeling wilde het laten afhangen van de vragen van de fractievoorzitters. Damsté stelde op zijn beurt voor om ook premier Marijnen erbij uit te nodigen. Ook minister van Verkeer en Waterstaat Jan van Aartsen en minister van Justitie Ynso Scholten moesten van de partij zijn.[107]

Op woensdagavond 13 november 1963 kwam dit gezelschap, minus Scholten (hij was verhinderd), bijeen in het BVD-kantoor. Sinninghe Damsté hield een '*security*-praatje' en een algemene inleiding over het werk van de veiligheidsdienst. In tegenstelling tot Einthoven, die altijd ieder onderwerp grondig voorbereidde, liet Sinninghe Damsté de overige te behandelen onderwerpen afhangen van de fractievoorzitters.[108] Die stuurden het gesprek naar de telefoonkwestie.[109] Na afloop wachtte de BVD-leiding in spanning af of de voorlichting de fractieleiders kon bekoren. Het leek er wel op, aangezien in de weken daarna noch 'woorden van kritiek, noch snierende opmerkingen' werden geplaatst. Sinninghe Damsté hoorde in de wandelgangen dat zij de bijeenkomst op het BVD-kantoor hadden gewaardeerd en het werk van de BVD als een 'gezonde gang van zaken' beschouwden.[110] In de maanden daarop zou de parlementaire controle frequenter plaatsvinden en meer inhoud krijgen. De tweede bijeenkomst werd meteen ingepland, voor 17 december 1963.[111]

Op 19 november 1963 legde Vondeling in de Tweede Kamer een verklaring af over het verloop van de bijeenkomst. Hij zei dat 'de bewindslieden naar de indruk van de commissie alle vragen zonder enige terughoudendheid hadden beantwoord'. Marijnens verzekering aan het parlement van de maand daarvoor, dat de opdracht tot afluisteren 'hoogst zelden' gegeven werd, was in Vondelings ogen, op basis van de (cijfermatige) gegevens die de BVD de commissie had verstrekt, 'gerechtvaardigd'.[112] Bovendien hadden de fractievoorzitters te horen gekregen dat (sinds kort) vier ministers hun akkoord moesten geven voor het afluisteren van een telefoongesprek: de premier en de ministers van Binnenlandse Zaken, Verkeer en Waterstaat en Justitie. Minister Toxopeus, die later in het Kamerdebat het woord kreeg, wees eveneens op die regeling.[113] Al met al was de Kamercommissie 'eenparig van oordeel dat de in de publieke opinie levende onrust over met name het afluisteren' van telefoongesprekken door Nederlandse overheidsinstanties 'gelukkig ongegrond' kon worden geacht.[114]

Damsté wilde intussen ook zelf weten hoeveel onrust er nu werkelijk onder de bevolking was ontstaan naar aanleiding van de telefoonkwestie. Daarom vroeg hij het Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie (NIPO) een enquête te houden. Daarin werden steekproefsgewijs ongeveer vijfhonderd Nederlanders gevraagd of zij 'wel eens gehoord of gelezen' hadden over de Binnenlandse Veiligheidsdienst, of die dienst naar hun indruk telefoongesprekken afluisterde en brieven opende ('of nooit') en zo ja, of de respondent dat 'juist' vond. De resultaten: 74% van de ondervraagden had weleens van de BVD gehoord, 57% (van het totaal) meende dat die dienst telefoontjes afluisterde, 41% dat hij ook brieven opende. Van de ondervraagden vond 35% dit afluisteren en brieven openen 'juist', 19% vond het onjuist, waarvan de meesten (24%) 'aanhanger' van de Partij van de Arbeid waren.[115] 'De onrust' die pers en parlement steeds benoemden, was er dus wel, maar de omvang bleek beperkt te zijn: ongeveer een vijfde van de mensen verklaarde tegenstander te zijn van afluisteren door de BVD. De fractievoorzitters kregen een afschrift.[116]

Eind 1963 was de politieke spanning ervan af. Het parlement had afgedwongen dat er een wettelijke regeling zou komen voor de condities waaronder telefoongesprekken mochten worden afgeluisterd. Dit werd een traject van jaren. In april 1967 werd het wetsvoorstel met 'nadere regels ter bescherming van het telefoongeheim' voor het eerst aan de Tweede Kamer voorgelegd. Daarin werd de praktijk waarin vier ministers een machtiging voor een 't-actie' moesten tekenen, geformaliseerd.[117] Dat wetgevingstraject vroeg overigens van BVD-zijde nogal wat defensief lobbywerk, want de Kamer wilde een onafhankelijke rechter laten beoordelen of een uitzondering op het grondwettelijke telefoon- en briefgeheim moest worden toegestaan (een vraag die tot op de dag van vandaag gesteld wordt).[118] De BVD wilde die toets bij de minister houden, omdat zij operationele moeilijkheden vreesde. De Kamercommissie begreep dat en hield de rechter dus weg.[119]

De BVD als onaanvaardbaar instituut: dominee Kater en de PSP

De telefoonkwestie genereerde een nieuw soort publieke aandacht voor de veiligheidsdienst. De dienstleiding wist nog niet goed hoe daarmee om te gaan, maar was in ieder geval meer op haar hoede ten opzichte van de politieke en maatschappelijke omgeving. Zo vroeg het Auroragezelschap zich in oktober 1963 af 'wat er in de wind zou kunnen zijn' dat de voorzitters van beide parlementaire Kamers besloten hadden om de begrotingsbehandeling in openbare commissies te behandelen, waarbij de minister ter plekke vragen moest beantwoorden. De maatregel zou bedoeld zijn 'om de Tweede Kamerzittingen levendiger te maken', maar had het niet ook met de telefoonkwestie te maken? Andries Kuipers vroeg aan zijn collega's om uit te zoeken welke vragen zij konden verwachten en uit welke hoek die zouden komen. Het was dan ook niet zonder eigenbelang dat Sinninghe Damsté de Vaste Kamercommissie nieuw leven wilde inblazen: hij drong er bij Toxopeus op aan om zo veel mogelijk BVD-aangelegenheden via deze commissie te spelen. In zijn ogen was het namelijk aan die commissie te danken dat 'voorgaande ministers van Binnenlandse Zaken nooit veel BVD-moeilijkheden hadden gehad'.[120]

Ook de journalistieke omgeving van de veiligheidsdienst begon te veranderen. Tot aan het begin van de jaren zestig was de BVD betrekkelijk goed in staat om de regie te voeren over wat wel en niet in de pers ter sprake kwam. Niet alleen had de dienst eigen perscontacten, maar tot en met de jaren vijftig waren de hoofdredacteuren van grote kranten, die deel uitmaakten van een verzuilde elite van politici, ambtenaren, hoogleraren, succesvolle ondernemers, vakbondsaanvoerders en diplomaten, door de bank genomen voorstander van 'verantwoordelijke' journalistiek.[121] Ook de BVD-leiding zelf onderhield contacten met hoofdredacteuren. 'Ik had een goed contact met de pers', blikte Cees van den Heuvel in 1998 in een radiodocumentaire terug: 'Als we iets kwijt wilden, bijvoorbeeld dat de Russen geleerden op een vredesconferentie bena-

derden, of de achtergronden van een uitwijzing, dan gingen we naar kranten toe.'[122] Omgekeerd klopten hoofdredacteuren ook bij de BVD aan als zij ergens vragen over hadden om daarna te besluiten of zij alsnog tot publicatie overgingen.

Zo had Sinninghe Damsté op 22 mei 1963 nog gesproken met de hoofdredacteur van het liberale *Algemeen Handelsblad*, Chris Steketee,[123] die wilde weten waarom er in Nederland 'vijf veiligheidsdiensten' bestonden en of deze niet konden worden samengevoegd. Sinninghe Damsté zei dat Steketee eigenlijk de verkeerde 'nomenclatuur' hanteerde, want 'diverse onderdelen van de krijgsmacht hadden eigen diensten voor inlichtingen en beveiliging', wat overigens 'bepaald geen nieuwe gedachte was'. Het 'onder één noemer brengen' met de Binnenlandse Veiligheidsdienst zou 'bijzondere moeilijkheden met zich meebrengen' en dat leek Damsté dan ook geen goed idee. Steketee vertrok daarop en was Damsté 'zeer erkentelijk voor dit gesprek'. Hij beloofde 'hier niet verder over te spreken'.[124]

Deze greep op de journalistieke omgeving dreigde de veiligheidsdienst te verliezen. Met lede ogen zag de dienstleiding aan dat in de groeiende berg kranten- en tijdschriftartikelen allerlei aantijgingen en misverstanden voorkwamen, waartegen de dienst zich niet kon verweren: 'iedere ontkenning of bewering' had in het publieke domein toch 'geen waarde', somberde de BVD-leiding in juli.[125] Op 13 november 1963, midden in het debat over het telefoongeheim, constateerde het Auroragezelschap dat 'de werkelijke feiten nooit aan bod' kwamen en besprak het hoe de recente pershetze 'duidelijk de eenzijdigheid van de journalisten heeft doen uitkomen, die altijd rechters in eigen zaak spelen en misbruik maken van hun macht, zonder enig respect voor de privacy van de burger'. Als de veiligheidsdienst zelf 'een aantal methoden van de pers zou toepassen, dan zou het klachten régenen', wist de dienstleiding.[126]

Wat Sinninghe Damsté en de afdelingshoofden door hun eensgezinde afkeer van de onterechte journalistieke aantijgingen minder goed op het netvlies stond, was dat in de maatschappelijke en politieke buitenwereld een onderstroom op gang kwam die precies dat *frame* – van machtsmisbruik en individuele rechteloosheid – op de veiligheidsdienst ging projecteren. In 1963 waren daar ook buiten de 'pershetze' wel voortekenen van geweest. Op 9 maart 1963 had dominee Hendrik Jan (Henk) Kater, predikant van het Koninklijk Huis, in een radiotoespraak bij de VPRO de Hervormde predikanten van Amsterdam opgeroepen niet langer medewerking te verlenen aan de Binnenlandse Veiligheidsdienst, ook niet als zij 'een goede getuigenis' konden afleggen voor iemands sollicitatie. In een openhartige overpeinzing zei Kater dat hij aan een ambtenaar van de veiligheidsdienst toch niet 'kon verraden' wat een gemeentelid hem 'in vertrouwen gezegd had'. Dat zou een schending van zijn ambtsgeheim zijn.[127] Een 'argument dat vroeger wel opgeld deed', namelijk dat 'de BVD een regeringsinstelling is waaraan men zijn medewerking moet verlenen' vond Kater niet doorslaggevend meer.[128]

Hoewel Kater op de radio de aanleiding voor zijn weigering ophing aan de veroordeling van twee Britse journalisten, die na een 'opzienbarend artikel over spionage bij de Admiraliteit' weigerden hun bronnen prijs te geven, liet hij in de pers doorschemeren dat een recent geval waarbij hij de dienst inlichtingen had verstrekt, tot problemen had geleid. Hem stond vooral de 'onhebbelijke manier' van ondervragen door de veiligheidsdienst tegen. Kater werd 'meer dan eens uit een vergadering gehaald voor spoedeisende kwesties' om vervolgens te worden ondervraagd op 'een toon' die hem niet beviel.[129] Dominee Kater riep daarom de Amsterdamse predikanten op 'voortaan altijd te zwijgen'. Bij iedere 'incidentele weigering' zou de veiligheidsdienst immers denken 'dat er iets niet in de haak was'. De BVD zou daarin aanleiding kunnen zien 'om meteen tot een onderzoek, misschien wel een arrestatie over te gaan'.[130]

Die bevoegdheid had de BVD niet, maar het signaal dat Kater gaf, was zorgwekkend genoeg. Omdat Damsté in het buitenland verbleef, ging Andries Kuipers op 20 maart 1963 praten met de secretaris van de Synode der Nederlands Hervormde Kerk. In het gesprek, dat volgens het diensthoofd plaatsvond in een 'aangename sfeer', lichtte hij toe hoe 'het vraagstuk van het ambtsgeheim' zich tot de BVD-activiteiten verhield. Daarover bestond bij de secretaris gelukkig 'een genuanceerd' beeld.[131] Maar Kuipers maakte wel een aantal dingen glashelder: wat Kater over de BVD had gezegd, was 'feitelijk onjuist en in zijn strekking krenkend'. En hoewel 'ongetwijfeld fouten voorkwamen', leefde onder het BVD-personeel 'een sterk besef van de ethische problemen die aan het werk verbonden waren'. Katers 'lichtvaardige oordeel' had de medewerkers dan ook 'pijnlijk getroffen'. Kuipers vroeg de secretaris dan ook de door Kater genoemde 'narigheden met de BVD' te concretiseren, dan kon de dienst het incident onderzoeken.[132]

Omdat de secretaris niet wist waarop Kater zijn aantijgingen had gebaseerd, leidde het gesprek echter niet 'tot vaste conclusies'. Om in de tussentijd toch de vrees weg te nemen dat 'handige ondervragers minder handige predikanten wel eens ambtsgeheimen konden ontfutselen', beloofde Kuipers dat hij 'het personeel nog eens zou wijzen op het feit dat een dergelijke handelswijze de verhoudingen vertroebelde'. Tot nader order mochten de onderzoekingsambtenaren van E IX 'geen hervormde predikanten in Amsterdam om inlichtingen vragen'.[133] Dat deed hij in de veronderstelling dat predikanten elders in het land het Amsterdamse voorbeeld zouden volgen. Dat gebeurde echter niet. Pragmatisch besloot het diensthoofd daarom op 4 juni 'de ban op contacten te Amsterdam' weer op te heffen. De contactambtenaren mochten, voorzichtig, indien nodig ook weer de predikanten benaderen.[134]

Een tweede ontwikkeling die niet zo gauw tot de BVD-leiding doordrong, was dat de BVD langzaamaan inzet van politieke strijd werd. Naast de CPN ging namelijk ook de PSP, die in 1963 was gegroeid van twee naar vier Tweede Kamerzetels, zijn pijlen op de BVD richten.[135] En dat lokte weer reacties uit van grotere partijen, met name de Partij van de Arbeid. Op 9 oktober wijdde de PSP

bijvoorbeeld in de zendtijd voor politieke partijen 'negatieve aandacht' aan de BVD, wat de afdelingshoofden 'dubbel onverteerbaar' vonden omdat zij de agitatoren 'nooit van repliek konden dienen'.[136] En tijdens het Kamerdebat over het telefoongeheim, op 24 oktober 1963, zei Tweede Kamerlid Hans Bruggeman dat als 'men een dienst als de BVD aanvaardde', men dan ook afluisteren, brieven openen en infiltreren aanvaardde. Bruggeman en zijn 'politieke vrienden' (een predikaat waarmee hij CPN-Kamerlid Marcus Bakker uit zijn parlementaire en maatschappelijke isolement haalde) vonden het instituut veiligheidsdienst echter 'zonder meer onaanvaardbaar'. Bruggeman keek op dit punt niet alleen 'kwaad naar de minister', maar ook naar 'allen, die medewerking verleenden door het geven van inlichtingen, of dat nu overburen, collega's of familieleden' waren. Zij maakten 'zich ook schuldig' aan deze naar Bruggemans mening 'wel kwalijke praktijken'. Dominee Katers' oproep om zich niet in te laten met de BVD, vond de PSP'er dan ook een 'zeer verheugend verschijnsel'.[137]

Fred van der Spek, de voorzitter van de Eerste Kamerfractie van de PSP, drukte de PSP-bezwaren tegen de BVD in november 20 uit: de afluisterpraktijken waren ongrondwettelijk en het bespioneren van de eigen bevolking vormde een 'feitelijke aantasting van het recht van vereniging en vergadering'. Het partijpolitieke leven werd er namelijk ernstig door ontregeld, vond Van der Spek, omdat hij op iedere vergadering met partijgenoten 'steeds het idee kon hebben dat de man naast hem mogelijk een spion van de BVD was'.[138]

Als gevolg van deze politisering van de BVD door de PSP werd het openbare debat over het doen en laten van de veiligheidsdienst uitvoeriger en diepgravender. De PSP bracht de veiligheidsdienst steeds opnieuw onder de publieke aandacht – aandacht die de dienstleiding liever vermeed –, met als gevolg dat in pers en parlement steeds meer argumenten voor of tegen de BVD over tafel gingen. De 'BVD was nogal eens in het nieuws', blikte Sinninghe Damsté op 19 december 1963 terug op de bijeenkomst met de politieverbindingen. Toen 'in Duitsland over de telefoonaffaire werd gesproken, was te verwachten dat ook in Nederland vragen niet zouden uitblijven', zei Damsté. 'Terecht' had Toxopeus het afluisteren door de BVD toegegeven, want als 'er niet werd afgeluisterd, zou de BVD geen knip voor de neus waard zijn'. Hierbij ging het overigens om een beperkt aantal, met waarborgen omgeven gevallen 'in de spionagesfeer'. In zijn terugblik noemde Damsté de radiotoespraak van dominee Kater en de BVD-kritiek van de PSP niet. Vermoedelijk beschouwde hij ze als geïsoleerde incidenten en niet als een signaal dat er meer maatschappelijke en politieke onrust over de BVD op komst was. De dienst had wel even genoeg in de openbaarheid verkeerd, vond Sinninghe Damsté: 'Het gordijn moet nu weer neer.'[139]

Het Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers, 1963-1964

Het gordijn bleef voorlopig open. Op de valreep van 1963 verscheen een publicatie waarin grondige kritiek werd geuit op een van de BVD-activiteiten, name-

lijk de veiligheidsonderzoeken – een publicatie die in de maanden daarop tot veel openbare discussie zou leiden. Het betrof een artikel in het blad *Wetenschap en Samenleving* van het Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers (VWO). Dit was een in 1946 opgerichte club van maatschappelijk geëngageerde wetenschappers van uiteenlopende disciplines, religieuze gezindten en politieke voorkeuren, onder wie zich veel fysici, chemici en medici bevonden. Het Verbond was in beginsel opgericht voor het verwezenlijken van een sterkere maatschappelijke positie van de wetenschappelijk onderzoeker, maar wilde zich op basis van de geaccumuleerde wetenschappelijke kennis ook mengen in het maatschappelijk en politiek debat. De wetenschappers zagen voor zichzelf met name een rol weggelegd in discussies over technologische vooruitgang en veiligheid.[140] Toen premier Drees in 1958 bijvoorbeeld de tactische plaatsing van kernwapens op Nederlands grondgebied had aanvaard, schreef het Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers een open brief om te wijzen op de verwoestende effecten van kernbommen.[141]

In de vroege Koude Oorlog won de BVD inlichtingen in over dit soort organisaties, bijvoorbeeld over de Organisatie van Progressieve Studerende Jeugd (OPSJ) en de *International Union of Students* (IUS). De BVD keek daarom ook naar dit heterogene maar over het geheel genomen progressieve gezelschap van vooraanstaande wetenschappers. De dienst wilde vooral van de fysici weten of zij niet vatbaar waren voor benadering door inlichtingenfunctionarissen vanachter het IJzeren Gordijn en dus kostbare wetenschappelijke kennis (lees: atoomgeheimen) in handen van de Sovjet-Unie zouden spelen. Daarnaast wilde de dienst ook weten welke politieke koers het Verbond zou inslaan, aangezien enkele leden vooraanstaande hoogleraren waren die in de ogen van de dienst *fellow travellers* waren, in de vroege Koude Oorlog een verdachte politieke stroming.[142]

Hoewel het Verbond weinig gemerkt zal hebben van die bemoeienis, verwachtte de secretaris ervan, de botanicus Ab van Kammen, dat de academische beroepsgroep wél problemen zou ondervinden van een andere BVD-activiteit, namelijk die van de antecedentenonderzoeken. In 1951, een jaar vóór de invoering van het Ambtenarenverbod, schreef Van Kammen een brief aan de voorzitter van het verbond, de hoogleraar sterrenkunde Gale Bruno van Albada, waarin hij aangaf verschillende brieven te hebben ontvangen van academici die op basis van BVD-gegevens vermoedden te zijn uitgesloten van werk. Dit was, veronderstelde Van Kammen, ongrondwettelijk. Op basis van artikel 5 uit de Grondwet kon geen enkele Nederlander op grond van een maatschappelijke of geloofsovertuiging een betrekking als ambtenaar geweigerd worden. Daar kwamen nog zijn praktische bezwaren bij. Veel wetenschappers waren kritische, geëngageerde en linksgeoriënteerde academici die door deze maatregel misschien wel hun baan konden verliezen, vreesde Van Kammen. Bovendien was het bredere overheidsapparaat een belangrijke werkgever voor academici die geen carrière aan de universiteit wisten te maken. Het Ambtenarenverbod zou deze academici beletten om een overstap te maken naar een betrekking in de ambtenarij.[143]

Van Kammen wilde wel een onderzoek instellen, maar zonder gegevens over geknakte academische carrières was er niet veel te beginnen. De kwestie bleef liggen totdat de toenmalige voorzitter van het Verbond, de hoogleraar sociologie en geschiedenis van Zuidoost-Azië Willem Frederik Wertheim, in 1959 een stuk schreef in het vaktijdschrift *Universiteit en Hogeschool*. Daarin noemde hij het Ambtenarenverbod 'een gewrocht der duisternis', bewerende dat 'iedereen wier politieke kleur de overheid niet aanstond van openbare dienst werd uitgesloten', op basis van een door 'een geheime instantie uitgevoerd antecedentenonderzoek' waarover 'het slachtoffer' niet werd geïnformeerd.[144]

Wertheims sappige stuk maakte nogal wat reacties los, in pers en parlement, maar ook onder onderwijzers en docenten met communistische sympathieën, die op voorwaarde van anonimiteit schreven hoe moeilijk het hen gemaakt werd. De 'gegevens' stroomden nu binnen[145] en in 1961 stelde Wertheim de commissie 'Politieke antecedentenonderzoeken van wetenschappelijke onderzoekers' in, met daarin onder anderen hoogleraar strafrecht Isaac Arend Diepenhorst en de buitengewoon hoogleraar bestuurswetenschappen en Eerste Kamerlid en BVD-criticus Joris in 't Veld. Van Albada werd voorzitter en Van Kammen, die tien jaar eerder het onderwerp 'ontdekt' had, secretaris.[146] De belangrijkste opdracht van de commissie was om te beoordelen of het antecedentenonderzoek voldeed aan de beginselen van rechtszekerheid.[147]

In december 1963 publiceerde de VWO-commissie haar bevindingen in het eigen orgaan *Wetenschap en Samenleving*. Het werd geen droge, rechtswetenschappelijke verhandeling maar een *j'accuse* van de VWO-commissie, dat aan de hand van het antecedentenonderzoek 'de excessieve macht van de overheid' aan de kaak stelde. Door met 'geheime gegevens' te werken, had de uitvoerende macht geen oog voor 'het wel en wee van het individu' en schond zij bovendien de grondwet. De overheid deed namelijk onderzoek naar burgers, zonder die burger daarover in te lichten, en die onwetende burger kon op grond van geheime en niet te controleren en soms onjuiste informatie een carrière in overheidsdienst geweigerd worden. Diezelfde burger kon niet tegen die gegevens in beroep gaan. De rechtsstaat was dus ver weg, redeneerde het Verbond, en daar was in wetenschappelijke ogen ook de Vaste Kamercommissie geen waarborg tegen. Het Ambtenarenverbod moest daarom direct worden afgeschaft, ook al omdat het verbod het ambtenarencorps tot 'slaafs conformisme' dwong, wat gelijkstond aan 'de uitbanning van elk fris en zelfstandig denken'. 'Gevaarlijk denken' zou op voorhand worden 'geëlimineerd'.[148]

Sinninghe Damsté bracht het rapport tijdens het ochtendoverleg van 10 januari 1964 onder de aandacht van de andere BVD-leidinggevenden. Hij vond het eindresultaat 'beneden alle maten van het in deze kringen te verwachten niveau'.[149] Het onfatsoenlijkst vond Sinninghe Damsté echter dat de commissie niet had verzocht om een gesprek met het diensthoofd, zelfs niet nadat hij een van de leden van de rapportagecommissie van het Verbond, Joris in 't Veld, nadrukkelijk had gevraagd hierover te komen praten.[150] De onderzoekscommis-

sie zei dat te hebben geweigerd, omdat het niet om de werkwijze van de BVD draaide, maar om het benoemingenbeleid van de overheid in het algemeen en de rechtszekerheid.[151] Tegen Frits van der Poel, de presentator van *Brandpunt*, zei een van de commissieleden op 17 januari echter dat de BVD die uitnodiging 'zo had ingekleed dat die volkomen geheim is gebleven'.[152] Van Albada, die op dat moment in Princeton verbleef, schreef in een persoonlijke brief dat de leden van de Politieke Antecedentencommissie er wel van wisten, maar dat ze ieder contact met de BVD weigerden omdat ze wisten 'dat wat ze daar te horen zouden krijgen, voor hen niet controleerbaar was'. Met dezelfde motivering hoorde de commissie geen 'slachtoffers'. 'Primair' wilde ze 'de zaak in de openbaarheid brengen'.[153]

Dat was ze gelukt en dat had behalve het hoofd-BVD ook zijn minister flink ontstemd. Toxopeus was bij lezing van het rapport in razernij ontstoken en wilde dezelfde avond nog in de televisierubriek *Brandpunt* het rapport publiekelijk naar de prullenmand verwijzen. Hij liet zijn woede wat bekoelen, maar schreef op 15 januari 1964 wel in een brief aan de Tweede Kamer het rapport 'onwetenschappelijk' te vinden.[154] Hij zou met de Vaste Kamercommissie, die overigens ontstemd was dat Toxopeus al publiekelijk had gereageerd zonder hierover vooraf met Vondeling te spreken, bekijken wat er verder met het rapport gebeuren moest.[155] Diezelfde Kamercommissie kreeg ondertussen een uitgebreid dossier toegestuurd met daarin een nota waarin de fractievoorzitters aan de hand van vragen en antwoorden over de gang van zaken, voorschriften en richtlijnen ten aanzien van de antecedentenonderzoeken werden bijgepraat.[156]

Gezien de journalistieke reacties op het telefoongeheim in het voorgaande jaar kon het niet uitblijven dat de pers 'in onaangename zin voor de BVD' het rapport besprak.[157] De bijbehorende Kamervragen, ingezonden door de PSP, werden in januari gesteld.[158] In het algemeen bespraken de landelijke kranten het VWO-rapport instemmend en deelden zij de zorgen ten aanzien van de rechtszekerheid.[159] *Het Parool* voegde op 18 januari 1964, onder de titel 'Passief gezelschap', aan het verwijt dat de BVD de rechtsstaat met voeten trad een interessante aantijging toe, namelijk het falen van de parlementaire controle. Dat Toxopeus het rapport in de Kamerbrief 'onwetenschappelijk' had genoemd, vond de krant 'een leuk grapje, meer niet'. Dat was 'aardig', maar 'aardiger' was het geweest als de commissie 'op dit punt zelf enig initiatief genomen had'. Kennelijk werd de commissie geplaagd door 'naïeve passiviteit'. Het was immers de PSP die de kwestie voor het eerst in de Tweede Kamer ter sprake bracht en nu was het ook nog eens het Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers dat onderzocht 'wat de Kamercommissie had moeten onderzoeken'. Kortom, becommentarieerde de hoofdredactie van *Het Parool*, de 'fractievoorzitters waren niet de actieve controleurs geweest die zij behoorden te zijn'.[160]

Door die kritiek was, als derde betrokkene, nu ook Anne Vondeling op de kast gejaagd. De voorzitter van de Vaste Kamercommissie riep op 13 februari 1964 minister Toxopeus, Sinninghe Damsté, Andries Kuipers en de fractievoor-

zitters Geertsema, Schmelzer en Smallenbroek bijeen om een plan de campagne te bedenken.[161] Vertrekpunt van de discussie was Toxopeus' nota over het rapport, die hij op 6 februari aan de commissie had gestuurd.[162] Vondeling leidde de discussie in, die in een militante sfeer moet zijn verlopen. Hij zei dat het Verbond 'een flink pak op de broek wel verdiend' had. Het had nooit zonder overleg met minister, diensthoofd of Kamer naar buiten mogen treden. Dus, vroeg Vondeling de aanwezigen: 'Hoe dit varkentje het best te wassen?'[163]

Dat wist eigenlijk niemand; voor iedereen was dit nieuw. Vondeling stelde voor dat 'de minister zou kunnen vragen om een gesprek met de VWO-commissie in het bijzijn van onze commissie'. Dat lag in de lijn der verwachtingen, omdat Toxopeus de Kamer al had laten weten de Vaste Kamercommissie te zullen raadplegen. Sinninghe Damsté zei in het bijzijn van de Vaste Kamercommissie geen bezwaar te koesteren tegen 'zo'n confrontatie', al zei hij als jurist dat het staatsrechtelijk gezien onnodig was. Er ging mogelijk zelfs een verkeerd signaal van uit, aangezien het ook weer niet de bedoeling was om bij ieder kritisch artikel of rapport de schrijvers door kabinet en Kamercommissie te laten horen, schetste het diensthoofd. KVP-fractieleider Schmelzer, die met enig dedain opmerkte dat 'de minister en zijn dienst blijkbaar behoefte hadden aan publieke rehabilitatie', kon die wens om zelf opening van zaken te geven wel begrijpen. 'Primair waren de minister en zijn dienst aangevallen', dus waren zij ook 'de eerst aangewezenen om van repliek te dienen'. Toxopeus stond er wel op dat dit zou gebeuren in aanwezigheid van de Kamercommissie. Hij zei: 'Een minister die door de bevolking geattaqueerd wordt, verdedigt zich tegenover de volksvertegenwoordiging.'[164]

Voor Damsté en Vondeling hield het contraoffensief hier niet op. In januari had het diensthoofd immers zijn afdelingshoofden tijdens een ochtendoverleg aan de Kennedylaan toevertrouwd dat hij het liefst de commissie 'van een vernietigende repliek' wilde dienen door 'met de feiten op tafel te komen'. Het probleem was dat Sinninghe Damsté dan 'onvermijdelijk zou vastlopen in de problematiek' van wat de dienst 'wel en niet kon weggeven'.[165] De drang om zich te rehabiliteren won het echter van de geheimhoudingsreflex, want in de tussentijd was Damsté in de pen geklommen. Hij had 'een uitgewerkt artikel' liggen, deelde hij de Vaste Kamercommissie op 13 februari mee, en hij had inmiddels het bestuur van het Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers verzocht om dit te publiceren. Kuipers, die wist dat dit verzoek het bestuur van het Verbond had verdeeld en dat de VWO-jaarvergadering erover zou beslissen, vond zo'n publicatie verstandig, alleen al om misverstanden weg te nemen. In 'de publieke opinie' verwarde men de Kamercommissie al met de Politieke Antecedentencommissie van het Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers, wist Kuipers.[166] Ondertussen wenste Vondeling een afgang van het Verbond te forceren. Behalve een gesprek wilde Vondeling daarom negatieve publiciteit over het rapport genereren. Hij stuurde een dag na de vergadering een aankondiging van de bijeenkomst met de onderzoekscommissie van het Verbond aan de parlementaire pers.[167]

Op 16 april 1964 was het zover. Het Verbond van Wetenschappelijke Onderzoekers verscheen op een achter de schermen gehouden zitting van de Vaste Kamercommissie. Daarbij waren ook Toxopeus, Damsté en Kuipers aangeschoven. Tot tevredenheid van de BVD-leiding hadden Toxopeus en Vondeling de commissie er flink van langs gegeven. Zij hadden hun bezwaren op felle toon kenbaar gemaakt, zonder dat het VWO duidelijk weerstand had kunnen bieden. Sinninghe Damsté vond dat 'de BVD er onbeschadigd uit was gekomen'.[168] Kuipers bracht zijn collega's de volgende morgen in het ochtendoverleg verslag uit en zei dat het Verbond 'een bijzonder armzalige indruk' had gemaakt. Nu was het alleen nog zaak dat de Kamercommissie ook publiekelijk 'een gunstige getuigenis over de BVD zou afleggen en het VWO openlijk door de knieën zou gaan'.[169] Tegelijkertijd was Kuipers realistisch: het rapport was weliswaar van tafel geveegd, maar de 'discussie over de rechtszekerheid was nog maar net aan de horizon verschenen'.[170]

Intussen werkte Sinninghe Damsté ook achter de schermen aan eerherstel. Op 17 en 19 maart 1964 hield hij gepeperde monologen tegenover de politie, omdat zij 'ook ingeschakeld werd voor antecedentenonderzoeken'. Had Sinninghe Damsté de dienst uit 'de telefoonaffaire' nog 'zonder verliezen en eerder gesterkt naar voren zien komen', in januari had het Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers 'de frontale aanval geopend'. Dat Verbond baseerde zich, 'onwetenschappelijk', en 'onbehoorlijk', op 'toevallig ter kennis verkregen feiten', maar was 'niet bereid die feiten te noemen', zodat 'elke controle op die feiten' ontbrak – een vindingrijke omkering van het verwijt van oncontroleerbare gegevens van de Politieke Antecedentencommissie aan het adres van de BVD. 'Argumentatie en betoogtrant dragen meer het kenmerk van een politiek schotschrift dan van een verantwoorde bestudering,' concludeerde Sinninghe Damsté.[171]

In juli haalde Sinninghe Damsté eindelijk ook publiekelijk zijn gram, toen *Wetenschap en Samenleving* zijn commentaarstuk afdrukte.[172] In het stuk verweet Damsté de antecedentencommissie vaagheid en onzorgvuldigheid; de conclusie was onjuist, vond hij. Bovendien hadden de hoogleraren zich gebaseerd op een 'merkwaardig korte literatuurlijst'. De Angelsaksische literatuur werd genegeerd en er werd slechts verwezen naar tendentieuze stukken, in bijvoorbeeld *De Groene Amsterdammer*. In zijn conclusie, die het Verbond omstreden vond,[173] liet Sinninghe Damsté geen spaan heel van het stuk: de commissie had 'gefaald in haar werk', had 'geen grondig onderzoek ingesteld', was 'niet goed op de hoogte', had 'onmisbare feiten niet gepresenteerd', leverde kortom 'een mispresentatie'. Het Verbond was daardoor allesbehalve objectief en had zelfs 'ongeoorloofd gehandeld door de BVD maar alles toe te schrijven wat het niet zinde', vond Damsté.[174]

Met hun geagiteerde reacties gaven Sinninghe Damsté, Toxopeus en Vondeling te kennen geen maatschappelijke bemoeienissen met de vorm en inhoud van de Binnenlandse Veiligheidsdienst te dulden. De BVD-leiding en de minis-

ter hadden de maatschappelijke buitenwereld niet nodig om te bepalen welke werkzaamheden de dienst moest uitvoeren, noch om uit te leggen waar het inlichtingenwerk schuurde met de democratische rechtsstaat: zij werkte toch met verjaringstabellen en wees de politie toch op het belang van verslaglegging? Bovendien was er de Vaste Kamercommissie onder leiding van Anne Vondeling die de dienst namens het parlement kon controleren. Dat er desondanks publiekelijk getwijfeld werd aan het rechtsstatelijk karakter van de antecedentenonderzoeken en de parlementaire controle op de veiligheidsdienst, moet het diensthoofd, minister Toxopeus en Vondeling gepikeerd hebben. Deze 'frontale aanval' moest worden afgewend, dit brutale varkentje gewassen, om daarna over te gaan tot de orde van de dag.

DE GEVOLGEN VAN DE MAATSCHAPPELIJKE KRITIEK, 1964-1965

Of de BVD na de ophef gewoon weer aan het werk kon, viel te bezien. Om te beginnen ebde de ophef niet zomaar weg. Waar Sinninghe Damsté in september 1961 nog optimistisch zei dat de BVD steeds meer in de openbaarheid trad, om zo te integreren in de Nederlandse samenleving, zag hij in december 1963 in, dat meer openbaarheid niet per definitie leidde tot integratie. Hij hoopte daarom nu maar dat het gordijn weer neer zou gaan. De antecedentenkwestie wees uit dat dit op korte termijn onwaarschijnlijk was.

Dat bracht de BVD-leiding tot een bespiegeling op de herkomst van die negatieve grondhouding. Sinninghe Damsté zag de oorzaak in het feit dat de BVD in tegenstelling tot de inlichtingendiensten 'binnenslands' werkte en daarom 'veelvuldig en intensief' contact had met het publiek, 'met als gevolg meer kans op publieke aandacht en kritiek'. Dat die kritiek zo fel was, had een culturele oorzaak, volgens het diensthoofd: in de commentaren op de veiligheidsdienst werd 'de aversie uitgeleefd' die 'vooral in ons land' bestond tegen 'in het verborgen werkende inlichtingendiensten'. 'De B.V.D., zo voelt men het, grijpt in in de Nederlandse samenleving', concludeerde Sinninghe Damsté in een brief van 10 augustus 1964 aan Toxopeus.[175]

Dat maakte die kritiek misschien verklaarbaar, maar voor de BVD-leiding nog niet licht verteerbaar. Tijdens de ochtendoverleggen bliezen de afdelingshoofden op welhaast therapeutische basis stoom af over de groeiende stroom krantenartikelen in de pers, waarin 'voor de zoveelste keer de indruk werd gewekt' dat de BVD was betrokken bij een incident, ook al was dat niet het geval.[176] 'Zoals altijd met dit soort zaken' kreeg de dienst 'een veeg uit de pan', ook al had hij 'er absoluut niets mee te maken'.[177] Veel BVD'ers raakten teleurgesteld over het onbegrip en negativisme in die buitenwereld ten aanzien van de eigen dienst.[178] Kuipers moest begin 1965 vaststellen dat 'niet alleen bij de buitenwacht, doch ook intern' de gedachte terrein begon te winnen 'dat wij eigenlijk wat overbodig raken of anders gezegd, uit de hoofdstroom zijn geraakt'.[179]

Damsté vond echter dat aan die ophef niet al te veel waarde moest worden gehecht. De BVD werkte nu eenmaal in het geheim en was daarom bij het publiek onbekend, en omdat onbekend onbemind maakte, zat er niets anders op dan die kritiek maar gelaten te accepteren en ondertussen door te werken. 'De honden blaffen, maar de karavaan trekt verder', werd zijn gevleugelde uitspraak.[180]

Een aanvaardende, maar mondige samenleving

'Aanvallen op de BVD zouden altijd wel gedaan worden' en zijn dienst had dan ook 'niet de illusie populair te worden', had Sinninghe Damsté in maart 1964 tegen de politiekorpsen gezegd, maar het was wel nodig dat 'zoveel vertrouwen bij het publiek werd verkregen' dat 'op medewerking bij de vervulling van zijn taak' kon worden gerekend.[181] Met andere woorden, het gevaar van alle ophef was volgens Sinninghe Damsté een afnemende mededeelzaamheid van burgers. Hij nam de proef op de som en vroeg in het voorjaar van 1965 het hoofd van Afdeling E, wiens medewerkers het vaakst direct contact hadden met Nederlandse burgers, hoe het met de medewerking van die burgers zat. Deze had een enquête uitgevoerd onder de onderzoekingsambtenaren van Afdeling E IX, die ongeveer 10.000 onderzoeken per jaar verrichtten en Afdeling E XIII, de volg- en observatieploegen. Hieruit rees een interessant beeld dat werd opgenomen in de het Panoramaverslag van oktober 1965, de halfjaarlijkse rapportage waarin de BVD verantwoording aflegde over de werkzaamheden aan de minister van Binnenlandse Zaken.

In het algemeen hadden de BVD-medewerkers die zich tot burgers richtten, nu de ontspanning in de Koude Oorlog was opgetreden, wel meer uit te leggen, aangezien burgers 'in tijden van grote politieke spanningen meer bereidheid tot medewerking' aan de dag legden 'dan in rustige tijden'. 'De onderdrukking van de Hongaarse opstand, waarbij nog kwam het grote aantal vluchtelingen dat ons land binnenstroomde, heeft de publieke opinie zeer geschokt', schreef Afdeling E. 'Dergelijke indrukken' waren evenwel 'van voorbijgaande aard': zodra 'het directe oorlogsgevaar geweken' was, nam 'de belangstelling voor de werkzaamheden van de veiligheidsdienst weer geleidelijk af'. In die zin werkte de coexistentiepolitiek van Chroesjtsjov 'niet in het voordeel van het onderzoeksapparaat'.[182]

Maar de negatieve publieke aandacht leidde niet tot minder medewerking onder de bevolking. De 'tegen de BVD gerichte activiteiten als persacties, de verklaring van de Nederlands Hervormde predikanten te Amsterdam, de zogenaamde telefoonkwestie en het VWO-rapport bleken slechts in een enkel geval van invloed te zijn op de bereidheid van geïnterviewden om medewerking te verlenen'.[183] De houding van het publiek was 'veel gemakkelijker en aanvaardender dan bijvoorbeeld tien jaar geleden', koppelde het hoofd van Afdeling E op 18 augustus 1965 terug op verzoek van Andries Kuipers. Ook de volg- en observatieploegen van E XIII, die evengoed afhankelijk waren van behulpzame Ne-

derlanders voor bijvoorbeeld steunadressen of observatieposten, gaven te kennen dat 'men meer begrip voor de noodzaak van een dienst als de BVD had' en 'accepteerde dat wij de hulp van de burger daarbij nodig hebben'.[184] In intellectuele kringen 'vroeg men zich meer dan voorheen af wat er met de inlichtingen werd gedaan', maar 'over het geheel genomen bezien' had de aandacht 'niet gewerkt in het nadeel van de BVD'. Sommige persartikelen hadden 'een direct gunstige invloed op de publieke opinie' en waar dat niet zo was, wisten de onderzoekingsambtenaren in hun gesprekken met 'informanten' de heersende 'misverstanden of vooroordelen recht te zetten'.[185]

Dit verbaasde de BVD-leiding ook, die daarom op zoek ging naar een verklaring. Zij concludeerde, terugkijkend, dat er voorheen 'te voorzichtig gewerkt' werd. De 'compartimentering binnen de dienst was zo ver doorgevoerd' dat de 'onderzoekingsambtenaren dikwijls met uiterst geringe kennis omtrent de achtergrond van een in te stellen onderzoek het publiek tegemoet moesten treden'. Daardoor ontstond bij de ondervraagden 'wrevel en achterdocht' jegens de onderzoekingsambtenaar 'en diens vaag aandoende bedoelingen'.[186] Door alle aandacht voor de Binnenlandse Veiligheidsdienst in pers en parlement was de dienst bij steeds meer mensen bekend en konden BVD'ers dus ook gemakkelijker zeggen dat zij voor die dienst werkten. 'Het meer openlijk als BVD-ambtenaar optreden geeft duidelijk een betere response dan de vroeger gehanteerde – vaak nogal vage – cover-verhalen', zei het hoofd van Afdeling E.[187] In de ogen van de ambtenaren van Afdeling E had het daarbij geholpen dat de dienst het 'inmiddels bij het publiek in Den Haag welbekende gebouw' had betrokken, dat het 'BVD-legitimatiebewijs' was ingevoerd en dat het BVD-nummer in de telefoongids van Den Haag werd vermeld. Ook gaf de dienst steeds meer cursussen en lezingen en was het contact met de pers verbeterd. Over het geheel genomen nam 'de buitenwacht' daardoor 'thans een niet onwelwillend standpunt in'.[188]

Nu was dit beeld gebaseerd op de BVD-contacten met 'een naar algemene maatstaven als gezagsgetrouw te bestempelen doorsnee'.[189] In andere segmenten van de samenleving stond de BVD er beduidend minder goed op. Met name de mensen die het object waren, of dachten te zijn, van activiteiten van de veiligheidsdienst, streden tegen het bestaansrecht van de veiligheidsdienst. Naast de 'gezagsgetrouwe' strata van de Nederlandse samenleving komen daarom in deze paragraaf ook enkele opvattingen aan bod van 'niet-gezagsgetrouwe' Nederlanders en enkele klagers.

In kringen waar de veiligheidsdienst het meest actief was, namelijk in de CPN en haar mantelorganisaties, keurden de meeste mensen het bestaan van de veiligheidsdienst categorisch af. De Communistische Partij droeg dat, bij monde van bijvoorbeeld Marcus Bakker in de Tweede Kamer, ook stelselmatig uit. Op 21 oktober 1964 had CPN-Tweede Kamerlid Henk Hoekstra nog eens onderstreept dat hij de BVD 'als een onverbeterlijke instelling' beschouwde, 'waarvan eigenlijk alleen maar de opheffing kon worden geëist'.[190] Deze af-

wijzing was ideologisch gemotiveerd, misschien ook propagandistisch en partijpolitiek, maar gezien de vele individuele ervaringen met BVD-medewerkers, agenten en informanten moeten vele communisten ook een persoonlijke hekel hebben ontwikkeld jegens de BVD. Enkele voorbeelden laten zien hoe die persoonlijke ervaringen, of verhalen uit de nabije omgeving, van invloed waren op de manier waarop in deze kringen werd aangekeken tegen de veiligheidsdienst.

Neem het verhaal van Anthoon Johan Koejemans, de voormalige hoofdredacteur van *De Waarheid,* die na een conflict met partijleider Paul de Groot zijn Eerste Kamerzetel moest opgeven en in 1955 zijn lidmaatschap van de CPN had opgezegd. Hij publiceerde in 1961 zijn autobiografie en schreef daarin onder meer over zijn ervaring met de Binnenlandse Veiligheidsdienst.[191] Tijdens de Hongaarse Opstand van 1956 kwam een man zijn winkel binnen, die zei: 'De regering dacht, dat het nu wel een goede tijd was om Paul de Groot een hak te zetten.' Of Koejemans de vuile was over De Groot eens buiten wilde hangen in een publicatie. Koejemans weigerde dit, waarop de BVD'er zou hebben gezegd dat dit de carrière van zijn aanstaande schoonzoon kon schaden. Koejemans wees 'de spion' daarna de deur. Toen niet veel later dezelfde man aan de telefoon hing om zijn verzoek nog eens te herhalen, gooide Koejemans de hoorn op de haak. Naderhand kwam een 'jonge, intelligente' BVD'er langs, die zich verontschuldigde voor zijn collega: 'het zijn soms zulke sufferds bij onze dienst', en het veel subtieler aanpakte. Hij kwam steeds vaker terug en beloofde Koejemans alle vrijheid om zijn memoires te schrijven. De BVD zou zelfs een typiste ter beschikking stellen. 'Je voelde je in het web van een spin, die bezig was draadje na draadje om je heen te wikkelen, tot je muurvast zou zitten', beschreef Koejemans. Hij schreef dat het 'vliegje ontsnapte voordat het kon worden leeggezogen', maar de BVD gaf 'zo gauw niet op'. Zo kwam hij aan de weet dat de BVD ook bij collega-boekhandelaren navraag had gedaan naar wat hij deed, met wie hij omging en of hij nog partijmensen ontmoette. 'Al met al een griezelige toestand', vond Koejemans.[192]

Ook in het politieke en persoonlijke leven van Marcus Bakker speelde de veiligheidsdienst een grote rol. Niet alleen bracht hij stelselmatig de klachten van CPN-leden die banen waren misgelopen of anderszins het slachtoffer waren van BVD-activiteiten, onder de aandacht, maar hij klaagde ook geregeld over het afluisteren van partijbijeenkomsten. In 1963 schoot hij Vondeling persoonlijk aan in de wandelgangen van de Kamer, aangezien hij moeilijk in gesprek kon gaan met een commissie die 'indirect betrokken was bij de BVD, die tot taak had hemzelf en andere communisten te bespioneren'. Bakker deed Vondeling daarbij 'enkele bijzonderheden' uit de doeken over 'de wijze waarop vergaderingen van hen waren afgeluisterd', bijvoorbeeld door 'apparaturen in de naast gelegen percelen aan te brengen', die de CPN-partijleden bij ontdekking verwijderden.[193] Daarnaast bekende Bakker in zijn in 1983 uitgebrachte autobiografie[194] dat hij wist dat enkele mensen in zijn directe omgeving door de BVD waren benaderd. Tegen zijn zwager, Jan Warmerdam, zou een BVD-medewerker hebben gezegd

dat een hoge belastingaanslag die hem boven het hoofd hing, kwijtgescholden zou worden als hij de BVD gegevens verschafte. Zelfs zijn vrouw, Simone de Wit, zou zijn dwarsgezeten door de veiligheidsdienst.[195]

Meer van dit soort terugblikken verschenen vanaf de jaren negentig van de twintigste eeuw, toen het mogelijk werd om je eigen BVD-dossier op te vragen. Journalist en voormalig trotskist Igor Cornelissen verwerkte de BVD-gegevens bijvoorbeeld in zijn memoires[196] en reflecteerde daarin op het waarheidsgehalte en de teneur van de BVD-rapporten over zijn persoon. Hij vroeg zich bijvoorbeeld af waarom indrukken als 'sympathiek' en 'slordig' in de rapporten over hem werden opgenomen.[197] Cornelissen wilde bovendien weten waarom zijn trotskistische achtergrond reden was om hem een baan bij het ANP te weigeren: 'Wat hadden ze eigenlijk in hun hoofd? Dat ik berichten een "marxistische strekking" zou geven, of dat ik de nieuwslezer zou neerslaan en door de microfoon "Leve de revolutie" zou roepen?'[198] Recentelijk publiceerde ook activist en voormalig provo Roel van Duijn zijn herinneringen op basis van zijn BVD-dossier.[199]

Een laatste voorbeeld van uitgesproken en eloquente afkeer van de veiligheidsdienst is te vinden in de memoires van Gerard Geelhoed, die in 1958 uit de CPN stapte en twee jaar later net als Koejemans naar eigen zeggen benaderd werd.[200] Na zijn 400 pagina's tellend dossier gelezen te hebben, concludeerde Geelhoed:

> Al die verhalen, rapporten en rapportjes, veelal door ongeletterde koddebeiers en hun informanten opgetekend, al die kwaadaardigheid die in niet aflatende betaalde ijver werd geboekstaafd, de naakte haat die je tegemoet komt uit de allerprimitiefste bladzijden – heden ten dage demoniseren genoemd – had maar één doel: vast te stellen dat hier de duivelse vijand-van-buiten stond, zat, werkte, ageerde, sprak, schreef, organiseerde, woedde.[201]

Een tweede maatschappelijk segment dat al even weinig juichte voor de BVD, werd gevormd door de klagers: burgers die de Vaste Kamercommissie schreven omdat zij vermoedden benadeeld te zijn door de activiteiten van de veiligheidsdienst. Ter illustratie volgen een aantal veelzeggende voorbeelden. Lijkend op Koejemans' en Gerard Geelhoeds verhalen was de klacht van Joop van Santen, een CPN'er die eveneens in 1955 uit de partij stapte na onmin met het partijbestuur. Ook hij werd benaderd, al werd hem specifiek gevraagd om de BVD op de hoogte te brengen van de internationale contacten van de CPN. Van Santen was hier niet van gediend en verzocht de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken Teun Struycken om met rust gelaten te worden, opdat hij 'in vrije zelfstandigheid zijn gedrag kon bepalen'. Omdat hij enkele jaren later weer benaderd werd, nu met de dreiging dat de carrière van een vriend van hem gevaar zou lopen als hij niet meewerkte, en omdat zijn dochter (volgens Van Santen) door toedoen van de BVD ontslagen was, liep hij met zijn verhaal naar *Vrij Ne-*

derland-journalist Igor Cornelissen.[202] Hij zou ook nog voor de Vaste Kamercommissie verschijnen en zijn herinneringen te boek stellen in *De Nieuwe Stem*, wat weer veel persaandacht genereerde.[203]

Soms waren klachten geen klachten maar algemene oproepen, zoals het verzoek aan Toxopeus om deze 'roddelclub' op te heffen, deze 'smet en stinkende zweer van onze democratie te verwijderen' en deze 'Augiasstal te reinigen'.[204] Iets constructiever was een klacht van de hulporganisatie *Amnesty International*, die op basis van een aantal voorvallen in 1965 vermoedde dat de BVD zich voor deze hulpverleningsorganisatie interesseerde. Om te voorkomen dat de veiligheidsdienst zich 'een vertekend beeld' vormde, 'door onvolledige informatie en misschien een dosis vooroordeel', nodigde de secretaris-penningmeester van *Amnesty* de veiligheidsdienst uit om eens te komen praten.[205]

Ten slotte lieten de klachten zien, ingebeeld of niet, dat de BVD ook een grote impact kon hebben op de individuele leefwereld van burgers. Neem de klacht van een in Den Haag wonende dienstambtenaar, die in de loop van 1965 was gaan vermoeden dat 'zijn gangen werden nagegaan door de Binnenlandse Veiligheidsdienst'. Dat vond hij op zichzelf 'niet zo erg, daar hij niets te verbergen had', maar omdat hij op het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk werkte, ontstond zijns inziens 'een onhoudbare situatie, die tot ontslag moest leiden'. Enkele 'chefs en collega's waren reeds ondervraagd' en zijn diensttas was doorzocht. 'Erger' en 'pijnlijker' was nog dat 'de kantoren in den lande' waar de ambtenaar 'als controleur werd heengezonden eveneens werden ingelicht'. Naar de reden van de BVD-bemoeienis kon hij alleen maar raden: hij was 'overtuigd rooms-katholiek' en 'derhalve geen communist' en had 'evenmin sympathieën in deze richting'. Van Nieuwenburg:

> Wel heb ik het vermoeden, dat de aankoop van een gramofoonplaat [sic] bij de Vroom en Dreesman, Den Haag, waarop liederen van de russische revolutie [sic] ten gehore worden gebracht door koren van Radio Moskou en het Rode Leger, (bij welke aankoop mijn naam en adres werden genoteerd, hetgeen niet gebruikelijk is) de eerste aanleiding tot dit onderzoek is.[206]

Toen de staatssecretaris van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk Cees Egas navraag deed bij de leidinggevende van de brievenschrijver, kwam hij te weten dat de persoon in kwestie 'vaak depressieve buien' had en bekend was 'dat in zijn familie krankzinnigheid' voorkwam. Desondanks vroeg Egas aan de minister van Binnenlandse Zaken om de man tenminste gerust te stellen door BVD-bemoeienis uit te sluiten.[207]

Sinninghe Damsté liet zich erop voorstaan hoe weinig van de gerezen bezwaren echt te wijten waren aan misstappen van de dienst. Klachten bestonden 'voor een groot deel uit een trieste optocht van geestelijk gestoorden'[208] en 'paranoïde gevallen'.[209] Hoe langer hoe meer begon Sinninghe Damsté zich af te vragen of de BVD op al die 'vage klachten en beweringen' die niet 'gepreciseerd wa-

ren en zonder dat duidelijk werd op welke gronden de klacht berustte', moest ingaan. Was het werkelijk de bedoeling dat zijn dienst 'steeds in het geweer kwam zodra maar iemand iets aan te merken had'?[210]

Dat communisten en klagers een weinig rooskleurig beeld hadden van de veiligheidsdienst, hoeft niet te verbazen. Zij waren het niet eens met het dominante vijandbeeld, vooral omdat zij aan de ontvangende kant van de BVD-aandacht verkeerden, en plaatsten vraagtekens bij de werkwijze en legitimiteit van de veiligheidsdienst. Niettemin schetsen de vaak fel verwoorde bezwaren een boeiend beeld van opvattingen die óók onlosmakelijk verbonden zijn met het bestaan van de veiligheidsdienst. Dergelijke opvattingen waren dan ook niet voorbehouden aan de jaren zestig. Het grote verschil was nu echter dat de bezwaren tegen de veiligheidsdienst ook werden overgenomen door politieke en maatschappelijke spelers buiten de *usual suspects* van communisten en klagers.

Omdat Sinninghe Damsté de klachten net als de journalistieke en parlementaire bemoeienissen beschouwde als onterechte aantijgingen die moesten worden afgedaan en afleidden van het echte werk, zag hij over het hoofd dat ze een uitdrukking waren van een steeds mondiger wordende samenleving. De enquête onder de onderzoekingsambtenaren van E IX had weliswaar uitgewezen dat de bevolking zich 'aanvaardend' en coöperatief opstelde, maar uit de voorbeelden in publicaties en ingezonden brieven sprak ook een groeiende onverdraagzaamheid ten opzichte van de dienst. Burgers vonden het niet meer vanzelfsprekend dat de veiligheidsdienst in de samenleving actief was en klommen met een grotere regelmaat in de pen.[211] Zij zagen namelijk, mede door de toegenomen publiciteit rondom de dienst, steeds vaker de onzichtbare hand van de BVD in onrecht dat hun ten deel viel. Ook klaagden burgers sinds de telefoonkwestie vaker over de 'klikjes' die zij hoorden als zij telefoneerden.[212] Parallel hieraan werd de maatschappij mondiger en wantrouwiger tegenover het overheidsgezag. Zo klopten burgers niet langer netjes aan bij hun fractievoorzitters als zij een klacht hadden over de veiligheidsdienst, maar vonden zij, zoals de CPN al bijna twee decennia deed, steeds vaker een journalist bereid hun klacht direct in de openbaarheid te brengen.[213]

De Vaste Kamercommissie kijkt nauwlettender mee

Een meer concreet gevolg van de maatschappelijke veranderingen was dat de BVD te maken kreeg met een actievere Kamercommissie. Deze veranderde namelijk in de loop van de jaren zestig van een klachtencommissie en een podium dat de BVD-opvattingen over de dreigingspercepties, organisatie en legitimiteit bevestigde, in een lastige vragensteller. Die functieverandering kondigde zich al in 1960 aan, nadat de BVD enkele keren in het nieuws was geweest. Dat leidde bij de fractievoorzitters tot een gedachtewisseling over het functioneren van de parlementaire controle. Voorzitter Jaap Burger vond klachten een prima instrument om de rechtsstatelijkheid van het BVD-optreden mee te bepalen. Dat

dit aantal klein was, vormde 'het beste bewijs dat de dienst het werk behoorlijk deed', vond Vondeling. Dat was VVD-fractievoorzitter Pieter Oud met hem eens. KVP-fractievoorzitter Carl Romme vroeg zich echter af of het aantal keren dat geklaagd werd, wel een goede graadmeter was. Wie garandeerde hem dat iedere burger de commissie wist te vinden? In plaats van 'passief' te wachten op nieuwe klachten, wilde Romme 'wel eens weten wat er in zo'n dossier stond'. Hij stelde daarom voor met de commissie 'bij de BVD gaan kijken hoe men daar te werk ging'.

Burger vond dat een slecht idee. Tweede Kamerleden gingen toch ook niet bij de PTT kijken, vroeg hij retorisch. En bovendien, waar 'bleef de verantwoordelijkheid van de minister' als de Kamer daar op bezoek ging? Werd daarmee niet het principe verlaten dat het parlement de minister in principe vertrouwde?[214] Hoewel Burger daarmee misschien het staatsrechtelijke gelijk aan zijn zijde had, raakte zijn passieve taakopvatting ten aanzien van de commissie in de jaren zestig uit de tijd. Een steeds wantrouwiger wordende maatschappij vroeg om een actievere opstelling van het parlement. Naar verluidt was er op dit punt zelfs in Burgers eigen partij een 'anti-Burger groep' ontstaan, aangevoerd door Tweede Kamerlid Huub Franssen.[215]

Ook de BVD-leiding bleef door de jaren heen zoeken naar een gepaste invulling van de bijeenkomsten met de Vaste Kamercommissie. Einthoven hield de regie graag in eigen hand en bereidde de minister grondig voor. Het leek er soms op dat Einthoven vooral indruk wilde maken op de fractievoorzitters. Zo zou hij in 1960 'aan de hand van een kaart van Duitsland de dreiging van de vijandelijke inlichtingendiensten in Oost-Duitsland demonstreren', een 'radio-oproep' laten horen en als derde 'programmapunt' zou 'het infra-rood' worden gedemonstreerd, mogelijk om heimelijke correspondentie te laten zien. Dit was 'altijd een succesnummer'.[216]

Sinninghe Damsté, die het belang van de Kamercommissie hoog inschatte, ging echter over tot een nieuwe invulling. Omdat de fractievoorzitters volgens Sinninghe Damsté 'hoegenaamd geen begrip van het reilen en zeilen van de dienst' hadden, wilde hij om te beginnen vaker vergaderen.[217] Daarnaast wilde het diensthoofd een breder scala aan onderwerpen bespreken. Soms was een succesvolle contra-inlichtingenoperatie 'een goede gelegenheid om de Kamercommissie weer eens uit te nodigen',[218] en op andere momenten ging het over een vraagstuk dat in de pers was gekomen. Daarbij nam hij minder dan Einthoven de regie in handen. Hij wachtte af wat de vragen van de fractievoorzitters waren en liet regelmatig een afdelingshoofd een inleiding geven. Eind 1963 kwam Kuipers bijvoorbeeld vertellen over de praktijk van draai- en opbouwagenten.[219]

De frisse wind die door de commissie waaide, was de BVD welkom. Sinninghe Damsté koppelde na een van zijn eerste ontmoetingen met Anne Vondeling aan het Auroragezelschap terug dat de nieuwe sociaaldemocratische commissievoorzitter 'bepaald niet op een kwalijke manier' geïnteresseerd was.

Hij toonde begrip voor de 'eigenaardigheden van onze arbeid' en had 'open oog voor objectiviteit en de soms moeilijke werkwijze van de dienst',[220] maar schuwde de moeilijke vragen niet. Vondeling stelde voor het Koninklijk Besluit van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten openbaar te maken, maar zag daar in overleg met Damsté vanaf vanwege het 'te verwachten eindeloze geharrewar in pers en parlement over het wat en hoe van staatsgevaarlijk'.[221] Wel wilde hij in december 1963 weten 'hoe het Koninklijk Besluit in de dienst was neergeslagen', anders gezegd: hoe de taken vertaald waren in organisatie en werkwijze.[222] In de talloze klachten die Vondeling over de BVD binnenkreeg en moest behandelen, vond hij dat de dienst 'boven verwachting goed uit de bus kwam'. In de nasleep van de Praagse coup was 'veel te wild en ongenuanceerd gewerkt', wist hij, maar in zijn tijd als voorzitter van de Vaste Kamercommissie van de BVD kon hij geen 'grote fouten' ontdekken. In Vondeling had de BVD dus een medestander, die van mening was dat 'in deze tijd' een 'aparte, gespecialiseerde organisatie' als de BVD 'niet gemist' kon worden, al zei hij in zijn in 1968 gepubliceerde memoires dat de dienst door de dooi in de Koude Oorlog 'wel kon worden ingekrompen'.[223]

De verjonging van de Kamercommissie 'kwam het peil van de commissie zeer ten goede', oordeelde de BVD-leiding. Op 14 februari 1964 deelde Sinninghe Damsté de afdelingshoofden verheugd mee dat de zitting met de Kamercommissie van de dag ervoor 'een goede ronde' was geweest en dat 'deze keer eindelijk eens niet alleen over het individu was gesproken'. Ook de staatsveiligheid en het optreden van lagere overheden waren gespreksonderwerpen die niet geschuwd werden. De commissie meende 'zich niet uitsluitend op eng gebaande paden te moeten voortbewegen' en daarin zag Damsté 'een aanzienlijke mogelijkheid tot positieverbetering'.[224]

Toch was die verhoogde activiteit van de Kamercommissie niet alleen maar goed nieuws voor de BVD. Door de ophef over het telefoongeheim en het rapport van de Antecedentencommissie waren de BVD én de Kamercommissie uit de schaduw gehaald. Vondeling kon zich daarom achter de schermen nog zo begripvol opstellen, in de openbaarheid moest hij de Vaste Kamercommissie geloofwaardigheid bezorgen.

In de eerste plaats maakte hij meer reclame voor de Vaste Kamercommissie, waarmee hij ook de schijnwerpers op de dienst zette. Op televisie, in de Kamer, maar ook in persoonlijke brieven riep hij burgers op om hun klachten ten aanzien van de veiligheidsdienst bij hem kenbaar te maken.[225] Zo stuurde Vondeling, nadat de PSP'er Bruggeman het boek van Koejemans in de Tweede Kamer had genoemd,[226] de auteur op 31 oktober een brief en vroeg hem om meer bijzonderheden over de klachten die hij 'vanaf pagina 195' in zijn boek *Van ja tot amen* over de BVD had vermeld. De Kamercommissie keek namelijk verder dan 'specifiek tot haar gerichte klachten', schreef Vondeling nadrukkelijk.[227] Koejemans antwoordde een week later dat hij volledig was geweest en hem 'niets kon mededelen dat enige nadere houvast gaf'. Wel vroeg Koejemans, die inmiddels

actief was in de kerkelijke vredesbeweging en regelmatig de DDR bezocht, waarom de BVD 'allerlei bemoeienis had' met een 'kleine delegatie van Hervormde predikanten' die een reis naar Tsjechoslowakije maakten. Koejemans vroeg daarom of Vondeling zijn 'voelhorens ook in deze richting' eens kon 'uitstrekken'.[228]

Ten tweede draaide Vondeling achter de schermen de duimschroeven aan en verscherpte hij zijn bemoeienissen met de legitimiteit van de dienst. Hij wilde de Kamercommissie zelf meer bevoegdheden toeschuiven. Zo pleitte hij voor het recht op inzage in staatsgeheime BVD-documenten.[229] Ook wilde hij voortaan openbaar gaan rapporteren over de afgedane klachten én zwengelde hij de discussie aan over een uitbreiding van de controle van louter de BVD naar de Buitenlandse Inlichtingendienst en de militaire inlichtingendiensten.[230] Ook vroeg Vondeling of het niet tijd werd om de geheimhoudingsplicht van het hoofd van de veiligheidsdienst tegenover de minister van Binnenlandse Zaken, dus zijn plicht tot bronbescherming, op te heffen. Die geheimhoudingsplicht maakte het namelijk mogelijk dat het diensthoofd over een bepaalde operatie of andere uitvoeringskwestie móest zwijgen tegenover de minister, die zonder de inhoud van die kwestie te kennen wel verantwoordelijk was en dit beleid in het parlement moest verdedigen. Was dat niet staatsrechtelijk onhoudbaar?[231]

Daar bovenop bepleitte Vondeling een wettelijke basis voor de telefoonregeling en verzocht in juni 1964 het kabinet-Marijnen te kijken naar de antecedentenprocedures in Groot-Brittannië, de Verenigde Staten en Canada, waar de rechtszekerheid beter gewaarborgd was.[232] In reactie daarop, en op de aanhoudende publieke onrust over de antecedentenonderzoeken, parkeerde Toxopeus de kwestie in een zware staatsrechtelijke commissie. Deze commissie-Herwaarden zou er jarenlang onderzoek naar doen.[233] Hieruit vloeide uiteindelijk de *Beschikking Antecedentenonderzoeken* uit voort (op aandringen van Sinninghe Damsté 'in zeer elastische formuleringen'), die de mogelijkheid van beroep inlaste en de overheid verplichtte om de sollicitant te informeren over het BVD-onderzoek. De politiek verwachtte desondanks 'van de hele regeling in de praktijk niet veel'.[234]

Ten slotte liet Vondeling niet na in de Kamer verslag te doen van zijn controlerende arbeid. In de loop van zijn loopbaan als commissievoorzitter werd hij in de openbaarheid steeds kritischer. Dat deed Vondeling vermoedelijk om te benadrukken dat de Kamercommissie wel degelijk onafhankelijk en kritisch met de minister meekeek. In de ophef rondom het rapport van het Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers was namelijk de suggestie gewekt dat dit onmogelijk was. Immers noch de minister noch de Kamercommissie had de mogelijkheid zich op basis van andere dan de door de BVD verstrekte informatie een beeld te vormen. Het Auroragezelschap merkte op dat Toxopeus en Vondeling kritischer optraden in het openbaar, omdat zij zochten naar 'een mogelijkheid zich te kunnen ontdoen van het stigma dat zij ondanks alles afhankelijk zijn van de door de BVD verstrekte inlichtingen zonder mogelijkheid van zelfstandig verifiëren'.[235]

Dat deed Vondeling niet alleen met het oog op de legitimiteit van de veiligheidsdienst. Ook partijpolitieke overwegingen speelden een rol, zo vertrouwde Vondeling Andries Kuipers eens toe. Hij wilde op het vlak van veiligheid en burgerrechten niet links worden ingehaald door de PSP, noch de steun verliezen van de linkervleugel van zijn eigen partij.[236] Als gevolg hiervan ging de BVD in de openbaarheid steeds vaker over de tong. De dienst verloor de regie daarover, zodat Toxopeus vaker 'met gesloten ogen het kruispunt moest oversteken'. Het Auroragezelschap haalde opgelucht adem als er eens een keer géén belangstelling werd getoond voor de dienst.[237]

PvdA-fractievoorzitter Joop den Uyl, die in 1967 het stokje van Vondeling overnam, ging verder waar zijn voorganger gebleven was. Hij breidde de commissie uit met een zesde fractievoorzitter, namelijk Hans van Mierlo van D'66, die 'dan ook zijn handen maar vuil moest maken', vond Toxopeus,[238] en doopte het gezelschap om tot Vaste Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten. Dat betekende dat de Kamer zich nu ook ging bezighouden met de Buitenlandse Inlichtingendienst en de militaire diensten. Voor de BVD betekende dit dat er bijvoorbeeld gediscussieerd werd over de (gebrekkige) samenwerking met de inlichtingendienst.[239] Ook besloot Den Uyl om vanaf 1967 een openbaar verslag uit te brengen over de controlewerkzaamheden van de commissie. Bovendien werden niet alleen meer klachten in behandeling genomen die aan de commissie waren gericht, ook meldingen in de pers konden aanleiding zijn voor een onderzoek van de commissie. Den Uyl overwoog nog of klagers, getuigen en deskundigen onder ede gehoord moesten kunnen worden.[240]

De gevolgen hiervan waren niet dat de Vaste Kamercommissie zich nu met iedere operatie ging bemoeien, maar wel dat de parlementaire bemoeienissen met de veiligheidsdienst zich verbreedden en verdiepten. Den Uyl en Van Mierlo vonden bijvoorbeeld dat de intensieve operationele aandacht voor de CPN wel verminderd kon worden. En Den Uyl vond het belangrijkste externe inlichtingenproduct, het maandoverzicht, te weinig een neerslag van de BVD-activiteiten als geheel en vroeg de dienst om het onder handen te nemen.[241] Zelfs de BVD-definitie van 'extremistische stromingen' moest op last van Den Uyl worden herzien.[242] Waar Einthoven de Vaste Kamercommissie nog als een legitimerend podium kon gebruiken, moesten zijn opvolgers kortom veel intensiever van gedachten wisselen met de fractievoorzitters over de bestaande dreigingspercepties, organisatiestructuur, werkwijze en legitimiteit.

DE LEGITIMITEIT BETWIJFELD, 1965-1968

De intensivering van het parlementaire toezicht ging tussen 1965 en 1968 gepaard met een vanuit de samenleving groeiende kritiek op de BVD. Voorheen werd die kritiek vooral uitgeleefd in pers en parlement, maar in de tweede helft van de jaren zestig werd de BVD ook op straat object van agitatie – een ontwik-

keling die samenhing met met het ontstaan van de links-radicale protestbeweging in de jaren zestig en die zich ook in andere westerse landen voordeed. Deze beweging, met splintergroeperingen afkomstig uit de antimilitaristische, anarchistische, links-socialistische en trotskistische stromingen, betwistte de bestaande politieke structuren en maakte de publieke ruimte tot onderdeel van de actierepertoires om hun denkbeelden uit te dragen.[243] Omdat de politie nog niet gewend was aan deze ordeverstorende manifestaties en zij bovendien vreesde dat onder hen communisten waren die 'een burgeroorlogachtige situatie' wilden veroorzaken,[244] trad zij in het algemeen hard op. Daardoor mondden de publieke manifestaties regelmatig uit in een gewelddadig treffen.[245] In die broeierige en nerveuze sfeer werd ook de veiligheidsdienst, per slot van rekening een verlengstuk van de heersende macht, object van protest.[246]

'Affaires' rond de veiligheidsdienst, 1965-1966

In 1965 deden zich twee incidenten voor waarbij de BVD betrokken werd. De eerste diende zich aan op Prinsjesdag 21 september 1965. In die dagen werd veel geprotesteerd tegen het huwelijk tussen prinses Beatrix en Claus von Amsberg, ook in Den Haag. Aan het Lange Voorhout, langs de route die de Gouden Koets reed, stond A.W.J. Remmerswaal opgesteld, een medewerker van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag en zelfverklaard 'monarchaal denker', en zeker 'geen Republikein'. Op een bord dat hij van huis had meegenomen, had Remmerswaal geschreven 'Claus: geen Prins der Nederlanden'. Toen de koninklijke stoet passeerde, bleek volgens ooggetuigen dat de prinses het bord gezien had, waarna haar gezicht betrok. Daarop nam een agent van de Haagse politie Remmerswaal mee naar het bureau. De dienstdoende agent die het proces-verbaal opstelde, zei intimiderend tegen Remmerswaal dat hij 'op de zwarte lijst van de BVD stond'. Maar hij hoefde daar 'geen angst over te hebben', voegde de agent eraan toe, 'want alle mensen die naar Oost-Europa trokken voor vakantie of voor zaken, kwamen ook voor op die lijst'.[247] Daarop zocht Remmerswaal de publiciteit.[248]

De Kamer vroeg zich vervolgens verontwaardigd af hoe zo'n keurige man 'op een lijst van de BVD terecht kon komen', waarna de minister van Binnenlandse Zaken in het in april 1965 aangetreden kabinet-Cals, Jan Smallenbroek, op 21 februari van het jaar erop de kwestie kon afdoen als 'misverstand'. De dienstdoende politieman had wel gezegd dat het mogelijk was dat agenten van de Politie Inlichtingendienst zouden komen om een gesprek met hem te voeren, maar een zwarte lijst bestond niet en was nooit genoemd.[249] Hierop spuiden de CPN en de PSP hun gal. PvdA-Kamerlid Johan Scheps greep de affaire aan om minister Smallenbroek erop te wijzen dat de 'uit algemene ongerechtigheid geboren' Binnenlandse Veiligheidsdienst 'langs de afgrond van de moraal wandelde'. De dienst 'moest leren zich te bewegen in een wereld, die innerlijk zeker wist dat de BVD er democratisch gezien eigenlijk niet zou moeten zijn'.[250]

Een tweede incident deed zich voor op 22 oktober 1965, toen een Haagse groenteboer met *De Telegraaf*-redactie contact had gezocht omdat hij tussen de oude kranten die hij gebruikte voor zijn winkel een BVD-document had gevonden.[251] Het stuk, waarin zou hebben gestaan dat de BVD ook onder een nieuwe wettelijke regeling afluisterapparatuur zou moeten kunnen plaatsen, was daar terechtgekomen nadat het tussen de oude kranten van een Justitieambtenaar was geraakt, wiens vrouw de oude kranten gewoontegetrouw naar de groenteboer bracht.[252] De Vaste Kamercommissie, die nu werd voorgezeten door KVP-fractievoorzitter Norbert Schmelzer, omdat Vondeling minister van Financiën was geworden, werd bijeengeroepen en de Rijksrecherche stelde een onderzoek in naar 'het lek'. Politiek gezien zou 'een BVD-debat' hoe langer hoe meer onafwendbaar zijn en het was de vraag of de PvdA dat wilde.[253] In de pers kreeg de BVD er opnieuw van langs. Volgens *De Tijd* kwam de dienst, 'die uiteraard nooit in het nieuws wilde komen, er weer eens op een zodanige manier in, dat de bevolking zich collectief op de dijen kan slaan van plezier over zoveel oer-Nederlandse onnozelheid'.[254]

Het deed er niet toe dat de BVD in geen van de 'affaires' de hand had gehad. In de maatschappij was zo'n kritisch discours ontstaan dat alleen al de suggestie van betrokkenheid een stortvloed van commentaren veroorzaakte. In die context moest minister Smallenbroek in november de begrotingsdebatten voor zijn departement met de Kamer gaan voeren. Dat baarde de dienstleiding zorgen en dus togen Sinninghe Damsté en Kuipers naar de secretaris-generaal om hem te vragen of Smallenbroek tijdens de begrotingsbehandeling van 16 november een verklaring over de BVD kon afleggen. Zij hadden ook al een titel bedacht: 'Een geheime dienst moet geheim blijven'. Misschien kon Smallenbroek daarbij ook naar de Kamercommissie verwijzen als 'hèt orgaan voor bredere informatie'.[255] Sinninghe Damsté veroorloofde zich die suggestie omdat Smallenbroek 'bijzonder veel begrip en waardering' had getoond voor het veiligheidswerk, maar tegelijkertijd niet te veel 'in detail wilde weten'. Nu was echter het moment aangebroken om het tij te keren.[256] Smallenbroek was het daarmee eens en hij zegde toe de gewenste woorden uit te spreken.[257]

Tijdens het debat van 16 november 1965 ging het echter vooral over de affaires die het nieuws hadden beheerst. Smallenbroek schoot in de verdediging. Hij had begrip voor de weerstand, die zijns inziens voortkwam uit 'onze spreekwoordelijke nuchterheid': het Nederlandse volk 'hield nu eenmaal niet van geheime zaken en nog minder van geheimzinnigdoenerij'. Maar voor de bescherming 'van onze vrijheid, staat en burgers' was een apparaat als de BVD nu eenmaal noodzakelijk. Bovendien werkten er bij die dienst volgens Smallenbroek mensen 'die wisten wat recht en vrijheid betekenden voor onze democratie'. Verschillende BVD'ers hadden in 'bezettingstijd hun leven voor de democratie ingezet en mede uit dankbaarheid voor het terugkrijgen van de democratie verrichten zij deze lang niet altijd gemakkelijke arbeid'. De dienst hield mede daarom altijd 'in de grootst mogelijke mate rekening met de rechten en vrij-

heden van de Nederlandse staatsburgers', juist omdat zij hadden ondervonden hoe waardevol die democratie was. De BVD had volgens de minister altijd aangetoond 'de veiligheidsdienst van een democratisch land te zijn'.[258]

Dit soort geruststellende woorden, het democratische karakter van de BVD benadrukkend, was aan een groot deel van de nieuwe protestbeweging niet besteed. Hier ontstond dan ook structurele kritiek op de Binnenlandse Veiligheidsdienst, vooral onder enkele anarchistische en revolutionaire groepjes, die in deze periode in Amsterdam en de Zaanstreek ontstonden. In april 1965 bracht de anarchist Rob Stolk bijvoorbeeld eenmalig het tijdschrift *Barst* uit in een oplage van 300 stuks.[259] Daarin verklaarde Stolk: 'Wij zijn tegen de gevestigde orde en zullen niets nalaten om deze omver te werpen.' Een eerste stap daartoe was de ontmaskering van de BVD. Stolk schreef hoe duizend medewerkers van die dienst – het waren er ongeveer zeshonderd[260] – onder namen als 'Janssen, De Vries, Pietersen en Bakker' in gesprek gingen met 'buren en collega's, chefs en vrienden' om dan te vragen 'wie je vriend of collega nu eigenlijk was'. Dat deden ze 'in cafés en restaurants, hotellobby's en auto's, stationswachtkamers en (zeer zelden) thuis'. Zonder dat te weten, kwamen deze tipgevers 'met nummer en foto op lichtgele of -groene dossierkaarten te staan, met een kwalificatie als zeer betrouwbaar, twijfelachtig of onzeker'. *Barst* pleitte ervoor niet langer mee te werken. En om burgers van deze kwalijke praktijken bewust te maken werd in het tijdschrift een lijst van nummerplaten afgedrukt waarvan Stolk dacht dat die van BVD-auto's waren.[261]

Een van Stolks contacten in de antiautoritaire beweging was Roel van Duijn, die in Amsterdam het gezicht zou worden van de provobeweging. Provo was eveneens ontsproten aan de anarchistische beweging, maar had het idee van een anarchistische samenleving verlaten om in plaats daarvan op ludieke manieren 'de gevestigde maatschappij eens grondig te provoceren'. Van Duijn kondigde weliswaar aan een 'bomaanslag onder BVD-gebouwen' te plegen en 'bomrecepten' opnieuw uit te geven, maar zijn activiteiten beperkten zich in de praktijk tot ontregelende publieke manifestaties, zoals de befaamde *happenings* en, 'los van elk politiek oogmerk' zoals de BVD opmerkte, het gebruik van 'kraaienpoten' tegen 'welvaartssymbool nummer 1, de auto, die de leefbaarheid bedreigde'.[262]

Qua BVD-kritiek ontwikkelde provo zich tot de maatschappelijke pendant van de PSP. Van *Barst* nam provo de praktijk over van het publiceren van kentekenplaten van vermoede politie- of BVD-medewerkers in de maandelijkse zogenoemde 'warnings'. Maar daar bleef het niet bij. Namens Provo Den Haag wist C.A. Schuckink Kool in juni 1967 in een open brief aan het parlement te melden dat aanhangers van de beweging een BVD'er hadden ontmaskerd, nadat iemand die actief was in de provobeweging, 'gechanteerd' zou zijn met zijn drugsgebruik.[263] Schuckink Kool zond zelfs foto's mee van ontmoetingen tussen de twee in de Hema in Den Haag. Provo Den Haag verklaarde 'verschoond te willen blijven van overheidsspionage van dergelijk laag allooi'. Dit was politiek be-

derf, vond provo. Daarom presenteerde Schuckink Kool het 'Witte BVD-scholenplan'. BVD'ers zouden 'tot vredesambassadeurs herschoold' moeten worden om ontwikkelingshulp te verlenen in 'landen die zij voorheen als gevaarlijk' beschouwden. Alle ex-BVD'ers zou 'een witte gleufhoed' verstrekt worden en het BVD-gebouw aan de Kennedylaan werd een 'witte BVD-school'.[264]

Dit soort plaagstootjes waren misschien hinderlijk voor de BVD, omdat ze het operationele optreden bemoeilijkten, maar belangrijker was de vraag of hierachter een dreiging schuilging die tot het taakgebied van de BVD behoorde. In het algemeen ging het hier om anarchisme, dat was dus extremisme, maar tegelijkertijd beschouwde de BVD de provo's als een verzameling van 'apolitieke groepjes' die opereerden 'in het randgebied van wat normaliter tot de extremistische stromingen gerekend kon worden'. Ze bewogen zich tussen 'politiek activisme' en 'straatschenderij'.[265] Tegelijkertijd bedienden deze jongeren zich van 'illegale methoden van strijd'.[266] De BVD beschouwde provo als exponent van een bredere radicalisering onder de jeugd,[267] en omdat de dienst in 1965 merkte dat 'Roeland H.G. van Duijn een steeds fellere anti-maatschappelijke houding aannam',[268] vond de BVD het nodig om over het fenomeen provo en de persoon Van Duijn gegevens te verzamelen.[269] Toch keek de BVD slechts met een schuin oog. Volgens de dienst dreven deze groepjes op 'allerlei negatieve en door de leden weinig doordachte onlustgevoelens' en niet zozeer op 'gefundeerde politieke overwegingen'. En omdat de CPN en haar mantelorganisaties ook afzijdig bleven, onder meer om de 'legale status van de CPN niet in de waagschaal te stellen',[270] zag de dienst dit niet als een belangrijk taakgebied. In hoofdzaak was het een ordeprobleem dat op het bord van de Amsterdamse politie lag.[271] Wel was het fenomeen volgens de BVD 'hardnekkiger' dan verwacht, mede omdat 'vele oudere politici in het PSP-milieu' hun sympathie uitten.[272]

Reputatieschade en de noodzaak van public relations, 1966-1968

De vaderlandse pers was voor de dienstleiding in 1966 een grotere bedreiging. Op 4 maart ging de BVD weer eens flink door de mangel, ditmaal in het VARA-televisieprogramma *Bij nader inzien*. Daarin werd 'zeer negatieve kritiek' op de BVD geuit. De BVD zou de 'overigens fatsoenlijke minister onjuist' inlichten, een opmerking die geënt was op Smallenbroeks Kamerbrief over de kwestie-Remmerswaal die juist was ingestuurd.[273] Er moest maar eens 'paal en perk worden gesteld' aan de BVD-werkzaamheden. Misschien was het zelfs tijd voor een 'parlementair onderzoek'.

Opnieuw vroeg het Auroragezelschap zich af waar dit vandaan kwam. Enkele afdelingshoofden wezen erop dat de BVD 'niet de enige aangevallene' was en dat 'het nozem- en provoprobleem' er misschien mee te maken had. Sinninghe Damsté wilde hoe dan ook 'de image' van de BVD weer eens opvijzelen. Maar Kuipers zag niet zo gauw hoe. Het 'centrale probleem' was in zijn ogen dat de BVD 'een geheime dienst was' en dat in Nederland 'de harde journalistiek' was

opgekomen, die ook 'het meest geheime' in de openbaarheid wilde brengen.[274] Het 'leven van een veiligheidsdienst' speelde zich nu eenmaal 'voor een deel in de obscuriteit af en dat zou altijd een gevoel van onbehagen blijven opwekken', meende hij. Momenteel was de BVD 'de algemene zondebok, en dat terwijl de BVD het liefst "in een sfeer van rust en stilte" werkte'.[275]

Toch was Kuipers het met Sinninghe Damsté eens dat er iets moest gebeuren. Maar waar Damsté vooral bang was dat Afdeling E minder medewerking van burgers zou krijgen, vreesde Kuipers vooral voor de begroting. Als de dienst er niet in zou slagen om 'het beeld wat men in de publieke opinie over de dienst heeft te verbeteren', dan kon dit weleens 'zijn weerslag krijgen in politieke kringen' met als 'schadelijk gevolg' de 'drang om de middelen die de dienst ter beschikking werden gesteld, te beperken'. De dienstleiding trof twee maatregelen: zij stelde de 'Werkgroep image' in, samengesteld uit enkele afdelingshoofden en 'enkele jongeren' van hun eigen afdelingen. Zij namen het onderwerp 'in studie'.[276] In november bracht de werkgroep rapport uit,[277] met als belangrijkste conclusie dat er 'te veel clandestiniteit' om de dienst hing. Meer voorlichting over het werk was noodzakelijk.[278] Ondertussen had het hoofd van Afdeling B zijn collega's een boekentip gegeven om op basis daarvan eens na te denken over public relations: 'Reputatiebehartiging' van M.J. Kingma.[279]

In september kreeg de BVD ongevraagd een vergelijkbaar advies van de commissaris van de Koningin van Zuid-Holland, Jan Klaasesz. In zijn brief gaf hij op twee punten feedback. Het eerste betrof het maandoverzicht, dat qua vorm 'veel te uitvoerig was' en daarom 'veelal ongelezen zou blijven' en qua inhoud hechtte de dienst 'te veel waarde aan het geharrewar – internationaal en nationaal – in de communistische wereld'. Klaasesz' tweede punt was de recente BVD-kritiek. Klaasesz vroeg zich af of de veiligheidsdienst het 'licht niet teveel onder de korenmaat zette': zou de dienst niet wat opener moeten zijn tegenover de buitenwereld? Hij deed 'de gewaagde suggestie' om eens wat meer aan public relations te doen. Zijn gedachte was dat de BVD enige 'populaire beschouwingen' zou schrijven, bijvoorbeeld voor burgers die achter het IJzeren Gordijn reisden. Hij begreep dat de dienst lang niet alles prijs kon geven, maar heus niet 'alle door de BVD verschafte informaties dienden gerubriceerd te worden'. Met meer openheid zou de BVD 'zeer aan achting en begrip winnen', schreef Klaasesz, en dat moest ook wel: zelfs 'in loyale kringen had men vaak een verkeerd beeld' van de veiligheidsdienst.[280]

Intussen werd het maatschappelijke onbegrip steeds groter. Op 11 maart 1967 kwam de veiligheidsdienst voor het eerst zeer uitgebreid op televisie, als onderwerp van het televisieprogramma *Speciale berichtgeving*, samengesteld door verslaggever Leo Kool. In het eerste shot stond Kool voor het BVD-gebouw en noemde de dienst 'op z'n zachtst gezegd een tamelijk omstreden instelling'. Was de rechtszekerheid wel gewaarborgd, de controle wel geregeld en met welke normen werkte de BVD eigenlijk? Was 'iedereen die vond, dat deze maatschappij verbeterd kon worden staatsgevaarlijk'?[281] Tegenover de kritische Kool

kwam ook Jaap Burger aan het woord, die, zo merkte ook het Auroragezelschap tevreden op, 'duidelijk positief was ten aanzien van de dienst'.[282] Tegen 'de democraten die zich afvroegen of wij nou bezig waren de democratie te vermoorden' zei Burger dan ook dat 'de democratie zich onbevreesd moest weten te verweren tegen al die krachten van totalitarisme, racisme en minderheidsterreur'. Natuurlijk heiligde 'het doel nooit de middelen', maar er kwamen doorgaans maar 'weinig klachten' binnen toen hij voorzitter van de Kamercommissie was. De aantijging dat de BVD Remmerswaal de mond snoerde, vond hij 'belachelijk'. Die Kamercommissie functioneerde goed, vond Burger: zij had een 'groot politiek gewicht' doordat de fractievoorzitters erin zaten. Het nadeel was dat 'deze mensen overbelast' waren. In de rest van de uitzending ging Kool in op acht door hem onderzochte klachten, waaronder die van hoogleraar slavistiek Karel van het Reve, zoon van de communistische journalist Gerard J.M. van het Reve.[283]

De reacties op de uitzending varieerden. Sinninghe Damsté sprak op maandagochtend 13 maart 'qua opzet van een slecht programma'. Andries Kuipers, die voorafgaand met Kool gesproken had,[284] vond daarentegen dat de klachten die Kool had behandeld, wel aantoonden dat de dienst 'meer gevoel zou moeten opbrengen voor het maatschappelijk verband' waarin hij opereerde. Binnenkort moest de BVD-leiding maar weer eens aandacht schenken aan het rapport van de 'image-commissie'.[285] In de Tweede Kamer stelden de PvdA en de PSP vragen,[286] die naar de Vaste Kamercommissie werden verwezen. De nieuwe minister van Binnenlandse Zaken in het centrumrechtse kabinet-De Jong, Henk Beernink (CHU), vroeg Kool in april om alle gegevens ter beschikking te stellen, zodat de Kamercommissie onderzoek kon doen.[287] In het eerste openbare verslag maakte de Kamercommissie de resultaten van het onderzoek naar de acht klachten bekend.[288] Toen in april bekend werd dat de klachten van Kool onderzocht werden, interviewde *De Volkskrant* Kool uitvoerig, onder de kop 'Bijna een staat in de staat'. Daarin ging hij nog eens in op de klachten en motiveerde daarbij waarom hij de uitzending gemaakt had: hij vond 'dat je instanties als de BVD, eigenlijk voortdurend moet herijken, opnieuw bekijken op hun betekenis, voortdurend nagaan of hun reden van bestaan ook nu nog een geldige reden is'.[289]

In oktober 1967 liepen pers en parlement opnieuw te hoop tegen de veiligheidsdienst, nu naar aanleiding van de 'Leidse Universiteit-affaire', aangezwengeld door nota bene Anne Vondelings zoon Adam. Hij zat in het bestuur van de Leidse Studentenraad en gaf in augustus 1967 voorlichting aan eerstejaarsstudenten in een kamer waar ook een van de dossierkasten stond. Een ambtenaar van het Bureau Inschrijvingen van de Leidse universiteit kwam iets nazoeken en vertelde Vondeling 'dat het voor de BVD was'. De BVD interesseerde zich voor inschrijvingen en studieresultaten.[290] Dit bleek al 'sinds jaar en dag gebruik'.[291] Adam Vondeling sprak hierover met zijn vriend Rob van Harrewijn, redacteur bij het *Leids Universiteitsblad*. Hij schreef onder de titel 'Wilt u de BVD als studiepatroon?' een aanklacht tegen deze vorm van 'spioneren, of lie-

ver gezegd klikken' en vond het 'een veeg teken voor het politieke klimaat' dat dit gewoon was. Hoorde dit niet thuis 'in een systeem met weinig persoonlijke vrijheid'? In een 'gezonde democratie' moest het toch 'mogelijk zijn dat burgers niet het gevoel hebben dat zij voortdurend bespioneerd kunnen worden'? Maar de BVD had andere belangen, suggereerde Harrewijn. De dienst was geboren uit de noodzaak tot zuivering na de oorlog, 'en toen dat niet meer nodig was, is men doorgegaan onder dekking van de bekende Amerikaanse communistenangst'. 'De inlichtingendiensten lijken op een motor die eenmaal aan het draaien gebracht, nu uit zichzelf maar doordraaien, typisch de gewoonte van een ambtelijke instelling', concludeerde hij – een verwijt dat leek op de vrees voor paddenstoelgroei, zoals Welter die in de jaren 1949-1952 geventileerd had. Harrewijn voegde daar evenwel de conclusie aan toe dat de Binnenlandse Veiligheidsdienst 'nu een anachronisme geworden' was.[292] Het stukje bracht een ongekende stortvloed aan publiciteit en politieke ophef teweeg.

De houding 'de honden blaffen, maar de karavaan trekt verder' was niet langer een passend antwoord op de ophef, enerzijds omdat de commotie dit keer groter dan ooit was en anderzijds omdat Sinninghe Damsté op 16 september 1967 was opgevolgd door Andries Kuipers. Kuipers was als student in de Tweede Wereldoorlog terechtgekomen bij de groep-Albrecht en had sindsdien voor de veiligheidsdienst gewerkt.[293] Hij zag het als een strategische noodzaak om een goed figuur te slaan bij de maatschappelijke en politieke buitenwacht met het oog op de begroting, zoals hij in juni 1966 had gezegd, en daarom was hij meer dan Sinninghe Damsté bereid om in te gaan op de bezwaren van die omgeving. Hans van Mierlo juichte dat toe: tijdens het afscheid van Sinninghe Damsté in de Lairessezaal op het Binnenhof had hij Kuipers toevertrouwd dat de BVD 'meer aan publiciteit moest doen'.[294]

De universiteitsaffaire werd Kuipers' lakmoesproef. Aanvankelijk probeerde hij de zaak achter de schermen op te lossen in een gesprek met de rector-magnificus.[295] Toen dat niet lukte en de publicatie in het universiteitsblad eraan kwam, overwoog Kuipers nog even een publicatieverbod, maar dat werd hem ontraden.[296] Toen de kwestie werd opgepikt door de geschreven pers en door de radio, schreef Kuipers een brief aan alle rectoren in Nederland.[297] Ook liet hij de onderzoekingsambtenaren van E IX aan de universiteiten toelichting geven op het werk van de veiligheidsdienst.[298] Bij afwezigheid van minister Beernink besloot Kuipers op 16 oktober zelf de publiciteit te zoeken door onder een grote groep journalisten een persbericht over de kwestie in omloop te brengen.[299] Igor Cornelissen, die het stuk las, schreef in *Vrij Nederland* dat dit 'niet zo'n best debuut' van Kuipers was. Kuipers dacht volgens Cornelissen 'de ballon deskundig door te prikken'[300] met de mededeling dat het ging 'om normale studiegegevens' over 'iemand die gesolliciteerd had naar een vertrouwensfunctie bij de overheid'. De betrokkene was daar bovendien van op de hoogte, schreef Kuipers in zijn verklaring, die werd aangehaald in een aantal dagbladen.[301] Deze persverklaring, waarvoor premier De Jong Kuipers op 25 oktober op de vin-

gers tikte,[302] genereerde alleen nog maar meer publicitaire aandacht. Maar verzoeken om interviews van radio, televisie en geschreven pers hield Kuipers af, omdat de Vaste Kamercommissie op 24 oktober 1967 over de kwestie zou vergaderen.[303]

Tijdens die bijeenkomst stelden vooral Den Uyl en Van Mierlo zich kritisch op. Zij vuurden talloze vragen af op Kuipers en Beernink. Hoewel bij Den Uyl 'nog steeds de gedachte leefde' dat de BVD 'de antecedentenonderzoeken op een excessieve wijze verrichtte', vond Kuipers Van Mierlo 'toch zeker constructief' in deze kwestie. Omdat de fractievoorzitters 'zich zo vergaand met de details gingen bezighouden', moest Kuipers naar de Kennedylaan om een aantal antwoorden op te halen. Tussen tien en half twaalf 's avonds ging de 'uitvoerige discussie' weer door. Op basis daarvan zou Den Uyl de Kamer informeren.[304] De dag daarop vergaderde Kuipers met Beernink over de kwestie.[305] Op 30 oktober kwamen de fractievoorzitters opnieuw bijeen in een 'wat moeilijke sfeer', veroorzaakt door 'het nogal kritische optreden van Den Uyl', om de formuleringen in het verslag te bespreken. Kuipers vond dat de dienst 'er niet slecht uitkwam', temeer omdat hij voorkomen had dat 'gedetailleerde cijfers omtrent naslagen' gepubliceerd zouden worden.[306]

De kwestie verdween langzaam uit de publiciteit,[307] maar de 'image' van de BVD had opnieuw schade opgelopen, aangezien de dienst was afgeschilderd als een machtswellusteling die zelfs de universiteit 'tot jachtgebied' had gemaakt.[308] Opnieuw lag de vraag voor hoe de relatie met de buitenwereld verbeterd kon worden, met andere woorden, hoe het imago kon worden opgepoetst. En hoewel Kuipers 'niet verzot was op het modebegrip image',[309] wilde hij wel proberen om het beeld dat het publiek over de BVD had, te verbeteren.[310] In de eerste plaats wilde Kuipers de relatie met de politie weer onder de loep nemen, gezien het feit dat een behoorlijk aantal van de meldingen in de pers de Politie Inlichtingendiensten betrof.[311] Maar hij stak ook de hand in eigen boezem. Om de perscontacten te optimaliseren, verbeterde Kuipers het contact met de hoofdredacteuren van de grote kranten. Hij wisselde met hen ook van gedachten over het imago van zijn dienst.[312] Langzaamaan werden tevens de contacten met 'andere publiciteitsmedia' uitgebouwd. Als gevolg hiervan concludeerde Kuipers in april 1968 voorzichtig dat de BVD er in het publieke domein beter voorstond.[313]

Ten slotte zou hij in november 1968 bovendien het medium televisie gebruiken om de BVD een duidelijker en hopelijk positief gewaardeerd publiek profiel te geven. De televisie ontwikkelde zich tot een belangrijk medium in het transparantie-ideaal van de jaren zestig. De democratie moest hiermee transparant worden. Daardoor werd beeld belangrijker, ook voor politici. Naast kranten en tijdschriften wisten nu ook allerlei actualiteitenprogramma's politieke onderwerpen te agenderen, ook ten aanzien van de veiligheidsdienst. En vice versa kon de televisie gebruikt worden om daadwerkelijk transparantie te betrachten. Tweede Kamerdebatten kwamen steeds vaker op televisie en politici deden hun

verklaringen ook voor de camera. Het feit dat jonge politici als Hans van Mierlo goed overkwamen op televisie, droeg bij aan hun succes.[314]

In defensief én offensief opzicht werd de televisie voor de veiligheidsdienst steeds belangrijker. De BVD was niet alleen regelmatig een item in een actualiteitenrubriek, waarop de dienst weer moest reageren, zoals dat ook het geval was als de dienst ter sprake kwam in de geschreven pers, maar de televisie werd bovendien het medium om de beeldvorming over de BVD zélf vorm te geven. Daarom besloot de dienstleiding, na een enkele keer lijdend voorwerp van aandacht geweest te zijn, nu zelf mee te werken aan het NTS-programma *Inburgeren*. Minister Beernink gaf op 23 oktober zijn 'consent'. Op 16 november kwam de cameraploeg naar het BVD-kantoor om opnames te maken (voor het eerst!),[315] en nadat Kuipers en een van de afdelingshoofden op 19 november 1968 de gemonteerde uitzending in Bussum hadden bekeken en goedgekeurd,[316] kwam de uitzending op 20 november op televisie.[317]

Het programma, dat de schijnwerper zette op de contra-inlichtingenwerkzaamheden van de dienst, begon met een James Bond-achtige intro en enkele inleidende woorden van een verslaggever, die in het plantsoentje aan de overkant van de Kennedylaan stond opgesteld, zodat over zijn schouder het BVD-kantoor te zien was. Het hoofd van Afdeling K, een direct onder Kuipers ressorterende afdeling, onder andere belast met externe betrekkingen,[318] legde uit dat de BVD spionage 'als een wetenschappelijk bedrijf' beschouwde. Het ging namelijk niet alleen om militaire en diplomatieke geheimen: spionage richtte zich tegenwoordig ook op technologisch, economisch en wetenschappelijk gebied. Volgens een recente Britse schatting had de Sovjet-Unie zo'n tienduizend agenten in het Westen. Uit de verschillende recente spionagegevallen uit binnen- en buitenland die daaruit voortvloeiden, kon er geen misverstand over bestaan: spionage was alleszins een groot en reëel gevaar. Oud-minister van Binnenlandse Zaken Toxopeus bevestigde dat een dienst als de BVD daarom onmisbaar was. Daarna besprak het afdelingshoofd de motieven van spionnen ('ideologische binding, avonturenzin, ijdelheid') en werkwijze van de communistische diensten, en toonde aan de camera zelfs een geheime bergplaats in een blocnote die de hele tijd al voor de verslaggever op het bureau had gelegen. Tot slot werd Kuipers nog tien minuten geïnterviewd, waarin hij vooral recente beeldvorming probeerde te corrigeren: de BVD hield geen zwarte lijsten bij en registreerde niet iedere demonstrant of koper van een boekje bij Pegasus, drukte hij de kijker op het hart. De suggestie van een BVD als 'staat in een staat' kwam hem 'wezensvreemd' voor.[319]

De pers reageerde gemengd.[320] In de grote kranten was er weinig aandacht voor en het *Leidsch Dagblad* noemde het 'vriendelijke propaganda' waarin alleen D'66-Kamerlid H.J. Moerkerk 'niet lief wilde zijn voor de BVD'.[321] Die had het inderdaad 'allemaal flauwekul' gevonden. De BVD was wat Moerkerk betreft 'volstrekt onaanvaardbaar'.[322] Maar daar was Kuipers inmiddels wel aan gewend. Hij noemde de uitzending de volgende ochtend 'geslaagd'. Toxopeus had

hem verteld dat een groepje Kamerleden de uitzending in het Kamergebouw had zitten bekijken en dat 'daar het oordeel goed was'.[323] Voor het eerst had de BVD nu werkelijk een publiek gezicht gekregen.

BVD-KRITIEK IN INTERNATIONAAL PERSPECTIEF

Behalve met de uitbreiding van de parlementaire controle, liep Nederland qua publieke aandacht voor de veiligheidsdienst in de jaren zestig voorop. Hoewel ook in West-Duitsland al in de jaren vijftig in de Bondsdag gediscussieerd werd over de geheime diensten, werd die discussie in andere westerse landen later, in mindere mate of helemaal niet gevoerd. De volgende – rijk geschakeerde voorbeelden – laten zien dat als er elders wel gediscussieerd werd, dit meestal naar aanleiding van een schandaal gebeurde waarbij de inlichtingen- of veiligheidsdienst van het betreffende land betrokken was.[324]

Een vroeg voorbeeld hiervan was de Dreyfusaffaire, een schandaal dat Frankrijk tussen 1894 en 1906 polariseerde. De affaire begon met de onterechte veroordeling van de Joodse kapitein Alfred Dreyfus wegens vermeend landverraad en eindigde in 1906 met zijn rehabilitatie. Terwijl de affaire vooral bekendheid heeft verworven door de politieke, sociale en religieuze spanningen in de Derde Republiek die ermee gemoeid waren, en de fameuze open brief waarin Émile Zola de Franse president Félix Faure van antisemitisme betichtte, stond in zekere zin ook de legitimiteit van de Franse militaire inlichtingendienst ter discussie. De inlichtingendienst had namelijk een sleutelrol vervuld in de verdenking en veroordeling van en het vervalsen van bewijs tegen Dreyfus. Toen dit bekend werd, kwam niet alleen de legitimiteit van de inlichtingendienst, maar van de Republiek als zodanig ter discussie te staan.[325] De Dreyfusaffaire stond overigens aan de basis van een inlichtingencultuur waarin publiek wantrouwen tegenover de geheime diensten de norm werd. In de loop van de twintigste eeuw is in Frankrijk een grootschalig en veelzijdig inlichtingenapparaat tot wasdom gekomen, dat zonder enige parlementaire of maatschappelijke bemoeienis werd bediend door de uitvoerende macht. Pers, parlement en publiek kwamen er niet aan te pas en berustten daarin. Hier kwam pas na 2001 verandering in.[326]

Hetzelfde gold voor veel andere westerse landen. Ontstond ergens in de jaren zestig, zeventig of tachtig een discussie over de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, dan werd die meestal gesmoord door de consensus over de communistische dreiging. In Noorwegen protesteerde bijvoorbeeld alleen de socialistische partij weleens tegen het gebrek aan publiek toezicht, vooral omdat zijzelf het object was van onderzoek van de Noorse politiële veiligheidsdienst *Politiets Sikkerhetstjeneste*. De meeste Noorse burgers en politici aanvaardden evenwel de doorgaans onuitgesproken aanname dat deze diensten in hun strijd tegen de vijand niet te veel in de weg gelegd moest worden. Een debat over de legitimiteit van de inlichtingengemeenschap ontstond in Noorwegen dan ook pas in de jaren negentig.[327]

In Groot-Brittannië kwam de legitimiteit van de diensten wel ter discussie te staan. In 1967 publiceerde de *Daily Express* een artikel waarin de journalist Harold Pincher beweerde dat duizenden telegrammen die Britse burgers naar het buitenland stuurden, regelmatig door veiligheidsinstanties werden bestudeerd, een kwestie die bekend werd onder de naam *D-notice affair*. In de jaren zeventig kwamen nog enkele andere zaken aan het licht, waarbij echter niet specifiek MI5 of MI6 betrokken waren, maar de geheimhouding van de Britse overheid in het algemeen ter discussie kwam te staan. Het ging dan meer om de vraag of het kabinet in het Lagerhuis onder druk moest worden gezet om informatie te verschaffen over een bepaald incident of dat het beroep op geheimhouding, uiteraard uit naam van nationale veiligheid, volstond.

De politieke reactie op deze aanzetten tot publieke bemoeienis met de geheimen op het gebied van nationale veiligheid, verschilde wezenlijk van Kuipers' accommoderende opstelling. Tijdens de *D-notice affair* ging de *Labour*-regering onder leiding van Harold Wilson in de tegenaanval en klaagde Pincher aan voor het uitlekken van staatsgeheimen, in een poging dergelijke journalistieke aandacht te ontmoedigen. Ook in de jaren zeventig werden de betrokken journalisten vervolgd op grond van de *Official Secrets Act*.[328] Die vervolging kon op korte termijn wel op publieke verontwaardiging rekenen, maar het gevolg op lange termijn was dat journalisten en parlementsleden niet méér druk gingen uitoefenen om meer transparantie rondom het inlichtingen- en veiligheidswerk af te dwingen.[329] De karakteristieke Britse geheimhoudingscultuur bleef daarom lang, nog tot diep in de jaren negentig, intact.[330]

In de Verenigde Staten en Canada kon de federale overheid op lang niet zo veel consensus rekenen. In beide landen ontbrandde in de jaren zeventig een felle strijd over de legitimiteit van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten naar aanleiding van misstanden en incidenten waarover bericht werd in de pers. In de Verenigde Staten speelde het Watergateschandaal daar een belangrijke rol in. In 1975, *the year of intelligence*,[331] onthulden journalisten bovendien allerlei *covert* inlichtingenoperaties van de CIA en het grootschalige *Counter Intelligence Program* van de FBI tegen wat de BVD zou noemen 'extremistische organisaties' – een groep waartoe de FBI ook politieke opponenten rekende.[332] Het Congres begon in februari een onderzoek onder leiding van afgevaardigde Otis G. Pike en in de Senaat startte senator Frank Church met hoorzittingen om de omvang van deze illegale operaties aan het licht te brengen.[333] De in Washington ontstane hijgerige sfeer, die volgens het toenmalige hoofd van de CIA William Colby grensde aan hysterie en sensatiezucht,[334] bracht op korte termijn een groeiend wantrouwen teweeg ten opzichte van de uitvoerende macht in het algemeen en de inlichtingen- en veiligheidsdiensten in het bijzonder.[335] Op lange termijn bleven de Amerikaanse Congresleden en journalisten zich evenwel incidenteel bemoeien met hun geheime diensten, bijvoorbeeld naar aanleiding van de Iran-Contra-affaire van 1987 en de inval in Irak in 2003.[336]

In Canada kwamen ten slotte in de loop van de jaren zeventig ook enkele misstanden in de publiciteit. De pers betichtte de *Royal Canadian Mounted Police*, de federale politiemacht die ook politieke inlichtingen inwon en contra-inlichtingenwerk verrichtte, van illegale operaties. Medewerkers van de onder de federale politie ressorterende veiligheidsdienst zouden op eigen houtje besloten hebben om, in reactie op het opkomende separatisme in de provincie Québec, een meer 'proactieve' koers van inlichtingenvergaring te volgen. Daartoe zouden ze meer dan vierhonderd keer illegaal hebben ingebroken, onder meer bij een links persbureau in Montreal. Ook stalen ze ledenlijsten van de separatistische *Parti Québécois* en stichtten ze brand in een café waar militante separatisten zouden afspreken met leden van de Amerikaanse *Black Panther*-beweging.[337]

In 1977 werd onder leiding van de rechter David McDonald een onderzoekscommissie ingesteld die drie rapporten in vier jaar publiceerde. Veel van de illegale activiteiten waarover bericht was, bleken na het verhoren van vele betrokkenen op waarheid te berusten. Om de legitimiteit van de veiligheidsdienst te herstellen, pleitte McDonald daarom voor een grootscheepse reorganisatie, een wijziging van het personeelsbeleid, de oprichting van een ministeriële commissie die de veiligheidsdienst strakker zou gaan aansturen en het instellen van een parlementaire controlecommissie.[338]

De 'schandalen' die in Nederland in de jaren zestig in het nieuws kwamen, van de afluisteraffaire die uit West-Duitsland kwam overwaaien en het rapport van het Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers tot de 'affaire-Remmerswaal', verbleekten hierbij. Van grootschalig machtsmisbruik, het chanteren van politici en *dirty tricks* tegen 'bonafide' politieke partijen was, althans voor zover bekend, bij de BVD geen sprake. Het ging, met uitzondering van de antecedentenonderzoeken, in Nederland vooral over de *vermeende* excessieve macht van de veiligheidsdienst. Die zette pers en parlement ertoe aan de legitimiteit van de veiligheidsdienst in zijn geheel in twijfel te trekken.

CONCLUSIE

Toen Einthoven in 1961 met pensioen ging, had hij niet kunnen bevroeden dat zijn dienst in de jaren daarop in pers en parlement zo onder vuur zou komen te liggen. De gedachte dat de veiligheidsdienst een bedreiging vormde voor de democratische rechtsstaat, was aan een maatschappelijke opmars bezig, met als gevolg dat het *bon ton* werd om op agressieve wijze de legitimiteit van de veiligheidsdienst te ontkennen. Ook buiten het communistische milieu werd het tamelijk normaal om de BVD als verdediger van 'de bestaande structuur' en de bestrijder van 'ieder non-conformistisch denken' te typeren, zoals PSP-Kamerlid Wiebenga op 27 maart 1968 deed.[339]

De belangrijkste verklaring daarvoor was dat nieuwe, maatschappelijke spelers zich met de veiligheidsdienst gingen bemoeien. Die brachten andere opvat-

tingen over vorm en inhoud van de veiligheidsdienst te berde. De veiligheidsdienst raakte op drift in een turbulente maatschappelijke omgeving. Ook al stond zijn voortbestaan niet werkelijk op het spel, met hun aanhoudende en intensieve discussies zetten verschillende maatschappelijke spelers de legitimiteit van de dienst wel onder druk.

De Tweede Kamer deed in 1962 de aftrap, daartoe geïnspireerd door het 'afluisterschandaal' in West-Duitsland. De discussies bij onze oosterburen riepen de vraag op of ook de Nederlandse veiligheidsdienst burgers mocht afluisteren. Toen bleek dat dat geoorloofd was, vroegen Kamerleden zich af of daarmee de rechtsstaat niet in het geding kwam, wanneer de 'staatsveiligheid' een reden werd om Nederlandse burgers af te luisteren. Kritische vragen kwamen nu ook van andere partijen dan de CPN. De PSP maakte de BVD zelfs tot onderdeel van het partijprogramma en stelde frequent vragen over de dienst.

In 1963 riep dominee Kater Amsterdamse predikanten op om medewerkers van de veiligheidsdienst niet langer te woord te staan. Hij ergerde zich niet alleen aan het lompe optreden van de BVD'ers die hem weleens om gegevens kwamen vragen, maar vond ook dat het biechtgeheim eigenlijk zwaarder woog dan de staatsveiligheid en democratische rechtsorde. In hetzelfde jaar deed zich de meest geprononceerde aanval op de legitimiteit van de veiligheidsdienst voor, en wel van het Verbond van Wetenschappelijke Onderzoekers. In het rapport over de antecedentenonderzoeken verweten de wetenschappers de veiligheidsdienst gevaarlijk denken op voorhand te elimineren en mee te werken aan een overheid waarbinnen ambtenaren tot 'slaafs conformisme' werden gedwongen. Intussen begonnen ook steeds meer journalisten op kritische toon over de veiligheidsdienst te schrijven, zonder van tevoren met de dienst contact te zoeken. Waar de BVD-leiding voorheen nog wel enige regie kon voeren over welke berichten in de pers zouden komen, voelde de dienstleiding zich nu slachtoffer van een 'pershetze'.

Tussen 1965 en 1968 verplaatste de discussie over de legitimiteit van de veiligheidsdienst van de Tweede Kamer en de krantenkolommen zich naar de Nederlandse straten. De demonstrant Remmerswaal liep naar de pers, nadat hem verteld zou zijn dat hij op een zwarte lijst van de BVD stond. De Haagse groenteboer die bij toeval een geheim BVD-stuk vond, belde *De Telegraaf* hierover en droeg op die manier ook een steentje bij aan het 'BVD-debat'. Parallel daaraan gingen jongeren uit de anarchistische beweging de Binnenlandse Veiligheidsdienst beschimpen. Het tijdschrift *Barst* publiceerde een kritische geschiedschrijving over de dienst en noteerde kentekens van vermoedelijke BVD-auto's. Provo Den Haag voerde een ludieke actie om BVD'ers om te scholen tot vredesambassadeurs. De Nederlandse samenleving had nog nooit zo massaal tegen de veiligheidsdienst te hoop gelopen. Ze was daarmee ook internationaal een voorloper.

Veel van de kritiek op de dienst mondde – misschien wel omdat zo'n publieke discussie over de legitimiteit van de veiligheidsdienst voor het eerst gevoerd

werd – uit in een categorische verwerping van het bestaansrecht van de veiligheidsdienst. Dat bleek bijvoorbeeld uit de Leidse Universiteit-affaire van 1967, waarbij het feit dat de BVD voor antecedentenonderzoeken hierover ook navraag deed op universiteiten geproblematiseerd werd. In de ogen van het *Leids Universiteitsblad* was de BVD een anachronisme geworden – uit de tijd en dus rijp voor opheffing.

In reactie op de maatschappelijk discussies tussen 1961 en 1968 veranderde de wijze waarop de veiligheidsdienst zich tegenover de buitenwereld opstelde. Het aantreden van Sinninghe Damsté, die voorstander was van meer transparantie, markeerde het begin van die veranderde opstelling, omdat hij geloofde dat een meer open veiligheidsdienst tot grotere maatschappelijke acceptatie zou leiden. Hij verloor dat geloof toen de 'frontale aanvallen' op zijn dienst jaar in, jaar uit aanhielden en hoopte dat het gordijn weer neer zou gaan. Damsté vroeg minister Smallenbroek om een voordracht te houden, getiteld 'De BVD moet geheim blijven'.

Sinninghe Damsté meende dat de karavaan ondanks het geblaf wel verder zou trekken, maar wenste desondanks in te gaan op de gerezen bezwaren en verwijten. Damsté vond dat de meeste bezwaren over de legitimiteit van de dienst gebaseerd waren op misverstanden en onterechte verwijten waren, die met enige uitleg de wereld uit geholpen konden worden. De buitenwereld begreep de BVD niet, vond het diensthoofd, al ging het er langzamerhand op lijken dat die buitenwereld de dienst niet wílde begrijpen. Als de BVD te werk zou gaan zoals de gemiddelde journalist, bitste de dienstleiding na het zoveelste kritische krantenartikel over de dienst, zou het klachten régenen.

De BVD-leiding blies niet alleen intern stoom af over de stortvloed aan verwijten, maar liet ook in de openbaarheid steeds vaker weten dat schelden haar niet koud liet. Tegen Kater zei Kuipers dat zijn woorden hem 'pijnlijk getroffen' hadden, om er daarna op te wijzen dat BVD'ers een sterk ethisch besef hadden. Minister Smallenbroek speelde in 1965 ook de persoonlijke kaart. Hij hekelde de beschimping van de veiligheidsdienst, waar mensen werkten die in bezettingstijd hun leven hadden gewaagd voor de democratie en 'uit dankbaarheid voor het terugkrijgen' daarvan zich deze moeilijke plicht op de schouders hadden genomen. Vanwege die geschiedenis hadden BVD-medewerkers júist oog voor de rechten en vrijheden van de burger, stelde de minister.

Om de twijfels aan de legitimiteit weg te wuiven, zorgde Sinninghe Damsté ervoor dat minister Smallenbroek en Vondeling in de Kamer expliciet wezen op het bestaan van de Vaste Kamercommissie voor de Binnenlandse Veiligheidsdienst. De samenleving oefende, bij monde van de fractievoorzitters in de Tweede Kamer, wel degelijk controle uit en dus had de BVD een legitieme plaats in het democratische bestel, al moesten de fractievoorzitters aanvankelijk nog aangemoedigd worden om daadwerkelijk bijeen te komen. In feite riep Sinninghe Damsté hiermee zijn eigen oppositie in het leven, want onder Vondeling – en met name toen Den Uyl en Van Mierlo in de commissie kwamen

– werd de Vaste Kamercommissie veel mondiger en kritischer, zowel tijdens de besloten zittingen als in plenaire Kamerdebatten.

Het belangrijkste gevolg van de maatschappelijke discussies was evenwel dat legitimiteit een steeds nadrukkelijkere rol ging spelen in de overwegingen van de dienstleiding. Vóór die discussies had de dienst ook al maatregelen getroffen op dit vlak, waaronder de verjaringstabellen voor de lidmaatschappen en abonnementen van extremistische organisaties en publicaties, maar de urgentie nam in de loop van de jaren zestig toe. BVD'ers benadrukten tegenover de politieverbindingen dat het noodzakelijk was om als ambtelijke organisatie 'in te staan voor de eigen mededelingen', door ook de durf te hebben die mededelingen aan het papier toe te vertrouwen. Daarnaast kwam de dienst tot het inzicht dat voorheen 'te voorzichtig gewerkt werd'. Hij zou nu minder geheimzinnig optreden tegenover de politiekorpsen én de burgers wie de dienst om medewerking verzocht. Legitimiteit speelde in 1968 zelfs zo'n grote rol, dat de dienstleiding besloot om mee te werken aan een uitgebreide televisiereportage over de BVD.

Daar lagen geen principiële of verlichte motieven aan ten grondslag. Kuipers vreesde namelijk dat de politiek onder invloed van de aanhoudende kritiek op de dienst zou kunnen gaan denken dat het takenpakket van de BVD inderdaad wel ingekrompen zou kunnen worden, waarmee de begroting op de tocht zou komen te staan. Toen hij in 1967 hoofd van de dienst werd, gaf hij de buitenwereld een grotere plek in de overwegingen van de BVD-leiding – niet in de hoop dat de maatschappij plotseling zou ophouden kritisch te zijn, maar omdat hij vond dat public relations noodzakelijk waren om de veiligheidsdienst ook in tijden van heftige maatschappelijke kritiek te handhaven. Nu de veiligheidsdienst zich meer gelegen liet liggen aan de maatschappelijke opvattingen over legitimiteit, kwamen ook de bestaande dreigingspercepties en organisatiedynamiek ter discussie te staan. In het licht van nieuwe dreigingen, versterkten politici hun greep op de veiligheidsdienst. Waar dat toe leidde, komt aan de orde in hoofdstuk 5.

HOOFDSTUK 5

Flexibel en bij de tijd. Politieke en maatschappelijke druk in een veranderend dreigingslandschap, 1968-1980

INLEIDING

Op 12 mei 1971 wijdde *Haagse Post* maar liefst elf pagina's aan de Binnenlandse Veiligheidsdienst. Om begrip te krijgen voor 'de gedachtewereld waaruit de BVD'er stamde', schotelde de journalist Frans Nypels[1] de lezer in het eerste deel van het drieluik, getiteld 'Wie is bang voor de BVD', een 'brok onvolledige historie' voor. Kennis daarvan vond Nypels noodzakelijk, omdat die mentaliteit, die in 1971 'onder druk van het buitengebeuren veranderde', goeddeels bepaalde hoe de BVD de in het geheime Koninklijk Besluit omschreven taak opvatte. Door 'een toevloed van niet door de oorlog belaste jongeren' zou de BVD zijn werk nu 'waarschijnlijk genuanceerder opvatten dan vroeger', veronderstelde Nypels.

Vervolgens nam Nypels de lezer mee de 'kale en kleine' wachtkamers in van het 'uit beige bakstenen opgetrokken fantasieloze' BVD-gebouw, dat veel weg had van 'de protserige partijbureaus die de communisten vlak na de oorlog in de satellietlanden uit de grond stampten', waar de 'gebruikelijke, verouderde literatuur' op tafeltjes lag. Daar werd de journalist opgehaald en steevast vergezeld door een BVD'er die keek of er 'geen herkenbare collega in de gang liep', om door de gangen met 'centimeters dikke ramen' naar een kamer te gaan waar hij een interview kon afnemen met een niet nader genoemde BVD-functionaris en Kuipers, die wel bij naam genoemd werd. De journalist kreeg te horen welk profiel de gemiddelde BVD'er had, maar ook hoe het contra-inlichtingenwerk, waarin volgens de BVD driekwart van de totale capaciteit ging zitten, eruitzag. Zo schreef Nypels over 'volgploegen', bijgestaan door een 'machtig thuisfront' van onder meer 'administratief personeel, beveiligingsbeambten en beleidsfunctionarissen' (wier 'diensttijd van 08:30, met onderbreking van een lunchpauze van drie kwartier, duurde tot 17:30'), die 'in het geniep werkende agenten' van onder meer de KGB probeerden te ontmaskeren.

Daarna passeerde ook de meest 'delicate functie' van de veiligheidsdienst de revue: de bestrijding van 'extremisten', oftewel 'antidemocratische stromingen'. De dienst deelde mee dat 'ruim 90% van de vergaarde informatie' op dit front

afkomstig was uit 'open bronnen', oftewel uit de 'rijstebrijberg aan drukwerk van contesterende groepen'. Al 'die mensen die zo nodig onze democratie willen aantasten purgeren hun ellende in kilometers drukwerk', bevestigde een 'in het vak vergrijsde BVD'er'. Dat juist op dit vlak zo veel publieke ophef was ontstaan, was de BVD echter niet aan te wrijven, schetste Nypels. De operationele activiteiten in extreemlinkse en -rechtse kringen, waarbij rechts gezien het geringe gevaar dat daarvan uitging, relatief veel aandacht kreeg, werden veelal verricht door het autonome 'lokale gezagsapparaat'. De door extremisten 'herkende buitenstaanders in dampige en ranzig ruikende zaaltjes' waren dus dikwijls politieagenten die 'niet altijd even fijngevoelig te werk gingen'. Bovendien werd dergelijke publiciteit 'kunstmatig opgewekt' door 'vele in het politieke randgebied voor erkenning ijverende Nederlanders', vertelde de BVD-zegsman. Het was inmiddels een 'statuskwestie' geworden om door de BVD te worden 'afgeluisterd': 'een bevestiging van zijn of haar revolutionaire belangrijkheid'.[2]

In het tweede deel van het drieluik ('Topspion Kuipers: "Wij zijn vlijtige lezertjes"'), waarin Nypels verslag deed van zijn interview met Andries Kuipers, kreeg de BVD-boodschap een meer persoonlijke kleur. Behalve zijn achtergrond, carrière en taakopvatting kwam ook Kuipers' motivatie om voor de BVD te werken ter sprake. Kuipers mocht bijvoorbeeld vertellen over het 'beslissende keerpunt' in zijn carrière, namelijk het moment waarop Einthoven hem belastte 'met de studie van het communisme'. 'Toen werd mij pas duidelijk dat het bezit van politieke vrijheid niet een natuurlijke staat der dingen is,' vertelde het diensthoofd. Het klonk in deze tijd 'misschien gezwollen', aldus Kuipers, maar de bestudering van het communisme gaf hem het gevoel 'bezig te zijn onze pas heroverde politieke vrijheid te waarborgen'.

Nypels vond dat inderdaad gezwollen. We leefden toch in tijden van co-existentie, vond hij, waarin 'zelfs de Chinezen' uit hun isolement kropen. Oorlog was daarom 'ondenkbaar' en dat riep de vraag op of de veiligheidsdienst nog wel nodig was. 'Als er inderdaad alleen maar geïsoleerde groepjes zouden zijn die zich tegen gangbare normen verzetten, zou er niets aan de hand wezen', gaf Kuipers toe. 'Maar het is niet zo mooi als u schildert', nuanceerde hij. 'Bepaalde opvattingen' leverden namelijk 'brandstof' voor 'de macht van het Sovjetblok': een machtsapparaat van ongekende omvang dat 'daadwerkelijk in staat was om onze vrijheid te verpletteren'. Of de sovjets dat ook werkelijk zouden doen, vond Kuipers 'een doelmatigheidsvraag'. 'Het communisme' zocht 'zijn weg' tegenwoordig misschien niet langer via oorlog, maar 'via lokale revoluties'. 'Communisten streefden nog steeds het doel na de wereld te beheersen en van hun ideologie te doortrekken', profeteerde Kuipers. En daarbij schuwden ze geweld niet. Terwijl 'de gemiddelde Nederlander' maar 'zat te moraliseren', was er toch 'heus' de 'dreiging van het wereldcommunisme', zei Andries Kuipers.[3]

Aan dit knap staaltje public relations van de Binnenlandse Veiligheidsdienst werd toch nog afbreuk gedaan door een derde artikel, dat de redactie vermoedelijk had toegevoegd om wat tegengas te geven aan, wat *Het Vrije Volk* noem-

de, 'een opvallend positief gesteld verhaal'.[4] Onder de titel 'Het antecedentengevlooi maakt een hoop mensen razend', rakelde de journalist Daan Dijksman de affaire-Vondeling, de kwestie rond Joop van Santen en nog enkele andere in de publiciteit gekomen klachten op.[5] Ondanks Dijksmans karakterisering hiervan als 'waanzinnige BVD-geruchten' en 'hersenspinsels', vond het Auroragezelschap zijn artikel een 'journalistiek broddellapje'. Toen het hoofd van Afdeling K de journalist hierover opbelde, zei Dijksman dat hij juist 'geen kraakverhaal' over de BVD had willen schrijven: het was zijn bedoeling de 'BVD-paranoia' in bepaalde kringen bloot te leggen, zo vatte het afdelingshoofd dit tijdens het Auroraoverleg van 14 mei 1971 samen.[6]

De publicatie liet zien hoezeer de dienstleiding de legitimiteitsproblematiek geïnternaliseerd had. De BVD wilde zich laten horen in de maatschappij en gunde die maatschappij ook een plaats in de binnenwereld van de dienst. Nadat de BVD in 1968 op tv was verschenen, kon de maatschappelijke buitenwereld daar nu ook via een krantenartikel naar binnen stappen, om in ongekende mate van detail te horen te krijgen hoe de dienst en zijn vijanden werkten en dachten. Voor Kuipers was die nieuwe verhouding tot de buitenwereld instrumenteel: hij hoopte te verhinderen dat een gebrek aan maatschappelijk draagvlak zou leiden tot een politieke ingreep in de begroting. Die ingreep bleef inderdaad uit, maar Kuipers overzag niet dat zijn dienst als gevolg hiervan ontvankelijker werd voor politieke invloed. Tussen 1968 en 1980 zouden de uitvoerende en controlerende machten de Binnenlandse Veiligheidsdienst nauwer op de huid zitten. De discussies over de legitimiteit van de veiligheidsdienst verdwenen niet, maar werden in de jaren zeventig overstemd door de discussies over de dreigingspercepties en organisatie van de Binnenlandse Veiligheidsdienst.

Dit proces werd gestuwd door twee ontwikkelingen. De toegenomen maatschappelijke aandacht in de jaren zestig genereerde ten eerste meer politieke aandacht. Ten gevolge van een actieve Kamercommissie en een vast korps aan BVD-critici in pers en parlement moest Beernink zich regelmatig verantwoorden voor het optreden van de dienst.[7] Ten tweede veranderde het dreigingslandschap. In tegenstelling tot in Latijns-Amerika, Afrika en Azië zette de ontspanning in de Koude Oorlog in Europa zich door.[8] De Vietnamoorlog, die in 1975 werd beëindigd, leidde weliswaar tot maatschappelijke protesten in Nederland[9] en ook de onrust in Polen en de inval van de Sovjet-Unie in 1979 leidden tot oplopende spanningen,[10] maar in het algemeen trad de Koude Oorlog in Europa naar de achtergrond.[11] Nieuwe dreigingen vulden die leemte.[12] De opkomst van de jongeren- en studentenbeweging ontregelde niet alleen het politieke systeem maar ook de maatschappelijke orde.[13] In de jaren zeventig kwam de protestbeweging tot wasdom, het politieke klimaat polariseerde en vanaf 1973 zorgde de oliecrisis voor economische neergang.[14] In die context werd het Westen, ook Nederland, steeds vaker het theater van politiek gewelddadig activisme en terrorisme. Zowel internationaal opererende groepen als strijders van eigen bodem maakten Nederland tot hun strijdtoneel.[15] Dit hoofdstuk laat zien hoe en

waarom politieke spelers zich in toenemende mate gingen bezighouden met de dreigingspercepties van de dienst.[16]

POLITIEKE INVLOED, 1968-1970

In 1968 zagen Kuipers en de overige leidinggevenden van de Binnenlandse Veiligheidsdienst als de hoofdtaak van de BVD nog steeds de bestrijding van het internationale communisme op Nederlandse bodem. Die dreiging was na de Cubacrisis wel van karakter veranderd, nu Mao zich definitief had afgekeerd van de 'reformistische' Sovjet-Unie en zich had opgeworpen als ware hoeder van het marxisme-leninisme.[17] Paul de Groot greep het Sino-Sovjetgeschil aan om zijn partij te ontdoen van het stigma 'Russisch filiaal'[18] en 'kwartiermaker van het Rode Leger'.[19] Hij kondigde daarom in 1963 de 'autonomiepolitiek' af. De CPN zou zich noch door Moskou, noch door Peking de partijlijn laten dicteren.[20]

Die keus werd echter niet door de hele communistische achterban aanvaard. Aan de ene kant eiste een pro-Chinese oppositie rondom maoïsten als Willem Oskam en Nico Schrevel dat de CPN zich totaal zou schikken naar de partijlijn van de Communistische Partij China.[21] Uit deze groep, die halverwege de jaren zestig was geroyeerd en verderging in clubjes rondom tijdschriften als *De Rode Tribune* en *De Rode Vlag*, vloeide begin jaren zeventig de gewelddadige Rode Jeugd voort.[22] Aan de andere kant tekende zich ook een pro-Russische oppositie af die de expliciete kritiek op de Sovjet-Unie afkeurde. Die stroming was, niet onbegrijpelijk, het sterkst onder CPN'ers die ook actief waren in de vriendschapsvereniging Nederlands-USSR en het reisbureau Vernu.[23]

De autonomiepolitiek maakte de CPN welbeschouwd minder gevaarlijk. De partij was verdeeld en kon dus niet eensgezind optreden. Het enthousiasme voor partijactiviteiten en agitatie nam af en het aantal *Waarheid*-opzeggingen nam toe. Omdat De Groot bovendien de Sovjet-Unie tegen de haren instreek en China de CPN 'ondanks de welwillendheid' bleef beschouwen als een 'revisionistisch partijtje', stond de CPN begin 1968 'praktisch alleen', rapporteerde de veiligheidsdienst.[24] Kuipers erkende dat het communisme op 'een aantal punten' was veranderd, maar 'tot nog toe in essentie niet'.[25]

Om diverse redenen schroefde de BVD de inlichtingeninspanningen tegen de CPN niet terug. Afdeling B wilde om te beginnen zeker weten dat de autonomiepolitiek meer dan retoriek of een gril was en monitorde daarom hoe De Groot reageerde op de verwikkelingen in het Sino-Sovjetgeschil.[26] In omgekeerde richting zag de dienst het ook als zijn taak om te weten te komen of er nu verandering optrad in de internationale bemoeienissen met de Nederlandse communistische beweging. In dit kader dokterde Neervoort een geraffineerde agentenoperatie ('project Mongool') uit tegen de Chinese vertegenwoordiging in Den Haag. Deze operatie, die liep van 1963 tot 1975, moest uitwijzen of

China zich nu intensiever bemoeide met de CPN en/of de maoïstische splintergroepen.[27] Ook van andere inlichtingendiensten, met name van het Oost-Duitse *Ministerium für Staatssicherheit*, verwachtte de BVD dat zij hun propaganda en 'beïnvloedingsactiviteiten' via andere kanalen zouden voortzetten nu de deur naar de CPN dicht was.[28] Zoals in het vorige hoofdstuk al bleek, waren de communistische inlichtingenofficieren daarom ook actief in radicaal-pacifistische en links-socialistische organisaties die op zichzelf niet extremistisch waren – in het bijzonder de PSP, waar sommige partijleden zelfs 'nolens volens medewerker' van een communistische inlichtingendienst waren, zoals Kuipers dat uitdrukte.[29]

Het meest angstaanjagend vond Afdeling B echter dat 'de communisten thans meer geaccepteerd werden als volwaardige Nederlanders'.[30] Volgens het CPN-partijbestuur was dat te danken aan de autonomiepolitiek,[31] terwijl de BVD daar oorzaken voor aanwees die buiten het bereik van de CPN lagen, zoals vreedzame co-existentie, de 'radicalisering van het Nederlandse kiezerscorps' en de economische neergang.[32] Het effect ervan was niet alleen een groei in het aantal gemeenteraads- en parlementszetels en in ledental (met name onder twintigers en dertigers was de CPN populair), maar ook een afname van 'het besef wat het communisme voorstelde in bestuurskringen'.[33] Dat manifesteerde zich in de benoeming van CPN-partijbestuurder Harry Verheij tot Amsterdams wethouder in 1966, het (naar Belgisch voorbeeld) verlenen van zendtijd voor politieke partijen aan de CPN en het in 1967 weer toelaten van CPN-afgevaardigden tot de Vaste Kamercommissies van Buitenlandse Zaken en Defensie,[34] een beslissing die de BVD onverstandig vond en (daartoe voelde de dienst zich verplicht) als *National Security Authority* aan de NAVO zou melden.[35] Ook het feit dat confessionele partijen steeds vaker leden van het CPN-partijbestuur uitnodigden om deel te nemen aan discussiebijeenkomsten, illustreerde dat politiek en samenleving niet langer zagen hoe gevaarlijk het communisme eigenlijk was, vond Afdeling B.[36] Al in 1965 stelde de BVD vast dat de gehele westerse wereld zich liet bedotten door de 'ontzaglijke vredespropaganda' van de Sovjet-Unie, met als gevolg dat 'het besef van een fundamentele vijandigheid en *cut throat competition* vervaagde', terwijl dat land nog steeds de 'niet-communistische wereld in politiek, wetenschappelijk, economisch en cultureel opzicht' wilde 'overvleugelen'.[37]

Daar wees de BVD herhaaldelijk op, ook toen hij begin 1968 over het 22ste partijcongres rapporteerde. Terwijl communisten nu veranderden van de vijfde colonne in 'normale Nederlanders', streefde de CPN nog altijd naar 'de dictatuur van de arbeidersklasse', desnoods middels de 'gewapende opstand', benadrukte de BVD. Het was kortom zeer verontrustend dat 'een toenemend aantal Nederlanders heil bleek te verwachten van een antidemocratische partij'.[38] Als gevolg hiervan nam niet alleen het maatschappelijke en politieke veiligheidsbewustzijn af, maar verkruimelde ook het draagvlak voor veiligheidsmaatregelen als het antecedentenonderzoek en, indirect, een instituut als de BVD.

De studentenbeweging

Het ingrijpendste gevolg was echter dat ook in politieke kringen het Koude Oorlogskader niet langer leidend was voor het veiligheidsbeleid. Dit bleek met name toen het kabinet-De Jong de Binnenlandse Veiligheidsdienst in 1968 min of meer dwong om zich intensief te gaan bezighouden met de studentenbeweging. Die was in het jaar ervoor al geïntensiveerd, wel met het oog op de communistische tegenstander. Toen minister-president De Jong in 1967 met Kuipers sprak over het grootschalige spionageschandaal in Groot-Brittannië, zei hij 'zeer beducht' te zijn voor 'het binnendringen in het overheidsapparaat van Macleans en Philby's': twee van de vijf KGB-agenten van de zogenoemde *Cambridge Five*.[39] Deze vijf studenten werden toen zij in de jaren dertig aan Cambridge studeerden als agent geworven. Sindsdien waren ze opgeklommen tot hoge maatschappelijke en politieke functies. Kim Philby had zelfs een belangrijke functie bij MI6.[40] Philby's vlucht naar Moskou kwam in de loop van 1963 in de pers,[41] ook in Nederland.[42]

In het licht van die ontdekking kon De Jong 'zich niet voorstellen dat hier in Nederland niets zou gebeuren'. In een gesprek met Kuipers, zijn plaatsvervanger, en de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken Chris van Veen toonde De Jong zich dan ook 'zeer bezorgd over de geringe resultaten' van het contra-inlichtingenwerk van de BVD. Kuipers deelde die zorgen en was bang 'dat niet alleen wij, maar de westelijke diensten in het algemeen, jarenlang overspeeld zijn geworden door de KGB'. Daarop legde het diensthoofd de premier uit wat zijn dienst aan contra-inlichtingen- en beveiligingswerk deed, om fijntjes te wijzen op het belang van de antecedentenonderzoeken, die 'thans onderwerp van zoveel kritiek' waren. Toen Kuipers vervolgens zei dat zijn dienst, naar aanleiding van de 'Leidse Universiteit-affaire', nu wellicht beknot werd in de inlichtingeninwinning aan universiteiten, was de premier 'niet enthousiast'.[43] De zaak rondom Philby en zijn medestudenten had in zijn ogen aangetoond dat er actief gespioneerd werd en hij wilde dat Kuipers hem persoonlijk op de hoogte van het contra-inlichtingenwerk zou houden.[44] Volgens Kuipers had minister Beernink de dienst daarom gemaand om 'met tact en voorzichtigheid onze informaties te blijven krijgen uit universitaire kringen'.[45]

Die interesse in de studentenbeweging kreeg vanaf mei 1968 een ander karakter. In die maand nam het jongeren- en studentenactivisme in onder andere de Verenigde Staten, Duitsland en Frankrijk gewelddadige vormen aan. Vooral de ontwikkelingen in Frankrijk maakten op Nederlandse gezagsdragers diepe indruk.[46] Net zoals elders in de westerse wereld had de naoorlogse babyboom in Frankrijk een explosie van het aantal studenten tot gevolg gehad, die de universiteiten niet konden accommoderen.[47] Die ontwikkeling viel samen met de opkomst van nieuwlinkse politieke organisaties en protestbewegingen die voortkwamen uit de anarchistische en communistische organisaties.[48] De eisen voor betere universitaire voorzieningen en meer inspraak voor studenten

in de besluitvorming vermengden zich met radicaal politiek gedachtegoed.[49]

Onder leiding van de anarchistische studentenleider Daniel Cohn-Bendit kwamen de studenten in de Parijse voorstad Nanterre eind april 1968 het eerst in opstand.[50] Vrijwel direct waaierden de studentenstakingen, kantoorbezettingen, demonstraties en marsen zich uit over de rest van Frankrijk. Op 10, 11, 24 en 25 mei braken de grootste gewelddadigheden uit, waarbij ook stakende arbeiders slaags raakten met de politie. In de grote steden werden barricades opgeworpen en braken straatgevechten uit. De rust keerde pas terug op 30 mei 1968, toen president Charles de Gaulle de bevolking geruststellend toesprak in een rechtstreekse televisie-uitzending en de autoriteiten ondertussen de orde herstelden.[51]

Het schrikbeeld van bloederige studentenprotesten stond gebrand op het netvlies van het kabinet-De Jong. Ook in Nederland groeide de studentenpopulatie explosief, van 28.000 in 1950 tot 103.000 in 1970, en zwol de onvrede over de autoritaire bestuursstructuren aan.[52] De Jong wilde koste wat kost Parijse toestanden aan Nederlandse universiteiten voorkomen.[53] Zijn kabinet bewandelde daartoe twee paden. Om tegemoet te komen aan de grieven van de studenten werkte minister van Onderwijs en Wetenschappen Gerard Veringa aan hervorming van het universitaire stelsel.[54] Tegelijkertijd moest het gezag gehandhaafd blijven, zij het op een nieuwe manier. In de ogen van het kabinet en de BVD[55] deed de Amsterdamse politie, die nu eens te hard optrad tegen *happenings* en geweldloos protest en dan weer helemaal niet, het aanzien van het overheidsgezag geen goed. De Jong ontsloeg daarom niet lang na zijn aantreden de regenteske Amsterdamse burgemeester Gijs van Hall[56] en introduceerde een meer tolerante en gedogende gezagshandhaving.[57] Inlichtingen speelden daarbij een belangrijke rol. Om zich een beter beeld te vormen van wat deze rebellerende groepen bewoog en om daarnaast de politie-inzet beter te kunnen coördineren, infiltreerde een groepje jonge, net aan de politieschool afgestudeerde Amsterdamse agenten in de jongeren- en studentenbeweging.[58]

Ook de BVD moest van het kabinet een steentje bijdragen. Dat was geen vanzelfsprekendheid. Studenten waren niet per definitie extremisten (lees: communisten), dus de veiligheidsdienst zag hier geen taak voor zichzelf weggelegd. Toch kwam die gedachte om de BVD in te schakelen ook weer niet helemaal uit de lucht vallen. De dienst hield zich al sinds de vroege Koude Oorlog op in communistische jongeren- en studentenorganisaties, zoals de Socialistische Jeugd (SJ), het Algemeen Nederlandse Jeugdverbond (ANJV), de Amsterdamse studentenverenigingen Perikles en, in mindere mate, het socialistische Politeia.[59] Om dezelfde redenen hield de dienst bij wie wereldjeugdfestivals bezochten en bewoog deze zelfs jongeren om anticommunistische toespraken te houden.[60] Daarnaast waren er contacten met de Nederlandse Studenten Raad (NSR) om op de hoogte te blijven van studenten die achter het IJzeren Gordijn op reis gingen.[61] In de 'niet-extremistische' studentenbeweging hield de BVD eveneens een vinger aan de pols. Afdeling B Front- en andere organisaties (BFA),

sinds 1965 ook belast met het onderzoek naar de 'radicale jeugd',[62] won bijvoorbeeld ook inlichtingen in over 'niet-extremistische' studentenorganisaties als de (landelijke) Studentenvakbeweging (SVB) en de Algemene Studentenvereniging Amsterdam (ASVA).[63]

Twee vijandbeelden motiveerden de interesse van de BVD in de studentenbeweging. Het meest dreigend en alomtegenwoordig was het communisme. De BVD verzamelde contra-inlichtingen, om te weten of er Nederlandse Philby's rondliepen, en probeerde daarnaast zicht te houden op eventueel voor de democratische rechtsorde gevaarlijke plannen en ontwikkelingen in de studentenbeweging.[64] Omdat de dienst bang was dat communistische organisaties aan intredepolitiek en heimelijke beïnvloeding zouden doen, vond hij het net als in andere 'niet-extremistische' organisaties, zoals de PSP, nodig om ook in de 'bonafide' studentenclubs en -organisaties inlichtingen in te winnen. De greep van het communisme op de 'bonafide' studentenwereld bleek overigens niet erg stevig. Volgens het BVD-maandoverzicht van maart 1968 waren van de 2500 studenten die zich bijvoorbeeld bij de Studentenvakbeweging hadden aangesloten 'slechts een 60-tal communist of communistisch georiënteerd'.[65] De CPN zocht namelijk wel toenadering tot de jongeren en studenten, maar stelde zich tegelijkertijd gereserveerd op tegenover de studenten die niet zo strak in de leer waren, wat hen er niet van weerhield aan de haal te gaan met het marxisme. Daarnaast vreesde de Communistische Partij Nederland dat de studenten, die met hun acties de wet overtraden, de partij de illegaliteit in zouden zuigen.[66]

De opstelling van de 'bonafide' studenten vond de BVD daarom nog zorgwekkender. In lijn met de bredere 'dialoog' tussen de westerse en communistische wereld ontwaarde de BVD al sinds het begin van de jaren zestig een trend waarbij ook in studentenkringen het anticommunisme niet langer opgeld deed. 'Bonafide' en 'extremistische' studenten hadden steeds frequenter contact met elkaar en daardoor was het zelfs mogelijk openlijk communist te zijn én lid van een studentenorganisatie.[67]

Halverwege de jaren zestig diende zich een tweede dreigingsbeeld aan: de *New Left*-beweging kwam uit Californië naar Europa overwaaien.[68] Met name in Italië, West-Duitsland en Frankrijk gaven studenten gehoor aan de oproep tot meer en hardere acties tegen het gezag om 'het systeem' te veranderen, een oproep die geïnspireerd werd door Herbert Marcuses idee van 'repressieve tolerantie'.[69] Zowel de vorm (zoals de *teach-ins*),[70] als de inhoud (tégen de NAVO en de Amerikaanse aanwezigheid in Vietnam) had ook in Nederland navolging gekregen, stelde de BVD in de tweede helft van de jaren zestig vast.[71] Deze radicalisering van de 'bonafide' studentenbeweging leek vooral gedreven doordat veel Nederlandse studenten meer internationale contacten aanknoopten. De West-Duitse studentenleider Rudi Dutschke (bijnaam: 'Der rote Rudi')[72] kwam begin 1968 naar Nederland om tot revolutie op te roepen[73] en veel Nederlandse studenten reisden in deze jaren naar West-Duitsland en Parijs.[74] Door de Parijse studentenrevolte kregen in mei 1968 verschillende Nederlandse studen-

tenorganisaties de geest: zij probeerden middels vergelijkbare acties ook in Nederland een revolte te ontketenen.[75]

Kuipers was vooral geïnteresseerd in de vraag of communisten de hand hadden in het studentenoproer. Het kabinet-De Jong wilde daarentegen, ongeacht eventuele invloed van communistische organisaties, in het licht van de gebeurtenissen aan de Sorbonne weten of soortgelijk geweld ook in Nederland dreigde.[76] Om aan die politieke behoefte aan informatie over de studenten tegemoet te komen én omdat ook in NAVO-verband sinds juni overleg werd gepleegd over de *protest movements*,[77] introduceerde de veiligheidsdienst een nieuwe rapportagevorm: de studentenbulletins. Deze overzichten van enkele pagina's verschenen vanaf 10 mei 1968[78] wekelijks (of vaker) en bevatten doorgaans een overzicht van krantenartikelen of geheime berichten over studentenacties – tot het Onderwijsministerie in 1975 zelf knipseloverzichten over de studentenbeweging ging bijhouden. Afdeling B verstuurde ze in de politieke omgeving aan minister-president De Jong en de ministers Beernink, Carel Polak (minister van Justitie) en Gerard Veringa (minister van Onderwijs en Wetenschappen). In de ambtelijke omgeving kregen ook de procureurs-generaal en de directeur-generaal Openbare Orde en Veiligheid op het ministerie van Binnenlandse Zaken deze overzichten.[79]

Hoewel de BVD dus actiever ging rapporteren, was Kuipers niet bereid om meer agentenoperaties in studentenkringen te ontplooien. Een klein jaar eerder had hij Beernink uitgelegd dat de BVD 'als het ware drie kringen van belangstelling had': 'organisaties waarvan wij de publicaties lezen om op de hoogte te blijven; organisaties waaromtrent wij informaties inwinnen (o.m. door informanten) en organisaties waarin wij penetreren met agenten'.[80] Hoewel Kuipers het ten aanzien van de studentenwereld acceptabel vond om op structurele basis 'studentenperiodieken' te lezen, iets wat de dienst al jaren deed,[81] vond hij het werken met agenten bijvoorbeeld wel geoorloofd in communistische organisaties, maar niet in de Boerenpartij en de PSP. Beernink was dat eind 1967 roerend met hem eens, aangezien de PSP in zijn ogen geleid werd door 'wezenlijk betrouwbare en vaderlandslieve mensen'.[82]

Dit betekende echter niet dat de BVD geen actieve informanten en agenten had in 'niet-extremistische' kringen. In het BVD-dossier over de Algemene Studentenvereniging Amsterdam zijn tussen de talloze krantenknipsels ook gegevens terug te vinden over demonstraties en ledenvergaderingen, inclusief beschrijvingen van het verloop, de sfeer, de plannen en vaak ook de uitslag van stemmingen. Dat wijst op lijfelijke aanwezigheid en dus ten minste op informanten.[83] Ook lijkt het erop dat de BVD een van de ASVA-studenten als agent ('Criticus') had geworven. In het najaar van 1966 meldde de dienst dat 'Vetrov', een medewerker van de Russische ambassade, op een filmfestival voor studentenfilms geprobeerd had om 'Criticus' te rekruteren.[84]

Kuipers vond alleen dat deze inzet op beperkte schaal moest plaatsvinden. Half mei,[85] toen de Franse studentenprotesten in alle hevigheid waren losge-

barsten, zei Kuipers tegen Beernink en Veringa dat het werken, oftewel het 'infiltreren',[86] in de studentenkringen een 'gevoelige aangelegenheid' bleef. Zo begripvol als Beernink een jaar eerder was geweest, toen Kuipers hem had uitgelegd dat hij moeite had met agentenwerk in 'niet-extremistische' organisaties als de PSP, ook al was dit soms noodzakelijk, zo weinig begrip toonden Veringa en Beernink, nu zij de hete adem van de studentenprotesten in hun nek voelden. 'Beide Ministers' vonden het 'een normale zaak' dat de BVD dit deed, koppelde Kuipers op 15 mei 1968 in het Auroragezelschap terug.[87]

De BVD ziet de studenten als opgelegde, extra taak

Op politieke instigatie[88] moest de BVD zich dus, óók met behulp van agentenwerk, op het studentenactivisme storten. Kuipers werd uitgenodigd bij allerlei politiek-bestuurlijke vergaderingen over de studentenproblematiek en was in de maanden daarop regelmatig te vinden op de werkkamers van Polak, Veringa en Beernink.[89] Op 24 mei 1968 maande Kuipers de rest van de BVD-leiding om 'veel aandacht aan deze sector' te blijven besteden, 'zodat wij paraat zijn als er een beroep op ons wordt gedaan'.[90] Signaleerde de BVD iets van studentenacties, dan moest de BVD direct 'zeer hoge autoriteiten' op de hoogte stellen.[91] Ook lager in de hiërarchie, namelijk 'op werkniveau', werden regelmatig gegevens uitgewisseld tussen Afdeling BFA en ambtenaren van het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen.[92]

Aan deze groeiende groep afnemers van inlichtingen over de studentenbeweging richtte de BVD eind mei 1968 al geruststellende woorden. Volgens de dienst was 'de grote massa der studenten hier te lande niet bereid gebleken om tot soortgelijke acties als in Frankrijk over te gaan'. De arbeiders gaven, in tegenstelling tot hun Franse lotgenoten, geen gehoor aan oproepen om zich aan te sluiten.[93] Iets te vroeg leek de dienst daarmee te suggereren dat het allemaal wel meeviel: op 22 en 23 oktober 1968 kwam het in Amsterdam namelijk tot een gewelddadig treffen tussen enkele honderden studenten en de politie.[94] Daarna gingen nog enkele duizenden jongeren in Amsterdam tijdens het spitsuur de straat op.[95] Deze acties, die van tevoren bekend waren bij de BVD, toonden overigens meteen de beperkte waarde van de studentenbulletins aan: studenten in bijvoorbeeld Tilburg, Nijmegen, Delft en Amsterdam kondigden om de haverklap acties aan. Kuipers kon toch onmogelijk bij iedere aankondiging de noodklok luiden. Het was, zoals het hoofd van Afdeling B op 23 oktober 1968 zei, erg moeilijk 'om een prognose t.a.v. de uitvoering en effect van zulk een voorgenomen demonstratie te geven'.[96] De acties waren, zoals de dienst later schreef, 'ultimatief' van karakter en kwamen neer op 'intimidatiepogingen' om, onder dreiging van verdere acties, medezeggenschap af te dwingen. In 'vrijwel alle gevallen waren de dreigementen echter niet of halfslachtig uitgevoerd'.[97]

Dat bleek ook toen in mei 1969 alsnog een Nederlandse studentenrevolte ontvlamde. Terwijl de veiligheidsdienst eind maart 1969 nog had vastgesteld

dat het in de radicale studentenbeweging 'een dooie boel' was – er ontbrak een gecentraliseerde aansturing, de SVB werd geplaagd door interne tegenstellingen en arbeiders in de Jordaan scholden studenten tijdens een demonstratie uit[98] –, was Koninginnedag 1969 aanleiding voor relletjes. Op 28 april bezetten studenten de Katholieke Hogeschool Tilburg en doopten deze om tot Karl Marx-Universiteit.[99] Ook in andere steden kondigden studenten bezettingen van universiteitsgebouwen aan.[100] Geschrokken vroegen de secretarissen-generaal van Binnenlandse Zaken en Onderwijs Kuipers om nog sneller met inlichtingen te komen. Tussen 1 mei 11:30 uur en 12 juni 16:00 uur stuurde Kuipers hun 'extra bulletins', soms zelfs meerdere keren per dag, met daarin heet van de naald de laatste berichten over studentenacties.[101]

Die groeiende informatiestroom kon niet verhinderen dat, na een direct ontruimde bezetting op 12 mei,[102] studenten onder leiding van Ton Regtien in de avond van 16 mei 1969 het Maagdenhuis bezetten, het bestuurlijke hart van de Universiteit van Amsterdam. Dat leidde onder jongeren en studenten elders in de stad tot relletjes. Terwijl de Amsterdamse burgemeester Ivo Samkalden dagenlang bemiddelde, onder andere met hulp van het PvdA-gemeenteraadslid Ed van Thijn die zich 'in spijkerbroek' onder de bezetters begaf,[103] kwam het kabinet tot de slotsom dat de studenten niet openstonden voor overleg, maar de koers volledig zelf wilden bepalen. Hoewel minister Veringa de studenten onder druk van de protesten in het uiteindelijke wetsontwerp Universitaire Bestuurshervorming veel inspraak gunde, besloot de ministerraad van 19 mei 1969 dat de grens van de tolerante en gedogende gezagshandhaving was bereikt.[104] Veringa, die de democratie zag wankelen nu Amsterdam in Parijs veranderde, wilde het Maagdenhuis afgrendelen en de bezetters desnoods uithongeren of met traangas het gebouw uit jagen.[105] Toen de bemiddeling op niets uitliep, viel de Amsterdamse politie op 21 mei 1969 het Maagdenhuis binnen. De bezetters werden massaal vervolgd, meestal met geldboetes.[106] Iets voorzichtiger dan een jaar daarvoor concludeerde de BVD nu dat 'verdere escalatie' zoals in het buitenland 'ook hier niet onmogelijk moest worden geacht'.[107]

De opkomst van het studentenactivisme in 1968 en 1969 had een grote impact op de veiligheidsdienst. Net zoals Kuipers met het oog op de begroting aan 'reputatiebehartiging' was gaan doen om maatschappelijke steun te winnen, zo wilde het diensthoofd nu tegemoetkomen aan de groeiende politieke inlichtingenbehoefte inzake de studentenbeweging. Afdeling BFA draaide daarom overuren, maar de maandoverzichten, regeringsbrieven en (extra) studentenbulletins over het studentenactivisme oogstten in politiek en bestuur dan ook veel lof.[108] Omdat nu meer ministers, hoge ambtenaren en bestuurders BVD-rapportages ontvingen, werd het bereik van BVD-rapporten groter. Daardoor speelden inlichtingen een grotere rol in beleids- en besluitvorming. De enige politieke smet was dat het, inmiddels weer gewone, Kamerlid Vondeling het openbreken van archiefkasten door de Maagdenhuisbezetters[109] in een toespraak in Nijmegen als 'BVD-methoden'[110] had gekarakteriseerd.[111] Beernink zou hem daarop

aanspreken.[112] Dat nam niet weg dat de BVD nu responsiever was tegenover de politieke opvattingen over de dreigingspercepties van de veiligheidsdienst.

De politieke steun gebruikte Kuipers weer om ook de maatschappelijke buitenwereld te bespelen. Hij sommeerde op de laatste dag van de bezetting het hoofd van Afdeling B om een 'nabeschouwing' over de studentenproblematiek op te stellen, met daarin 'een vergelijk met de situatie in andere landen, bijvoorbeeld in de Verenigde Staten, die veel ernstiger vormen had aangenomen'.[113] Dit overzicht *Onrust in de studentenwereld*[114] werd aan alle ministers van het kabinet-De Jong gestuurd.[115] Beernink, die het een 'goede nota' vond, wilde voortaan meer horen over relevante ontwikkelingen in buitenlandse studentenbewegingen.[116] Met het oog op het publieke imago van de dienst vroeg Kuipers of de BVD de nota in de openbaarheid mocht brengen. Beernink stemde toe.[117]

De dreigingspercepties begonnen te veranderen, niet alleen qua onderwerp, maar ook qua karakter. In temporele zin had de BVD nu met een dreiging te maken waarover soms wel meerdere keren per dag gerapporteerd moest worden. Minister Beernink vroeg Kuipers tijdens de Maagdenhuisbezetting bijvoorbeeld om de berichtgeving van zijn dienst waar mogelijk nog te versnellen. Ook het feit dat de BVD in de sfeer van open bronnen ook steeds meer gebruikmaakte van radio- en televisie-uitzendingen – 'van belang zijnde' nieuwsuitzendingen en commentaren werden opgenomen op band, 'ingeluisterd' en uitgewerkt – wees erop dat de BVD zich meer in de actualiteit begaf.[118]

De bestudering van de communistische vijand stond daarentegen verder van de actualiteit af. De mogelijkheid van de gewapende opstand die de dictatuur van de arbeidersklasse moest vestigen, was sinds de Praagse Lente achter de horizon verdwenen. Daarmee was het karakter niet minder dreigend geworden. Voor de veiligheidsdienst was het communisme nog even gevaarlijk als altijd. Dit bleek bijvoorbeeld uit het feit dat de dienst in alle rapportages over de studentenbeweging, in Engelens woorden 'met ijzeren consequentie en grote precisie',[119] de aantallen studentenleiders registreerde die lid waren van of banden hadden met de CPN of een van diens mantelorganisaties, hoe klein in aantal en gering hun invloed ook, zónder dat iemand daarom had gevraagd. Volgens Engelen school hier 'iets hypocriets' in. Ook al leverde het agenten- en informantenwerk vooral namen, rugnummers en data van geplande acties op, de BVD rapporteerde over de communistische invloed op de studentenbeweging.[120] De procureurs-generaal vroegen zich op 24 mei 1969 af of die redenatie wel standhield, toen de BVD over een 'toegestane' demonstratie tegen het kolonelsbewind in Griekenland had gerapporteerd. Kuipers betoogde toen dat zijn dienst dat, net als bij het studentenactivisme, had gemeld om aan te tonen dat 'een aantal bekende (extremistische c.q. extreme) figuren bij de demonstratie aanwezig waren geweest'.[121]

Met deze keuze liet Kuipers volgens Engelen zien de politieke wensen serieus te nemen, maar bewaarde hij tegelijkertijd afstand tot de regering van 'dit moment' en partijpolitieke belangen. Kuipers bepaalde dus, net als zijn twee voor-

gangers, zelf hoe de dreigingspercepties, organisatie en werkzaamheden van de dienst vorm kregen.[122] In aanvulling op die verklaring kan Kuipers' eigengereide opstelling ook geïnterpreteerd worden als illustratie van het feit dat de veiligheidsdienst en diens politieke omgeving inmiddels uiteenlopende dreigingspercepties hadden. De inzet van de zwaarste operationele middelen was in Kuipers' optiek alleen proportioneel als daarmee de ergste vijanden van democratie en staat werden getroffen, namelijk diegenen die een ideologie aanhingen die de democratie wilden afschaffen – lees: de communisten. De Binnenlandse Veiligheidsdienst hanteerde dus de onderliggende intentie van een demonstratie, actie of publicatie – preciezer uitgedrukt: de bedoeling om democratie en staat te beschadigen – als criterium op basis waarvan werd bepaald of iemand aandacht verdiende. In een enkel geval was de door de activisten of demonstranten 'gehanteerde methode' zo evident schadelijk voor de democratische rechtsorde, dat het duidelijk was dat de BVD zich ermee moest bemoeien, maar de doelstelling om de democratie om zeep te helpen was in BVD-ogen doorslaggevend.[123] Waar die intentie ontbrak, ging het om *mindless activism*, een term die de BVD had opgepikt uit een studie naar het studentenactivisme in de Angelsaksische literatuur: 'een houding die niet-ideologisch op louter rebellie gericht was'. Daar lag geen taak voor de BVD, vond Kuipers.[124]

In plaats van die *Gesinnungsethik* hanteerde het kabinet-De Jong Webers *Verantwortungsethik*. Anders gezegd: om te beoordelen of een handeling goed of slecht is – in dit geval: voor de democratische rechtsorde en staatsveiligheid gevaarlijk of ongevaarlijk –, moet niet gekeken worden naar de intentie die eraan ten grondslag ligt, maar naar de gevolgen van die handeling. Waar de veiligheidsdienst vooral naar de *intentie* keek op basis van het ideologische kader waarbinnen handelingen verricht werden om te bepalen of iets als een dreiging moest worden gezien, daar beoordeelde het kabinet dit op basis van de *gevolgen* van de handelingen. Studentenacties, of die nu voortsproten uit 'bonafide' of communistische clubs, hadden een gezagsondermijnend effect en vormden om die reden een dreiging waartegen ook de BVD in het geweer moest komen, redeneerde De Jong. Terwijl Beernink Kuipers schouderklopjes gaf over de studentenbulletins, beschouwde de dienst het werk in de studentenbeweging eigenlijk als moetje, als extra taak. Kuipers weigerde dan ook mensen en middelen weg te halen die tegen het communisme werkten. In februari 1970 vroeg hij Beernink daarom de BVD-begroting op te hogen, nu de dienst 'meer aandacht aan jeugdradicalisme moest schenken'.[125]

PERS EN PARLEMENT, 1970-1975

Terwijl de politieke spelers in de BVD-omgeving zich bemoeiden met de dreigingspercepties van de dienst, gingen de maatschappelijke discussies over de legitimiteit van de BVD ook door. De juridische basis van het binnenlandse vei-

ligheidswerk kwam na een Kamerdebat op 21 april 1970 ter discussie te staan. Op die datum bracht de Vaste Kamercommissie het tweede verslag over de eigen controlewerkzaamheden tussen 1967 en 1970 uit aan de Tweede Kamer[126] en in dat verslag kwamen onder meer de opheffing en heroprichting onder Defensie van de Buitenlandse Inlichtingendienst aan de orde.[127] Omdat het kabinet hiervoor het Koninklijk Besluit van 8 augustus 1949 moest openbreken, vroeg VVD-Kamerlid Hans Wiegel of 'de regering het nieuwe Koninklijk Besluit wèl openbaar zou maken'.[128]

Dit besluit was zoals in hoofdstuk 2 bleek, op aandringen van Drees' rechterhand Cees Fock in 1949 geheim gebleven, omdat hij het raar vond publiekelijk toe te geven dat de Nederlandse overheid in het buitenland spionage bedreef. Toen in 1952 de Vaste Kamercommissie werd opgericht, verdween die discussie in de koelkast. In de jaren zestig zwengelden verschillende Kamerleden haar echter weer aan. In 1963 vroeg Anne Vondeling, toen voorzitter van de Vaste Kamercommissie voor de BVD, om publicatie van het besluit. Hij werd evenwel gedwarsboomd door het toenmalige diensthoofd Sinninghe Damsté, die vreesde voor 'eindeloos geharrewar over het hoe en wat van staatsgevaarlijk' in pers en parlement. Pas in 1967 laaide de discussie weer op. De aanleiding was het eerste openbare verslag van de Vaste Kamercommissie aan de Kamer, waarin Den Uyl had geschreven dat 'nodeloze geheimzinnigheid' niet alleen het vertrouwen schaadde van de burgerij, maar ook van de veiligheidsdienst zelf.[129] D66-Kamerlid Anneke Goudsmit, die het verslag nauwkeurig had gelezen, leende Den Uyls woorden en noemde de vertrouwelijkheid van het Koninklijk Besluit op 27 maart 1968 een voorbeeld van 'nodeloze geheimzinnigheid'. Huub Franssen (PvdA) vond dat ook, net als VVD-Kamerlid Wiegel, die bij deze gelegenheid vroeg of Beernink niet alsnog wilde overwegen het Koninklijk Besluit te publiceren, ook al was geheimhouding staatsrechtelijk te billijken.[130]

Naar aanleiding van die vragen schreef Beernink aan premier De Jong op 16 april 1969 dat de tijd voor openbaarmaking van het Koninklijk Besluit (KB) was aangebroken. Behalve het feit dat het besluit zelf inmiddels 'in ruime kring' verspreid was, was de publieke kennis over 'taak en werkwijze' van de veiligheidsdienst mettertijd enorm gegroeid, doordat Beerninks ambtsvoorgangers het parlement, soms tamelijk ruimhartig, hierover hadden voorgelicht. Zeker nu ook nog de Vaste Kamercommissie in het openbaar rapporteerde, was het moeilijk vol te houden dat het KB nog geheimen bevatte, beweerde Beernink.[131] De Jong was daar niet op tegen, mogelijk ook omdat in diezelfde periode[132] het rapport van de in 1968 ingestelde onderzoekscommissie onder leiding van ARP-fractievoorzitter Barend Biesheuvel over de transparantie van het regeringsbeleid zou verschijnen.[133] Toen Wiegel zijn vraag op 21 april 1970 herhaalde, kon minister-president De Jong op dit punt aan die transparantiebehoefte tegemoetkomen. Het nieuwe Koninklijk Besluit werd openbaar.[134]

Die transparantie gold voor het eindproduct maar niet voor de totstandkoming van de nieuwe tekst van het Koninklijk Besluit. De coördinator voor de

inlichtingen- en veiligheidsdiensten, sinds 1965 (en tot 1973) viceadmiraal buiten dienst H. Bos, moest het herzieningsproces vlot trekken en dat was geen gemakkelijke taak, gezien de endemische conflicten in het Nederlandse inlichtingenbestel. Bos stelde in het najaar van 1970 een concept-Koninklijk Besluit op en vroeg ieder diensthoofd om de paragraaf over de eigen dienst te becommentariëren. Die concepttekst zou dan ter toetsing aan de Raad van State worden voorgelegd.[135] De leiding van de Binnenlandse Veiligheidsdienst wachtte af hoe het spel gespeeld zou worden.[136] De tekst in het Koninklijk Besluit hoefde van Kuipers en de betreffende afdelingshoofden niet te worden aangepast en kon 'zeer summier' blijven: meer dan de taken en bevoegdheden hoefden erin niet te worden opgesomd.[137] Wat Kuipers wel veranderd wilde zien, was het begrip 'extremistische stromingen'. Daarin lag wat hem betreft 'een waardeoordeel opgesloten'. Daar 'sprak je een soort vonnis mee uit', vond het diensthoofd.[138] Het ging om groepen die mogelijk een gevaar voor de democratische rechtsorde vormden. Zo kwam het ook in het besluit terecht.[139]

Op 16 oktober 1970 werd de dienst echter onaangenaam verrast. Coördinator Bos had Kuipers, voorafgaand aan een vergadering over het nieuwe Koninklijk Besluit, een seintje gegeven. De Jong zou namelijk 'een grotere greep op de inlichtingen- en veiligheidsdienst' ambiëren.[140] Dit wilde hij realiseren door een passage in het conceptbesluit op te nemen, die de minister-president een toezichthoudende rol gaf ten aanzien van 'het SBP-studiebureau',[141] oftewel de Stafafdeling Buitenlandse Politiek. Deze afdeling schreef, hoofdzakelijk op basis van open bronnen, studies die in binnen- en buitenland lof oogstten. Het feit dat de BVD sinds 1959 zo'n afdeling had, drukte uit hoezeer verstoord de relatie tussen de veiligheidsdienst en de inlichtingendiensten eigenlijk was. De Stafafdeling Buitenlandse Politiek keek immers naar het buitenland, een taak die eigenlijk toekwam aan de Buitenlandse Inlichtingendienst (BID), vanaf 1972 Inlichtingendienst Buitenland. Het bureau deed zijn werk 'op min of meer wetenschappelijke wijze' en stuurde zijn rapportages over het internationale communisme naar steeds meer afnemers die eigenlijk bediend werden door de BID. Dat zette kwaad bloed. Ook leidde het in de Vaste Kamercommissie wel tot vragen over de mate waarin de diensten van elkaars gegevens profiteerden.[142]

Hoe De Jong erbij kwam om specifiek die afdeling onder 'bijzonder toezicht' te plaatsen, is niet duidelijk. Misschien dat hij in de notulen van de Vaste Kamercommissiebijeenkomst van 30 oktober 1969 had gelezen dat Kuipers de fractievoorzitters over deze afdeling had ingelicht, waarbij pijnlijk duidelijk werd dat de BVD voor deze studies de inlichtingendiensten niet nodig had.[143] Op 26 oktober 1970 had Kuipers zijn 'ernstige bedenkingen' over De Jongs voornemen aan minister Beernink geuit. Ten eerste had de Kamer daar helemaal niet om gevraagd, zei het diensthoofd, en ten tweede waren de 'politieke consequenties' hiervan niet te overzien: een dergelijke directe politieke inmenging in het politieke inlichtingenwerk was altijd vermeden om te verhinderen dat de veiligheidsdienst een 'Gestapo-achtig apparaat' zou worden, een argument waar-

mee Einthoven ook altijd schermde. Volgens Beernink had De Jong slechts de rol van de coördinator willen versterken. Hoe dan ook, de bepaling kwam niet terecht in het KB.[144]

Kuipers was echter gewaarschuwd: misschien dat anderen ook hun greep op de BVD probeerden te versterken. Dat was zeker het geval in de Vaste Kamercommissie. Zoals in hoofdstuk 4 bleek, was de Vaste Kamercommissie onder invloed van Den Uyl en Van Mierlo in een veel actiever platform veranderd. Op 2 december 1970 zei Den Uyl dan ook tegen Kuipers dat hij het Koninklijk Besluit zou aangrijpen om een 'aantal principiële vraagstellingen' aan de orde te stellen, die ook in de rest van het parlement leefden.[145] Die betroffen verschillende inlichtingenonderwerpen. Eén ervan had te maken met de opheffing van de Buitenlandse Inlichtingendienst en de heroprichting ervan onder Defensie. De commissie was daarop tegen en zwengelde een debat aan over de vraag of inlichtingen nu eigenlijk de staat of de regering moesten dienen. Premier De Jong vond dat inlichtingen ten bate van de staat als geheel moesten komen en niet de regering van het moment, iets wat Kuipers met zijn Gestapo-argument roerend met hem eens was. Volgens De Jong had de premier geen rechtstreekse interesse in inlichtingenverwerking. Daarom wilde hij de inlichtingendienst verplaatsen van zijn departement naar Defensie. Algemene Zaken zou in zijn optiek slechts een coördinerende taak hebben, terwijl de inlichtingen- en veiligheidsdiensten versnipperd moesten blijven over de ministeries van Binnenlandse Zaken, Buitenlandse Zaken en Defensie. De Jong won het pleit: de Buitenlandse Inlichtingendienst werd op 1 januari 1971 aan het ministerie van Defensie overgedragen. Dat besluit werd echter op 1 september 1972 alweer teruggedraaid.[146]

Voor de Binnenlandse Veiligheidsdienst was een andere principiële discussie belangrijker. Op 16 december 1970 hielden Den Uyl en Van Mierlo een betoog voor het koppelen van het veiligheidswerk aan het Wetboek van Strafrecht. In de bestaande formulering van de taken en bevoegdheden van de Binnenlandse Veiligheidsdienst zagen de fractievoorzitters feitelijk geen rechtsgrond voor het optreden van de Binnenlandse Veiligheidsdienst, een argument dat Broekhoff in 1919 ook al had aangevoerd om zijn twijfel aan het bestaansrecht van de Centrale Inlichtingendienst kracht bij te zetten. Terwijl politie en justitie op basis van het Wetboek van Strafrecht pas in actie mochten komen als zij formuleerden van welk strafbaar feit zij iemand op redelijke gronden verdachten, kon de Binnenlandse Veiligheidsdienst zijn bevoegdheden tegen iedereen inzetten, redeneerden Den Uyl en Van Mierlo, dus ook tegen onschuldige burgers die nergens van verdacht werden.[147]

Deze fundamentele twijfel aan de rechtsgrond van het BVD-werk bracht Beernink en Kuipers in het nauw. Beernink beloofde de Kamercommissie dat hij zou onderzoeken of een koppeling aan het Wetboek van Strafrecht mogelijk was; tegelijkertijd probeerden minister en diensthoofd ook de gang van zaken in de Vaste Commissie te beïnvloeden. De bijeenkomsten met de fractievoorzitters draaiden namelijk steevast uit op een confrontatie tussen Den Uyl en

Van Mierlo aan de ene kant van de tafel en Beernink en Kuipers aan de andere kant. Dat was in Kuipers' ogen te wijten aan de regeringspartijen, die de indruk wekten 'zich niet altijd diepgaand te hebben beziggehouden' met de materie.[148] De BVD was geen politieke prioriteit en bovendien waren fractievoorzitters druk bezet.[149] Den Uyl zou zich daarover in augustus 1971 overigens ook bij Kuipers beklagen, toen hij stelde dat 'het lidmaatschap van de Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, gezien de zware taak die een fractievoorzitter heeft, beter door een ander Kamerlid zou kunnen worden vervuld'. Kuipers had daar uit geheimhoudingsoogpunt bezwaren tegen, dus Den Uyl bleef lid van de commissie.[150]

Om tijdens de herziening van het Koninklijk Besluit wat tegengas te kunnen geven aan Den Uyl en Van Mierlo, was het voor Beernink en Kuipers zaak om ook de fractievoorzitters Barend Biesheuvel (ARP), Jur Mellema (CHU), Norbert Schmelzer (KVP) en Molly Geertsema (VVD) geëngageerd te krijgen. Kuipers stelde daarom in februari 1971 een notitie op over het Koninklijk Besluit, waarover Beernink met iedere fractievoorzitter een voorbespreking zou houden.[151] Dat scheelde hun leestijd en zou hen hopelijk motiveren om Den Uyl en Van Mierlo weerwoord te leveren.

Intussen informeerde Beernink bij verschillende juristen of het veiligheidswerk aan het Wetboek van Strafrecht gerelateerd kon worden. Daaruit bleek dat het inlichtingenwerk fundamenteel verschilde van opsporing en vervolging. Geen van zijn gesprekspartners wist de werkzaamheden van de veiligheidsdienst 'zo te omschrijven en te normeren dat ze aan het strafrecht werden gebonden'. Er waren wel enkele losse titels en artikelen waar het veiligheidswerk mee te maken had, maar die waren 'te versnipperd en dekten niet de essentie', zei Beernink op 22 februari 1971 tegen Kuipers.[152] Een verwijzing naar het gehele wetboek vond de minister 'een lege huls'. Bovendien behoorden ook *mogelijk* strafbare en niet-strafbare handelingen 'tot de preoccupatie van de dienst', voor zover die de veiligheid of belangen van de Nederlandse staat en democratie in gevaar brachten.[153] 'Hoe men de zaak ook wendt of keert, de Regering heeft nu eenmaal een veiligheidsdienst nodig die tijdig inlichtingen verschaft omtrent de zaken die van belang zijn', vond Beernink.[154]

De parlementaire scherpslijpers Van Mierlo en Den Uyl dachten daar anders over.[155] Op 31 maart 1971 betoogden zij dat het in een rechtsstaat nu eenmaal zo geregeld was dat een overheid alleen naar strafbare en wettelijk verboden handelingen en gedragingen diende te kijken. Wat niet wettelijk verboden was, moest toelaatbaar worden geacht en daar 'had de overheid zich niet mee in te laten', aldus Van Mierlo en Den Uyl. Zij stelden daarom voor om de Binnenlandse Veiligheidsdienst bij de politie onder te brengen. Beernink piekerde daar niet over. Het recht kon nu eenmaal 'niet alles regelen'. Het binnenlandse inlichtingenwerk ging immers om handelingen die *nog niet* strafbaar waren en die konden toch onmogelijk in het wetboek worden bijgeschreven, vond de minister. Beernink herhaalde in de Vaste Commissie wat hij Kuipers ook had ge-

zegd: links- of rechtsom had de politiek behoefte aan 'een gespecialiseerd verkennend apparaat' dat 'zo vroegtijdelijk mogelijk' de uitvoerende macht over 'opdoemende gevaren' informeerde.[156]

Omdat minister van Justitie Polak zich bemoeide met de taakomschrijving van de militaire inlichtingendiensten, schoof de zaak door naar het volgende kabinet.[157] In het op 6 juli 1971 aangetreden eerste kabinet-Biesheuvel werd de VVD'er Molly Geertsema minister van Binnenlandse Zaken. Geertsema was Kuipers van begin af aan meestal ter wille, maar stelde ook duidelijke grenzen aan de speelruimte van het diensthoofd.[158] Tien jaar na zijn ministerschap zou hij in *NRC Handelsblad* verklaren dat hij, 'volstrekt uniek in de annalen van de BVD', ooit 'persoonlijk' was 'gaan snuffelen' in de archieven van de dienst.[159] Geertsema besloot tot die persoonlijke, onaangekondigde controle nadat hij Kuipers gegevens had gevraagd over 'bepaalde mensen', waarvan Kuipers zei dat de dienst die niet had.[160] De minister nam de proef op de som en toog met de secretaris-generaal naar de Kennedylaan. Kuipers was 'niet oprecht verheugd', maar verleende volgens Geertsema wel alle medewerking. Om te voorkomen dat Kuipers 'contra-orders' zou geven, hield de secretaris-generaal Kuipers gezelschap en daalde Geertsema af naar het archief om daar hoogstpersoonlijk vast te stellen dat de gevraagde gegevens er inderdaad niet waren.[161] Of Geertsema werkelijk veel oog had voor de dienst, valt te betwijfelen. Oud-BVD'er Hoekstra meende dat Geertsema's bemoeienis zich beperkte tot de opdracht aan Kuipers om 'politiek gedonder' te voorkomen. In dat licht vond hij het kennelijk nodig zich te profileren als een coöperatieve maar assertieve minister.[162]

Die assertiviteit gold niet ten aanzien van het Koninklijk Besluit. Toen het Koninklijk Besluit na ellenlange vertraging[163] ter instemming voorlag, had Geertsema zijn voormalige commissiegenoten Den Uyl en Van Mierlo niet veel te bieden, ondanks hun herhaalde verzoeken om het binnenlandse veiligheidswerk aan het strafrecht te koppelen.[164] Het besluit bepaalde nogal algemeen en vrijblijvend dat 'de inlichtingen- en veiligheidsdiensten de hun toegewezen taken verrichtten in gebondenheid aan de wettelijke bepalingen en in ondergeschiktheid aan de betrokken minister'. Den Uyl en Van Mierlo sputterden nog wat tegen, maar de Kamer ondertekende uiteindelijk het Koninklijk Besluit. Het werd op 5 augustus 1972 gepubliceerd in het *Staatsblad*.[165]

Een nieuwe voorzitter van de Kamercommissie, 1973

Met de openbaarmaking van het Koninklijk Besluit had de democratische rechtsstaat iets van terrein teruggewonnen op de Binnenlandse Veiligheidsdienst. Al bleef deze zonder een wettelijke basis wroeten in de levens van 'onschuldige burgers', diezelfde burgers konden nu wel de *Staatscourant* erop naslaan om zich ervan te vergewissen wat de veiligheidsdienst mocht en moest doen. In wezen kwam de overheid daarmee meer dan voorheen tegemoet aan het juridische principe van legaliteit.[166] De burger, die moet kunnen overzien

onder welke omstandigheden de overheid zich met hem of haar mag bemoeien, wist nu dat er een veiligheidsdienst was die tot taak had 'gegevens in te winnen omtrent organisaties, groeperingen en personen' die 'een gevaar vormden voor het voortbestaan van de democratische rechtsorde' of 'de veiligheid of andere gewichtige belangen van de staat'.[167]

Een ander gevolg van de publicatie van het Koninklijk Besluit was de onderstreping van bestaansnoodzakelijkheid van de veiligheidsdienst. De staat had, in Beerninks woorden, 'nu eenmaal een veiligheidsdienst nodig'. In zekere zin was dit het politieke antwoord op een decennium van maatschappelijk protest tegen het bestaan van de veiligheidsdienst. In de jaren zeventig verdween de BVD-kritiek weer van de straat en namen pers en parlement wederom het voortouw op het vlak van kritiek op de veiligheidsdienst. Journalisten en Kamerleden waren niet minder fel, maar het gevolg was wel dat maatschappij en politiek niet langer met hagel schoten. In plaats daarvan namen zij de veiligheidsdienst in toenemende mate gericht onder vuur door specifieke aspecten van de vorm en inhoud van de veiligheidsdienst te agenderen.

Dit voltrok zich tegen de achtergrond van een veranderend politiek landschap. De maatschappelijke vernieuwingsbeweging die in de jaren zestig nog op straat protesteerde, was met het aantreden van het kabinet-Den Uyl op 11 mei 1973 zelf aan de macht gekomen.[168] Dat beloofde voor de veiligheidsdienst, van oudsher weinig populair in sociaaldemocratische kringen, meer politieke aandacht, temeer omdat Den Uyls sociaaldemocratische geestverwanten in Europa, de West-Duitse bondskanselier Willy Brandt (1969-1974) en de Britse premier Harold Wilson (1964-1970 en 1974-1976), hem bij zijn aantreden gewaarschuwd hadden: geheime diensten hadden het niet zo op sociaaldemocraten, was hun ervaring.[169]

Misschien bofte Kuipers dan ook toen bleek dat zijn nieuwe minister geen sceptische sociaaldemocraat was, maar de antirevolutionair Wilhelm Friedrich de Gaaij Fortman. Hij was Kuipers in hun eerste ontmoetingen gunstig gezind. Toen het diensthoofd bijvoorbeeld toestemming vroeg om bij tijd en wijle zonder tussenkomst van zijn eigen minister met andere bewindslieden en politieke partijen contacten te leggen, iets waar het Koninklijk Besluit eigenlijk geen ruimte voor bood, stemde de minister daarmee in. Wel wilde De Gaaij Fortman, die een maand later zijn eerste werkbezoek aan de dienst zou afleggen,[170] dat Kuipers hem daarvan op de hoogte zou stellen, vooral als Kuipers met Kamerleden sprak; dan werd het politiek gevoelig.[171] Ook zette De Gaaij Fortman zonder problemen zijn handtekening onder de 'bijzondere lasten', oftewel de lijst van te tappen telefoonnummers die de dienst nu iedere drie maanden aan vier ministers moest voorleggen.[172]

In het parlement kreeg de BVD wel meer tegengas. Met name Den Uyls opvolger als voorzitter van de Vaste Kamercommissie Ed van Thijn zou zijn controletaak consciëntieus aanpakken. Zijn grootste kritiek op de veiligheidsdienst betrof de dreigingspercepties: de focus op het communisme vond hij

achterhaald. Van Thijn had politicologie gestudeerd en was tussen 1962 en 1971 PvdA-gemeenteraadslid in Amsterdam. Vanaf 1967 was hij bovendien Tweede Kamerlid voor de PvdA. Hij stond als partijpoliticus op goede voet met Den Uyl en was de premier als fractievoorzitter opgevolgd.[173] Zijn opvattingen over de veiligheidsdienst werden mede bepaald door de omstandigheid dat door een groot deel van de PvdA-leden nog altijd 'besmuikt' tegen de BVD werd aangekeken. 'Als kinderen van de jaren zestig' hielden zij er een 'gematigd negatieve' grondhouding ten aanzien van de dienst op na, die steevast gepaard ging met een zekere 'lacherigheid'.[174]

Op individueel niveau zorgden daarnaast twee persoonlijke ervaringen ervoor dat Van Thijn meer dan gemiddeld belangstellend stond tegenover de BVD. Van Thijn had als student politicologie een afstudeerscriptie geschreven over de houding van Franse communisten ten aanzien van de Franse natiestaat, waarin hij onderzocht of hun loyaliteit bij Moskou of Parijs lag. Mede op basis van interviews concludeerde Van Thijn dat de Franse communisten 'Roomser dan de paus waren'.[175] De Franse natiestaat stond voor hen voorop en niet de Sovjet-Unie. Met die conclusie in het achterhoofd probeerde Van Thijn als gemeenteraadslid, in tegenstelling tot Den Uyl, die de deur naar de CPN nog hard had dichtgesmeten, een opener houding aan te nemen jegens de Amsterdamse CPN-leiding. Het partijkader van de CPN-Amsterdam was verjongd en bestond nu uit jongeren, feministen en studenten die volgens Van Thijn 'echt geen agenten van Moskou waren'. Was het ijs eenmaal gebroken, dan viel met hen best te praten, merkte Van Thijn.[176]

Daarom begreep Van Thijn niet goed dat Kuipers het communisme nog steeds als belangrijkste bedreiging van de democratie beschouwde. Van Thijn meende dat de BVD die verjonging in de CPN over het hoofd had gezien en het gevaar van die partij daarom verkeerd inschatte. In hun kennismakingsgesprek op 26 juli 1973 zei Van Thijn daarom onder andere dat hij van Kuipers wilde horen welke bemoeienis de BVD met de CPN had.[177] Daarnaast stelde Van Thijn voor – de ernst van zijn taakopvatting onderstrepend – om in plaats van altijd maar bijeen te komen in de Regentenkamer in het Kamergebouw nu en dan zelf bij de BVD aan de Kennedylaan langs te gaan.[178] Dan kon de commissie, zoals dertien jaar eerder KVP-fractievoorzitter Romme ook voorstelde (zie hoofdstuk 5), ter plaatse haar controlewerkzaamheden uitoefenen.

De bijeenkomsten van 11 september[179] en 18 oktober 1973,[180] waarbij enkele klachten op de agenda stonden, vonden nog in het Tweede Kamergebouw plaats, maar op 7 november kwamen de fractievoorzitters op uitnodiging van De Gaaij Fortman in het BVD-gebouw bijeen.[181] Kuipers gaf de fractievoorzitters een rondleiding door het gebouw[182] en minister De Gaaij Fortman, van tevoren vermoedelijk bijgepraat door Kuipers, gaf de fractievoorzitters een uiteenzetting over de taken en bevoegdheden van de dienst.[183] De Gaaij Fortman sprak over spionagebestrijding, het werk tegen extremistische stromingen en de beveiliging van gerubriceerde gegevens. Kuipers gaf daarbij voorbeelden en

schetste hoe de communistische inlichtingendiensten zich organiseerden. Ook de *intelligence liaison* kwam aan de orde. Zo wilden de fractievoorzitters weten of de BVD banden onderhield met de inlichtingendiensten van de dictatoriale regimes in Griekenland, Portugal of Spanje. Kuipers gaf aan dat inlichtingendiensten zich bij bevriende landen in de regel bij elkaar 'declareerden', oftewel: een vertegenwoordiger van de betreffende dienst kwam op bezoek om afspraken te maken. Portugal had dat bijvoorbeeld niet gedaan en was 'dus vijandig'. De Amerikanen waren wel een bevriend land, maar daarbij liet Kuipers zich wel ontvallen dat de CIA 'ook wel eens buiten ons om werkte'.[184]

De fractievoorzitters werden eveneens voorgelicht over de vijandbeelden van de BVD. De CPN was volgens Kuipers weliswaar 'geïsoleerd, maar niet verloren voor het internationale communisme'. De Communistische Partij van de Sovjet-Unie (CPSU) was er nog altijd van overtuigd dat de CPN teruggevoerd kon worden in de eigen gelederen, zodra Paul de Groot van het toneel zou zijn verdwenen. Ondertussen gingen de KGB en CPN door met 'het infiltreren in andere partijen'. Reden genoeg dus om hierover inlichtingen te blijven inwinnen. Een nieuwe groep belagers van de rechtsorde was de Rode Jeugd. Ook daar bemoeide de dienst zich mee, liet Kuipers Van Thijns commissie weten.[185]

Het contact tussen Van Thijn en Kuipers was goed. Het diensthoofd was in Van Thijns ogen 'een echte mannenbroeder die koningshuis en vaderland hoog in het vaandel hield', maar die tegelijkertijd een 'professionele en openhartige indruk' maakte.[186] Het bezoek aan het BVD-kantoor bracht daarnaast 'geen zorgwekkende praktijken' aan het licht. Er waren in Van Thijns herinnering geen 'spannende spionnendingen' te zien: het was 'bureaucracy as usual'. Van Thijn had dan ook geen algeheel wantrouwen jegens de veiligheidsdienst – zo ernstig nam hij de zaak niet op –, maar hij vond wel dat Kuipers te zwaar tilde aan het communisme in Nederland. Van Thijn kon zich niet aan de indruk onttrekken dat de fractievoorzitters toch 'vooral uitgebreid geïnformeerd werden over wat er in *De Waarheid* stond'. Daar maakte hij wel een punt van.[187]

De BVD als journalistenjager en de politie als verlengstuk, 1974-1975

Het was echter niet zo dat iedere ontmoeting in het teken stond van de aandacht van de BVD voor het communisme. De commissie vervulde nog steeds een belangrijke rol in de klachtenbehandeling van burgers en er werd nog steeds veel vergadertijd gespendeerd aan individuele gevallen. Maar er was nog iets anders aan de hand. De Kamercommissie liet zich, voor de onderwerpen die zij met De Gaaij Fortman en Kuipers wilde bespreken, in toenemende mate leiden door wat zich in de pers aandiende. De BVD was in Van Thijns ogen 'heel incidentgevoelig' en de gesprekken waren volgens hem doorgaans 'incident-georienteerd'.[188]

Met die denkwijze kende Van Thijn de pers impliciet een belangrijke rol toe in de keuze van de onderwerpen die de Kamer met betrekking tot de BVD wilde

bespreken. In 1974 en 1975 deden zich twee incidenten voor waaruit inderdaad bleek dat journalistieke en parlementaire aandacht voor de BVD elkaar versterkten. Beide richtten zich op de legitimiteit van de veiligheidsdienst. Het eerste incident werd veroorzaakt door een artikel van de journalist Rudie van Meurs in *Vrij Nederland* van 19 oktober 1974, waarin hij de BVD ervan beschuldigde kritische journalisten te bespioneren.[189] Van Meurs was een van weinige journalisten die vanaf de vroege jaren zeventig structureel en uitgesproken kritisch over de veiligheidsdienst zou schrijven. Hij plaatste zichzelf als onderzoeksjournalist in de traditie van de *Muckrakers*,[190] een groep Amerikaanse liberale en radicale journalisten met een morele inslag, die in het begin van de twintigste eeuw tot in het meest ontnuchterende detail misstanden in de politiek, bij de politie, aan Wall Street en in de kerk blootlegden.[191] Ook in de Nederlandse journalistiek ontstond, naast de gezagsgetrouwe, verzuilde pers van de jaren vijftig, een groeiende groep kritische journalisten.[192] Daar zaten, zoals de hoofdredacteur van het *Handelsblad* Henk Hofland in 1968 zei, enkele journalisten tussen die 'het partizanenschap' van de oorlog hadden voortgezet en schreven 'met ideologisch vuur' en vanuit 'wereldverbeterarij'.[193]

Uit deze kritische stroming waren twee journalisten voortgekomen die bevlogen en regelmatig over de Binnenlandse Veiligheidsdienst schreven: Igor Cornelissen en Rudie van Meurs. Cornelissen begon daar in de jaren zestig al mee, nadat hij als trotskist de BVD als vijand was gaan beschouwen vanwege de rol die de dienst had gespeeld in de arrestatie van de trotskisten Sal Santen en Michel Raptis in 1960 (zie hoofdstuk 4).[194] Daarnaast werd hij geïnspireerd door de journalist Han Lammers, afkomstig uit een 'keurig antirevolutionair' milieu,[195] die eind jaren vijftig in *Algemeen Dagblad* over de Binnenlandse Veiligheidsdienst had geschreven. Lammers was nogal verbolgen[196] over het feit dat een operateur van de Binnenlandse Veiligheidsdienst hem tijdens de Algerijnse crisis had gevraagd om inlichtingen over de Amsterdamse studentenvereniging Politeia te verstrekken.[197] Sinds zijn in 1962 gepubliceerde artikel 'De BVD is geen neutrale organisatie', waarin Cornelissen verslag deed van een voordracht door een van de afdelingshoofden, jonkheer M. de Savornin Lohman, voor een studentenvereniging, waarin het heroplevend rechts-extremisme als ongevaarlijk werd afgedaan, schreef Cornelissen met enige regelmaat kritische en opheffmakende stukken over de veiligheidsdienst.[198]

Van Meurs, ook journalist bij *Vrij Nederland*, begon begin jaren zeventig kritisch over de BVD te schrijven. Hij werd hierin niet alleen geïnspireerd door de *Muckrakers*, maar ook door zijn gereformeerde achtergrond. Van Meurs wist dat er bij de dienst veel geloofsgenoten (met een verzetsachtergrond) werkten en vond 'dat zij beter hadden moeten weten': 'Ik wilde ze terechtwijzen', blikte Van Meurs later terug.[199]

Daartoe schreef hij verschillende uitgebreide artikelen in *Vrij Nederland* en – in 1978 – zijn ongekend kritische boek *De BVD: samenzweren tegen ambtenaren, studenten, journalisten, dominees en andere democraten*.[200] Daarin fileerde hij

de BVD tot op het bot, daartoe uitgenodigd door uitgever Van Gennep, die verwachtte dat er wel een markt voor dit onderwerp was.[201] Het boek werd overigens niet geweldig ontvangen: 'veel geschreeuw en weinig wol',[202] een 'flodderig werkje' dat bestond uit een aaneenrijging van 'immense beschuldiging zonder een begin van redelijke bewijsvoering', vond *De Volkskrant*, die Van Meurs ervan betichtte 'de Philip Agee van Nederland' te willen zijn.[203] Den Uyl was van het boekje, dat in zijn ogen 'op louter *gossip*' berustte, 'niet veel wijzer geworden'.[204] Desondanks zat er voor de BVD wel een staartje aan. *Vrij Nederland* drukte namelijk hoofdstuk 7 van het boek, 'Gewogen en te gevaarlijk bevonden', bij wijze van voorpublicatie integraal af in het nummer van 11 november 1978.[205] In dat hoofdstuk werd gesuggereerd dat de BVD Kamerleden bespioneerde, dat wilde zeggen: dat de veiligheidsdienst in het kader van veiligheidsonderzoeken óók in het parlement actief was.[206] Gevolg: voor de zoveelste keer werden de antecedentenonderzoeken tot politiek probleem gemaakt, om welke reden wederom een commissie in het leven werd geroepen, die opnieuw strakkere bepalingen moest opstellen.[207]

Drie ontwikkelingen in de eerste helft van de jaren zeventig brachten Van Meurs tot zijn kruistocht tegen de Binnenlandse Veiligheidsdienst. De eerste daarvan was het proces tegen Luciën van Hoesel in 1973, het Rode Jeugd-lid dat terechtstond voor verboden wapenbezit, te weten de explosieven die bij hem waren aangetroffen. Omdat de verdediging, net zoals de Rode Jeugd zelf, vermoedde dat een BVD-ambtenaar bij zijn arrestatie betrokken was, namelijk de runner van een agent in de Rode Jeugd die 'J. de Roo' zou heten, werd Andries Kuipers tijdens het hoger beroep op 26 oktober 1973 naar de rechtbank in Den Bosch geroepen om te getuigen. Kuipers beriep zich echter op zijn verschoningsrecht.[208] Als het diensthoofd zich zelfs tegenover de rechter niet hoefde te verantwoorden, werd in de pers gesuggereerd, hoe kon de burger dan zeker weten dat de minister de BVD wel kon controleren?[209] Ook voor Van Meurs gold Kuipers' optreden als een bewijs dat de BVD dus eigenlijk ongrijpbaar was.[210]

Een tweede *trigger event* was het aftreden van de Amerikaanse president Richard Nixon op 8 augustus 1974. Hij kwam ten val nadat bekend werd dat de Nixon-regering politieke oppositie en activisten intimideerde en afluisterde. Daarbij waren ook de FBI en de CIA betrokken.[211] In het vorige hoofdstuk bleek al dat er door de verschillende onthullingen over de Amerikaanse inlichtingen- en veiligheidsdiensten in de eerste helft van de jaren zeventig een publieke discussie over de legitimiteit van die diensten woedde. In het Amerikaanse 'inlichtingenjaar' 1975 resulteerde dit in de instelling van verschillende onderzoekscommissies, die verschillende voorstellen deden tot het beperken van de bevoegdheden van de diensten. Die Amerikaanse publieke ongerustheid sloeg over naar Nederland, niet in de laatste plaats omdat Philip Agee, de voormalige CIA-medewerker die als 'klokkenluider' een boek over zijn voormalige werkgever had geschreven, beweerde dat 'Nederland als een hondje achter de CIA aanliep'.[212] Van Meurs, die de op de vlucht geslagen Philip Agee nog een Ne-

derlandse verblijfsvergunning wilde bezorgen, trok uit de Amerikaanse onthullingen de conclusie dat geheime diensten wezenlijk oncontroleerbaar waren.[213]

Bij een derde katalyserende gebeurtenis was Van Meurs zelf betrokken. Hij had op basis van een goed ingevoerde bron een diepgravend artikel gepubliceerd over een bezetting van de kort tevoren van Eindhoven naar Helmond verhuisde Ultrasoonfabriek (USFA) van Philips, die onder andere apparatuur voor cryptografie vervaardigde.[214] Kort daarop kreeg hij een telefoontje van de burgemeester van Herwijnen, zijn woonplaats. Die vertelde dat 'ze wilden weten waar ik woonde, met wie ik omging, enzovoort', reconstrueerde Van Meurs.[215] De BVD had via 'coverformulieren' navraag gedaan naar de personalia van Van Meurs, zoals de dienst dat aan de lopende band deed.[216] Maar burgemeester Jan de Vries had hier lucht van gekregen. Van Meurs zocht contact met de dienst en kreeg in een gesprek met BVD'er Piet van Doeveren, hoofd Kabinet, te horen dat de BVD echt niet 'achter journalisten aanzat'. Van Doeveren deed daarna de bevreemdende suggestie dat burgemeester De Vries het verzoek verkeerd had begrepen: de BVD zou namelijk in een andere Van Meurs geïnteresseerd geweest zijn.[217] De hele gang van zaken, inclusief die wonderlijke suggestie, schreef Van Meurs neer in een sappig artikel dat op 19 oktober werd afgedrukt. Daarin concludeerde Van Meurs dat de BVD met zijn 'jacht op privégegevens van een journalist en zijn persoonlijke relaties', niet de hoeder van de democratie was, maar juist de grootste bedreiging daarvan.[218]

Die typering, van een op kritische journalisten jagende BVD, trok de aandacht van de Tweede Kamer.[219] Op 21 oktober 1974 trok bovendien de Nederlandse Vereniging van Journalisten aan de bel bij minister De Gaaij Fortman. In een brief plaatste deze vraagtekens bij de verklaring dat het om een andere Van Meurs zou gaan.[220] De Gaaij Fortman behandelde de brief als klacht, die hij doorspeelde aan de voorzitter van de Vaste Commissie, Ed van Thijn, die minister de Gaaij Fortman op 3 december 1974 hierover ondervroeg. De Gaaij Fortman zei tijdens die vergadering dat Van Meurs' 'actieve relaties met de Rode Jeugd' verklaarden waarom de BVD navraag had gedaan. Het stuk over de staking bij de Philipsfabriek had daar niets mee te maken.[221]

Mogelijk doelde de minister op een kwestie die in september in het nieuws was gekomen, waarbij een lid van de Rode Jeugd zijn verhaal had gedaan aan de krant. Dit lid 'was opgebeld door iemand die zich uitgaf voor Rudie van Meurs' om meer over één der Rode Jeugdleden te weten te komen. Navraag leerde echter dat Van Meurs in die periode op vakantie was. De conclusie van het Rode Jeugdlid en de krant was dat dit dus de BVD moest zijn geweest.[222] Hoewel De Gaaij Fortman hier niet verder op inging, wekte hij de suggestie dat de BVD geen navraag had gedaan naar Rudie van Meurs, om daaraan toe te voegen dat – als dat wel zo was geweest – de dienst daar in het kader van de bescherming van de democratische rechtsstaat en de staatsveiligheid gerechtigd toe was. Ook al zou de BVD wél navraag hebben gedaan, dan ging het om extremisme of spionage en niet om zijn journalistieke werk. Als voetnoot bij zijn betoog vermeld-

de De Gaaij Fortman nog dat in theorie zelfs Van Meurs' journalistieke werk de aanleiding mocht zijn voor een BVD-navraag. In artikel 10 van het Verdrag van Rome, met daarin de universele rechten van de mens, stond namelijk expliciet de veiligheid van de staat vermeld als een beperking van de persvrijheid.[223]

Met die voetnoot joeg De Gaaij Fortman de Nederlandse Vereniging van Journalisten (NVJ) op stang, die nu om een gesprek vroeg over de precieze bevoegdheden van de BVD ten aanzien van journalisten. Dit vond plaats op 6 maart 1975; ook Kuipers was daarbij aanwezig. Hij vond het spijtig dat het erop leek 'dat het om de journalistieke activiteit' ging, om in een terzijde zijn straatje schoon te vegen: de navraag naar Van Meurs 'was niet op verzoek van de BVD' gedaan, maar volgens Kuipers een 'plaatselijke aangelegenheid'.[224] De Gaaij Fortman herhaalde daarna wat hij ook Van Thijn op het hart had gedrukt, namelijk dat de dienst 'geen informaties inwon over journalisten die zich in hun artikelen kritisch (…) ten aanzien van de overheid opstelden'. Los van 'hun publicistische arbeid' konden zij niettemin, zoals iedere burger, uit het oogpunt van de democratische rechtsorde of staatsveiligheid object van BVD-aandacht zijn. Het enige verschil tussen journalisten en gewone burgers was dat journalisten werkten aan publicaties waarin staatsgeheimen in het geding konden zijn, maar dan nog was de BVD-aandacht gericht op 'de bron of bronnen' van de journalist en niet op de journalist zelf. Die uitleg accepteerde de journalistieke beroepsvereniging wel, al wees zij erop dat journalisten, om hun werk goed te kunnen doen, net als BVD'ers afhankelijk waren van bronbescherming.[225]

Om zich ook in het openbaar te ontdoen van het stigma 'journalistenjager', stuurde de Afdeling Voorlichting van Binnenlandse Zaken[226] met toestemming van de NVJ[227] via de Rijksvoorlichtingsdienst op 19 maart 1975 een persbericht uit met een korte samenvatting van het gesprek. Het communiqué sloot af met de mededeling dat de veiligheidsdienst zijn werk deed 'met terughoudendheid en eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer waar dit mogelijk was'.[228] Tevreden constateerde de BVD-leiding dat de suggestie dat de BVD 'onderzoeken instelde ten aanzien van journalisten die wel eens kritische artikelen publiceerden' naar het rijk der fabelen was verwezen.[229]

De handen waren nog niet gewassen in onschuld of een volgend incident diende zich al aan. In februari 1975 verklaarde een welzijnswerker van de stichting Amicales, een Marokkaanse migrantenorganisatie, dat hij een agent van de Utrechtse Politie Inlichtingendienst de deur had gewezen, omdat die had gezegd 'voor de BVD te werken'.[230] De kwestie kreeg uitvoerige aandacht in de pers. *Hervormd Nederland* schreef op 8 februari 1975 dat de BVD 'weer enigszins in opspraak raakte', maar dit aan zichzelf te wijten had door deze 'amateuristische manier van werken'.[231] *NRC Handelsblad* vroeg op 13 februari 1975 of het gebruikelijk was dat de Gemeente- en Rijkspolitie zelf politieke inlichtingen inwonnen. De Utrechtse Gemeentepolitie bleek dit wel normaal te vinden, maar zeven andere korpsen verklaarden geen belangstelling te hebben voor het politieke gedrag van de burgers in hun stad, tenzij het om terrorisme ging.[232] Geert

Mak, die het 'altijd goed nieuws' vond 'als zo'n geheimzinnige club als de BVD in het nieuws was', schreef op 19 februari 1975 in *De Groene Amsterdammer* dat het probleem niet lag bij de BVD maar bij de politie, die haar taak 'te consciëntieus opvatte'. Het was immers 'gebruikelijk dat wanneer plakkers of kalkers van een of andere politieke groepering gepakt waren, er altijd een kopie van het rapportje van de wachtkommandant naar de BVD ging'.[233] Het hoofd van Afdeling B, op dat moment Ad de Jonge, kwalificeerde in het ochtendoverleg van 21 februari 1975 Maks artikel, 'afgezien van enige kwaadsappige opmerkingen', als 'eigenlijk het eerste verhaal dat op een redelijke basis was gestoeld'.[234] Mak mocht de BVD daarmee een handje geholpen hebben, de meeste journalisten vonden de praktijk waarin de politie naar de BVD kon wijzen en vice versa, niettemin schemerig aandoen.[235]

Dat vonden veel politici ook. De kwestie kwam eerst ter sprake in de Utrechtse gemeenteraad, toen de Politieke Partij Radikalen (PPR) op 21 februari 1975 een motie indiende met de strekking dat het alle Utrechtse gemeenteambtenaren verboden moest worden medewerking te verlenen aan de BVD.[236] Burgemeester Henk Vonhoff, die nog niet lang in functie was, veegde zijn straatje schoon en zei dat de kwestie zich volstrekt buiten hem om had afgespeeld. Hij beweerde – ten onrechte – dat hij geen enkele invloed had op het inlichtingenwerk. De inlichtingentaken die de politie ten bate van de openbare orde verrichtten, vielen wel degelijk onder zijn verantwoordelijkheid, wees De Gaaij Fortman hem terecht.[237]

De PSP'er Bram van der Lek tilde de kwestie op 28 februari 1975 naar het nationale politieke plan, toen hij De Gaaij Fortman hierover enkele Kamervragen stelde.[238] De sociaaldemocraten Hein Roethof en Huub Franssen volgden zijn voorbeeld op 3 maart 1975. Zij wilden vooral weten of de welzijnswerker, als ambtenaar, verplicht was om mee te werken.[239] Van Thijn kaartte de kwestie ook aan, maar schreef in het verslag van de Vaste Kamercommissie, over de periode 1 juli 1973-14 mei 1975, dat het 'niets nieuws was dat daartoe aangewezen ambtenaren van Rijks- en Gemeentepolitie naast hun lokale inlichtingentaak werkzaamheden voor de BVD verrichtten'. Het Koninklijk Besluit van 1972 vermeldde die taak expliciet. Van Thijn vermeldde nog dat het hierbij alleen om de aangewezen politieagenten ging. Wie daar niet toe behoorde, was op geen enkele manier verplicht om met de Binnenlandse Veiligheidsdienst mee te werken.[240]

Die woorden brachten de linkerflank van de Kamer echter geen gemoedsrust. Waar hield het BVD-werk van de Politie Inlichtingendiensten op en begon het verzamelwerk ten bate van de openbare orde? Dat de politieagenten niemand mochten aanhouden en voorgeleiden, en geen huiszoeking mochten doen of zaken in beslag nemen zolang zij hun BVD-pet op hadden,[241] noemde Van der Lek een 'volstrekt theoretisch' onderscheid. Hij vroeg de minister 'wie die twee uit elkaar haalde'. De minister moest toch toegeven dat het voor de politieman zelf 'natuurlijk bijzonder nuttig en handig was' om over zijn opsporingsbevoegdheden te beschikken als hij voor de BVD bezig was. De Gaaij Fort-

man gooide die discussie op slot. Hij zei er een rooskleuriger mensbeeld op na te houden dan de PSP'er en geloofde niet dat misbruik de regel was. Een 'bekwame politieman' kon die twee wel uit elkaar houden.[242]

Het tweede zorgpunt legde De Gaaij Fortman de Kamer zelf in de mond. Om te insinueren dat de Kamer te zwaar aan de zaak tilde, zei hij namelijk dat slechts een 'zeer gering' aantal politieagenten inlichtingenwerk verrichtte. Natuurlijk wilde de Kamer daarna weten hoeveel agenten precies. Hier werd een schrikbeeld opgeroepen van een veiligheidsapparaat dat, met de politieagenten die op instructie van de BVD werkten daarbij opgeteld, veel groter was dan de veiligheidsdienst alleen. De Gaaij Fortman wilde echter geen cijfers noemen, omdat hij anders 'de niet-democratische belagers van de democratische staat' een handje zou helpen. Daarop vroeg Van der Lek pesterig of die belagers 'gevaarlijker werden als bleek dat het er maar weinig waren' of 'dat zij meer samenzweringen op touw zouden zetten als bleek dat het er erg veel waren'.

Dat schoot De Gaaij Fortman in het verkeerde keelgat. Hij vond dat Van der Lek inzake de BVD bezig was 'het belang van de zaak voortdurend te minimaliseren', terwijl de minister 'al het mogelijke deed om te zorgen dat wij hier kunnen blijven vergaderen als wij op dit ogenblik vergaderen'. Van der Lek bracht daar tegenin dat hij de vrijheid van onze parlementaire democratie net zo hoog in het vaandel had, al vond hij dat 'de dreiging die uitging van geheimhouding veel groter was dan eventuele risico's van een openbare behandeling'.[243] Het kabinet bleef erbij dat de samenwerking in het Koninklijk Besluit goed geregeld was. Het parlement stelde een concreet aspect van de organisatiewijze van het binnenlandse veiligheidswerk ter discussie, dat in de ogen van de Kamer samenhing met de legitimiteit van de veiligheidsdienst. Het kabinet wilde uitleggen hoe de samenwerking in elkaar stak, maar weigerde mee te gaan in de *framing* hiervan als een legitimiteitsvraagstuk. Het ging om de details van een voor de BVD en de politie duidelijke regeling. De buitenwereld moest dat maar van hem aannemen, vond De Gaaij Fortman.[244]

Wij mogen kiezen tussen dom en slecht: de BVD en de buitenwereld in 1975

De ophef over Van Meurs en over de relatie met de politie toonde aan dat relatie tussen de veiligheidsdienst en de omgeving was veranderd. In de eerste plaats ontdekte Kuipers gaandeweg deze twee incidenten dat zijn invloed op de publieke opvattingen over de veiligheidsdienst beperkt was. Hij had de transparante koers van de jaren zestig in de jaren zeventig voortgezet – in de Panoramaverslagen bracht de BVD onder het kopje *Public relations* steeds verslag uit over de activiteiten aan dit front[245] –, maar was ook terughoudender geworden. Het steeds communiceren van de eigen dreigingspercepties kon ertoe leiden dat de buitenwereld BVD'ers als 'communistenjagers' ging beschouwen, meende hij.[246]

Bovendien ging het nu niet langer om een beeld dat de bevolking in het algemeen van de BVD had, maar om specifieke en soms ingewikkelde incidenten

en onderwerpen. De journalistieke en parlementaire buitenwereld neigde die complexiteit te reduceren door de BVD bijvoorbeeld neer te zetten als een dictatoriaal instrument om kritische journalisten de mond te snoeren. Kuipers was uit op nuancering van de tendentieuze berichtgeving en wenste 'rechtzetting', bijvoorbeeld via de voorlichtingsdienst van het ministerie.[247] In februari 1975 had Kuipers bovendien zelfs het woord rechtstreeks tot de samenleving willen richten, iets wat hij tijdens de Leidse Universiteit-affaire in 1967 met een persbericht ook had gedaan. Maar De Gaaij Fortman stak daar een stokje voor. Als een journalist hem wilde interviewen, dan wilde de minister dat wel toestaan, maar hij vond het niet gewenst dat Kuipers hierover zelf de publiciteit zocht.[248]

Daarom deed Kuipers zijn zegje in een op 12 april 1975 afgedrukt interview met *Het Vrije Volk*. Die krant schreef naar aanleiding van de incidenten een drieluik over de BVD. In de eerste twee delen, die op 5 en 9 april verschenen, somde de krant onder de titel 'BVD: gigant in het geniep' en 'Ik lees *De Waarheid*, kan dat kwaad?' nog eens alle affaires en incidenten op waarbij de BVD in de jaren zestig en zeventig betrokken was geweest.[249] In het laatste deel, getiteld 'Wij mogen kiezen tussen dom en slecht', mochten 'nationale 001' Kuipers en 'het juridische brein van de dienst' Piet van Doeveren in een paginagroot interview hun weerwoord leveren. Kuipers ging onder meer in op de ontstane ophef, die hij aan de journalistiek weet: 'Als wij hier duizend dingen doen en er is er één waar iets mee mis gaat, dan komt die ene fout in de krant.'[250]

Met die beschuldigende vinger ging Kuipers overigens voorbij aan het feit dat de Binnenlandse Veiligheidsdienst, meer dan tijdens de 'pershetze' in de jaren zestig, ook journalistieke bondgenoten had.[251] In het *Algemeen Dagblad*, *Elsevier* en *De Telegraaf*, die een conservatiever geluid lieten horen dan een progressieve pers als de *Volkskrant*, *Het Parool* en *Vrij Nederland*,[252] werd ook steeds vaker steun aan de BVD uitgesproken. Tijdens de Utrechtse kwestie, in februari 1975, sprong het onder *De Telegraaf* vallende tijdschrift *Accent* in de bres voor de BVD. Omdat 'de links-radicale orde' zelf 'met argusogen werd gadegeslagen', was deze maar een 'stormloop' op de BVD begonnen, stelde *Accent* vast. Die 'verguizing' was onterecht. Het was bijvoorbeeld, viel in het tijdschrift te lezen, aan de veiligheidsdienst te danken dat de studentenrellen 'in de jaren zestig beperkt bleven tot vernielingen'. Daarbij had 'de snelle onderkenning van stakingen die zuiver om politieke redenen werden uitgeroepen' de Nederlandse economie 'dikwijls miljoenen bespaard'.[253] Een ander voorbeeld hiervan deed een jaar later nogal wat stof opwaaien. In mei 1976 drukte *Elsevier's Magazine* een artikel af, naar verluidt op basis van een door de CIA opgestelde lijst, waarin gesuggereerd werd dat de Kamerleden Van der Lek (PSP) en Van der Spek (PSP) als agenten voor de KGB werkten.[254] Hoewel de beschuldigingen volgens Van der Lek en Van der Spek zelf belachelijk waren en zij de Vaste Kamercommissie verzochten om de kwestie in alle openbaarheid uit te zoeken en te bewijzen dat zij geen enkele relatie hadden 'met deze smeerlapperij', toonde het bericht aan dat er in de pers ook over BVD-critici scherp geschreven kon worden.[255]

Dit soort bijval kon het dominant BVD-kritische geluid in de pers echter niet verstommen. En het was dát geluid waar Kuipers op doelde toen hij door *Het Vrije Volk* werd geïnterviewd. Volgens Kuipers deden in de maatschappij 'merkwaardige koortsfantasieën' over de veiligheidsdienst de ronde, die volgens het diensthoofd versterkt werden door 'bepaalde films'.[256] Er kwamen in de jaren zeventig ook in Nederland ieder jaar wel enkele nieuwe spionagethrillers in de bioscoop: in 1974 en 1975 verschenen, naast de Bond-film *The man with the golden gun*, bijvoorbeeld *The Odessa file* en *The black windmill*.[257] Dit had een paradoxaal gevolg. De samenleving schreef de dienst veel meer macht toe dan deze in werkelijkheid had,[258] terwijl tegelijkertijd de 'schadelijke neiging' ontstond 'om het werk van de inlichtingendienst te relativeren'. Ten onrechte, benadrukte Kuipers herhaaldelijk, want er waren 'toch werkelijk buitenlandse geheim agenten actief'.[259]

De journalist van *Het Vrije Volk* vond het wel heel sterk om deze ontwikkeling aan spionagefilms te wijten. Speelde het 'gestegen verlangen naar privacy bij de mensen' hierin geen belangrijkere rol? Kuipers geloofde dat niet zo. De samenleving werd in zijn ogen gekarakteriseerd door 'open gordijnen': een samenleving waarin iedereen 'op televisie zijn ziel blootlegde' en zijn 'nieuwe bankstel en kleurentelevisie moest laten zien'. Zo'n maatschappij had duidelijk geen behoefte aan privacy.[260] Nee, het ging de pers alleen om de 'uitglijders' van de dienst. Met als gevolg dat de veiligheidsdienst 'weinig gevarieerde en altijd negatieve' eigenschappen kreeg toegeschreven, aldus Kuipers: 'Wij mogen kiezen tussen dom en slecht.'[261]

Mede daarom geloofde Kuipers niet langer dat hij echt bij machte was om 'de spooksfeer' rond zijn dienst op te helderen. Kritiek was een 'cyclisch verschijnsel', wist hij. Journalisten kwamen en gingen en daarmee veranderde ook het beeld van de BVD dat Kuipers naar eigen zeggen gecreëerd had. Bovendien was een beetje openheid nooit genoeg. 'Als je de deur op een kier zet gaat meteen de voet ertussen', zei hij in het personeelsblad *Het Spionnetje* in 1975.[262]

Kuipers probeerde daarom ook achter de schermen de beeldvorming over zijn dienst te verbeteren. Met name de discussie over de relatie tussen de BVD en de Politie Inlichtingendiensten zette Kuipers aan tot actie. Hij haalde de banden met de hoofdredacteuren aan[263] en liet 'bonafide' ambtenaren informeel voorlichten over 'de taak en functie van de BVD'.[264] Kuipers stak ook de hand in eigen boezem en vroeg of de BVD misschien onduidelijk was geweest in zijn instructies aan de politieverbindingen. Niet lang daarna bleek dat de laatste BVD-instructie aan de politieverbindingen met daarin een lijst van gegevens die wel en niet geadministreerd moesten worden, dateerde van 17 januari 1956.[265] De BVD werkte weliswaar met de in het vorige hoofdstuk besproken '4- en 8-jaarregeling' en had bovendien richtlijnen opgesteld voor de werkwijze van de plaatselijke inlichtingendiensten,[266] maar een eenduidige en limitatieve lijst van gegevens die de BVD wilde ontvangen, was 'om beleidsredenen' nooit naar de politie gestuurd. In die instructie van 1956 had de BVD bovendien nog

geschreven dat 'het niet-inzenden van gegevens ten behoeve van de BVD' niet betekende dat de politiediensten zelf, omwille van de 'plaatselijke behoeften', politieke inlichtingen mochten verzamelen.[267] Wat die 'beleidsredenen' waren en waarom de 'plaatselijke behoeften' anders waren dan die van de BVD, laat zich raden. Misschien was de BVD bewust wat losser geweest met de eigen regels om te kunnen profiteren van gegevens die deze ontving van de politiediensten, maar officieel niet registreerde.

Om nieuwe incidenten te voorkomen, stuurde de BVD in september 1975 een nieuwe en duidelijke *Aanbeveling inzake het verstrekken van politieke antecedenten door de politie*.[268] Dat leidde, net als de discussie in de jaren vijftig over de verjaringstabellen, tot een interne discussie over de vraag welk belang nu precies aan een abonnement op een 'extremistische uitgave' gehecht moest worden. Daar zat in ieder geval één verrassende uitkomst bij: *De Waarheid* was van de lijst extremistische publicaties gehaald. Dit kwam niet doordat de BVD die krant nu plotseling als 'bonafide' bestempelde – het lezen van *De Waarheid* getuigde in BVD-ogen toch nog altijd van 'een zekere politieke belangstelling' –, nee, het was onderdeel van een politieke koehandel.[269] In zijn eerste gesprek met Van Thijn had Kuipers namelijk ook melding gemaakt van zijn voornemen tot automatisering. De hele centrale cartotheek, bestaande uit honderdduizenden kaarten, zou in een omzettingsproces van vijf jaar via ponskaarten in een geautomatiseerd computersysteem worden opgenomen.[270] Daar was 3 miljoen gulden[271] en dus politieke steun voor nodig. Van Thijn beloofde zijn steun voor de introductie van de computer bij de BVD, maar in ruil daarvoor moest Kuipers hem beloven *Waarheid*-abonnees niet mee te nemen in 'de conversie' van de honderdduizenden kaarten.[272]

Kuipers had daarom 'zeer pertinent' tegen zijn medewerkers gezegd dat lezers van *De Waarheid* niet meer in de centrale cartotheek mochten worden geregistreerd.[273] Hetzelfde werd meegedeeld in de nieuwe *Aanbeveling* aan de politiekorpsen.[274] Begin jaren tachtig zou overigens blijken dat het registreren van lezers van die communistische krant, ondanks Kuipers' bevel tot stoppen, was doorgegaan. Afdelingen B en D hadden namelijk 'altijd wat problemen gehouden' met het besluit.[275] Op die afdelingen werd de nogal bureaucratische redenatie aangehouden dat het 'niet-noteren van *Waarheid*-abonnees niet in de systematiek paste'. Ook miste de dienst, door het niet-registreren van deze abonnees, 'bepaalde (zij het lichte) indicaties die soms toch nuttig waren'.[276]

Een tweede verandering die in de discussies over Van Meurs en de politieverbindingen tot uitdrukking kwam, was dat pers en parlement meer invloed op de BVD kregen. Pers en parlement gingen namelijk meer dan voorheen als een vliegwiel functioneren.[277] Artikelen in de pers of bepaalde nieuwsuitzendingen kwamen regelmatig op de agenda van de Vaste Kamercommissie, als er al niet eerst Kamervragen waren gesteld.[278] En omgekeerd besteedde de pers steeds vaker aandacht aan de parlementaire discussies over de veiligheidsdienst. Doorgaans genereerden de verslagen van de Vaste Kamercommissie journa-

listieke aandacht.[279] Van Thijn maakte bijvoorbeeld op 15 mei 1975 naar aanleiding van het juist verschenen verslag van de Vaste Kamercommissie[280] handig gebruik van de pers om zijn politieke standpunt kracht bij te zetten. Toen *Den Haag Vandaag* hem vroeg of 'de BVD zich in de praktijk toch te veel richtte op de gevaren van het communisme en toch te weinig naar de andere kant keek', antwoordde Van Thijn: 'Die indruk heb ik wel.' De BVD besteedde wel aandacht aan rechts-extremisme, wist hij, maar 'het accent viel toch te veel op links'.[281]

Omgekeerd had bijvoorbeeld de journalist Rudie van Meurs politieke bedoelingen met zijn publicaties over de veiligheidsdienst. Hij vond dat 'de parlementaire controle voor geen meter functioneerde'. Er werd wel gefluisterd dat 'fractievoorzitters letterlijk zaten te slapen' tijdens bijeenkomsten van de Kamercommissie, wist Van Meurs. En hoe meer hij over de BVD publiceerde, hoe meer politici, meestal *off the record*, en burgers met klachten hem informatie over de BVD toespeelden. Ook had Van Meurs in de jaren zeventig regelmatig contact met kritische Kamerleden als Hein Roethof, Piet Stoffelen en Joop Voogd. Met Van Thijn sprak hij eens diepgravend over de gang van zaken rond de parlementaire controle en de tekortkomingen die daaraan kleefden. Hoewel Van Meurs ervoor waakte niet 'gebruikt te worden', benutte hij dat soort gesprekken wel voor zijn artikelen over de BVD.[282]

Dit betekende overigens niet dat Van Thijn de journalistiek in zijn zak had of dat de vaderlandse pers onkritisch tegenover het optreden van de Vaste Kamercommissie stond. Verschillende journalisten plaatsten hun vraagtekens bij het functioneren van de Vaste Kamercommissie.[283] Als Kuipers tegenover de rechter mocht zwijgen, hoe kon Van Thijn dan wel grip krijgen op de dienst? In mei 1975 kon men zelfs regelmatig horen dat er 'een parlementaire enquête' naar deze oncontroleerbare moloch moest komen, omdat de Kamercommissie onmachtig was.[284] In de Kamer vroegen de PSP en de PPR zich naar aanleiding van die kritische journalistieke opstelling af of Van Thijn 'wel de werkelijk fundamentele zaken aan de orde stelde' en of de commissie voldoende kennis droeg 'van het dagelijkse doen en laten' van de BVD.[285] Het kostte Van Thijn veel moeite om die scepsis weg te nemen. Hij gaf toe dat het 'een handicap' was dat door de 'zeer druk bezette agenda's zelden voltallig vergaderd kon worden', maar hij wees erop dat er toch echt 'successen werden geboekt', zoals de politieke toezegging om het aantal antecedentenonderzoeken terug te brengen. De parlementaire controle was dus werkelijk 'geen wassen neus', vond Van Thijn.[286]

Dit soort journalistiek-parlementaire interventies had reële gevolgen voor de dreigingspercepties, organisatie en legitimiteit van de Binnenlandse Veiligheidsdienst. De gedachte dat de BVD eigenlijk oncontroleerbaar was, bracht bijvoorbeeld de PvdA'er Hein Roethof er in 1975 toe om een motie in te dienen om, zoals Den Uyl en Van Mierlo vóór hem hadden bepleit, het inlichtingen- en veiligheidswerk een wettelijke grondslag te geven.[287] Kuipers schrok daarvan.[288] De Gaaij Fortman had een vooruitziende blik toen hij zei dat het nog

wel even zou duren (uiteindelijk twaalf jaar) voordat de Kamer zich gebogen zou hebben over de militaire inlichtingendiensten, de Inlichtingendienst Buitenland en het uiterst geheime Wiskundig Centrum (WKC) dat onder meer 'de Groene editie' met daarin voor de hele inlichtingengemeenschap relevante *signals intelligence* produceerde.[289]

Een ander voorbeeld van zo'n reëel gevolg waren de antecedentenonderzoeken. Dit door het Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers aangeroerde thema had in 1969 geresulteerd in de *Beschikking antecedentenonderzoeken*.[290] Van Thijn vond die beschikking uit rechtsstatelijk oogpunt te mager. Hij wilde 'strakkere, minder ruimte voor willekeur latende' formuleringen van de criteria op basis waarvan besloten werd tot een veiligheidsonderzoek. Een criterium als 'persoonlijke gedragingen en omstandigheden' vond de fractievoorzitter een veel te vage grondslag voor een veiligheidsonderzoek van de BVD.[291] Daarbij vond Van Thijn het aantal vertrouwensfuncties (65.000) waarvoor zo'n veiligheidsonderzoek nodig was, 'hoger dan werkelijk nodig was'. Bij Defensie zouden zelfs de portiers en boden een vertrouwensfunctie vervullen. Dat kon flink minder, schreef de Kamercommissie.[292]

Terwijl Van Thijn dit onderwerp in de schijnwerpers zette in het verslag dat hij op 15 mei 1975 aan de Kamer verzond, besteedde *De Volkskrant* de volgende ochtend al aandacht aan een 'jongeman uit Enschede', die vanwege een tante en grootmoeder in Oost-Duitsland geen beroepsmilitair had kunnen worden. Die casus toonde volgens de krant aan hoe nodeloos het 'gewroet in iemands persoonlijk leven' was en hoe achterhaald dit soort feiten; de krant sloot zich bij Van Thijns pleidooi voor strakkere criteria aan.[293] Toen Van Thijns verslag op 24 juni 1975 in de Kamer besproken werd, ging het ook over de criteria. De PSP'er Van der Lek wilde bijvoorbeeld weten wie, als iemands lidmaatschap van een 'antidemocratische organisatie' de reden was om iemand een baan te weigeren, dan eigenlijk bepaalde wat precies antidemocratisch was. Besliste de minister dat, het hoofd van de BVD of 'iedere willekeurige BVD-ambtenaar die gevraagd werd een antecedentenrapport te maken'?[294]

Het journalistiek-parlementaire vliegwiel wist niet alleen de legitimiteit van de veiligheidsdienst te verstevigen door de wettelijke basis en criteria van de veiligheidsdienst te beïnvloeden, maar veranderde ook de dreigingspercepties van de dienst. In 1974 waren bijvoorbeeld enkele persberichten verschenen over Griekse intimidatiepogingen jegens in Nederland wonende Grieken.[295] Daarover werden Kamervragen gesteld, die Van Thijn onder de aandacht bracht van De Gaaij Fortman en Kuipers.[296] De BVD had vergelijkbare bemoeienis al eens vastgesteld in bijvoorbeeld Marokkaanse migrantenkringen.[297] De dienst beschouwde het monitoren hiervan echter niet als zijn taak, met de bureaucratische motivering dat deze toch al talloze andere taken met weinig middelen moest vervullen. Van Thijn pakte het Koninklijk Besluit van 1972 erbij en wees de minister erop dat de staatsveiligheid in het geding was. Een vreemde mogendheid bemoeide zich hier met de politieke voorkeuren van Nederlandse in-

gezetenen. Hij dwong de BVD hiermee tot het intensiveren van de aandacht voor intimidatiepogingen in migrantenkringen.[298]

POLITIEK GEWELD EN TERRORISME IN DE JAREN ZEVENTIG

Deze veranderingen waren marginaal vergeleken met het effect dat het terrorisme op de dreigingspercepties, organisatie en legitimiteit van de veiligheidsdienst had. Het internationale terrorisme en nationale politiek gewelddadig activisme zouden in de loop van de jaren zeventig veel veranderen.[299] De veiligheidsdienst maakte volgens oud-BVD'er Frits Hoekstra bewust een onderscheid tussen terroristen die angst wilden zaaien en daarbij geen mensenlevens spaarden, en activisten die doorgaans een 'beperkt' politiek doel nastreefden en daarbij vooral zaakschade aanrichtten. De dienst probeerde 'het hoofd koel te houden' in tijden waarin een 'hetze' tegen alles wat 'progressief, langharig én Duits was' op de loer lag'.[300]

Nederland kreeg met beide fenomenen te maken. Internationaal terrorisme manifesteerde zich voor het eerst op 8 september 1969 in Nederland, al werd het toen nog niet als zodanig herkend.[301] Op die dag werden in Bonn, Brussel én Den Haag handgranaten gegooid op Israëlische doelen.[302] De jongeman die aan de Klatteweg in Den Haag de extra bewaakte Israëlische ambassade[303] wilde treffen, miste echter doel. Zijn granaat kwam enkele meters verderop terecht op het balkon van de ambtswoning van de eerste secretaris van West-Duitsland, die aan de ambassade was vastgebouwd. Wat volgde was een harde knal en veel rook, maar schade was er nauwelijks. De dader, die volgens de politie 'bibberde als een rietje en helemaal wit was weggetrokken', kon ter plaatse worden opgepakt.[304]

De BVD belegde de volgende avond aan de Kennedylaan een vergadering met vertegenwoordigers van de Haagse Politie, het Openbaar Ministerie, de Belgische veiligheidsdienst en de *Sicherungsgruppe*, de diplomatieke persoonsbeveiligingsdienst van het West-Duitse *Bundeskriminalamt*.[305] Toen zij hun gegevens naast elkaar legden, bleken de plegers afkomstig te zijn uit Palestijnse verzetsorganisaties zoals Yasser Arafats *El Fatah*, de grootste organisatie binnen de *Palestinian Liberation Organization* (de PLO), en Abu Nidals Zwarte September. Zij probeerden met aanslagen op Israëlische doelen in het Westen steun voor de Palestijnse zaak te winnen. In de nacht van 5 op 6 februari 1972 werd geprobeerd een bomaanslag te plegen op de compressorinstallaties van de Gasunie, bij Ravestein en Ommen. Gezien het gebruikte type explosieven moest deze ook door Palestijnse actievoerders gepleegd zijn.[306] Ook de Baskische afscheidingsbeweging ETA (*Euskadi ta Askatasuna*) en de Noord-Ierse terroristische IRA (*Irish Republican Army*)[307] werden actief in Nederland. En in september 1974 gijzelden leden van het Japanse Rode Leger de Franse ambassadeur en enkele andere medewerkers in de Franse ambassade aan het Korte Voorhout in

Den Haag.[308] In 1977 en 1978 kwam het zelfs tot enkele vuurgevechten tussen de Nederlandse politie en de *Rote Armee Fraktion*, die Nederland als uitvalsbasis gebruikte.[309]

Het politiek-gewelddadige activisme wortelde, zoals in veel andere westerse landen, in het jongeren- en studentenactivisme van de jaren zestig. Een van de gewelddadige groepen van de jaren zeventig, de door Willem Oskam en Joost van Steenis opgerichte Rode Jeugd, was ontstaan in het turbulente Amsterdam van 1966.[310] Het waren werkende jongeren die zeer actief waren in de protestbeweging, onder meer tegen de oorlog in Vietnam,[311] en die zich uit onvrede over de autonomiepolitiek van de CPN hadden afgescheiden en zich rond marxistisch-leninistische tijdschriften als *De Rode Vlag* hadden georganiseerd. Rond 1970 kwam met name de Eindhovense afdeling van de Rode Jeugd tot de slotsom dat de tijd van vreedzaam protest erop zat en men tot krachtiger antiautoritair verzet moest overgaan. De oprichting van de *Rote Armee Fraktion* inspireerde hen.[312] In november 1970 drukte de Rode Jeugd een samenvatting af van het befaamde *Minihandboek voor de stadsguerilla* van Carlos Marighella,[313] waarop talloze aanslagen met brand- en rookbommen, sabotageacties en knokpartijen met de Eindhovense politie volgden.[314] 'Ons enige doel is het uitschakelen van onze vijanden, met alle middelen die dat doel dienen', zei een woordvoerder van de Rode Jeugd tegen een *Telegraaf*-verslaggever op 30 juli 1971. 'Dan mogen er óók doden vallen', verklaarde de Rode Jeugd tot schrik van de BVD.[315] De Rode Jeugd werd in 1974 opgeheven, al ging een deel van de leden door tot 1976 met de gewapende strijd in andere verbanden, zoals de Rode Hulp en Rood Verzetsfront.[316]

Nog een groep die in de jaren zeventig politiek gewelddadig zou worden, bestond uit kinderen van de naar Nederland overgekomen Zuid-Molukkers, hoofdzakelijk oud-militairen uit het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger. Zij werden in de loop van de jaren zestig politiek actief en namen het streven naar een onafhankelijke republiek op het eiland Ambon van hun ouders over. De jongeren stonden onder meer in contact met de Rode Jeugd en waren bereid zich van soortgelijke methodes te bedienen om een onafhankelijke Zuid-Molukse Republiek te realiseren.[317] In 1966 bestookten zij twee keer de Indonesische ambassade, in juli met brandstichting en in december met een bestorming.[318] De eerste grootscheepse actie uit deze hoek deed zich voor op 31 augustus 1970, toen 33 jongens tijdens het bezoek van de Indonesische president Soeharto de ambassade bestormden en de Indonesische ambassadeur in gijzeling namen.[319] De meest spraakmakende en ontwrichtende acties voerden zij in 1975, toen zij een trein kaapten en tegelijkertijd het Indonesische consulaat bezetten, en in 1977, toen zij eveneens een trein kaapten maar nu tegelijkertijd een basisschool in gijzeling namen.[320] Ook de gijzeling op het Drentse Provinciehuis in Assen op 13 maart 1978 door een zelfverklaard 'Zuid-Moluks zelfmoordcommando' maakte diepe indruk op de Nederlandse samenleving.[321]

In de historiografie wordt het contraterrorismebeleid van de Nederlandse overheid omschreven als gesloten, gedepolitiseerd en terughoudend. Er was sprake van een 'verbrokkeld discours'. Politici gebruikten geen felle retoriek om diverse gewelddadige acties en aanslagen tot één groot dreigingsbeeld om te smeden.[322] Het beleid kreeg vorm zonder inspraak van het parlement en met een zakelijke en afgemeten voorlichting van de media.[323] Binnen deze zakelijke en enigszins elitaire benadering werd niet met (symbool)wetgeving geschermd en bleef felle retoriek achterwege.[324] De beheerste aanpak – de *Dutch approach* gedoopt[325] – was niet gericht op het opjagen van dissidenten, maar op het inkapselen van (ook gewelddadige) vormen van politiek protest in het democratische systeem. Overleg en proportioneel ingrijpen werden daartoe ingezet.[326]

De beleidsmatige aanpak van het probleem lag in handen van een klein groepje strategische en operationele politieke spelers.[327] Hiertoe behoorden onder meer de Binnenlandse Veiligheidsdienst, de directeuren-generaal Politie van de ministeries van Justitie en Binnenlandse Zaken en de procureurs-generaal.[328] Dit gezelschap overlegde vanaf september 1971 regelmatig over de terrorismeproblematiek, waarbij nog wel eens bureaupolitieke discussies wilden ontstaan.[329] Doorgaans draaide het hierbij om vragen over wie betrokken moesten worden en wie de leiding kreeg.[330] Zo betoogde de Haagse procureur-generaal, mr. W.A. baron van der Feltz, in het najaar van 1972 dat de Binnenlandse Veiligheidsdienst onbevoegd was op dit terrein. Zoals zijn voorgangers voor de Tweede Wereldoorlog dat ten aanzien van het contra-inlichtingenwerk hadden beklemtoond, benadrukte Van der Feltz dat het bij terrorisme om strafbare feiten draaide. Een wettelijke basis voor BVD-bemoeienis ontbrak daarom in zijn optiek. Kuipers gaf toe dat het monitoren van terrorisme geen 'klassieke taak' was, maar wees erop dat 'het Koninklijk Besluit hier alle ruimte voor bood'. De BVD was er namelijk ook ter bescherming van de 'overige gewichtige belangen' van de staat, lichtte hij toe. En uit hoofde van die restcategorie won de BVD volgens Kuipers 'volkomen rechtmatig gegevens in ten aanzien van het terrorisme'.[331]

Om dit soort gekibbel te voorkomen, hakte het kabinet-Biesheuvel in de nasleep van de gijzeling en executie van Israëlische atleten op de Olympische spelen in München door de Zwarte September op 5 september 1972, enkele politiek-bestuurlijke knopen door. Minister van Justitie Van Agt kreeg de verantwoordelijkheid voor het terrorismedossier en ging de andere partijen coördineren. Het eerder genoemde overleg, waar de BVD onderdeel van uitmaakte, werd geformaliseerd tot de Ambtelijke Stuurgroep Terroristische Acties (ASTA) en kwam onder leiding te staan van de directeur-generaal Politie van Justitie, Willem Johan van Eijkern. Hij werd de 'primair verantwoordelijke figuur voor het terrorisme'.[332] Daarnaast haalde Justitie de Rotterdamse hoofdinspecteur Jan Blaauw erbij, die uitgroeide tot de eerste 'landelijke terrorisme-expert', waarmee de strafrechtelijke benadering van de terrorismeproblematiek de boventoon ging voeren.[333] Onder hun leiding kwam de 'gijzelingscirculaire' tot stand,

waarin een draaiboek stond met daarin wie wat moest doen tijdens een actie, en werd besloten tot de oprichting van scherpschutterseenheden, de Bijzondere Bijstandseenheden. Die moesten kunnen interveniëren in gijzelingssituaties of andere terroristische acties. Het gehele maatregelenpakket werd op 22 februari 1973 gepresenteerd aan de Kamer in de zogenoemde 'Terreurbrief'.[334] Daarnaast werd op 14 juni 1974 officier van justitie Rolph Gonsalves benoemd tot de eerste landelijk officier voor terrorisme en in het jaar daarop het Landelijk Bijstandsteam Terrorisme opgericht, dat de plaatselijke politie kon bijstaan bij de opsporing van terrorismemisdrijven.[335]

De maatregelen waren gericht op preventie en repressie. In de preventieve sfeer trachtten politie en justitie zo veel mogelijk informatie te verzamelen over mogelijke aanslagplegers om hen, indien mogelijk, te beletten hun plannen uit te voeren. Lukte dat niet, dan zou het doel verschuiven naar de beëindiging van de gijzeling of andersoortige actie. Daarbij zou geprobeerd worden om de gijzelnemers door onderhandeling en overreding tot overgave te dwingen. Ondertussen zou een gewelddadig beëindigingsscenario worden voorbereid.[336] Een ander repressief aspect bestond uit het opsporen en vervolgen van daders. Om alle recherchecapaciteit en -kunde op dit terrein te bundelen, werd in 1972 de Centrale Recherche Informatiedienst (CRI) opgericht.[337]

Engelen betoogt dat de komst van het terrorisme voor de BVD niet zonder gevolgen kon blijven. De politieke, ambtelijke en maatschappelijke omgeving van de Binnenlandse Veiligheidsdienst verwachtte de helpende hand van Kuipers.[338] Terwijl Kuipers in de tijd van het studentenactivisme nog twijfelde of het op aanzienlijke schaal werken met agenten in niet-extremistische milieus wel geoorloofd was, aangezien het om niet-extremistische organisaties ging, had de dienst zich nu 'mentaal en praktisch vrij snel ingesteld op de noodzaak om naast politiek extremisme ook politiek terrorisme tot zijn taak te rekenen'.[339] Voormalig BVD-medewerker Paul Abels zag eveneens dat de BVD zich het contraterrorismewerk eigen maakte, 'zij het enigszins *contre-coeur*'.[340]

In die ontwikkeling stond de Nederlandse veiligheidsdienst niet alleen: de Franse, Britse en Belgische veiligheidsdiensten gingen zich tussen eind jaren zestig en begin jaren tachtig ook op contraterrorismeterrein begeven. Terwijl MI5 al een heel lange geschiedenis had op het gebied van contraterrorisme, aangezien de eerste aanslagen van de IRA al tijdens de *Troubles* plaatsvonden, had de Franse inlichtingengemeenschap meer moeite om zich ook op de terroristische dreiging te richten. Ook al had Frankrijk al vroeg te maken met separatistisch geweld in de koloniën, het ware gevaar voor democratie en staat zag de *Direction de la Surveillance du Territoire* (DST) in het communisme. De dienst zag het als zijn kerntaak om de invloed uit het Oostblok in te dammen. Pas toen in 1975 twee onbewapende medewerkers van de veiligheidsdienst werden doodgeschoten door de terrorist 'Carlos', aanvaardde de veiligheidsdienst dat deze ook taken had op het gebied van terrorismebestrijding. Diezelfde terughoudendheid kenmerkte de BVD.[341]

De Binnenlandse Veiligheidsdienst riep dan ook geen nieuwe afdeling in het leven voor de bestrijding van politiek geweld en terrorisme. Binnen Afdeling B moest de sectie Front- en Andere organisaties (BFA) de bestudering van de Rode Jeugd, en later Rode Hulp en Rood Verzetsfront, voor haar rekening nemen. Ook de activiteiten van de IRA en ETA, inclusief alle Nederlandse hulp- en steuncomités, werden ondergebracht bij BFA. Het Zuid-Molukse geweld belandde in de portefeuille van CFO, een sectie die zich in de jaren vijftig had beziggehouden met Chinese spionage en nationalistische Indonesische studenten. Ook het Palestijnse terrorisme kwam bij deze afdeling terecht,[342] want, zo redeneerde men, deze afdeling had gezien de focus op Chinezen en Indonesiers al enige ervaring met 'Oosterlingen'. Maar die beslissing vloeide mede voort uit het feit dat de Afdelingen B en C binnen de BVD om aanzien streden. Waar Afdeling B er taken bij kreeg, moest C die er ook bij krijgen.[343] Er kwam een coördinator om enigszins het overzicht over deze versnipperde activiteiten te houden.[344] Pas halverwege de jaren tachtig kwam er een aparte afdeling voor terrorismebestrijding. Volgens Engelen liet dit zien dat de Koude Oorlog het dominante kader bleef waarbinnen de BVD-leiding de eigen taakopvatting definieerde.[345]

Politiek en bestuur formuleerden volgens de historicus Beatrice de Graaf weliswaar geen specifieke 'inlichtingenbehoeften',[346] maar in het algemeen werd veel verwacht van het BVD-werk in de preventieve sfeer, oftewel 'het voorveld' van de opsporing. Concreet betekende dit dat de Binnenlandse Veiligheidsdienst nu met runners, volgploegen, microfoonacties en telefoontaps (die tegen de CPN niet ingezet zouden zijn) groepjes activisten waarvan geweld verwacht kon worden, in de gaten ging houden om aldus, hopelijk op tijd, politie en justitie te informeren.[347] Volgens oud-BVD'er Frits Hoekstra verliep het agentenwerk in kringen van de Rode Jeugd erg goed.[348] In Zuid-Molukse kringen ging dat moeizamer, maar desalniettemin werden ook met agenten en technische middelen inlichtingen ingewonnen. Dat leverde met name in de tweede helft van de jaren zeventig wel een goede inlichtingenpositie op.[349] Neervoort, die als plaatsvervangend hoofd verantwoordelijk was voor veel agentenoperaties en naar verluidt alle agenten- en operatienamen uit zijn hoofd kende, introduceerde zelfs een nieuwe techniek: het 'storen'.[350] Via contacten met verontruste ouders, bijvoorbeeld in de woonkampen in Assen en Bovensmilde, liet de BVD weten dat 'de overheid' afwist van, bijvoorbeeld, gijzelingsplannen. Soms deed Justitie dat ook nog eens via de media in de hoop dat de mogelijke aanslagplegers daardoor zouden afzien van hun plannen.[351]

Een ander gevolg van de opkomst van de terroristische dreiging ziet Engelen in intensievere samenwerking.[352] Terwijl de dienstleiding in multilateraal en unilateraal verband vaker overlegde met Europese partnerdiensten, breidde het aantal landen waarmee de BVD zaken deed zich eveneens uit.[353] Ook binnenslands kwam de BVD enigszins uit zijn isolement, door veel nauwer samen te werken met politie en justitie. Kuipers schoof aan bij talloze commissies en

werkgroepen die elk een aspect van de geweldsproblematiek dienden aan te pakken, zoals de reeds genoemde ASTA,[354] maar ook bij de 'Werkgroep explosieven', die rechercheonderzoek deed naar daders van aanslagen met explosieven, de 'Commissie beveiliging burgerluchtvaart', de 'Commissie toezicht Arabieren', en nog verschillende ad-hoccommissies die werden ingesteld in de grote steden naar aanleiding van verschillende bomaanslagen en gijzelingen.[355]

Dichter tegen politie en justitie aan

In aanvulling op dit historiografische beeld is het nuttig om nader te onderzoeken in hoeverre de dreigingspercepties, organisatie en legitimiteit van de veiligheidsdienst verschoven door de komst van het terrorisme. Hoewel in de literatuur vooral de onwennigheid met het fenomeen wordt benadrukt, had de dreiging van politiek gewelddadig extremisme enkele bekende trekken. Net als het studentenactivisme ging het om een veel dringender probleem dan het communisme. Zowel de aanloop als de effecten van politiek gemotiveerde geweldsdaden, zoals gijzelingen en bomaanslagen, manifesteerden zich op korte termijn. Daardoor werd de actualiteit voor de dienst belangrijker, zowel voor de inlichtingeninwinning als voor de rapportages die de dienst verstuurde. De impact was overigens talloze malen groter dan die van de studentenprotesten: activisten en terroristen gebruikten geweld en veroorzaakten aanzienlijke zaakschade, waarbij gewonden en ook dodelijke slachtoffers vielen.

Voor politiek en bestuur was daarom, net als indertijd bij het studentenactivisme, de *intentie* die aan het geweld ten grondslag lag van ondergeschikt belang aan de aanslagen *zelf*. Anders gezegd: dat terroristen en politiek gewelddadige activisten geen communisten waren, mocht voor Kuipers geen beletsel vormen voor de operationele inzet ten behoeve van terrorismebestrijding. Kuipers had daarom na de eerste Zuid-Molukse actie in 1970 zonder discussie over het al dan niet 'extremistisch' zijn van de aanslagplegers aanvaard dat 'het verkrijgen van inlichtingen omtrent te verwachten gewelddaden en de rapportage daaromtrent tot de eerste prioriteit van de Dienst' behoren 'te worden gerekend'.[356] De eerste concrete maatregelen die Kuipers trof, baseerde hij echter weer wel op eerdere ervaringen: de dienst begon na de eerste Zuid-Molukse acties net als tijdens de studentenprotesten 'bulletins' te versturen aan een groot aantal politici en bestuurders.[357] In het algemeen werden die in de politieke en ambtelijke omgeving van de dienst zeer gewaardeerd.[358]

Een andere overeenkomst met de studentenprotesten was dat de dreiging regelmatig werkelijkheid werd: het bleef niet bij een mogelijke aanslag of actie, politiek geweld vond daadwerkelijk herhaaldelijk plaats. In tegenstelling tot de arbeidersrevolutie, die was veranderd in een dreigend gevaar op de lange baan, kreeg het terrorismeprobleem in politiek en maatschappelijk opzicht een urgent karakter. In de loop van 1972 ontplofte iedere week wel ergens een bom, onder meer in de Amerikaanse bibliotheek in Amsterdam, op het hoofdkantoor van de

Nederlandse Spoorwegen, bij consulaten en vestigingen van Philips tot bij kantoren van vliegtuigmaatschappijen, bij het Haagse filiaal van de Bijenkorf en bij hotel Holiday Inn in Utrecht.[359] Dat bracht, begrijpelijkerwijs, politieke urgentie met zich mee. Toen in september 1972 bijvoorbeeld in de pers verslag werd gedaan van verijdelde aanslagen in Oostenrijk, Denemarken en Zwitserland, wilde minister van Justitie Van Agt van Kuipers direct weten of de veiligheidsdienst 'concrete aanwijzingen had voor een terroristische actie' in Nederland.[360]

In andere opzichten was het fenomeen daarentegen inderdaad nieuw. 'Terroristen hebben haast', schreef journalistiekstudente Janet van Dijk in 1986 al in een aflevering van *Actuele Onderwerpen*. Daarom moest de BVD ook 'anders werken'. Ging het in de zoektocht naar spionnen om het verzamelen van 'kleine puzzelstukjes' die samen 'een grote puzzel' moesten oplossen, voor de bestrijding van geweldsdaden dienden 'op korte termijn veel gegevens' te worden verzameld.[361] Dat was makkelijker gezegd dan gedaan.

De BVD begaf zich op nieuw terrein en de aard van het politieke geweld en terrorisme maakte het verzamelen van die gegevens op allerlei manieren erg ingewikkeld. In de eerste plaats ontsprong het terrorisme, bijvoorbeeld dat van de PLO, op buitenlandse bodem en kwam daardoor in een relatief laat stadium in het vizier van de veiligheidsdienst. En in dat late stadium werd inlichtingeninwinning bemoeilijkt door 'de voortdurende veranderingen in methodiek', schreef de BVD begin jaren zeventig in het Panoramaverslag aan de minister. Van Palestijnse aanslagplegers wist de veiligheidsdienst bijvoorbeeld dat zij met valse papieren het land inreisden, soms onder begeleiding van Europese vrouwen, 'die meestal langs amoureuze weg gerekruteerd werden', terwijl de aanslagplegers zich ook steeds vaker bedienden 'van personen die, zonder zich daar bewust van te zijn, aan terroristische acties dienstbaar werden gemaakt'.[362] 'Nu was gebleken dat de Arabische terroristische organisaties gebruikmaakten van valse paspoorten en van figuren die er in geen enkel opzicht als Arabier uitzagen', had het registreren van 'Arabieren' aan de grens en op de vliegvelden dus geen zin, aldus de BVD in 1970.[363]

Daarmee was de grenscontrole, als een van de klassieke instrumenten om revolutie, communistische agitatie en subversieve vreemdelingen buiten de deur te houden, plots onbruikbaar geworden. Wel wist de BVD dat deze aanslagplegers banden hadden met de migrantengemeenschap in het land waar de aanslag gepleegd zou worden, onder meer om informatie in te winnen en schuilplaatsen te regelen. Door inlichtingen in te winnen onder gastarbeiders en migrantenorganisaties kon de dienst mogelijke terroristische aanslagen eerder op het spoor komen.[364] Dat riep echter direct een volgende vraag op: hoe kon de BVD mogelijke contacten van buitenlandse politieke activisten of terroristen op het spoor komen onder de ongeveer 25.000 'Arabieren' die in 1972 in Nederland verbleven?[365]

Een tweede probleem was dat het agenten- en informantenwerk in migrantenkringen veel moeilijker was dan onder communisten. 'Informanten die een

vreemde taal goed beheersen' waren moeilijk te vinden, liet Kuipers op 19 oktober 1972 de procureurs-generaal weten, met wie hij net als Sinninghe Damsté en Einthoven vóór hem regelmatig vergaderde. Neem 'de dreiging van geweldplegingen door Griekse verzetsgroepjes', legde Kuipers de procureurs voor: wie contacten wilde leggen, moest een agent of informant weten te vinden die het nieuw-Grieks zo goed beheerste dat hij in deze kringen kon penetreren, 'terwijl hij dan tevens Nederlands politiek moest denken'. De loyaliteit van de informant of agent moest immers niet liggen bij de Griekse strijders, maar bij de staat der Nederlanden.[366]

Het taalprobleem gold tot op zekere hoogte ook voor de Zuid-Molukkers. De eerste generatie sprak, met het oog op de veronderstelde terugkeer, geen Nederlands. Thuis werd Tangsi Maleis gesproken. Ook de tweede generatie Zuid-Molukkers, waaruit de geweldplegers voortkwamen, sprak gebrekkig Nederlands. Voor het runnen van agenten en informanten in de Zuid-Molukse gemeenschap werden daarom BVD'ers ingezet die Maleis spraken. Meestal waren dat de medewerkers die een achtergrond hadden in de *Netherlands Forces Intelligence Service* (NEFIS), de militaire inlichtingendienst van de Nederlandse strijdkrachten die tussen 1941 en 1948 actief was in de Indonesische archipel. Daarnaast werden vertalers ingeschakeld en kregen de runners die het Maleis niet machtig waren taalonderwijs.[367]

Ook etnische verschillen bemoeilijkten het opereren in Zuid-Molukse kringen. De Zuid-Molukkers woonden in gesegregeerde woonkampen, onder meer in Moordrecht, Apeldoorn en Assen, waarin het voor buitenstaanders lastig was zich onopvallend te bewegen. Als dat al lukte, dan was het 'verwerven van informaties' alsnog erg ingewikkeld, tekende de BVD op, omdat de jongeren 'ernstig beducht waren als verraders te worden ontmaskerd' – een angst die volgens de BVD 'niet zonder reden werd gekoesterd'.[368]

Het operationele werk in kringen van de Rode Jeugd werd door een generatiekloof extra gecompliceerd. Het was voor operateurs van de BVD een heel nieuwe ervaring om informanten en agenten te werven en aan te sturen in deze kringen. Van oudsher waren zij zeer goed ingevoerd in het communisme, zodat ze moeiteloos een gesprek konden aanknopen over de filosofische grondslagen van het dialectisch materialisme. Maar deze jongeren lieten zich door minder eenduidige ideologische opvattingen inspireren. Ook spraken en kleedden zij zich anders en waren hun drijfveren diffuser dan die van de doorsneecommunist.[369]

Het onderliggende probleem was echter dat de veiligheidsdienst maar een beperkt aantal agenten kon runnen, terwijl van tevoren uiteraard niet vaststond waar in de 'veelheid van in elkaar overlopende en elkaar bestrijdende actiegroepen' geweld zou ontstaan.[370] Hier wreekte zich bovendien de klassieke kijk van de veiligheidsdienst. 'Extremisme' wist de veiligheidsdienst af te lezen uit het lidmaatschap van een bepaalde organisatie of het abonnement op een uit ideologisch oogpunt als extremistisch of antidemocratisch gecategoriseerde krant

of tijdschrift, maar welke indicatoren waren er voor politiek gewelddadig activisme en terrorisme? Waar moest de dienst op letten? Die focus op organisatiestructuren, de *top down*-visie op een dreiging, stelde de dienst weliswaar goed in staat om de communistische achterban in kaart te brengen, maar ten aanzien van het meestal *bottom up* ontstane geweld sorteerde dat minder succes. Het waren vaak juist Zuid-Molukse jongeren die níet bij een politieke partij waren aangesloten, die geweldsdaden begingen. Zij kwamen spontaan in kleine clubjes bij elkaar om soms in enkele weken tijd tot actie over te gaan.[371]

Een van de oplossingen voor deze uiteenlopende problemen zag Kuipers in meer en intensievere banden met politie, justitie en andere inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Hij schoof niet alleen aan bij de talloze comités en gremia van Justitie, maar verbeterde ook de betrekkingen met de politieverbindingen. De operateurs van de Politie Inlichtingendiensten moesten immers voor de BVD belangrijk agentenwerk doen in het veld van het politiek gewelddadig activisme,[372] waarop zij volgens Kuipers 'mentaal' niet goed waren 'ingespeeld'.[373] Internationaal werkte de BVD niet alleen samen met de inlichtingen- en veiligheidsdiensten van de Verenigde Staten en Groot-Brittannië, maar sinds begin jaren zestig ook met die van België, Frankrijk, West-Duitsland, de Scandinavische landen, Australië, Canada, Turkije en Israël.[374] In 1968 kwamen de Japanse, Indonesische en Zuid-Afrikaanse diensten daarbij[375] en onder invloed van het terrorisme werden onder andere ook Ierland, Jordanië en Marokko belangrijke *liaisons*.[376]

De multilaterale samenwerking intensiveerde eveneens onder invloed van terrorisme en politiek geweld. Enkele voorbeelden: in Beneluxverband werd de samenwerking in het vreemdelingentoezicht uitgebreid van de contraspionage naar de bestrijding van terrorisme.[377] En omdat bijna alle Europese landen te maken kregen met politiek geweld en terrorisme, stond het onderwerp ook in de *Special Committee* van de NAVO op de agenda. Daarnaast intensiveerden de meeste Europese diensten hun informatie-uitwisseling door via het Kilowattsysteem (een systeem van vercijferde telexen) gegevens over – aanvankelijk vooral Palestijns – terrorisme uit te wisselen.[378] Vanaf 1971 nam de BVD bovendien deel aan (en vormde het hoofdkwartier van) de Club de Berne, een multilateraal verband van Europese veiligheidsdiensten inclusief die van Groot-Brittannië.[379] In het *Comité Politique* probeerden Europese veiligheidsdiensten op basis van gemeenschappelijke gegevens 'technische methodieken' voor terrorismebestrijding te ontwikkelen.[380] Kuipers stuurde BVD'ers graag naar dit soort Europese werkgroepen en comités, niet alleen vanwege de kennisopbouw omtrent de terrorismeproblematiek, maar ook omdat de medewerkers dan op persoonlijk vlak kennismaakten met hun collega's in het buitenland. Voor deelnemers kwam dit neer op het aanhoren van lezingen, 'veel eten en drinken', praktische oefeningen en toeristische uitstapjes, wist oud-BVD'er Frits Hoekstra zich te herinneren.[381] Zo ontstonden een band én een basis voor toekomstige samenwerking, was Kuipers' veronderstelling.[382]

Deze 'herpositionering' van de BVD hielp de dienst weliswaar bij de bestrijding van politiek gewelddadig activisme en terrorisme, maar genereerde ook nieuwe problemen. Ze leidde namelijk, net als in de jaren veertig en vijftig, tot een groeiende bureaucratische competitie. De BVD, de politie en nieuwe organisaties als de Criminele Recherche Informatiedienst, het Landelijk Bijstandsteam Terreurbestrijding (LBT) en de in 1975 opgerichte Bijzondere Zaken Centrale (BZC) voelden zich op datzelfde beleidsterrein door elkaar bedreigd. Uit angst overbodig te worden, deelden ze hun gegevens maar mondjesmaat.[383] Volgens Binnenlandse Zaken probeerde het Bijstandsteam Terreurbestrijding bijvoorbeeld 'geforceerd activiteiten naar zich toe te trekken'.[384] Ook de intensievere samenwerking met de Politie Inlichtingendiensten leidde tot geruzie over competenties.[385] Gonsalves, die in zijn memoires opmerkte dat hij goed overweg kon met het diensthoofd en de medewerkers van de veiligheidsdienst, herinnerde zich de 'enorme animositeit' tussen de 'CRI-centrale' van Justitie en de Binnenlandse Veiligheidsdienst.[386] Volgens Engelen betrof die voornamelijk het brongeheim: dat was voor de BVD uit moreel en operationeel oogpunt heilig – beloofd is beloofd en in de toekomst moet het mogelijk blijven opnieuw contact op te nemen –, terwijl Justitie daar zo nu en dan wel inbreuk op wilde maken om een zaak rond te maken.[387]

Twee problemen die onderbelicht zijn gebleven in de literatuur laten zien hoe de komst van het terrorisme ook vragen opriep over de legitimiteit van de dienst en de organisatie en werkwijze ervan. In de eerste plaats berustte de frictie met Justitie op meer dan een incidentele discussie over het brongeheim. In 1972 en 1975 stelde Kuipers dit uitdrukkelijk aan de kaak toen hij met de procureurs-generaal vergaderde. De BVD keek volgens Kuipers namelijk in essentie anders naar politiek geweld en terrorisme dan politie en justitie. De veiligheidsdienst werkte 'op de lange baan'[388] en richtte zich op 'algemene waarnemingen van relatieve ontwikkelingen in groeperingen en soms vage stromingen'.[389] De 'eerste symptomen' van een bepaalde ontwikkeling waren voor de BVD van groot belang, terwijl de politie die aanwijzingen 'liet lopen' totdat iemand een strafbaar feit had gepleegd. De BVD, die 'wel op dat spoor probeerde te blijven', zag vervolgens niet graag dat die 'sporen' in een later stadium 'werden doorkruist door rechercheactiviteiten'.[390] Politie en Justitie waren namelijk gefixeerd op 'individuele strafbare handelingen' en hadden dus een wezenlijk ander doel. Om 'overschatting van onze taak en wantrouwen' te vermijden, wilde Kuipers die verschillen steeds goed in het oog houden.[391] Door meer in contact te staan met andere organisaties realiseerde de BVD zich dus ook hoe wezenlijk anders het inlichtingenwerk op binnenlands veiligheidsterrein eigenlijk was. De dienst had een unieke taak, ook ten aanzien van de dreiging van politiek geweld en terrorisme.

Een ander in de literatuur onderbelicht probleem had te maken met de werkwijze en organisatie van de veiligheidsdienst. Door meer samen te werken met anderen kwam nu een ongekende hoeveelheid informatie op de dienst

af. Vooral onder tijdsdruk was het bijna ondoenlijk 'uit de stroom van berichten' zinnige van onzinnige informatie te scheiden.[392] Buitenlandse diensten die geconfronteerd werden met (verijdelde) aanslagen, stuurden bovendien nogal eens 'paniekberichten' rond die moeilijk te verifiëren waren. Dat was ook binnenlandse inlichtingenpartners niet vreemd. Zo stuurde de Luchtmacht Inlichtingendienst (LUID) de BVD en de 'gehele militaire winkel' begin jaren zeventig 'ongespecificeerde berichten', die volgens de dienst 'gezien hun vaagheid niet voor exploitatie vatbaar' waren. Kuipers maande zijn afdelingshoofden daarom alleen berichten na te gaan die 'concrete duidingen ten aanzien van het gevaar' inhielden en die 'een redelijke evaluatie' konden doorstaan. Het was voor de BVD van belang, zei Kuipers, 'dat wij in de huidige stortvloed van meldingen het hoofd koel houden'.[393]

Terrorisme als BVD-taak

Die complexiteit van de dreiging droeg eraan bij dat Kuipers niet wezenlijk anders ging denken over de kerntaken van de veiligheidsdienst. Net als het monitoren van het studentenactivisme beschouwde hij de inlichtingeninwinning over politiek gewelddadig activisme en terrorisme als extra taak. Ook daarom vroeg Kuipers net als tijdens de studentenprotesten om extra geld. De inzet van BVD'ers tegen politiek gewelddadig activisme en terrorisme ging 'ten koste van het werk op het terrein van de spionage', dus moest hij meer mensen aannemen.[394] En al zette Kuipers steeds meer mensen en middelen in tegen de nieuwe dreigingen en dus steeds minder tegen het communisme, in zijn ogen was de aard van het communisme onveranderd en de dreiging dus onverminderd groot.

Dat kwam bijvoorbeeld tot uitdrukking toen in september 1974 de CPN zich in de antikernenergiebeweging genesteld had en succesvol wist samen te werken, zelfs met de PvdA en D66. Bij een protesttocht tegen de Urenco-reactor in Almelo, eind september 1974, wist de CPN zelfs negenduizend deelnemers op de been te krijgen,[395] reden genoeg voor de BVD om de CPN niet uit het oog te verliezen.[396] Alleen al daarom bleef de CPN een voorname plaats innemen in de maandoverzichten.[397] Ook medewerkers bleven in de jaren zeventig van mening dat het 'echte werk' uiteindelijk bestond uit de contra-inlichtingenactiviteiten en het politieke inlichtingenwerk tegen het communisme.[398]

Daarom bestudeerde de BVD de fenomenen politiek gewelddadig activisme en terrorisme door de bril van 'extremismebestrijding'. Kuipers wist het nieuwe fenomeen zelfs direct te relateren aan de politieke stromingen die de democratie van oudsher in gevaar brachten. De politiek gewelddadige groepjes waren namelijk voortgekomen uit 'oud-links', dus uit 'extremistische' stromingen als het anarchisme, trotskisme en communisme. Die activistische jongeren- en studentenorganisaties, waaronder provo, hadden in de jaren zestig een ludiek en voor de democratie ongevaarlijk karakter gehad, maar ze hadden in de jaren zeventig hun 'standpunten verhard'. In nieuwlinkse kringen werd 'doorgedacht

in steeds radicalere termen' en 'metterdaad tot terreuracties' overgegaan. Tegelijkertijd wisten deze nieuwlinkse groepjes ook grote groepen arbeiders en studenten die uit 'minder ontwikkelde landen' en dictaturen geëmigreerd waren naar het Westen aan zich te binden. Hiertoe rekende Kuipers ook 'verongelijkte minderheden' als de Zuid-Molukkers, die met behulp van Nieuw Links het Westen tot strijdtoneel maakten.[399] Met deze vasthoudendheid ten aanzien van de eigen dreigingspercepties vervreemdde Kuipers zich enigszins van de politieke en maatschappelijke omgeving van zijn eigen veiligheidsdienst.

Dat bleek met name in de nasleep van de gijzelingsacties van 1975 en 1977. In december 1975 kaapte een clubje Zuid-Molukse jongeren ter hoogte van Beilen de stoptrein van Groningen naar Zwolle. Op hetzelfde moment bezette een tweede clubje het Indonesisch consulaat in Amsterdam.[400] De parallelle acties, die door een combinatie van de intredende winterkou en langdurige bemiddeling, bedoeld om de kapers en bezetters uit te putten en tot overgave te dwingen, op respectievelijk 15 en 19 december ten einde kwamen, hadden vier doden tot gevolg.[401]

De pers speculeerde op scherpe toon over de schuldvraag. De overheid als geheel kreeg het verwijt te lang op terugkeer in plaats van op maatschappelijke integratie van deze jongeren gekoerst te hebben, een denkbeeld dat Kuipers deelde.[402] Maar ook de BVD zelf kreeg de zwarte piet toegespeeld. *NRC Handelsblad* wist precies te noemen welke twee vooraanstaande Zuid-Molukkers de gijzelingen in Beilen en Amsterdam hadden beraamd en wanneer zij daarover hadden vergaderd.[403] Ook al noemde Van Agt dit 'een kletsverhaal'[404], als een krant dit kon opdissen, had de BVD dan niet mis gezeten? De vooraanstaande sociaaldemocraat en Europese politicus Sicco Mansholt vond van wel. In een interview op 10 december 1975, toen de gijzelingen nog aan de gang waren, zei hij dat de dienst 'natuurlijk had gefaald'; de BVD 'lette alleen maar op communisten' en had nu kennelijk de boot gemist.[405] Die 'kritiek op het falen van de Binnenlandse Veiligheidsdienst' klonk ook 'in Den Haag' steeds luider. De oppositie verweet de dienst slecht werk te hebben geleverd.[406] *De Telegraaf* bestreed die kritiek 'van voornamelijk linkse zijde', hetzelfde links dat 'de veiligheidsdienst voortdurend had gehinderd bij het in de gaten houden van de Zuid-Molukse gemeenschap', in de krant van 12 december 1975. De dienst zei namelijk 'wel degelijk aanwijzingen te hebben gehad dat er iets broeide', maar het was 'niet mogelijk om er het fijne van te weten te komen'.[407]

Die opvatting bracht Kuipers ook achter de schermen aan de man. Hij was van mening dat de buitenwereld niet van de dienst kon verlangen aanslagen te voorkomen. Dat vertelde hij ook op 8 januari 1976 aan minister De Gaaij Fortman, toen de vraag 'in hoeverre de gevolgde werkwijze beter had kunnen zijn' op de agenda stond. Kuipers beloofde weliswaar 'om de inspanning van de BVD te vergroten', onder meer door de operationele relatie met de Indonesiërs te verstevigen en 'CFO' met vijf personen te versterken, al moest De Gaaij Fortman daar wel de begroting voor uitbreiden, omdat deze personen 'uit andere afdelin-

gen werden weggetrokken'.[408] Maar De Gaaij Fortman liet direct weten dat hij 'niet geneigd' was om de BVD de schuld te geven. In zijn ogen had de dienst al het mogelijke gedaan.[409] In de rest van het gesprek probeerde Kuipers de minister te doen inzien hoe complex de praktijk van het contraterrorisme werkelijk was. Het 'probleem van de beheersing van de informatiestroom' bracht 'de discussies vaak op een dwaalspoor', problematiseerde Kuipers. Het hoofd van de Technische Afdeling liet de minister zelfs een geluidsopname horen van een microfoonactie, die daarna 'onder de indruk was van het luisterprobleem in verband met de verstaanbaarheid'.[410] Dezelfde strategie hanteerde Kuipers op 22 januari 1976 tegenover de procureurs-generaal: 'We moeten nuchter stellen dat de BVD nooit, zoals van georganiseerde verbanden binnen de Zuid-Molukse beweging, een volledig beeld kan krijgen van bepaalde ad hoc groepen die plotseling kunnen opstaan'.[411]

Een van de mogelijke verklaringen voor deze begripvolle opstelling en, breder, voor de politieke steun aan de BVD – ook Van Agt zou vaak herhalen dat de dienst goed werk deed – was dat de BVD opmerkelijk genoeg in de repressieve sfeer van grote waarde was. Tijdens de gijzeling op de Franse ambassade in 1974 had de CIA via de BVD bijvoorbeeld allerlei beëindigingsscenario's aangeleverd. En ook nu, tijdens de treinkaping bij De Punt, had de BVD op allerlei operationele manieren bijgedragen. Zo waren op basis van BVD-inlichtingen bemiddelaars gevonden in de Zuid-Molukse gemeenschap. Ook verstopte de dienst, eveneens met Amerikaanse hulp, microfoons in houten colakratjes tijdens de treinkaping bij De Punt.[412]

Waren De Gaaij Fortman en de procureurs wel ontvankelijk voor Kuipers' temperende woorden, de Vaste Kamercommissie was op 27 januari 1976 minder begripvol. Gezien de gijzeling van de Indonesische ambassadeur in 1970, de plannen om koningin Juliana te gijzelen en het ruime wapenbezit in Zuid-Molukse kringen, waarvan de BVD de commissie zelf op de hoogte had gesteld, verwachtte Van Thijn toch meer van de veiligheidsdienst. De bescheiden, ondersteunende rol was niet voldoende, vond de voorzitter van de Vaste Kamercommissie, en hij vroeg De Gaaij Fortman of zijn dienst de acties echt niet hadden kunnen voorkomen.[413] Aan de hand van Kuipers' argumenten betoogde de minister hoe moeilijk het voor de BVD was om inlichtingen uit Zuid-Molukse kring te verkrijgen. Het ging hier om een gesloten gemeenschap met een eigen code en bovendien kwamen de geweldplegers zoals de treinkapers, uit 'min of meer losse clubjes' en niet, zoals de communisten, uit hiërarchische en duidelijke organisatieverbanden. Dat was niet allemaal in de gaten te houden, althans, niet zonder de democratie daarvoor op te offeren, redeneerde De Gaaij Fortman:

> Zou de regering het doen en laten van verscheidene duizenden individuele Zuid-Molukkers doeltreffend in het oog willen houden, dan zou dat niet alleen een enorm apparaat vereisen, maar bovendien vrijwel tot een politiestaat leiden.[414]

Dat pad wilde De Gaaij Fortman, en dat moest Van Thijn toch begrijpen, niet bewandelen. Van Thijn kon daar echter geen begrip voor opbrengen. Hij meende dat 'de BVD er nu juist was om, indien de bescherming van de rechtsorde dit vereiste, inlichtingen te verwerven'. Het was, anders gezegd, toch een wezenlijke taak van de veiligheidsdienst om dit soort acties te verhinderen, vond hij.[415] In het Kamerdebat van 12 februari 1976, toen in de plenaire vergadering van de Tweede Kamer de Zuid-Molukse acties op de agenda stonden, kreeg Van Thijn bijval van KVP-Kamerlid Theo van Schaik. Hij vond dat 'de noodzaak van het bestaan van deze diensten volledig werd bevestigd' door de Zuid-Molukse acties en achtte het 'op zijn zachtst gezegd vreemd' dat de BVD van de acties 'geen lucht had gekregen'.[416] Dat vond ook De Gaaij Fortmans zoon Bas, Kamerlid voor de PPR: 'een grotere oplettendheid van de Binnenlandse Veiligheidsdienst' had in zijn optiek de acties kunnen voorkomen. Dat dit niet gelukt was, toonde in zijn ogen aan dat de BVD de 'schaarse tijd en middelen' niet goed verdeelde en te weinig aandacht besteedde aan politieke groepjes waar een 'het-doel-heiligt-de-middelen-mentaliteit' rondwaarde, betoogde hij.[417]

Ook hier nam De Gaaij Fortman Kuipers' strategie van 'verwachtingenmanagement' over. Het gebeurde nu eenmaal overal ter wereld 'dat subversieve acties plaatsvonden, die door de veiligheidsdiensten van de betrokken landen niet waren ontdekt. Bovendien: in het verleden had de dienst bepaalde acties wèl tijdig ontdekt. Tegen zijn zoon zei De Gaaij Fortman dat dit geen kwestie van verkeerde prioriteiten was. De dienst richtte zich 'uiterst flexibel op die dreigingen, die bijzondere aandacht behoefden en die als nieuw konden worden aangemerkt'. Zelfs minister van Justitie Dries van Agt keurde het af dat sommige Kamerleden en journalisten 'meesmuilend of geringschattend' over de BVD hadden gesproken.[418] Die steun uit het kabinet was voor de BVD weliswaar belangrijk, maar het nam de scepsis in pers en parlement niet weg. In veler ogen was het de dienst aan te rekenen dat de acties hadden kunnen plaatsvinden. Ook al deed de BVD volgens Engelen 'al het mogelijke', de inlichtingenpositie[419] was niet zodanig dat Zuid-Molukse acties daadwerkelijk voorkomen konden worden.[420] Volgens Bas de Gaaij Fortman was het immers de Binnenlandse Veiligheidsdienst, die 'zich in het bijzonder bezighield met het ontdekken van samenspanningen tot het bedrijven van terreurmisdrijven'. PSP-Kamerlid Van der Lek was nog pinniger en vroeg zich af 'waar de BVD', als hij 'dit al niet kon, dan nog wel voor nodig was'.[421]

Dit beeld werd na de twee gelijktijdige Zuid-Molukse acties van 23 mei 1977 versterkt. Ditmaal vond een gijzeling plaats van onderwijzers en kinderen van een basisschool in Bovensmilde en een treinkaping ter hoogte van de dorpjes Glimmen en De Punt. Ze duurden drie weken en kwamen pas na een gewelddadige interventie van de Bijzondere Bijstandseenheden op 11 juni 1977 ten einde.[422] Het inmiddels bekende journalistiek-parlementaire vliegwiel voerde de druk op de dienst op. 'Waarom wist BVD van niets?', kopte *Het Vrije Volk* op 14 juni 1977.[423] Ook *De Telegraaf* moest vaststellen dat de BVD 'de terreurplan-

nen niet op tijd had onderkend'.[424] Van Thijn vond weliswaar dat 'niemand tot het onmogelijke moest worden gehouden'[425] maar hij zei op televisie, bij *Den Haag Vandaag*, zich wel schuldig te voelen dat zijn commissie 'geen voortgangscontrole' had uitgeoefend op de BVD, die na de acties van december 1975 had beloofd 'meer aandacht aan de Zuid-Molukkers te besteden'.[426] De Gaaij Fortman, met wie het nieuwe diensthoofd Pieter de Haan tijdens het ochtendoverleg van 17 juni 1977 telefoneerde, was daar 'niet erg gelukkig mee', niet in de laatste plaats omdat een week later de Kamer over de acties zou vergaderen.[427] De pers bestookte na Van Thijns televisieoptreden de BVD, die in een reactie vooral 'relativerende woorden over de betekenis van het inlichtingenwerk van de BVD' liet klinken.[428]

Naar aanleiding van Van Thijns opmerking lag de schuldvraag tijdens het Kamerdebat op 23 juni 1977 in de mond van nagenoeg ieder Kamerlid bestorven. Het parlement wilde weten wat de Binnenlandse Veiligheidsdienst sinds de acties van twee jaar geleden precies had ondernomen om nieuwe aanslagen te voorkomen en waar(om) de dienst had gefaald. De PvdA'er Henk Molleman gaf een schot voor de boeg en vroeg zich af of een en ander niet te wijten was aan de gebrekkige informatie-uitwisseling tussen de BVD en de Centrale Recherche Informatiedienst.[429]

Vervolgens ging het over de vraag hoe een volgende actie nu werkelijk kon worden verhinderd. Het lag voor de hand om de inlichtingeninwinning en politieaanwezigheid in Zuid-Molukse kampen op te voeren, vonden enkele Kamerleden. Maar de PSP'er Van der Lek was het niet eens met die repressieve aanpak. Nog 'afgezien van de vraag of het werken met verklikkers, het uithoren van gevangenen en het vragen van inlichtingen aan families en collega's en dergelijke wel zo'n vruchtbare methode was om veel te weten te komen', vond Van der Lek dat 'weinig dingen zo bedreigend waren' voor de verhoudingen tussen Nederlanders en Zuid-Molukkers 'als het zich bij uitstek concentreren van een veiligheidsdienst op een bevolkingsgroep'.[430]

De Gaaij Fortman bleef, ook nu Kuipers per 1 februari 1977 was opgevolgd door De Haan, de verwachtingen temperen. 'Concrete informaties die erop wezen, dat deze acties zouden plaatsvinden' waren er werkelijk niet geweest, hield hij het parlement voor. Dat lag niet aan een falen van de veiligheidsdienst of een gebrekkige samenwerking met bijvoorbeeld de Centrale Recherche Informatiedienst. Tussen de BVD en de CRI bestond 'een hechte samenwerking en een voortdurende rechtstreekse uitwisseling van gegevens', liet de minister noteren. Het had in zijn ogen geen zin om de bestaansreden van de veiligheidsdienst te verbinden met het gevaar van politiek geweld en terrorisme: de dienst kon niet ontzettend veel uitrichten. De samenleving moest dit soort dreigingen in zijn ogen maar aanvaarden als *facts of life*. Citerend uit *The Economist* profeteerde De Gaaij Fortman dat '*he*' – de terrorist – '*shall be with us till the end of our days*'.[431]

Politiek, ambtenarij en samenleving hadden in het licht van de dreiging van politiek geweld en terrorisme hun opvattingen over de dreigingspercepties van

de veiligheidsdienst gewijzigd. Kuipers voldeed ruimschoots aan de politieke behoefte aan inlichtingen over het fenomeen. Hij maakte veel meer mankracht en technische capaciteit vrij om politiek gewelddadig activisme en terrorisme te bestrijden en ging nauwer samenwerken met politie en justitie. In de kern keek de BVD-leiding echter niet anders aan tegen de taakopvatting van de veiligheidsdienst, die nog altijd het sterkst verbonden was met de strijd tegen het wereldcommunisme. De dienst stapelde de politieke en maatschappelijke dreigingspercepties als het ware bovenop de bestaande dreigingspercepties.

In de maatschappelijke omgeving van de veiligheidsdienst veranderden echter niet alleen de opvattingen over de dreigingspercepties, maar ook de ideeën over de organisatie en legitimiteit van de dienst. Veel journalisten, Kamerleden en burgers vonden dat de dienst alle andere taken moest laten vallen om de geweldsproblematiek een halt toe te roepen. In pers en parlement kwam de legitimiteit van de veiligheidsdienst in het licht van deze dreiging te staan. Omdat Kuipers dat niet zo zag én omdat de dienst niet in staat leek acties zoals die van 1975 en 1977 te verhinderen, probeerde hij te verhinderen dat journalisten en Kamerleden de legitimiteit van de veiligheidsdienst een-op-een verbonden aan de dreiging van politiek geweld. Dat inlichtingen in de repressieve sfeer, dus bij de beëindiging van de acties doorgaans een grote rol speelden, kon in het publieke domein niet bediscussieerd worden. Dus richtte Kuipers zich vooral op het temperen van de politieke, bureaucratische en maatschappelijke verwachtingen ten aanzien van preventie: alleen als de democratie werd afgeschaft, zou de dienst voldoende ogen en oren hebben om alle potentiële geweldplegers in de gaten houden. Voorkómen van dit soort geweldsacties was niet mogelijk.

MODERNISERING ONDER EEN NIEUW DIENSTHOOFD? DE BVD TUSSEN 1977 EN 1980

Op 24 juni 1977, een dag na het Kamerdebat over de Zuid-Molukse acties van dat jaar, beraadde de BVD-leiding zich toch op de vraag of er niet méér gedaan kon worden. Het diensthoofd kondigde een 'inventarisatie' aan van de wijzen waarop de BVD 'in mankracht aangegeven' zijn taak uitvoerde. Op basis daarvan wilde hij een 'interne discussie op gang brengen' over de vraag of de dienst de 'aandacht aan de verschillende objecten' gaf 'in evenredigheid aan het belang dat daaraan moest worden toegekend'. Het 'uitgangspunt' hiervoor was de vraag of de dienst meer aandacht aan het (Zuid-Moluks) terrorisme moest besteden, al vond het diensthoofd dat zo'n 'onderzoek en discussie' sowieso van 'tijd tot tijd' moest plaatsvinden.[432]

Het was misschien wat ambtelijk genotuleerd, maar achter deze 'herbeschouwing takenpakket' ging een revolutionaire vraag schuil: keek de BVD nog wel goed naar de wereld en zijn eigen plaats daarin? Deze verfrissende vraag werd gesteld door het nieuwe diensthoofd Pieter de Haan. De Haan was tot

1 augustus 1975[433] directeur van het Rijks Bestuursstudie Centrum en had het grootste deel van zijn ambtelijke carrière op het ministerie van Financiën gewerkt, onder meer als hoofdinspecteur-titulair van 's Rijks Belastingen.[434] Dat iemand 'van buiten' – zelf beschouwde De Haan zich als 'parachutist' binnen de BVD[435] – zo'n hoge functie bij de veiligheidsdienst kreeg, was, in de woorden van Rudie van Meurs, 'een afwijking van het normale'.[436] Daar had hij niet helemaal gelijk in. Welbeschouwd was alleen Andries Kuipers uit de eigen gelederen voortgekomen. Einthoven was de oprichter van de naoorlogse veiligheidsdiensten geweest maar was strikt genomen ook iemand van buiten. Sinninghe Damsté was, op instigatie van Beel, ook zonder een verdere carrière bij de dienst tot plaatsvervangend diensthoofd benoemd, om daarna hoofd-BVD te worden. Desondanks zag Van Meurs een politieke ingreep in Kuipers' vertrek. Hij schreef dat deze 'kleurloze figuur', door intimi aangeduid als 'de trieste schelvis', moest vertrekken omdat hij werd achtervolgd door 'een reeks mislukkingen': de Zuid-Molukse acties.[437] Niets dan 'leugens' en 'kwaadsprekerij', vond Kuipers' dochter, die meende dat haar vader 'het belang van het land talloze malen gediend' had en de premier daarom vroeg de leugens te weerleggen.[438]

Het leek inderdaad geen politieke zet om Kuipers met functioneel leeftijdsontslag te sturen: hij was zelf al enkele jaren op zoek naar een opvolger. Voor de benoeming van een diensthoofd bestond geen standaardprocedure. Een zittend diensthoofd en zijn minister hadden hier grote invloed op, maar daarbuiten leken in het algemeen niet veel spelers zich met dit proces te bemoeien. Ter oriëntatie had Kuipers zijn oor eens te luisteren gelegd bij De Haan, die immers uit hoofde van zijn directeurschap van zijn ambtelijke opleidingsinstituut talloze hoge ambtenaren in zijn netwerk had. De Haan zag evenwel voor zichzelf een mooie promotiekans en gaf Kuipers te kennen dat hij zélf wel interesse had in de functie.[439] Hij beschouwde zichzelf namelijk bij uitstek als iemand 'met een onderzoekende mentaliteit'. De dilemma's waar de BVD mee worstelde, kende De Haan wel, zei hij in een interview vele jaren na dato, omdat het bij de belastingdienst ook neerkwam 'op de vraag in hoeverre je ingreep in iemands privébelang teneinde het algemene belang, het vullen van de schatkist, te dienen'. Je werd geacht 'het snuffelen en wroeten te doen met het oog op een groter belang', namelijk dat van de rechtsstaat en democratie. Dat je voor dat werk 'geen applaus kreeg van het grote publiek' was hij ook bij Financiën al gewend. Om kort te gaan: De Haan had zijn roeping gevonden.[440]

Zelfs de BVD-kritische Van Meurs was positief over deze benoeming van iemand van buiten. De Haan, die niet 'voetstoots deed wat anderen hem opdroegen', zou de dienst 'moderniseren' en 'een humaner gezicht geven'. Al zou hij 'geen verlichte BVD-directeur' worden, misschien zou hij wel breken 'met de blauwdruk voor de Koude Oorlog die de BVD tot dusver hanteerde'.[441]

Het had er de schijn van dat De Haan inderdaad direct aan het moderniseren sloeg. Hij maakte van Afdelingen B en C 'Directies' B en C. De gewone Afdelingen D (voor beveiliging), E (waar de onderzoekingsambtenaren en

volg- en observatieploegen waren ondergebracht) en TD (Techniek) heetten nu 'Hoofdafdelingen'. Hij stelde twee nieuwe coördinatoren aan om het terrorismewerk vlot te trekken en stelde bovendien een team verbindingsofficieren in dat direct kon bijspringen als er een aanslag of actie plaatsvond.[442]

Ook in de politieke en ambtelijke omgeving van de dienst wilde De Haan enkele vernieuwingen doorvoeren. Ten eerste nam hij zich voor een klassiek inlichtingenproduct van de veiligheidsdienst bij de tijd te brengen: de Porseleinlijsten, voorheen Diepvrieslijsten. De BVD hield deze lijsten bij in het kader van de Wet buitengewone bevoegdheden burgerlijk gezag uit 1952, om in een naderende revolutionaire of oorlogssituatie staatsgevaarlijke individuen te kunnen oppakken en vastzetten – welbeschouwd een opvolger van de zwarte lijsten die de Centrale Inlichtingendienst in het interbellum bijhield in het kader van de Revolutiewet. Op 19 januari 1978 vroeg De Haan aan Hans Wiegel, die in het in december aangetreden eerste kabinet-Van Agt minister van Binnenlandse Zaken was geworden, of deze lijsten niet eens aangepast moesten worden aan het veranderde vijandbeeld. Bij de opstelling van de lijsten ging de BVD namelijk nog steeds uit van 'de dreiging vanuit het Oostblok' als 'enige denkbare casuspositie'.[443] Dat punt had ook Kuipers al eens aangeroerd.[444]

De Haan, die sowieso het nut van deze 'telkens terugkerende en tijdrovende rompslomp' in twijfel trok, wilde echter op zijn minst ook politiek gewelddadige activisten en terroristen op de lijst kunnen zetten. De wereld was immers veranderd. Wiegel blokkeerde dit. Hij was bang voor 'organisatorische, materiële en administratief-technische problemen' en dacht dat hierdoor het interneren van gevaarlijke personen in een burgerlijke uitzonderingstoestand 'praktisch nauwelijks uitvoerbaar' werd. Wiegel vreesde dat hij dan weleens als minister in de problemen kon komen. Hij handhaafde liever de bestaande papieren maatregel van betwijfelbaar nut, dan dat hij de taaie procedures onder handen nam, nodig om de lijsten bij de tijd te brengen. De 'casuspositie' uit de vroege Koude Oorlog, uitgaand van een militair offensief van de Sovjet-Unie, bleef dus ook in 1978 nog steeds het uitgangspunt.[445]

Ten tweede moderniseerde De Haan het maandoverzicht. Dit belangrijkste inlichtingenproduct ging inmiddels naar 350 ontvangers, maar vormde nog steeds in hoofdzaak een verslag van wat Afdeling B over het internationale en binnenlandse communisme te weten gekomen was.[446] Over die smalle focus was al eerder geklaagd.[447] De Haan zei op 1 maart 1978 tegen Wiegel dat het maandoverzicht een onvolledig beeld van de activiteiten van de dienst gaf en dat 'de onderlinge samenhang' onvoldoende duidelijk gemaakt kon worden. Daarom stelde De Haan voor de frequentie terug te brengen. Omdat veel gegevens in andere rapportagevormen zoals regeringsbrieven en bulletins over specifieke onderwerpen als studenten en Zuid-Molukkers terechtkwamen, kon dat ook. Daarbij wilde De Haan ook andere afdelingen een bijdrage laten leveren.[448] Het kwartaaloverzicht ging dus niet alleen meer over de Koude Oorlog en was met toegevoegde geografische kaarten, afbeeldingen en krantenartikelen

veel meer afgestemd op de leefwereld van de 'consumenten'. Tegelijkertijd bleef het voor de BVD een instrument om de omgeving erop te wijzen hoe 'moeizaam' en 'noodzakelijk' sommige activiteiten waren.[449]

Het nieuwe overzicht werd in bestuurlijke kringen positief ontvangen. Zo stuurde Jan Dirk van der Harten, de commissaris van de Koningin in Noord-Brabant na ontvangst van het eerste kwartaalverslag op 21 april 1978 een briefje aan Pieter de Haan om hem te zeggen dat hij het nieuwe overzicht 'met belangstelling gelezen had'. Harten vond het bijzonder verheugend dat ook contraspionage en beveiliging 'definitief een plaats hadden verworven naast de traditionele rapportage over de ontwikkelingen in de uiterste hoeken van het politieke spectrum'. Desondanks zou Van der Harten het 'bepaald als een gemis' ervaren als het door de verlaging van de frequentie van de overzichten '(nog) minder dan voorheen mogelijk zou zijn in te haken op actuele gebeurtenissen'. Ook speet het hem dat de overzichten door de verlaagde rubricering (het maandoverzicht werd in grotere kring verspreid en als 'lichter' staatsgeheim gekwalificeerd) 'minder details, minder kwetsbare gegevens en dergelijke' bevatten.[450] De Haan schreef hem op 22 mei 1978 terug dat de BVD 'meer systematisch dan voorheen over speciale, doorgaans actuele onderwerpen' aparte rapportages zou opstellen.[451]

Rondom de veiligheidsdienst keerde de rust terug. Na de Zuid-Molukse actie van 13 en 14 maart 1978 werd het op het politiek gewelddadige en terroristische front stiller. Pers en parlement lanceerden, op Van Meurs' boek in 1978 na, geen nieuwe grote debatten over de BVD. Dat stemde de politieke omgeving tevreden. Op 28 mei 1980, toen de BVD het zevende lustrum vierde, hield Wiegel tijdens de receptie een toespraak tot het personeel van de BVD.[452] Ondanks het feit dat in 1980 aan het licht was gekomen dat de Pakistaanse atoomgeleerde Abdul Qadir Khan tussen 1972 en 1975 in Nederland had gespioneerd en daarmee Pakistan vermoedelijk aan de atoombom had geholpen, sprak Wiegel zijn ondubbelzinnige steun aan de dienst uit.[453]

Hij ging in zijn speech vooral in op het legitimiteitsvraagstuk, dat in pers en parlement zo vaak aan de orde werd gesteld. De BVD opereerde nu eenmaal 'in het spanningsveld tussen privébelang en het belang van de staat' en werd daarom door sommigen als 'een vreemd lichaam' in de democratie beschouwd. Het parlement liet weleens 'afstotingsimpulsen' zien. Ten onrechte, vond Wiegel, want de 'democratie behoorde zich te beveiligen en verdedigen waar haar bestaan bedreigd werd'. 'De vraag naar de goede trouw van de dienst zou wel steeds opnieuw worden gesteld', verwachtte de minister: 'We moeten het niet betreuren of er geïrriteerd over raken dat deze vraag telkens weer opkomt en niet altijd in de meest plezierige bewoordingen.' Het was immers 'de democratie zelf die ons deze angel in het vlees stak en het was goed dat 'ie stak', vond Wiegel. 'U doet uw werk in een samenleving die moeilijke perioden doormaakt, die bedreigd wordt, maar velen zien niet of zien niet meer hoe en waardoor,' sloot de minister af. Waarop ongetwijfeld luid applaus volgde.[454]

CONCLUSIE

Tussen 1968 en 1980 gingen politieke spelers zich in toenemende mate met de veiligheidsdienst bemoeien. In het licht van het studentenactivisme en het politiek gewelddadig activisme en terrorisme verwachtten politici – en met hen Kamerleden, journalisten en burgers – dat de Binnenlandse Veiligheidsdienst zich organisatorisch en qua prioriteiten aan de veranderde dreigingsomstandigheden zou aanpassen. Dit vond in meer en mindere mate ook wel plaats in andere landen. De Zwitserse *Staatsschutz* ging, onder toenemende politieke en maatschappelijke druk eveneens nieuwlinkse, buitenparlementaire en politiek gewelddadige groepen bestuderen.[455]

Tussen 1968 en 1970 intensiveerde de veiligheidsdienst zijn inlichtingenactiviteiten in de studentenbeweging, nadat daartoe een nadrukkelijke politieke opdracht was gegeven. In de loop van de jaren zeventig maakte het studentenactivisme plaats voor politiek gewelddadig activisme en terrorisme. Palestijnse, Noord-Ierse, Baskische, Japanse, West-Duitse en verschillende Nederlandse groepjes pleegden politieke gewelddaden in Nederland. Ze veroorzaakten niet alleen veel zaakschade, er vielen ook doden. Politiek, ambtenarij en samenleving waren het er wel over eens dat de veiligheidsdienst zich moest inzetten voor de bestrijding van dit geweld. Dat deed de dienst ook, nu zonder te betwijfelen of dit wel tot zijn takenpakket behoorde.

Intussen bleven pers en parlement vragen stellen over de legitimiteit van de veiligheidsdienst. In 1972 werd, naar aanleiding van de overplaatsing van de Buitenlandse Inlichtingendienst van Algemene Zaken naar Defensie, het Koninklijk Besluit opengebroken. Den Uyl en Van Mierlo grepen dit aan om de staatsrechtelijke grondslag van het binnenlandse veiligheidswerk te verstevigen. Zij vonden dat de overheid zich niet mocht mengen in het leven van burgers, zolang deze niet werden verdacht van een strafbaar feit – een opvatting die ook Broekhoff al in 1918 had medegedeeld aan Fabius. Zij stelden daarom voor het binnenlandse veiligheidswerk expliciet te koppelen aan het strafrecht.

Van Thijn, die in 1973 voorzitter werd van de Vaste Kamercommissie, agendeerde in de jaren zeventig ook verschillende legitimiteitskwesties, waaronder de antecedentenonderzoeken en de bevoegdheden van de BVD ten aanzien van de pers. Hij vond bovendien dat de veiligheidsdienst zich te veel op het communisme richtte en oefende voor en achter de schermen druk uit om de, in zijn ogen, verouderde dienst bij de tijd te brengen.

Ook in de pers werd de legitimiteit van de veiligheidsdienst regelmatig in twijfel getrokken, onder meer in de stukken van Cornelissen en Van Meurs. De journalistieke interventies mondden in tegenstelling tot in de jaren zestig niet langer steevast uit in de ontkenning van het bestaansrecht van de dienst, maar leidden tot de agendering van concrete zorgpunten over specifieke aspecten van de binnenlandse veiligheidspraktijk. Naar aanleiding van het artikel over de navraag naar Van Meurs rees de vraag of de veiligheidsdienst zijn bevoegdheden

niet ten onrechte inzette tegen kritische journalisten. En toen de benadering van een medewerker van Stichting Amicales door de Politie Inlichtingendienst van Utrecht in het nieuws kwam, ventileerden verschillende spelers hun zorgen over de onduidelijke relaties tussen de BVD en de Politie Inlichtingendiensten. Daardoor werd de suggestie gewekt dat de BVD, met de Politie Inlichtingendiensten daarbij opgeteld, feitelijk de omvang had van ondemocratische zusterdiensten zoals de Stasi.

Tweede Kamerleden pikten dit soort berichten op en stelden er vragen over. Die werden dan vaak weer besproken in de Vaste Kamercommissie. Dit vliegwiel van pers en parlement kreeg steeds meer invloed op de dienst. Van Thijn gebruikte de pers om zijn standpunten kracht bij te zetten en journalisten als Van Meurs probeerden politici voor hun standpunten te winnen. Middels public relations en voorlichting trachtte Kuipers onjuistheden en misverstanden uit de weg te ruimen, al begon hij het effect daarvan op termijn te betwijfelen. Om de beeldvorming over zijn dienst te beïnvloeden, gaf hij enkele zeer uitgebreide interviews.

Toen in de jaren zestig de maatschappelijke steun voor de dienst verbrokkelde, vreesde Kuipers dat dit op termijn ook ten koste zou gaan van de politieke steun voor de veiligheidsdienst en zijn begroting. Nu het dreigingslandschap veranderde en politici vonden dat de BVD met zijn tijd moest meegaan, kon Kuipers met het oog op diezelfde politieke steun niet veel anders doen dan zich schikken naar de politieke wensen. In het licht van het studentenactivisme sputterde hij nog tegen, omdat hij dit niet als het eigenlijke object van de veiligheidsdienst beschouwde, maar de bestudering van het politiek gewelddadig activisme en terrorisme maakte hij al gauw tot onderdeel van het takenpakket van de BVD. De dienst ging veel nauwer samenwerken met politie en justitie en leverde inlichtingenproducten aan, die politiek en bestuur ondersteunden bij de bestrijding van het politieke geweld. Het resultaat was dat de BVD zich meer ging begeven in de actualiteit. Het studentenactivisme, politiek gewelddadig activisme en terrorisme waren veel acutere dreigingen die, als zij zich vertaalden in geweldsdaden, een grote impact hadden. Het operationele inlichtingenwerk was bovendien erg ingewikkeld – een waarschuwing die Kuipers ook meermaals aan zijn politieke, ambtelijke en maatschappelijke omgeving gaf.

Het stemde politiek en samenleving tevreden dat de BVD meebewoog met de veranderde verwachtingen van de dienst, zoals Wiegel herhaaldelijk onderstreepte. Het meebewegen was niettemin pragmatisch en oppervlakkig.[456] De dreigingen waarover de veiligheidsdienst inlichtingen verzamelde, werden in aantal uitgebreid, maar van een wezenlijke herprioritering – gepaard gaand met een reflectie op de kerntaken van de dienst – was geen sprake. Dit bleek uit de moeite die Kuipers had om zich met deze nieuwe fenomenen bezig te houden, terwijl die in ideologisch opzicht de democratische rechtsorde niet werkelijk bedreigden. Het politieke geweld was wel gevaarlijk gezien het geweldgebruik, maar had een beperkt politiek doel. Daarom was dit in zijn ogen net als het stu-

dentenoproer eerder *mindless activism* dan een weloverwogen ideologische keuze gericht op het afschaffen van de democratie. Principieel vond Kuipers de intensieve bemoeienis met het politieke geweld alleen te rechtvaardigen omdat hij een rechtstreeks verband zag tussen het geweld van de Rode Jeugd en de Zuid-Molukse jongeren en de klassieke groepen en organisaties waar de dienst aandacht aan besteedde.

De dienst was dus wel flexibel en bij de tijd, maar gooide de blauwdruk van de Koude Oorlog niet in de prullenmand. Kuipers volhardde, net als de rest van het leidinggevend kader van de veiligheidsdienst, in zijn overtuiging dat de dienst in wezen nog steeds bestond om de westerse democratie te behoeden voor de gewapende machtsgreep van het wereldcommunisme. Er waren niet minder spionnen actief, noch was het binnenlandse communisme nu ongevaarlijk geworden. Hoewel Kuipers en De Haan steeds meer medewerkers van Afdelingen B en C vrijmaakten voor het politieke geweld en terrorisme, was en bleef dit een extra taak. Beide diensthoofden pleitten consequent voor een ruimere begroting, om ook ten aanzien van de andere dreigingen voldoende mankracht in te kunnen zetten.

De samenleving werd bedreigd, niet wezenlijk door de zichtbare politiek gewelddadige en terroristische acties, maar door onzichtbare machinaties van de communisten. Dat het aantal CPN-leden gestaag afnam en het enthousiasme voor partijwerk te verrichten praktisch verdampt was, deed er in feite niet toe. In de buitenwacht waren wel 'puristen' – zoals Kuipers ze noemde – die meenden dat 'een klein groepje mensen de democratie toch niet ten val kon brengen'. Maar die redenatie vond hij niet 'steekhoudend'. De BVD 'had een taak' zodra een organisatie of individu het doel had 'de parlementaire democratie aan zijn eind te brengen'.[457]

Met deze interpretatie van haar taakopvatting zag de BVD-leiding ook in 1980 dreigingen, organisatiestructuur en legitimiteit nog in relatie tot de communistische tegenstander. Die existentiële verbondenheid met het communisme zou in de jaren tachtig steeds problematischer worden. Intern ontstond verwarring over wat beschouwd moest worden als de toegevoegde waarde van de veiligheidsdienst en in de buitenwereld problematiseerden verschillende politieke en maatschappelijke spelers de dreigingspercepties en legitimiteit van de veiligheidsdienst, totdat eind jaren tachtig het politieke besluit viel om de veiligheidsdienst van top tot teen opnieuw in te richten. Hierop richt hoofdstuk 6 zich.

HOOFDSTUK 6

Hoezo, BVD? Politici, ambtenaren en burgers op zoek naar een nieuwe veiligheidsdienst, 1980-1992

INLEIDING

Op 16 december 1983 ontving de Binnenlandse Veiligheidsdienst van een van de zusterdiensten het bericht dat er groepen Europa inreisden die aanslagen beraamden op Amerikaanse, Franse en Arabische doelen. De BVD had het bericht nog niet kunnen 'evalueren', dat wil zeggen er was nog geen aanvullende inlichtingenbron gevonden waaruit hetzelfde bleek, maar het bericht zelf was onrustbarend genoeg. De nietsontziende terroristen zouden namelijk onder meer autobommen willen gebruiken om hun doelen aan te vallen.[1] De Amerikaanse ambassade, die kennelijk de inlichtingen al had ontvangen, had inmiddels aangeklopt bij de Haagse Gemeentepolitie om te vragen of zij betonblokken rondom het gebouw van de Amerikaanse ambassade wilde plaatsen.[2] Dat zou misschien tegen autobommen wel helpen, maar het zou de ambassade niet beschermen tegen een nieuw terroristisch wapen: de 'menselijke bom'. Hierbij zou gebruik worden gemaakt van hexogeen, een krachtiger springstof dan TNT. 'Een groot aantal zelfmoordcommando's zou zijn (en worden) opgeleid, sommigen zouden al in Europa zijn gearriveerd', aldus het bericht.[3]

Op 2 januari 1984 meldde de Haagse Gemeentepolitie dat zij een telefoontje had ontvangen waarin gemeld werd dat de *Rote Armee Fraktion* in Den Haag twee autobommen tot ontploffing zou brengen. Vals alarm: 'ontploft is er niets', merkte het Auroragezelschap de volgende ochtend op.[4] In de weken daarop was er geen nadere informatie over de zelfmoordcommando's. Daardoor raakte de dienstleiding op 10 januari 1984 verzeild in een discussie over de vraag of de 'betrokkenheid van de dienst bij de terreurbestrijding' nog wel 'terecht en rechtens' was. De BVD-leiding was namelijk tot de nogal sombere slotsom gekomen dat 'met name in het internationale terrorisme' een 'effectieve bestrijding, zowel in termen van preventie als opsporing, illusoir was gebleken'. Hoewel de dienstleiding met enige aarzeling besloot de bemoeienis te handhaven, was de twijfel niet volledig verdwenen.[5] In het jaar daarop besloot De Haan eindelijk om de over de Directies B en C versnipperde contraterrorismeactiviteiten wel te bundelen onder één 'hoofdafdeling Terreur'. Dat moest de slagvaardigheid en samenwerking vergemakkelijken.[6]

De aarzeling en de late ingreep gaven blijk van een algeheel gevoelde twijfel over de toegevoegde waarde van de veiligheidsdienst, die de dienstleiding, maar ook de samenleving en politiek Den Haag, gedurende de jaren tachtig zou plagen. Die twijfel, die leidde tot de meest ingrijpende veranderingen in de dreigingspercepties, organisatiestructuur en legitimiteit van de veiligheidsdienst ooit, staat centraal in dit hoofdstuk.

VERWATERING VAN DE DREIGINGSPERCEPTIES, 1980-1984

De verwarring over de dreigingspercepties van de dienst werd in de eerste helft van de jaren tachtig groter. Dit begon met de publieke ophef over de bemoeienis van de veiligheidsdienst met de vredesbeweging. De discussie erover was nieuw, maar de bemoeienis zelf niet. De Centrale Inlichtingendienst bestudeerde al gedurende het interbellum een keur aan pacifistische en antimilitaristische organisaties. De vrees bestond dat revolutionairen, al dan niet op aansturing van 'Moskou', niet-revolutionaire organisaties zouden kapen voor hun eigen doeleinden. Dat vormde ook voor de naoorlogse veiligheidsdiensten de leidraad voor hun inlichtingenactiviteiten in de vredesbeweging: op zichzelf vond de BVD organisaties als de 'Algemene Nederlandse Vredesactie', 'De Derde Weg', 'Stichting Anti Atoombom Actie' en de 'Onafhankelijke Vredesliga' 'bonafide'; zij kwamen 'openlijk voor hun doelstellingen uit en 'verhulden hun werkwijze' niet. Maar omdat Nederlandse én buitenlandse communisten deze groeperingen of hun leden volgens de BVD 'bij eigen activiteiten' trachtten te betrekken, verzamelde de dienst gedurende de Koude Oorlog wél inlichtingen over de organisaties die deel uitmaakten van de vredesbeweging.[7]

In de loop van de jaren zeventig had de Sovjet-Unie volgens de BVD 'een intensieve beïnvloedingscampagne' gelanceerd, 'gericht op verschillende maatschappelijke, godsdienstige en politieke niveaus in Nederland met betrekking tot de kwestie van vrede en veiligheid en de kernwapens'.[8] De vredes- en antikernwapenbeweging werd zo 'meer en meer een subversief wapen waar de CPSU greep op had'. De BVD beraadde zich niet alleen op strategieën van 'contrabeïnvloeding',[9] maar vond het ook tijd om de verantwoordelijke ministers aan het verstand te brengen 'welke grote invloed van Sovjet-zijde werd uitgeoefend bij het bepalen van standpunten in de publieke opinie en bij politieke figuren' in de kernwapendiscussie. Die vraag was niet los te zien van een bredere onzekerheid in het Auroragezelschap over de taken en werkwijze van de BVD. Een interessante discussie, zei De Haan op 3 december 1979, maar meer iets voor een later moment. Hij wilde eerst 'een praatpapier' ontvangen over de communistische inmenging in de vredesbeweging.[10]

De Haan wilde dat praatpapier inzetten om de politiek-bestuurlijke omgeving van de veiligheidsdienst weer eens te laten zien dat de veiligheidsdienst nuttig werk deed. Vermoedelijk had hij, na de kritiek op de BVD in de nasleep

van de Zuid-Molukse acties, behoefte aan positieve publiciteit rondom de dienst en probeerde hij die nu zelf te organiseren. Ook in de jaren daarop koos De Haan op sommige momenten voor een 'actiever rapporteringsbeleid' in de hoop daarmee de politiek-bestuurlijke en ambtelijke omgeving van de dienst te overtuigen van de toegevoegde waarde van BVD-inlichtingen.[11] De nota over communistische inmenging in de antikernwapendiscussie stuurde De Haan daarom aan een grote groep ambtenaren op verschillende ministeries en tevens, via hun secretarissen-generaal, aan de ministers van Defensie (Willem Scholten) en Buitenlandse Zaken (Chris van der Klaauw).[12] De Haan hoopte op politieke belangstelling. Die kreeg hij toen Wiegel hem in april 1981 opdroeg 'een zo concreet en objectief mogelijk geschrift te concipiëren'.[13]

Op 22 april 1981 voltooide de dienst het rapport *Een verhulde factor in de kernwapendiscussie* en een bijbehorende analyse, getiteld *Flankerende acties in de campagne tegen N- en TNF-wapens*. De auteur van *Een verhulde factor* was de BVD'er Anne Douma van de Stafafdeling Buitenlandse Politiek. Hij schreef dat de Internationale Afdeling van het Centraal Comité van de CPSU de vredesorganisaties in NAVO-landen gebruikte om de publieke opinie, en daarmee 'de oordeelsvorming van politiek verantwoordelijken', te beïnvloeden ten faveure van de Sovjet-Unie.[14] Dat liep via de Oost-Duitse inlichtingendienst, de Stasi, die daarvoor de communistische partijen in de betreffende landen gebruikte. In haar proefschrift toont Beatrice de Graaf aan dat de Stasi niet alleen doordrong tot de communistische organisaties, maar ook tot de kerkelijke vredesbeweging.[15]

De CPN, die het kanaal vormde waarlangs beïnvloed werd, bezette een strategische positie in de vredesbeweging als geheel, schreef de BVD. Zo was de landelijke campagne 'Stop de neutronenbom' geheel op het conto van de CPN te schrijven.[16] Hoewel directe financiering uit de Sovjet-Unie niet kon worden vastgesteld en de CPN-vredesinitiatieven een smaldeel vormden van de gehele 'bonafide' beweging, vreesde de veiligheidsdienst dat de Nederlandse discussie over kernwapens, zonder dat de burger daarvan op de hoogte was, werd beïnvloed door het wereldcommunisme.[17] De BVD stuurde *Een verhulde factor in de kernwapendiscussie* aan de ministers van Buitenlandse Zaken en Binnenlandse Zaken, de Vaste Kamercommissie en (in Engelse vertaling) naar onder meer de Amerikaanse en Britse diensten.[18] In het buitenland oogstte het rapport veel lof. Zelfs het Amerikaanse *State Department* stuurde zijn complimenten.[19]

De mogelijke financiering van het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV) door Moskou kwam in de zomer van 1981 ter sprake in de pers. Oost-Europa-deskundige J.A.E. Vermaat beweerde te beschikken over 'gegevens uit de archieven van de BVD' die aantoonden dat een staflid van de 'Werkgroep Oost-Europa Projecten' medewerkster van de Oost-Duitse inlichtingendienst was. Diezelfde werkgroep had een aantal Oost-Europareizen voor het Interkerkelijk Vredesberaad georganiseerd. Daaruit leidde Vermaat af dat ook het IKV was geïnfiltreerd door de Stasi.[20] In september 1981 volgden de Kamervragen.[21] De VVD en de Re-

formatische Politieke Federatie (RPF) wilden weten of het Oostblok zich mengde in de Nederlandse vredesbeweging, terwijl de meer progressieve partijen als de PSP en de PvdA wilden weten of de Binnenlandse Veiligheidsdienst zich niet ten onrechte met een ongevaarlijke protestbeweging bemoeide, en daarmee de vrijheid van meningsuiting met voeten trad.[22]

Op 29 september 1981 moest Ed van Thijn, die Wiegel in het tweede kabinet-Van Agt op 11 september was opgevolgd, in een interpellatiedebat de Kamer te woord staan.[23] Toen PSP-Kamerlid Andrée van Es de minister vroeg of de BVD 'geen personen en activiteiten van de vredesbeweging zou bespioneren' noch 'die bewegingen in een kwaad daglicht zou proberen te stellen', antwoordde Van Thijn dat hij 'de gevraagde garantie wel kon geven'. Welke garantie hij gaf, wist Van Thijn op dat moment misschien niet precies, maar hij haalde zich met deze uitspraak een politiek probleem op de hals. De BVD was namelijk, zij het vanuit de belangstelling voor communistische inmenging, wel degelijk actief in de vredesbeweging, ook met agenten en informanten.[24] Kennelijk hadden De Haan en Van Thijn er niet over gesproken, want het diensthoofd wist niet of het beleid ten aanzien van de vredesbeweging door deze uitspraak nu moest worden aangepast of niet.[25]

Omdat de kwestie in de pers bleef opduiken,[26] volgden opnieuw Kamervragen. De beantwoording daarvan verliep volgens De Haan 'niet geheel rimpelloos'. Van Thijn week namelijk af van de concepttekst die De Haan hem had voorgelegd.[27] Ook in de opmaat naar de begrotingsbehandeling van 2 december 1981 koos Van Thijn zijn eigen woorden. Hij schreef aan het parlement dat de BVD wel 'belangstelling had voor activiteiten van enkele Oost-Europese landen gericht op de kernwapendiscussie in Nederland', maar 'geen gerichte activiteiten' ontplooide.[28] PSP-Kamerlid Van Es vond dat Van Thijn de dienst daarmee 'eigenlijk carte blanche gaf', aangezien onder het mom van het speuren naar activiteiten van Oost-Europese diensten 'allerhande informatie over de Nederlandse vredesbeweging werd verzameld'.[29] Van Thijn was het daar niet mee eens. De BVD werkte in een 'strak omlijnd kader', zei hij vastbesloten: 'De BVD stelt geen onderzoek in en heeft geen onderzoek ingesteld naar de Nederlandse vredesbewegingen.' De instructies waren op dat punt 'klip en klaar' en die werden 'in het ganse apparaat goed begrepen'.[30] De Vaste Kamercommissie, die een dag na het begrotingsdebat vergaderde, vond dit een afdoende geruststellend antwoord.[31]

Dat Van Thijn de tekst die de dienst hem voorschotelde, links had laten liggen en voor zijn eigen, gedecideerde formuleringen had gekozen, was meer dan een semantische kwestie. Het boterde niet tussen De Haan en Van Thijn, al van begin af aan niet. Sinds hun eerste ontmoeting op 16 september 1981 vond Van Thijn De Haan geen gemakkelijke man. Hij wist niet goed wat hij aan hem had.[32] Omgekeerd zal De Haan Van Thijn lastig hebben gevonden. Op het ochtendoverleg van 18 september zei hij (al bedoelde hij het niet negatief) 'agressieve belangstelling' van de nieuwe minister te verwachten.[33] Van Thijn maakte

inderdaad van meet af aan duidelijk dat hij de thema's die hij als fractievoorzitter belangrijk vond, nu als minister wilde aanpakken. Zo wilde de minister dat De Haan het aantal 'te hoog gerubriceerde stukken' zou reduceren. De ministerraadnotulen konden volgens Van Thijn bijvoorbeeld per direct gederubriceerd worden; daar stond weliswaar veel politiek gevoeligs in, maar weinig wat de staatsveiligheid betrof.[34]

Het gebrek aan vertrouwen tussen De Haan en Van Thijn wreekte zich in de kwestie van de vredesbeweging. Van Thijn nam namelijk afstand van De Haans adviezen. Toen Van Thijn het rapport *Een verhulde factor in de kernwapendiscussie* had gelezen, was hij tot de conclusie gekomen dat de veiligheidsdienst wel vermoedens had van financiële en persoonlijke relaties tussen leden van de vredesbeweging en Oost-Duitse inlichtingenfunctionarissen, maar bewijzen daarvoor ontbraken. In Van Thijns herinnering wilde De Haan dat de minister tegen de Kamer zou zeggen dat de communistische bemoeienis met de vredesbeweging 'niet uitgesloten was'. Op basis van het rapport vond hij dat een tendentieuze suggestie en daarom weigerde hij dat.[35] Hij deed de suggesties in deze richting af als roddel en achterklap.[36] Vermoedelijk zette dat bij De Haan kwaad bloed. Volgens Van Thijn had De Haan daarop besloten, 'met het doel zijn eigen minister te verzuipen'[37], de concepttekst van de beantwoording van de Kamervragen over de inmenging in de vredesbeweging, volgens oud-BVD'er Hoekstra in hoogsteigen persoon, te laten uitlekken aan VVD-Kamerlid Joris Voorhoeve.[38] Voorhoeve confronteerde Van Thijn met die concepttekst en vroeg waarom hij iets anders had gezegd dan de BVD hem adviseerde.[39]

De positie van Van Thijn werd nog verder ondergraven toen het rapport *Een verhulde factor* in het najaar van 1982 ook nog in handen van de pers kwam. *Tros Aktua* kreeg het in handen, nadat een operateur van de dienst het bewust of onbewust bij een ontmoeting had achtergelaten, iets wat zijn carrière niet ten goede kwam.[40] *De Telegraaf* citeerde op 6 november 1982 uit het rapport om te concluderen dat 'de Nederlandse regering over harde bewijzen beschikte voor Russische betrokkenheid bij de Nederlandse vredesbeweging'.[41] Het tweede kabinet-Van Agt was op 12 mei 1982 gevallen: uit onvrede over de bezuinigingsvoorstellen van de christendemocratische coalitiegenoot waren de sociaaldemocratische ministers uit het kabinet gestapt. Van Thijn was dus minister af. Als gewoon Kamerlid verantwoordde hij zich nog wel op 9 november 1982 in het radioprogramma *Tros Aktua*. De presentatrice vroeg Van Thijn, die het 'een heel merkwaardige zaak' vond dat 'hier vertrouwelijke BVD-rapporten over de tafel rond slingerden', of hij 'een onwaarheid' gesproken had nu in het rapport toch zo duidelijk viel te lezen over de communistische inmenging. Van Thijn ontkende dit stellig. Het rapport sprak in zijn ogen van 'een mogelijkheid', maar 'leverde geen spoor van bewijs'.[42]

Op 16 december 1982 volgde, omdat het stuk ook internationaal in de belangstelling stond,[43] een interpellatiedebat in de Tweede Kamer. Inmiddels was op 4 november het eerste kabinet-Lubbers aangetreden, met daarin de VVD'er

Koos Rietkerk als minister van Binnenlandse Zaken. In de aanloop naar het debat had De Haan met Rietkerk over 'de aanpak en speelruimte' van de minister gesproken. De Haan vroeg Rietkerk nadrukkelijk de CPN en de Sovjet-Unie als 'drijvende kracht achter een deel van de vredesbeweging' te noemen. Dat vond Rietkerk een 'politieke overweging', vermoedelijk in afwachting van wat de Kamer hierover zou vragen.[44] Tijdens de zitting noemde Rietkerk niet expliciet de Sovjet-Unie en de CPN, maar hij zei dat er 'wel degelijk pogingen tot beinvloeding' waren geconstateerd. Wat het effect van die bemoeienis was, stond volgens Rietkerk echter niet vast. Anders gezegd: of de vredesbeweging als geheel gemanipuleerd werd, viel nog te bezien. Al nakaartend met de rest van de dienstleiding zei De Haan de volgende ochtend dat de BVD 'er niet slecht uit te voorschijn was gekomen'.[45] Alleen al het feit dat Rietkerk niet – zoals Van Thijn – een eigen standpunt innam, zal aan die tevredenheid hebben bijgedragen.

Pers en parlement raakten over de kwestie verdeeld. Rechtse fracties vonden dat de schijn gewekt was dat Van Thijn het jaar daarvoor had gelogen en dat de invloed vanuit de Sovjet-Unie evident was; linkse fracties en Kamerleden spraken daarentegen van 'ergerlijke verdachtmakingen'. PvdA-Kamerlid Piet Stoffelen vond de gang van zaken 'een verwerpelijke poging om de vredesbeweging in Nederland in diskrediet te brengen'.[46] Voor de meer conservatieve journalisten en Kamerleden was het met andere woorden de vraag of de veiligheidsdienst wel voldoende armslag kreeg om zich met de vredesbeweging te bemoeien, terwijl de progressief gekleurde pers en progressieve parlementariërs vonden dat de veiligheidsdienst in die beweging niets te zoeken had.

In de clinch met de minister om de aandacht voor de CPN, 1981-1982

Terwijl de ophef over de vredesbeweging in hoofdzaak om beeldvorming draaide, was de BVD onder Van Thijn verwikkeld in een veel fundamenteler en voor de buitenwereld onzichtbaar steekspel over de operaties in de CPN. Dit begon eveneens op 16 september 1981, toen Van Thijn De Haan vroeg om een 'Lijst van verboden organisaties'. Die lijst bestond niet meer sinds in 1970 de 'Beschikking antecedentenonderzoeken' was geïntroduceerd, de maatregel die een streep zette door het Ambtenarenverbod. Bovendien had de Kamer in 1980 de motie-Roethof aangenomen, die bepaalde 'dat het niet aanging iemand op grond van zijn of haar lidmaatschap van de CPN zonder meer van een vertrouwensfunctie bij de overheid uit te sluiten'.[47] Een 'target-lijst'[48], ofwel een 'door de bewindsman goedgekeurde lijst van organisaties en groeperingen waarop de dienst zijn aandacht richtte', was non-existent, legde De Haan uit:

> De werkwijze van de dienst heeft zich in de loop der jaren zodanig ontwikkeld dat veelal op basis van mondelinge consensus tussen de verantwoordelijke bewindsman en het Hoofd van de Dienst wordt vastgesteld op wel-

ke organisaties en groeperingen de aandacht van de Dienst zich richt en op welke niet.[49]

Alleen al het feit dat Van Thijn erom vroeg, maakte een einde aan die informele praktijk. De Haan kon niet anders dan beloven zo'n lijst te laten opstellen.[50] Intussen benoemde de minister op 24 november 1981 tegen De Haans advies in een CPN-burgemeester in het Oost-Groningse plaatsje Beerta, waarmee hij het ongevaarlijke karakter van de CPN onderstreepte.[51] De Haan weigerde dit te accepteren en bezon zich op manieren om, buiten de minister om, steun te vergaren voor het BVD-beleid. Hij zocht de openbaarheid.[52]

'Na vijf jaar zorgvuldig buiten de publiciteit te zijn gebleven' wilde De Haan de dienst 'een menselijker gezicht' geven en 'ontmythologiseren'.[53] Het meest geschikte podium om 'voor het voetlicht te komen' vond de BVD-leiding het praatprogramma *Sonja op maandag*, gepresenteerd door Sonja Barend – niet alleen vanwege de 'flinke kijkdichtheid', maar ook omdat het een live-programma was (en er dus niet mee kon worden 'geknoeid'). Een laatste reden, lichtte De Haan in *Het Spionnetje* toe, was dat dit programma werd geproduceerd door de VARA en niet door 'een rechtsere omroep', waarbij 'men dan aan een dubbele bodem kon denken' en de BVD vast en zeker 'van een complot beticht' zou worden.[54] Van Thijn stemde ermee in.[55]

Sonja Barend verwelkomde 'Geheim agent 001' De Haan, die intern alleen had besproken waar de grenzen van zijn mededelingen zouden liggen,[56] op 28 december 1981 in haar programma. Van de 'wildste indianenverhalen over afluisteren, mannen met gleufhoeden in donkere stegen, vergaderingen die werden geïnfiltreerd en mannen met grote snorren die op de hoeken van de straten staan' was weinig waar, begon De Haan. De BVD was er om de regering vroegtijdig te informeren over misdrijven tegen de staat of de democratie, ging hij verder. Om de missie van de dienst uit te drukken, verwees De Haan naar de recente machtsgreep van luitenant-generaal Antonio Tejero Molina van februari 1981 in Spanje: 'Nou, wij zijn ervoor, om er tijdig achter te komen of hier in Nederland zo'n Tejero is.'[57] Barend wilde weten of de BVD er niet ook was om terrorisme te bestrijden. Dat vond De Haan ook een belangrijke taak, maar hij wees er, geheel in het discours van zijn voorganger, op hoe ingewikkeld het was te infiltreren in een 'goed getraind' groepje dat 'klein van samenstelling' was. Niettemin wilde het diensthoofd wel toegeven dat de BVD 'gefaald had, om met de pers te spreken'. Als de dienst zijn werk goed had gedaan, moest hij 'helaas zeggen', dan had hij de Zuid-Molukse acties 'zo tijdig op het spoor moeten zijn' dat de dienst het kabinet 'in staat hadden kunnen stellen vroegtijdig maatregelen te nemen'.

Het BVD-hoofd schroomde niet om ook toe te geven dat de BVD nog steeds inlichtingen verzamelde over de Communistische Partij Nederland. De Haan zei 'argwanend te staan tegenover al die groepen, die hun politieke overtuiging of hun geloof als het enige zaligmakende zien'. Dat was bij de katholieken toch

ook zo, wierp Barend tegen, maar 'katholieken zijn er niet op uit om de staat omver te werpen of de democratie te bedreigen' en de communisten wel, antwoordde De Haan. 'Het probleem met dergelijke organisaties is, dat ik niet precies weet hoe je ze weer weg krijgt als ze eenmaal aan de macht gekomen zijn,' aldus De Haan.[58]

De BVD-leiding keek het interview de volgende morgen op videoband terug en vond het 'een goede zaak geweest'.[59] In pers en parlement was de reactie gemengder. *De Waarheid* was begrijpelijkerwijs verbolgen over De Haans bekentenis en publiceerde een reeks stekelige artikelen.[60] Volgens *Het Vrije Volk* waren De Haans uitspraken 'fel omstreden' en hadden ze geleid tot verdeeldheid binnen de coalitie.[61] PvdA-fractievoorzitter Wim Meijer overwoog stappen te nemen, en werd daarin gesteund door Ria Beckers-de Bruijn van de PPR. PvdA-Kamerlid Roethof vroeg hoe dit beleid zich verhield tot zijn motie, die had bepaald dat CPN-leden niet louter op basis van hun partijlidmaatschap een baan in overheidsdienst geweigerd mocht worden.[62] *De Telegraaf* gaf als enige een tegengeluid. Op 14 januari 1982 schreef de krant dat het voor de hand lag dat de BVD onderzoek deed naar een partij die 'historisch en ideologisch' nog steeds geworteld was in de 'antidemocratische beweging van Lenin' en van oudsher 'filiaalhouder van het stalinisme' was. 'Als de CPN niets meer te verbergen heeft, zal de BVD daar vanzelf wel achter komen,' concludeerde *De Telegraaf*.[63]

Van Thijn was echter onderdeel van de progressieve, BVD-kritische stroming en schakelde op 4 maart een tandje bij. Hij agendeerde de BVD-bemoeienis met de CPN voor een vergadering met de Vaste Kamercommissie. In de aanloop naar die bijeenkomst wilde hij van de BVD de 'lijst van organisaties' ontvangen met daarbij een overzicht van de 'allocatie van het personeel (oftewel de efficiency in dit huis)'.[64] De Haan trok zich ter voorbereiding met een klein clubje BVD-ingewijden terug om een plan de campagne te maken.[65] Op 2 februari 1982 presenteerde hij aan Van Thijn het overzicht, die daar zo 'positief' op reageerde, dat De Haan 'geen grote problemen' voorzag in de nog voort te zetten discussie over de CPN.[66]

Met vertrouwen schreef de BVD dan ook de nota *Nadere bepaling aandacht BVD voor CPN*. Daarin zei de dienst oog te hebben voor de 'vervaging van marxistisch-leninistische karakteristieken', het 'respect voor het parlementair-democratisch systeem' en zelfs de 'bezinning' van het partijkader van de CPN, maar, zo oordeelde deze, die veranderingen waren niet 'wezenlijk'. Vanwege de 'mogelijkheid van plotselinge koerswijzigingen, de bedenkelijke relatie CPN-CPSU, de neiging tot overwaardering van de buitenparlementaire actie, het achterblijven van een deel van de aanhang bij de vernieuwingstendenzen' en de 'heimelijkheid van toegepaste tactieken en dubbelzinnigheid in doelstellingen' behield de CPN alle karakteristieken van een communistische partij, oordeelde de dienst. Het Koninklijk Besluit verplichtte de dienst om die redenen om de CPN te blijven 'schaduwen'.[67]

Op maandagavond 1 maart 1982 wisselden De Haan en Van Thijn, naar aanleiding van deze nota, 'diepgaand van gedachten over de mate waarin de BVD aandacht diende te (blijven) schenken aan de *faits et gestes* van de CPN'.[68] De Haan hield daaraan het gevoel over dat Van Thijn wel begrip had voor het BVD-standpunt. Hij vermoedde dat Van Thijn zich misschien wel door hem liet overtuigen en specificeerde de nota op enkele onderdelen. Hij zag de vergadering met de Vaste Kamercommissie met vertrouwen tegemoet.[69]

Op 4 maart, toen de Vaste Kamercommissie onder leiding van CDA-fractievoorzitter Ruud Lubbers bijeenkwam, bleek evenwel dat Van Thijn zich niet had laten overtuigen. Hij schetste[70] hoe de CPN sinds de jaren vijftig veranderd was. De partij had bijvoorbeeld afstand genomen van de communistische inval in Afghanistan in 1979 en de onderdrukking van de vakbond Solidariteit in Polen.[71] In het licht van dit veranderingsproces meende de minister dat er geen reden meer was 'deze partij als zodanig nog object van belangstelling van de BVD te doen zijn'. Zonder dat hij De Haan met zoveel woorden die opdracht gegeven had, verzekerde Van Thijn de Kamercommissie dat de CPN was 'afgevoerd van de lijst van organisaties waaromtrent de BVD in het kader van zijn taakstelling gegevens inwon'. Vanaf nu was de CPN voor de BVD dus een partij als alle andere parlementair-democratische partijen.[72]

Op 16 maart 1982 zette de minister zijn besluit tot 'afvoeren' zwart-op-wit. Daarin lichtte hij toe dat noch de internationale contacten, die 'slechts door enkele personen werden onderhouden', noch de doelstellingen van die partij nog langer een reden vormden om 'de gehele partij onder observatie te houden'. Van Thijn vond dat er 'geen empirische gegevens voorhanden' waren die de conclusie rechtvaardigden 'dat de CPN als zodanig antidemocratisch of staatsgevaarlijk was'.[73] Als partij conformeerde de CPN zich feitelijk aan 'de regels van de democratische rechtsorde'. Individuele CPN'ers konden dus, zoals partijleden van iedere willekeurige partij, nog wel object van BVD-aandacht zijn, maar de partij 'als zodanig' niet meer.[74]

De Kamercommissie, waarin sinds de verkiezingen enkele nieuwe fractievoorzitters zetelden en die op 25 maart de geijkte rondleiding aan de Kennedylaan had gekregen,[75] ging op 22 april 1982 'grosso modo' akkoord met Van Thijns besluit. Alleen de VVD'er Ed Nijpels en D'66-fractievoorzitter Laurens-Jan Brinkhorst vonden het moeilijk vol te houden dat CPN'ers 'op persoonlijke titel' contacten onderhielden met de Communistische Partij van de Sovjet-Unie. Ondanks de wat 'verwarde discussie'[76] was er geen andere conclusie mogelijk dan dat de CPN moest worden 'afgevoerd' van de objectenlijst en de aantallen agenten- en informantenoperaties aanzienlijk moesten worden verminderd. Op 4 mei 1982 gaf de dienstleiding daarom de opdracht om een inventarisatie te maken van alle lopende operaties tegen de CPN.[77]

Toen viel op 12 mei 1982 plotseling het tweede kabinet-Van Agt.[78] Van Thijn werd opgevolgd door de D'66'er Max Rood, die volgens De Haan 'een positieve belangstelling' toonde voor het BVD-werk en, belangrijker nog, zijn ei-

gen mening wenste te vormen over de BVD-operaties tegen de CPN.[79] Dat bood De Haan de kans om de kwestie alsnog naar zijn hand te zetten. Intern gaf De Haan de opdracht om lopende operaties tegen de CPN 'normale voortgang' te geven. Wel waakte het diensthoofd ervoor om geen nieuwe operaties te starten en, om geen slapende honden wakker te maken, mocht in de externe rapportages alleen nog maar geschreven worden over CPN-leden 'met een antidemocratisch of staatsgevaarlijk karakter', en niet meer over de CPN als geheel.[80] Daarnaast zond De Haan minister Rood desgevraagd alle nota's over de kwestie. Daar voegde hij een nota van Directie B aan toe, waarin beschreven werd hoe zich naast een 'vernieuwingsgezinde' groep een in partijtop en partijapparaat sterke 'orthodox ingestelde groep' aftekende, die koerste op een hernieuwde 'revolutionaire koers'.[81]

Dat had De Haan slim bekeken, want die nota deed Rood op 13 juli 1982 besluiten dat hij 'op grond van zijn eigen overtuiging en op grond van de inzichten van zijn naaste medewerkers had besloten de BVD op te dragen' zijn 'activiteit met betrekking tot de CPN voort te zetten, zij het op beperktere schaal en met terughoudendheid'. Met name 'de ontwikkeling van een orthodoxe stroming in de partij' vond hij voldoende zwaarwegend om de partij als zodanig te blijven bestuderen. Hoewel het nog te bezien viel wat die 'beperktere schaal' concreet inhield, zei De Haan na afloop van het gesprek met Rood triomfantelijk tegen zijn staf dat 'de besluiten van minister Van Thijn nu feitelijk buiten werking werden gesteld'.[82]

Alleen de Vaste Kamercommissie moest hierover nog worden geïnformeerd. De Haan, die door minister Rood gevraagd werd een overzicht te maken van de discussie tot dan toe, hielp het lot een handje en schreef geen zakelijk en objectief overzicht, maar een pamflet voor continuering van de aandacht van de BVD voor de CPN. Hij weerlegde stap voor stap Van Thijns argumenten. Hoe gewichtig De Haan de rol van ideologie nog vond, bleek wel uit zijn repliek op Van Thijns opvatting dat 'empirische gegevens' van staatsgevaarlijk handelen ontbraken. Hij betoogde dat 'tal van feiten waar het deze partij betreft niet louter empirisch moesten worden beschouwd'. Anders gezegd: niet de waarneembare werkelijkheid, maar de 'diepere beweegredenen' en 'uiteindelijke doelstellingen' waren leidend bij de inschatting van het eventuele gevaar dat nog van de CPN uitging.[83]

De Kamercommissie kon zich 'globaliter' in Roods keuze vinden,[84] maar wilde nog wel weten of deze minister nu een gradueel of essentieel ander standpunt innam dan zijn voorganger. Op 6 september 1982 schreef Rood aan de fractievoorzitters dat hij op 'globaal 20% van de activiteiten tegen de CPN' wilde besnoeien, maar in essentie een andere koers koos. Terwijl Van Thijn CPN-leden 'persoonlijk wilde aankijken' op hun gedrag, vond Rood de staatsgevaarlijke en antidemocratische 'aspecten' zo sterk in die partij vertegenwoordigd dat de BVD-aandacht 'op continue basis en op gerichte wijze' te rechtvaardigen was.[85]

Het enige losse eindje was nog de 'target-lijst'. Van Thijn had de Kamercommissie beloofd zo'n lijst op te sturen en Rood was daar niet op teruggekomen.[86]

Daarom schreef De Haan Rietkerk hierover op 11 maart 1983. Het diensthoofd was van mening dat de 'taakopdracht van de dienst' het product was van de uitgebreide correspondentie en de vele 'nota's van besprekingen tussen achtereenvolgende ministers en hoofden van diensten', maar vond zo'n lijst 'toch nuttig'.[87] Natuurlijk kon een opsomming als deze nooit inzicht geven 'in de reden waarom, wijze waarop en mate waarin' de dienst inlichtingen verzamelde over de opgesomde 'objecten'.[88] Evenmin was het de bedoeling dat de Vaste Kamercommissie de mogelijkheid tot 'fiatteren' kreeg. 'De taakverrichting van mijn Dienst is Uw verantwoordelijkheid,' schreef De Haan aan zijn minister; de Kamer mocht er slechts kennis van nemen. Maar De Haan maakte van de nood een deugd. Het opstellen van 'een globale beschrijving van de doelgebieden' kon van pas komen 'bij het aantreden van een nieuwe bewindsman of van nieuwe leden van de Vaste Kamercommissie'. Ongetwijfeld stond hem daarbij de getroebleerde relatie met Van Thijn voor ogen.[89]

Tijd voor bezinning, 1984-1985

Het nieuwe BVD-beleid ten aanzien van de CPN, dat de 'aspectenbenadering' werd gedoopt, liet zien hoeveel moeite de BVD had om de CPN los te laten. Dit manifesteerde zich op het niveau van de dienstleiding, die bijvoorbeeld vreesde dat communisten nu toegang tot het BVD-gebouw konden krijgen en over staatsgeheime stukken konden beschikken. Voorlopig besloot het Auroragezelschap de toegang tot het gebouw en de informatievoorziening aan derden te beperken.[90] Op de werkvloer waren tijdens de discussie met Van Thijn eveneens 'in toenemende mate onrustige reacties' ontstaan over de 'verwachte verschuivingen in de taken van de dienst'.[91] Veel medewerkers veronderstelden dat Van Thijn de BVD bewust in diskrediet wilde brengen. De Haan sommeerde zijn directeuren de geruchten hierover krachtig de kop in te drukken, want dit soort interne oproer kon hij zich niet permitteren. Daar voegde hij aan toe dat Van Thijn alle kritiek op de dienst, die steeds 'uit dezelfde hoek' kwam ('VPRO, R. van Meurs en het Kamerlid Van Es', specificeerde De Haan), consequent 'publiekelijk weerlegd' had.[92]

Deze behoudende flux, beter gezegd de continuïteit in dreigingspercepties, was ten dele een product van de organisatiecultuur. Een baan bij de veiligheidsdienst gold als baan voor het leven, want hoewel vanaf de jaren zestig meer nieuwe medewerkers academisch geschoold waren – om welke reden ze intern 'jonge intelligente medewerkers' oftewel JIM's werden genoemd –, ging de eerste generatie BVD'ers pas tussen 1975 en 1985 met pensioen. De buitenwereld, met andere ideeën over de vorm en inhoud van de veiligheidsdienst, trad dus maar mondjesmaat binnen.[93] Het was niet zo dat de BVD ervan uitging dat de communistische gewapende opstand ter vestiging van het wereldcommunisme ieder moment kon plaatsvinden. De CPN veranderde dan ook van een couppleger op korte termijn in een 'seinvlag', zoals oud-BVD-medewerker Peter Keller het

uitdrukte: veranderingen in deze 'kleine clubs' konden een voorteken zijn van 'grote verschuivingen' in de wereldwijde communistische beweging. In het kader van *early warning* bleef de BVD daarom de ontwikkelingen op de voet volgen. In de basiscursus van de dienst functioneerde de CPN bovendien steeds meer als 'casus', aan de hand waarvan de organisatie, werkwijze en legitimiteit van de dienst precies konden worden uitgelegd.[94]

Daardoor raakte de dienst juist sterker vergroeid met de communistische dreiging. De ideologie, en daarmee de intentie tot het omverwerpen van de democratie, bleef bepalen of de dienst wel of geen inlichtingen inwon over een organisatie of groep. Die opzet botste met de maatschappelijke en politieke visie op de dienst, hetgeen bijvoorbeeld bleek tijdens de studentenprotesten eind jaren zestig en het terrorisme van de jaren zeventig.

In de jaren tachtig leverde deze ideologische oriëntatie opnieuw spanningen op, nu ten aanzien van 'de Beweging'. Met die term doelde de dienst op het geheel aan individuen, groepjes, clubs en organisaties van krakers, vredesactivisten en antimilitaristen.[95] In deze kringen nam 'de direct tot actie geneigde aanhang' af, terwijl 'klein geweld' in de vorm van vernielingen bijvoorbeeld toenam.[96] De BVD zag, door de ideologische bril, geen taken voor zichzelf op dit terrein. Het ging hier om 'activiteiten met een crimineel aspect', zei De Haan op 18 mei 1983 tegen minister Rietkerk, die dus bij de politie thuishoorden. Antimilitaristen wilde de BVD nog wel zien als 'extremisten', omdat zij het leger als steunpilaar van het kapitalisme beschouwden en zich verzetten zich tegen het Nederlandse NAVO-lidmaatschap.[97] Maar de andere groepjes hadden geen antidemocratische intenties en uit hun acties bleek evenmin dat zij de parlementaire democratie op het spel zetten. De werkelijkheid was dat die clubjes en initiatieven 'hoe langer hoe meer aan elkaars acties deelnamen'; zelfs met de vrouwenbeweging vond 'een bundeling van krachten' plaats. Dat bemoeilijkte het operationele werk: vanwege het ontbreken van 'duidelijke bevelslijnen' in de autonoom optredende groepjes zou 'toegang op veel niveaus' nodig zijn, en 'het type agent' in deze kringen was doorgaans 'zeer onbetrouwbaar'.

Bezwaarlijker vond De Haan het dat de BVD met zware inlichtingenmiddelen actief zou zijn in groepjes die op zichzelf in geen enkel opzicht antidemocratisch of staatsgevaarlijk waren. Met de parlementaire en journalistieke verontwaardiging over zijn uitspraken over de BVD-bemoeienis in het achterhoofd, zag De Haan de Kamervragen al voor zich.[98] Minister Rietkerk was, zoals zijn voorgangers, pragmatischer. Hij wilde dat de BVD ondanks de bezwaren, zij het 'terughoudend met operationele middelen', inlichtingen inwon over 'de Beweging'. Daartoe rekte Rietkerk de bepalingen in het Koninklijk Besluit wel wat verder op: het was niet de intentie tot of het daadwerkelijk antidemocratisch of staatsgevaarlijk handelen, maar de *potentie* daarvan die in zijn ogen BVD-bemoeienis rechtvaardigde. 'De Beweging' had volgens de minister 'de kiem in zich te escaleren tot verschijnselen die een gevaar konden vormen voor de democratische rechtsorde of de staatsveiligheid'.[99]

Deze meningsverschillen over het takenpakket van de BVD brachten De Haan aan het twijfelen. Had de dienst nog wel de juist blik op het dreigingslandschap en de eigen taken op het terrein van de binnenlandse veiligheid? Om daarachter te komen, stelde het diensthoofd begin 1984 voor om een interne conferentie te beleggen, ter bespreking van 'belangrijke vraagstukken van algemene aard'. Toen hij op 28 februari 1984 hiervoor toestemming vroeg aan minister Rietkerk, zei deze tevreden te zijn 'met hoe de dienst reilde en zeilde', al vond hij het wel nuttig om 'van tijd tot tijd te bezien of in alle opzichten nog de juiste koers werd gevaren'. Daarom ging hij 'gaarne akkoord' met deze 'gezamenlijke bezinning'.[100] In de maanden daarop kregen arrangement, deelnemerslijst en programma, inclusief 'subwerkgroepvergaderingen' en 'deelthema's', vorm.

Op 2 mei vertrokken de deelnemers om 17:00 uur naar de beveiligde locatie Wolfheze. Op 4 mei keerden ze op hetzelfde tijdstip weer huiswaarts.[101] Het doel van de conferentie was een 'bezinning op het functioneren van de dienst', maar de uitkomst was uitgesproken technocratisch. De deelnemers hadden vastgesteld dat 'de doelstelling en de hoofdtaken van de BVD konden worden beschouwd als een vast gegeven' en derhalve niet ter discussie stonden.[102] De belangrijkste conclusie van de bijeenkomst was volgens De Haan dat de BVD behoefte had aan een 'organisatie- en efficiencycomponent'. Die gedachte werd gekoppeld aan een nieuw toverwoord: 'planning'.[103]

Door planningen te gaan hanteren zouden leidinggevenden van hoog tot laag in de BVD-organisatie zich bewuster worden van de kosten en baten van de activiteiten van de eenheden, directies en andere organisatieonderdelen waaraan ze leiding gaven. Plannen vergde immers een veel preciezer uitdrukken van de effectiviteit, of beter zelfs, het concrete product van hun inspanningen. De Haan wilde dat de leidinggevenden hun werk meer gingen omschrijven in termen van 'effectiviteit', 'producten' en 'planningen', 'tegen de achtergrond van de aan de dienst opgedragen taken en de politiek-maatschappelijke context'. Dit zou als vanzelf leiden tot een reflectie op de vorm en inhoud van de veiligheidsdienst.[104] Concreet moesten de leidinggevenden met planningen en schema's expliciet kenbaar maken in welke mate zij beroep deden op ondersteunende diensten van bijvoorbeeld de onderzoekingsambtenaren en de volg- en observatieploegen. Een van de beoogde effecten hiervan was dat de BVD een draai maakte van 'de verzameling van massagegevens naar gerichte inwinning', een van de onderwerpen die in Wolfheze aan de orde kwam. Een taakgroep moest die ideeën nu met hulp van een externe adviseur in praktijk gaan brengen. Dat was kennelijk een taai proces, want in november 1984 moest De Haan constateren dat er nog weinig van terecht was gekomen.[105]

DE BLUNDERENDE BVD: DE RELATIE MET POLITIEK EN MAATSCHAPPIJ, 1984-1986

De Binnenlandse Veiligheidsdienst belandde in de jaren daarop in een steeds grotere spagaat. De dienstleiding hield vast aan haar eigen taakopvatting, terwijl zij sinds eind jaren zestig, met het oog op draagvlak en legitimiteit, ook naar manieren zocht om de maatschappelijke en politieke opvattingen op dit vlak een plaats te geven. Nu Nederland zich volgens De Haan 'in rustig vaarwater bevond', werd de dienst vatbaarder voor bemoeienissen van buitenaf.[106]

Dat was in Nederland meer het geval dan bijvoorbeeld in België, dat geteisterd werd door het geweld van de Bende van Nijvel en de *Cellules Communistes Combattantes*. In het licht hiervan werd de waarde van de Staatsveiligheid niet betwijfeld.[107] In Groot-Brittannië speelde de legitimiteitsvraag daarentegen wel op, met name nadat een gepensioneerde medewerker van MI5, Peter Wright, zijn boek *Spycatcher* in 1985 publiceerde. De Britse overheid probeerde het boek gewoontegetrouw direct te verbieden, wat wel lukte in Engeland maar bijvoorbeeld niet in Schotland en Australië. Ondertussen publiceerden verschillende kranten delen van het boek en werd het vertaald, in 1987 onder meer naar het Nederlands.[108] Het boek wakkerde in Britse parlementaire kringen een discussie aan over de vraag of het tijdperk waarin de veiligheidsdienst goed gedijde niet ten einde was gekomen bij het formeel ontkennen van het bestaan van de dienst. In de jaren daarop werd het traject ingezet om het werk van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten te voorzien van een wettelijke basis.[109]

In Nederland was er vanwege het ontbreken van een heel duidelijk voelbare dreiging en de groeiende verwarring over de aard en waarde van de veiligheidsdienst, veel ruimte voor discussie. Die ruimte werd – opnieuw – opgevuld door enkele maatschappelijke spelers. De Vereniging voor Dienstweigeraars legde bijvoorbeeld knipselmappen aan over de inlichtingen- en veiligheidsdiensten en publiceerde nu en dan kritische pamfletten.[110] Daarnaast richtten Eveline Lubbers en Peter Klerks eind 1984 het kritische journalistieke onderzoekscollectief 'Buro Jansen en Janssen' op, verwijzend naar de klungelige speurders uit *Kuifje*. Middels kritische onderzoeksjournalistiek stelden zij specifieke aspecten van de inlichtingenpraktijk aan de kaak, zoals de relatie van de BVD met de politiële inlichtingendiensten en de bemoeienis van de dienst met asielzoekers. Zij beoogden daarmee 'een fundamentele discussie over het bestaansrecht van inlichtingen- en veiligheidsdiensten' aan te jagen.[111]

Dat wilde ook het antimilitaristische groepje Onkruit, dat in het kader van de zogenoemde 'Breek in en maak openbaar'-campagne overheidsdocumenten had buitgemaakt om deze vervolgens te publiceren.[112] In een Panoramaverslag van 1 april 1985 gaf de dienst te kennen dat enkele antimilitaristen, vermoedelijk leden van het Antimilitaristisch Onderzoeks Kollektief, AMOK, enkele maanden daarvoor hadden ingebroken in de Knoopkazerne in Utrecht, bij het '450 contra-inlichtingendetachement' van de Koninklijke Landmacht. Daar-

bij hadden ze 'een grote hoeveelheid aan gerubriceerd materiaal' van de Landmacht Inlichtingendienst buitgemaakt, waaronder 'dossier 002'.[113] Hier zaten ook BVD-stukken tussen, zoals het vierde kwartaaloverzicht van 1981 en enkele persoonsgegevens van BVD-medewerkers. Onder andere deze gegevens werden in de maanden daarop via het actieblad van de beweging, *Bluf*, in de publiciteit gebracht, 'met het oogmerk de bevolking te informeren over de' – in de ogen van de activisten – 'kwalijke praktijken van de inlichtingendiensten'.[114]

De belangstelling strekte verder dan het aanleggen van knipselmappen en het doen van journalistiek onderzoek: verschillende activisten ondernamen ook actie tegen de BVD. Zo gingen zij, zoals provo en de Rode Jeugd dat ooit hadden gedaan, aan de Kennedylaan posten om kentekens van BVD'ers te registreren,[115] filmopnames van het BVD-gebouw te maken en te demonstreren tegen de dienst. In 1983 plaatsten krakers enkele nepbommen bij het BVD-gebouw.[116] Directie D, de beveiligingsdirectie, maande medewerkers tot voorzichtigheid en plaatste camera's.[117] Op zichzelf was de BVD niet onbekend met de fysieke aanwezigheid van tegenstanders rond het BVD-gebouw. Vreemde inlichtingendiensten, zoals in de jaren tachtig bijvoorbeeld de Chinezen en Bulgaren, deden dat ook. Nu namen Nederlandse activisten en gewelddadige groepen die werkwijze over.[118]

Behalve zich hiervan bewust te zijn en camera's te installeren, viel er niet zo gek veel tegen te doen. Hun activiteiten waren niet strafbaar, op het maken van foto's van BVD-medewerkers na, wat in 1992 verboden zou worden. De dienst schakelde nog wel de Haagse Politie Inlichtingendienst in, die beloofde om vaker te surveilleren in de omgeving van de Kennedylaan. Vermoedelijke activisten zouden dan met een smoes worden weggestuurd. Er werd ook nog geëxperimenteerd met infraroodstraling aan de buitenkant van het BVD-gebouw, om fotoactiviteiten onmogelijk te maken, maar dat bleek technisch onhaalbaar. De dienst installeerde in plaats daarvan een gele lamp, die arriverende BVD-medewerkers moest waarschuwen voor eventuele aandacht van fotografen of cameramensen. Stond deze aan, dan moesten ze de deur van het gebouw voorbijlopen.[119]

Dit soort maatschappelijke en activistische aandacht was van het kaliber praktisch ongemak, maar de bemoeienissen van pers en parlement zorgden voor grotere hoofdbrekens. Volgens een inmiddels bekend patroon begonnen die bemoeienissen doorgaans met een incident dat in de pers ter sprake kwam. Daarop stelden Kamer en Kamercommissie vragen en moest de minister tekst en uitleg komen geven. Dan probeerde de BVD op de kwestie in te spelen, meestal door uitleg te geven in de hoop 'misverstanden' weg te nemen. Na steeds meer 'BVD-incidenten' bleek echter dat een deel van de maatschappelijke opvattingen over de dienst niet voortvloeiden uit onbegrip en misverstanden, maar dat die afweken van die van de dienstleiding. Kamerleden en journalisten waren voor of tegen BVD-bemoeienis met de vredesbeweging en ze vonden het terecht of onterecht dat de veiligheidsdienst zich nog steeds met de Commu-

nistische Partij Nederland bemoeide. Dat riep ook nu weer de vraag op in hoeverre de veiligheidsdienst zich daar iets van aan moest trekken. Een deel van de dienstleiding was bijvoorbeeld tevreden met het optreden van De Haan bij *Sonja op maandag*, terwijl een ander deel het nut van dialoog en transparantie betwijfelde: 'bij elk gebaar van openbaarheid zou het onwelwillende deel van de pers en het parlement aangrijpingspunten zoeken voor kritiek en vragen', wist een leidinggevende; de enige juiste koers was er daarom één van 'meer principiele geslotenheid'.[120]

Die neiging om de buitenwereld de rug toe te keren, werd versterkt door de vaak negatieve toon van de berichtgeving over de dienst. De veiligheidsdienst werd vaak afgeschilderd als amateuristisch of overijverig; 'dom of slecht' leende De Haan van zijn voorganger.[121] Dit bleek ook toen de BVD-bemoeienis met de vredesbeweging in april 1984 opnieuw onder de aandacht kwam, nu na enkele persartikelen over een veronderstelde BVD-agent in het door vredesactivisten opgeslagen 'vredesactiekamp' bij de militaire basis in Woensdrecht.[122] De acties draaiden om de vermoedelijke opslag van kernwapens – een onderwerp dat in het nieuws was, omdat het eerste kabinet-Lubbers op 1 juli 1984 een besluit moest nemen over de plaatsing van kruisraketten, een direct gevolg van het NAVO-dubbelbesluit uit 1979. Daar waren antimilitaristen en vredesactivisten fel tegen gekant. De dienstleiding, die benadrukte dat het om een 'activistisch en dus niet-terroristisch gebeuren' ging, beschouwde de acties als een 'hinderende factor', maar niet als antidemocratisch of staatsgevaarlijk handelen. Omdat het een militaire basis betrof, waren de militaire inlichtingendiensten vermoedelijk actiever in het vredeskamp.[123]

De pers besteedde echter aandacht aan de mysterieuze figuur John Gardiner, alias John Wood. Naar verluidt verbleef Gardiner al maanden in het vredesactiekamp Woensdrecht, om zich begin februari bij de Amerikaanse ambassade in Den Haag te melden. Hij wilde gegevens over aanstaande acties aan de autoriteiten doorgeven. De ambassade zou hem hebben doorverwezen naar de BVD aan de Kennedylaan, die hem als 'spontane tipgever' verwelkomde. Gardiner werd in juni opgepakt omdat hij internationaal gezocht werd, onder meer voor een diefstal van munitie uit een Belgisch wapendepot bij Florennes, iets waarover hij beweerde zijn BVD-contact geïnformeerd te hebben. De handgranaten zou Gardiner eind maart eens aan enkele andere actievoerders hebben laten zien om hun te vragen of ze wisten hoe zo'n granaat gedemonteerd moest worden. Aan de hand daarvan kon hij dan inschatten of ze in waren voor '*hard action*'. Dit leidde tot wantrouwen in het vredeskamp jegens Gardiner, en de vraag rees of hij een *agent provocateur* was.[124] Tijdens zijn proces deed Gardiner tegenstrijdige uitspraken. Zo zou hij gewerkt hebben voor de *National Security Agency*, Amerikaanse drugsbestrijdingsautoriteiten, NAVO-inlichtingendiensten en de BVD.[125] Naar eigen zeggen was het doel van zijn infiltratie de vredes- en antikernacties tegen NAVO-objecten als provocateur te ontregelen en de autoriteiten voor harde acties te waarschuwen.[126]

Journalisten en Kamerleden richtten zich vooral op de mogelijke BVD-betrokkenheid: de veiligheidsdienst was dus tóch actief in de vredesbeweging. Na enkele Kamervragen kwam de kwestie op de agenda van de Vaste Kamercommissie.[127] In een plenair debat op 16 mei 1984 vroeg PPR-Kamerlid Peter Lankhorst aan minister Rietkerk hoe de recente berichten zich verhielden tot Van Thijns uitspraak 'dat de BVD niet in de vredesbeweging infiltreerde'. Volgens Rietkerk was dat nog steeds waar; Gardiner was namelijk geen BVD-agent. 'Wood' had de Nederlandse regering wel informatie geleverd, die de BVD zoals in ieder ander geval had 'gecheckt'.[128] Hij leverde 'op bepaalde punten betrouwbare informatie', maar bleek '*after all* niet betrouwbaar' te zijn.[129] Verder had de veiligheidsdienst met de kwestie 'geen enkele bemoeienis gehad'. De 'Nederlandse vredesbeweging vormde geen voorwerp van onderzoek voor de Binnenlandse Veiligheidsdienst', aldus Rietkerk.[130]

De Kamer liet zich met die 'aai over de bol', aldus PSP-Kamerlid Van Es, niet geruststellen. De vredesbeweging werd volgens PvdA-Kamerlid Piet Stoffelen 'zonder een schijn van bewijs' blootgesteld aan een lastercampagne. Met name omdat dit het 'zoveelste bericht' was over 'infiltratie van Nederlandse en buitenlandse inlichtingendiensten in de vredesbeweging' weigerde Stoffelen te geloven dat de BVD hier niet de hand in had gehad. En als de BVD hier inderdaad niet sturend zou zijn opgetreden, dan nog was dat volgens veel afgevaardigden nog steeds niet fraai. Dan was Gardiner aan de aandacht van de BVD ontsnapt; kennelijk konden 'agenten van buitenlandse inlichtingendiensten zo maar hun gang gaan'. De BVD werd dus tegelijk afgeschilderd als overijverig en amateuristisch.[131]

De Haan zocht opnieuw de publiciteit in de hoop dit beeld bij te stellen. Op 22 december 1984 verscheen een uitvoering interview in *NRC Handelsblad*. De journalist noteerde dat het vraaggesprek plaatsvond in een 'zakelijk ingericht vertrek, onopvallend in beige tinten'. Hij beschreef De Haan als 'een lange man, alert in zijn bewegingen, zeer zelfverzekerd en bijna niet uit de plooi te krijgen'. Zijn stem leek op die 'van een nieuwslezer, met de intonatie van een hoorspelacteur: zeer gearticuleerd, helder en nadrukkelijk'.[132] Een van de onderwerpen die De Haan aansneed, waren de dreigingspercepties van de dienst. 'Het tegengaan van spionage is nummer een, terreur nummer twee, politiek extremisme nummer drie. In die volgorde,' zei De Haan daarover. Met ongeveer zevenhonderd mensen moest de BVD deze missie 'naar behoren' kunnen vervullen, 'mét het risico dat wij wel eens zaken missen', dat was '*all in the game*'. Want wie wilde dat de BVD altijd alles moest kunnen voorkomen, kreeg een situatie waarin 'op iedere hoek van de straat een BVD-agent stond'. Dat leek op de Tweede Wereldoorlog 'en dat was nou precies wat wij proberen te voorkomen', zei het diensthoofd, zijn voorganger citerend. De BVD bewoog zich 'aan de grenzen van de democratie', ging De Haan verder. Het was nodig dat de dienst er was, maar tegelijkertijd zou deze altijd 'een *Fremdkörper*' blijven. De dienst kreeg 'geen applaus van het publiek', aldus De Haan.[133]

De Kamercommissie complimenteerde het diensthoofd met zijn openhartige interview,[134] maar werd als gevolg ervan onbedoeld zelf onderwerp van parlementaire kritiek. Lankhorst (PPR) haalde in een Kamerdebat op 2 mei 1985 De Haan aan om te benadrukken dat de BVD aan de grenzen van de democratie optrad. Nu juist het verslag van de Vaste Kamercommissie voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten was verschenen, na vijf jaar radiostilte, had Lankhorst niet de indruk dat de BVD aan die grenzen goed gecontroleerd werd. Het was, volgens meerdere Kamerleden, een mager en teleurstellend verslag, dat weinig vertrouwen wekte. Volgens D'66-Kamerlid Elida Wessel-Tuinstra was de Kamercommissie een 'vleesgeworden contradictio in terminis'. De BVD wás in haar ogen niet te controleren, zo bleek maar weer.[135]

Den Uyl, fractievoorzitter en voorzitter van de Vaste Kamercommissie tussen 1982 en 1986, juichte het toe om 'van tijd tot tijd wat breder en grondiger over het functioneren van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten en van de Vaste Commissie' na te denken, maar geloofde dat 'structurele controle' onmogelijk was. De commissie had namelijk 'geen apparaat om het functioneren van de rijksdiensten uit te vlooien', zei hij in het Kamerdebat van 7 mei 1985. De controlewerkzaamheden besloegen 'ruwweg een klachten- en ongelukkenprocedure'. Dat vond Den Uyl ook staatsrechtelijk de juiste taakopvatting, want het kon 'niet de bedoeling zijn dat die commissie de verantwoordelijkheid overnam die bij de regering berustte'.[136] In een interview met *Intermediair* enkele maanden later zei Den Uyl bovendien dat het aantal misstanden 'echt niet groot' was. 'Puur uit democratisch instinct' had hij zich altijd intensief met de veiligheidsdienst beziggehouden, maar het had hem nooit van zijn stuk gebracht. De 'neiging bestond om de betekenis van de diensten te overschatten', vond Den Uyl. Het huidige systeem, gericht op het nagaan van 'alles wat passeerde in kranten, brieven en mensen die beklag doen omdat ze gevraagd zijn als informant', vond hij daarom 'goed en passend'.[137]

Rietkerk wees er in hetzelfde debat op dat daarnaast een deugdelijke ministeriële toets bestond. Al beschikte hij niet over 'een apart contra-apparaat op het departement als tegenspeler of aparte dienst ten opzichte van de BVD', Rietkerk werd wel 'zeer geregeld op de hoogte gehouden door de dienst van alles wat gaande was'. 'Persoonlijk' sprak hij bovendien 'geregeld' met de leiding van de dienst en in aanvulling daarop onderhielden 'enkele ambtenaren aan de top van het departement nog intensiever contact met de dienst'.[138] Hij was daarom niet bereid om in de Kamer meer over de BVD te zeggen. Dat moest nog steeds plaatsvinden in de besloten omgeving van de Vaste Kamercommissie.[139]

Omdat de Tweede Kamer zich in het najaar van 1985 zou buigen over het wetsvoorstel voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, was het laatste woord hierover nog niet gesproken. In een poging de BVD te hulp te schieten, liet voormalig minister van Binnenlandse Zaken Geertsema op 24 oktober 1985 in *NRC Handelsblad* weten dat hij, toen hij verantwoordelijk was voor de BVD, ook wel eens onaangekondigd binnenliep aan de Kennedylaan en inzage in stukken

vroeg. Daarbij waren hem nooit 'ongerechtigheden' gebleken. Op de brievenpagina van die krant werd de '*Geertsema-story*' over de 'afdaling in de gewelven van de BVD', waarbij hij 'zo'n vijftien jaar geleden als een soort moderne Frederik de Grote een onverwacht bliksembezoek aan de BVD bracht en de dienst *clean* verklaarde', door 'de overmaat aan details' als 'apocrief' verklaard.[140] *De Waarheid* schreef, onder de titel 'Molly ging snuffelen', dat het leuker zou zijn geweest 'als Molly wèl dat geheime paneel had ontdekt, waarachter de dossiers liggen die vertellen…'.[141] Dat Geertsema nu de BVD te hulp schoot, werd als opzetje gezien. De inrichting van het toezicht en de controle stond wat pers en parlement betreft nog steeds ter discussie.

Tijdens het veertigjarige jubileum van de dienst, dat op 30 november 1985 werd gevierd in de Rolzaal op het Binnenhof in aanwezigheid van koningin Beatrix, maar volgens een verbitterde dienstleiding 'nauwelijks publicitaire aandacht' kreeg, zei Rietkerk dat de BVD zich niet te veel moest aantrekken van de negatieve berichtgeving.[142] Rietkerk speechte:

> Volgens sommigen zou u er niet moeten zijn. Zij hebben recht op die mening. Volgens anderen zou u er mogen zijn – dat valt regelmatig over u te horen en te lezen – als u geen amateurs was, op kritieke ogenblikken maar niet faalde, als u zich stoorde aan regels, als u vatbaar was voor controle, als u niet behept was met verouderde opvattingen.[143]

De minister zelf was het daar niet mee eens. Hij vond dat de BVD wél 'bij de tijd was' en 'er mocht zijn'. De Haan, die na de minister het woord nam, stond toch nog wat langer stil bij de kritische houding van de buitenwacht. Deze werd niet veroorzaakt door het feit dat de dienst 'activiteiten ontplooide die niet mochten', zei het diensthoofd. Noch was sprake van een 'BVD op klompen'. De dienst was 'geestelijk rijp' en had een 'aanvaardbaar niveau van professionaliteit bereikt'. De 'hoofdoorzaak voor het gesignaleerde verschijnsel' school er volgens De Haan in dat 'de marges voor de overheid, en dus ook voor de BVD, in een democratie nu eenmaal smal waren'. Dat moest de dienst maar accepteren. Maar 'als er een fout gemaakt werd', riep de buitenwereld al te gemakkelijk 'van de daken dat de BVD weer blunderde', sprak hij. Daar kon de dienst onmogelijk iedere keer op reageren.[144]

De veiligheidsdienst en de buitenwereld, 1986-1987

Die kijk op de BVD-omgeving veranderde niet toen in februari 1986 zowel Pieter de Haan als minister Rietkerk van het toneel verdween. De Haan besloot dat het tijd was voor een volgende stap in zijn loopbaan en aanvaardde per 1 februari 1986 de functie van Hoofd Beveiligingsbureau van de Europese Commissie. Hij werd opgevolgd door een BVD'er in hart en nieren: Aart Blom.[145] Blom, een uitstekende analist, die naar verluidt geweldig kon schrijven, had verschillende

leidinggevende functies in de dienst vervuld. Hij was een bedachtzame intellectueel.[146] Op een vergadering met de procureurs-generaal in het najaar van 1986 maakte Blom bezwaar tegen 'speculaties van één grote internationale terreurdreiging'. Die verschillende activiteiten kon je in zijn ogen niet zomaar 'aan elkaar smeden'.[147] Of die 'relativerende kijk' hem geschikt maakte als diensthoofd, viel te bezien. Enkele leidinggevenden binnen de dienst betwijfelden dat.[148]

Minister Rietkerk overleed onverwachts op 20 februari 1986 in zijn werkkamer op het ministerie.[149] Minister van Justitie Frits Korthals Altes nam de vacante zetel erbij, om na een maand te worden afgelost door VVD-Kamerlid Rudolf de Korte. De Korte bleef minister van Binnenlandse Zaken tot aan de Tweede Kamerverkiezingen op 22 mei 1986. Na een vlotte formatie trad op 14 juli de CDA'er Kees van Dijk aan als minister van Binnenlandse Zaken in het tweede kabinet-Lubbers. Van Dijk was net als Rietkerk 'geen lachebek' en stond onder zijn collega's bekend als 'de man met het houten gezicht'. Hij miste naar eigen zeggen 'het spontane vermogen om uitgelaten te zijn'.[150] Ook het BVD-werk nam hij ernstig. In zijn eerste ontmoeting met het diensthoofd bleek hij 'bepaald geïnteresseerd' in BVD-zaken, stelde Aart Blom vast. Dat kwam misschien ook wel doordat Van Dijk de eerste bewindspersoon was die ooit een tijdje bij de veiligheidsdienst werkzaam was geweest. Van Dijk had van 1963 tot 1964 als docent maatschappijleer en politieke zaken bij de BVD-opleiding gewerkt.[151] Dat droeg er ongetwijfeld toe bij dat Blom met minister Van Dijk 'in goede sfeer over de problematiek rondom de dienst' kon spreken.[152]

Die goede sfeer was wel nodig, want na een Kamervraag van de CPN'er Marius Ernsting kwam de BVD-bemoeienis met de CPN opnieuw ter sprake. Ernsting had namelijk een paar maanden eerder gevraagd of alle 'bestaande gegevens over de CPN vernietigd werden' nu zijn partij 'niet langer antidemocratisch was'. Blom wilde daar niet aan. Op 12 november stuurde hij een briefje aan secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken Jozias van Aartsen met het advies om de bij de BVD 'berustende gegevens over de CPN niet te vernietigen'. Niet lang geleden had 'een aantal orthodoxe communisten zich afgescheiden' in het Verbond van Communisten Nederland, schreef hij,[153] met als mogelijk resultaat 'een opschuiving in orthodoxe richting' van de gehele partij. Om dat te kunnen onderzoeken had de BVD de oude dossiers nodig. Blom zag daarom 'geen aanleiding het beleid met betrekking tot de CPN te wijzigen'.[154]

Blom voelde wel aan dat zo'n antwoord 'in de voltallige Kamer politiek niet goed zou vallen'. Hij adviseerde de minister 'dit argument alleen in de Vaste Kamercommissie te gebruiken'. In de plenaire Kamer kon hij meer technische argumenten aanvoeren, zoals het feit dat de gegevens op rechtmatige wijze verzameld waren volgens de toen geldende regels. Vernietiging zou bovendien in strijd zijn met de archiefwet, er zou 'geen controle meer mogelijk zijn op het optreden van de BVD in het verleden' en zo 'konden klachten dus niet meer worden onderzocht'.[155] Blom kwam echter tot het inzicht dat onder de dossierkwestie een groter politiek probleem sluimerde. Hoewel de aspectenbenadering

nog steeds formeel en ministerieel gezien de juiste lijn was, begon hij te vrezen 'dat er wellicht enig licht zat tussen het beleidsstandpunt van de minister en het beeld dat de buitenwacht (de Tweede Kamer) daarvan had'. Daarom stelde hij op 20 januari 1987 intern de vraag aan de orde 'welke de politieke gevolgen zouden zijn van het bekendworden van het feit, dat de BVD anno 1987 nog steeds een kwalitatief zeer goede informatiepositie heeft in de CPN'.[156]

Formeel was de aspectenbenadering, door Rood goedgekeurd en door zijn opvolgers 'al dan niet stilzwijgend overgenomen', nog steeds 'het ministeriële standpunt'. Rietkerk was de laatste die dit expliciet onderschreven had.[157] Maar het probleem was dat de Vaste Kamercommissie, die hiervan door minister Rood destijds op de hoogte werd gesteld, de aspectenbenadering 'verminkt in het verslag' had weergegeven en daar had Rood 'niet tegen geopponeerd'. Daardoor had 'de buitenwacht' nu het beeld dat sinds 'de CPN van de objectenlijst was afgevoerd met betrekking tot de CPN geen ander beleid werd gevoerd dan met betrekking tot elke andere partij, die feitelijk functioneerde binnen het parlementair-democratisch kader'. Als nu bekend zou worden dat de BVD nog steeds een 'kwalitatief hoogwaardige informatiepositie in de CPN had', dan kon de Kamer concluderen dat het beleid ten opzichte van de CPN dus wél anders was in vergelijking met andere organisaties die de aandacht van de BVD genoten. En daar kon 'de minister weinig tegen inbrengen', bespiegelde Blom.

De 'eenvoudigste oplossing' hiervoor was dat de CPN nu werkelijk 'als elke andere partij werd behandeld', maar daar stond Blom niet achter. Een mogelijke oplossing bestond erin om minister Van Dijk bij te praten en hem te adviseren niets te doen in de hoop 'dat er geen ongelukken gebeurden'. Dat vond Blom geen 'echte' oplossing en hij adviseerde Van Dijk daarom de Kamercommissie te vertellen dat de aspectenbenadering 'nog steeds vigeerde', ook al had de commissie dat destijds niet zo begrepen. Dan kon Van Dijk het aan de commissie laten om te beslissen 'hoe zij de Kamer daarover wilde informeren'. 'Wel wil ik hierbij aantekenen het geenszins denkbeeldig te achten, dat de Vaste Commissie anno 1987 èlke bemoeienis van de BVD met de CPN zal afwijzen,' besloot het diensthoofd.[158]

De kwestie bleef enkele maanden liggen. Op 17 mei 1987 schreef Blom aan Van Dijk dat de CPN 'gezien haar verleden en relaties met Moskou enige waakzaamheid en kritische aandacht verdiende'. De aandacht beperkte zich evenwel tot de partijcontacten met Oost-Europa en de CPN-participatie in de (internationale) vredesstrijd. Uit angst voor ophef in pers en parlement besloot Blom echter dat deze ontwikkelingen ook prima op basis van open bronnen bestudeerd konden worden. Daarom beloofde hij 'nu dan ook de resterende informatiepositie binnen de CPN op te heffen'.[159] Van Dijk was het daarmee eens, maar hij was niet van plan de Kamercommissie hierover in te lichten. Toen Blom Van Dijk in augustus 1987 herinnerde aan de brief over 'definitieve beëindiging van de bemoeienis met de CPN' antwoordde Van Dijk: 'Daar hoeven wij niet op terug te komen.'[160]

Blom en Van Dijk waren namelijk juist bezig de BVD in positieve zin op de kaart te zetten. Daarvoor diende zich een mogelijkheid aan, nu twaalf jaar nadat de motie-Roethof was aangenomen, eindelijk het wetsvoorstel voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten was voorgelegd aan het parlement. Nu het wetgevingstraject zijn laatste stadium bereikte, moest de dienst zorgvuldig onderhandelen met de politie en de militaire diensten over de verdeling van de bevoegdheden,[161] maar Blom zag ook een kans om de relatie met de buitenwereld te verbeteren. Ter gelegenheid van de introductie van de wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten nam hij zich voor om een publieksboekje over de BVD uit te geven.[162] Het hoofd van de Stafafdeling Voorlichting van het ministerie van Binnenlandse Zaken, Dick Houwaart, ondersteunde de dienst bij het opstellen van de tekst en nam de vormgeving voor zijn rekening. In de zomer van 1987 was het gereed. Het boekje bood een kort historisch overzicht van de dienst, van de revolutiepoging van Troelstra tot 1987, en verkende de taken en bevoegdheden, de organisatie, de begroting, de relaties met de politie en de andere inlichtingendiensten en de parlementaire controle.[163] Blom hoopte het ongeveer 50 pagina's tellende boekje in september aan alle BVD-medewerkers, 'alle Kamerleden, ministers, secretarissen-generaal, een vierduizend journalisten en vele anderen' te kunnen versturen.[164] In juli 1987 bleek echter dat de Eerste Kamer de bespreking van het wetsvoorstel voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten had doorgeschoven naar november. De 'met het nodige ceremonieel omgeven uitreiking van de dienstbrochure' ging daardoor niet door.[165]

Nadat de Tweede Kamer twee jaar eerder met toevoeging van talloze moties had ingestemd met het wetsvoorstel 'Regels betreffende de inlichtingen- en veiligheidsdiensten', besprak de Eerste Kamer het op 1 december 1987.[166] De senatoren besteedden vooral aandacht aan de grondrechtelijke positie van het inlichtingenwerk in het Nederlandse bestel en de inrichting van de democratische controle. Enkele Eerste Kamerleden vreesden dat de BVD zich bediende van 'onnodige geheimzinnigheid'.[167] Minister Van Dijk bestreed dat en wees 'ter illustratie' op het boekje *Hoezo, BVD?* dat hij na afloop van de wetsbehandeling aan Eerste Kamervoorzitter Piet Steenkamp zou aanbieden. Met 'een wat bredere en royale informatievoorziening' werd de Kamer zo 'eigenlijk op haar wenken bediend', zei Van Dijk. De BVD sprak er 'openhartig over de taken en bevoegdheden in'. 'Zelfs het telefoonnummer van de dienst ontbreekt niet,' stelde hij tevreden vast.[168] Zo'n 'eenmalige uitgave' was natuurlijk iets anders dan 'actieve informatieverschaffing door de ministers aan het parlement', redeneerde de Eerste Kamer, maar de senatoren waardeerden het gebaar. Met uitzondering van de CPN en de PSP, die het bestaan van inlichtingen- en veiligheidsdiensten 'als een resultante van vijanddenken' beschouwden en hun bestaan niet democratisch wilden legitimeren, stemde de Eerste Kamer in met de Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, die per 1 februari van het volgende jaar van kracht werd.[169]

DE NIEUWE BVD, 1987-1992

In wezen was het gemak waarmee Blom beloofde om de CPN nu werkelijk los te laten als aartsvijand niet veel anders dan De Haans vasthoudendheid. Beide reacties kwamen voort uit de onzekerheid van de dienstleiding over de missie van de veiligheidsdienst. De vraag 'hoezo BVD?' was eigenlijk onbeantwoord gebleven. Blom discussieerde met zijn staf wel over 'strategisch beleid' en 'de BVD in de jaren negentig'.[170] 'Het vraagstuk van de dreiging' diende 'nader bestudeerd te worden'. Alle dienstonderdelen dienden te reflecteren op wat 'hier en nu de vraag' was en wat 'hier en nu mijn product' moest zijn, vond Blom. Maar van een echte herbezinning op de dreigingspercepties, organisatie en legitimiteit van de dienst was geen sprake.[171]

Daar kreeg Blom ook de kans niet voor, aangezien hij een 'reductie-operatie' moest uitvoeren. Het tweede kabinet-Lubbers wilde het financieringstekort, dat door de uitbouw van de verzorgingsstaat in de jaren zeventig ernstig was opgelopen, terugbrengen, onder meer door via decentralisaties en privatisering te besparen op de uitgaven van de rijksoverheid.[172] Ook de BVD moest het met een kleinere begroting stellen. Dat riep, opgeteld bij de recente onrust over de CPN, weerstand op. Door 'de vele veranderingen en ingrepen' bekroop 'vele geledingen van de dienst een groeiend onbehagen'. 'De acceptatie nam af', constateerde Blom, soms zelfs met 'regelrechtige agressie' tot gevolg.[173]

Op 1 oktober 1988 legde hij dit probleem op tafel bij minister Van Dijk en secretaris-generaal Van Aartsen. Blom gaf aan dat 'de dienst onder toenemende druk was komen te staan' en dat de bezuinigingen en veranderingen 'hun grenzen bereikt' hadden. De bezetting op sommige afdelingen dreigde 'onder een aanvaardbaar niveau te komen' met 'onzekerheid' en 'irritaties' tot gevolg. De werksfeer was verpest en de 'betrokkenheid van de medewerkers liep terug'.[174] Bovendien had de 'Overlegcommissie', de ondernemingsraad van de BVD waarin het personeel vertegenwoordigd was, het vertrouwen in Blom opgezegd. Daar kwam nog het gerucht bij dat premier Lubbers de BVD veel te groot vond en zou gaan aansturen op een flinke afslanking van de dienst.[175]

Binnen en buiten de BVD werd steeds nadrukkelijker de vraag gesteld of Blom wel de juiste man was om de dienst door deze onrustige tijden te loodsen. Dit probleem loste zich min of meer zelf op, want Blom zou in 1989 60 jaar worden. In de loop van 1987 was daarom al begonnen met het zoeken naar zijn opvolger. Minister Van Dijk vroeg de BVD-leiding een 'profielschets' op te stellen voor het nieuwe diensthoofd en wilde daarover met sommigen uit de dienstleiding van gedachten wisselen.[176]

Dat was een formaliteit, want in werkelijkheid was die opvolging uitgegroeid tot een politiek vraagstuk. Dat was in een wat verwarrende fase gebeurd, namelijk toen Van Dijk zich vanwege hartklachten per 3 februari 1987 enkele maanden moest laten vervangen door de CDA'er Jan de Koning, die zijn portefeuille van Sociale Zaken verruilde voor die van Binnenlandse Zaken.

De Koning bleef minister van Binnenlandse Zaken tot 6 mei 1987, toen ook hij onverwachts overleed. De inmiddels herstelde Van Dijk volgde hem toen weer op.[177]

In die paar maanden dat De Koning minister van Binnenlandse Zaken was geweest, had hij eigenhandig een opvolger voor Blom aangewezen: de plaatsvervangend directeur-generaal Openbare Orde en Veiligheid, Arthur Docters van Leeuwen. Docters van Leeuwen had een ambtelijke loopbaan bij Financiën achter de rug en werkte nu al jaren bij het directoraat-generaal Openbare Orde en Veiligheid, dat onder meer verantwoordelijk was voor politie en brandweer. Daar had hij als plaatsvervangend directeur-generaal de Bescherming Bevolking afgeschaft, de rampenbestrijding ingevoerd en ingrijpende reorganisaties van politie, brandweer en ambulancewezen gerealiseerd. Nadat hij een promotie tot directeur-generaal pijnlijk was misgelopen (Ivo Opstelten kreeg die functie), moest hij in het voorjaar van 1987 bij Jan de Koning langskomen, die op dat moment 'de grote man achter Lubbers' en daarmee de '*eminence grise* van de macht' was.[178]

Na enkele omwegen vroeg De Koning Docters van Leeuwen wat hij van de Binnenlandse Veiligheidsdienst vond. Docters begreep dat dit een vermomd verzoek was om BVD-hoofd te worden en antwoordde het 'taai ongerief' te vinden. 'Ik heb nog net te veel teutonische kracht in mij om de tent draaiende te houden', voegde hij toe. Een goed restaurant draaiende houden is veel moeilijker dan een slecht restaurant beter maken, lichtte Docters van Leeuwen toe: 'Als u me voor dat eerste wilt, moet ik u teleurstellen, en voor het tweede ben ik beschikbaar.' Na een politiek steekspel (de VVD dacht recht te hebben op deze 'stoel' sinds hun actieve lid Pieter de Haan diensthoofd was geworden en Docters van Leeuwen was lid van D'66) werd Docters op 4 maart 1988 per Koninklijk Besluit aangewezen als Bloms opvolger. Dat werd effectief per 1 februari 1989.[179] Bepaald niet iedereen aan de Kennedylaan stond te juichen toen dat nieuws bekend werd. Docters' reputatie als onuitstaanbaar, opvliegend en zeer lastig was hem vooruitgesneld. Hij was een flamboyante man, een intellectueel zwaargewicht, met 'licht-maniakale trekken' en een onorthodox onderhandelaar, maar volgens politici in staat tot het 'doorbreken van vermolmde structuren'.[180] Enkele BVD-directeuren zouden tevergeefs geprobeerd hebben zijn benoeming ongedaan te maken.[181]

Van Dijk gaf Docters de opdracht mee de dienst een 'zichtbare plaats in het bestel te geven', onder meer door de BVD publiekelijk te verdedigen, en hem ondertussen op de hoogte te houden van 'het ongedierte dat uit de muren kroop'. Anders gezegd: Docters moest de dienst totaal reorganiseren, zonder dat de minister voor verrassingen zou komen te staan.[182] Om zich een beeld te vormen van wat er bij de BVD moest veranderen, voerde Docters in de vijf maanden vóór zijn daadwerkelijke aantreden talloze gesprekken met medewerkers van de Binnenlandse Veiligheidsdienst. Sommige gesprekken waren 'zeer indringend' geweest, herinnerde Docters van Leeuwen zich, maar lang niet allemaal. Er wa-

ren ook BVD'ers die het 'allemaal best vonden'. Ook buiten de dienst voerde Docters talloze verkennende gesprekken, onder andere met de hoofden van de inlichtingendiensten, de secretarissen-generaal van Buitenlandse Zaken, Binnenlandse Zaken en Justitie, en met verschillende politici en gezagsdragers. Die gesprekken scherpten zijn beeld van de staat waarin de BVD verkeerde tegen het einde van de jaren tachtig.[183]

De observaties van Docters van Leeuwen

Een week na zijn formele start als diensthoofd, op 7 februari 1989, deelde DVL (zoals hij binnen de BVD werd genoemd) zijn observaties over 'de relatie tussen de dienst en de politiek' met de rest van de BVD-leiding. Het was hem opgevallen dat de BVD 'goed lag' in politieke kringen. De dienst had 'veel krediet opgebouwd' en politici waren 'overtuigd van het nut van de dienst'. Dat de BVD 'incidenten niet opblies' werkte vertrouwenwekkend. Tegelijkertijd werd het Docters duidelijk dat 'er iets miste'. Er was 'een vage behoefte' aan informatie die bruikbaar zou zijn 'in het politieke debat'. Hoewel de politiek zelf niet in staat was om te preciseren waar de behoefte uit bestond, riep dit gemis bij politiek Den Haag wel de vraag op of 'de dienst wel bij de tijd was' en 'niet te bureaucratisch geworden was'. Dit gevoel van 'iets missen' noemde Docters 'het inlichtingenprobleem'. Het oplossen daarvan was in zijn optiek 'essentieel voor de toekomst van de dienst'.[184]

De week daarop deelde Docters van Leeuwen zijn observaties van de binnenkant van de BVD-organisatie. Dat waren 'geen afgeronde, haarscherpe analyses' maar 'open einden', zei Docters van Leeuwen, zaken die hij 'voor een deel intuïtief aanvoelde'.[185] 'Een minpunt' vond Docters om te beginnen 'een zekere logheid':

> Een routinematig handelen en bureaucratisch denken. Een denken vanuit het dienstbelang en niet vanuit het maatschappelijk belang. Verder is er een zekere horkerigheid en arrogantie. De mentaliteit: wij weten het allemaal precies, de anderen niet.[186]

Docters legde de vinger op de zere plek. Het routinematig handelen zorgde voor een grote mate van continuïteit, die er mede toe had geleid dat de dienst zo lang gefocust bleef op de communistische tegenstander. Die bleef het richtpunt zolang de dienst zelf de dreigingspercepties, organisatiestructuur en legitimiteit invulde. Politieke, ambtelijke en maatschappelijke spelers die, getuige dit proefschrift, toch steeds opnieuw hun opvattingen tegenover de bestaande opvattingen over de vorm en inhoud van de veiligheidsdienst formuleerden, werden niet vaak serieus genomen. Dat de dienst sinds de jaren zestig in toenemende mate was gaan luisteren naar maatschappelijke en politieke spelers, kwam vooral voort uit angst, merkte Docters. BVD'ers koesterden 'vrees voor het de-

partement, de pers, gemeenschappelijke operaties met andere diensten' en nog altijd voor 'liquidatie van de dienst'.[187] Hen tevreden stellen had dus iets functioneels, maar kwam in wezen nog steeds voort uit Kuipers' idee dat de begroting beknot zou worden als de Binnenlandse Veiligheidsdienst géén rekening met de buitenwereld hield.

Pluspunten waren 'de zeer grote mate van betrokkenheid' en 'de wil om er iets van te maken'.[188] Het plaatsvervangend hoofd van de BVD, Ton Kievits – die sinds jaar en dag bij de BVD werkte en als plaatsvervanger was aangetreden toen Blom diensthoofd werd – zei tegen Docters van Leeuwen tijdens hun eerste ontmoeting: 'Denk erom dat ik met de dienst getrouwd ben.' Zo'n instelling waardeerde het nieuwe diensthoofd wel, want 'zo'n keffertje aan je kuiten' hield hem scherp.[189] Een ander pluspunt vond Docters dat hij 'weinig ondoordacht handelen' aantrof. En 'in de operationele sfeer' ontwaarde hij 'een zekere leepheid'.[190]

Over het geheel genomen kenmerkte de BVD zich echter door 'onevenwichtigheid', aldus Docters. De 'verhouding van de dienst met de buitenwacht was niet in orde', terwijl intern-organisatorisch de werkverdeling niet klopte. Sommige medewerkers deden veel te weinig, terwijl anderen veel te veel werk hadden. Verder werd disproportioneel veel mankracht besteed aan 'secundaire activiteiten' en ontbrak het aan materiële ondersteuning in de vorm van bijvoorbeeld computers.[191] Wat Docters ook opviel, was hoe weinig BVD'ers gebruikmaakten van open bronnen. De nadruk lag in zijn ogen te zeer op inlichtingen die langs operationele weg waren ingewonnen. Die gegevens werden niet systematisch getoetst aan open bronnen, dus *open source intelligence* (*OSINT*) was kortom onderontwikkeld.[192]

Ingrijpender vond Docters de organisatorische en personele verwaarlozing binnen de BVD, veroorzaakt door 'een gebrekkig sociaal kader'. 'Het personeel weet niet wat er gebeurt indien men zijn werk slecht doet, goed of uitstekend doet. Men weet niet waar men staat'.[193] Velen hadden daardoor het gevoel 'te zijn vastgelopen' en koesterden 'onvrede over de leiding'. Op de werkvloer bestond de indruk dat de dienstleiding 'slechts ad hoc beleid' voerde en 'geen visie overdroeg'. Omdat zij 'in kleine zaken wel beslissingen nam', maar 'in belangrijke zaken het personeel de vrije hand werd gelaten', vond de gemiddelde medewerker de dienstleiding ook nog eens 'risicomijdend'. Deze negatieve percepties op de werkvloer waren misschien te wijten aan het 'wellicht wat autoritair optreden' van leidinggevenden en de 'lange hiërarchische lijnen', beredeneerde Docters van Leeuwen.[194]

Tot slot deelde Docters zijn verbazing over het 'frappante feit' dat niemand binnen de BVD structureel nadacht over 'het belang van de afnemers'. 'Men lijkt zich niet te realiseren dat het verschaffen van inlichtingen net zo belangrijk is als het verzamelen van inlichtingen,' zei hij. Daardoor ontbrak 'heel nadrukkelijk iets' en leverde de BVD 'niet de juiste producten'. Er moest 'aan het gebodene iets worden toegevoegd'.[195]

Om tot oplossingen te komen hadden de leidinggevenden werkgroepjes van medewerkers geformeerd die ideeën over de toekomst moesten opschrijven.[196] Die ideeën zou hij combineren met zijn eigen oplossingsvoorstellen: een 'beheersmatige professionalisering' van de BVD-organisatie, meer denken vanuit de buitenwacht, 'een systematische ontwikkeling van de relatie met de buitenwacht' en een duidelijk 'sociaal kader'.[197] De kern van het inlichtingenprobleem was volgens Docters dat de politiek behoefte had aan 'informatie die analytisch, *au fait*, goed ingevoerd was en meer inhield dan het direct zichtbare'. Het punt was dat zij die informatie eenvoudigweg niet kreeg aangeleverd. Die buitenwacht moest daarom een meer centrale plaats krijgen in het denken van de dienst, vond hij.

Veel leidinggevenden vroegen zich af of 'sturende signalen vanuit de politiek' wel in te passen waren in de wettelijke taakopdracht van de dienst. Van oudsher gaf de veiligheidsdienst immers zelf invulling aan zijn taakopvatting op basis van het Koninklijk Besluit en vanaf 1987 van de wet, om deze invulling pas in tweede instantie aan ministeriële goedkeuring te onderwerpen. De dienst stuurde dus en de politiek sanctioneerde. Docters bracht daar tegenin dat die methodiek geleid had tot het 'inlichtingenprobleem': de buitenwacht ontving inlichtingen waar zij niet op zat te wachten. Om de benodigde politieke steun voor de BVD in de jaren negentig te behouden, moest de dienst volgens Docters 'op korte termijn met significant andere informatie komen'. Het kon kortom geen kwaad wat meer naar die politiek te luisteren, betoogde het diensthoofd.[198]

Docters van Leeuwen sprak met minister Van Dijk af dat de dienst zijn eerste ideeën hierover in mei 1989 zou aanbieden.[199] Docters gebruikte deze politieke druk als stok achter de deur om de rest van de BVD-leiding de ernst van de situatie aan het verstand te brengen. Zonder politiek vertrouwen liep de dienst namelijk het gevaar dat er 'spookbeelden' in politiek Den Haag zouden gaan rondwaren (zoals de gedachte dat de BVD een 'Koude Oorlogsbureaucratie' was) met als mogelijke gevolgen opheffing, ernstige besnoeiing op de organisatie of samenvoeging of 'cohabitatie' met de Inlichtingendienst Buitenland en/of de in 1987 opgerichte Militaire Inlichtingendienst (MID).[200] Minister Van Dijk wees Docters van Leeuwen er regelmatig op dat 'het voorbestaan van de dienst in gevaar kwam' als de gewenste veranderingen niet zouden worden doorgezet, een bericht dat Docters weer overbracht aan de rest van de BVD-leiding.[201] Die politieke druk had Docters ook wel nodig, want de omslag naar het denken in termen van 'externe betrekkingen', 'producten' en 'kwaliteitseisen' was niet zomaar gemaakt.[202]

Niet iedereen was even enthousiast over Docters' plannen met de dienst, niet alleen vanwege zijn ideeën, maar ook omdat de organisatie op de schop zou gaan. Docters vond het Auroragezelschap bijvoorbeeld mettertijd veel te groot geworden. Van de twintig leden van het Auroragezelschap wilde Docters er uiteindelijk maar tien in de nieuwe BVD-leiding opnemen. Ook vond hij dat de informele manier van leidinggeven 'de balans verstoorde'.[203] In de 'nieuwe BVD' moest de BVD-leiding er anders uitzien en een andere rol vervullen, lichtte Doc-

ters' plaatsvervanger Kievits in april 1989 toe: 'De dienst dient te beseffen dat de strategie mede wordt ontwikkeld op de werkvloer en niet in een passende ambiance door heren onder elkaar.'[204]

Een enkele leidinggevende bleef opponeren tegen Docters' veranderdrift. De directeur van Directie E, onder wie onder meer de onderzoekingsambtenaren en volgploegen vielen, zei bijvoorbeeld op 7 april 1989 dat de notitie voor de minister de plank missloeg, omdat de principes van het leidinggeven er niet in behandeld waren. Op verschillende stafvergaderingen verzette hij zich (met steeds wisselende argumenten) tegen Docters' voorstellen.[205] Op 9 mei 1989, toen Docters de nota met minister Van Dijk besprak, zei hij dat de ideeën door de hele dienst gedragen werden, maar dat één 'lid van de staf bezwaren tegen de notitie' koesterde, gericht 'op het open in plaats van het geheime karakter' en 'de zelfstandige contacten met politici'. Van Dijk antwoordde dat hij 'geen behoefte had aan een notitie met bezwaren', oftewel: 'de koers was nu op hoofdlijnen vastgesteld'. Op 16 mei informeerde Docters zijn staf over Van Dijks reactie. Zo wist hij de dwarsliggende directeur met ministeriële goedkeuring de mond te snoeren. 'Dit is de koers en daarmee is de discussie beëindigd', sprak Docters resoluut.[206]

De met minister Van Dijk besproken werknotitie moest nu worden uitgewerkt tot een reorganisatieplan. Voor die klus haalde Docters in september 1989 zijn goede bekende Peter Felix binnen, van het in 1982 opgerichte adviesbureau Andersson, Elffers en Felix (AEF).[207] Enkele leidinggevenden betwijfelden of Felix, 'een vriendje' van Docters, wel een onafhankelijk adviseur was en zij fluisterden dat 'de inhoud van de adviezen van de heer Felix' al van tevoren vaststond. Ton Kievits verwees 'die geruchten' nadrukkelijk 'naar het land der fabelen'.[208] Helemaal ongelijk hadden de sceptici natuurlijk niet. Peter Felix en Docters kenden elkaar en Felix' advies moest Docters helpen om zijn reorganisatie verder vorm te geven.[209]

Op de stafvergadering van 5 september 1989 kondigde Docters van Leeuwen aan dat Felix een reorganisatieplan zou schrijven. Aan de basis van dit plan moesten volgens Docters vier strategische principes staan, die de dienst tot dan toe hadden gekenmerkt. Het 'geheime dienst zijn' stond voorop. Daardoor ontbraken 'institutionele voorzieningen teneinde met de buitenwacht te kunnen communiceren'. Ten tweede voerden 'routinematige processen' en bureaucratisch handelen de boventoon. De instelling 'komt 't vandaag niet, komt het morgen wel' was vele BVD'ers niet vreemd. Een derde strategisch principe was de 'grote mate van continuïteit'. Er waren geen meetpunten of effectiviteitsrapportages om beleid te verbeteren en dus, impliceerde hij, deed de dienst vandaag wat hij gisteren ook had gedaan, zonder te weten welke resultaten dat precies had opgeleverd. Tot slot dicteerde de 'strijd tegen het communisme' in Docters' optiek het 'organisatieprincipe' van de veiligheidsdienst. Beleid was veeleer iets wat de dienst 'erbij deed' dan een manier om de activiteiten van de dienst te stroomlijnen, merkte hij op. De reorganisatie was volgens Docters bedoeld om de oude strategische principes door nieuwe te vervangen.[210]

Het nieuwe verhaal van de dienst: november 1989-augustus 1990

Vanaf november 1989 kreeg Docters de wind in de rug. Na de verkiezingen van 3 mei trad op 7 november 1989 het derde kabinet-Lubbers aan. Het voormalige PvdA-Kamerlid en burgemeester van Nijmegen Ien Dales trad aan als minister van Binnenlandse Zaken. In het eerste, anderhalf uur durende gesprek tussen Dales, Docters en secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken Jozias van Aartsen, dat niet lang na haar aantreden plaatsvond, vroeg Dales aan Docters van Leeuwen of hij 'niet met de BVD moest doen wat hij destijds met de Bescherming Bevolking had gedaan' bij het directoraat-generaal Openbare Orde en Veiligheid, te weten: de boel opdoeken.[211]

Na diep nadenken zei Docters dat hij daarop tegen was. Bij de dienst 'liepen werkelijk een paar rechtvaardigen rond, die het echt konden', zei hij; 'met plakband viel er écht wel wat te doen'. Bovendien zou Dales óók mensen naar huis sturen die uitermate geschikt waren, 'mensen met geduld, met een dubbele natuur, mensen die als [de dichteres] Vasalis door dingen heen konden kijken', aldus Docters van Leeuwen. Dat was kapitaalvernietiging in het heden en een ontmoediging voor jongelui in de toekomst om zich in dit werk te specialiseren. Hij vond 'dat je niet tot afschaffing moest overgaan als je er niet absoluut zeker van was dat je deze dienst op termijn niet meer nodig had'. Daar was Dales niet zeker van, dus besloot zij de BVD niet op te heffen. Dales en Docters spraken af dat Docters de dienst bij de tijd zou brengen, waarvoor Dales hem de politieke rugdekking zou bieden. Ze spraken ook af dat de minister Docters in pers en parlement de wind van voren zou geven als zich incidenten zouden voordoen. Hij moest dan het boetekleed aantrekken. Zolang hij 'heel af en toe een twinkeling in haar linkeroog kon zien', ging Docters akkoord.[212]

Op 9 november 1989 viel bovendien de Berlijnse Muur. Dat kwam voor de gehele westerse en Nederlandse inlichtingengemeenschap als een verrassing.[213] In april 1989 berichtte de BVD nog over 'een toename van de inlichtingenactiviteiten van KGB en GRU', gericht op 'klassieke doelgebieden' als wetenschap en techniek, defensie en economische politiek, maar ook op de BVD zelf en 'bepaalde politiediensten'. 'Perestroika, glasnost en demokratisatsja' waren, zoals ooit ook vreedzame co-existentie, gericht op het scheppen van een 'ontspannen politiek klimaat' waarin de inlichtingendiensten van de Sovjet-Unie gemakkelijker hun gang konden gaan.[214] De dienst constateerde in de maanden daarop wel dat de democratiseringsbewegingen in Polen en Hongarije succes boekten. Ook het feit dat in de DDR, in Tsjechoslowakije en in Bulgarije 'stevig werd geknaagd' aan 'het machtsmonopolie van de communistische partij', ontsnapte niet aan de aandacht van de dienst. De val van de Muur luidde 'het einde van het communistisch heerschappijsysteem in Oost-Europa' in, al was het nog 'verre van duidelijk welk representatief model' de DDR en de overige Oost-Europese landen zouden aannemen. Maar dát 'het politieke hervormingsproces met de snelheid van een TGV door Europa raasde', viel niet langer te ontkennen.[215]

Had zo'n grote transformatie in het internationale communisme het Auroragezelschap in het verleden onbetwist aangezet tot diepgravende bespiegelingen, nu werd er nauwelijks bij stilgestaan. De leidinggevenden hadden het te druk met de op handen zijnde reorganisatie.[216] De val van de Muur was daarom niet de oorzaak van de veranderingen, maar veeleer een 'steun in de rug' voor Docters van Leeuwen.[217] De gebeurtenissen onderstreepten dat de dreigingspercepties, organisatiestructuur en legitimiteit van de veiligheidsdienst op korte termijn een nieuwe invulling moesten krijgen. Aan het eind van dit 'belangrijke jaar' wilde de politiek 'een nieuwe dienst' zien, zei de tweede man Kievits op 2 januari 1990.[218]

De blauwdruk daarvoor leverde Peter Felix in februari aan, toen hij Docters van Leeuwen zijn verslag over de 'intensieve herbezinning op positie, functie en werkwijze' van de Binnenlandse Veiligheidsdienst overhandigde. Hierin had Felix, in nauw overleg met Docters, het isolement van de dienst als kernprobleem geïdentificeerd. In feite wees hij erop dat de dreigingspercepties, organisatie en legitimiteit in de ogen van de BVD-leiding mettertijd waren gaan samenvallen; de dienst isoleerde zich door, ondanks de toegenomen interactie met de politieke en maatschappelijke omgeving, vast te houden aan de eigen opvattingen over de vorm en inhoud van het binnenlandse veiligheidswerk. 'Daardoor heeft de BVD de schijn op zich geladen te veel in zichzelf gekeerd te zijn: te weinig werd zichtbaar rekening gehouden met de wensen van afnemers en het nut voor hen van de verzamelde informatie', schreef hij.[219] De oplossing zag Felix in een reorganisatie aan de hand van enkele 'strategische uitgangspunten'.[220]

Op 6 en 7 februari 1990 organiseerden Docters en Kievits een kleine conferentie met twintig leidinggevenden, die over het reorganisatieplan en de uitwerking daarvan moest gaan. Docters trapte de bijeenkomst af met de mededeling dat de nieuwe BVD een 'zuivere, compromisloze dienst' moest zijn. Daarmee bedoelde hij dat 'een compromis met de huidige situatie' was uitgesloten, een vaststelling die ook in Felix' rapport was terug te lezen. Docters wilde van de leidinggevenden weten wat zij hiervan vonden. Hij drukte ze op het hart vrijuit te spreken, zonder zich af te vragen of 'dit zo wel naar de minister kon'. Het gesprek hoefde niet tot finale conclusies te leiden.[221]

Aangemoedigd door het rapport van Felix inventariseerden de leidinggevenden openhartig wat er in de BVD-organisatie allemaal niet goed liep. Om te beginnen werden dure inlichtingenmiddelen ondoelmatig ingezet, omdat open bronnen niet systematisch gebruikt werden. Operaties liepen te lang door, veel medewerkers 'vluchtten in de techniek van het opereren' zonder het nut van een operatie ter discussie te stellen. Een ander probleem vonden de leidinggevenden dat de dienst slecht met concurrentie kon omgaan. De veiligheidsdienst benaderde andere organisaties steevast 'als ware het een territoriumconflict'. En doordat 'een duidelijk productieproces ontbrak', vonden veel medewerkers hun leidinggevenden 'onbegrijpelijk' overkomen. Volgens het Auroragezelschap viel

de gemiddelde medewerker ook wel wat te verwijten. BVD'ers hielden zich vast aan 'administratieve procedures', ze 'verschuilden zich achter deskundigheid', ze hadden 'een gebrekkig gevoel voor democratie en verantwoording', de medewerkers 'dekten fouten af' en waren het meest bezig om fouten te vermijden, ze waren niet in staat 'beleidsmatig te denken' of 'een goede rapportage te verzorgen'. Al sprekende, groeide het besef bij de BVD-chefs dat de veranderingen die Docters wilde gaan doorvoeren, noodzakelijk waren.[222]

Docters van Leeuwen benadrukte echter dat er meer nodig was dan de bereidheid tot veranderen. De reorganisatie moest in het teken staan van een duidelijk identificeerbaar doel. 'Als ons verhaal maar goed is', zei hij op 6 maart 1990 tegen zijn staf.[223] Het nieuwe BVD-verhaal zou niet langer draaien om de dreiging, maar om bestuurlijke, politieke, maatschappelijke en economische belangen.[224] Tot die belangen behoorden bijvoorbeeld 'het ongehinderd functioneren van het democratische besluitvormingsproces', 'de vrije uitoefening van grondwettelijk gegarandeerde rechten en vrijheden' en de 'handhaving van de soevereiniteit en de integriteit van de staat in verhouding met andere staten'. De bestaansnoodzakelijkheid van de nieuwe BVD lag volgens Docters in het feit dat de aantasting van die belangen 'van een systematisch heimelijk of misleidend karakter' kon zijn. De dienst moest die mogelijke of werkelijke aantasting dus onderkennen. Dat betekende dat hij een inschatting moest maken of iets zich 'tot een ernstige doelgerichte bedreiging ontwikkelde' en of 'het maatschappelijk weerstandsvermogen voorspelbaar voldoende' zou zijn om die aantasting het hoofd te bieden.[225]

Het nieuwe verhaal (in Docters' woorden: de nieuwe missie of het *mission statement* van de dienst)[226] moest zich nog uitkristalliseren, maar dit denken in termen van 'belangen' verschilde radicaal van het bestaande denkkader. Dat was immers gebaseerd op het zo volledig mogelijk kennen (en in principe blijven bestuderen) van mogelijke dreigingen, door onder meer inlichtingenofficieren, politieke activisten, leden, contacten, uitspraken, publicaties, gesprekken en plannen van 'antidemocratische' organisaties vast te leggen. In plaats daarvan pleitte Docters nu voor een oriëntatie op dat wat beschermd diende te worden: de belangen. In plaats van 'ruwe inlichtingen' over de ontwikkelingen in het internationale communisme, moest de BVD nu op 'belangendragers' (bijvoorbeeld politie, Economische Zaken en het Openbaar Ministerie) toegespitste inlichtingenproducten gaan produceren.[227]

Die belangen zouden leidend worden voor de organisatiestructuur. Bovenaan de BVD kwam het managementteam (het MT) te staan, bestaande uit het diensthoofd en tien 'hoofden van zelfstandige dienstonderdelen'. De taak van het managementteam was om de 'belangrijkste strategische beslissingen en de beslissingen over de inzet van schaarse operationele middelen' te nemen. Onder het managementteam werden zes 'werkdirecties' opgericht, D1 tot en met D6. Drie daarvan waren gekoppeld aan de vitale belangen (de democratische rechtsorde, de staatsveiligheid en 'economisch en maatschappelijk leven').[228] De drie

overige directies verrichtten diensten voor de hele BVD-organisatie. Bij hen waren taken ondergebracht als 'Research & Development', 'strategische planning en control' en 'operationele informatievergaring'. Ook was er een directie voor 'ondersteunende functies die niet te decentraliseren' waren, waaronder personeelszaken, de financiële afdeling, automatisering, het centrale archief en de interne beveiliging.[229]

In een bijgewerkte versie van het reorganisatievoorstel van mei 1990 ('Een nieuwe BVD' geheten) werd ook nadrukkelijk een nieuwe manier van werken geïntroduceerd. Er zou voortaan worden gewerkt in wisselende teams van analisten, contactambtenaren, onderzoekers, vertalers en documentalisten en wel op projectbasis en onder leiding van projectleiders. Dat had te maken met de nieuwe oriëntatie: dreigingen werden niet meer tot in de eeuwigheid gemonitord, maar een 'belangendrager' moest tijdelijk worden ondersteund met inlichtingenwerk om het risico voor dat specifieke vitale belang te verminderen. Dat kende een begin en een eind.[230]

Nadat het Auroragezelschap had ingestemd met de plannen, moest Docters van Leeuwen ook de Overlegcommissie meekrijgen. Deze ondernemingsraad had een actieve rol gespeeld in de verzwakking van de positie van Blom, door het vertrouwen in hem op te zeggen.[231] Dat zou nog moeilijk worden, want in het reorganisatieplan van Felix lag ook een afslanking van de organisatie besloten: van de 637 formatieplaatsen begin 1990 zouden er aan het eind van de reorganisatie 580 overblijven. Docters won de steun van de Overlegcommissie, mede omdat hij beloofde 'zoveel mogelijk met dezelfde mensen te werken'. En voor de medewerkers die moesten vertrekken, waren goed gesubsidieerde sociale programma's opgezet om hen naar nieuw werk te begeleiden.[232]

Wel was het zo dat Docters van Leeuwen met vers bloed wilde werken. Hij was namelijk ook zeer kritisch geweest over het gemiddelde opleidingsniveau van de medewerkers van de dienst. Hoewel vanaf de jaren zestig meer academici bij de dienst kwamen, domineerden operationele 'ritselaars' met een achtergrond die zich kenmerkte door onafgemaakte opleidingen, mislukte zakenavonturen, de politie en de krijgsmacht nog steeds het medewerkersbestand van de BVD. De academici die er werkten, waren voornamelijk te vinden op de Stafafdeling Buitenlandse Politiek (SBP) en werden daar 'opgesloten'. Zij kregen te horen dat zij de operationele ervaring misten om iets anders te doen. Docters pleitte in dit opzicht voor een ander personeelsbeleid: hij wilde academici bij de dienst halen om ook het conceptuele denken binnen de dienst te versterken. Ook probeerde hij door in gesprek te gaan met wetenschappers als Paul 't Hart meer academisch denken te benutten voor het herontwikkelen van de veiligheidsdienst.[233] De bestuurskundige 't Hart, die bij wijze van 'veldwerk' een tijd lang bij de BVD meeliep,[234] bedacht bijvoorbeeld de 'Toekomstgerichte Veiligheidsanalyse' (TVA), een instrument waarmee beleidsmakers inzicht werd gegeven in mogelijke toekomstige bedreigingen van de democratische rechtsorde en staatsveiligheid.[235]

Om daarnaast ook met de BVD'ers van de werkvloer in gesprek te blijven, belegde de dienstleiding talloze discussiebijeenkomsten over de nieuwe BVD. Daar namen 'steeds dezelfde' critici het woord. Meestal liet Docters hen uitspreken of werden ze door hun collega's terechtgewezen. Eén keer, na een kritisch relaas tijdens zo'n personeelsbijeenkomst, vroeg een collega eens: 'Zeg, namens wie zegt u dit eigenlijk?' De man keek de zaal rond, en omdat iedereen zweeg, staakte de man zijn verzet. Ook onder oud-personeel probeerde Docters steun te mobiliseren voor zijn reorganisatieplannen. Dat deed hij door zelf 'terugkomdagen' te organiseren, waarop oud-medewerkers met alle honneurs ten kantore van de BVD ontvangen en ingelicht werden over de recente ontwikkelingen.[236]

Verwant aan deze mobilisatie van de interne steun was Docters' poging om een cultuuromslag binnen de dienst te forceren. Het *need to know*-denken en de compartimentalisering domineerden namelijk nog steeds de BVD-organisatie. Dat kon uit het oogpunt van veiligheid en bronbescherming noodzakelijk zijn, maar het gevolg was dat medewerkers met verschillende functies nauwelijks interacteerden. Zelfs niet op personeelsfeestjes.[237] De audiobewerkers en vertalers hadden bijvoorbeeld eigen werktijden, een aparte ingang en mochten geen contact hebben met BVD'ers van andere afdelingen. Om hen uit hun isolement te halen en meer te binden aan de organisatie als geheel, schiep Docters van Leeuwen een woud aan projectgroepen waarin medewerkers met zeer uiteenlopende functies zich samen over een aspect van de 'nieuwe BVD' moesten buigen. Vaak lag dat ver weg van hun dagelijkse werk. Hoewel met de opbrengst niet veel gedaan werd en het soms wat ver voer (sommige BVD'ers zaten in niet minder dan elf projectgroepen), was het doel ervan al bereikt zodra de verschillende BVD'ers in de projectgroepen meer contact met elkaar en de hele organisatie kregen. Deze projectgroepen vormden overigens het voorportaal tot de multidisciplinaire projectteams.[238]

Ook buiten de BVD moest Docters van Leeuwen vertrouwen winnen. De secretarissen-generaal van Buitenlandse Zaken (Ben Bot) en Justitie (Gerard van Dinter) beschouwde hij als onontbeerlijke steunpilaren in Den Haag. Tegen Bot zei Docters van Leeuwen dat het 'de buitenlandse diplomaten waren die uiteindelijk de spionage pleegden' en dat spionagebestrijding daarom geen werkterrein van Buitenlandse Zaken maar van de BVD was. Daar kon Bot zich wel in vinden. Tegen Van Dinter zei Docters dat 'uiteindelijk alles een misdrijf was, of het nu om terrorisme ging of georganiseerde misdaad'. Maar in het 'voorveld' daarvan, mogelijk ook op het gebied van internationale criminaliteit en drugshandel, zag Docters wel een taak voor de BVD weggelegd. Van Dinter ging daarmee akkoord.[239]

Docters en Kievits haalden daarnaast de banden met de Militaire Inlichtingendienst en de Inlichtingendienst Buitenland aan. Zij stonden aanvankelijk sceptisch tegenover Docters' 'nieuwlichterij', vrezend dat zij ook meer openheid moesten betrachten.[240] Kievits zag in het einde van de Koude Oorlog evenwel een mooie aanleiding om, naar Brits voorbeeld, een *joint section* op te richten

waarin de inlichtingen- en veiligheidsdienst wekelijks vergaderden. Op thema's als Suriname en de ontwikkeling van kernwapencapaciteit konden de diensten best gezamenlijk inlichtingen inwinnen en gezamenlijke rapportages uitbrengen, vond Kievits.[241] Docters had nog een aanvullende reden om de banden aan te halen: in Den Haag gingen geruchten rond over 'colocatie' of 'cohabitatie' of misschien wel samenvoeging van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Lubbers bezuinigde namelijk ook tijdens zijn derde kabinetsperiode. In deze context werd ook geopperd om de Inlichtingendienst Buitenland en de Binnenlandse Veiligheidsdienst samen te voegen. Ien Dales wilde alvorens te 'trouwen' eerst de mogelijkheden van 'samenwonen' onderzoeken. Zover zou het echter nooit komen. In november 1990 zou Lubbers besluiten 'het vredesdividend te innen' door de Inlichtingendienst Buitenland op te heffen.[242]

Onderdeel van de 'Grote Efficiency Operatie' was de introductie van het *New Public Management*.[243] Deze uit de Verenigde Staten en Groot-Brittannië overgewaaide visie op de inrichting en aansturing van overheidsorganisaties zorgde voor meer bedrijfsmatig denken in het overheidsapparaat. *NRC Handelsblad* sprak zelfs van een 'stille Haagse revolutie' waarin begrippen als 'zelfbeheer', 'contractmanagement' en 'platte' en gedecentraliseerde, 'meer op de klant gerichte' organisaties die door 'managers' werden aangestuurd, aan een opmars begonnen.[244] Docters' terminologie stond daar niet ver vanaf.

Om inspiratie op te doen ging Docters van Leeuwen op bezoek bij inlichtingenpartners in het buitenland. Bij de Britse veiligheidsdienst MI5 zag Docters hoe een 'gigantisch ingrijpend veranderingsproces', dat vier jaar eerder was ingezet, zijn vruchten afwierp. Wat Docters van Leeuwen betreft kon de 'doorwrochte, systematische aanpak' van 'ons grote voorbeeld' (de Britten) model staan voor de reorganisatie bij de BVD.[245] Docters ging ook verder de wereld over, van Jordanië tot Canada, Australië en het herenigde Duitsland. Dit waren enerzijds beleefdheidsbezoekjes en anderzijds 'ideale kijkjes in de keuken'. Omdat de BVD in operationeel opzicht een 'nogal professionele organisatie' was, werkte de dienst 'met de wereldtop samen'. Dat opende allerlei deuren op zijn buitenlandtrips. 'Ik ben heel nieuwsgierig en mocht nu dus ook overal meekijken, ook tijdens operaties bijvoorbeeld', herinnerde hij zich. Ook op andere vlakken waren die bezoeken nuttig. Zo had hij gezien dat ze in Australië een openbaar jaarverslag publiceerden. Daar haalde hij dus het idee vandaan om ook voor de Binnenlandse Veiligheidsdienst (vanaf 1992) jaarverslagen uit te geven.[246]

Terwijl het nieuwe BVD-verhaal intern vooral ging om de nieuwe oriëntatie op belangen, was Docters in de openbaarheid vooral bezig om op allerlei nieuwe ontwikkelingen te wijzen die de bestaansnoodzakelijkheid van de veiligheidsdienst bevestigden. Hij claimde dat de veiligheidsdienst taken had op het vlak van de 'vervlechting van wapenhandel, drugshandel en terrorisme'.[247] Met het oog op de toekomst had hij bovendien al enkele maanden na zijn aantreden als hoofd-BVD een medewerker vrijgemaakt om te inventariseren wat de BVD

voor materiaal op de plank had liggen op het gebied van 'non-proliferatie' en om met mogelijke afnemers van inlichtingen op dit gebied in gesprek te gaan.[248] Na de val van de Sovjet-Unie ontstond namelijk een levendige handel in zware wapens en nucleair materiaal. 'Je kon in die tijd werkelijk onderzeeërs kopen, inclusief of exclusief bemanning', herinnerde Arthur Docters van Leeuwen zich.[249] Ook had hij in november 1989, tijdens een zogenoemd 'Beleidscafé', een bijeenkomst voor ambtenaren van het ministerie van Binnenlandse Zaken, geopperd dat de veiligheidsdienst structureel onderzoek moest doen naar de integriteit van het openbaar bestuur. De twintig tot dertig gevallen van ambtelijke corruptie die uiteindelijk voor de strafrechter kwamen, waren in zijn ogen slechts 'een topje van de ijsberg'.[250]

Die proefballonnetjes werden in de pers uitgelegd als een zoektocht naar nieuwe taken. 'BVD zoekt nieuwe redenen van bestaan', kopte *Het Parool* op 18 januari 1990. In Oost-Europa werd 'de ene na de andere inlichtingen- en veiligheidsdienst opgeheven', schreef de krant. Uit vrees dat 'de Nederlandse evenknie niet buiten schot kon blijven', ging Docters van Leeuwen op zoek naar nieuwe werkterreinen, aldus *Het Parool*.[251] Hoewel *NRC Handelsblad* constateerde dat 'de rechtsstaat en *cloak* en *dagger*' altijd al botsten, stelde ook deze krant de vraag of de BVD nog wel moest voortbestaan nu de 'traditionele dreiging uit het Oosten afbrokkelde'.[252]

Niet ontmoedigd door de kritische pers begon Docters van Leeuwen meer in de openbaarheid te treden. Onderdeel van de politieke opdracht die hij meegekregen had, was immers om de veiligheidsdienst een zichtbaardere plaats in het bestel te geven. 'Open waar het kan, geheim waar het moet', werd zijn adagium. Op 24 februari 1990 drukte *De Volkskrant* een interview met hem af. Daarin benadrukte Docters, 'kribbig bij lastige tegenwerpingen, coherent betogend, cynisch', dat de BVD geen nieuwe taken zocht ter zelfrechtvaardiging. In 'dit krakend tijdsgewricht' werd het dreigingsbeeld inderdaad breder en diffuser, maar dit gegeven liet in zijn ogen juist zien dat de Binnenlandse Veiligheidsdienst broodnodig was. Terwijl de wereld voorheen goed kenbaar was, werd het nu steeds onduidelijker uit welke hoek bedreigingen van de Nederlandse belangen konden komen.[253]

De BVD-komt-naar-je-toe-show, augustus 1990 - januari 1991

Docters was niet het enige westerse hoofd van een inlichtingen- of veiligheidsdienst dat tegenwind kreeg. In veel landen ontstond na afloop van de Koude Oorlog een discussie over nut en noodzaak van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Het 'innen van het vredesdividend' werd in deze jaren een veelgehoord argument om geheime diensten te ontmantelen of aanzienlijk te verkleinen. Curieus genoeg bepaalde de geschiedenis, beter gezegd de perceptie van de geschiedenis, of ook daadwerkelijk de opheffing van deze diensten werd overwogen. In landen waarin het bestaan van de inlichtingen- en veiligheidsdien-

sten in de ogen van samenleving en parlement niet zozeer verbonden was met het bestaan van de communistische dreiging, werd opheffing niet als reële optie overwogen. In Groot-Brittannië, waar de inlichtingen- en veiligheidsdiensten waren ontstaan in een verder verleden in het licht van Ierse, Indiase en Duitse dreigingen, kwam opheffing dan ook niet ter sprake. In de Verenigde Staten werd daarentegen de in 1947 opgerichte *Central Intelligence Agency* wél als Koude Oorlogsinstrument opgevat. Ook al speelde in het Congres Pearl Harbour een dominante rol in de discussies over de oprichting van de dienst, na de Koude Oorlog vielen de communistische dreiging en de CIA in de ogen van het Amerikaanse publiek min of meer samen. In het Amerikaanse Congres werden daarom voorstellen gedaan om de CIA op te heffen.[254]

Dit zou ook verklaren waarom er nogal wat kritiek kwam op de hervormingsplannen van Docters van Leeuwen, ondanks het feit dat opheffing van de in 1949 opgerichte BVD niet serieus werd overwogen. De Nederlandse journalistieke en parlementaire buitenwereld bleef de BVD afschilderen als een bureaucratisch bolwerk dat in een existentiële crisis verkeerde en wanhopig op zoek was naar nieuw werk. In augustus plaatste *NRC Handelsblad* die crisis in het licht van de 'ambtelijke stammenstrijd' tussen de BVD en de Centrale Recherche Informatiedienst op het terrein van de terrorismebestrijding. Volgens de krant probeerde Docters van Leeuwen nu, door de 'radicale ontdooiing van de relaties met Oost-Europa en de daarmee gepaard gaande vermindering van spionage', de taken op dit grijze gebied geheel naar zich toe te trekken.[255] Op 8 september 1990 mengde minister Dales zich in de strijd. In een interview met *Het Parool* diskwalificeerde zij de suggestie dat 'de BVD naarstig op zoek was naar nieuwe taken' als 'roddel'.[256]

De kritiek werd alleen maar luider toen de Vaste Kamercommissie, inmiddels onder leiding van CDA-fractievoorzitter Elco Brinkman, op 19 september 1990 een samenvatting van het rapport van Felix naar de Tweede Kamer stuurde.[257] *De Volkskrant* liet VVD-Kamerlid Hans Dijkstal zijn zorgen uiten over het 'verruimen van het aantal BVD-taken' en over het 'ongecontroleerde toeëigenen van elkaars terreinen'.[258] *Algemeen Dagblad*, dat schreef dat de BVD 'het spoor bijster' was, had vooral oog voor de observatie dat de BVD 'door geslotenheid zo vervreemd was van de samenleving', dat 'er informatie werd verzameld waar niemand meer iets aan had'.[259] Dat de BVD 'überhaupt nog functioneerde, mocht een wonder heten', concludeerde *Het Parool* op basis van het rapport.[260] Ook in de Tweede Kamer resoneerde 'de tragiek van het isolement' van de dienst.[261]

De meeste parlementaire aandacht ging in het debat van 1 november 1990 echter opnieuw uit naar de nieuwe taakgebieden van de dienst. Onderzoeken naar migratiestromen en diefstal van *high-tech*-informatie bij bedrijven, waarmee de BVD zich nu zou gaan bezighouden, behoorden in ieder geval niet tot het takenpakket van de dienst, vond VVD-Kamerlid Dijkstal, die overigens tussen 1994 en 1998 als minister van Binnenlandse Zaken verantwoordelijk was

voor de BVD.[262] Dat er 'nog veel oningevuld was', vond CDA-Kamerlid Jan Krajenbrink wel begrijpelijk bij het ombouwen van 'een toch wat verkalkt instituut tot een modern apparaat'. Maar hij was het met Dijkstal eens dat 'voorkomen moest worden dat de dienst meer ging doen dan echt nodig was'.[263] De Kamer wees Dales er nadrukkelijk op 'dat de BVD zich niet moest bezighouden met taken die primair op het terrein van de justitie en politie lagen'.[264] Dat weerhield de minister er niet van voor te stellen om de veiligheidsdienst ook een taak te geven op het gebied van digitale beveiliging (van vitale technologieën en databestanden). Jaarlijks werd 6 miljard gulden uitgegeven aan innovatie, en de minister vond het niet de bedoeling 'dat die elders gingen renderen'.[265]

De Vaste Kamercommissie voor Binnenlandse Zaken, die half november het verslag van de Vaste Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten besprak, was minder kritisch. In het algemeen stelden de Kamerleden 'het bestaan van de BVD niet ter discussie'. Ze stemden in met de reorganisatie en juichten, in de woorden van D66-Kamerlid Olga Scheltema-De Nie, de ombouw van het 'verkalkte instituut tot een meer doelmatige en moderne instelling' van harte toe. De fractievoorzitters maakten zich het meest zorgen om, wat Dijkstal noemde, de 'ruime interpretatiemogelijkheden' ten aanzien van de nieuwe taken voor de dienst. De commissie wilde daarom dat minister Dales 'een betere taakafbakening' zou formuleren.[266]

Docters volhardde ondanks de kritiek in zijn streven naar meer zichtbaarheid en openheid. In een groot interview met *NRC Handelsblad* op 5 november ging hij onverstoorbaar verder met het uit de doeken doen van het BVD-verhaal. 'We zitten nu in een schietbioscoop waar steeds plotseling iemand opduikt', aldus Docters. Tussen het werkterrein van Defensie en het werk van de politie lag volgens hem 'een groot terra incognita'. Op dat terra incognita was er genoeg verontrustends aan de hand, van technologische spionage door Oost-Europese landen tot de Surinaamse cocaïnemaffia en het geweld van de Koerden. De Binnenlandse Veiligheidsdienst moest daar zicht op krijgen.[267]

Die boodschap droeg hij ook uit op televisie. Op 5 november 1990 zond de KRO een item uit over spionage. Daarbij leverde de BVD dossiers aan over de medewerkers van de Russische inlichtingendiensten, die onder een dekmantel van bijvoorbeeld de ambassade, Aeroflot of Pravda werkten, alsook beelden van volg- en observatieacties en van de uiteindelijke arrestatie door de politie. Docters van Leeuwen zelf verscheen eveneens in beeld en deed de spectaculaire oproep om 25 tot 30 Russen uit te zetten, omdat hij vermoedde dat zij zich bezighielden met spionageactiviteiten.[268]

Twee dagen later, op 7 november 1990, zond KRO's *Brandpunt 'Special Report'* een ruim half uur durende aflevering over de BVD uit. Opnieuw gebruikten de programmamakers televisiebeelden die hun door de Binnenlandse Veiligheidsdienst ter beschikking waren gesteld, ditmaal niet van spionerende Russen, maar van heimelijk gefilmde beelden van bijeenkomsten van het extreemrechtse *Aktionsfront Nationaler Sozialisten* (ANS).

De meeste tijd van de uitzending was Docters van Leeuwen, 'een vierkante man die niet van flauwekul hield', echter zelf in beeld.[269] Docters gaf de nieuwe Binnenlandse Veiligheidsdienst met dit interview een gezicht en een herkenbare stem. Het publiek wilde toch 'een nors gezicht bij zo'n dienst', had Docters in zijn achterhoofd gehouden: 'dat moest geen vrolijke en soepele verschijning zijn'.[270] Tussenshots lieten lege bureaus, gesloten luxaflexen en de papieren archieven zien. Het item begon met een aantal achter elkaar gemonteerde 'geen commentaar'-antwoorden van Docters van Leeuwen. Op vragen als 'hoeveel dossiers van Nederlanders bewaart u hier?' antwoordde het BVD-hoofd 'dat zeg ik niet', 'kom nou, daar geef ik geen antwoord op' of 'dat zijn operationele gegevens'. Over andere zaken sprak Docters weer uitgesproken openhartig, bijvoorbeeld als het ging over het aantal medewerkers, het terrorisme, geweldsdaden van krakers en activisten ('Daar kan ik echt nijdig om worden, want dat mag dus gewoon niet!') en extreemrechts. Dan remde hij pas af als hij in de buurt van een staatsgeheim kwam. Docters benadrukte hoe belangrijk hij het vond om de bevolking te kunnen uitleggen 'waarom je er nu eigenlijk als dienst was'. 'Welke zaken gaat het nu eigenlijk om? Dat moet je goed kunnen uitleggen', vond hij. Op een vraag over het niet voorkómen van de Molukse acties in de jaren zeventig zei hij 'mensen die dat de BVD aanrekenden' wel te 'kunnen volgen'.[271]

De reactie van pers en parlement was wederom niet enthousiast. Docters' optreden was een 'BVD-komt-naar-je-toe-show', schreef *NRC Handelsblad* over de uitzending van 5 november. 'Jarenlang weigerde de BVD maar op de eenvoudigste vragen te antwoorden', en nu was het hoofd van de dienst 'bijkans dagelijks in kranten en op de buis'. Het was 'met de *public relations* van de dienst kennelijk hollen of stilstaan'. Het ging 'de tot inkrimping gedwongen BVD' erom 'het verdwijnen van het eigen tafelzilver zoveel mogelijk te beperken'.[272] Andere kranten vonden Docters' televisieoptreden een 'knullige reclamespot geworden', de 'glasnost van de BVD was een probeerseltje dat lekker onhandig was uitgevoerd'.[273] Hans Dijkstal spuide kritiek in *NRC Handelsblad* en stelde Kamervragen over het aan de pers overhandigen van BVD-dossiers. Ook Groenlinks-Kamerlid Wilbert Willems stelde kritische vragen.[274] Dales moest daarop naar de Kamer komen. Zoals zij bij haar eerste ontmoeting met Docters van Leeuwen had afgesproken, uitte ze kritiek op het diensthoofd. Er moest 'rust komen' rondom de veiligheidsdienst. Aan 'nieuwe sensationele gegevens' had Dales niet de 'geringste behoefte'. Het beleid 'van openheid' moest Docters daarom 'voorlopig beëindigen'.[275]

Voor *NRC Handelsblad* was dat niet voldoende. Nu de veiligheidsdienst zo 'abrupt uit de schaduw trad' had deze 'als het ware zelf zijn bestaan op de agenda geplaatst'. 'Het kan nu niet anders of een openbaar debat daarover moet volgen', schreef de krant 8 november 1990.[276] De politicoloog Peter Klerks, die onder meer onderdeel uitmaakte van het activistische onderzoekscollectief Buro Jansen en Janssen, deed daartoe een aanzet in *De Volkskrant* van 10 november.

Hij betoogde dat de BVD 'slechts onthulde om te verbergen'. De publiciteit van Docters vond hij 'niet meer dan een vermomde PR-operatie'. Het was het Nederlandse rechtssysteem onwaardig om spionnen bij ontdekking door *trial by television* terecht te stellen. Het debat over de BVD moest zich volgens Klerks ten eerste richten op de rechtsstaat (Klerks pleitte voor het aanstellen van een inspecteur-generaal, het instellen van een onafhankelijke en deskundige commissie van toezicht en nauwkeuriger geformuleerde wetsteksten). Een tweede discussiepunt was volgens Klerks dat de secundaire effecten van het optreden van inlichtingen- en veiligheidsdiensten niet in de wet werden genoemd (het werven van informanten wakkerde achterdocht aan en ontmoedigde deelname aan bijvoorbeeld de vredesbeweging). En ten slotte bleef het effect van internationale samenwerking buiten beschouwing. Dat persoonsgegevens van Nederlanders ook veilig zouden zijn in Israëlische handen werd bijvoorbeeld nergens gewaarborgd.[277]

Het debat bleef hier steken, maar Docters realiseerde zich dat hij de steun van de burger ook op andere manieren moest zien te winnen. Vanaf de zomer van 1990 stuurde hij daarom de directeuren en andere leidinggevenden van de BVD naar burgemeestersbijeenkomsten, gemeenteraadsvergaderingen en bijvoorbeeld een publieksavond op een Rooms-Katholieke meisjesschool, om daar in discussie te gaan met de toegestroomde burgers en journalisten. Zij moesten de BVD-boodschap in hun eigen woorden verkondigen.[278] Zo stuurde Docters van Leeuwen in juli 1990 medewerker Peter Keller (zijn echte naam, benadrukte hij) – volgens het *Rotterdams Nieuwsblad* een 'gedistingeerde heer met grijs haar en scherp snorretje' – bijvoorbeeld naar Wageningen, naar aanleiding van een actie van de activistische groep 'de Ziedende Bintjes', die een genetisch gemanipuleerd aardappelveld hadden gerooid. Keller lichtte naar aanleiding van die kwestie toe welke taken en verantwoordelijkheiden zijn dienst had. Ook trachtte hij het beeld te corrigeren van 'een stel stiekeme gluiperds dat zijn medelanders voortdurend beloerde en er rapportjes over opstelde'. De BVD was een serieuze dienst die werkelijk bestaande gevaren in de gaten hield, betoogde Keller. Hij werkte in het geheim, maar deed 'niet geheimzinnig'.[279] De dienst was niet altijd welkom. De Amsterdamse burgemeester Van Thijn sloeg het aanbod voor zo'n publieksbijeenkomst in zijn stad af. Hij wenste geen 'platform te creëren voor een PR-offensief van de BVD'.[280]

Natuurlijk verdween de scepsis nooit helemaal, maar op de langere termijn gingen journalisten positiever over de BVD schrijven.[281] Volgens Docters van Leeuwen was dit te danken aan de publieksbijeenkomsten. De burgers die daarop afkwamen, kregen in het geheel genomen een betere indruk van de Binnenlandse Veiligheidsdienst. En omdat diezelfde burgers ook abonnees en lezers waren van de tijdschriften en kranten waarvoor de journalisten schreven, matigden journalisten hun toon. Bovendien hadden journalisten door die bijeenkomsten het gevoel dicht op de geheimen te zitten en dat maakte hen ook milder.[282]

De nieuwe dienst staat op papier, 1991-1992

Op 1 januari 1991 was de nieuwe BVD in organisatorische zin een feit, al zou tot halverwege de jaren negentig geschoven worden met de teams binnen de directies. Ook zouden de teamopdrachten nog enkele keren verschuiven.[283] Docters van Leeuwen bleef gesprekken voeren met binnenlandse en buitenlandse partners en haalde leidinggevenden met een achtergrond binnen de politie, de brandweer, Defensie en Justitie binnen om vervolgens met hen nog uitgebreid van gedachten te wisselen over de vraag hoe de nieuwe BVD er precies moest uitzien. Eind 1990 nam hij bijvoorbeeld de Leeuwardense politiecommissaris Nico van Helten in de BVD-leiding op, niet alleen om de verbindingen met politie en justitie op Europees en binnenlands niveau vlot te trekken, maar ook omdat hij zijn politiële kijk op veiligheid meebracht.[284]

In de loop van 1991 zou Docters bovendien de voormalige Officier van Justitie Theo Bot verzoeken om zich bij de BVD te voegen. Bot zat op dat moment bij de hoofdafdeling Staats- en Strafrecht van het ministerie van Justitie en voelde daar aanvankelijk niets voor. De toenmalige directeur-generaal Openbare Orde en Veiligheid Joris Demmink vroeg hem echter in ieder geval een keertje met Docters te gaan praten. Dat werd een intrigerend gesprek. Docters vroeg Bot of hij 'kon garanderen dat een joods meisje hier veilig over straat kon lopen'. Bot weifelde, waarop Docters van Leeuwen hem vroeg om samen met hem te onderzoeken of de veiligheidsdienst daar een taak in zou moeten hebben. Ook zei Docters dat hij protestants was en dat Nederland 'door protestanten werd bestuurd' ('een beetje koopman, een beetje dominee'). Bot was 'door de jezuïeten grootgebracht', wist Docters, dus hij wilde hem als katholieke 'naastdenker' of 'tegendenker' in de BVD-leiding. Hij zocht alleen nog iemand van Joodse komaf, want 'die hebben veiligheid in hun tenen zitten', vond Docters. Bot ging uiteindelijk akkoord: hij zou per 1992 voor twee jaar 'doorgedetacheerd' worden naar de BVD.[285] Hij kreeg de vrijheid om 'een eigen clubje op te richten', met een 'mix van wetenschappers en analisten'. Dit werd uiteindelijk de afdeling Strategie, Planning en Control.[286]

Bot herinnerde zich dat de nieuwe dienstleiding zich in die jaren enkele keren terugtrok voor driedaagse heisessies. Daarbij werd veel gerookt en veel korenwijn gedronken. 'We hebben eindeloze sessies gereflecteerd op de vraag: wat nu?', blikte hij terug. Iedereen was het er wel over eens dat 'de kanteling van dreiging naar belang' een goede keuze was, maar hoe moest die nu verder invulling krijgen? 'Lang doordouwen was dat', vond Bot. In essentie werd de veiligheidsdienst nu beschouwd als een 'complementaire dienst' die alleen in actie hoefde te komen in 'bijzondere situaties' waarin de bestaande organisaties en instituties voor orde, veiligheid en recht het niet zelf afkonden. Dat was het geval als 'dingen niet gekend werden', dáár was de dienst voor. Met zijn strafrechtachtergrond, waarbij het denken in termen van noodtoestand en overmacht hem van pas kwam, stelde Bot een 'rechtvaardigingsladder' op voor de BVD-bemoei-

enis. Waar de bestaande organisaties over te beperkte middelen beschikten, daar was de inzet van de zware middelen die de veiligheidsdienst hanteerde, gerechtvaardigd als de mogelijke risico's voor de rechtsorde, staatsveiligheid, het economisch en maatschappelijk leven te groot werden geacht.[287]

In het laatste kwartaalverslag van 1990, dat begin januari 1991 aan alle binnenlandse inlichtingenpartners werd verstuurd, werd dit denken opnieuw een slag scherper op papier gezet. Het nieuwe 'strategisch concept' was gebaseerd op de kernelementen 'belang, aantasting en weerstandsvermogen'. De drieslag zou gemunt worden als 'belang-dreiging-weerstand'. De dienstleiding lichtte toe:

> Stond in de vroegere werkwijze van de Dienst vooral de (mogelijke) aantasting voorop, thans wordt tevens nauwkeurig in kaart gebracht welke concrete belangen in het geding zijn, welke personen of instanties dat belang behartigen, en in hoeverre zij, dan wel de samenleving over voldoende weerstandsvermogen beschikken om aan mogelijke aantastingen zelfstandig het hoofd te bieden.[288]

Als er geen belang in het geding was, trad de BVD dus niet op. Was de weerstandskracht van de belangendrager voldoende, dan evenmin. Maar was het weerstandsvermogen onvoldoende en de dreiging te groot, dan 'bezon de BVD zich op tegenmaatregelen'. Die varieerden van het 'signaleren en zo nodig onder controle brengen van de aantasting', het 'alerteren van de belangendrager' en het 'zo nodig verhogen van het eigen weerstandsvermogen'. Het begrip 'risico' stond daarin centraal, namelijk het 'ongewenste maatschappelijke effect' dat optrad als een belang werd aangetast. De BVD was er om in te schatten hoe groot dat risico was en anderen met behulp van inlichtingenproducten te ondersteunen om die risico's te verminderen.[289]

In dit kwartaalverslag stond niet alleen te lezen op welke nieuwe concepten de dienst zich ging baseren, maar ook hoe de BVD-organisatie er nu uitzag en welke werkwijze de dienst zou hanteren. Na een kort historisch overzicht besprak de BVD ook wat de zich wijzigende dreigingssituatie voor consequenties had voor de missie en positionering van de dienst. In termen van de missie wees de dienst erop dat de wettelijke taakopdracht niet veranderd was. Alleen de invulling daarvan wel: vanaf heden zouden ook 'toezicht op de uitvoering van het non-proliferatieverdrag', het 'bevorderen van de beveiliging van geautomatiseerde gegevensbestanden' en het monitoren van 'islamistisch fundamentalisme, dat in zijn extreme vorm een bedreigende ideologie kon worden genoemd', tot de taken van de veiligheidsdienst gerekend worden. Dat had ook consequenties voor de positionering van de dienst. De burger vroeg 'terecht om meer openheid en duidelijker verantwoording' en dat vergde 'van de BVD als onderdeel van de samenleving een maatschappijgerichte instelling'. 'Waar mogelijk' trad de BVD vanaf nu 'in alle openheid naar buiten'.[290]

Docters bleef zich bezinnen en rondpraten.[291] Om de vruchten daarvan

te plukken, stelde de BVD-leiding in de loop van 1992 twee pennenvruchten op. Deze verwoordden voor de dienstleiding zelf én voor de buitenwacht het scherpst hoe de nieuwe Binnenlandse Veiligheidsdienst eruit moest zien en wat deze dienst in de praktijk precies deed. Het eerste document moest een blauwdruk voor de toekomst worden en kreeg de titel *Overzicht van ontwikkelingen op het gebied van de binnenlandse veiligheid* mee. Het tweede epistel was het eerste openbare jaarverslag, over het jaar 1991.

Theo Bot, het hoofd van de strategieafdeling, had flink zitten zweten om alle zaken die Docters van Leeuwen hem mondeling had meegedeeld in het *Overzicht* te krijgen. Docters van Leeuwen, die tegenover hem zat op de gang, herinnerde zich dat Bot 'groen gezien had van ellende'.[292] Bot zelf herinnerde zich dat Docters hele dagen op pad was, 'rond aan het praten', om Bot dan om zes uur bij zich te roepen. Dan kwam een fles korenwijn op tafel en praatte Docters 'een uur tegen je aan'. Bot: 'Soms had je het eerste uur geen flauw idee waar hij het over had. Maar dan vroeg je door, dan checkte je of het klopte wat je opschreef. En dan een paar uur later moest je ook iets opleveren; iets waarmee hij echt verder kon.'[293] In het *Overzicht* combineerde Bot Docters' eerste indrukken met de inzichten die hij had opgedaan in de gesprekken met buitenlandse diensten, binnenlandse bestuurders, hoge ambtenaren en politici, de adviezen van Peter Felix, de interne discussies met de BVD-leiding en de rest van het personeel, alsook de reacties van politiek en parlement.[294]

Het overzicht, dat op 12 februari 1992 naar de Kamer ging, zag er in vogelvlucht als volgt uit. Het was verdeeld in opmerkingen over de taakopdracht en werkwijze, sturing en controle, samenwerking en taakvelden en 'tendensen en ontwikkelingen'. Bot begon het rapport met de nadrukkelijk mededeling dat de 'concrete afweging met betrekking tot de vraag wanneer, op welke terreinen en op welke wijze inzet van de BVD noodzakelijk' was bij de politiek berustte. De betrokken ministers dienden daarover verantwoording af te leggen op de 'geëigende plaats', namelijk de Tweede Kamer.

De missie van de dienst, zo stond te lezen, had tot in de jaren zeventig in het teken gestaan van 'de dreiging uit het Oostblok', waarna nieuwe dreigingen als terrorisme, activisme en gevaren van proliferatie zich hadden gemanifesteerd. Die dreigingen deden zich nog onverminderd voor, 'zij het deels in een andere gedaante'. De val van de Muur had 'een drastische verandering van de mondiale machtsverhoudingen' tot gevolg gehad, niet in de laatste plaats een wegvallen van de 'betrekkelijke mate van veiligheid' die de Koude Oorlogsverhoudingen met zich meebrachten.[295]

Dit vroeg om een nieuw veiligheidsconcept, schreef Bot. Vanaf nu mocht de Kamer een 'flexibele en op belangenbescherming georiënteerde werkwijze' van de BVD verwachten. Die dienst zou sneller dan voorheen inspelen op de voortdurend wisselende omstandigheden, om zo relevant mogelijke inlichtingen te leveren. Meer dan voorheen zou de veiligheidsdienst 'structurele verantwoording aan het parlement' afleggen. Ook zou deze 'openheid naar de sa-

menleving waar dat mogelijk was' nastreven. De BVD had bovendien ingezien dat de bescherming van de staatsveiligheid een 'gezamenlijke inspanning' vergde en zou daarom nog meer dan voorheen samenwerken in plaats van concurreren met andere organisaties op het binnenlandse veiligheidsterrein. De dienst had daartoe inmiddels de 'oude op dreigingen gebaseerde organisatorische ordening' verruild voor een meer 'flexibele en gecoördineerde aanpak'. Op basis van het belang in kwestie, de weerstandskracht van de belangendragers en de specifieke bedreiging maakte de BVD een risico-inschatting van de mogelijke inbreuk op vitale belangen en waarschuwde, informeerde of adviseerde politiek en bestuur als dat nodig was.[296]

In het laatste deel, dat in het parlement het meest omstreden zou zijn, bracht Bot de vitale belangen in verband met concrete dreigingen. Een greep uit de bedreigingen van de 'waarde' democratische rechtsorde: 'pogingen tot manipulatie van de politieke besluitvorming in Nederland', extreemrechts, 'maffia-achtige' praktijken van de georganiseerde (drugs)misdaad, staatsterrorisme, Arabisch en Palestijns terrorisme, linksextremistisch geweld, nationaal terrorisme (van de ETA en IRA), Nederlands politiek gewelddadig terrorisme (van de Revolutionaire Anti-Racistische Actie, de RaRa, die al enkele jaren lang met aanslagen veel zaakschade aanrichtte en nog steeds niet was ontmaskerd) en 'actieve bemoeienis van buitenlandse inlichtingendiensten met hun emigrantenkolonies'.[297] De BVD expliciteerde op dit punt het tot dan toe meestal impliciete onderscheid tussen terrorisme waarbij geen mensenlevens gespaard werden, en politiek gewelddadig activisme. Dit werd het nieuwe afwegingskader om dreigingen van elkaar te onderscheiden.[298]

Op het terrein van de veiligheid van de staat (een ander belang) ging het om spionage, proliferatie, 'interventies' (zoals staatsgrepen die de internationale rechtsorde konden ondermijnen) en sabotage (van bijvoorbeeld defensieobjecten). En bij het derde vitale belang, de 'ongehinderde voortgang van het maatschappelijk leven', ging het om de beveiliging van bedrijven (door advisering en digitale beveiliging) en de bestrijding van computercriminaliteit. 'Andere gewichtige belangen', ook in de wet genoemd, stelden de BVD in staat om de 'ontvreemding van hoogwaardige technologie' te bestrijden. Als 'poort van Europa' was Nederland een kwetsbaar land, concludeerde Theo Bot. Nederland had een 'open samenleving' en een 'mild strafrechtelijk klimaat'. Bot riep de Vaste Kamercommissie op, en via haar de hele Kamer, om deze perspectieven te omarmen. Alleen dan kon de BVD zijn werk goed doen.[299]

In het tweede rapport, het jaarverslag over 1991 dat in oktober 1992 naar de Tweede Kamer ging, kon de buitenwereld zien waartoe dit allemaal concreet leidde. In het 67 pagina's tellende verslag passeerden verschillende onderwerpen de revue. Het ging in op de taken, ministeriële en ambtelijke sturing en parlementaire controle, de internationale ontwikkelingen die voor de Nederlandse veiligheid van belang waren en de vier vitale belangen: democratische rechtsorde, staatsveiligheid, maatschappelijk leven en 'andere gewichtige belangen'.

Ook de veiligheidsonderzoeken, de samenwerking en relaties van de dienst en de informatieverschaffing van de dienst, waaronder verzoeken aan de BVD in het kader van de Wet openbaarheid bestuur, de voorgenomen vernietiging van de persoonsdossiers en de klachtenbehandeling werden besproken. Ten slotte gaf Docters ook een bespreking van 'management en organisatie' en het 'financieel kader'.[300]

Docters van Leeuwen beschouwde deze twee rapporten als het geestelijke sluitstuk van het strategische denken over de nieuwe BVD.[301] De pers ging daar nauwelijks op in en richtte zich opnieuw vooral op de dreigingspercepties. *Trouw* citeerde rijkelijk uit het *Overzicht* van februari 1992 en vond vooral de opmerkingen over de migranten opvallend.[302] *NRC Handelsblad* las in het rapport vooral de worsteling van de dienst met 'het diffuse karakter van de veiligheidsproblemen'. Verwijzend naar het embleem van de dienst, waarin drie visjes naar Einthovens motto 'Per undas adversas' tegen de stroom in zwemmen, schreef de krant dat 'het water de laatste tijd nogal onbestendig was' en 'de visjes hun peiling een beetje kwijt leken'. De krant constateerde dat Docters van Leeuwen een 'royale taakopvatting' voor de BVD hanteerde. Daarbij rekende hij niet 'behoorlijk af met het oude, achterhaalde vijandbeeld'. Dat maakte 'de nieuwe openheid' een lege huls, concludeerde de krant.[303] Een dag later schreef Peter Klerks in dezelfde krant dat hij het goed vond 'dat dit rapport er gekomen was', al 'maakte het een slordige indruk' en 'verschool het zich op gevoelige punten achter verhullend taalgebruik'. 'Mistige formuleringen' voerden de boventoon en 'de hele notitie leek geschreven op basis van krantenknipsels'.[304]

Algemeen Dagblad haalde op 22 februari 1992 de uitspraken aan van de Amsterdamse burgemeester Van Thijn, die zich 'buitengewoon geërgerd had aan de onverantwoordelijke stemmingmakerij' van de BVD.[305] In maart schreef het *AD* dat bij de BVD een 'explosieve situatie' was ontstaan. Een bron verklaarde dat de minister 'met verkeerde informatie gevoed' werd en dat de verhoudingen binnen de dienst volstrekt verziekt waren. De medewerkers zouden van het bestaan van het *Overzicht* niet geweten hebben en er zouden zelfs mensen intern worden afgeluisterd. Ook schuwde de 'top van de BVD politieke manipulatie niet' om ten koste van bijvoorbeeld de Centrale Recherche Informatiedienst zichzelf nieuwe taken toe te eigenen.[306]

Het Kamerdebat over het *Overzicht*, dat op 24 maart 1992 plaatsvond, kwam minister Dales zonder al te veel kleerscheuren door. Zij maakte gehakt van de artikelen over de interne misstanden. Dat de sfeer zo 'verziekt' was dat het ziekteverzuim buitensporig hoog was, zoals het *AD* claimde, wist zij eenvoudig te weerleggen; met 4,63% was dat verzuim lager dan het gemiddelde bij Binnenlandse Zaken. Het was bovendien 'volstrekte onzin' dat de BVD-medewerkers niets van het rapport afwisten. Dales stond erop, 'omdat de BVD altijd omgeven zou zijn met een waas van kwetsbaarheid', dat de dienst van alle blaam zou worden gezuiverd.[307]

Willems (Groenlinks) en Dijkstal (VVD) hadden echter meer kritische noten op hun zang. Dat de BVD zich meer taken toe-eigende, vonden zij zorgwekkend, en veel vragen van andere Kamerleden waren ook hierop gericht, en zij plaatsten eveneens vraagtekens bij de nieuwe strategische principes die in het *Overzicht* waren verwoord. Willems vond dat de belangenoriëntatie maar verwarring zaaide over de relatie tussen de BVD en andere diensten die belangendrager waren. Hans Dijkstal sloot daar in zijn kritiek bij aan. De oriëntatie op belangenbescherming 'bracht het gevaar met zich dat er een soort autonome groei van de dienst ontstond'. Dijkstal:

> Als je maar genoeg belangen weet te formuleren die beschermd moeten worden, dreiging of geen dreiging, is er natuurlijk toch een zeker risico van drang naar uitbreiding van de dienst. Ik vind dat je telkens weer moet blijven uitgaan van concrete gevaren. Als gevaren verdwenen zijn heb je geen mankracht meer nodig om daar iets aan te doen.[308]

Gewoontegetrouw kwam, bij zo veel ophef, opnieuw het functioneren van de Vaste Kamercommissie ter sprake. Verschillende Kamerleden vroegen zich af of de Vaste Kamercommissie onder leiding van Brinkman wel voldoende toezicht en controle kon uitoefenen op dat veranderingsproces bij de dienst. Dijkstal pleitte voor een uitbreiding van de Vaste Commissie én voor de oprichting van een Commissie van Toezicht van onafhankelijke experts, een idee waar PvdA-Kamerlid Stoffelen ook voor geporteerd was. Voor beide ideeën was commissievoorzitter Brinkman niet te porren. Dat werd agendatechnisch onoverzichtelijk, het risico van uitlekken werd groter en 'je moest deze mensen' (de drukbezette fractievoorzitters) 'niet de kans geven hun werk te delegeren' aan bijvoorbeeld zo'n commissie van toezicht. Voorlopig veranderde er dus niets.[309]

De kritische noten waren inmiddels traditie, maar de fractievoorzitters en de Kamerleden steunden in meerderheid 'de nieuwe BVD'. 'Het is onze visie. Als jullie er in willen schrappen, dan mag dat', zei het diensthoofd volgens het Kamerlid Willems steeds als hij zijn plannen met de Kamer deelde. Dat vond Willems een sluwe strategie, want de consequentie was 'dat alles wat niet geschrapt werd, geaccepteerd was'.[310] Docters van Leeuwen had de maatschappelijke, politieke en bureaucratische omgeving van de veiligheidsdienst weten te winnen voor zijn fundamenteel vernieuwde invulling van de vorm en inhoud van de veiligheidsdienst. Dreigingspercepties, interne organisatie en legitimiteit waren geheel herzien.

CONCLUSIE

'De nieuwe BVD', dus de door Docters van Leeuwen totaal herziene invulling van de vorm en inhoud van de veiligheidsdienst, nam de existentiële twijfel weg

die al veel langer in en rondom de verkalkte en verwarde veiligheidsdienst rondwaarde. Docters had de onduidelijkheid ten aanzien van de kerntaken, dreigingen, organisatievorm, inbedding en legitimiteit van de veiligheidsdienst weggenomen. Niemand trok in twijfel dat de dienst contra-inlichtingenwerk moest blijven verrichten, maar de meer overstijgende vraag naar de belangrijkste vijanden en de taakopvatting van de veiligheidsdienst leidden tot des te meer vertwijfeling binnen en onvrede buiten de dienst. De dreigingspercepties en de legitimiteit van de veiligheidsdienst kwamen daardoor onder druk te staan.

Pers en parlement trapten in 1980 af met een discussie over de BVD-bemoeienis met de vredesbeweging. Kamerlid Stoffelen vond, net als heel progressief Nederland, de BVD-bemoeienis niets meer dan een verwerpelijke poging om de vredesbeweging in diskrediet te brengen. Rechtse Kamerfracties zoals de VVD en de RPF, bijgestaan door *De Telegraaf*, vermoedden evenwel dat Moskou zich werkelijk mengde in de Nederlandse discussie en wilden dat de BVD de ruimte zou krijgen om hiervoor een stokje te steken. De affaire-Gardiner bevestigde in 1984 voor de linkerkant van de Kamer dan ook dat de lastercampagne en de oneigenlijke infiltratie van de veiligheidsdienst in de vredesbeweging doorging, terwijl aan de rechterzijde gefronst werd over het feit dat Gardiner – en dus agenten van buitenlandse inlichtingendiensten in het algemeen – zomaar zijn gang kon gaan. In de ogen van de buitenwacht was de BVD dus paradoxaal genoeg overmachtig en amateuristisch tegelijk.

Ook andere maatschappelijke spelers twijfelden opnieuw aan de legitimiteit van de veiligheidsdienst. Dienstweigeraars legden daartoe knipselmappen aan, Buro Jansen en Janssen begon kritisch onderzoek naar de diensten te doen en door de 'Breek in en maak openbaar'-campagne van antimilitaristen kwamen ook enkele BVD-stukken op straat te liggen. Activisten postten zelfs bij het BVD-gebouw om medewerkers van de dienst te ontmaskeren, zoals ook de Rode Jeugd dat ooit had gedaan. In de Tweede Kamer stond de legitimiteit op losse schroeven toen werd getwijfeld aan de effectiviteit van de parlementaire en ministeriële controle op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten.

De minister van Binnenlandse Zaken was traditioneel de aangewezen speler om het beleid van de veiligheidsdienst te verdedigen tegenover de Kamer en de pers. Als de relatie tussen een diensthoofd en een minister goed was, dan pakte het meestal zo uit dat de minister 'het BVD-belang' vooropzette. Dit was níet het geval toen Ed van Thijn in september 1981 minister van Binnenlandse Zaken werd. Diensthoofd Pieter de Haan en hij lagen elkaar niet; Van Thijn wantrouwde zijn ambtenaar. Op basis van de stukken die De Haan hem had overhandigd, kwam hij tot de slotsom dat er wel aanwijzingen en vermoedens waren inzake communistische bemoeienis of manipulatie met de vredesbeweging, maar dat deze niet feitelijk bewezen was. In de Kamer zei hij dat de BVD zich niet met de vredesbeweging bemoeide; hij deed het voorkomen alsof hij hierover een instructie had uitgevaardigd die ook voor De Haan 'klip en klaar' was. De BVD was echter wél actief in de vredesbeweging en De Haan zocht naar

manieren om daar, buiten zijn minister om, bij pers en parlement begrip voor te kweken.

Het meebewegen met de politieke en maatschappelijke omgeving werd kortom steeds complexer, tot het zijn grenzen bereikte. Dat gebeurde toen Van Thijn een nota schreef waarin hij de dienst opdroeg de bemoeienis van de veiligheidsdienst met de CPN goeddeels te beëindigen. Hoezeer de BVD vergroeid was geraakt met de communistische dreiging en hoezeer de dreigingspercepties, organisatiestructuur en legitimiteit in de visie van de dienst samenvielen, bleek niet alleen uit het feit dat er, toen dit besluit bekend werd, onrust uitbrak onder het personeel, maar ook uit de inhoud van de argumenten die De Haan aanvoerde in zijn strijd om Van Thijns voornemen van tafel te vegen. Niet de empirisch waarneembare werkelijkheid moest leidend zijn om te bepalen of de CPN 'als zodanig' nog wel of niet langer object van onderzoek van de veiligheidsdienst moest zijn, maar de diepere beweegredenen en de uiteindelijke doelstellingen van de partij – een redenatie die wel wat weg had van tunnelvisie. Juist toen hij het onderspit moest delven, verdween Van Thijn van het toneel. Zijn opvolger minister Rood besliste, mede omdat De Haan de spelregels naar zijn hand zette en een slimme selectie van stukken maakte die Rood te zien kreeg, om Van Thijns besluit terug te draaien.

Dat kon niet verhinderen dat ook de Binnenlandse Veiligheidsdienst zelf op zoek ging naar zijn eigen aard en waarde. Tijdens de Wolfheze-conferentie in 1984 stonden die vragen centraal, maar De Haan en de directeuren bleven steken in technocratische *new speak*, zonder wezenlijk van gedachten te wisselen over de vorm en inhoud van de dienst. De Haans opvolger Blom (1985-1989) wist niet meer duidelijkheid te verschaffen. Hij was een tussenpaus en werd door zijn politieke en ambtelijke omgeving, alsook intern niet altijd even serieus genomen. Het personeel werd onder zijn leiding onrustig en het boekje dat hij ter ere van de invoering van de Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten in 1987 liet verschijnen, droeg een titel die het probleem treffend samenvatte: *Hoezo, BVD?*

De CDA'er Jan de Koning besloot dat Arthur Docters van Leeuwen op zoek moest naar een antwoord op die vraag. Onder Docters' leiding werd op verschillende niveaus gereflecteerd op de invulling van de dreigingspercepties, organisatiestructuur en legitimiteit van de dienst. In wisselwerking met zijn politieke, ambtelijke en maatschappelijke omgeving kwam in enkele jaren tijd een volstrekt nieuwe invulling van de vorm en inhoud van de veiligheidsdienst tot stand.

Docters ging in de vijf maanden vóór zijn aantreden in februari 1989 op onderzoek uit. Hij trof een routinematig handelende, bureaucratische, arrogante en angstige veiligheidsdienst aan die inlichtingenproducten leverde zonder zich af te vragen of de buitenwacht daarop zat te wachten. Het dienstbelang stond voorop. De dienst had geen slechte naam in de top van de departementen en onder politici, maar deze hadden tegelijkertijd geen duidelijk beeld van de toe-

gevoegde waarde van inlichtingen voor hun beleid of besluitvorming. Er miste heel nadrukkelijk 'iets'.

Om dit 'inlichtingenprobleem' op te lossen, trok Docters denkers en bestuurders aan van diverse pluimage. Peter Felix schreef een reorganisatieplan waaraan Docters, onder andere samen met Theo Bot, in strategisch en concreet organisatorisch opzicht handen en voeten moest geven. Toen Ien Dales als minister aantrad en hem vroeg of de BVD niet beter opgedoekt kon worden, was Docters inmiddels tot de overtuiging gekomen dat de veiligheidsdienst nog toekomst had. Zij sloten een pact, dat Docters de ruimte bood om zijn vernieuwingsplannen in praktijk te brengen. De val van de Berlijnse Muur onderstreepte nog eens hoe noodzakelijk een nieuwe invulling van de dreigingspercepties, organisatie en legitimiteit van de veiligheidsdienst was. Die konden niet langer worden opgehangen aan de communistische tegenstander.

Vorm en inhoud van de veiligheidsdienst werden volkomen vernieuwd. De BVD werd een complementaire dienst die niet langer de ambitie moest hebben iedere bedreiging van de totale democratische rechtsorde, de staatsveiligheid en het economische en maatschappelijk leven te kennen, registreren en blijven volgen. Door vitale belangen te benoemen konden 'belangendragers' geïdentificeerd worden, net als hun 'weerstandsvermogen'. Door de ernst van een bepaalde dreiging af te wegen tegen het weerstandsvermogen en het belang, ontstond een risico-inschatting. Die bepaalde of en hoe de BVD in actie zou komen. Daardoor zou de dienst in operationeel opzicht veel dichter tegen de politiek-bestuurlijke en ambtelijke omgeving gepositioneerd worden. En omdat Docters meende dat de dienst daarover ook veel duidelijker moest communiceren naar burgers, journalisten en Kamerleden, maakte hij van de BVD bovendien een veel transparantere dienst. Dat zou op de lange termijn draagvlak en medewerking garanderen. Nog nooit in de geschiedenis van de veiligheidsdienst was zo lang, diepgravend en strategisch nagedacht over de aard en toegevoegde waarde van de veiligheidsdienst.

De nieuwe BVD werd op korte termijn niet juichend ontvangen. Pers en parlement interpreteerden de modernisering van de BVD – die gepaard ging met de toe-eigening van nieuwe taakgebieden zoals internationale drugshandel en criminaliteit, de integriteit van het openbaar bestuur en digitale beveiliging – als een poging van een overbodig geworden bureaucratische organisatie nieuwe bestaansredenen te vinden. Door in televisieinterviews en kranten zijn 'nieuwe BVD' te verdedigen en door directeuren en andere leidinggevenden in gesprek te laten gaan met de bevolking over de dreigingspercepties, organisatie en legitimiteit van de dienst, won Docters van Leeuwen langzaamaan meer steun. Daarmee gaf Docters van Leeuwen de dreigingspercepties, organisatie en legitimiteit van de veiligheidsdienst, in nauwe samenspraak met de politieke, ambtelijke en maatschappelijke omgeving, een heel nieuwe invulling. Van een verkalkt instituut was de dienst nu inderdaad veranderd in een modern apparaat.

Slotconclusie

'BVD mag blijven, controle moet beter', kopte het *Nederlands Dagblad* op 26 maart 1992. In het artikel vatte de krant het Kamerdebat van twee dagen eerder samen, waarin het parlement de Binnenlandse Veiligheidsdienst in nieuwe vorm min of meer had aanvaard. Dat was op voorhand nog lang niet zeker. Op 'opheffen' had het 'de afgelopen weken wel even geleken', beschouwde de krant. 'Het ene incident was nog niet voorbij of het volgende diende zich alweer aan.' Het *Overzicht van de ontwikkelingen op het gebied van de binnenlandse veiligheid*, wat Docters betreft het geestelijke sluitstuk van de herijking van de veiligheidsdienst, leidde bij sommige Kamerleden tot de vraag of de BVD 'eigenlijk nog wel wat te doen' had. Dales wist de Kamer daarvan wel te overtuigen, al werd uit het debat volgens het *Nederlands Dagblad* 'één ding duidelijk': 'De BVD mag blijven, maar een meerderheid in de Kamer wil op de één of andere manier meer in de melk te brokkelen krijgen.'[1]

Peter Klerks, onderzoeker van Buro Jansen en Janssen, vond die ferme houding van de Kamer maar schone schijn. De geheime diensten stonden bij Kamerleden 'laag op de prioriteitenlijst', schreef Klerks in een kritische reflectie op de staat van de parlementaire controle. Er was 'electoraal niet mee te scoren', want het ging om 'gevoelige, gecompliceerde en bovendien riskante materie'. De controle op de geheime diensten mocht 'niet meer dan enkele dagen per jaar kosten voor één of twee fractieleden', schetste hij. Als gevolg hiervan kwam van 'inhoudelijke controle of fundamentele bezinning' weinig terecht. Het parlementaire debat beperkte zich 'jaar in jaar uit tot geneuzel over formaliteiten en nuances wat betreft de organisatie van parlementaire controle'.

Dit zag hij terug in de discussie over het functioneren van de Vaste Kamercommissie, nu Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (CIV) geheten. Nu de Binnenlandse Veiligheidsdienst geheel vernieuwd was, ontstond in het parlement de gedachte dat ook het toezicht op die dienst onder handen genomen moest worden. De bestaande commissie was 'een doofpotcommissie', zelfs 'een staatje in de staat' geworden, tekende *NRC Handelsblad* op.[2] Daarom werd er geopperd om de commissie af te schaffen en te vervangen door een openbare commissie. PvdA-Kamerlid Stoffelen wilde daarnaast ook een onafhankelijke 'commissie van toezicht' oprichten.[3]

Volgens Klerks ging dit allemaal niet ver genoeg. De mogelijkheid van realtimetoezicht op gevoelige inlichtingenoperaties of toestemmingsverlening vooraf, in tegenstelling tot controle achteraf, bleef onbesproken, stelde hij vast. Het gevoelige feit dat de fractievoorzitters, die 'nadrukkelijk werden betrokken in beslissingen over gevoelige kwesties', in feite '(mede)beleidsmakers' waren en dus zichzelf controleerden, werd eveneens verzwegen. Op 27 oktober 1992 kon Elco Brinkman, fractievoorzitter van het CDA en voorzitter van de Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 'zonder noemenswaardige inhoudelijke argumentatie' mededelen dat hij de voorkeur gaf aan de bestaande vorm van de commissie. De Kamer liet het daarbij en alles bleef dus bij het oude. Klerks concludeerde:

> In feite gaat het er (…) niet zozeer over hoe de inlichtingen- en veiligheidsdiensten het meest effectief en democratisch gecontroleerd kunnen worden, maar hoe dat in de bestaande parlementaire machtsverhoudingen en tradities kan worden ingepast zonder ernstige aanvaringen met de minister of de CIV, en zonder het gevoel voor eigenwaarde van de volksvertegenwoordigers aan te tasten.[4]

Die karakterisering had wel iets weg van de manier waarop Gerrit Jan Wolffensperger, fractievoorzitter van D'66 tussen 1994 en 1997, het werk van Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omschreef: als rituele dans.[5] Het parlementaire debat over de inlichtingen- en veiligheidsdiensten was een spel, waarin de verschillende spelers niet zozeer gedreven werden door het inhoudelijke doel – het optimaal inrichten van de parlementaire controle op de geheime diensten –, maar waarin factoren als de bestaande machtsverhoudingen, tradities, conflicten en het aanzien van de betrokken spelers misschien wel belangrijker waren. Met die analyse legde Klerks misschien meer dan hij zich realiseerde de factoren bloot die van invloed waren op de Nederlandse inlichtingencultuur in den brede. Alle maatregelen, organisaties en praktijken op binnenlands veiligheidsterrein zijn in meer of mindere mate gedetermineerd door machtsverhoudingen, tradities, conflicten en aanzien.

In dit proefschrift is onderzocht op welke manier en met welk resultaat die factoren invloed hebben uitgeoefend op de Nederlandse inlichtingencultuur tussen 1912 en 1992. Daartoe is analoog aan de manier waarop ideeënhistorici begrippen als 'democratie', 'partij' en 'legitimiteit' onderzoeken, de veiligheidsdienst opgevat als een begrip dat in een continu, intersubjectief en conflictueus proces steeds opnieuw invulling kreeg. De veiligheidsdiensten interacteerden met veranderlijke combinaties van politieke, ambtelijke en maatschappelijke spelers, met steeds weer andere gevolgen voor de vorm en inhoud van het begrip 'veiligheidsdienst'.

Om deze interactie te kunnen bestuderen, stonden in dit onderzoek niet de veiligheidsdiensten zelf centraal, maar was het onderzoeksperspectief gericht

op deze diensten en hun politieke, ambtelijke en maatschappelijke omgeving. Met die perspectiefverschuiving is een benadering gekozen die een aanvulling vormt op de bestaande Nederlandse inlichtingenhistoriografie. Bovendien sluit deze benadering aan bij de jongste ontwikkelingen binnen de inlichtingenstudies. In navolging van de historiografische bespiegelingen van onder anderen Peter Jackson, Richard Aldrich en Philip Davies heeft de context van de veiligheidsdiensten een centrale plaats gekregen. Er is veel aandacht besteed aan de opvattingen van spelers in de politieke, ambtelijke en maatschappelijke omgeving van de veiligheidsdienst over de vorm en inhoud van de veiligheidsdienst, in termen van dreigingspercepties, organisatorische aangelegenheden en legitimiteit. Ook het verloop en de resultaten van de interacties tussen de spelers in die omgeving en de veiligheidsdiensten, is in de opeenvolgende hoofdstukken uitvoerig bestudeerd.

Het doel hiervan was om inzicht te verwerven in de manier waarop politici, ambtenaren en burgers in veranderende omstandigheden aankeken tegen de aard en waarde van een veiligheidsdienst binnen de democratie. Daarom werd de volgende onderzoeksvraag gekozen:

> *Welke vorm en inhoud kregen de veiligheidsdiensten tussen 1912 en 1992 als gevolg van de interactie met de politieke, ambtelijke en maatschappelijke omgeving? Onder welke omstandigheden veranderden de diensten van karakter?*

Die vraag is beantwoord door tussen 1912 en 1992 de botsende denkbeelden van politici, journalisten, Kamerleden, burgers en andere betrokkenen over de dreigingspercepties, organisatie en legitimiteit van de veiligheidsdiensten te bestuderen. Hierbij kwamen uiteenlopende vragen aan de orde, onder meer of een veiligheidsdienst überhaupt moest of mocht bestaan, welke dreigingen het bestaan van zo'n dienst rechtvaardigden, hoe de veiligheidsdienst moest worden ingericht en georganiseerd, en wie van de inlichtingeninspanningen diende te profiteren. Ook ging het er vaak over wie uiteindelijk een dergelijke dienst moest aansturen, bemannen en controleren.

Ook na 1992, zelfs tot op de dag van vandaag, werpen Kamerleden, journalisten en burgers zo nu en dan de vraag op of de inlichtingen- en veiligheidsdiensten wel de juiste prioriteiten stellen, of hun dreigingspercepties niet eenzijdig zijn, welke bevoegdheden zij wel en niet nodig hebben en of de samenleving er wel op kan vertrouwen dat deze diensten adequaat gecontroleerd worden – zo ook in een eind 2013 verschenen evaluatie van de Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten (WIV 2002), het zogenoemde rapport-Dessens, en in de commentaren op het conceptwetsvoorstel zoals dat in 2015 ter consultatie op internet werd gepubliceerd. Het zijn kennelijk onderwerpen die onlosmakelijk verbonden zijn met het bestaan van geheime diensten in een democratie.[6]

Misschien lijkt het daardoor alsof de discussies over het geheime werk cyclisch zijn, een eindeloze herhaling van zetten, niet meer dan variaties op het-

zelfde thema. Maar schijn bedriegt. De geschiedenis herhaalt zichzelf niet, maar ze rijmt wel. In dit proefschrift is gebleken dat die discussies weliswaar over dezelfde thematiek gingen, maar steeds door verschillende spelers werden aangezwengeld, die daar uiteenlopende redenen voor hadden. Ook verliepen de discussies iedere keer anders en waren de gevolgen al even divers. Dat leverde onder de streep steeds een nieuwe veiligheidsdienst op.

Vanuit die gedachte is dit proefschrift opgedeeld in zes chronologisch-thematische hoofdstukken, waarin steeds een andere speler, met eigen opvattingen, van invloed werd op de veiligheidsdienst. Op sleutelmomenten ontsprong daardoor een nieuwe dynamiek, waarin een ander samenstel van spelers zich met de veiligheidsdienst ging bemoeien, met een andere invulling van de vorm en inhoud van de veiligheidsdienst tot gevolg. In ieder hoofdstuk zijn daarom de spelers aangewezen die van invloed waren op de vorm en inhoud van de veiligheidsdienst in de betreffende periode. Daarbij zijn hun opvattingen over de veiligheidsdienst geschetst en is geanalyseerd welke invloed deze spelers op de veiligheidsdienst uitoefenden en welke gevolgen er waren voor de aard en waarde die politiek, ambtenarij en samenleving aan de veiligheidsdienst toekenden. In vogelvlucht levert dat het volgende beeld op.

De spelers die tussen 1912 en 1940 het meest van invloed waren op de veiligheidsdienst, waren de direct betrokken militairen en politiemensen. Onder de auspiciën van deze ordebewaarders ontstond een kleine, zeer geheime maar politiek verweesde veiligheidsdienst: de Centrale Inlichtingendienst. De belangrijkste schim die aan de basis van deze dienst stond, was de revolutie. De Centrale Inlichtingendienst registreerde gegevens over de intenties en capaciteit van de binnenlandse tegenstander, in hoofdzaak revolutionairen en andere extreemlinks georiënteerde individuen en organisaties. Er was van politiek-bestuurlijke kant weinig tot geen bemoeienis met de dreigingspercepties en organisatorische keuzes van de Centrale Inlichtingendienst. Legitimiteit speelde eigenlijk geen rol. De militairen en politiemannen besloten naar aanleiding van de politieke veranderingen van de jaren dertig zélf dat zij ook inlichtingen moesten inwinnen over extreemrechtse organisaties, Seijffardts verzet ten spijt. Ook hun keuze om het contra-inlichtingenwerk geen prominente plaats te geven, was vrij van politieke bemoeienis of controle gemaakt. Tot het in 1939 misliep, tijdens het Venlo-incident, werden Van Oorschot en Rooseboom daar niet op aangesproken.

Tussen 1940 en 1952 gingen politici en hoge ambtenaren zich met de veiligheidsdiensten bemoeien. Daardoor kwamen de aard en toegevoegde waarde van de veiligheidsdiensten te staan in het licht van de verdediging van de democratie en vrijheid. In oorlogstijd werden de kabinetten in Londen geconfronteerd met allerlei problemen, waarvoor een degelijk inlichtingenapparaat ten dele soelaas kon bieden. De vooroorlogse desinteresse in het inlichtingen- en veiligheidswerk wreekte zich nu, want zo'n inlichtingenapparaat bestond niet. De Londense kabinetten richtten daarom allerhande organisaties op, terwijl het

verzet zich eveneens op inlichtingen- en veiligheidsterrein ging begeven.

Dat na de oorlog het Bureau Nationale Veiligheid zou worden opgevolgd door een grootschaligere veiligheidsdienst dan voor de oorlog, stond in politieke kringen dan ook niet ter discussie. In ambtelijke en parlementaire kringen brak wel een hartstochtelijk debat uit over de vraag wie in het licht van die politieke bereidwilligheid de dienst mocht vormgeven. Tenkink vond een veiligheidsdienst die níet onder Justitie viel een gevaar voor de rechtsstaat. Het parlement was van mening dat de veiligheidsdienst überhaupt de democratie en individuele vrijheden van burgers onder druk zette. Na enkele onstuimige jaren waarin slag werd gevoerd om het binnenlandse veiligheidswerk, die beslecht werd met een duidelijk Koninklijk Besluit en een ruime financiële basis voor de veiligheidsdienst, en nadat in 1952 de Vaste Kamercommissie was opgericht, staakten de bureaucraten en Kamerleden hun aanvallen op de dreigingspercepties, organisatie en legitimiteit van de Binnenlandse Veiligheidsdienst. De veiligheidsdienst had nu een plaats in de democratie bevochten.

Dat werd in formele zin nu niet langer aangevochten, maar informeel werd over de invulling van de dreigingspercepties, organisatiestructuur en legitimiteit nog vaak getwist. Ook in de relatief rustige periode 1952-1961, waarin Louis Einthoven de grootste invloed op de verdere invulling van de vorm en inhoud van de veiligheidsdienst uitoefende, poogden enkele ambtelijke en bestuurlijke spelers zoals Landré, Burger en de commissie-Beel, invloed op de veiligheidsdienst te krijgen. Geen van hen wist zijn invloed te effectueren. Alleen de benoeming van Kist als coördinator in 1956 en de begrenzing aan de begroting voor 1958 zorgden voor enige beperking van Einthovens autonomie. Onder Einthoven was een offensieve en autonome veiligheidsdienst ontstaan, die overigens min of meer samenviel met de persoon Einthoven. Zijn pensionering vormt daarom een volgend sleutelmoment.

In de jaren 1961-1968 kreeg de maatschappij, als nieuwe speler, de veiligheidsdienst in het vizier. Die bombardeerde de BVD tijdens de Leidse Universiteit-affaire van 1967 tot anachronisme: een apparaat dat uit de tijd was geraakt. De maatschappij vond de veiligheidsdienst rijp voor opheffing en trad vooral limitatief op: de BVD mocht niet zomaar ieders telefoon afluisteren, mocht geen predikanten om inlichtingen vragen, diende niet de politieke antecedenten van sollicitanten te onderzoeken en mocht geen onschuldige demonstranten op de huid zitten. Dergelijke meningsverschillen mondden meestal uit in een discussie over de legitimiteit van de BVD, wat in de praktijk vaak neerkwam op een bepleiting van de opheffing van de dienst. Terwijl Sinninghe Damsté bij zijn aantreden verklaarde voorstander te zijn van meer openheid bij de veiligheidsdienst, mochten daarom van hem de gordijnen in 1963 weer neergelaten worden. Zijn opvolger Kuipers, die vreesde dat de aanhoudende discussies de begroting in gevaar konden brengen, probeerde met behulp van public relations het 'image' van de dienst op te vijzelen. Het gevolg daarvan was dat de opvattingen van de maatschappelijke buitenwereld een belangrijkere rol gingen

spelen in de denkwereld van de BVD-leiding. Omgekeerd begon de veiligheidsdienst in diezelfde buitenwereld een meer zichtbare plaats in te nemen, wat bijvoorbeeld bleek uit het persbericht dat Kuipers in 1967 uitzond en zijn televisieoptreden in 1968.

Tussen 1968 en 1980 versterkten politiek en maatschappij hun grip op de veiligheidsdienst. Pers en parlement politiseerden steeds vaker specifieke thema's op binnenlands veiligheidsterrein, terwijl de politiek zich meer met de dreigingspercepties van de BVD ging bemoeien. De omgeving van de veiligheidsdienst vond dat de wereld veranderd was en maande deze daarom tot flexibiliteit: de dienst moest bij de tijd blijven. In politieke ogen betekende dit vooral: inlichtingen verzamelen over nieuwe dreigingen zoals het studentenactivisme, het politiek gewelddadig activisme en het terrorisme. Met zijn welwillende houding tegenover de grieven van de maatschappelijke buitenwereld had Kuipers de dienst vatbaar gemaakt voor politieke invloed. Hoewel Kuipers zijn politieke omgeving er nog van probeerde te overtuigen dat het studentenactivisme geen BVD-taak was, aanvaardde het diensthoofd zonder morren taken op het gebied van politiek gewelddadig activisme en terrorisme. Het operationele werk van de dienst veranderde daardoor van karakter: het werd actueler, met alle organisatorische problemen van dien.

Paradoxaal genoeg bracht die flexibele opstelling de dienst zowel dichterbij als verder af van de politieke, ambtelijke en maatschappelijke omgeving. De toenadering zat hem in de toenemende tevredenheid van de politici en ambtenaren, die met de door hen gewenste rapportages van de BVD over het studentenactivisme en het politieke geweld op hun wenken bediend werden. Maar Kuipers verwijderde zich tegelijkertijd van die omgeving door te volharden in zijn overtuiging dat deze min of meer opgedrongen taken tijdelijk waren en bovenop het 'echte' werk kwamen. De ware, nog altijd grootste bedreiging van de democratische rechtsorde en staatsveiligheid school volgens het leidend kader van de veiligheidsdienst in het communisme. Kuipers zei dat alleen niet langer hardop tegen zijn politieke, ambtelijke en maatschappelijke omgeving, uit angst dat de BVD bekend zou komen te staan als communistenjager.

Tussen 1980 en 1992 raakten de BVD en zijn politieke, ambtelijke en maatschappelijke omgeving aanvankelijk steeds verder van elkaar verwijderd. De verwarring over de aard en waarde van de Binnenlandse Veiligheidsdienst nam toe en de vraag 'hoezo BVD?', werd steeds vaker gesteld. Het werd daardoor lastiger om alleen over dreigingspercepties, organisatorische kwesties of de legitimiteit van de veiligheidsdienst te discussiëren. Zowel voor de dienst zelf als voor zijn omgeving waren die zaken met elkaar vervlochten geraakt. De verbeten poging van de BVD-leiding om de interventie van Van Thijn ten aanzien van de BVD-aandacht voor de CPN ongedaan te maken, getuigde van de groeiende verwarring. Een bezinning in Wolfheze leidde tot een kleine organisatorische ingreep – planning werd het toverwoord –, maar de wezensvraag 'hoezo BVD?' bleef onbeantwoord, totdat Docters van Leeuwen bij de Binnenlandse Veilig-

heidsdienst kwam. Hij gaf, in nauwe samenspraak met zijn politieke, ambtelijke en maatschappelijke omgeving, de dreigingspercepties, organisatiestructuur en legitimiteit van de veiligheidsdienst een totaal nieuwe invulling.

De onderzoeksvraag is behalve op deze synchrone manier, dus met een analyse van de wijze waarop in opeenvolgende periodes specifieke spelers de vorm en inhoud van de veiligheidsdiensten beïnvloedden, ook te beantwoorden op een diachronische manier. Hiermee wordt bedoeld dat de dynamiek van de spelers, hun opvattingen en het verloop van het steekspel rondom de veiligheidsdienst niet alleen bestudeerd kan worden per periode waarin een nieuwe invulling van de vorm en inhoud van de veiligheidsdienst van de grond kwam, maar ook over de gehele periode tussen 1912 en 1992. Dat maakt het mogelijk om enkele rode draden door de Nederlandse inlichtingengeschiedenis te rijgen en een karakterschets te geven van de verhouding tussen de Nederlandse veilligheidsdiensten en hun omgeving. Daarmee kan een indruk worden verkregen van de Nederlandse inlichtingencultuur of het Nederlandse inlichtingensysteem, ook al zijn de inlichtingendiensten buiten beschouwing gebleven en is de theorievorming op dit gebied niet systematisch toegepast.

Om die reden wordt nu van de politieke, ambtelijke en maatschappelijke omgeving bepaald in hoeverre deze van invloed was op de veiligheidsdienst over de gehele periode 1912-1992. Daarna wordt de invulling per opvatting (dreigingspercepties, organisatiewijze en veronderstelde legitimiteit) vanuit dit langetermijnperspectief bekeken. Ten aanzien van de eerste speler in de omgeving van de veiligheidsdiensten, de politiek, laat een langetermijnblik over de acht decennia tussen 1912 en 1992 zien dat de opvattingen over de veiligheidsdienst in deze omgeving pas begonnen te veranderen toen het dreigingslandschap veranderde. Zo was de dreiging van revolutionaire woelingen in november 1918 uiteindelijk de reden om iets op veiligheidsgebied te ondernemen, maar eigenlijk zorgden de Duitse inval en bezetting tijdens de Tweede Wereldoorlog er pas echt voor dat veiligheid hoger op de politieke agenda kwam te staan. Dat bleek wel tijdens de vroege Koude Oorlog, toen politici allerlei veiligheidsmaatregelen troffen – zij het niet alleen uit de overtuiging dat de democratie op omvallen stond, maar ook omwille van de beeldvorming. Ook het studentenactivisme van eind jaren zestig en het politiek gewelddadig activisme en terrorisme van de jaren zeventig vormden voor de Nederlandse politieke elite een aanleiding maatregelen te treffen.

Dat kon allerlei vormen aannemen, maar in termen van inlichtingen en veiligheid kwam het vaak neer op institutioneel en financieel ingrijpen. Nauwkeuriger gezegd ging het om de oprichting van een organisatie en het reserveren van een bepaald bedrag voor die organisatie op een begroting. Na de 'novemberwoelingen' van 1918 beperkte die politieke reactie zich tot het eerste: de formalisering van een organisatie die feitelijk door Fabius en Pop in het leven was geroepen. Politiek enthousiasme, zich uitend in de bereidheid politieke en bud-

gettaire verantwoordelijkheid te dragen voor dit nieuwe instrument, ontbrak.

Tussen 1940 en 1949 werden politici voor het eerst echt actief op inlichtingen- en veiligheidsterrein en grepen zij wél institutioneel én financieel in. Daaruit bleek maar hoe diep de indruk was die de Duitse inval en bezetting op politici gemaakt hadden. In Londen werden verschillende organisaties opgezet, die in politieke ogen de waarde aantoonden van een dergelijke organisatie. Dat bracht ook na de oorlog een breed politiek draagvlak voor de oprichting en financiering van nieuwe veiligheidsdiensten met zich mee. Na de Praagse Coup van februari 1948 en de oprichting van de NAVO in april 1949 besloot Drees bovendien op de begroting van Binnenlandse Zaken een veel groter bedrag voor de veiligheidsdienst te reserveren – alhoewel meer uit oogpunt van de hogere beveiligingseisen die voortvloeiden uit de toetreding tot de NAVO dan uit onbeteugelde communistenangst.

Een alternatieve vorm van politiek ingrijpen, dus anders dan het geijkte repertoire van institutioneel en financieel ingrijpen, deed zich voor in de jaren zestig en zeventig. Toen gingen politici in het licht van het studentenactivisme en het politieke geweld, inhoudelijk sturend optreden en zich beleidsmatig bemoeien met de veiligheidsdienst. Hetzelfde deed Van Thijn, toen hij begin jaren tachtig probeerde om de aandacht van de BVD voor de CPN terug te schroeven. Interessant aan Van Thijns ingreep was dat hij dat, in tegenstelling tot eerdere politieke ingrepen die voortvloeiden uit de politieke behoefte om wél inlichtingen over een bepaalde dreiging te ontvangen, juist deed omdat hij vond dat het communisme níet langer een echte bedreiging van de democratische rechtsorde en staatsveiligheid was.

Politieke belangstelling voor de veiligheidsdiensten was over het geheel genomen desondanks schaars en incidenteel, een houding die Van Lidth de Jeude en Van Angeren in feite al in 1942 hadden uitgetekend: om politieke machinaties te voorkomen moest de politieke interesse zich beperken tot het aanstellen van een diensthoofd en het beslissen over de begroting. Voor de rest moest het aan de diensten zelf worden overgelaten. Voor het grootste deel van de tijd bemoeiden ministers en kabinetten zich daarom uitdrukkelijk niet met de veiligheidsdiensten. In tegenstelling tot bijvoorbeeld hun Franse collega's hebben Nederlandse ministers nooit erg veel ambities gehad ten aanzien van hun geheime diensten. Zij hebben ze nooit aangestuurd met het idee dat zij daar politiek iets mee te winnen hadden, noch hebben veel ministers een uitgewerkte beperkende agenda ten aanzien van die diensten ontwikkeld. Van Thijn past in dit opzicht niet in de traditie van politieke abstinentie op inlichtingen- en veiligheidsterrein.

Hiermee komt een belangrijk vijandbeeld bovendrijven: deze diensten moesten vooral niet te veel voorstellen. In de formatieve jaren tussen 1945 en 1952 werd dat door politici eindeloos herhaald. De diensten mochten geen machtsinstrumenten worden en kregen daarom geen executieve bevoegdheden. Het ging om een informatie verzamelend bureau(tje) 'voor de regering, door de regering' – om niets meer dan dat.

Die gedachte van een kleinschalige dienst waar het publiek zich niet te veel van moest voorstellen, bepaalde ook de mate van ministeriële interesse voor de veiligheidsdiensten. Natuurlijk bemoeide de ene minister zich meer met het beleid van de dienst dan de andere – Beel was een ander soort minister voor Einthoven dan Toxopeus voor Sinninghe Damsté was –, maar de tevredenheid van de minister werd in het algemeen bepaald door de mate waarin de veiligheidsdienst in de schaduw wist te blijven. De veiligheidsdienst mocht de minister vooral geen politieke schade, last en problemen bezorgen. Hoe meer de dienst een schim wist te blijven en dus uit de journalistieke, parlementaire en maatschappelijke aandacht wist te blijven, hoe groter de ministeriële tevredenheid. Dat bedoelde Einthoven met zijn opmerking dat de politiek in de BVD altijd een 'bakje explosieven' had gezien. Dat raak je liever niet aan.

De Nederlandse veiligheidsdiensten hadden daarom in het algemeen veel discretionaire ruimte. Discussies zoals die over het telefoongeheim konden wel voor meer politieke bemoeienis zorgen – zo moest de BVD sinds 1973 vier ministers om een handtekening vragen voor telefoontaps –, maar voor het overige was de ministeriële bemoeienis met de werkpraktijk van de veiligheidsdienst beperkt. Sommige ministers zeiden zelfs hardop tegen het diensthoofd liever niet geïnformeerd te willen worden over een bepaalde kwestie.

Een andere consequentie van deze politieke grondhouding was dat de veiligheidsdienst in politieke kringen niet of nauwelijks als onderdeel van het bredere veiligheidsbeleid bediscussieerd werd. Er werd wel beraadslaagd over de rol van de krijgsmacht en ook over die van de BVD, maar een strategische visie op het belang van de veiligheidsdienst in het bredere inlichtingen- en veiligheidsbestel bestond eigenlijk niet. De veiligheidsdienst kwam incidenteel ter sprake, vanaf de jaren zestig meestal als een journalist of Kamerlid er een vraag over had gesteld, maar op kabinetsniveau of in het ministeriële beleid werden zelden veel gedachten aan de veiligheidsdiensten besteed.

De invloed van ambtelijke spelers op de vorm en inhoud van de veiligheidsdiensten was tussen 1912 en 1992 veel groter. Dat ligt ten dele voor de hand. Welbeschouwd hebben ambtenaren gedurende de hele inlichtingengeschiedenis een belangrijke rol gespeeld, omdat zij deze diensten bemanden en dus de vorm en inhoud bepaalden – daarbij aangenomen dat de militairen en politiemensen die de Centrale Inlichtingendienst aanstuurden, ook als ambtenaren gezien mogen worden.

In dit proefschrift is ook aandacht besteed aan de invloed van bureaucratische spelers búiten de veiligheidsdienst – de tweede speler waarvan de opvattingen en invloed nu op diachronische wijze worden bekeken. Het is reeds opgemerkt: er waren bijna continu conflicten tussen de Buitenlandse Inlichtingendienst/Inlichtingendienst Buitenland, de militaire inlichtingendiensten en de Binnenlandse Veiligheidsdienst. Dat de onderlinge sfeer tussen de inlichtingen- en veiligheidsdiensten zich, in de woorden van coördinator Kist, kenmerkte door concurrentie, het 'elkaar afsnoepen van nieuwtjes' en een gebrekkige in-

formatie-uitwisseling, bleek onder meer uit de oprichting van de Stafafdeling Buitenlandse Politiek. Daarmee doubleerde de BVD in wezen het werk van de Inlichtingendienst Buitenland. De ambtelijke stammenstrijd tussen deze diensten was dus voortdurend van invloed op de BVD, al vond Sinninghe Damsté begin jaren zestig dat de invloed van bijvoorbeeld de conflicten met de militairen zo klein was geworden dat de BVD zich er niet langer toe hoefde te verlagen om iedere dag weer 'boe' tegen hen te zeggen.

Uit dit onderzoek komt naar voren dat de ambtelijke invloed van buiten de veiligheidsdienst vooral relevant werd tussen 1945 en 1961. Na de oorlog mengde het ministerie van Justitie zich in de discussies over de vorm en inhoud van de Centrale Veiligheidsdienst. In de jaren vijftig probeerden de andere inlichtingendiensten, de Grensveiligheidsdienst van de marechaussee, de Bijzondere Voorlichtingscommissie en de coördinator hun stempel op vorm en inhoud van de veiligheidsdienst te drukken. Het was goeddeels op het conto van Einthoven te schrijven, dat die invloed maar zeer beperkt was. Hij slaagde erin ambtelijke concurrenten op binnenlands veiligheidsterrein te neutraliseren. Pas toen in de jaren zeventig en tachtig de BVD onder invloed van het politiek gewelddadig activisme en het terrorisme ook in het vaarwater van politie en justitie kwam, werd de ambtelijke omgeving opnieuw een speler die zich met de veiligheidsdienst bemoeide.

De maatschappij ging zich, vergeleken met politiek en ambtenarij, betrekkelijk laat bemoeien met de veiligheidsdiensten. Dat is ook niet verwonderlijk, aangezien het bestaan van de Centrale Inlichtingendienst gedurende het interbellum niet breed bekend was bij het publiek. In de turbulente Londense periode, waarin veel werd ondernomen op inlichtingen- en veiligheidsgebied, speelde de bevolking informeel wel een rol, toen ook in verzetskringen steeds meer inlichtingenwerk verricht werd. Maar de maatschappij werd pas echt een speler die zich met de formele inrichting van de veiligheidsdiensten ging bemoeien, toen het bestaan van de geheime diensten publiekelijk bekend werd. Dat was vanaf het moment dat de Centrale Veiligheidsdienst werd genoemd op de begroting van Algemene Zaken, al zou het tot 1949 duren voordat dit feit geproblematiseerd werd. Tussen 1949 en 1952 waren het Kamerleden die uit naam van de democratie en veiligheid protesteerden dat de oprichting van een veiligheidsdienst de Nederlandse samenleving juist in gevaar bracht. Toen in 1952 de Vaste Kamercommissie werd opgericht, staakten zij hun verzet.

Vanaf de vroege jaren zestig liet de samenleving zich nadrukkelijker horen. Op het moment dat de dooi in de Koude Oorlog optrad en de maatschappij en het politieke systeem van karakter veranderden, gingen journalisten als Cornelissen en – vanaf de jaren zeventig – ook Van Meurs en verschillende Kamerleden op ondubbelzinnig afkeurende toon over de veiligheidsdienst discussiëren. Daarnaast mengden maatschappelijke spelers als het Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers, de anarchistische jongeren van Barst en provo, individuen als Remmerswaal en de Haagse groenteboer zich in het debat over de legiti-

miteit van de veiligheidsdienst. In de jaren zeventig waren het vooral de Kamer en enkele journalisten die hun pijlen op de BVD bleven richten. Hun kritiek transformeerde van een algehele verwerping van het bestaansrecht van een veiligheidsdienst in gerichte interventies waarmee zij de legitimiteit van de veiligheidsdienst in de democratie probeerden te versterken.

Ook de opvattingen van deze spelers in de omgeving van de veiligheidsdiensten kunnen door de langetermijnbril bekeken worden. Dit verschaft inzicht in de aard van de relatie tussen de veiligheidsdiensten en hun omgeving. Eerst komen daarom de dreigingspercepties aan de orde, erna de organisatiewijze en ten slotte de denkbeelden ten aanzien van de veronderstelde legitimiteit van de veiligheidsdiensten.

Wat direct in het oog springt, is de continuïteit van de dreigingspercepties. Vanaf de oprichting van de Centrale Inlichtingendienst in 1919 beschouwden zij het revolutionaire socialisme als grootste dreiging en dat bleef min of meer zo tot het communistische machtsblok in november 1989 uiteenviel. In het interbellum, en kortstondig tijdens de overgangstijd in 1945-1946, bleef 'november 1918' de dreigingspercepties domineren. Onder invloed van ontwikkelingen in het buitenland en door directe contacten met of op aansturing van buitenlandse revolutionairen, zou in Nederland ook sociale, politieke en economische onrust kunnen ontstaan. De Tweede Wereldoorlog vormde weliswaar een onderbreking, maar gaf die communistische dreiging tegelijkertijd veel scherpere contouren. Juist omdat zich in het recente verleden een andere totalitaire dreiging in die gedaante had gepresenteerd, veranderde het vijandbeeld vanaf 1945 in een externe militaire dreiging gecombineerd met een vanuit het buitenland aangestuurde en geïnstrueerde vijfde colonne. Deze zou in hoofdzaak proberen om, met behulp van spionage, sabotage en ander heimelijk werk, de defensie van het Westen een slag toe te brengen, zodat de uiteindelijke militaire inval vergemakkelijkt werd. Nederlandse communisten werden dus gezien als de handen en voeten van Stalin in Nederland. Door de ervaringen met onvrijheid tijdens de Tweede Wereldoorlog kreeg dit vijandbeeld voor veel mensen ook een persoonlijke en emotionele dimensie. Dit gold onder meer voor de verzetsmensen die bij de veiligheidsdienst gingen werken.

Na de Cubacrisis van 1962 werd de kans op een direct militair treffen op korte termijn kleiner, zodat die militaire interpretatie van het vijandbeeld van de vijfde colonne plaatsmaakte voor een abstractere invulling van dat beeld. Van een directe militaire dreiging veranderden de communisten in de ogen van de veiligheidsdienst in een minder grijpbare, subversieve en ondermijnende vijand die zijn aandacht had verlegd naar het economische, culturele en politieke front.[7] Dat dit proces van 'abstrahering' van de vijand in de jaren daarop voortschreed, bleek wel uit De Haans opmerking aan Van Thijn, toen deze laatste de CPN 'als zodanig' uit het takenpakket van de BVD probeerde te krijgen: of de CPN gevaarlijk was kon op basis van empirische gegevens niet beoordeeld worden,

maar alleen op basis van hun ideeën. Anders gezegd: wat de communistische tegenstander ook *deed*, zolang hij bestond, *dacht* hij als communist en dat maakte hem tot een gevaar voor de democratische rechtsorde.

Revolutionaire communisten handelden op basis van een ideologie die democratie en kapitalisme wilde afschaffen, terwijl de veiligheidsdiensten juist hun bestaansrecht ontleenden aan het beschermen van de bestaande democratische rechtsorde en staat. Zolang er mensen waren die deze ideologie aanhingen, bleef dat gevaar bestaan en bleef de BVD daar oog voor hebben. Je zou kunnen zeggen dat de BVD, die net als de Centrale Inlichtingendienst een product was van de oorlogstijd en gevaren voor de democratische rechtsorde inschatte op basis van de intenties en de capaciteit van de binnenlandse tegenstander, nu louter oog had voor de intenties van die tegenstander. Het organisatievermogen van de communisten, de aantallen partijgangers, de aard van hun activiteiten en dus de *capaciteit* om daadwerkelijk een machtsomwenteling te realiseren, woog in de late Koude Oorlog in dit opzicht steeds minder zwaar.

De veiligheidsdiensten lijken dus existentieel te zijn vergroeid met de communistische dreiging die ze bestudeerden. Tegen die conclusie kan worden ingebracht dat in dit proefschrift de aandacht bijna uitsluitend gericht is geweest op extremismebestrijding, met andere woorden het in kaart brengen van de intenties en capaciteiten van antidemocratische groeperingen. De veiligheidsdiensten van na de Tweede Wereldoorlog verrichtten ook contra-inlichtingen- en beveiligingswerk, dat in zekere zin zakelijker en minder politiek gekleurd was. Deze werkzaamheden werden niettemin door hetzelfde communistische vijandbeeld ingekaderd; ze waren gebaseerd op een scenario van een militaire aanval van buitenaf en sabotage of spionage van de communistische vijfde colonne in het binnenland. Zelfs toen De Haan hierin in de jaren zeventig een verandering wilde brengen, bleek dat de 'casuspositie' van de porseleinlijsten nog steeds op dat vijandbeeld was gebaseerd.

Een andere kanttekening bij de veronderstelde existentiële relatie tussen de Nederlandse veiligheidsdiensten en hun communistische vijand, is dat de dienst ook talloze andere organisaties en individuen in het vizier gehouden heeft. De Centrale Inlichtingendienst keek tevens naar pacifistische stromingen, het Bureau Nationale Veiligheid ook naar Jehova's getuigen en de Binnenlandse Veiligheidsdienst naar een nog veel grotere variëteit aan stromingen. Bovendien hebben de veiligheidsdiensten zowel voor als na de oorlog het rechtsextremisme bestudeerd. En toen politiek en samenleving daar in de jaren zestig en zeventig om vroegen, breidde de BVD zijn werkzaamheden uit naar het studentenactivisme, politiek gewelddadig activisme en terrorisme.

In dit proefschrift is niettemin gebleken dat de veiligheidsdiensten die andere dreigingen in mindere mate in verband brachten met de eigen missie of bestaansreden. Ze werden bestudeerd om niet het verwijt te krijgen eenkennig te zijn of om tegemoet te komen aan politieke wensen. Maar het 'echte' werk draaide toch om de bestrijding van de communistische vijand, die in de latere

Koude Oorlog de democratische rechtsorde weliswaar minder acuut bedreigde, maar inmiddels was uitgegroeid tot prototypische dreiging, aan de hand waarvan kon worden beoordeeld en beargumenteerd waarom de veiligheidsdienst zich wel of juist niet moest gaan bezighouden met een bepaald individu, een specifieke organisatie of een zekere stroming. Die communistische vijand structureerde de dreigingspercepties, organisatiestructuur en de legitimiteit van de veiligheidsdienst.

De tweede groep opvattingen betreft de organisatiewijze van de veiligheidsdiensten. Hierin is, over dezelfde lange periode van tachtig jaar bezien, een opmerkelijke emancipatie te ontwaren. De veiligheidsdiensten hebben zich tussen 1912 en 1992 ontwikkeld van een zeer kleinschalig bureau, feitelijk bemand door anderhalve man en een paardenkop, tot een geïntegreerde en door politiek, ambtenarij en maatschappij geaccepteerde, professionele ambtelijke organisatie met een zichtbare plaats in het overheidsbestel. Deze organisatorische expansie kwam niet tot stand door een graduele groei; er tekent zich veeleer een getrapte, schokkerige curve af. De groei werd op enkele specifieke momenten in de inlichtingengeschiedenis tot stand gebracht, namelijk in 1918, in 1945-1949 en in 1989-1992, door institutionele en financiële ingrepen vanuit de politiek. In de tussenliggende periodes was de organisatiestructuur tamelijk consistent. De structuur van de Centrale Inlichtingendienst bleef tussen 1919 en 1940 min of meer gelijk. Hetzelfde gold voor de organisatiestructuur van de Centrale Veiligheidsdienst en de Binnenlandse Veiligheidsdienst, die op enkele reorganisaties onder Sinninghe Damsté, Kuipers en De Haan na in essentie gehandhaafd bleef tot Arthur Docters van Leeuwen de veiligheidsdienst van een compleet nieuwe structuur voorzag.

De politieke opwaardering op de drie voornoemde momenten ging gepaard met meer ambtelijke en maatschappelijke integratie. De Centrale Inlichtingendienst nam nog een letterlijk onzichtbare plaats in het overheidsbestel in, terwijl de Centrale Veiligheidsdienst en de Binnenlandse Veiligheidsdienst op basis van de Koninklijke Besluiten en de vermelding op de begrotingen al zichtbaarder waren. Einthoven benutte de politieke ruggensteun om andere ambtelijke spelers bij de veiligheidsdienst uit de buurt te houden, terwijl Sinninghe Damsté de relaties met 'de mandarijnen van Den Haag' herstelde en de dienst in sterkere mate onderdeel van de Haagse bureaucratie wilde maken. Kuipers en De Haan gingen onder invloed van het studentenactivisme en politieke geweld intensiever samenwerken met andere politieke, bestuurlijke en ambtelijke spelers. Docters van Leeuwen voltooide de emancipatie tot een 'gewone' overheidsorganisatie en wist de BVD een zekere en zichtbare plaats in het overheidsbestel te bezorgen.

Op organisatorisch vlak is in langetermijnperspectief nog een opvallend aspect te ontwaren. Alhoewel de Binnenlandse Veiligheidsdienst meer bevoegdheden en een breder takenpakket had dan al zijn voorgangers en in talloze opzichten anders te werk ging, vertoonden de belangrijkste inlichtingenproducten

van de Centrale Inlichtingendienst en de naoorlogse veiligheidsdiensten sterke gelijkenissen. In de eerste plaats hebben zowel de vooroorlogse als naoorlogse veiligheidsdiensten lijsten bijgehouden, waarop de veiligheidsdienst de voor de democratie gevaarlijke individuen noteerde. Bij de Centrale Inlichtingendienst waren dit de zwarte lijsten waarop de dienst de gegevens van revolutionairen en vreemdelingen registreerde, die in tijden van revolutionaire woelingen gearresteerd moesten worden. De Centrale Inlichtingendienst hield de lijsten op basis van gegevens van de Gemeentepolitie bij en stuurde de lijsten naar de procureurs, die de politie kon sommeren om – op het moment dat de revolutie zich aankondigde – deze gevaarlijke mensen op te pakken en te detineren. De Binnenlandse Veiligheidsdienst werkte met hetzelfde doel aan de diepvrieslijsten en porseleinlijsten, waarop in hoofdzaak communisten kwamen te staan. Ook hier ging het om individuen die in de ogen van de veiligheidsdienst tijdens 'Uur U' een gevaar voor de democratische rechtsorde vormden en daarom opgepakt, vastgezet en – zoals uit de discussies in het Comité Inwendige Veiligheid bleek – bij voorkeur gedeporteerd zouden worden naar een land overzee. De veiligheidsdienst was er dus om de dreiging voor de democratische rechtsorde en staatsveiligheid bij naam te kennen.

Een tweede inlichtingenproduct dat voor- en naoorlogse varianten kende, was het regelmatige overzicht waarin de laatste ontwikkelingen in het extreme politieke leven besproken werden. Op basis daarvan konden hoofdcommissarissen, burgemeesters, procureurs-generaal, commissarissen van de Koningin en andere ambtenaren en bestuurders zich een beeld vormen van de rust of onrust in het politieke leven elders in het land. Dit idee kwam in wezen voort uit de angst van de Rotterdamse burgemeester Zimmerman in november 1918 en werd een van de wezensfuncties van de Centrale Inlichtingendienst. Die stuurde dit soort overzichten in tijden van spanningen vaker uit in de vorm van weekoverzichten, maar meestal vervaardigden de broers Rooseboom maandoverzichten en – van een meer beschouwelijk karakter – jaaroverzichten. De vergelijking met het belangrijkste externe inlichtingenproduct van de BVD dringt zich op; het maandoverzicht, dat vanaf 1978 veranderde in een kwartaaloverzicht, had precies dezelfde functie als de vooroorlogse overzichten, namelijk het op de hoogte houden van het gezag over de eventueel gevaarlijke ontwikkelingen in de extremistische of antidemocratische stromingen, zodat de autoriteiten maatregelen konden treffen als dat nodig was. De overzichten gaven in wezen inzicht in de intenties en capaciteiten van de binnenlandse tegenstander.

Ten derde – en tot slot – volgt een diachronische blik op de opvattingen over de legitimiteit van de veiligheidsdienst in de democratie. Deze hingen samen met een ontwikkeling die al eerder is omschreven, namelijk die van een steeds dominanter wordende samenleving. Hoe meer de samenleving zich ging manifesteren in het beleid en de bestaanswijze van de veiligheidsdienst, hoe belangrijker het legitimiteitsvraagstuk werd. In reactie op de maatschappelijke protesten van de jaren zestig zette Kuipers namelijk een inschikkelijke koers in.

Hij kende de maatschappelijke buitenwereld een steeds belangrijkere plaats toe in de denkwereld van de BVD-leiding, vooral uit angst voor een toekomstige inperking van de begroting: vandaar dat hij een public relations-beleid op touw zette en dat de dienst de bestrijding van het studentenactivisme en het politieke geweld in het takenpakket opnam. De dienst stapelde de door de omgeving opgelegde taken en verplichtingen bovenop het bestaande werk en de aandacht versnipperde.

Omdat het meebewegen met de veranderende omgeving functioneel en oppervlakkig was, raakten de veiligheidsdienst en zijn omgeving in toenemende mate van elkaar vervreemd. In de kern bleef voor de dienstleiding de legitimiteit van de BVD in het teken van de strijd tegen het wereldcommunisme staan. Kuipers en De Haan volhardden in die overtuiging, daartoe aangemoedigd door de felheid van de maatschappelijke bemoeienissen. In BVD-ogen waren de aanvallen op de veiligheidsdienst onterecht; de dienst voelde zich onbegrepen en keerde zich mentaal af van die samenleving. Wiegel begreep dit en zei dat de BVD de ondankbare taak had om een samenleving te beschermen die niet meer wist waardoor zij bedreigd werd. Toen Docters van Leeuwen, voordat hij aantrad als diensthoofd, zijn gespreksronde hield, stuitte hij op diezelfde afkeer bij de BVD, die hij aanzag voor arrogantie. Hij ontwaarde een algemene houding van 'wij weten het allemaal precies, de anderen niet'. Pas toen Docters met de BVD aan de slag ging en de relatie met de buitenwacht 'systematisch ontwikkelde', wist hij die groeiende spagaat op te heffen. Docters voorzag de veiligheidsdienst daardoor van een gelegitimeerde plaats binnen de democratie.

Dat de legitimiteit in de maatschappelijke omgeving van de dienst zo fel bediscussieerd werd, hoeft niet te verbazen. De veiligheidsdiensten waren immers oorlogsuitvindingen, die vervolgens werden overgeheveld naar een civiele context in vredestijd. Het denken in termen van intenties en (militaire) capaciteit, de alomtegenwoordigheid van een vijand, de reële dreiging overwonnen te worden – het waren stuk voor stuk uitdrukkingen van een manier van denken die goed paste in een militaire context, maar uit de toon vielen in een maatschappij die niet in oorlog verkeerde. In dit opzicht waren zowel de Centrale Inlichtingendienst, als de Centrale Veiligheidsdienst en de Binnenlandse Veiligheidsdienst niet los te zien van de wereldoorlogen die aan hun oprichting voorafgingen. Einthoven zag daar, getuige zijn memoires, in feite een ononderbroken lijn in. Weinig Nederlanders realiseerden zich, schreef hij in de jaren zeventig, dat 'de westerse veiligheidsdiensten al sinds 1945 in oorlog zijn; een oorlog tegen psychologische en subversieve aanvallen'.[8]

In internationaal perspectief was Nederland in dit opzicht niet uniek. De veiligheidsdiensten van landen als Frankrijk, Duitsland, Groot-Brittannië, België en de Verenigde Staten werden in grote trekken in vergelijkbare omstandigheden geïnstitutionaliseerd. Zij hadden ook hun eigen, specifieke vijanden, organisatiewijzen en legitimiteitsdiscussies, maar er waren niettemin veel overeenkomsten. Ook MI5 ging in de jaren dertig fascistische en nationaalso-

cialistische organisaties bestuderen, de discussie over de scheiding tussen opsporingstaken en inlichtingenwerk speelde eveneens rondom het West-Duitse *Trennungsgebot* en de meeste andere westerse landen kregen desgelijks te maken met politiek geweld en terrorisme.

Wat zo karakteristiek was voor de Nederlandse veiligheidsdiensten en hun omgeving, was dat de maatschappij zich, vergeleken met het buitenland, vroeg en vooral vasthoudend mengde in het legitimiteitsdebat met betrekking tot deze diensten. Vanwege de onlosmakelijke band met een oorlogssituatie en – sinds de Tweede Wereldoorlog – groeiende associatie met een politiestaat, konden de veiligheidsdiensten in Nederland op weinig enthousiasme rekenen. Daarom waren de parlementaire discussies in de drie jaar na de oprichting van de Binnenlandse Veiligheidsdienst buitengemeen fel en kwam er al in 1952 een vorm van parlementaire controle van de grond. Om dezelfde reden waren de debatten in de jaren zestig al even verbeten. Dat de democratie zo nadrukkelijk haar greep op de veiligheidsdienst wenste te houden, kwam in andere landen niet zo nadrukkelijk of pas later naar voren.

Of die maatschappelijke en politieke aanvechting van de legitimiteit van de veiligheidsdienst nu werkelijk leidde tot een aanscherping van de ministeriele of parlementaire controle, was minder van belang dan de *perceptie* van een maatschappij die greep had op de veiligheidsdienst. De bestaande machtsverhoudingen, tradities en het aanzien van de betrokken spelers waren misschien wel belangrijker. Maar het spel moest wel gespeeld worden. In nagenoeg iedere Nederlandse discussie over de veiligheidsdienst werd daarom benadrukt dat de veiligheidsdienst vooral niet te veel deed en écht geen staat binnen de staat was. Natuurlijk waren er dreigingen, maar een veiligheidsdienst in Nederland verzamelde slechts informatie; hij stuurde enkele ambtenaren met de hoed in de hand op pad om specifieke gegevens te verzamelen, ambtenaren die daarbij althans op papier bovendien streng op de vingers werden gekeken door de minister en de Kamercommissie.

En terwijl politiek, ambtenarij en samenleving steeds hun eigen vijanden hebben ingebeeld wanneer zij zich met de veiligheidsdiensten bemoeiden, stemden de denkbeelden van politici, burgers, journalisten en ambtenaren op één punt overeen: de veiligheidsdienst mocht nooit een vorm en inhoud aannemen waarmee deze de democratie in gevaar bracht. Van alle vijandbeelden staat dit idee nog steeds voorop.

Noten

INLEIDING

1 Frits Hoekstra, geboren op 13 april 1946, is op 5 juli 2015 overleden.
2 D. Engelen, *Frontdienst: de BVD in de Koude Oorlog* (Amsterdam 2007) 34-35; F. Hoekstra, *In dienst van de BVD: spionage en contraspionage in Nederland* (Amsterdam 2004) 42-43; E.C. Braat, *Van oude jongens, de dingen die voorbij gaan: een sociale geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst 1945-1998 [interne publicatie]* (Zoetermeer 2012) 26-27.
3 Semi-Statisch Archief Algemene inlichtingen- en Veiligheidsdienst (SSA AIVD), Aurora-bijeenkomsten, 25 april 1963.
4 Hoekstra, *In dienst van de BVD*, 7-16, 22.
5 Interview C. Hijzen met F. Hoekstra, voormalig BVD-medewerker, 2 februari 2012; Hoekstra, *In dienst van de BVD*, 22.
6 Interview C. Hijzen met F. Hoekstra, 2 februari 2012.
7 Hoekstra, *In dienst van de BVD*, 22.
8 D. Engelen, 'Recensie van F. Hoekstra, In dienst van de BVD: spionage en contra-spionage in Nederland', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 120, 4 (2005) 698-699.
9 Engelen, *Frontdienst*, 65-70, 278, 283.
10 Enkele voorbeelden hiervan zijn: J. Fenimore Cooper, *The spy: a tale on neutral ground* (1821); R. Erskine Childers, *The riddle of the sands: a record of secret service* (1903); W. LeQueux, *The invasion of 1910* (1906), J. Conrad, *The secret agent* (1907), G.K. Chesterton, *The man who was Thursday* (1908); E. Phillips Oppenheim, *The great secret* (1917).
11 A. Hepburn, *Intrigue: espionage and culture* (New Haven/Londen 2005) 10-18.
12 C. Lindner, *The James Bond phenomenon: a critical reader* (Oxford 2003) 13-14; R.L. Snyder, *The art of indirection in British espionage fiction: a critical study of six novelists* (Jefferson 2011); B.F. Woods, *Neutral ground: a political history of espionage fiction* (New York 2008).
13 Vergelijk: M.M. Lowenthal, *Intelligence. From secrets to policy* (Washington 2009) 5-7.
14 L.K. Johnson, 'Introduction', in: Idem, *Handbook of intelligence studies* (New York/Londen 2007) 1-16, aldaar 3-4; Lowenthal, *Intelligence*, 8; T. Walton, *Challenges in intelligence*

analysis. Lessons from 1300 BCE to the present (Cambridge 2010) 1.

15 G. de Valk, *Dutch intelligence. Towards a qualitative framework for analysis: with case studies on the Shipping Research Bureau and the National Security Service (BVD)* (Groningen 2005) 8. Vergelijk: B.G.J. de Graaff, *De ontbrekende dimensie: intelligence binnen de studie van internationale betrekkingen (oratie uitgesproken op 2 maart 2012)* (Utrecht 2012) 11-12.

16 Vergelijk: A. Shulsky, *Silent warfare: understanding the world of intelligence* (Princeton 1993) 1-10; R.P. Carlisle (red.), *Encyclopedia of intelligence and counterintelligence* (New York 2005) vii; P. Gill, M. Phythian, *Intelligence in an insecure world* (Cambridge 2006) 7-8; Johnson, 'Introduction', 9-12; Lowenthal, *Intelligence*, 7; M. Warner, 'Wanted: a definition of intelligence', in: C. Andrew, R.J. Aldrich, W.K. Wark (red.), *Secret intelligence: a reader* (New York 2009) 3-11; De Graaff, *De ontbrekende dimensie*, 12.

17 De Valk, *Dutch intelligence*, 8-9.

18 P.H.A.M. Abels en R. Willemse, 'Veiligheidsdienst in verandering: de BVD/AIVD sinds het einde van de Koude Oorlog', *Justitiële Verkenningen* 30, 3 (2004) 83-98, aldaar 85. Vergelijk: P. Chalk en W. Rosenau, *Confronting the "enemy within": security intelligence, the police, and counterterrorism in four democracies (RAND Corporation)* (Santa Monica 2004) xii.

19 Gill en Phythian, *Intelligence in an insecure world*, 49-50.

20 Bijvoorbeeld: J.A. van Reijn, 'Militair of civiel, centraal of decentraal: de wordingsgeschiedenis van de MIVD', in: B.A. de Graaf, E.R. Muller en J.A. van Reijn, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten* (Alphen a/d Rijn 2010) 71-94, aldaar 93-94.

21 P. Gill, *Policing politics: security intelligence and the liberal democratic state* (New York 1994) 1-2; B.A. Jackson (red.), *Considering the creation of a domestic intelligence agency in the United States: Lessons from the experiences of Australia, Canada, France, Germany, and the United Kingdom (RAND Corporation)* (Santa Monica 2009) 3-5.

22 P. Davies, 'Ideas of intelligence: divergent national concepts and institutions', in: C. Andrew, R.J. Aldrich, W.K. Wark (red.), *Secret intelligence: a reader* (New York 2009) 12-18; C. Fijnaut, 'Inlichtingendiensten in Europa en Amerika: de heroriëntatie sinds de val van de Muur en 11 september 2001', *Justitiële Verkenningen* 30, 3 (2004) 10-42, aldaar 12-15.

23 R. Kessler, *The bureau: the secret history of the FBI* (New York 2002) 9-26.

24 R. Warnes, 'Chapter four: France', in B.A. Jackson (red.), *Considering the creation of a domestic intelligence agency in the United States: Lessons from the experiences of Australia, Canada, France, Germany, and the United Kingdom (RAND Corporation)* (Santa Monica 2009) 65-92.

25 D. Engelen, 'Mars door de tijd van een institutie: beknopte geschiedenis', in: B.A. de Graaf, E.R. Muller en J.A. van Reijn, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten* (Alphen a/d Rijn 2010) 59-70.

26 Gill en Phythian, *Intelligence in an insecure world*, 5-6; Fijnaut, 'Inlichtingendiensten in Europa en Amerika', 12-13; B. Hoogenboom, *Spelers op zoek naar regels en scheidsrechters. Informatieinwinning openbare orde door de regionale inlichtingendienst. Rapport in opdracht van de Politie Academie* (Apeldoorn 2009) 84; B.G.J. de Graaff, 'De 'intelligence revolution' van de 20e eeuw en haar geschiedschrijving: een bibliografisch artikel', *De Nieuwste Tijd. Contactblad van de Vereniging voor de Geschiedenis van de Twintigste Eeuw*

6 (1996) 5-16, aldaar 5-6. De Graaff verwijst onder anderen naar P. Knightley, *The Second Oldest Profession. The Spy as Bureaucrat, Patriot, Fantasist and Whore* (Londen/Sydney 1987); C. Hijzen, 'De vijand en zijn geheimen. Over de inlichtingengeschiedenis als vakgebied', *Leidschrift* 30, 3 (2015) 7-24.

27 De Graaff, *De ontbrekende dimensie*, 3.

28 K. de Leeuw, 'Cryptology in the Dutch Republic: a case study', in K. de Leeuw en J. Bergstra (red.), *The history of information security: a comprehensive handbook* (Amsterdam 2007) 327-368, aldaar 327-331. Zie ook: H.O. Yardley, *The American Black Chamber* (Londen 1931); D. Kahn, *The Reader of Gentlemen's Mail. Herbert O. Yardley and the Birth of American Codebreaking* (New Haven/Londen 2004); J. Ferris, 'Whitehall's Black Chamber: British Cryptology and the Government Code and Cipher School, 1919–1929', *Intelligence and National Security* 2 (1987) 54-91.

29 M. Herman, 'Diplomacy and intelligence', *Diplomacy & Statecraft* 9, 2 (1998) 1-22, aldaar 2.

30 G. de Bruin, *Geheimhouding en verraad. De geheimhouding van staatszaken ten tijde van de Republiek (1600-1750)* (Den Haag 1991) 13-18.

31 Fijnaut, 'Inlichtingendiensten in Europa en Amerika', 12.

32 De Graaff, 'De 'intelligence revolution' van de 20e eeuw en haar geschiedschrijving', 5.

33 D.T. Zabecki, *Chief of staff: Napoleonic wars to World War I* (Annapolis 2008) 1-22.

34 J. Keegan, *De Eerste Wereldoorlog, 1914-1918* (Amsterdam 2000) 35-39.

35 M. Herman, 'Diplomacy and intelligence', *Diplomacy & Statecraft* 9, 2 (1998) 1-22, aldaar 3.

36 J.T. Richelson, *A century of spies: intelligence in the twentieth century* (New York 1995) 10.

37 S. Laurent, 'Aux origines de la "guerre des polices": militaires et policiers du renseignement dans la République (1870-1914)', in: F. Guelton en A. Bicer (red.), *Naissance et evolution du renseignement dans l'espace Européen (1870-1940): entre démocratie et totalitarisme, quatorze études de cas* (Tulle 2006) 17-38, aldaar 19-21.

38 Bijvoorbeeld: R. Mirante, *Medusa's head: the rise and survival of Joseph Fouché, inventor of the modern police state* (Bloomington 2014) 85, 99.

39 K.A. Härter, 'Auslieferung und politisches Verbrechen in Europa während der „Sattelzeit": Modernität und Kontinuität im Strafrechtssystem', in: U. Schneider en L. Raphael (red.), *Dimensionen der Moderne. Festschrift für Christof Dipper* (Frankfurt am Main 2008) 481-502; H.H. Liang, *The rise of modern police and the European state system from Metternich to the Second World War* (Cambridge 1992) 18-34; D.E. Emerson, *Metternich and the political police: security and subversion in the Hapsburg monarchy, 1815-1830* (Den Haag 1968) 31-56.

40 S. Twigge, E. Hampshire en G. Macklin, *British intelligence; secrets, spies, and sources* (Richmond 2008) 19-50.

41 Bijvoorbeeld: D. Hellema, *Buitenlandse politiek van Nederland. De Nederlandse rol in de wereldpolitiek* (Utrecht 2006) 43-45; C.B. Wels, *Aloofness and neutrality: studies on Dutch foreign relations and policy-making institutions* (Utrecht 1982) 57, 75.

42 R. Schuursma, *Vergeefs onzijdig: Nederlands neutraliteit 1919-1940* (Utrecht 2005) 15; W. Klinkert en G. Teitler, 'Nederland van neutraliteit naar bondgenootschap: het veilig-

heids- en defensiebeleid in de twintigste eeuw', in: B.G.J. de Graaff, D. Hellema en B. van der Zwan (red.), *De Nederlandse buitenlandse politiek in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2003) 9-36; M. Gariup, *European security culture: language, theory, policy* (Cornwall 2009) 33.

43 Schuursma, *Vergeefs onzijdig*, 21.

44 Klinkert en Teitler, 'Nederland van neutraliteit naar bondgenootschap', 10.

45 D. Engelen, *De militaire inlichtingendiensten. Een institutioneel onderzoek naar het handelen van de overheid op het gebied van militaire inlichtingendiensten, 1945-1999,* PIVOT-rapport nr. 61 (Den Haag 1999) 19-24.

46 D. Engelen, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst* (Den Haag 1995) 39-48.

47 B.G.J. de Graaff, 'De Centrale Inlichtingendienst en de CPH/CPN (1919-1940)', in: M. Schrevel en G. Voerman, *De communistische erfenis: bibliografie en bronnen betreffende de CPN* (Amsterdam 1997) 97-112, aldaar 110-111.

48 Een overzicht daarvan is te vinden in F. Visser, *De bezetter bespied: de Nederlandse Geheime Inlichtingendiensten in de Tweede Wereldoorlog* (Zutphen 1983). Zie ook S. van der Zee, *Harer majesteits loyaalste onderdaan: François van 't Sant, 1883-1966* (Amsterdam 2015) 222-229.

49 Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 63.

50 C.W. Hijzen, 'Geheim gewroet in het duister? Percepties en maatregelen ten aanzien van veiligheidsdiensten in Nederland, 1918-1989', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 125, 3 (2012) 332-349.

51 S. Marrin, 'Improving Intelligence Studies as an Academic Discipline', *Intelligence and National Security* 31, 2 (2016) 266-279, aldaar 266-267.

52 S. Kent, *Strategic intelligence for American world policy* (Princeton 1949); A. Olcott, 'Revisiting the legacy. Sherman Kent, Willmoore Kendall, and George Pettee: strategic intelligence in the digital age', *Studies in intelligence* 53, 2 (2009) 21-32, aldaar 21-22; J. Wirtz, 'The American approach to intelligence studies', in: L.K. Johnson (red.), *Handbook of intelligence studies* (New York/Londen 2007) 28-38, aldaar 32-33; P.H.J. Davies, 'Theory and intelligence reconsidered', in: P. Gill, S. Marrin, en M. Phythian, *Intelligence theory: key questions and debates* (New York/Londen 2009) 186-207, aldaar 189; J.H. Hedley, 'The evolution of intelligence analysis', in R.Z. George en J.B. Bruce (red.), *Analyzing intelligence: origins, obstacles, and innovations* (Washington 2008) 19-34, aldaar 24-25.

53 J. Davis, 'Sherman Kent and the profession of intelligence analysis', *The Sherman Kent Center for Intelligence Analysis Occasional Papers* 1, 5 (2002) 1.

54 Bijvoorbeeld: H.C. Deutsch, 'The historical impact of revealing the Ultra secret', *Parameters: journal of the US Army Journal* VII, 3 (1977) 16-32; F.H. Hinsley en A. Stripp, *Codebreakers: the inside story of Bletchley Park* (Oxford 1994).

55 C. Andrew, 'Reflections on intelligence historiography since 1939', in: G.F. Treverton en W. Agrell (red.), *National intelligence systems: current research and future prospects* (New York 2009) 38-57, aldaar 39.

56 Bijvoorbeeld: H. Rositzke, *The CIA's secret operations: espionage, counterespionage, and covert action* (Boulder 1977).

57 Andrew, 'Reflections on intelligence historiography', 44-46, 50.

58 C. Andrew en D. Dilks, 'Introduction', in: Idem, *The missing dimension: governments and intelligence communities in the twentieth century* (Londen 1984) 1-16.

59 Andrew en Dilks, 'Introduction', 1-5. Vergelijk: B.G.J. de Graaff, 'The access to information shuffle: historical researchers versus the government in the Netherlands'; A. Flinn en H. Jones (red.), *Freedom of information. Open access, empty archives?* (Londen/New York 2009) 77-89.

60 Bijvoorbeeld: T.W. Friis, K. Macrakis en H. Müller-Enbergs, 'Introduction', in: Idem (red.), *East German foreign intelligence: myth, reality, and controversy* (Abingdon 2010) 3-10, aldaar 4.

61 W. Krieger, 'German intelligence history: a field in search of scholars', *Intelligence and National Security* 19, 2 (2010) 185-198, aldaar 189-191.

62 Bijvoorbeeld: K. Lundberg, 'The Bush-Gorbachev years: 1989-91. CIA and the fall of the Soviet empire: the politics of "getting it right", *Studies in Intelligence* (Langley, z.j. [vermoedelijk 1995]).

63 Bijvoorbeeld: I. Goddeeris, *Spioneren voor het communisme. Belgische prominenten en Poolse geheim agenten* (Leuven 2013); K. Clerix, *Spionage. Doelwit: Brussel* (Antwerpen 2013); Krieger, 'German intelligence history', 3-6; B.A. de Graaf, *Over de muur. De DDR, de Nederlandse kerken en de vredesbeweging* (Amsterdam 2004).

64 Bijvoorbeeld: D. Moynihan, *Secrecy* (New Haven 1998); D. Vincent, *The culture of secrecy: Britain 1832-1998* (Oxford 1998). In de Verenigde Staten boog de in 1995 opgerichte *Commission on Protecting and Reducing Government Secrecy* zich over de kwestie van geheimhouding in het overheidsapparaat. In 1997 bracht deze commissie verslag uit: 'Secrecy: Report of the Commission on Protecting and Reducing Government Secrecy' (Washington DC 1997).

65 B.G.J. de Graaff, 'Accessibility of secret service archives in the Netherlands', *Intelligence and National Security* 12, 2 (1997) 154-160, aldaar 157.

66 Zie over de *security service* (MI5): C. Andrew, *The defence of the realm. The authorized history of MI5* (Londen 2009). Over de *secret intelligence service* (MI6): K. Jeffery, *MI6. The history of the secret intelligence service 1909-1949* (New York 2010). In Duitsland zijn nu officiële geschiedschrijvingsprojecten gaande waarin de geschiedenis van de veiligheidsdienst *Bundesamt für Verfassungsschutz* (tussen 1950 en 1975) en de buitenlandse inlichtingendienst, de *Bundesnachrichtendienst* (BND) (tussen 1945 en 1968) geboekstaafd worden. Bijvoorbeeld: 'Die Geheimnisse eines Geheimdienst. RUB-Historiker untersuchen NS-Bezüge früherer Mitarbeiter des Bundesamtes für Verfassungsschutz, *Rubin. Wissenschaftmagazin Ruhr Universität Bochum* 1 (2014) 48-53; B. Hechelhammer, 'Das Geschichtsprojekt des BND. Möglichkeiten und Grenzen der wissenschaftlichen Erforschung eines geheimen Nachrichtendienstes', *Zeitschrift für Außen- und Sicherheitspolitik* 7, 3 (2014) 289-300. Het boek over de BfV is in 2015 verschenen: M. Wala en C. Goschler, *Keine neue gestapo: das Bundesamt für Verfassungsschutz und die NS-Vergangenheit* (Hamburg 2015). Zie ook: B. de Jong, 'Official intelligence histories. Is there a problem?', *Leidschrift* 30, 3 (2015) 83-97.

67 L.K. Johnson en A.M. Shelton, 'Thoughts on the state of the intelligence studies: a survey report', *Intelligence and National Security* 28, 1 (2013) 109-120, aldaar 112-113. Veel van

het onderzoek richt zich op de algemene veranderingen van inlichtingen en veiligheid sinds de val van de muur en de komst van de terrorismeproblematiek; zie P. Todd en J. Bloch, *Global intelligence: the world's secret services today* (New York 2003). Ook gaat veel aandacht uit naar de rol van inlichtingen- en veiligheidsdiensten in terrorismebestrijding, bijvoorbeeld: N.A. Pollard. 'On counterterrorism and intelligence', in G.F. Treverton en W. Agrell (red.), *National intelligence systems: current research and future prospects* (New York 2009) 117-146. Daarnaast is er ook veel aandacht voor specifieke onderdelen van de inlichtingenpraktijk, zoals *intelligence liaison* (bijvoorbeeld R.J. Aldrich, 'Transatlantic intelligence and security cooperation', *International Affairs* 80, 3 (2004) 733-755; en de politisering van inlichtingen, bijvoorbeeld: R. Jervis, 'Reports, politics, and intelligence failures. The case of Iraq', *The journal of strategic studies* 29, 1 (2006) 3-52.

68 L. Scott en P. Jackson, 'The study of intelligence in theory and practice', *Intelligence and National Security* 19, 2 (2004) 139-169, aldaar 140; Marrin, 'Improving intelligence studies as an academic discipline', 279.

69 Marrin, 'Improving intelligence studies as an academic discipline', 267-268; De Graaff, *De ontbrekende dimensie*, 6-11.

70 Hijzen, 'De vijand en zijn geheimen', 16-21.

71 Johnson en Shelton, 'Thoughts on the state of the intelligence studies', 113.

72 P.H.J. Davies en K.C. Gustafson, 'An agenda for the comparative study of intelligence: yet another missing dimension', in: P.H.J. Davies en K.C. Gustafson (red.), *Intelligence elsewhere. Spies and espionage outside the Anglosphere* (Washington 2013) 3-12, aldaar 8-10.

73 Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945: verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek (Den Haag 1949-1956) delen 4a, 4b en 4c; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945: deel 9 (Londen)* (Den Haag 1979) 827-1085.

74 L. Einthoven, *Tegen de stroom in. Levende vissen zwemmen tegen de stroom in, alleen de dooie drijven mee* (Apeldoorn 1974).

75 G. Brandsma, *Ssst… Vertel het de Russen!* (Bussum 1978); R. van Meurs, *De BVD. Samenzweren tegen ambtenaren, studenten, journalisten, dominees en andere democraten* (Amsterdam 1978).

76 F.A.C. Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten* (Den Haag 1993); F.A.C. Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Supplement crypto- en trafficanalyse* (Den Haag 1995).

77 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*.

78 Engelen, *Frontdienst*.

79 M.W. Jensen en G.J. Platje, *De MARID. De Marine Inlichtingendienst van binnenuit belicht* (Den Haag 1997); W. Platje, *Een zee van geheimen. Inlichtingenoperaties tijdens de Koude Oorlog* (Amsterdam 2010).

80 B.G.J. de Graaff en C. Wiebes, *Villa Maarheeze. De geschiedenis van de inlichtingendienst buitenland* (Den Haag 1998).

81 B.G.J. de Graaff m.m.v. D. Benschop, H.J.M. van Dapperen en M.T.A. Schouten, *Reconstructie van de archieven van de Centrale Inlichtingendienst*; Internet: http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/RapportenCentraleInlichtingendienst1919-1940.

82 B. de Graaff, 'Nederland en intelligence', in: J. Pekelder, R. Raben en M. Segers (red.),

De wereld volgens Nederland. Nederlandse buitenlandse politiek in historisch perspectief (Amsterdam 2015) 199-220, aldaar 214-218.

83 In zogenoemde PIVOT-rapporten: D. Engelen, *De Buitenlandse Inlichtingendienst/Inlichtingendienst Buitenland. Een institutioneel onderzoek naar de Buitenlandse Inlichtingendienst/Inlichtingendienst Buitenland, 1946-1996.* PIVOT-rapport nr. 30 (Den Haag 1996); Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*; D. Engelen, *Per undas adversas. Een institutioneel onderzoek naar het handelen van de Binnenlandse Veiligheidsdienst en zijn voorgangers, 1945-2002,* PIVOT-rapport nr. 122 (Den Haag 2002); D. Engelen, *De Nederlandse stay behind-organisatie in de Koude Oorlog, 1945 – 1992. Een institutioneel onderzoek,* PIVOT-rapport nr. 166 (Den Haag 2005).

84 D. Engelen, *De militaire inlichtingendienst, 1914-2000* (Amsterdam 2000).

85 C. Vos en R. Broekhuis, *De geheime dienst: verhalen over de BVD* (Amsterdam 2005).

86 Hoekstra, *In dienst van de BVD*; F. Hoekstra, *De Dienst. De BVD van binnenuit* (Amsterdam 2012).

87 B. de Jong, 'Hoe transparant is de AIVD?', *Liberaal Reveil* 50, 3 (2009) 133-139.

88 B.A. de Graaf, E.R. Muller en J.A. van Reijn, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten* (Alphen a/d Rijn 2010).

89 Braat, *Van oude jongens*. Overigens is er een gescande versie te vinden op internet: www.shttp://www.stichtingargus.nl/bvd/pub/oudejongens.pdf. Inmiddels heeft Eleni Braat ook een artikel geschreven over parlementaire debatten over inlichtingen- en veiligheidsdiensten in Nederland: E.C. Braat, 'Recurring tensions between secrecy and democracy. Arguments on the security service in Dutch parliament, 1975-1995', *Intelligence and National Security* (2016).

90 G. Aalders en C. Hilbrink, *De affaire Sanders. Spionage en intriges in herrijzend Nederland* (Amsterdam 1996).

91 G. Aalders, *Leonie. Het intrigerende leven van een Nederlandse dubbelspionne* (Amsterdam 2003).

92 J. Pekelder, *Nederland en de DDR. Beeldvorming en betrekkingen 1949-1989* (Amsterdam 1998).

93 De Graaf, *Over de muur*.

94 B.A. de Graaf, 'Stasi in the polder. The East German Ministry for State Security and the Netherlands, 1977-89', in: B.A. de Graaf, B. de Jong en W. Platje (red.), *Battleground Western Europe. Intelligence operations in Germany and the Netherlands in the twentieth century* (Amsterdam 2007) 193-216.

95 B.A. de Graaf, *Theater van de angst. De strijd tegen terrorisme in Nederland, Duitsland, Italië en Amerika* (Amsterdam 2010).

96 De Valk, *Dutch intelligence*.

97 G. Scott-Smith, 'Interdoc and West European psychological warfare. The American connection', *Intelligence and National Security* 26, 2-3 (2011) 355-376; G. Scott-Smith, *Western anti-communism and the Interdoc network* (Londen 2012).

98 P. Finn en P. Couvée, *De zaak Zjivago. Het Kremlin, de CIA en de strijd om een verboden boek* (Amsterdam 2014).

99 B.G.J. de Graaff en C. Wiebes, 'Intelligence and the cold war behind the dikes. The re-

lationship between the American and Dutch intelligence communities, 1946-1994', *Intelligence and national security* 12, 1 (1997) 41-58; M.M. Aid, 'A tale of two countries. U.S. intelligence community relations with the Dutch and German intelligence and security services, 1945-1950', in: B.A. de Graaf, B. de Jong en W. Platje (red.), *Battleground Western Europe. Intelligence operations in Germany and the Netherlands in the twentieth century* (Amsterdam 2007) 95-122; B.A. de Graaf en C.W. Hijzen, 'Bound by silver cords. The Dutch intelligence community in a transatlantic context', in: Giles Scott Smith (red.), *Obama, US Politics, and Transatlantic Relations: Change or Continuity* (New York 2012) 201-217; C.W. Hijzen en C. Wiebes, 'Wederzijdse waardering en vriendschap. De Amerikaans-Nederlandse *intelligence liaison* in de jaren zestig en zeventig', in: D. Hellema en G. Scott-Smith, *De Amerikaanse ambassade in Den Haag* (Amsterdam 2016).

100 Engelen, *Geschiedenis van de BVD,* 9.

101 Engelen, *Geschiedenis van de BVD,* 9; Engelen, *Frontdienst*, 11.

102 Bijvoorbeeld: J.T.W.H. van Woensel, Recensie 'Frontdienst', *Militaire Spectator* 177, 9 (2008) 519-520.

103 Engelen, *Frontdienst*, 281.

104 In *Frontdienst* wordt overigens 'geheime dienst'-zijn gespeld. Engelen, *Frontdienst*, 278.

105 Engelen, *Frontdienst*, 277-278, 282. Vergelijk: Braat, *Van oude jongens*, 92-93.

106 J. Withuis, 'McCarthy in Nederland', recensie van D. Engelen, 'Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst', *NRC Handelsblad*, 16 september 1995.

107 B.A. de Graaf, 'Communistenvreters of James Bonds op klompen?', *NRC Handelsblad*, 1 februari 2008. Roel van Duijn schreef mede daarom op basis van zijn persoonsdossier van de Binnenlandse Veiligheidsdienst een autobiografie: R. van Duijn, *Diepvriesfiguur. Autobiografie van PD106043 in samenwerking met de AIVD* (Amsterdam 2012).

108 Scott en Jackson, 'The study of intelligence in theory and practice', 143-144.

109 Vergelijk: Scott en Jackson, 'The study of intelligence in theory and practice', 141-146; P. Davies, 'Ideas of intelligence: divergent national concepts and institutions', *Harvard International Review* 24, 3 (2002) 62-66, aldaar 64-65; Johnson en Shelton, 'Thoughts on the state of the intelligence studies', 119-120; R.J. Aldrich, 'Grow your own. Cold War intelligence and history supermarkets', *Intelligence and National Security* 17, 1 (2002) 135-152.

110 P. Jackson, 'Introduction: enquiries into the 'secret state', in: R.G. Hughes, P. Jackson en L. Scott (red.), *Exploring intelligence archives. Enquiries into the secret state* (New York 2008) 1-10, aldaar 3.

111 Bijvoorbeeld: J.Q. Wilson, *Bureaucracy. What government agencies do and why they do it* (New York 1989) 188-189; U. Rosenthal et al., *Openbaar bestuur. Beleid, organisatie en politiek* (Alphen a/d Rijn 1996) 56-58; J.A.A. van Doorn en C.J. Lammers, *Moderne sociologie* (Utrecht 1984) 33, 223; S.E. Sjöstrand, *Institutional change and empirical findings* (New York 1993) 36; H. Kaufman, *Time, chance, and organizations. Natural selection in a perilous environment* (New Jersey 1985) 85-99; M. Ramage en K. Shipp, *Systems thinkers* (Londen 2009) 1.

112 De 'Copenhagen School' introduceerde in dit verband de theorie van *secruritization*: B. Buzan en L. Hansen, *The evolution of international security studies* (Cambridge 2009); T.

Balzacq, 'A theory of securitization. Origins, core assumptions, and variants', in: T. Balzacq (red.), *Securitization theory. How security problems emerge and dissolve* (Londen/New York 2011) 1-30.

113 M.J. Hogan, *A cross of iron. Harry S. Truman and the origins of the national security state, 1945-1954* (Cambridge 1998); B.A. de Graaf, Voorstel 'Enemies of the State. The making of the national security state in the Western world, 1945-2001' (Den Haag, 2009) 2; P.J. Katzenstein, *The culture of national security: norms and identity in world politics* (News York 1996) 5-7.

114 U. Bar-Joseph, 'The professional ethics of intelligence analysis', *International journal of intelligence and counterintelligence* 24, 1 (2011) 22-43, aldaar 30.

115 Lowenthal, *Intelligence,* 2-3.

116 B.G.J. de Graaff, 'Die eeuwige, onvermijdelijke *intelligence failures*', in: B.A. de Graaf, J.A. van Reijn en E.R. Muller (red.), *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten* (Alphen a/d Rijn 2010) 553-570, aldaar 565; U. Bar-Joseph en R. McDermott, 'The intelligence analysis crisis', in: Loch K. Johnson (red.), *The Oxford handbook of national security intelligence* (New York 2010) 259-274.

117 I. Duijvestein, 'Intelligence and strategic culture. Some observations', *Intelligence and national security* 26, 4 (2011) 521-530, aldaar 524.

118 Davies, 'Ideas of intelligence', 66.

119 P.H.J. Davies, 'Intelligence culture and intelligence failure in Britain and the United States', *Cambridge review of international affairs* 17, 3 (2004) 495-520.

120 P. Davies, *Intelligence and government in Britain and the United States. A comparative perspective. Volume 1: evolution of the U.S. intelligence community* (Oxford 2012) 1-17.

121 K.M. O'Connell, 'Thinking about intelligence comparatively', *Brown Journal of World affairs* XI, 1 (2004) 189-199, aldaar 189-190. De oproep tot comparatief onderzoek wordt binnen de inlichtingenstudies wel vaker gedaan, bijvoorbeeld ook door Peter Gill: P. Gill, '"Knowing the self, knowing the other" The comparative analysis of security intelligence', in: L.K. Johnson (red.), *Handbook of intelligence studies* (New York/Londen 2007) 82-90.

122 M.Warner, 'Building a theory of intelligence systems', in: G.F. Treverton en W. Agrell (red.), *National intelligence systems. Current research and future prospects* (New York 2009) 11-37, aldaar 14, 26-35.

123 Vergelijk: C. Lorenz, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (Amsterdam 1998) 223-226.

124 Vergelijk: B.A. de Graaf, 'De historisering van veiligheid. Introductie', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 125, 3 (2012) 305-313, aldaar 307-308.

125 Nationaal Archief, Den Haag, Ministeries voor Algemeene Oorlogvoering van het Koninkrijk (AOK) en van Algemene Zaken (AZ), Kabinet van de Minister-President (KMP), nummer toegang 2.03.01, inv.nr. 1841, brief Sinninghe Damsté aan minister van Binnenlandse Zaken n.a.v. vragen van Kamerlid Vondeling, 10 augustus 1964.

126 Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 12.

127 Handelingen der Tweede Kamer, 1991-1992, Bijlagen, kamerstuknummer 22463, ondernummer 3, 'Overzicht van ontwikkelingen op het gebied van de binnenlandse veiligheid', 12 februari 1992.

128 Vergelijk: Engelen, *Per undas adversas*, 98-103.

129 Bijvoorbeeld: J.W. Müller, 'On conceptual history', in: D.M. McMahon en S. Moyn (red.), *Rethinking modern European intellectual history* (Oxford 2014) 74-93; R. Koselleck, *Futures past. On the semantics of historical time (translation Keith Tribe)* (New York 2004) 75-92.

130 P. Blaas, 'Ideeëngeschiedenis. Enkele recente ontwikkelingen', in: H. Beliën en G.J. van Setten (red.), *Geschiedschrijving in de twintigste eeuw. Discussie zonder eind* (Amsterdam 2000) 343-364, aldaar 343-348; J. Bos, 'De geschiedenis van het politieke denken. Van canon naar praktijk', *Leidschrift* 19, 3 (2004) 7-21.

131 Bijvoorbeeld: H. te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010) 12-19; H. te Velde, 'De domesticatie van democratie in Nederland. Democratie als strijdbegrip van de negentiende eeuw tot 1945', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 127, 2 (2012) 3-37, aldaar 3-4.

132 Vergelijk: Müller, 'On conceptual history', 88-89.

133 C.J. Lammers, *Organisaties vergelijkenderwijs* (Utrecht 1983) 334-347.

134 G.P. Hastedt en B. Douglas Skelley, 'Intelligence in a turbulent world. Insights from organization theory', in: Peter Gill, Stephen Marrin en Mark Phythian, *Intelligence theory. Key questions and debates* (Londen/New York 2009) 112-130, aldaar 125; P. Hall en Rosemary Taylor, 'Political science and the three new institutionalisms', *Political Studies* 44, 4 (1996) 936-957, aldaar 938-393; L. Jepperson, A. Wendt en P.J. Katzenstein, 'Norms, identity, and cultre in national security', in: P.J. Katzenstein, *The culture of national security. Norms and identity in world politics* (News York 1996) 33-75, aldaar 42-43.

135 F. Emery en E. Trist, 'The causal texture of organizationals environments', *Human Relations* 18, 1 (1965) 21-32, aldaar 28.

136 C. Hood, 'A public management for all seasons?', *Public administration* 69, 1 (1991) 3-19.

137 J. de Vries en M. van Dam (red.), *Politiek-bestuurlijk management. De gouden muur* (Alphen a/d Rijn 1998) 81.

138 Vergelijk: P.A. Sabatier, 'The need for better theories', in: P.A. Sabatier (red.), *Theories of the policy process* (Boulder 2007) 3-20, aldaar 3-4.

139 H. Mintzberg, 'The organization as political arena', *Journal of management studies* 22, 2 (1985) 133-154, aldaar 133.

140 H. van de Graaf en R. Hoppe, *Beleid en politiek. Een inleiding tot de beleidswetenschap en de beleidskunde* (Den Haag 1992) 257-259; J.Th.A. Bressers en P.-J. Klok, '9. De inhoud van beleid', in: A. Hoogerwerf en M. Herweijer (red.), *Overheidsbeleid. Een inleiding in de beleidswetenschap* (Alphen a/d Rijn 2008) 181-204, aldaar 181-182.

141 L. Hansen, *Security as practice. Discourse analysis and the Bosnian war* (New York 2006) 1-14.

142 L.K. Johnson, 'Preface to a theory of strategic intelligence', *International Journal of Intelligence and Counterintelligence* 16 (2003) 638-663, aldaar 657.

143 J.E.T. Eldridge en A.D. Crombie, *A sociology of organisations* (Londen 1974) 63. Vergelijk: Lammers, *Organisaties vergelijkenderwijs*, 22-29.

144 Zie voor een verdere discussie en uitwerking van dit begrip ten aanzien van de krijgsmacht in de Koude Oorlog: C. Boot, *Het leger onder vuur. De Koninklijke Landmacht en haar critici, 1945-1989* (Amsterdam 2015) 20-22.

145 De Graaff, Benschop, Van Dapperen en Schouten, *Reconstructie*.

146 Bijvoorbeeld: NL-HaNA Archieven van het Ministerie van Defensie te Londen [1940-1941]; Ministerie van Oorlog te Londen [1941-1945]; Departement van Oorlog: Bureau Londen [1945-1947], (1933) 1940-1947 (1974), 2.13.71, inv.nr. 1577; NL-HaNA Archief van de ministeries van Binnenlandse Zaken en Algemene Zaken te Londen 1940-1945, nummer toegang 2.04.76, inv.nr. 161, rapporten van het Bureau Inlichtingen over de toestand in Nederland, 1943-1944, 'Overzicht van den toestand in bezet Nederland, samengesteld door Bureau Inlichtingen, eind juli 1943'; NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1801.

147 NL-HaNA Bureau Nationale Veiligheid (BNV), nummer toegang 2.04.80, inv.nr. 301. Veel stukken zijn ook terug te vinden in het archief van het Militair Gezag, waaronder het BNV ressorteerde. Bijvoorbeeld: NL-HaNA Militair Gezag, nummer toegang 2.13.25, inv.nr. 499.

148 Via een inzageverzoek heb ik 1100 pagina's aan Aurorabijeenkomsten gekregen in de periode 1962-1966, maar inmiddels staan de meeste Aurorabijeenkomsten online. Hans van Drunen, een voormalig lid van het comité Voorkom Vernietiging dat in de jaren negentig wilde voorkomen dat de gereorganiseerde BVD zonder publiek toezicht dossiers de brandoven zou ingooien, doet aan de lopende band inzageverzoeken bij de AIVD en publiceert de toegekende dossiers op zijn website www.stichtingargus.nl. Van Drunen vraagt structureel onderwerpsdossiers aan en heeft inmiddels verschillende typen bronnen van de Binnenlandse Veiligheidsdienst op zijn website staan. Zo heeft hij alle Aurorabijeenkomsten en alle maand- en kwartaaloverzichten uit de Koude Oorlogsperiode gepubliceerd.

149 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nrs. 11707, 11930 en 11808.

150 Bijvoorbeeld: NL-HaNA Archief van het kabinet van de Commissaris der Koningin in Zuid-Holland, nummer toegang 3.02.42, inv.nr. 174; SSA AIVD, notulen van de vergadering van procureurs-generaal met de B.V.D. in het ministerie van Justitie, ingezien jaren 1970-1989; M.E. Verburg, *De Procureurs-Generaal bijeen: grepen uit de notulen van 60 jaar in vergadering* (Den Haag 2005) 129-145.

151 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735; Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief Partij van de Arbeid. Tweede Kamerfractie, inv.nr. 1379-1380; IISG, Archief Ed van Thijn, inv.nr. 101; Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden), Archief B. de Gaay Fortman, collectienummer 932, nrs. 33, 199 en 315.

152 NTS 'Inburgeren', *Bijzondere Veiligheidsdienst* [sic], uitzenddatum 20 november 1968; Sonja Barend, interview met diensthoofd Pieter de Haan, 28 december 1981 en KRO's *Brandpunt Special Report*, 7 november 1990.

153 IISG, Archief Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers; IISG, Archief Joop van Santen; IISG, Archief Vereniging Dienstweigeraars (1971-1997).

HOOFDSTUK I

1 Fijnaut, 'Inlichtingendiensten in Europa en Amerika', 11-12.
2 De Bruin, *Geheimhouding en verraad*, 15, 604-607.
3 P. de Rooij, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2005) 147-148; F. Boterman en P. de Rooy, *Op de grens van twee culturen: Nederland en Duitsland in het fin de siècle* (Amersfoort 1999) 37-38; C.J.C.F. Fijnaut, *Opdat de macht een toevlucht zij? Een historische studie van het politieapparaat als een politieke instelling* (Antwerpen 1979) 952-955.
4 J. Charité, *De sociaal-democratische bond als orde- en gezagsprobleem voor de overheid (1880-1888)* (Den Haag 1972) 33.
5 Bijvoorbeeld: *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 23 maart 1892.
6 Charité, *De sociaal-democratische bond als orde- en gezagsprobleem*, 153-154; Fijnaut, *Opdat de macht een toevlucht zij?*, 954-955.
7 C. Emsley, 'Control and legitimacy. The police in comparative perspective since circa 1800', in: C. Emsley et al. (red.), *Social control in Europe II. 1800-2000* (Ohio 2004) 193-209.
8 J. Smeets, *De geschiedenis van de Nederlandse politie. Verdeeldheid en eenheid in het rijkspolitieapparaat* (Amsterdam 2007) 145; G. Meershoek, *De geschiedenis van de Nederlandse politie: de Gemeentepolitie in een veranderende samenleving* (Amsterdam 2007) 158.
9 Charité, *De sociaal-democratische bond als orde- en gezagsprobleem*, 43.
10 Idem, 39, 43.
11 Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 7.
12 NL-HaNA Archief Generale Staf Landmacht (Algemeen Hoofdkwartier), nummer toegang 2.13.15.01, inv.nr. 8, besluit minister van Oorlog, 31 december 1860.
13 Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 8-9.
14 NL-HaNA Generale Staf Landmacht, 1813-1914, 2.13.15.01, inv.nr. 91, diverse afschriften, in: 'Gegevens vreemde legers', pak nummer III, bundel nummer 11, 1887.
15 Schuursma, *Vergeefs onzijdig*, 13, 15, 21; J. R. de Bruijn, *Met man en macht: de militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000* (Amsterdam 2003) 314; Klinkert en Teitler, 'Nederland van neutraliteit naar bondgenootschap', 10, 13.
16 Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 7-8.
17 NL-HaNA Generale Staf Landmacht, 1813-1914, 2.13.15.01, inv.nr. 256, 'Aanwijzingen nopens de kondschapsdienst, te verrichten door ambtenaren der invoerrechten aan de grenzen' en 'Aanwijzingen nopens den kondschapsdienst: algemene bepalingen', 26 april 1909; Vergelijk: Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 9-11.
18 NL-HaNA Generale Staf Landmacht, 1813-1914, 2.13.15.01, inv.nr. 256, 'Aanwijzingen nopens den kondschapsdienst: algemene bepalingen', 26 april 1909; Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 10.
19 NL-HaNA Generale Staf Landmacht, 1813-1914, 2.13.15.01, inv.nr. 256, 'Particuliere kondschappers, model nr. 1, behoorende bij "Aanwijzingen nopens den kondschapsdienst" te verrichten door burgers die zich daartoe in vredestijd hebben bereid verklaard', zonder datum

20 H.P. van Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I: espionage, diplomacy and survival* (Leiden 2001) 48. Zie over de Pantersprong bij Agadi: S.R. Williamson, 'German perceptions of the triple entente after 1911: their mounting apprehensions reconsidered', *Foreign Policy Analysis* 7 (2011) 205-214, aldaar 206-207.

21 NL-HaNA Generale Staf Landmacht, 1813-1914, 2.13.15.01, inv.nr. 290, brief C.J. Snijders aan H. Colijn, 29 juli 1911, in: 'Inlichtingen omtrent politieke toestanden', pak nummer CLII, stuk nummer 20, 1911.

22 Jensen en Platje, *De MARID*, 15-16; Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten,* 231; Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 11-12.

23 Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 12; P. Moeyes, *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2014) 58-61.

24 Volgens Frans Kluiters was Schuurmans niet de eerste was die de dienst moest opzetten: hij geeft aan dat 'een ander daarin niet geslaagd was' voordat Schuurmans de opdracht kreeg voor de oprichting van een inlichtingendienst. Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 177.

25 Richelson, *A century of spies*, 13-14.

26 G. Buchheit, *De Duitse geheime dienst. Geschiedenis van de militaire veiligheidsdienst* (Baarn 1966) 15-16.

27 Volgens Dick Engelen volgde Hardenberg Schuurman op in november 1912, volgens Frans Kluiters begin 1913. Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 12; Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 177.

28 W. Klinkert, 'De vernietigende macht der hedendaagse wapenen: de lessen van de Eerste Wereldoorlog in het militaire debat in Nederland 1918-1923', in: H. van der Linden, H. Andriessen, L. Dorrestijn en P. Pierik (red.), *De Grote Oorlog: kroniek 1914-1918: deel 22* (Soesterberg 2011) 53-105, aldaar 59; W. Klinkert, 'H.A.C. Fabius (1878-1957): stille strijder achter de schermen', in: W. Klinkert, S. Kruizinga en P. Moeyes, *Nederland neutraal: de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2014) 375-422, aldaar 379.

29 SSA AIVD, Rapport-De Meijer (M. de Meijer, *Geheime dienst in Nederland 1912-1947* (Den Haag, intern onderzoek van de Binnenlandse Veiligheidsdienst, 1968)), 1-2; Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 12-13; Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 177.

30 P. Moeyes, 'Minister in Oorlog: Nicolaas Bosboom (1855-1937), in: M. Kraaijestein en P. Schulten (red.), *Wankel evenwicht: neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2007) 117-143, aldaar 117, 138-140.

31 Engelen noemt deze datum op basis van het archief 'Sectie Militaire Geschiedenis (SMG), dossier 402/19': Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 13. Kluiters noemt 25 juli 1914 als oprichtingsdatum vermoedelijk in navolging van A. Wolting: Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 178; A. Wolting, 'De eerste jaren van de Militaire Inlichtingendienst (GS III, 1914-1917)', *Militaire spectator* 134, 12 (1965) 566-571, aldaar 567.

32 Wolting, 'De eerste jaren van de Militaire Inlichtingendienst', 566-567. Minister van Oorlog in het kabinet-Cort van der Linden (1913-1918). N. Bosboom maakt daar in zijn herinneringen aan de jaren 1914-1917 melding van, bijvoorbeeld: 'Dat de Duitsche leger-

leiding bij hare voorbereidingen eendoormarsch door Limburg ernstig in overweging zou hebben genoemde, behoefde niet te worden betwijfeld. Eenige jaren te voren (1) waren mij uit particuliere, vrij betrouwbare, Duitsche bron, berichten toegekomen, die zelfs de aanwijzing van een vaststaand voornemen daartoe bevatten.' N. Bosboom, *In moeilijke omstandigheden: augustus 1914-mei 1917* (Gorinchem 1933) 23.

33 Van Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I*, 48, 83.

34 M. Abbenhuis, *The art of staying neutral: the Netherlands in the First World War, 1914-1918* (Amsterdam 2006) 62-64; Wolting, 'De eerste jaren van de Militaire Inlichtingendienst', 567; SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 3-4; Van Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I*, 59-70; Bosboom, *In moeilijke omstandigheden*, 4.

35 Bosboom, *In moeilijke omstandigheden*, 7-8.

36 Moeyes, *Buiten schot*, 83; W. Klinkert, 'Met de pen of met het zwaard. Militaire middelen en de verdediging van de neutraliteit 1910-1914', in: H. Binnenveld, M. Kraaijestein, M. Roholl, P. Schulten (red.), *Leven naast de catastrophe: Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Hilversum 2001) 14-26, aldaar 20-22.

37 Klinkert en Teitler, 'Nederland van neutraliteit naar bondgenootschap', 16; W. Klinkert, 'C.J. Snijders (1852-1859): het geweer in de aanslag', in: W. Klinkert, S. Kruizinga en P. Moeyes, *Nederland neutraal: de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2014) 73-128, aldaar 89-90.

38 Van Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I*, 100.

39 Moeyes, *Buiten schot*, 87-88, 91-92.

40 Klinkert, 'Met de pen of met het zwaard', 23-24.

41 Van Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I*, 128, 162; Abbenhuis, *The art of staying neutral*, 93-94; Bosboom, *In moeilijke omstandigheden*, 26.

42 Bosboom, *In moeilijke omstandigheden*, 26; Klinkert, 'C.J. Snijders', 89.

43 M. Abbenhuis, 'Als de oorlog aan de deur klopt: de aantrekkelijkheden, gevaren en mogelijkheden van neutraliteit aan de grenzen van Nederland, 1914-1918', in: M. Kraaijestein en P. Schulten (red.), *Wankel evenwicht: neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2007) 32-61, aldaar 53, 56-57; Van Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I*, 185; Moeyes, *Buiten schot*, 310.

44 M. Kraaijestein, 'Lokale noden en lokaal beleid', in: H. Binnenveld, M. Kraaijestein, M. Roholl, P. Schulten (red.), *Leven naast de catastrophe: Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Hilversum 2001) 63-78, aldaar 74-75; Jeffery, *MI6*, 68-78; Van Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I*, 132-133; Moeyes, *Buiten schot*, 114-129, 306-311.

45 Kraaijestein, 'Lokale noden en lokaal beleid', 74-75.

46 Klinkert, 'H.A.C. Fabius', 379-380.

47 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 6; Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 12; Moeyes, *Buiten schot*, 14; Klinkert, 'H.A.C. Fabius', 380.

48 Andrew, *The defence of the realm*, 177; Jeffery, *MI6*, 167-168.

49 Bijvoorbeeld: NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, nummer toegang 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 24 juli 1919.

50 Onder meer in het tijdschrift *De Nederlandse Leeuw*, bijvoorbeeld: C.A. van Woelderen, 'Genealogische aanteekeningen Van Woelderen', *Maandblad van het Genealogisch-heral-*

diek Genootschap "De Nederlandsche Leeuw" 28 (1910) 165-174; C.A. van Woelderen, 'De Stachouwer's van Schiermonnikoog', *Maandblad van het Genealogisch-heraldiek Genootschap "De Nederlandsche Leeuw"* 32 (1914) 300-306.

51 Van Woelderen volgde Fabius per 1 augustus 1919 op, totdat hij veertien dagen later tot burgemeester van Vlissingen werd benoemd: H.W. van Woelderen, *Woelwater: een leven van overwinning: C.A. van Woelderen, burgemeester van Vlissingen, 1919-1945* (Vlissingen 1994) 36-37, 40. Van Woelderens dagboek, dat hij bijhield tussen juli 1916 en juli 1919, is voor historici een belangrijke bron over het inlichtingenwerk in de Eerste Wereldoorlog: NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen.

52 Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), Archief H.A.C. Fabius, nummer toegang 488, inv.nr. 89, voordracht over inlichtingen sinds Sun Tzu, zonder datum; H.A.C. Fabius, 'De inlichtingendienst bij den Generalen Staf', *Militaire spectator* 90, 8 (1921) 397-408; H.A.C. Fabius, 'De inlichtingendienst bij den Generalen Staf', *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* 3/4 (1937) 196-212.

53 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen.

54 NIMH, Archief H.A.C. Fabius, 488, inv.nr. 89, voordracht over inlichtingen sinds Sun Tzu, zonder datum.

55 Fabius, 'De inlichtingendienst' (1921), 397.

56 NIMH, Archief H.A.C. Fabius, 488, inv.nr. 89, voordracht over inlichtingen sinds Sun Tzu, zonder datum.

57 Fabius, 'De inlichtingendienst' (1937), 212.

58 Fabius, 'De inlichtingendienst' (1921), 397-398.

59 Fabius, 'De inlichtingendienst' (1937), 197-199; D. Engelen, 'De stille kracht van sectie stiekem: de rapportage van de Centrale Inlichtingendienst', in: S.C. Derks (red.), *Nederland in de wereld: opstellen bij honderd jaar Rijks Geschiedkundige Publicatiën* (Den Haag/ Amsterdam 2002) 381-393, aldaar 384.

60 Klinkert, 'H.A.C. Fabius', 376.

61 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 7 augustus 1919.

62 P. Brijnen van Houten en J.G. Kikkert, *Brandwacht in de coulissen: een kwart eeuw geheime diensten* (Houten 1988) 13.

63 Klinkert, 'H.A.C. Fabius', 389.

64 P. van de Poel, 'Succes en falen van de Nederlandse inlichtingendiensten', *Historisch Nieuwsblad* 8 (2002).

65 Fabius, 'De inlichtingendienst' (1937), 400-405.

66 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 25.

67 Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 15-16.

68 Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 190; SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 19.

69 Fabius, 'De inlichtingendienst' (1921), 403-404; Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 17.

70 Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 17.

71 Fabius, 'De inlichtingendienst' (1921), 401.

72 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 19.
73 Klinkert, 'H.A.C. Fabius', 382.
74 Fabius, 'De inlichtingendienst' (1921), 400.
75 Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 16-17.
76 Fabius, 'De inlichtingendienst' (1937), 400-401.
77 Ibidem, 401.
78 Richelson, *A century of spies*, 5.
79 Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 17; Klinkert, 'H.A.C. Fabius', 382.
80 Klinkert, 'H.A.C. Fabius', 388.
81 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 13.
82 Klinkert, 'H.A.C. Fabius', 388; SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 23.
83 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 22.
84 Abbenhuis, *The art of staying neutral*, 163.
85 Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 180.
86 Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 18.
87 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 25-26.
88 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 4 augustus 1916.
89 Van Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I*, 163-164.
90 Bijvoorbeeld: NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 16 februari 1918 en 1 oktober 1918.
91 Fabius, 'De inlichtingendienst' (1921), 402.
92 *Rotterdamsche Courant*, 28 augustus 1914.
93 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 5 februari 1917. In het Rapport-De Meijer staat abusievelijk 3 februari 1917 genoemd: SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 33.
94 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 14, 24; NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv. nr. 17, dagboek Van Woelderen, 30 juni 1918.
95 Fabius, 'De inlichtingendienst' (1921), 401-403.
96 Klinkert, 'H.A.C. Fabius', 416-417; Fabius, 'De inlichtingendienst' (1921), 408.
97 Van Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I*, 138-139, 196-197; Klinkert, 'H.A.C. Fabius', 392-403.
98 Van der Zee, *Harer majesteits loyaalste onderdaan*, 26-49.
99 Klinkert, 'H.A.C. Fabius', 389; E. Ruis, *Spionnennest 1914-1918: spionage vanuit Nederland, in België, Duitsland en Engeland* (Rotterdam 2012) 96-100. Volgens Engelen was Van 't Sant 'vrijwel zeker' gerekruteerd door de 'Britse geheime dienst', in Rotterdam geleid door R.B. Tinsley van de *Secret Intelligence Service*: Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 20.
100 Van der Zee, *Harer majesteits loyaalste onderdaan*, 38-40.
101 Klinkert, 'H.A.C. Fabius', 389, 391.
102 Fabius, 'De inlichtingendienst' (1921), 408. Dat was overigens ten dele het gevolg van een zeggenschapskwestie. In de loop van de oorlog gold op 75% van het Nederlandse landoppervlak een staat van beleg. Dat stelde de militaire autoriteiten in staat om met vergaande

middelen te strijden tegen wapenbezit onder burgers, uitingen in de pers van individuen die 'de neutrale publieke opinie' in gevaar brachten en tegen de smokkelproblematiek. In die gebieden had ook Fabius veel meer te zeggen over de spionagebestrijding. In de overige gebieden was hij afhankelijk van hun vrijwillige medewerking. Omdat de Rijks- en Gemeentepolitie bovendien niet goed samenwerkten, moest Fabius veel spionagevallen laten lopen. Hij klaagde daarover in zijn artikel uit 1921: Fabius, 'De inlichtingendienst' (1921), 407-408. Vergelijk: Klinkert, 'C.J. Snijders', 100.

103 Geciteerd in: Wolting, 'De eerste jaren van de Militaire Inlichtingendienst', 571.

104 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 24 juli 1919. Ook geciteerd in SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 32-33.

105 Klinkert, 'H.A.C. Fabius', 418-419.

106 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 14; Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 19.

107 Buchheit, *De Duitse geheime dienst*, 19.

108 Fabius, 'De inlichtingendienst' (1937), 212.

109 NIMH, Archief H.A.C. Fabius, 488, inv.nr. 32, brief H.A.C. Fabius aan 'den Commandant der IV Divisie inzake bijvoer voor paarden', 9 november 1917.

110 NIMH, Archief H.A.C. Fabius, 488, inv.nr. 101 (Belgische leger), 102 (Duitse leger), 103 (Britse leger) en 104 (Franse leger).

111 NIMH, Archief H.A.C. Fabius, 488, inv.nr. 29, uitgaande brieven van de Ministers van Oorlog Bosman en Van Drük aan H.A.C. Fabius inzake een dankbetuiging alsmede de schenking van de verschenen delen I, II, III en V van het boekwerk 'Het Staatsche Leger' aan Fabius, daaronder een brief van generaal C.J. Snijders gericht aan H.A.C. Fabius inzake het gebruik van geheime mededelingen van de Inlichtingendienst door een medewerker van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 23 oktober 1914; SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 2-3. De brief staat ook in kopievorm afgedrukt in: Wolting, 'De eerste jaren van de Militaire Inlichtingendienst', 568.

112 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 16-17.

113 Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 18; SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 47.

114 NIMH, Archief H.A.C. Fabius, 488, inv.nr. 29, uitgaande brieven van Bosman en Van Drük aan H.A.C. Fabius; brief van C.J. Snijders aan H.A.C. Fabius, 23 oktober 1914.

115 Ogenschijnlijk borduurden deze overzichten voort op 'Korte mededeelingen omtrent militaire zaken in verschillende landen', bijvoorbeeld in de *Militaire spectator* 83 (1914) 70-71. Een eerste voorbeeld van het militair-politiek maandoverzicht van Fabius is te vinden in 1915: 'Militair-politiek maandoverzicht (afgesloten 21 Januari)', *Militaire spectator* 84 (1915) 155-156. Engelen schrijft dat deze overzichten 'medio 1914' verschenen, maar in de jaargang 1914 zijn ze niet terug te vinden. Klinkert noemt 1915 als startjaar. Vergelijk: Fabius, 'De inlichtingendienst' (1921), 397-398 en Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 13; Klinkert, 'H.A.C. Fabius', 382; SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 2.

116 Bijvoorbeeld: D. Dilks, 'Flashes of intelligence: the foreign office, the SIS and security before the Second World War', in: C. Andrews en D. Dilks (red.), *The missing dimension: governments and intelligence communities in the twentieth century* (Southampton 1984) 101-126, aldaar 119-122. Een inlichtingenanalist van de CIA suggereerde dat in de jaren tachtig zelfs tien keer meer inlichtingen mondeling over tafel gingen dan er inlichtingen

in rapporten terecht kwamen: K. Lundberg, 'The Bush-Gorbachev years, 1989-91: CIA and the fall of the Soviet Empire, part II', *Studies in intelligence* (1995) 41-48, aldaar 42, Internet: http://www.foia.cia.gov/sites/default/files/DOC_0006122547.pdf.

117 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 17-18; NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv. nr. 17, dagboek Van Woelderen, 7 oktober 1918. Ook toen Fabius opnieuw hoofd van de derde sectie van de Generale Staf, kort voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, bezocht hij de koningin regelmatig: NIMH, Archief H.A.C. Fabius, 488, inv.nr. 83, 'Conceptversie Deel B van de memoires van H.A.C. Fabius getiteld Bemoeienis met de inwendige veiligheidsdienst', diverse stukken over ontmoetingen met Wilhelmina.

118 Dit had te maken met de 'spannende novemberdagen' van 1918; Van Woelderen beschreef in zijn dagboek hoe enkele dagen daarvoor de 'spontane dankbetuiging' aan de koningin op de Maliebaan had plaatsgehad: NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 22 november 1918; ook geciteerd in SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 11.

119 Fabius, 'De inlichtingendienst' (1921), 398; Fabius, 'De inlichtingendienst' (1937), 198.

120 Ibidem; NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 19 juli 1919.

121 Ibidem.

122 Fabius, 'De inlichtingendienst' (1937), 212.

123 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 11 oktober 1918.

124 Klinkert, 'H.A.C. Fabius', 416-417; Engelen, 'De stille kracht van sectie stiekem', 384. Bijvoorbeeld: NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff aan Fabius, 16 augustus [geen jaar genoemd, waarschijnlijk] 1917.

125 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 19.

126 R.A. Wade, *The Russian Revolution* (Cambridge 2000) 18-19.

127 7 november volgens de gregoriaanse kalender die in het Westen werd gehanteerd.

128 S. Fitzpatrick, *The Russian Revolution* (Oxford 2008) 22, 40; A. Read, *Wereldbrand: 1919 en de strijd tegen de bolsjewieken* (Amsterdam 2009) 15, 21-22.

129 Read, *Werelbrand*, 18-19.

130 Ibidem, 10.

131 Schuursma, *Vergeefs onzijdig*, 24, 34.

132 De Graaff, 'De Centrale Inlichtingendienst en de CPH/CPN', 98; Engelen, *de militaire inlichtingendienst, 1914-2000*, 33. Vergelijk: H. Olink, *De koeriers van Moskou: over communisten, spionnen en saboteurs tijdens de Koude Oorlog* (Amsterdam 2002) 23.

133 R. Hartman, 'P.J. Troelstra: advocaat en agitator', in: F. Becker, M. Ros, S. Stuiveling en B. Tromp (red.), *Van Troelstra tot Den Uyl. Het vijftiende jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 1994) 19-58, aldaar 42-43; D. Akkermans, 'De revolutie van Troelstra en de CPN (SDP)', *Politiek en cultuur: maandschrift* 48, 5 (1988) 199-209.

134 J. den Hartog, *Cort van der Linden (1846-1935): Minister-president in oorlogstijd. Een politieke biografie* (Amsterdam 2007) 656-657; SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 53; J.S. Wijne, *De vergissing van Troelstra* (Amsterdam 1999) 8-12; Moeyes, *Buiten schot*, 333-335; R. Blom en T. Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun*

organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18 (Soesterberg 2004) 211-213.

135 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 1 november 1918.

136 Read, *Wereldbrand*, 39-48.

137 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 8 november 1918.

138 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 9 november 1918.

139 Geciteerd in: R. Rowaan, 'Naast de grote machten. Nederlands-Duitse politieke en handelspolitieke betrekkingen 1918-1933', in: F. Boterman en M. Vogel (red.), *Nederland en Duitsland in het Interbellum* (Hilversum 2003) 207-220, aldaar 211.

140 NIMH, Archief H.A.C. Fabius, 488, inv.nr. 83, memoires, 'Bemoeienis met den inwendigen veiligheidsdienst', zonder datum.

141 Akkermans, 'De revolutie van Troelstra en de CPN', 202-203.

142 Charité, *De sociaal-democratische bond als orde- en gezagsprobleem*, 48.

143 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff, pamflet I.A.M.V. getiteld 'Aan de militairen te Amsterdam', zonder datum [gezien de ordening van het archief vermoedelijk ontvangen door GS III ergens tussen 23 oktober en 2 november 1917].

144 Ibidem.

145 Blom en Stelling, *Niet voor God en niet voor het vaderland*, 857-858; Fijnaut, *Opdat de macht een toevlucht zij?*, 168-169.

146 De Rooij, *Republiek van rivaliteiten*, 162-163.

147 Akkermans, 'De revolutie van Troelstra en de CPN', 204.

148 NIMH, Archief H.A.C. Fabius, 488, inv.nr. 83, 'Bemoeienis met den inwendigen veiligheidsdienst', zonder datum

149 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff, brief K.H. Broekhoff aan H.A.C. Fabius, 22 september 1918.

150 Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 21-22.

151 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff, brief K.H. Broekhoff aan H.A.C. Fabius, 22 september 1918.

152 J.C. van der Does, *Als 't moet. November 1918 en de Bijzondere Vrijwillige Landstorm* (Den Haag 1959) 78.

153 HTK, 1918-1919, Handelingen, 19e vergadering, 12 november 1918, 348; De Rooij, *Republiek van rivaliteiten*, 164.

154 Van der Does, *Als 't moet,* 79.

155 A. Bornebroek, *Een heer in een volkspartij: Theodoor Heemskerk (1852-1932). Minister-president en Minister van justitie* (Amsterdam 2006) 218.

156 J.P. de Valk en A.C.M. Kappelhof, *Dagboeken P.J.M. Aalberse (1891-1947)* (Den Haag 2006) 12 november 1918.

157 Bornebroek, *Een heer in een volkspartij,* 216-217; De Valk en Kappelhof, *Dagboeken P.J.M. Aalberse (1891-1947)*, 12 november 1918.

158 *Het Volk* kopte volgens Aalberse inderdaad 'Regering doet concessies': De Valk en Kap-

pelhof, *Dagboeken P.J.M. Aalberse (1891-1947)*, 12 november 1918 en 14 november 1918.

159 De Valk en Kappelhof, *Dagboeken P.J.M. Aalberse (1891-1947),* 12 november 1918.

160 P.J. Troelstra, *Gedenkschriften: deel IV Storm* (Amsterdam 1950) 232-233.

161 HTK, 1918-1919, Handelingen, 16e vergadering, 6 november 1918, 356.

162 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 82; Wijne, *De vergissing van Troelstra*, 28.

163 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 17 november 1918.

164 De Valk en Kappelhof, *Dagboeken P.J.M. Aalberse (1891-1947),* 12 november 1918.

165 B.G.J. de Graaff, 'Van Abraham Kuyper tot Mohammed B. De overheid en ruim een eeuw gevoelens van onveiligheid in Nederland', in: M. de Keizer en S.C. Roels (red.), *Staat van veiligheid. De Nederlandse samenleving sinds 1900* (Zutphen 2007) 50-75, aldaar 52.

166 H.J. Scheffer, *November 1918, journaal van een revolutie die niet doorging* (Amsterdam 1971) 67.

167 H. Kaal, *Het hoofd van de stad: Amsterdam en zijn burgemeester tijdens het Interbellum* (Amsterdam 2008) 21.

168 *Het Vaderland*, 18 november 1928.

169 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 12 november 1918.

170 De Valk en Kappelhof, *Dagboeken P.J.M. Aalberse (1891-1947),* 12 november 1918; P. van Praag, 'November 1918', *Socialisme en democratie: maandblad van de Partij van de Arbeid* 12 (1955) 612-633, aldaar 618.

171 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 12 november 1918.

172 Wijne, *De vergissing van Troelstra*, 28.

173 De Valk en Kappelhof, *Dagboeken P.J.M. Aalberse (1891-1947)*, 13 november 1918.

174 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 13 november 1918.

175 Klinkert, 'H.A.C. Fabius', 420.

176 P. Krijnen, *Zonodig met behulp van wapens: geschiedenis van rechtse paramilitaire organisaties in Nederland* (Amsterdam 1983) 17-18, 35-37; Van der Does, *Als 't moet,* 74; Wijne, *De vergissing van Troelstra*, 26.

177 De Graaff, 'Van Abraham Kuyper tot Mohammed B.', 53-54. In Amsterdam riep de voorman van de communistische Sociaal-Democratische Partij (SDP) David Wijnkoop op 13 november zijn toehoorders na afloop van een bijeenkomst op om een kameraad te bevrijden uit de Oranje Nassaukazerne aan de Sarphatistraat. Wijnkoop en ongeveer drieduizend volgelingen kwamen onderweg langs een Cavaleriekazerne en riepen de aldaar gelegerde cavaleristen op om zich bij de communisten van Wijnkoop aan te sluiten. De soldaten vonden de meute op het militair terrein op hun beurt zo bedreigend dat zij het vuur openden, met vier doden en enkele gewonden tot gevolg. Zie: Kaal, *Het hoofd van de stad*, 23-25; Wijne spreekt van drie doden: Wijne, *De vergissing van Troelstra*, 47. Engelen spreekt op basis van Van Woelderens dagboek (aantekening 13 november 1918) van acht doden en zes gewonden: Engelen, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdient,*

38, 404; NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 13 november 1918.

178 Read, *Wereldbrand*, 10.

179 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 12 november 1918 en 17 november 1918.

180 Wijne, *De vergissing van Troelstra*, 26, 32-33.

181 De Valk en Kappelhof, *Dagboeken P.J.M. Aalberse (1891-1947)*, 17 november 1918.

182 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 22 november 1918.

183 De Valk en Kappelhof, *Dagboeken P.J.M. Aalberse (1891-1947),* 19 november 1918.

184 Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 22.

185 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 13 november 1918.

186 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 12 november 1918.

187 NL-HaNA Archief Stelling Hollands Diep, nummer toegang 3.09.25, inv.nr. 218, pamflet met oproep voor aansluiting bij de Bond der Regeeringsgetrouwen', zonder datum.

188 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 13 november 1918.

189 NIMH, Archief H.A.C. Fabius, 488, inv.nr. 30, brief Van Woelderen aan Landmachtcommandanten, 13 november 1918.

190 NL-HaNA Archief Stelling Hollands Diep, 3.09.25, inv.nr. 218, pamflet oprichting Bond van Regeeringsgetrouwen, zonder datum; NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 13 november 1918 en 17 november 1918.

191 De Graaff, 'De Centrale Inlichtingendienst en de CPH/CPN', 99.

192 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 11 november 1918; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 38.

193 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 11 november 1918.

194 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 61-62.

195 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 71; Van der Zee, *Harer majesteits loyaalste onderdaan*, 58-63.

196 Olink, *De koeriers van Moskou*, 23.

197 G. Meershoek, *Dienaren van het gezag: de Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam 1999) 81-82, 87-88. Rudi Harthoorn schrijft vooral over Broekhoffs contacten in de jaren dertig met de Gestapo in nationaalsocialistisch Duitsland: R. Harthoorn, *Vuile oorlog in Den Haag. Bestrijding van het communistisch verzet tijdens de Duitse bezetting* (Utrecht 2011) 34-50.

198 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff, brief K.H. Broekhoff aan H.A.C. Fabius, 27 september 1917.

199 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff, brief H.A.C. Fabius aan K.H. Broekhoff, 20 juni 1917.

200 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff, brief H.A.C. Fabius aan K.H. Broekhoff, 23 oktober 1917.

201 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 57.

202 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff, brief Broekhoff aan Van Heemstra, 7 oktober 1918.

203 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 59, 74-79.

204 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 68-69.

205 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 57, 70-71.

206 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff, proces-verbaal van militair rechercheur W.C.J. Veening en onbezoldigd rijksveldwachter A. Van Cokenburg, zonder datum.

207 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff, briefje K.H. Broekhoff aan H.A.C. Fabius betreffende Dr. Balet, 13 november 1918.

208 Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 23.

209 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff, K.H. Broekhoff aan C.S. Sixma baron van Heemstra, 12 november 1918; Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 23.

210 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 98.

211 NIMH, Archief H.A.C. Fabius, 488, inv.nr. 83, memoires, 'Bemoeienis met den inwendigen veiligheidsdienst', zonder datum; SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 98, 106.

212 NIMH, Archief H.A.C. Fabius, 488, inv.nr. 83, memoires, 'Bemoeienis met den inwendigen veiligheidsdienst', zonder datum.

213 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff, brief Fabius aan Broekhoff, 22 november 1918. De brief is geheel opgenomen in het rapport van De Meijer, die zich hogelijk verbaasd heeft over de opzet die Fabius voor ogen had: SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 98-99.

214 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff, brief Fabius aan Broekhoff, 22 november 1918. Ook geciteerd in: Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 182.

215 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff, brief Fabius aan Broekhoff, 30 november 1918.

216 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 30 november 1918.

217 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff, handgeschreven briefje Van Heemstra aan Broekhoff, zonder datum (gezien de plaatsing in het archief vermoedelijk november/december 1918).

218 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff, brief Broekhoff aan Fabius, 28 november 1918. De Meijer heeft ook deze brief in zijn geheel in het rapport opgenomen: SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 100-104.

219 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff, brief K.H. Broekhoff aan H.A.C. Fabius, 28 november 1918; Vergelijk: Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 39.

220 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff, brief K.H. Broekhoff aan H.A.C. Fabius, 28 november 1918.

221 Meershoek, *De geschiedenis van de Nederlandse politie*, 159.

222 Fijnaut, *Opdat de macht een toevlucht zij?*, 161-184.

223 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff, brief K.H. Broekhoff aan H.A.C. Fabius, 28 november 1918.

224 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff, brief H.A.C. Fabius aan K.H. Broekhoff, 30 november 1918. De Meijer ziet wel een grote invloed van de kant van de politiecommissarissen (en dan vooral op de organisatiewijze, niet ten aanzien van de vraag of het überhaupt 'glad terrein' is), maar dan van Van 't Sant en vooral Sirks, die ouder was en als marine-officier buiten dienst meer invloed zou hebben gehad op Fabius dan de jonge Broekhoff die zich 'te grote vrijpostigheid' permitteerde: SSA AIVD, Rapport De Meijer, 106, 123.

225 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 27 november 1918 en 30 december 1918.

226 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 2 januari 1919. Ook geciteerd in: SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 105.

227 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 2 januari 1919.

228 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 27 november 1918 en 30 december 1918; SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 106.

229 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 7 januari 1919.

230 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 107.

231 Ibidem; Van Woelderen noemt de dienst voor het eerst op 13 januari 1919: NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 13 januari 1919.

232 W.F. Pop, 'Nota betrekkelijk een inlichtingendienst tegenover revolutionaire propaganda en revolutionaire woelingen', integraal opgenomen in: SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 107-111.

233 Ibidem.

234 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 7 januari 1919.

235 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 193-194.

236 'Nota organisatie en werkwijze der Gemeentepolitie Rotterdam', integraal opgenomen in: SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 111-114.

237 Ibidem.

238 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 13 januari 1919.

239 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 114.

240 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 122.

241 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 13 januari 1919.

242 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 31 januari 1919.

243 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 122-127.

244 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 31 januari 1919.

245 Klinkert en Teitler, 'Nederland van neutraliteit naar bondgenootschap', 12, 18-19; Schuursma, *Vergeefs onzijdig*, 146-147, 150.

246 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 15 februari 1919.

247 Brief Pop aan Ruijs de Beerenbrouck, 10 januari 1919, herhaald en gepreciseerd op 6 februari 1919, geciteerd in: SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 134-135.

248 Brief Ruijs de Beerenbrouck aan Pop, 10 februari 1919, geciteerd in: SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 135-136.

249 Brief Pop aan Ruijs de Beerenbrouck, 17 februari 1919, geciteerd in: SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 136-138.

250 Ibidem.

251 Ibidem.

252 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 138-139.

253 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 139.

254 Brief Alting van Geusau aan Ruijs de Beerenbrouck, 31 mei 1919, geciteerd in: SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 140.

255 Brief Heemskerk aan Ruijs de Beerenbrouck, 10 oktober 1919, geciteerd in: SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 141.

256 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 161-163.

257 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 25 juni 1919.

258 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 17651, 27 maart 1928.

259 NL-HaNA Archieven van de Raad van Ministers (Ministerraad) 1823-1988, nummer toegang 2.02.05.02, inv.nr. 139, notulen Ministerraad, 27 oktober 1919.

260 De Meijer gebruikt de term 'desavoueren': SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 177. Fabius verklaarde na de Tweede Wereldoorlog tegenover de Parlementare Enquetecommissie Regeringsbeleid dat de autonome positie van de inlichtingendienst de opperbevelhebber de ruimte gaf zich te distantiëren van de inlichtingendienst, H.C. Posthumus Meyjes, *De Enquetecommissie is van oordeel…: een samenvatting van het parlementaire onderzoek naar het regeringsbeleid in de oorlogsjaren* (Arnhem 1958) 277.

261 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 177.

262 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 194-195.

263 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 23 april 1919; SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 37, 69.

264 Bornebroek, *Een heer in een volkspartij,* 220.

265 HTK, 1920-1921, Handelingen, 35e vergadering, 9 december 1920, 942-943.

266 Ibidem.

267 Ibidem.

268 Tussen 1918 en 1932 was mr. J.G. van Blom secretaris-generaal bij Justitie, tussen 1933 en 1937 was dat mr. J.P. de Meijere en vanaf 1 december 1937 mr. J.R.M. van Angeren.

269 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 209-210.

270 Posthumus Meyjes, *De Enquetecommissie is van oordeel*, 31.

271 T.S. Rooseboom tijdens de vergadering met de politieverbindingen, 21 november 1930:

Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 23939, 21 november 1930.

272 Rond 1930 verhuisde GS III naar het ruimere pand Lange Voorhout nr. 7.

273 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 156; Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 189.

274 Klinkert, 'H.A.C. Fabius', 420.

275 NIMH, Archief H.A.C. Fabius, 488, inv.nr. 31, diverse correspondentie Fabius, brief K.H. Broekhoff aan H.A.C. Fabius, 29 juli 1919; brief A.H. Sirks aan H.A.C. Fabius, 4 augustus 1919.

276 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 24 juli 1919; Van Woelderen, *Woelwater*, 52.

277 De Graaff, Benschop, Van Dapperen en Schouten, *Reconstructie*. Van Oorschots benoeming werd per 1 april 1920 geformaliseerd: 'de gepensioneerde kapitein der infanterie J.W. van Oorschot, met ingang van 1 april 1920, [werd] benoemd tot referendaris bij het Bureau Inlichtingendienst van den Generalen Staf' in: *De Telegraaf*, 22 april 1920. Vergelijk: Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*,187.

278 De Graaff, Benschop, Van Dapperen en. Schouten, *Reconstructie*; *De Tijd*, 7 april 1932.

279 *Het Vaderland*, 8 april 1921; SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 130-131.

280 De Graaff, Benschop, Van Dapperen en Schouten, *Reconstructie*.

281 Van Oorschot noemde A.J. Roosebooms onbezoldigde aanstelling 'liefhebberij': Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek ('s Gravenhage 1973) zitting 6 juli 1949, verhoor Johan Willem van Oorschot, 97.

282 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 186-187.

283 De Graaff, 'De Centrale Inlichtingendienst en de CPH/CPN', 110-111.

284 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 186.

285 De Meijer noemt 14 verbindingen: de gemeentelijke politiekorpsen, de rijksveldwacht, de Koninklijke Marechaussee, de procureurs-generaal (rijksrecherche), commissarissen der koningin, de directie van de Marine, de procureur-generaal in Nederlands-Oost-Indië, de gouverneurs in West-Indië, de Bijzonder Vrijwillige Landstorm, de burgerwachten, werkgeversorganisaties, enkele vakverbonden, enkele kerkelijke organisaties en particuliere personen: SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 191, 204.

286 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 42.

287 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 193-198.

288 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 199.

289 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 17651, 27 maart 1928.

290 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 199-201.

291 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 201.

292 De Graaff, 'Van Abraham Kuyper tot Mohammed B.', 59.

293 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 17651, bijlage 'De algemene werkwijze van de Centrale Inlichtingendienst', 27 maart 1928.

294 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, bericht 1920/16, 16 oktober 1920; Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, bericht 1920/17, 1 november 1920.

295 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 03334, 22 maart 1920.

296 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 03338, 23 maart 1920; Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 03334, 22 maart 1920.

297 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 09761, 28 april 1923.

298 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 10, Communisme en nationaal-socialisme in Duitsland, brief W.G. van den Brandeler aan 'het Parket van den Procureur-Generaal' (parket onbekend), 3 juni 1921.

299 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 206.

300 NL-HaNA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 10, Communisme en nationaal-socialisme in Duitsland, 'Rapport betreffende het Communisme in Duitschland, Duitsch Oostenrijk, en Tsjecho Slowakye, de revolutionaire woelingen in Midden Duitschland en in het Ruhrgebied en de organisatie der politie in die landen ter onderdrukking van revolutionnaire woelingen en de daarmee gepaard gaande verschynselen en wat daaruit voor Nederland te leeren valt, uitgebracht door den Inspecteur van Politie K.H. Broekhoff te Amsterdam', 18 mei 1921.

301 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 177-184.

302 Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 34, 39.

303 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 17651, 27 maart 1928.

304 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 23939, 21 november 1930.

305 Engelen, *De militaire inlichtingendienst, 1914-2000*, 52-53.

306 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 17651, bijlage 'De algemene werkwijze van de Centrale Inlichtingendienst', 27 maart 1928.

307 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 12 augustus 1927; Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 17651, bijlage 'De algemene werkwijze van de Centrale Inlichtingendienst', 27 maart 1928; Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 23939, 21 november 1930.

308 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 17651, bijlage 'De algemene werkwijze van de Centrale Inlichtingendienst', 27 maart 1928; De Graaff, 'Van Abraham Kuyper tot Mohammed B.', 58.

309 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 111.

310 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 17651, 27 maart 1928.

311 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, 'Handleiding betreffende de algemeene werkwijze van den Centralen Inlichtingendienst (1)', gebaseerd op het verslag van de vergadering met de politieverbindingen op 28 oktober 1930, C.I. nummer 23939, verzonden door Rooseboom aan mr. W.L.A. Collard van het ministerie van Justitie, 21 november 1930.

312 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 186-187.

313 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 187.

314 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 185.

315 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 186.

316 De organisaties staan opgesomd in SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 178-184.

317 Bijvoorbeeld: Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nrs. 00672, 00487, 00707, 00421, 01262, 01419, 01449, 01614, 01719, 01862, 01987 en overzichten 1920/10, 1920/11, 1920/12, enzovoort.

318 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 211-212.
319 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 01668a.
320 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 83845a, 12 juli 1939.
321 Vergelijk: De Graaff, 'Van Abraham Kuyper tot Mohammed B.', 59; Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 83845a, 12 juli 1939; Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 17651, 27 maart 1928, bijlage 'De algemene werkwijze van de Centrale Inlichtingendienst'.
322 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 20144, 3 juli 1929.
323 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 23939, verslag van de vergadering met de verbindingen op 28 oktober 1930, 21 november 1930.
324 'De regeering vraagt inlichtingen over revolutionair gezinden', *Nieuwsblad van het Noorden*, 12 september 1932.
325 Bijvoorbeeld: 'Een lijst van vooraanstaande revolutionairen', *IJmuider Courant*, 10 september 1932.
326 'Rijksveldwacht met mitrailleurs; tegen revolutionair gezinden. Centrale Inlichtingendienst is bestemd om zijn seniele aftakeling te herstellen, zwarte lijsten aangelegd': *Het Volk*, 9 september 1932; 'De regeering vraag inlichtingen over revolutionair gezinden': *Leeuwarder Nieuwsblad*, 13 september 1932.
327 De Graaff, Benschop, Van Dapperen en Schouten, *Reconstructie*.
328 H. Langeveld, 'De verzuiling doorbroken: Hendrikus Colijn en de liberale en ongebonden pers', in: J. Bardoel, C. Vos, F. Van Vree en H. Wijfjes (red.), *Journalistieke cultuur in Nederland* (Amsterdam 2002) 37-50.
329 Bijvoorbeeld: De Graaff, 'Van Abraham Kuyper tot Mohammed B.', 60; K. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark: kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003) 15.
330 C.W. Hijzen, 'The perpetual adversary. How Dutch security services perceived communism (1918-1989)', *Historical Social Research* 38, 1 (2013) 166-199, aldaar 176.
331 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, overzicht nr. 4, 1928.
332 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 17651, 27 maart 1928.
333 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 10747, 18 december 1923; Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr.12996, 9 juni 1925; Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 23939, 21 november 1930; R. te Slaa en E. Klijn, *De NSB: ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935* (Amsterdam 2010) 785; S.Y.A. Vellenga, *Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme: een onderzoek naar het kiesgedrag van de Limburger in de jaren dertig* (Assen 1975) 1-2.
334 Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 785; Vellenga, *Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme*, 1-4, 50, 140-148.
335 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 15900a, 1 februari 1935, 4.
336 HTK, 1933-1934, Bijlagen, 2.I, 3, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1934, 10.
337 Ibidem.
338 Brijnen van Houten en Kikkert, *Brandwacht in de coulissen*, 27-39.
339 De Rooij, *Republiek van rivaliteiten*, 187-188.
340 HEK, 1933-1934, Bijlagen, kamerstuknummer 2.I, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1934, 15-16.

341 HEK, 1933-1934, Bijlagen, 2.I, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1934, 15.
342 J.C.H. Blom, *De muiterij op de Zeven Provinciën* (Bussum 1975) 44-52.
343 Ibidem, 60.
344 NL-HANA Archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken: Kabinetsarchief, 1817-1949, nummer toegang 2.04.26.02, inv.nr. 887, 'Leidraad voor Burgemeesters ingeval van oproerige bewegingen en verstoringen van de openbare orde', zonder datum.
345 Kaal, *Het hoofd van de stad*, 180.
346 Blom, *De muiterij*, 126-141.
347 Artikel geciteerd in: P.P.T. Bovend'Eert, 'Het verenigingsverbod voor ambtenaren van 1951', *Politieke opstellen: jaarlijkse uitgave van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis van de Juridische Faculteit* 7 (1987) 49-61, aldaar 49-52.
348 F. Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2009) 104; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 45; Bovend'Eert, 'Het verenigingsverbod voor ambtenaren van 1951', 50; HTK, 1933-1934, Bijlagen, 2.I, 3, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1934, 11.
349 HTK, 1933-1934, Bijlagen, 2.I, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1934, 16.
350 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 06632, 24 november 1933.
351 T. van de Kerke, 'Waar u zich thans ook op dat gebied gaat begeven: GSIII en de nasleep van november 1918: van "het geluid in de troep" naar revolutionaire propaganda', Scriptie Universiteit van Amsterdam, 2014, 31-35.
352 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 204.
353 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 06632, 24 november 1933.
354 Ibidem.
355 Ibidem.
356 L. Bugelman, 'De vele gezichten van een beladen term. Het begrip subversie doorheen de Belgische rechtsgeschiedenis,' in: M. Cools, K. Dassen, R. Libert en P. Ponsaers (red.), *De staatsveiligheid: essays over 175 jaar veiligheid van de staat* (Brussel 2005) 131-154, aldaar 150-151; J. Segers en D. Peeters, 'Inlichtingendiensten en extremisme,' in: M. Cools, K. Dassen, R. Libert en P. Ponsaers (red.), *De staatsveiligheid: essays over 175 jaar veiligheid van de staat* (Brussel 2005) 281-302, aldaar 287.
357 R. Thurlow, 'The evolution of the mythical British fifth column, 1939-1946', *Twentieth century British history* 10, 4 (1999) 477-498, aldaar 477-481; Andrew, *The defence of the realm*, 186-213.
358 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 06632, 24 november 1933.
359 Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 35.
360 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 154-155.
361 Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 35.
362 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 148-155.
363 Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 35.
364 W. Kielich, *Jordaners op de barricaden: het oproer van 1934* (Zutphen 1984) 73-75, 90-98, 125-142, 146-147, 158.
365 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 15449, 23 november 1934.
366 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 15449, 23 november 1934; Rapportage Centrale Inlichtingendienst, nr. 57961, 9 maart 1938.

367 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 15449, 23 november 1934.

368 Bijvoorbeeld: Twigge, Hampshire en Macklin, *British intelligence*, 38-43; D. Porch, *The French secret services: A history of French intelligence from the Drefus Affair to the Gulf War* (New York 2003), 115-135; C. Aubin, 'Contre-espionnage et sécurité intérieure pendant les années 1930: structures, défis et réponses', in: F. Guelton en A. Bicer (red.), *Naissance et evolution du renseignement dans l'espace Européen (1870-1940): entre démocratie et totalitarisme, quatorze études de cas* (Tulle 2006) 247-276.

369 M. Thomas, *Empires of intelligence: security services and colonial disorder after 1914* (Berkeley 2008) 14-44, 46-49; Porch, *The French secret services*, 293-294.

370 Volgens Kluiters werd deze in 1920 heropgericht onder de procureur-generaal van Batavia. Herman Burgers houdt 1916 als oprichtingsjaar aan. Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 286-287; H. Burgers, *De garoeda en de ooievaar: Indonesië van kolonie tot nationale staat* (Leiden 2011) 167, 228; De Graaff, Benschop, Van Dapperen en Schouten, *Reconstructie*; Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 22254, J.W. van Oorschot aan minister van Koloniën, 16 april 1930.

371 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 54299, geheim overzicht nr. 6, jaargang 1937, Den Haag, december 1937.

372 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, geheim overzicht nr. 6, jaargang 1937; Engelen, *De militaire inlichtingendienst, 1914-2000*, 51; I. Cornelissen, *De GPOe op de Overtoom: spionnen voor Moskou 1920-1940* (Amsterdam 1989) 23, 28.

373 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 54299, geheim overzicht nr. 6, jaargang 1937, Den Haag, december 1937.

374 H.A. Schaper, 'Het Nederlandse veiligheidsbeleid 1945-1950', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 96 (1981) 277-299, aldaar 277.

375 Spionitis is 'de ziekelijke angst voor spionage'. Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, geheim overzicht nr. 6, 1937.

376 B.G.J. de Graaff, 'From security threat to protection of vital interests: changing perceptions in the Dutch security service 1945-1991', *Conflict quarterly* 12, 2 (1992) 9-35, aldaar 10.

377 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 54299, geheim overzicht nr. 6, jaargang 1937, Den Haag, december 1937.

378 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 224-225, 246-247.

379 Cornelissen, *De GPOe op de overtoom*, 251-275.

380 B.G.J. de Graaff, 'From seduction to abduction: how the Venlo incident occurred', in. B.G.J. de Graaff, B. de Jong en W. Platje (red.), *Battleground Western Europe: intelligence operations in Germany and the Netherlands in the twentieth century* (Apeldoorn 2007) 49-70, aldaar 49.

381 B.G.J. de Graaff, 'The Venlo incident', *World War investigator* 13 (1990) 2-13, aldaar 12-13.

HOOFDSTUK 2

1 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 86900a, rapport over bijeenkomst anarchistische organisatie in Emmen, 4 november 1939.
2 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, 1934/'40, 'Nieuwe Nevenorganisaties NSB', 24 januari 1940; Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, 03811b, 'Landsgevaarlijke actie van de NSB', 14 februari 1940.
3 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, geheim overzicht nr. 6, jaargang 1937, 2 februari 1938.
4 Ibidem.
5 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 13082b, 'Duitse nazi-propaganda in Nederland', 26 april 1940.
6 M. van Schooten, 'Van de grens komen zeer verontrustende berichten binnen. Weest dus zeer op uw hoede. Een analyse van de Nederlandse militaire inlichtingendienst aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog', *Masterscriptie Universiteit Utrecht* (2010) 117.
7 Bijvoorbeeld: NL-HaNa, Gouverneur van Suriname geheim archief, nummer toegang 2.10.18, inv.nr. 360, uittreksel van GS III-rapportage 1, 21 augustus 1939; uittreksel van GS III-rapportage 5, 7-12 september 1939.
8 Van Schooten, 'Van de grens komen zeer verontrustende berichten binnen', 120.
9 T. van Gent, *Het falen van de Nederlandse neutraliteit, september 1939 - mei 1940* (Amsterdam 2009) 348.
10 J.G. de Beus, *De geheime informant: Berlijn, 1939-10 mei 1940* (Rotterdam 1977) 51.
11 Verhoren van de parlementaire enquêtecommissie, deel 1c, 207, verhoor Sas, zitting dinsdag 16 maart 1948; De Beus, *De geheime informant*, 117; Posthumus Meyjes, *De Enquêtecommissie is van oordeel*, 53-54.
12 Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 147.
13 L. de Jong, *De Duitse vijfde colonne in de Tweede Wereldoorlog* (Arnhem 1953) 90-107.
14 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, 1939-1945: deel 3 (mei '40)* (Den Haag 1970) 36-44.
15 H. Amersfoort en P. Kamphuis, *Mei 1940: de strijd op Nederlands grondgebied* (Den Haag 2005) 94-104; Schuursma, *Vergeefs onzijdig*, 149-150, 159-161.
16 J. Hoogenboezem, *H.J. Kruls: een politieke generaal* (Amsterdam 2010) 65-66.
17 De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 2, 17.
18 Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 148.
19 De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 3*, 401-405.
20 H. van der Zee, *In ballingschap: de Nederlandse kolonie in Engeland (1940-1945)* (Amsterdam 2005) 68-72; De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 39, 43, 48, 72.
21 De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 1-2, 8; J.H. Kruls, *Generaal in Nederland: memoires* (Bussum 1975) 56-60.
22 Bijvoorbeeld: 'Dagboek krijgsgevangenschap vanaf 15 mei 1942 tot 31 mei 1945', kolonel M.P. Kokje, in afschrift afgestaan aan de Sectie Krijgsgeschiedenis van de Staf B.L.S., 30 oktober 1974, gedigitaliseerd door E. van der Most (Gouda 2013). Internet: http://www.eindhovenfotos.nl/Kokje.pdf.

23 De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 848; Engelen, *De militaire inlichtingendienst, 1914-2000*, 64.
24 Engelen, *De militaire inlichtingendienst, 1914-2000*, 47-48; De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 848.
25 Visser, *De bezetter bespied*, 96.
26 Andrew, *The defence of the realm*, 229-239.
27 De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 122.
28 Van der Zee, *In ballingschap*, 130-131.
29 Brijnen van Houten en Kikkert, *Brandwacht in de coulissen*, 59.
30 De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 53, 798.
31 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 50; De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 799-800.
32 De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 801, 810.
33 Ibidem, 849.
34 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 52; De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 837.
35 Van der Zee, *In ballingschap*, 7-8.
36 Van der Zee, *Harer majesteits loyaalste onderdaan*, 179-181; De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 57-59.
37 Visser, *De bezetter bespied*, 93-94; De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 826.
38 Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Londense dagboeken van jhr. ir. O.C.A. van Lidth de Jeude, 1940-1945, 8 juni 1943.
39 De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 845, 859-861;
40 Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 122-125; Van der Zee, *Harer majesteits loyaalste onderdaan*, 222-229.
41 J.P.M.H. Wolters, *Dossier Nordpol: het Englandspiel onder de loep* (Amsterdam 2003) 100-101.
42 Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Londense dagboeken van jhr. ir. O.C.A. van Lidth de Jeude 1940-1945, 23 november 1942.
43 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 377.
44 Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 64-65, 120-121.
45 De Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945: verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek (Den Haag 1950) deel 4A, 92; Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 273.
46 NL-HaNA Archieven van het Ministerie van Defensie te Londen [1940-1941]; Ministerie van Oorlog te Londen [1941-1945]; Departement van Oorlog: Bureau Londen [1945-1947], (1933) 1940-1947 (1974), 2.13.71, inv.nr. 1577, Document met taakbeschrijving van de MID, zonder datum.
47 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1801, brief van vier ministers aan de koningin, 'Opheffing Centrale Inlichtingendienst', 3 juli 1942.
48 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 53-54; De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 804.
49 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1801, schrijven van Van Lidth de Jeude en Van Angeren aan de voorzitter van de raad van ministers, 19 september 1942.

50 De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 895; Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Londense dagboeken van jhr. ir. O.C.A. van Lidth de Jeude 1940-1945, 14 oktober 1942.
51 Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Londense dagboeken van jhr.ir. O.C.A. van Lidth de Jeude 1940-1945, 10 oktober 1942, 12 oktober 1942 en 14 oktober 1942.
52 Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 66-76; De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 895-896.
53 Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Londense dagboeken van jhr. ir. O.C.A. van Lidth de Jeude 1940-1945, 13 november 1942.
54 De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 917-918.
55 NL-HaNA Archief BiZa en AZ te Londen, 2.04.76, inv.nr. 161, 'Overzicht van den toestand in bezet Nederland, samengesteld door Bureau Inlichtingen, volgens de per eind juli 1943 beschikbare gegevens'; NL-HaNA Archief BiZa en AZ te Londen, 2.04.76, inv.nr. 161, 'Overzicht van den toestand in Nederland, samengesteld door het Bureau Inlichtingen, volgens de per einde januari 1944 beschikbare gegevens'.
56 NL-HaNA Archief BiZa en AZ te Londen, 2.04.76, inv.nr. 161, 'Overzicht van den toestand in Nederland, samengesteld door het Bureau Inlichtingen, volgens de per einde maart 1944 beschikbare gegevens'.
57 NL-HaNA Archief BiZa en AZ te Londen, 2.04.76, inv.nr. 161, 'Overzicht van den toestand in Nederland, samengesteld door het Bureau Inlichtingen, volgens de per einde october 1943 beschikbare gegevens'.
58 Ibidem.
59 NL-HaNA Archief BiZa en AZ te Londen, 2.04.76, inv.nr. 161, 'Overzicht van den toestand in Nederland, samengesteld door het Bureau Inlichtingen, volgens de per einde december 1943 beschikbare gegevens'.
60 NL-HaNA Archief BiZa en AZ te Londen, 2.04.76, inv.nr. 161, 'Overzicht van den toestand in bezet Nederland, samengesteld door Bureau Inlichtingen, volgens de per eind juli 1943 beschikbare gegevens'.
61 N. Beyens, *Overgangspolitiek: de strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2009) 114-115.
62 NL-HaNA Archief BiZa en AZ te Londen, 2.04.76, inv.nr. 161, 'Overzicht van den toestand in Nederland, samengesteld door het Bureau Inlichtingen, volgens de per eind december 1943 beschikbare gegevens'; NL-HaNA Archief BiZa en AZ te Londen, 2.04.76, inv. nr. 161, 'Overzicht van den toestand in bezet Nederland, samengesteld door Bureau Inlichtingen, eind juli 1943'. Vergelijk: het oordeel in het Rapport-Matthijsen van oktober 1946, die schrijft dat Somer 'de meningen van een paar OD-kopstukken presenteerde als de mening van bezet Nederland': NL-HaNA Militair Gezag, 2.13.25, inv.nr. 499, Rapport-Matthijsen, 'Naar aanleiding van de liquidatie van het Bureau Nationale Veiligheid, Amsterdam, october 1946', 3.
63 De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 883, 1021.
64 M.R.D. Foot, *SOE in the Low Countries* (Londen 2001) 149, 178-197.
65 Wolters, *Dossier Nordpol*; De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 944, 848, 997-998, 1028-1040.

66 NL-HaNA Defensie en Oorlog te Londen, 2.13.71, inv.nr. 316, K-nummer 23, brief O.C.A. van Lidth de Jeude aan Lord Selborne, 26 februari 1944; NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1801, brief H.G. Broekman en C.H.J.F. van Houten aan minister Lidht de Jeude, 3 augustus 1944; NL-HaNA Defensie en Oorlog te Londen, 2.13.71, inv.nr. 316, K-nummer 129, brief Van Oorschot aan zijn minister, 6 juli 1944.

67 Bijvoorbeeld: C. van Tricht, *De Ondergrondse: Landelijke Organisatie Onderduikers (LO) Knokploegen (KP)* (Soesterberg 2008) 68-70; M. Schwegman, 'The Netherlands', in: P. Cooke en B.H. Shepherd (red.), *European resistance in the Second World War* (Barnsley 2013) 134-149, aldaar 135, 139-142.

68 Een illustratie van die professionalisering van de Stoottroepen was hun gerichtheid op contra-inlichtingenwerk, zoals bijvoorbeeld in 'Ronschrijven nummer 3 van 4 januari 1945 stond te lezen: 'Hoe herkent men spionnen? Vijandelijke spionnen kan men veelal herkennen aan hun bijzondere beleefdheid, hun streng nakomen van door politie of overheid gegeven bevelen, hun gemaakte bescheidenheid, hun gewoonte om acht te slaan op alles wat zij zien en hooren, het bezit van papieren die hun woorden steeds bevestigen, hun vrijgevigheid, hun tegenwoordheid op plaatsen waar iets te hooren of te zien is, de groote geldsommen, waarover zij soms beschikken, enz.' NL-HaNA BNV, 2.04.80, inv.nr. 22, 'Rondschrijven nr. 3', 4 januari 1945.

69 NL-HaNA BNV, 2.04.80, inv.nr. 3532, 'Aufbau des GDNs [Geheimdienst Niederlande]', zonder datum; W.G. Visser, *De Geheime Dienst Nederland: een documentair verslag over een inlichtingengroep in bezet gebied 1943-1945* (Barendrecht 1989) 44.

70 C.M. Schulten, *'En verpletterd wordt het juk': verzet in Nederland 1940-1945* (Den Haag 1995) 164. Zie ook: Foot, *SOE in the Low Countries*, passim.

71 NL-HaNA Militair Gezag, 2.13.25, inv.nr. 1452, 'Stukken betreffende de organisatie, de huisvesting en de opheffing van Sectie III, 1944-1946', stuk over splitsing in sectie A en B, 8 februari 1945.

72 D.C.L. Schoonoord, 'Het Circus Kruls: militair gezag in NL 1944-1946', *Militaire spectator* 179, 5 (2010) 269; Hoogenboezem, *H.J. Kruls*, 149-204.

73 NL-HaNA Militair Gezag, 2.13.25, inv.nr. 499, schrijven van G.C.-S.G. aan de commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten, 4 april 1945.

74 Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 87, 277-285.

75 Ook prins Bernhard had geen hoge pet op van Derksema. Door 'totaal ontbrekende leiding en besluiteloosheid van Overste Derksema' was Sectie III A van het Militair Gezag niet van de grond gekomen, schreef Bernhard op 10 juni 1945 aan de minister van Oorlog Jan de Quay. Collectie Dick Engelen, brief prins Bernhard aan minister van Oorlog (kopie), 10 juni 1945.

76 Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 284-285.

77 De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 32, 40; Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 87.

78 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 54-55.

79 NL-HaNA BNV, 2.04.80, inv.nr.25, instellingsbeschikking MG, juli 1945.

80 NL-HaNA BNV, 2.04.80, inv.nr. 25, Koninklijk Besluit, 16 juni 1945; NL-HaNA BNV, 2.04.80, inv.nr. 3534, brief Einthoven aan de minister van Buitenlandse Zaken, 1945, zonder datum.

81 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 60-64.
82 Einthoven, *Tegen de stroom in*, 74-78.
83 P. Koedijk, 'De geheime dienst. Gladio In Nederland. De geschiedenis van een halve eeuw komplot tegen de vijand', *Vrij Nederlan*d, 25 januari 1992.
84 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 65-66; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, 1939-1945: deel 4 (mei '40 - maart '41)* (Den Haag 1972) 497-606; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, 1939-1945: deel 5 (maart '41 - juli '42)* (Den Haag 1974) 208-222. Zie ook: W. ten Have, *De Nederlandse Unie: aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940-1941* (Amsterdam 1999).
85 M. van Dongen, 'Een man met een opdracht', *De Groene Amsterdammer*, 6 maart 1996.
86 NL-HaNA Archief bescheiden privécollectie Einthoven [levensjaren 1896 – 1979] 1938-1979, nummer toegang 2.21.231, inv.nr. 36, memorandum L. Einthoven aan koningin Wilhelmina, 17 april 1942.
87 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 67-69.
88 Beyens, *Overgangspolitiek,* 107-108.
89 V. Koop, *Himmlers letztes Aufgebot: die NS-Organisation 'Werwolf'* (Keulen 2008) 7.
90 NL-HaNA Militair Gezag, 2.13.25, inv.nr. 499, brief van G.C.-S.G. aan de commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten, 4 april 1945; NL-HaNA BNV, 2.04.80, inv.nr. 2347, nota Einthoven voor de Ministerraad, begin augustus 1945.
91 NL-HaNA BNV, 2.04.80, inv.nr. 2351, schrijven BI Zwitserland aan BNV, 'Correspondentie met het Bureau Inlichtingen der Nederlandse Regering, de Regeringscommissaris in Algemene Dienst en de Generale Staf, Hoofdafdeling IIIC. 1945-1946', zonder datum.
92 NL-HaNA BNV, 2.04.80, inv.nr. 2351, verklaring van kolonel tit. K.N.I.L. H.J. Schmidt, 'betreffende veiligheidsmaatregelen, te nemen in verband met een eventueel bezoek van H.M. de Koningin aan 's-Gravenhage', 'Correspondentie met het Bureau Inlichtingen der Nederlandse Regering, de Regeringscommissaris in Algemene Dienst en de Generale Staf, Hoofdafdeling IIIC. 1945-1946', 13 juni 1945.
93 Aalders en Hilbrink, *De affaire Sanders*, 92-93; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 82; Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 87.
94 NL-HaNA BNV, 2.04.80, inv.nr. 2349, brief Einthoven aan de heer Martinot, Sectie Voorlichting, BPM-gebouw Kamer 290 te 's-Gravenhage, een 'kort overzicht van de werkzaamheden van het B.N.V.', 4 augustus 1945.
95 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 55; De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 1352-1353.
96 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 88.
97 Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met J.S. Sinninghe Damsté, hoofd-BVD 1961-1967, 5 augustus 1992.
98 Engelen, *Per undas adversas*, 25.
99 Volgens Harthoorn heeft Crabbendam dus onder Duits gezag meegewerkt aan het opsporen van communisten, Joden en andere groepen: Harthoorn, *Vuile oorlog in Den Haag*, 119-130.
100 Bijvoorbeeld H.F.J. Hack: Collectie Constant Hijzen, *Het Spionnetje*, jubileumnummer 1945-1970.

101 NL-HaNA Bureau Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 2356, weekverslagen van Bureau B, 'houdende samenvattingen van door het bureau ontvangen rapporten, met geleidebrieven', 1945-1946.

102 Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 93.

103 Bijvoorbeeld: NL-HaNA Archief van de procureur-generaal bij het Hooggerechtshof van Nederlands-Indië, (1936) 1945-1949 (1969), nummer toegang 53, inv.nr. 2.10.17, procureur-generaal aan 'hoofd van Bureau voor Nationale Veiligheid, te Scheveningen', Batavia, 22 maart 1946.

104 NL-HaNA Bureau Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3528, maandrapport januari 1946.

105 Een greep uit de weekverslagen: NL-HaNA Bureau Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr., 2352, weekverslag 8-15 december 1945, 19-26 januari 1946 en 9-16 februari 1946.

106 NL-HaNA Bureau Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr., 2352, maandrapporten van aan politiekorpsen verbonden inlichtingendiensten, met bijlagen, 1945-1946.

107 NL-HaNA Bureau Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr., 2356, weekverslag 23 februari – 2 maart 1946; NL-HaNA Bureau Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3528, maandrapport januari 1946; NL-HaNA Bureau Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 2356, weekverslagen 1945-1946.

108 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 412.

109 Aalders, *Leonie*, 234-235.

110 Interview in: *OVT: Het spoor terug: waakzaam voor het vaderland*, VPRO (onder redactie van Paul Arnoldussen en Hans Olink), uitzending 18 oktober 1998; P. Arnoldussen en H. Olink, 'Die brave Koude Oorlog', *Het Parool*, 17 oktober 1998.

111 Einthoven, *Tegen de stroom in*, 186-187.

112 Interview in: *OVT: Het spoor terug*, uitzending 18 oktober 1998.

113 NL-HaNA Bureau Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 301, notulen bespreking op ministerie van AOK inzake BNV, 2. Vergelijk: Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 83.

114 Einthoven, *Tegen de stroom in*, 187.

115 Bijvoorbeeld: NL-HaNA Bureau Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3528, geheim verslag Bureau Nationale Veiligheid, Bureau B., nr. 1, 12 januari 1946; B.G.J. de Graaff en C. Wiebes, *Gladio der vrije jongens: een particuliere geheime dienst in Koude Oorlogstijd* (Den Haag 1992); Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 125.

116 Collectie Constant Hijzen, brief J.C. van den Ende aan AIVD Afdeling Interne en Externe Betrekkingen, 'Bijdrage aan het jubileumnummer personeelsmagazine Stroom', zonder datum; Interview in: *OVT: Het spoor terug*, uitzending 18 oktober 1998.

117 Aalders en Hilbrink, *De affaire Sanders*, 80, 92-93, 95; NL-HaNA Bureau Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 26, stukken betreffende berichtgeving inzake misstanden bij het BNV, met name over de affaire Sanders: het ontslag van het hoofd van de Opsporingsdienst, 1945-1950.

118 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 306, verweerschrift Einthoven na lezing van het Rapport-Wijnveldt, 28 juli 1948.

119 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6342, 'Stukken betreffende instelling, organisatie en werking BID'; De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 29; Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 40.

120 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 90.

121 NL-HaNA Bureau Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3534, brief van de Directie van Politieke Zaken van Buitenlandse Zaken aan het Bureau Nationale Veiligheid, 28 november 1945.

122 NL-HaNA Bureau Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3534, brief van de Directie van Politieke Zaken van Buitenlandse Zaken aan het Bureau Nationale Veiligheid, zonder datum, n.a.v. brief Louis Einthoven aan Eelco Kleffens, 28 november 1945.

123 Die woorden werden uitgesproken door Rijksrechercheur Wooning, die op het ministerie van Justitie had gewerkt bij de 'spionage-afweercentrale' van mr. Goossen. Hij zei dit pas in 1948, maar het besef bekroop ook het kabinet-Schermerhorn al: voor de oorlog was Nederland een vrijplaats voor allerhande operaties van buitenlandse inlichtingendiensten. Dit strookte niet met de opvattingen over soevereiniteit en nationale veiligheid: NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1817, toelichting gericht aan de voorzitter van de commissie-Prinsen door de Raadadviseur in algemene dienst, Chef der Afdeling Openbare Orde en Veiligheid, 31 juli 1948.

124 NL-HaNA Bureau Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3534, brief van de Directie van Politieke Zaken van Buitenlandse Zaken aan het Bureau Nationale Veiligheid, 28 november 1945.

125 NL-HaNA Bureau Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3534, brief van de Directie van Politieke Zaken van Buitenlandse Zaken aan het Bureau Nationale Veiligheid, zonder datum, n.a.v. brief Louis Einthoven aan Eelco Kleffens, 28 november 1945.

126 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 25-26.

127 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 301, notulen bespreking 30 oktober 1945; NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 305, vergadering inzake coördinatie centrale inlichtingen- en veiligheidsdiensten, 29 januari 1946. Vergelijk: Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 89-93.

128 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 90, 92, 270.

129 Porch, *The French secret services*, 276.

130 Report DCAF, 'Parliamentary oversight of security and intelligence agencies in the European Union', 95.

131 A. Jefferson, *Historical dictionary of German Intelligence* (Lanham 2009) 55. De grondwet van 1950 en de 'politiebrief' van de militaire gouverneur van de westerse bezettingszones uit 1949, waarin het *Trennungsgebot* wordt voorgesteld, zijn gepubliceerd: H. Roewer, *Nachrichtendienstrecht der Bundesrepublik Deutschland* (Keulen 1987) 7, 135. Zie ook: Wala en Goschler, *Keine neue gestapo.*

132 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 305, vergadering inzake coördinatie centrale inlichtingenen veiligheidsdiensten, 29 januari 1946.

133 Ibidem.

134 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 92.

135 Einthoven, *Tegen de stroom in*, 199-200.

136 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 305, vergadering inzake coördinatie centrale inlichtingenen veiligheidsdiensten, 29 januari 1946; Einthoven, *Tegen de stroom in*, 199, 200, 205-206.

137 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 305, vergadering inzake coördinatie centrale inlichtingenen veiligheidsdiensten, 29 januari 1946; NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 306, verweerschrift

Einthoven na lezing van het Rapport-Wijnveldt, 28 juli 1948.

138 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 301, brief L. Einthoven aan minister van Oorlog W. Schermerhorn, 3 juni 1946.

139 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 412.

140 Interview in: *OVT: Het spoor terug*, uitzending 18 oktober 1998.

141 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 305, vergadering gehouden op 29 januari 1946 inzake coordinatie centrale inlichtingen- en veiligheidsdiensten; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 270.

142 Engelen, *Buitenlandse Inlichtingendienst/Inlichtingendienst Buitenland*, 5, 64.

143 De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 39, 41.

144 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 305, Koninklijk Besluit, 9 april 1946.

145 Interview in: *OVT: Het spoor terug*, uitzending 18 oktober 1998.

146 Interne jubileumuitgave Binnenlandse Veiligheidsdienst, '50 jaar binnenlandse veiligheid', reünist 50 jaar BVD (Leidschendam 1995) 16, 18.

147 Einthoven, *Tegen de stroom in*, 190.

148 Brill, Cold War Intelligence Online: 'The secret war between the U.S. and the USSR, 1945-1991', War department, Secret Services Unit, memorandum 'Status and plans of BNV – the Dutch security service', 2 januari 1946.

149 In september 1945 was Einthoven in Groot-Brittannië om daar zijn contact bij de *Secret Intelligence Service* (SIS) te spreken over de opbouw van een *stay behind*-organisatie en vroeg ook naar mensen bij *Special Operations Executive* (SOE): National Archives (Londen), Records of Special Operations Executive, 1945, HS6/731, 'N.' aan 'RW', 'Post-war planning Holland', 14 september 1945. Zie ook: Engelen, *De Nederlandse* stay behind-*organisatie in de Koude Oorlog*, 26-27; Engelen, *Frontdienst*, 37.

150 National Archives, Records of Special Operations Executive, 1945, HS6/731, 'RWE' aan 'RW', 'Visit to Colonel Einthoven', 8 oktober 1945.

151 National Archives, Records of Special Operations Executive, 1945, HS6/731, 'RWE' aan 'RW', 'Visit to Colonel Einthoven', 8 oktober 1945; Brill, Cold War Intelligence Online, memorandum 'Status and plans of BNV – the Dutch security service', 2 januari 1946.

152 National Archives, Records of Special Operations Executive, 1945, HS6/731, 'RWE' aan 'RW', 'Visit to Colonel Einthoven', 8 oktober 1945.

153 Ibidem.

154 Einthoven, *Tegen de stroom in*, 190.

155 National Archives, Records of Special Operations Executive, 1945, HS6/731, 'N.' aan 'RW', 'Post-war planning Holland', 14 september 1945; brief 'RWE' aan 'RW' 'Colonel Einthoven and anti-sabotage squads', 11 oktober 1945; brief 'Major FIELD ROBINSON' aan 'Luitenant-kolonel Van Maurik' 'Dutch agents and Dutch antisabotage squads', 15 oktober 1945; brieven van 11 oktober 1945 en 14 oktober 1945 over 'Anti sabotage squads'.

156 Vergelijk: Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 296.

157 C. Wiebes, *Samen met de CIA: operaties achter het IJzeren Gordijn* (Amsterdam 2016).

158 Zijn hele naam was I. Waterschoot van der Gracht: Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 73, 74.

159 Brill, Cold War Intelligence Online, memorandum 'Status and plans of BNV: the Dutch security service', 2 januari 1946.

160 Ibidem.

161 Brill, Cold War Intelligence Online, Memorandum 'Status and plans of BNV: the Dutch security service', 2 januari 1946. Vergelijk: Brill, Cold War Intelligence Online, Lt. Colonel Van der Gracht, via Stephen B.L. Penrose Jr. aan colonel William Quinn en colonel Louis Fortier, 'Liaison with the Netherlands intelligence services', 16 april 1946.

162 Brill, Cold War Intelligence Online, commanding officer SSU mission to the Netherlands to commanding officer SSU mission to France, 31 oktober 1945.

163 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 305, accountantsrapport, S. van Arkel, 'Schema administratieve organisatie van de in oprichting zijnde centrale veiligheidsdienst (CVD)', 2 november 1946.

164 Collectie Dick Engelen, nota Afwikkelingsbureau Militair Gezag accountants (kopie), Lieftinck aan Beel, 2 december 1946.

165 HTK, 1947-1948, Bijlagen, 600 II, 2, memorie van toelichting, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1948, 3.

166 Koninklijk Besluit nr. 27, 9 april 1949. Het Koninklijk Besluit is ook te vinden op internet: http://www.stichtingargus.nl/bvd/par/kb1946.pdf.

167 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1817, nota van het hoofd van Sectie G3B van het Ministerie van Oorlog, P.M.H. Tielens aan Cees Fock, 4 augustus 1948. Vergelijk: Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 93.

168 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1817, J.C. Tenkink aan Commissie-Wijnveldt, 19 augustus 1948. Dat standpunt werd ook in het Rapport-Wijnveldt opgenomen: NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 307, Rapport-Wijnveldt.

169 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1817, J.C. Tenkink aan Commissie-Wijnveldt, 19 augustus 1948.

170 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 305, vergadering gehouden op 29 januari 1946 inzake coördinatie centrale inlichtingen- en veiligheidsdiensten.

171 Einthoven, *Tegen de stroom in*, 207.

172 Bijvoorbeeld: NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 305, Minister-president Louis Beel aan Minister van Justitie Johannes van Maarseveen, 24 september 1946.

173 NL-HaNA Bureau Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 25, commentaar M.G. 11 augustus 1945, nr. 9, Kruls, aan alle Hoofden van de Politieke Opsporings Diensten; alle Commandanten van Bewarings- en Verblijfskampen, in afschrift aan den Directeur-Generaal voor Bijzondere Rechtspleging (10x); hoofd Bureau Nationale Veiligheid; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 94.

174 Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 396.

175 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 305, brief L. Einthoven en C. Fock aan minister-president L. Beel, 23 januari 1947.

176 NL-HaNA Privécollectie Einthoven, 2.21.231, inv.nr. 18, 'De Nederlandsche Unie en haar driemanschap. Rapport uitgebracht door de daartoe op verzoek van het Driemanschap door Prof. Ir. W. Schermerhorn benoemde Commissie', september 1946.

177 Aalders en Hilbrink, *De affaire Sanders*, 260-263.

178 Bijvoorbeeld: NL-HaNA Militair Gezag, 2.13.25, inv.nr. 499, Rapport-Matthijsen, 'Naar aanleiding van de liquidatie van het Bureau Nationale Veiligheid', Amsterdam, oktober 1946, 14.

179 Bijvoorbeeld: *Het Vrije Volk*, 16 november 1946; *Nieuwe Haagse Courant*, 18 november 1946; *De Ochtendpost*, 23 november 1946; *Het Parool*, 15 november 1946 en 25 november 1946; *Trouw*, 21 november 1946; *Algemeen Dagblad*, 29 november 1946.

180 De commissie-Wijnveldt, bestaande uit (voorzitter) mr.dr. J. Wijnveldt, M.A. Reinalda, H.F.M. baron van Voorst tot Voorst en secretaries was A.B. Somer (griffier bij de Hoge Raad), werd op 3 december 1946 ingesteld en ging per 14 januari 1947 aan de slag. Gaandeweg het onderzoek werd de taak uitgebreid met de opdracht een onderzoek in te stellen naar de klacht van dr. J.M. Somer, (op aandringen van Beel) met reorganisatievoorstellen ten aanzien van de Centrale Veiligheidsdienst te komen en 'een onderzoek in te stellen naar insinuaties door Rodrigues Lopes geuit in de *Nieuwe Post* van 27 september 1947' (die schreef over een elimineringsploeg van het BNV; volgens Wijnveldt 'gegrond op kwaadaardige verzinsels'). NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 307, Rapport-Wijnveldt, 12 mei 1948.

181 C. Wiebes en B. Zeeman, *Belgium, The Netherlands, and alliances: 1940-1949* (Amsterdam 1993) 172-174.

182 T. Judt, *Postwar: a history of Europe since 1945* (New York 2005) 139; R. Havenaar, *Van Koude Oorlog naar nieuwe chaos 1939-1993* (Amsterdam 1993) 70-71.

183 R.C. Grogin, *Natural enemies: the United States and the Soviet Union in the Cold War, 1917-1991* (Oxford 2001) 134-136.

184 M. Gilbert, *Cold War Europe: the politics of a contested continent* (Londen 2014) 64-65.

185 H. de Liagre Böhl, 'De rode beer in de polder. Een herinterpretatie van de 'lange jaren zestig", in: Conny Kristel (red.) c.s., *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam 2003) 214-229, aldaar 218; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 188. Er was wel enige onrust. Op het ministerie van Buitenlandse Zaken deed bijvoorbeeld het gerucht de ronde dat parachutisten afkomstig uit de Sovjet-Unie en Joegoslavië boven Frankrijk werden gedropt om de revolutie te ontketenen. En bij de procureurs-generaal kwamen nu en dan berichten binnen van communisten die auto's en wapens vorderden, iets wat op revolutievoorbereiding kon wijzen. Bijvoorbeeld: T. Witte, *Een verre vijand komt naderbij: de diplomatieke betrekkingen van Nederland met de Sovjetunie, 1942-1953* (Kampen 1990) 69-70; Verburg, *De Procureurs-Generaal bijeen*, 134.

186 HEK, 1947-1948, Handelingen, 25e vergadering, 9 maart 1948, 260; P.F. Maas (red.), *De parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945; het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951), band B, Anticommunisme, rechtsherstel en infrastructurele opbouw* (Nijmegen 1992) 392-396.

187 B.E. van der Boom, 'Oorlogsangst in Nederland', *Leidschrift* 16 (april 2001) 7-34, aldaar 8.

188 Schaper, 'Het Nederlandse veiligheidsbeleid 1945-1950', 293-294.

189 HTK, 1947-1948, Handelingen, 57e vergadering, 18 maart 1948, 1558; *De Waarheid*, 27 en 28 februari 1948; HTK, 1947-1948, Handelingen, 57e vergadering, 18 maart 1948, 1558; NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1152, reacties van communistische zijde op 'de bekende gebeurtenissen in Tsjecho-Slowakije', notitie van J.G. Crabbendam [hoofd Afdeling B] aan minister-president L. Beel, 12 april 1948; G. Verrips, *Dwars, duivels en dromend: de geschiedenis van de CPN 1938-1991* (Amsterdam 1995) 258-259; M.D. Bogaarts, *De parlemen-*

taire geschiedenis van Nederland na 1945; het kabinet Beel 1946-1948, band C (Nijmegen 1989) 1921.

190 NL-HaNA Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 390, notulen van de vergaderingen van de Raad van Ministers januari-juni 1948, 8 maart 1948.

191 HEK, 1947-1948, Handelingen, 26e vergadering, 10 maart 1948, 281.

192 HTK, 1945-1946, Handelingen, 5e vergadering, 5 juli 1946, 46; HTK, 1945-1946, Handelingen, 7e vergadering, 10 juli 1946, 75; M.D. Bogaarts, 'De Nederlandse reacties op Praag 1948', in: B.G.J. de Graaff en C. Wiebes, *Hun crisis was de onze niet* (Den Haag 1994) 48-82, aldaar 59-60.

193 De Liagre Böhl, 'De rode beer in de polder' (2003), 218; Bogaarts, 'De Nederlandse reacties op Praag 1948', 60.

194 De Liagre Böhl, 'De rode beer in de polder' (2003), 214-228; Boogaarts, 'De Nederlandse reactie op Praag 1948', 48-82; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 182-204; F. Rovers, *Voor recht en vrijheid: de Partij van de Arbeid en de Koude Oorlog* (Amsterdam 1994) 49-50; Bogaarts, 'De Nederlandse reacties op Praag 1948', 78.

195 H. de Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie: spanningen in de verzorgingsstaat, 1945-1990', in: R. Aerts en H. te Velde, *Land van kleine gebaren: een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Amsterdam 2010) 265-342, aldaar 274-279; Witte, *Een verre vijand komt naderbij*, 85-90; P.C.M. Koedijk, "Van Vrede en Vrijheid' tot 'Volk en Verdediging: veranderingen in anticommunistische psychologische oorlogvoering in Nederland, 1950-1965', in: B. Schoenmaker en J.A.M.M. Janssen (red.), *In de schaduw van de muur: maatschappij en krijgsmacht rond 1960* (Den Haag 1997) 57-81, aldaar 58, 60, 64; Rovers, *Voor recht en vrijheid*, 48-49; J.J. Vorrink en G.J. van Heuven Goedhart, *Alarm in Praag: redevoeringen gehouden te Amsterdam op 28 februari 1948* (Amsterdam 1948).

196 De Centrale Veiligheidsdienst had talloze publieke reacties op de Praagse coup in kaart gebracht. Onder de verschillende sprekers bevond zich ook de schrijver en essayist Karel van het Reve. In een toespraak na de Praagse coup gaf hij aan ook voor de Sovjet-Unie te vrezen. Zij waren nu immers dichterbij dan ooit, 'omdat zij nu in Berlijn konden beginnen'. Opgetekend in: NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1151, Reacties van communistische zijde op de bekende gebeurtenissen in Tsjecho-Slowakije, notitie van J.G. Crabbendam [hoofd Afdeling B] aan minister-president L. Beel, 12 april 1948. Volgens de in 1947 opgerichte Amerikaanse inlichtingendienst, de *Central Intelligence Agency*, was de Nederlandse angst voor het communisme 'overdreven': Wiebes en Zeeman, *Belgium, the Netherlands and alliances*, 474.

197 Volgens volkspeilingen van het juist opgerichte Nederlands Instituut voor de Publieke Opiniepeiling (NIPO), opgenomen in: J.C.H. Blom, 'Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in Herrijzend Nederland (1945-1950)', *Bijdragen en Mededelingen Betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 96, 2 (1981) 300-333, aldaar 329-330; Maas, *De parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945; het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951)*, 392; Van der Boom, 'Oorlogsangst in Nederland', 7, 33. Vergelijk: H.J.A. Hofland, *Tegels lichten: of ware verhalen over de autoriteiten in het land van de voldongen feiten* (Amsterdam 1972) 144.

198 L. Giebels, *Beel: van vazal tot onderkoning; biografie 1902-1977* (Den Haag 1995) 187, 231-

234; H. de Liagre Böhl, 'De rode beer in de polder: het ontstaan van de Koude Oorlog in Nederland', in: J. Divendal et al. (red.), *Nederland, links en de Koude Oorlog* (Amsterdam 1982) 11-37, aldaar 26-27; Maas, *De parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945; het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951)*, 63-65.

199 NL-HaNA Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 390, notulen van de vergaderingen van de Raad van Ministers januari-juni 1948, 8 maart 1948.

200 Bijvoorbeeld: HEK, 1947-1948, Handelingen, 26e vergadering, 10 maart 1948, 284.

201 Bijvoorbeeld: G. Keiderling, *Rosinenbomber über Berlin* (Berlijn 1998); K. Scherff, *Luftbrücke Berlin: die dramatische Geschichte der Versorgung aus der Luft. Juni 1948-Oktober 1949* (Stuttgart 2008).

202 De Liagre Böhl, 'De rode beer in de polder' (1982), 28.

203 HTK, 1947-1948, Handelingen, 57e vergadering, 18 maart 1948, 1557.

204 Bogaarts, 'De Nederlandse reacties op Praag 1948', 160; Rovers, *Voor recht en vrijheid*, 49-50; Witte, *Een verre vijand komt naderbij*, 94; Giebels, *Beel*, 186.

205 NL-HaNA Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 390, notulen van de vergaderingen van de Raad van Ministers januari-juni 1948, 8 maart 1948.

206 NL-HaNA Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 390, notulen van de vergaderingen van de Raad van Ministers januari-juni 1948, 8 maart 194; NL-HaNA NL-HaNA Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 390, notulen van de vergaderingen van de Raad van Ministers januari-juni 1948, 22 maart 1948. Vergelijk: De Liagre Böhl, 'De rode beer in de polder' (2003), 214-228; Van der Boom, 'Oorlogsangst in Nederland', 9; Krijnen, *Zonodig met behulp van wapens*, 89-90; Bogaarts, 'De Nederlandse reacties op Praag 1948', 80; HTK, 1947-1948, Handelingen, 66e vergadering, 14 mei 1948, 1727, 1730, 1739; B. van der Sloot, 'De reikwijdte van de macht; een verhandeling over staatsnoodrecht', scriptie aan de Radboud Universiteit Nijmegen (2009) 20.

207 Krijnen, *Zonodig met behulp van wapens*, 89-90; De Graaff en Wiebes, *Gladio der vrije jongens*, 41-44.

208 HEK, 1947-1948, Handelingen, 26e vergadering, 10 maart 1948, 281.

209 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 305, aantekening van Einthoven voor de Minister-President, 10 maart 1948.

210 Ibidem.

211 Ibidem.

212 Ibidem.

213 Ibidem.

214 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1817, instelling commissie-Prinsen, 30 juni 1948.

215 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 12282, Rapport-Wijnveldt, 12 mei 1948.

216 Wijnveldt stelde vast: 'Leidende figuren bij inlichtingendiensten schijnen zich hoog te paard te gevoelen en zich zelf op een voetstuk te plaatsen, dat zij ons inziens niet hebben.': NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 12282, aanbiedingsbrief bij het Rapport-Wijnveldt, J. Wijnveldt aan L. Beel, 12 mei 1948.

217 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 306, verweer van Einthoven tegen beweringen in Rapport-Wijnveldt, 28 juli 1948, 3 augustus 1948 en 27 augustus 1948.

218 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 306, J. Wijnveldt aan L. Beel, 1 juli 1948.

219 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 305, brief L.J.M. Beel aan minister van Oorlog A.H.J.L. Fiévez, minister van Justitie J.H. van Maarseveen en minister van Binnenlandse Zaken P.J. Witteman, 16 juni 1948. Vergelijk: Engelen, *Per undas adversas*, 36.

220 Engelen, *Per undas adversas*, 36-37.

221 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1817, instelling commissie-Prinsen, 30 juni 1948; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 99. Het wekt overigens wel verbazing dat Fock zijn plaats in de commissie-Prinsen niet gebruikte om Einthoven eruit te werken. Fock en Einthoven hadden allebei ambities in het inlichtingendomein: Wiebes, *Samen met de CIA*, passim.

222 Volgens Engelen had Einthoven Beel 'in zijn zak': Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 369.

223 P.F. Maas en J.M.M.J. Clerx (red.), *Het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951), band C; Koude Oorlog, dekolonisatie en integratie* (Nijmegen 1996) 1907-1919.

224 W. Drees (red. H. Daalder en J.H. Gaemers), *Op de kentering. Een sociaal-democratische visie op Nederland en de wereld na de bevrijding* (Amsterdam 1996) 67, 97, 151.

225 De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 49, 259.

226 HTK, 1949-1950, Handelingen, 23e vergadering, vaststelling van hoofdstuk V (Departement van Binnenlandse Zaken) der Rijksbegroting van het jaar dienstjaar 1950, 18 november 1949, 592; P.P.T. Bovend'Eert, 'De Binnenlandse Veiligheidsdienst in opspraak. Regering en parlement over de eerste jaren van een inlichtingendienst met kinderziektes', *Politieke opstellen* 6 (1986) 19-32, aldaar 23.

227 D. Hellema, *Neutraliteit en vrijhandel: de geschiedenis van de Nederlandse buitenlandse betrekkingen* (Utrecht 2001) 148-152; De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', 269-275; Havenaar, *Van Koude Oorlog naar nieuwe chaos,* 77; Wiebes en Zeeman, *Belgium, the Netherlands and alliances*, 226-237.

228 HTK, 1948-1949, Bijlagen, 1237, 4, 'Goedkeuring van het Noord-Atlantisch Verdrag', ondertekend te Washington, 4 april 1949; Hellema, *Neutraliteit en vrijhandel*, 148-152; Hogan, *A cross of iron*, 294.

229 HTK, 1948-1949, Bijlagen, 1255, wijziging tweede hoofdstuk A, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1949, 1-3.

230 P.B.R. de Geus, *Staatsbelang en krijgsmacht: de Nederlandse defensie tijdens de Koude Oorlog* (Den Haag 1998) 61-63.

231 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, bijeenkomsten coördinatiecommissie, bijvoorbeeld 14 april 1950 en 24 november 1950.

232 Einthoven, *Tegen de stroom in*, 210-211.

233 P.C.M. Koedijk, 'Van beveiligingsbevordering naar veiligheidsbevordering: hoe een onopvallend taakgebied naar de voorgrond schoof', in: B.A. de Graaf, J.A. van Reijn en E.R. Muller (red.), *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten* (Alphem a/d Rijn 2010) 295-318, aldaar 297-298, 297, 314.

234 SSA AIVD, Schema van de Centrale Veiligheidsdienst, L. Einthoven aan W. Drees, 7 februari 1949.

235 HTK, 1947-1948, Bijlagen, 600.II, 2, memorie van toelichting, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1948, 3; HTK, 1948-1949, Bijlagen, 1255, wijziging tweede hoofdstuk A, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1949, 1-3.

236 Bovend'Eert, 'De Binnenlandse Veiligheidsdienst in opspraak', 21.

237 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 107.

238 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1826, Koninklijk Besluit nr. 51, 8 augustus 1949. Het Koninklijk Besluit is ook te vinden op internet: http://www.stichtingargus.nl/bvd/par/wet.html.

239 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1817, Rapport-Prinsen, 22 januari 1949. Die formulering had ook uit Einthovens pen hebben kunnen vloeien. Vergelijk bijvoorbeeld Einthovens omschrijving van de taken van 'afdeling B' van de Centrale Veiligheidsdienst in 'De organisatie van de CVD', een tekst die Einthoven al beschikbaar had gesteld aan de commissie-Wijnveldt: de werkzaamheden van Afdeling B 'hebben ten doel, door middel van het verzamelen en co-ordineren van inlichtingen uit alle delen des lands, het Hoofd van de CVD in staat te stellen de betrokken regeringsorganen voor te lichten omtrent alle activiteiten op links of rechts extreem-politiek gebied, die voor binnenlandse orde, rust en veiligheid een gevaar zou kunnen betekenen, opdat deze regeringsorganen tijdig tegen genoemde activiteit de nodige maatregelen zullen kunnen nemen.' NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 305, L. Einthoven, 'De organisatie van de Centrale Veiligheidsdienst', zonder datum [vermoedelijk na augustus 1948].

240 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1817, Rapport-Prinsen, 22 januari 1949, 1, 2, 13.

241 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1817, 19 augustus 1948, brief J.C. Tenkink aan de commissie-Prinsen, 18 augustus 1948.

242 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1817, Rapport-Prinsen, 22 januari 1949; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 98-99.

243 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1817, conceptrapport, 1 september 1948.

244 Engelen, *Per undas adversas*, 37.

245 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 369.

246 'Dat het verzet links was, is een mythe: interview met Jolande Withuis', *De Groene Amsterdammer*, 30 september 2005; Rovers, *Voor recht en vrijheid*, 108. Verschillende sociaaldemocraten hadden Einthoven ook in kamp-Beekvliet (Sint-Michielsgestel) meegemaakt: Einthoven, *Tegen de stroom in*, 154-155.

247 Rovers, *Voor recht en vrijheid*, 108.

248 Daalder, *Politiek en historie* (Amsterdam 1990) 174; Giebels, *Beel,* 182; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 99; Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met J.M. Kan, secretaris-generaal Binnenlandse Zaken 1954-1959, 26 augustus 1993; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 98-99.

249 Einthoven nam soms urenlang de tijd om zijn minister bij te praten over het werk van zijn dienst, verklaarde Kan in een interview met Dick Engelen: Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met J.M. Kan, 26 augustus 1993; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 98-99.

250 Engelen, *Per undas adversas*, 37.

251 Rovers, *Voor recht en vrijheid*, 50-52, 70-73, 108.

252 Bijvoorbeeld: HTK, 1948-1949, Handelingen, 16e vergadering, 23 november 1948, 402-403.

253 HTK, 1948-1949, Handelingen, 3e vergadering, vaststelling van hoofdstuk IIA (Departe-

ment van Algemene Zaken) der Rijksbegroting voor het dienstjaar 1948, 28 september 1948, 25.

254 Bijvoorbeeld: HTK, 1948-1949, Handelingen, 16e vergadering, 23 november 1948, 403.

255 Engelen, *Per undas adversas*, 36-37.

256 Willem Drees op 19 december 1968 in een interview met H. Daalder en R. Schuursma, geciteerd in: Daalder, *Politiek en historie*, 174.

257 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1817, brief Drees aan zijn ministers, 28 februari 1949.

258 Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 132-135, 149-153.

259 Bijvoorbeeld: J.Th. van den Berg, 'Minister-president in het land van 'doen alsof'', in J.L.W. Broeksteeg en L.F.M. Verhey (red.), *Publicaties van de staatsrechtkring* 23 (2005) 47-48; M. Wagenaar, *De Rijksvoorlichtingsdienst: geheimhouden, toedekken en openbaren* (Amsterdam 1997) 32-33.

260 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1817, Rapport-Prinsen, 22 januari 1949.

261 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 94-97.

262 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1817, conceptrapport-Prinsen, 1 september 1948.

263 Engelen, *Per undas adversas*, 37.

264 NL-HaNA Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 392, notulen van de vergaderingen van de Raad van Ministers januari-juni 1949, 11 april 1949.

265 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1817, diverse correspondentie over formuleringen Koninklijk Besluit nr. 5.

266 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1817, nota met ontwerp-KB van Prinsen, 21 januari 1949; NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1826, Koninklijk Besluit nr. 51, 8 augustus 1949.

267 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1826, stukken betreffende het Koninklijk Besluit van 8 augustus 1949 inzake de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, wijziging Koninklijk Besluit 13 augustus 1951.

268 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1817, Rapport-Prinsen, 22 januari 1949, 14-20; Engelen, *Per undas adversas*, 39.

269 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1817, brief Drees aan koningin Juliana, 30 juli 1949.

270 De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 48-51.

271 In het oorspronkelijke KB was dit artikel 2, maar na wijziging van het KB in 1951 en 1956 (toen de Luchtmacht Inlichtingendienst werd toegevoegd), werd dit het eerste artikel. Vergelijk: Koninklijk Besluit 8 augustus 1949 en schrijven van de secretaris-generaal van het ministerie van Binnenlandse Zaken aan de griffier van de Kamercommissie, 10 maart 1955, in: NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, stukken van de Kamercommissie.

272 Engelen, *Frontdienst*, 26.

273 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1826, Koninklijk Besluit nr. 51, 8 augustus 1949, artikelen 31-33.

274 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11703, begeleidende brief secretaris-generaal Prinsen aan commissarissen van de Koningin, bij rondzenden Koninklijk Besluit, 15 september 1949. Sommige Procureurs-Generaal waren direct ontstemd dat zij de circulaire niet of via een commissaris van de Koningin hadden mogen ontvangen: Verburg, *De Procureurs-Generaal bijeen*, 136.

275 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11703, begeleidende brief secretaris-generaal Prinsen aan

commissarissen van de Koningin, bij rondzenden Koninklijk Besluit, 15 september 1949; NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11703, brief Frans Teulings aan de commissarissen van de Koningin, 'Vervolg op schrijven van 15 Sept. 1949 no. 27 van het Kabinet S.G.', 11 november 1950.

276 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11703, brief Frans Teulings aan de commissarissen van de Koningin, 'Vervolg op schrijven van 15 Sept. 1949 no. 27 van het Kabinet S.G.', 11 november 1950.

277 Verburg, *De Procureurs-Generaal bijeen*, 137-142.

278 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 98; Verburg, *De Procureurs-Generaal bijeen*, 136.

279 De BVD zond de politieverbindingen al in oktober 1949 een instructie: Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 98. Andere voorbeelden van die veranderde opstelling zijn: NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, verslag van de negende vergadering van de Commissie van Coördinatie van de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, gehouden op dinsdag 30 oktober 1951 te 14:30 uur, plein 1913, nr. 4, KMP, 4; NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, leidraad ter vaststelling van betrouwbaarheid uit veiligheidsoogpunt, mei 1952.

280 Engelen, *Frontdienst*, 34. Later werden deze per kwartaal gehouden, bijvoorbeeld: SSA AIVD, verslag van de bijeenkomst van vertegenwoordigers der elf grootste politieverbindingen, gehouden op 23 juni 1960 te 's-Gravenhage.

281 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1817, Rapport-Prinsen, 22 januari 1949, 14-20; De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 48-51. Bij de eerste bijeenkomst waren aanwezig: minister-president Dr. W. Drees (voorzitter), Mr. W.H. Fockema Andreae (vice-voorzitter), Mr. C.L.W. Fock (secretaris), Jhr.Mr.Dr. L.H.K.C. van Asch van Wijck (directeur-generaal van Politie), Dr. H.N. Boon (secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken), Mr. L. Einthoven (hoofd Binnenlandse Veiligheidsdienst), Kapt.t. Zee A.A. Fresco (hoofd Marne Inlichtingendienst), Jhr. A.Th. de Muralt (hoofd Buitenlandse Inlichtingendienst), Kol. P.H.M. Tielens (hoofd Militaire Inlichtingendienst) en drs. W. Lak (adjunct-secretaris). NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, verslag van de eerste vergadering van de Commissie van Coördinatie, 11 oktober 1949.

282 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, verslag van de eerste vergadering van de Commissie van Coördinatie, 11 oktober 1949.

283 Bijvoorbeeld: NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nrs. 11707, 1840, 6423. Voorbeelden van die strijd: NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, brief C. Fock aan de chef-staf van de Krijgsmacht, 4 augustus 1951, 2 (punt 9); NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1833, nota Kist 30 oktober 1961; De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 107.

284 Bijvoorbeeld: Engelen, *De Nederlandse* stay behind-*organisatie in de Koude Oorlog*, 32.

285 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, geheim advies aan de ministerraad, zonder datum [vermoedelijk opgesteld na 3 april en voor 19 juni 1950].

286 De Graaff en Wiebes, *Gladio der vrije jongens*, 11-14, 41-44.

287 NL-HaNA Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 392, notulen van de vergaderingen van de Raad van Ministers januari-juni 1949, 11 april 1949.

288 De Graaff en Wiebes, *Gladio der vrije jongens*, 54-58; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 128.

289 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, verslag van de derde vergadering van de Commissie

van Coördinatie, 27 januari 1950; NL-HaNa KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, geheim advies aan de ministerraad, zonder datum [vermoedelijk opgesteld na 3 april en voor 19 juni 1950].

290 NL-HaNa KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, verslag van de derde vergadering van de Commissie van Coördinatie, 27 januari 1950.

291 Bijvoorbeeld: P. Koedijk, 'Nog altijd Gladio: miste Nederland een Staatsgreep?', *Vrij Nederland*, 8 december 1990.

292 NL-HaNa KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, nota aangaande communistische activiteit in Nederland (nota-Adriaanse), 2 februari 1950.

293 NL-HaNa KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, 'Praeadvies' aan de commissie, 3 april 1950.

294 NL-HaNa KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, geheim advies aan de ministerraad, zonder datum [vermoedelijk opgesteld na 3 april en voor 19 juni 1950].

295 NL-HaNa KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, 'Praeadvies' aan de commissie, 3 april 1950.

296 NL-HaNa KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, verslag van de vierde vergadering van de Commissie van Coördinatie, 14 april 1950; NL-HaNa KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, verslag van de vijfde vergadering van de Commissie van Coördinatie, 19 juni 1950.

297 NL-HaNa KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, verslag van de zesde vergadering van de Commissie van Coördinatie. 24 november 1950. Vergelijk: Koedijk, 'Van Vrede en Vrijheid', 61.

298 NL-HaNa KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, 'Bevoegdheidsafbakening Koninklijke Marechaussee', brief Felderhof namens HBVD aan Drees, 12 juli 1951.

299 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 128, 130; De Graaff en Wiebes, *Gladio der vrije jongens*, 44; M. Wessling, 'De Grensveiligheidsdienst', Buro Jansen en Janssen. Internet: http://www.burojansen.nl/artikelen_item.php?id=109.

300 NL-HaNa KMP, 2.03.01, inv.nr. 1826, Koninklijk Besluit nr. 51, artikel 2, lid 2, 8 augustus 1949. Het Koninklijk Besluit is ook te vinden op Internet: http://www.stichtingargus.nl/bvd/par/wet.html.

301 NL-HaNa KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, verslag van de zevende vergadering van de Commissie van Coördinatie, 20 april 1951.

302 NL-HaNa KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, brief C. Fock aan de chef-staf van de krijgsmacht, 2 (punt 9), 4 augustus 1951; De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 107.

303 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 182-185.

304 NL-HaNa KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, verslag van de vijfde vergadering van de Commissie van Coördinatie, 19 juni 1950.

305 Ministerraad 6 november 1950 en 22 januari 1951, geciteerd in: Bovend'Eert, 'De Binnenlandse Veiligheidsdienst in opspraak', 5-6; NL-HaNa KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, verslag van de vijfde vergadering van de Commissie van Coördinatie, 19 juni 1950.

306 HTK, 1951-1952, Handelingen, 42e vergadering, 5 februari 1952, 1400.

307 Bijvoorbeeld: Schoonoord, 'Het Circus Kruls', 268; Van der Sloot, 'De reikwijdte van de macht', 20.

308 HTK, 1947-1948, Handelingen, 66e vergadering, 14 mei 1948, 1727, 1730, 1739.

309 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 108-109.

310 Wet buitengewone bevoegdheden burgerlijk gezag (1952), artikel 24; Van der Sloot, 'De reikwijdte van de macht', 44.

311 Bijvoorbeeld: IISG, Archief Communistische Partij Nederland (CPN), kopieën van stuk-

ken uit het archief van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) betreffende de CPN 1948-1988, stukken betreffende de operaties Diepvries en Porcelein als onderdeel van de Wbbbg, brief Operatie Diepvries aan politieverbindingen, 18 november 1958.

312 Vergelijk: D. Engelen, *De BVD in de twintigste eeuw: institutionele geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst 1945-2000* (Zoetermeer 2000) 39.

313 HTK, 1948-1949, Handelingen, 4e vergadering, 27 september 1949, 48-49. Het interessante was dat Beernink Drees op 27 september 1949 niet vroeg om de taakomschrijving te openbaren maar slechts bezwaar aantekende tegen de geheimhouding van het KB waarin ook melding werd gemaakt van de oprichting. Hij vroeg Drees daarom het besluit te vervangen door een nieuw KB waarin artikel 1 gewag maakte van de oprichting en artikel 2 vermelde 'dat de taakomschrijving nader zal worden geregeld bij vertrouwelijke of geheime instructie': HTK, 1948-1949, Handelingen, 4e vergadering, 27 september 1949, 48.

314 HEK, 1948-1949, Handelingen, 49e vergadering, 10 augustus 1949, 786.

315 HTK, 1948-1949, Handelingen, 4e vergadering, 27 september 1949, 49.

316 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11703, begeleidende brief Teulings aan commissarissen van de Koningin, bij rondzenden Koninklijk Besluit, zonder datum.

317 Het Koninklijk Besluit kwam bijvoorbeeld in de tweede helft van de jaren zestig en in de jaren zeventig meermaals aan de orde toen de discussie oplaaide of het KB gepubliceerd moest worden in het *Staatsblad*. Bijvoorbeeld: NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1826, brief minister van Binnenlandse Zaken H.K.J. Beernink aan minister-president P. de Jong, 16 april 1969.

318 HEK, 1949-1950, Bijlagen, 1400.V, 1400, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1950, 7 februari 1950, 12.

319 HTK, 1948-1949, Handelingen, 4e vergadering, 27 september 1949, 49.

320 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6909, brief Cees Fock aan Willem Drees, 'Gedachten als leidraad voor het publicatievraagstuk', 4 oktober 1949.

321 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, verslag van de eerste vergadering van de Commissie van Coördinatie 11 oktober 1949; NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11703, brief aan Fockema Andreae [vermoedelijk van Cees Fock], 17 oktober 1949.

322 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6909, brief Cees Fock aan Willem Drees, 'Gedachten als leidraad voor het publicatievraagstuk', 4 oktober 1949.

323 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11703, brief aan Fockema Andreae [vermoedelijk van Cees Fock], 17 oktober 1949.

324 Maas, *De parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945; het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951)*, 422-431.

325 Ibidem. Bijvoorbeeld: HTK, 1946-1947, Handelingen, 14e vergadering, vaststelling hoofdstuk IV (Departement van Justitie) der Rijksbegroting voor het jaar 1946-1947, 19 november 1946, 286; HTK, 1947-1958, Bijlagen, 600.II.A, 23, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1948.

326 HTK, 1947-1948, Handelingen, 16e vergadering, vaststelling begroting staatsdrukkerij- en uitgeverijbedrijf voor het dienstjaar 1949: 1000f, 23 november 1948, 401-402.

327 Bovend'Eert, 'De Binnenlandse Veiligheidsdienst in opspraak', 21.

328 Maas, *De parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945; het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951)*, 396.

329 HTK, 1948-1949, Handelingen, 72e vergadering, 22 juli 1949, 1788.

330 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 132.

331 Geciteerd in: Bovend'Eert, 'De Binnenlandse Veiligheidsdienst in opspraak', 20.

332 HTK, 1949-1950, Handelingen, 23e vergadering, vaststelling van hoofdstuk V (Departement van Binnenlandse Zaken) der Rijksbegroting van het jaar dienstjaar 1950, 18 november 1949, 592.

333 Het Bureau Nationale Veiligheid zou ooit om strafvervolging van Goedhart hebben gevraagd wegens verraad van illegale medewerkers. Maas, *De parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945; het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951)*, 427, 490; Einthoven, *Tegen de stroom in*, 187-198.

334 Bovend'Eert, 'De Binnenlandse Veiligheidsdienst in opspraak', 24-25.

335 Dat klopte: oud-BVD-medewerker van het eerste uur 'Piet Storms' verklaarde dat de Centrale Veiligheidsdienst/Binnenlandse Veiligheidsdienst eind jaren veertig gehuisvest was in een pand zonder nummer. Interview in: *OVT: Het spoor terug*, uitzending 18 oktober 1998. Vergelijk: Collectie Constant Hijzen, Schriftelijke beantwoording vragen Afdeling Interne en Externe Betrekkingen Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, 'Bijdrage aan het jubileumnummer personeelsmagazine Stroom', zonder datum. Daarin schrijft Jan van den Ende dat 'een hand vol mensen in een klein pand op de Laan van Meerdervoort' zat, 'dat geen huisnummer had voor de veiligheid'.

336 HTK, 1949-1950, Handelingen, 23e vergadering, vaststelling van hoofdstuk V (Departement van Binnenlandse Zaken) der Rijksbegroting van het dienstjaar 1950, 18 november 1949, 592.

337 HTK, 1949-1950, Handelingen, 23e vergadering, vaststelling van hoofdstuk V (Departement van Binnenlandse Zaken) der Rijksbegroting van het dienstjaar 1950, 18 november 1949, 591-592; deels geparafraseerd in: Maas, *De parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945; het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951)*, 426-427.

338 Einthoven reageerde hier gepikeerd op in zijn memoires: het was een 'onzinnig verhaal', 'pure nonsens'. Einthoven, *Tegen de stroom in*, 197.

339 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 443 (eindnoot 86), aantekeningen Dick Engelen; Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 259-270. Vergelijk: Einthoven, *Tegen de stroom in*, 196-197. In de Eerste Kamer werd dit bezoek ook gemeld op 28 februari 1950, naar aanleiding van Kamervragen over Einthoven: HEK, 1949-1950, Handelingen, 26e vergadering, 28 februari 1950, 367; Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950, deel 16, 1 december 1948-12 januari 1949, KS 70, Hoofd van de Centrale Veiligheidsdienst (Einthoven) aan hoge vertegenwoordiger van de kroon (Beel), 478-481, 1 jan. 1949.

340 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 443 (eindnoot 86), aantekeningen Dick Engelen.

341 HTK, 1948-1949, Handelingen, 3e vergadering, vaststelling van hoofdstuk IIA (Departement van Algemene Zaken) der Rijksbegroting voor het dienstjaar 1948, 28 september 1948, 22.

342 HTK, 1949-1950, Handelingen, 23e vergadering, vaststelling van hoofdstuk V (Departement van Binnenlandse Zaken) der Rijksbegroting voor het dienstjaar 1950, 18 november 1949, 592.

343 Ibidem.

344 HTK, 1949-1950, Handelingen, 23e vergadering, vaststelling van hoofdstuk V (Departement van Binnenlandse Zaken) der Rijksbegroting voor het dienstjaar 1950, 18 november 1949, 590-591. Die woorden werden hem nog nagedragen toen hij tussen 1967 en 1971 minister van Binnenlandse Zaken werd en dus verantwoordelijk was voor de BVD.

345 HEK, 1949-1950, Handelingen, 25e vergadering, 23 februari 1950, 353.

346 Idem, 26e vergadering, 28 februari 1950, 368.

347 HTK, 1948-1949, Handelingen, 16e vergadering, 23 november 1948, 402; HTK, 1949-1950, Handelingen, 23e vergadering, 15 februari 1950, 272; HEK, 1949-1950, Handelingen, 26e vergadering, 28 februari 1950, 368.

348 NL-HaNA Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 394, notulen van de vergaderingen van de Raad van Ministers januari-juni 1950, 9 januari 1950.

349 Maas, *De parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945; het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951)*, 428-429; Bovend'Eert, 'De Binnenlandse Veiligheidsdienst in opspraak', 25-27.

350 HTK, 1950-1951, Bijlagen, 1900.V, 7, memorie van toelichting, hoofdstuk 5: Binnenlandse Zaken, afdeling VI: Binnenlandse Veiligheidsdienst, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1951, 19.

351 HTK, 1949-1950, Handelingen, 23e vergadering, vaststelling van hoofdstuk V (Departement van Binnenlandse Zaken) der Rijksbegroting voor het dienstjaar 1950, 18 november 1949, 599.

352 HTK, 1948-1949, Handelingen, 16e vergadering, 23 november 1948, 402; HTK, 1949-1950, Handelingen, 23e vergadering, vaststelling van hoofdstuk V (Departement van Binnenlandse Zaken) der Rijksbegroting voor het dienstjaar 1950, 18 november 1949, 599; HEK, 1949-1950, Handelingen, 26e vergadering, 28 februari 1950, 368.

353 HTK, 1949-1950, Handelingen, 23e vergadering, vaststelling van hoofdstuk V (Departement van Binnenlandse Zaken) der Rijksbegroting voor het dienstjaar 1950, 18 november 1949, 599.

354 HEK, 1949-1950, Handelingen, 26e vergadering, 28 februari 1950, 368.

355 HTK, 1950-1951, Bijlagen, 1900.V, 7, memorie van toelichting, hoofdstuk 5: Binnenlandse Zaken, afdeling VI: Binnenlandse Veiligheidsdienst, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1951, 18-19.

356 HTK, 1951-1952, Handelingen, 27e vergadering, 30 november 1950, 722; HEK, 1951-1952, Handelingen, 35e vergadering, 3 juli 1951, 640.

357 HEK, 1951-1952, Handelingen, 39e vergadering, 29 april 1952, 802.

358 HEK, 1949-1950, Handelingen, 26e vergadering, 28 februari 1950, 368.

359 De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 225-226; Engelen, *De Buitenlandse Inlichtingendienst/Inlichtingendienst Buitenland*, 51-53.

360 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 103; Bovend'Eert, 'De Binnenlandse Veiligheidsdienst in opspraak', 29.

361 Bijvoorbeeld: HTK, 1951-1952, Handelingen, 22e vergadering, 28 november 1951, 658.

362 Bijvoorbeeld: NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, verslag van de eerste vergadering van de Commissie van Coördinatie, 11 oktober 1949.

363 A.F. Manning, 'Teulings, Franciscus Gerardus Cornelis Josephus Maria (1891-1966)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*.
364 NRC *Handelsblad*, 30 oktober 1951.
365 *Algemeen Dagblad*, 30 oktober 1951.
366 Bijvoorbeeld *De Groene Amsterdammer*, 10 november 1951; *Vrij Nederland*, 10 november 1951; *De Tijd,* 15 november 1951; *De Telegraaf*, 1 december 1951.
367 *Algemeen Dagblad*, 2 november 1951.
368 *De Linie*, 9 november 1951.
369 HTK, 1951-1952, Handelingen, 21e vergadering, 27 november 1951, 593, 602, 613; HTK, 1951-1952, Handelingen, 20e vergadering, 23 november 1951, 575, 578, 586.
370 HTK, 1951-1952, Handelingen, 21e vergadering, 27 november 1951, 599.
371 Idem, 20e vergadering, 23 november 1951, 586.
372 Idem, 578.
373 Idem, 21e vergadering, 27 november 1951, 599-600.
374 Idem, 593, 602 en 613.
375 Idem, 20e vergadering, 23 november 1951, 576.
376 Ibidem.
377 HTK, Handelingen, 21e vergadering, 27 november 1951, 599.
378 Goedharts kritiek strekte zelfs tot aan het operationele vlak: 'Naar mijn gevoelen is in deze zaak, die enige tijd het karakter heeft gehad van een zeer geslaagd Prag-Spiel, door deze publicatie op ontijdige wijze een einde gemaakt aan een affaire, die onze contraspionnage anders nog zeer grote voordelen zou hebben kunnen opleveren.' HTK, 1951-1952, Handelingen, 21e vergadering, 27 november 1951, 599. Ook VVD'er Govert Ritmeester, die wel had 'gesmuld' van 'die detective-story', vroeg zich af of de BVD niet een verkeerde operationele inschatting had gemaakt; dat de Tsjechische spion zich zo makkelijk liet oppakken maakte hem 'een leerling in het vak'. 'Zou het soms ook een afdelingsfiguur zijn geweest, een lokvogel om de aandacht van sterkere figuren af te leiden?' vroeg Ritmeester zich af. HTK, 1951-1952, Handelingen, 20e vergadering, 23 november 1951, 578.
379 HTK, 1951-1952, Handelingen, 21e vergadering, 27 november 1951, 599.
380 Idem, 614.
381 F. Noel-Baker, *The spy web* (New York 1955) 185-201.
382 HTK, 1951-1952, Handelingen, 20e vergadering, 23 november 1951, 586; HTK, 1951-1952, Handelingen, 21e vergadering, 27 november 1951, 614.
383 HTK, 1951-1952, Handelingen, 21e vergadering, 27 november 1951, 614.
384 Idem, 613.
385 Idem, 613-614.
386 HTK, 1950-1951, Bijlagen, 1900.V, 7, memorie van toelichting, hoofdstuk 5: Binnenlandse Zaken, afdeling VI: Binnenlandse Veiligheidsdienst, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1951, 17; Maas, *De parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945; het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951)*, 425; De term 'noodzakelijk kwaad' is door de tijd heen veel gebezigd, bijvoorbeeld: HTK, 1949-1950, Handelingen, 23e vergadering, vaststelling hoofdstuk V (Departement van Binnenlandse Zaken) der Rijksbegroting voor het dienstjaar 1950, 18 november 1949, 591; HEK, 1960-1961, Handelingen, 17e vergadering, 7 februari 1961, 2129;

HTK, 1965-1966, Handelingen, 15e vergadering, 16 november 1965, 557; Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met J.M. Kan, 26 augustus 1993.

387 HTK, 1950-1951, Handelingen, 27e vergadering, 30 november 1950, 723.

388 HTK, 1951-1952, Handelingen, 21e vergadering, 27 november 1951, 602.

389 HTK, 1950-1951, Handelingen, 27e vergadering, 30 november 1950, 723; HTK, 1951-1952, Handelingen, 21e vergadering, 27 november 1951, 599.

390 HTK, 1950-1951, Bijlagen, 1900.V, 7, memorie van toelichting, hoofdstuk 5: Binnenlandse Zaken, afdeling VI: Binnenlandse Veiligheidsdienst, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1951, 17-18.

391 HTK, 1950-1951, Bijlagen, 1900.V, 7, memorie van toelichting, hoofdstuk 5: Binnenlandse Zaken, afdeling VI: Binnenlandse Veiligheidsdienst, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1951, 18.

392 Onder anderen: J.H. Maenen (KVP), C. Welter (KNP) en E.P. Verkerk (ARP). HTK, 1950-1951, Handelingen, 27e vergadering, 30 november 1950, 722; HTK, 1951-1952, Handelingen, 20e vergadering, 23 november 1951, 588.

393 HTK, 1951-1952, Handelingen, 21e vergadering, 27 november 1951, 597.

394 HTK, 1950-1951, Bijlagen, 1900.V, 7, memorie van toelichting, hoofdstuk 5: Binnenlandse Zaken, afdeling VI: Binnenlandse Veiligheidsdienst, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1951, 18.

395 HTK, 1951-1952, Handelingen, 21e vergadering, 27 november 1951, 612.

396 HTK, 1950-1951, Handelingen, 27e vergadering, 30 november 1950, 715, 730; HTK, 1950-1951, Handelingen, 28e vergadering, 1 december 1950, 738; HEK, 1950-1951, Handelingen, 35e vergadering, 3 juli 1951, 640; HTK, 1951-1952, Handelingen, 21e vergadering, 27 november 1951, 599, 612.

397 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, verslag van de zevende vergadering van de Commissie van Coördinatie, 20 april 1951.

398 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1842, toelichting van de minister van Binnenlandse Zaken op de begroting voor 1951, hoofdstuk 5, 24 januari 1951.

399 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, verslag van de zevende vergadering van de Commissie van Coördinatie, 20 april 1951. Dat de tegenstand kwam van die ministers is terug te vinden in: NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1841, brief hoofd BVD Sinninghe Damsté aan de minister van Binnenlandse Zaken, 10 augustus 1964.

400 Bijvoorbeeld: HTK, 1951-1952, Handelingen, 64e vergadering, 20 maart 1952, 1980.

401 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, verslag van de zevende vergadering van de Commissie van Coördinatie, 20 april 1951.

402 HTK, 1951-1952, Handelingen, 64e vergadering, 20 maart 1952, 1980.

403 Idem, 65e vergadering, 21 maart 1952, 1988.

404 Idem, 67e vergadering, 26 maart 1952, 2030.

405 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, verslag van de zevende vergadering van de Commissie van Coördinatie, 20 april 1951.

406 HTK, 1951-1952, Handelingen, 67e vergadering, 26 maart 1952, 2030. Vergelijk: Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 205-206. Ook in de jaren zestig, toen vanwege de aanpassing van de Kamercommissie tot een commissie voor alle inlichtingen- en veiligheidsdiensten

werd teruggeblikt op de gang van zaken begin jaren vijftig, werd Burgers dreigement expliciet als factor genoemd die het instellen van de Kamercommissie bespoedigde: NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1841, brief hoofd BVD Sinninghe Damsté aan de minister van Binnenlandse Zaken, 10 augustus 1964.

407 W. Krieger, 'Oversight of intelligence: a comparative approach', in: G.F. Treverton en W. Agrell (red.), *National intelligence systems: current research and future prospects* (New York 2009) 210-234, aldaar 210, 219-230.

HOOFDSTUK 3

1 Collectie Cees Wiebes, F. Teulings aan L. Beel, 'Overdrachtsnota van de minister zonder portefeuille [voor bescherming bevolking en burgerlijke verdediging] belast met de zaken van de Binnenlandse Veiligheidsdienst', 1 augustus 1952. Het onderzoek kwam op 18 maart 1955 ter sprake in de Vaste Kamercommissie voor de Binnenlandse Veiligheidsdienst: NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, vergadering van de Vaste Kamercommissie, 18 maart 1955.

2 Bogaarts, 'De Nederlandse reacties op Praag 1948', 80; J.C.H. Blom, 'Maatschappij en krijgsmacht rond 1960. Een nabeschouwing', in: B. Schoenmaker en J.A.M.M. Janssen (red.), *In de schaduw van de muur: maatschappij en krijgsmacht rond 1960* (Den Haag 1997) 252-264, aldaar 215; A. Bos, J. Merriënboer en J. Pekelder, 'Hoofdstuk II: Het parlement', in: C. van Baalen en J. Ramakers (red.), *Het kabinet-Drees III: barsten in de brede basis 1952-1956* (Den Haag 2001) 55-146, aldaar 69.

3 Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 304-305.

4 J.W. Stutje, *De man die de weg wees: leven en werk van Paul de Groot (1899-1986)* (Amsterdam 2000) 329-330.

5 H. Olink, *In strijd met de Waarheid: de Koude burgeroorlog in Amsterdam* (Amsterdam 2002) 100-108.

6 De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', 269; A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Haarlem 1990) 14, 129-130.

7 J.W.L. Brouwer en C.M. Megens, 'Het debat in de ministerraad over de Nederlandse militaire bijdrage aan de NAVO, 1949-1951', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) 497-500; J.W.L. Brouwer, 'Politiek-militaire verhoudingen aan het begin van de Koude Oorlog: rond het ontslag van generaal H.J. Kruls, januari 1951', in: J. Hoffenaar en G. Teitler (red.), *De Koude Oorlog: maatschappij en krijgsmacht in de jaren '50* (Den Haag 1992) 70-86, 81-82.

8 B. van der Boom, *Atoomgevaar? Dan zeker de B.B.: de geschiedenis van de Bescherming Bevolking* (Den Haag 2000) 33-35, 311.

9 HTK, 1951-1952, Handelingen, 78e vergadering, 20 mei 1952, 2355-2365.

10 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 60, 65.

11 Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met E. Toxopeus, 27 september 1993.

12 Bijvoorbeeld: NL-HaNA Militair Gezag, 2.13.25, inv.nr. 499, Rapport-Matthijsen, 5.

13 Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met J.S. Sinninghe Damsté, 5 augustus 1992.

14 Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met J.M. Kan, 26 augustus 1993.
15 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 306, 'Verweerschrift Einthoven na lezing van het Rapport-Wijnveldt', 3 augustus 1948, 9.
16 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 305, aantekening voor de minister-president, van Einthoven, 10 maart 1948.
17 Einthoven, *Tegen de stroom in*, 176.
18 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, 'Praeadvies' aan de commissie, 3 april 1950.
19 Twigge, Hampshire en Macklin, *British intelligence*, 52; Andrew, *The defence of the realm*, 326; Rhodri Jeffreys-Jones, 'Why was the CIA established in 1947?', *Intelligence and National security* 12, 1 (1997) 21-40, aldaar 21; P. Thomas, *L'espionnage en Belgique de la guerre froide à aujourd'hui* (Brussel 2012) 42-43; Wala en Goschler, *Keine neue gestapo*, 91; Bugelman, 'De vele gezichten van een beladen term', 144-148.
20 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 443 (noot 86), aantekeningen Dick Engelen.
21 Jeffreys-Jones, 'Why was the CIA established in 1947?', 34.
22 E. Verhoeyen en E. Debruyne, 'Les années Londonniennes', in: M. Cools, K. Dassen, R. Libert, P. Ponsaers (red.), *De staatsveiligheid: essays over 175 jaar veiligheid van de staat* (Brussel 2005) 75-92, aldaar 91-92.
23 H. te Velde, 'Transfer. An introduction', *European review of history* 12 (2005) 205-221; Svendson, A.D.M., 'Connecting intelligence and theory: intelligence liaison and international relations', in: *Intelligence and national security* 24, 5 (2009) 700-729, aldaar 723-725.
24 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 270-272, 296; Engelen, *Frontdienst*, 37.
25 Het complete vijftal bestond uit Gerbrands, Stall, Ziedenburg, Pot en Noyon: Collectie Constant Hijzen, *Het Spionnetje: 30 jaar ontspanningsvereniging, 1952-1982*, een uitgave van de OVBZ2, 8.
26 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 305, vergadering gehouden inzake coördinatie centrale inlichtingen- en veiligheidsdiensten, 29 januari 1946; NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 12282, Rapport-Wijnveldt, aangeboden aan L. Beel op 12 mei 1948, 65; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 270.
27 Einthoven, *Tegen de stroom in*, 205.
28 Andrew, *The defence of the realm*, 350-364.
29 Zie voor een organisatieschema en een toelichting op die werkprocessen: NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, 'Het schema van de dienst inclusief toelichting', van de secretaris-generaal aan de Kamercommissie, 10 maart [1954]; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 106-107, 208.
30 Einthoven, *Tegen de stroom in*, 214; NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, 'Ontwerp-circulaire voor hogere ambtenaren', 27 januari 1950.
31 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 305, 'Vergadering gehouden op 29 januari 1946 inzake coordinatie centrale inlichtingen- en veiligheidsdiensten'.
32 SSA AIVD, Organisatieschema van de Centrale Veiligheidsdienst, Louis Einthoven aan minister-president Willem Drees, 7 februari 1949.
33 Engelen, *Frontdienst*, 301-303; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 107-109.
34 Braat, *Van oude jongens*, 108.

35 Idem, 114.
36 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 108-109.
37 Bijvoorbeeld: IISG, Archief CPN, kopieën van stukken uit het archief van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) betreffende de CPN 1948-1988, 'Regeringsbrieven', Regeringsbrief 'Het ontwerp beginselprogram der C.P.N.', 15 februari 1952.
38 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Weekrapport nummer 1, 1951. Begin jaren vijftig werden deze weekoverzichten vervangen door maandoverzichten, omdat het te arbeidsintensief was om ze wekelijks op te stellen. De maandoverzichten werden verstuurd naar de minister-president, de ministers van Binnenlandse Zaken, Justitie, Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, de hoofden van de militaire inlichtingendiensten van de landmacht en marine, het hoofd van de Buitenlandse Inlichtingendienst, alle politieverbindingen en burgemeesters, commissarissen van de Koningin, procureurs-generaal en provinciale bestuurders. Vergelijk: SSA AIVD, Besprekingsverslagen HBVD-minister van Binnenlandse Zaken (en soms SG BiZa/BZK), 1 maart 1978.
39 Engelen, *De BVD in de twintigste eeuw*, 39.
40 Bijvoorbeeld: NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1836, maandoverzicht nr. 1, 1960.
41 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 108-109.
42 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11890, Werkcomité Inwendige Veiligheid, notulen bijeenkomst 25 november 1953.
43 IISG, Archief CPN, kopieën van stukken uit het archief van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) betreffende de CPN 1948-1988, stukken betreffende de operaties Diepvries en Porcelein als onderdeel van de Wbbbg, brief Operatie Diepvries aan politieverbindingen, 18 november 1958.
44 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11891, memorandum bestemd ter bespreking in de 2e bijeenkomst, 24 augustus 1954; NL-HaNA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 11892, bijdrage van de BVD naar aanleiding van de eerste vergadering van de commissie Inwendige Veiligheid, L. Einthoven aan F.J. Kist, 1 juni 1956.
45 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 116.
46 Engelen, *Frontdienst*, 35-37.
47 NL-HaNA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, verslag van de negende vergadering van de Commissie van Coördinatie van de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, gehouden op Dinsdag 30 october 1951 te 14:30, plein 1913, nr. 4; NL-HaNA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, leidraad ter vaststelling van betrouwbaarheid uit veiligheidsoogpunt, mei 1952; een ander voorbeeld van het verstrekken van richtlijnen is te vinden in: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 4 mei 1963.
48 Engelen, *Per undas adversas*, 43-45.
49 Braat, *Van oude jongens*, 116-117.
50 NL-HaNA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, bijeenkomst Coördinatiecommissie, 15 april 1955.
51 NL-HaNA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, nota besproken in de coördinatiecommissie, aangaande communistische activiteit in Nederland, van Buitenlandse Zaken aan de MP, 2 februari 1950.
52 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 106-121.
53 Bijvoorbeeld: Engelen, *Frontdienst*, 137-141. Het omgekeerde, namelijk het 'dubbelen'

door een van de inlichtingendiensten van de Sovjet-Unie van een BVD-agent, kwam ook voor. Zie bijvoorbeeld Wiebes, *Samen met de CIA*, passim.

54 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 106-121.

55 De BVD heeft op meerdere momenten aangedrongen op een verandering van de tekst van dit wetsartikel, maar tevergeefs. Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 19 september 1962 en 16 december 1966; SSA AIVD, Besprekingsverslagen HBVD-minister van Binnenlandse Zaken (en soms SG BiZa/BZK), 17 februari 1970.

56 Engelen, *Frontdienst*, 27-28, 301-303; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 107-109, 120; Koedijk, 'Van beveiligingsbevordering naar veiligheidsbevordering', 295-300.

57 Braat, *Van oude jongens*, 110.

58 Koedijk, 'Van beveiligingsbevordering naar veiligheidsbevordering', 298-299.

59 Engelen, *Per undas adversas*, 50-51.

60 NL-HaNA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, L. Einthoven, 'Ontwerp-circulaire voor hogere ambtenaren', 27 januari 1950.

61 Koedijk, 'Van beveiligingsbevordering naar veiligheidsbevordering', 298.

62 Engelen, *Per undas adversas*, 51; Braat, *Van oude jongens*, 109-111.

63 In de Rijkbegrotingen staan de volgende bedragen vermeld: voor 1953 groeide het tot 3,9 miljoen, in 1954 en 1955 4,0 miljoen, in 1956 5,5 miljoen, 6,9 in 1957, ongeveer 6,7 miljoen in 1958 en in 1959 ook. De belangrijkste oorzaken van de oplopende begroting waren oplopende periodieken, de verhoging van de vakantietoeslag van 2% naar 4% en het inhuren van nieuw personeel.

64 HTK, 1949-1950, Bijlagen, 2385, 3 en 4, wijziging hoofdstuk V der Rijksbegroting voor het dienstjaar 1950.

65 SSA AIVD, Organisatieschema van de Centrale Veiligheidsdienst, Louis Einthoven aan minister-president Willem Drees, 7 februari 1949.

66 In 1957 werd een maximale personeelssterkte genoemd van 600: NL-HaNA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 6911, nota inzake bezuiniging op de begroting voor 1958, 13 juli 1957. Dit niveau werd min of meer gehandhaafd. In 1962 overlegde het hoofd van de kabinetsafdeling Algemene Zaken van de BVD bijvoorbeeld met het ministerie van Binnenlandse Zaken om het personeelsbestand uit te breiden van 600 naar 604 mensen; SSA AIVD, Aurorabespreking, 5 juni 1962.

67 Engelen, *Frontdienst*, 26-27.

68 C. Armfelt et al, *Strijdbaar toen en nu: vriendenbundel bij de 80ste verjaardag van Kees van den Heuvel* ([Plaats onbekend, uitgave in eigen beheer] 1998) 63.

69 Schulten, *En verpletterd wordt het juk*, 165; H. Veenhof, 'Hoofdrol orthodoxe christenen in BVD', *Nederlands Dagblad*, 3 juni 2006; Braat, *Van oude jongens*, 54-55.

70 J. Linssen, 'De Albrechtgroep: een fenomeen ontleed', in: P. Koedijk, J. Linssen en D. Engelen (red.), *Verspieders voor het vaderland; Nederlandse spionage voor, tijdens en na de Koude Oorlog* (Den Haag 1996) 37-83; Armfelt, *Strijdbaar toen en nu*, 16-18, 62; Engelen, *Frontdienst*, 26; B.A. de Graaf, B.de Jong en W. Platje (red.), *Battleground Western Europe: intelligence operations in Germany and the Netherlands in the twentieth century* (Amsterdam 2007) 9; Scott-Smith, 'Interdoc and West European psychological warfare', 356.

71 Schulten, *En verpletterd wordt het juk*, 165; H. Veenhof, 'Hoofdrol orthodoxe christenen

in BVD', *Nederlands Dagblad*, 3 juni 2006; Engelen, *Frontdienst*, 43.

72 J. Withuis, *Na het kamp: vriendschap en politieke strijd* (Amsterdam 2005) 142-143.

73 De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 330-331.

74 Engelen, *Frontdienst*, 44.

75 J.M. Somer, *Zij sprongen in de nacht: de Nederlandse inlichtingendienst van 1943 tot 1945* (Assen 1950) 104-109; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 107, 270-272.

76 De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 274-278.

77 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 280.

78 Armfelt, *Strijdbaar toen en nu*; Scott-Smith, 'Interdoc and West European psychological warfare', 355-376.

79 Interview Cees van den Heuvel in: *OVT: Het spoor terug*, uitzending 18 oktober 1998; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 222.

80 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 280.

81 NL-HaNA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 1842, informatie over opleidingen en voorlichting van de BVD bestemd voor de Kamercommissie; Engelen, *Frontdienst*, 34-35.

82 NL-HaNA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 1842, informatie over opleidingen en voorlichting van de BVD bestemd voor de Kamercommissie.

83 Engelen, *Frontdienst*, 35.

84 NL-HaNA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, 'De grondslagen van het communisme', zonder datum.

85 NL-HaNA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 1842, informatie over opleidingen en voorlichting van de BVD bestemd voor de Kamercommissie, zonder datum.

86 NL-HaNA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, 'De organisatie van het communisme', zonder datum.

87 Ook door andere auteurs dan Dick Engelen is aandacht besteed aan de Nederlands-Amerikaanse inlichtingenbetrekkingen: De Graaff en Wiebes, 'Intelligence and the Cold War behind the dikes', 41-58; De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze,* 318-342; B.G.J. de Graaff, 'Dutch-American intelligence relations', in: H. Krabbendam, C.A. van Minnen en G. Scott-Smith (red.), *Four centuries of Dutch-American relations 1609-2009* (Amsterdam 2009) 674-682; De Graaf en Hijzen, 'Bound by silver cords', 201-217; Hijzen en Wiebes, 'Wederzijdse waardering en vriendschap'.

88 M.M. Aid, 'US Relations with the Dutch and German services 1945-1950', in: B.A. de Graaf, B. de Jong en W. Platje (red.), *Battleground Western Europe: intelligence operations in Germany and the Netherlands in the twentieth century* (Amsterdam 2007) 95-122, aldaar 107-109.

89 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 443 (noot 86), aantekeningen Dick Engelen. Vergelijk: Einthoven, *Tegen de stroom in*, 220.

90 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 443 (noot 86), aantekeningen Dick Engelen; NL-HaNA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, stukken van de Kamercommissie, nota aan de Vaste Kamercommissie voor de controle op de Binnenlandse Veiligheidsdienst, 27 oktober 1954.

91 De Graaf en Hijzen, 'Bound by silver cords', 206.

92 NL-HaNA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 6911, brief minister van Binnenlandse Zaken aan de minister-president, 21 januari 1957; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 297-298.

93 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 298-300.
94 F. Hoekstra, 'The Dutch BVD and transatlantic co-operation during the Cold War era: some experiences', *The journal of intelligence history* 3 (2003) 46-54, aldaar 47-49.
95 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 443 (noot 86), aantekeningen Dick Engelen.
96 M. Martijn en C. Wiebes, *Operatie Leunstoel. Hoe een klein Nederlands bedrijf de CIA hielp om de Russen af te luisteren* (Amsterdam 2015).
97 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 443 (eindnoot 86), aantekeningen Dick Engelen.
98 Giebels, *Beel*, 181; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 212.
99 SSA AIVD, HKB, B IX, 'Rechts-extremisme in Nederland', 17 februari 1953.
100 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Centrale Veiligheidsdienst, Breda, 19 april 1948; SSA BVD, OD 09.713.I, Ambon zaak PA, afschrift van rapport, zonder datum [1951]; SSA BVD, OD 09.713.I, Ambon zaak PA, notitie A. van Maanen (KA) aan HBVD, zonder datum [van na juli 1951]; SSA AIVD, BVD-rapport, 'Neo-nazistische activiteit in West-Europa', 25 april 1952; SSA AIVD, BVD-rapport, onderwerpsdossier ACDO/persoonsdossier, 'Rapport betreffende Dagblad publicaties inzake rechts-extremisme', 21 januari 1953; De Graaff en Wiebes, *Gladio der vrije jongens*, 41-44.
101 J.A. de Moor, *Westerlings oorlog, Indonesië 1945-1950* (Amsterdam 1997) 19; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 133-138; Bijvoorbeeld: SSA AIVD, BVD-rapport, 'Activiteit van Westerling c.s.', 7 april 1952.
102 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 131-133.
103 Stichting Inlichtingenstudies Nederland, *Duister Den Haag: wandelen langs spionage-adressen* (Den Haag 2004) 34.
104 Van der Zee, *Harer majesteits loyaalste onderdaan*, 297-307; C. Fasseur, *Eigen meester, niemands knecht. Het leven van Pieter Sjoerds Gerbrandy, minister-president van Nederland in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2014) 457-468; Giebels, *Beel,* 225-229.
105 Minister Teulings hoorde toen dat 'bepaalde groepen' met steun van hogere officieren de 'huidige regering' aan de kant wilden zetten. SSA AIVD, afschrift van stuk dat door minister Teulings aan mr. Felderhof ter inzage werd gegeven, zonder datum [volgens H. van Drunen van Stichting Argus stamt het uit 1951].
106 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, verslag openbare vergadering van het comité 'Handhaving Rijkseenheid', afdeling Alkmaar, 16 februari 1948, toegevoegd aan Weekoverzicht 26 februari 1948.
107 NL-HaNA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 457, L. Einthoven aan de minister van Binnenlandse Zaken, 'Overzicht van oud-NSB'ers en SS'ers', 26 november 1956.
108 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 28 september 1966.
109 NL-HaNA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 687, Ministerraad, 27 maart 1951.
110 Ibidem.
111 Koedijk, 'Van Vrede en Vrijheid', 61-62.
112 Idem, 61, 65.
113 NL-HaNA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 11778, nota november 1955, Inleiding; Koedijk, 'Van Vrede en Vrijheid', 67-68. Vergelijk: het gedachtegoed dat in deze nota van het Defensie Studiecentrum werd gepresenteerd: NL-HaNA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 11778, nota Defensie Studiecentrum: hoe dient psychologische aanpak van Nederlandse bevolking te zijn, teneinde

dat zowel tijdens koude oorlog als bij het uitbreken en voeren van totale oorlog 'de morele kracht, welke toch in beide gevallen het fundament van de weerstand moet wormen, zo hoog mogelijk worden opgevoerd'?, zonder datum [1955?].

114 NL-HaNA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 11778, psychologische oorlogvoering in Noorwegen en Zweden, zonder datum.

115 Idem, Nederlandse gezant in Boedapest aan zijn minister, 9 juli 1952.

116 NL-HaNA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 11808, voorzitter Landré aan minister-president, 22 augustus 1952.

117 Idem, gesprek tussen Lammers, Landré en B.S. van Deinse, 11 september 1952.

118 Engelen, *Per undas adversas*, 57.

119 NL-HaNA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 11808, uittreksel notulen 61e vergadering BVC, 21 april 1952; Idem, gesprek over e.e.a. tussen Lammers, Landré en B.S. van Deinse, 11 september 1952.

120 Collectie Constant Hijzen, betreft: declaratie t.a.v. HC [zonder datum, gijzeling op de Franse ambassade in september 1974].

121 SSA AIVD, Panorama, 15 december 1952 - 15 maart 1953.

122 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 10 april 1964.

123 SSA AIVD, Panorama, 15 december 1952 - 15 maart 1953.

124 NL-HaNA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 11808, uittreksel notulen 61e vergadering BVC, 21 april 1952; Idem, gesprek over e.e.a. tussen Lammers, Landré en B.S. van Deinse, 11 september 1952; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 369.

125 NL-HaNA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 11808, bijeenkomsten van de BVC op 2 januari 1953 en 5 mei 1953.

126 Idem, brief voorzitter Landré aan minister-president, 22 augustus 1952.

127 Idem, bijeenkomsten van de BVC op 2 januari 1953 en 5 mei 1953.

128 Idem, bijeenkomst van de BVC op 5 mei 1953.

129 Koedijk, 'Van Vrede en Vrijheid', 65.

130 HTK, 1953-1954, Handelingen, 17e vergadering, vaststelling hoofdstuk V (Departement van Binnenlandse Zaken) 1954, 10 november 1953, 2078.

131 C. van Esterik en J. van Tijn, *Een leven lang dwars* (Amsterdam 1984) 103-104.

132 NL-HaNA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, notitie Burger aan minister van Binnenlandse Zaken, november 1954.

133 Ibidem.

134 Ibidem.

135 Rovers, *Voor recht en vrijheid*, 108.

136 HTK, 1951-1952, Handelingen, 21e vergadering, 27 november 1951, 598.

137 NL-HaNA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, notitie Burger aan minister van Binnenlandse Zaken, november 1954, punt 7.

138 Ibidem.

139 Ibidem.

140 NL-HaNA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, notitie Burger aan minister van Binnenlandse Zaken, november 1954, punten 9, 10, 11, 13, 14, 15.

141 Idem, Vergadering van de Vaste Kamercommissie 18 maart 1955.

142 Ibidem.
143 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 120.
144 NL-HaNA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 1842, informatie over opleidingen en voorlichting van de BVD bestemd voor de Kamercommissie; NL-HaNA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, van de secretaris-generaal aan de Kamercommissie, 'Het schema van de dienst inclusief toelichting', 10 maart 1955.
145 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 443 (noot 86), aantekeningen Dick Engelen.
146 J.W.L. Brouwer, 'Hasselman, Benjamin Richard Pieter Frans (1898-1984)', in Biografisch Woordenboek van Nederland.
147 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 443 (noot 86), aantekeningen Dick Engelen; Einthoven, *Tegen de stroom in*, 208-209, 224.
148 Einthoven, *Tegen de stroom in*, 209.
149 Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met J.M. Kan, 26 augustus 1993.
150 Bijvoorbeeld: NL-HaNA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, brief BVD aan Vaste Kamercommissie, 'De politieke koers van de CPN na de partijbestuurszitting van medio november 1955', 17 november 1955.
151 NL-HaNA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, overzicht van enkele recente maatregelen ter bestrijding van het Communisme in Amerika: Public law, smith act (131 communisten veroordeeld voor 'conspiring to teach and advocate the necessity of overtthrowing the United States Government by force and violence'), committee on un-American activities, 6 maart 1956; Idem, vergadering van de Vaste Kamercommissie, 23 juni 1954, 5 november 1954 en 19 november 1954.
152 NL-HaNA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, 'De grondslagen van het communisme' en 'De organisatie van het communisme'. De andere boekjes bevinden zich in: SSA AIVD, 'De strategie en tactiek van het communisme' en 'De bestrijding van het communisme'. Deze werden aan de politieverbindingen gestuurd. Bijvoorbeeld: SSA AIVD, begeleidende brief C.C. van den Heuvel aan Hoofdinspecteur van Politie te De Bilt, 19 mei 1954.
153 NL-HaNA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, enkele opmerkingen naar aanleiding van het boek 'The front is everywhere'.
154 Bijvoorbeeld: NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, vergaderingen van de Vaste Kamercommissie op 5 november 1954, 19 november 1954, 18 maart 1955 en 7 december 1956.
155 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, vergaderingen 18 maart 1955 en 7 december 1956.
156 Bijvoorbeeld: NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, vergadering 7 december 1956. Zie ook: C.W. Hijzen, 'More than a ritual dance. The Dutch practice of parliamentary oversight and control of the intelligence community', *Security and Human Rights* 24, 3-4 (2014) 227-238.
157 Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met J.M. Kan, 26 augustus 1993.
158 W.J. Thompson, *Krushchev: a political life* (New York 1995) 160; Havenaar, *Van Koude Oorlog naar nieuwe chaos*, 122-124.
159 SSA AIVD, maandoverzicht Binnenlandse Veiligheidsdienst, nr. 10 1965, tijdvak 1-10-1965 t/m 31-10-1965.
160 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, 'Propaganda van de communistische beweging', zonder datum [1955].

161 H. Daalder, *Drees en Soestdijk: de zaak-Hofmans 1948-1956* (Amsterdam 2006) 92-103.

162 C. Fasseur, *Juliana en Bernhard: het verhaal van een huwelijk, de jaren 1936-1956* (Amsterdam 2008), 340-342.

163 H. van Bree, *De geest van het Oude Loo: Juliana en haar vriendenkring 1947-1957* (Schoorl 2015) 325-328.

164 L.J. Giebels, *De Greet Hofmans-affaire: hoe de Nederlandse monarchie bijna ten onder ging* (Amsterdam 2007) 70; H. Arlman en G. Mulder, *Van de prins geen kwaad: Prins Hendrik en andere dossiers van Oranje* (Rijswijk 1983) 124-126; L. Giebels, 'Nieuwe feiten over de Greet Hofmans-affaire: 'de weg Hofmans is de weg van de vernieling", *Historisch Nieuwsblad* 9 (2005); Van Bree, *De geest van het Oude Loo*, 381-383.

165 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 443 (noot 86), aantekeningen Dick Engelen.

166 In Einthovens persoonlijk archief zitten enkele brieven, gespreksverslagen en andere stukken betreffende de Oude Loo-conferenties: NL-HaNA Privécollectie Einthoven, 2.21.231, inv.nrs. 46-51. In zijn persoonlijke aantekeningen schrijft Einthoven overigens 'Abraham van Dijk', maar gezien de deelnemerslijsten waarover Han van Bree beschikt, waarop alleen Joop van Dijk (en geen enkele andere Van Dijk) staat, moet dit Joop van Dijk zijn, de directeur van de Algemene Nederlandse Radio Unie en directeur van het Nedrelands Radar Proefstation in Noordwijk, met wie de BVD ook in het kader van onder meer 'operatie-Leunstoel' contacten had. Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 443 (noot 86), aantekeningen Dick Engelen; Van Bree, *De geest van het Oude Loo*, 71; Martijn en Wiebes, *Operatie-Leunstoel*, passim.

167 Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*, 72-79.

168 Van Bree, *De geest van het Oude Loo*, 176-177.

169 Daalder, *Drees en Soestdijk*, 155-157.

170 Fasseur, *Juliana en Bernhard,* 342.

171 Van Bree, *De geest van het Oude Loo*, 331; Fasseur, *Juliana en Bernhard*, 327-329.

172 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 443 (noot 86), aantekeningen Dick Engelen. Vergelijk: Engelen, *De BVD in de twintigste eeuw*, 41.

173 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 443 (noot 86), aantekeningen Dick Engelen.

174 Ibidem.

175 In de Kamer kwamen de internationale spanningen steeds opnieuw ter sprake. Op 2 mei 1956 deed Minister van Buitenlandse Zaken Johan Beijen in de Eerste Kamer de co-existentiegedachte bijvoorbeeld af als 'glimlachpolitiek'. HTK, 1955-1956, Handelingen, 42e vergadering, begrotingsbehandeling Buitenlandse Zaken, vaststelling hoofdstuk III, 2 mei 1956, 478.

176 J.W. Brouwer en J. van Merriënboer, 'Hoofdstuk IV: Lopende en omstreden zaken', in: J.W. Brouwer en P. van der Heiden (red.), *De parlementaire geschiedenis van Nederland deel 6: het kabinet-Drees IV en het kabinet Beel II 1956-1959: het einde van de Rooms-Rode coalitie* (Den Haag 2004) 103-142, aldaar 103-105.

177 D. Hellema, 'Van de Geest van Geneve tot de Hongaarse revolutie. Nederland en de Sovjetdreiging, 1954-1956', in J. Hoffenaar en G. Teitler (red.), *De Koude Oorlog: maatschappij en krijgsmacht in de jaren '50* (Den Haag 1992) 178-197, aldaar 195.

178 D. Hellema, *1956: De Nederlandse houding ten aanzien van de Hongaarse revolutie en de*

Suezcrisis (Amsterdam 1990) 172-173; Een voormalig BVD'er sprak erover dat hij bijvoorbeeld in 1956 tijdens de Hongaarse crisis een visum had aangevraagd voor de Verenigde Staten. Hij wist dat er voor de gewone BVD-medewerkers geen vluchtplannen klaarlagen. Interview met oud-medewerker 'Schreve' (gefingeerde naam) in: *OVT: Het spoor terug*, uitzending 1 november 1998.

179 Rovers, *Voor recht en vrijheid*, 165.

180 Olink, *In strijd met de Waarheid,* 100-108; Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 328-329.

181 Einthoven, *Tegen de stroom in*, 223-224.

182 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, vergadering 7 december 1956.

183 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 227.

184 N. Rankin, *Churchill's wizards: the British genius for deception 1914-1945* (Londen 2008) 255-289; De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 832.

185 S.J. Corke, *US Covert operations and cold war strategy: Truman, secret warfare and the CIA 1945-53* (New York 2008) 45-48; Jeffrey-Jones, 'Why was the CIA established in 1947?', 27.

186 Bijvoorbeeld: NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11890, Werkcomité Inwendige Veiligheid, notulen 2e vergadering, 8 januari 1954 en 8 januari 1954; NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11891, memorandum bestemd ter bespreking in de 2e bijeenkomst, 24 augustus 1954; NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11892, bijdrage van de BVD naar aanleiding van de eerste vergadering van de commissie Inwendige Veiligheid, L. Einthoven aan F.J. Kist, 1 juni 1956; NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11892, nota van Mijnlieff voor de Commissie Inwendige Veiligheid, 4 juni 1956.

187 Bijvoorbeeld: NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11778, nota Bijzondere Voorlichtingscommissie over de Koude Oorlog en psychologische oorlogvoering, november 1955, 20.

188 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 219.

189 Idem, 224-227.

190 NL-HaNA 2.03.01, inv.nr. 11930, rapportage CVIN mei-juli 1958; SSA AIVD, maandoverzicht mei 1958.

191 SSA AIVD, maandoverzicht juni 1958.

192 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 240-241, 145-146; bijvoorbeeld: SSA AIVD, maandoverzicht februari 1960.

193 P.H. Larsen, 'Fighting communism in the North: the secret work of the Danish organization "The Firm"', in: *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung* (Berlijn 2013) 153-168.

194 Engelen, *Per undas adversas*, 54; De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 108; Hoekstra, *In dienst van de BVD*, 123-125.

195 De Commissie Inwendige Veiligheid was een subcommissie van de Commissie Algemene Verdedigingsvoorbereiding.

196 De commissieleden waren secretaris-generaal van Algemene Zaken Cees Fock, directeur-generaal Politie bij het ministerie van Justitie J.C. van der Minne, de voorzitter van de Verenigde chefs van staven, de Territoriaal Bevelhebber en een afgevaardigde van de Militaire Inlichtingendienst: NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11890, verslagen van vergaderingen van werkcomité inwendige veiligheid.

197 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11890, Werkcomité Inwendige Veiligheid, notulen bijeenkomst 25 november 1953.

198 Idem, notulen 2e vergadering 8 januari 1954.

199 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11892, bijdrage van de BVD naar aanleiding van de eerste vergadering van de commissie Inwendige Veiligheid, L. Einthoven aan F.J. Kist, 1 juni 1956.

200 Ibidem.

201 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11892, bijdrage van de BVD naar aanleiding van de eerste vergadering van de commissie Inwendige Veiligheid, L. Einthoven aan F.J. Kist, 1 juni 1956; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 213-214.

202 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11891, opgave van de in het kader van het Ministerie van Binnenlandse Zaken reeds voorbereide of nodig geachte voorzieningen ten behoeve van de inwendige veiligheid, 21 augustus 1953; NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11892, nota van Mijnlieff voor de cie inwendige veiligheid, 4 juni 1956.

203 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11891, memorandum bestemd ter bespreking in de 2e bijeenkomst, 24 augustus 1954.

204 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11892, nota van Mijnlieff voor de cie inwendige veiligheid, 4 juni 1956.

205 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11897, Commissie Inwendige Veiligheid, notulen achttiende vergadering, 19 februari 1963.

206 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, verslag van de elfde vergadering van de Commissie van Coördinatie van de Inlichtingen- en veiligheidsdiensten, gehouden op woensdag 21 mei 1952 te 14:40, plein 1813, nr. 4.

207 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11897, Commissie Inwendige Veiligheid, verschillende vergaderingen, bijvoorbeeld: 3 augustus 1956, 27 maart 1957, 23 november 1957, 19 februari 1963.

208 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1831, F.J. Kist aan de minister-president, 1 november 1956.

209 Ibidem.

210 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, vergadering van de Vaste Kamercommissie, 18 maart 1955.

211 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1840, tekst van en stukken betreffende een inleiding van de Coördinator F.J. Kist over 'Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten en hun coördinatie in het Nederlandse staatsbestel'.

212 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6428, brief K. Staf aan W. Drees, 24 augustus 1955.

213 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6427, brief C. Fock aan minister-president Drees, zonder datum [vermoedelijk ergens tussen 6 en 13 oktober 1955].

214 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6427, interne nota 5 april 1955.

215 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6427, brief C. Fock aan minister-president Drees, 21 oktober 1955, naschrift 22 oktober.

216 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6427, brief C. Fock aan minister-president Drees 24 oktober 1955.

217 Artikel 4 van het Koninklijk Besluit van 8 augustus 1949 bepaalde dat het hoofd van de Binnenlandse Veiligheidsdienst zorg voor droeg dat 'de geheimhouding van de inlichtingen en bronnen, waarvan zij afkomstig zijn, alsmede de veiligheid van de ter verkrijging van die inlichtingen werkzame personen naar behoren werden gewaarborgd'. NL-HaNA

KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, Stukken van de Kamercommissie, Koninklijk Besluit nr. 51, 8 augustus 1959, artikel 4.

218 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6427, brief C. Fock aan minister-president Drees over het conceptbesluit en de toelichting, 21 november 1955; NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6909, brief C. Fock aan minister-president Drees, 15 februari 1956; 'Coördinator benoemd voor veiligheidsdiensten: commissie opgeheven wegens gebrek aan gezag en bevoegdheden', *Het Parool*, 3 april 1956.

219 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1840, 'Inleiding' van F.J. Kist, in 36 punten, zonder datum.

220 Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 170-172; NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1831, conceptvoorstel F.J. Kist aan de ministers van Algemene Zaken, Binnenlandse Zaken, Marine, Oorlog en Buitenlandse Zaken, 28 februari 1957.

221 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11930, Koude Oorlogsrapportage CVIN, 10 mei 1958.

222 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11927, inlichtingensamenvatting en beoordeling van de toestand, 1956-1968, bijvoorbeeld: 26 oktober 1957, 30 november 1957, 29 maart 1958, 27 juni 1958, 31 oktober 1958, 2 juli 1960.

223 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6911, brief minister van Binnenlandse Zaken Beel aan minister-president Drees, 20 juni 1956; Idem, 5 juli 1956; De Graaff, 'Dutch-American intelligence relations', 674-677; Engelen, *Frontdienst*, 46; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 296.

224 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6911, brief minister van Binnenlandse Zaken Beel aan minister-president Drees, 20 juni 1956 en 5 juli 1956.

225 J. van Merriënboer en J. Pekelder, 'Brede basis in een noodwoning. Verkiezingen, formatie en samenstelling van het kabinet Drees-IV', in: J.W. Brouwer en P. van der Heiden (red.), *De parlementaire geschiedenis van Nederland deel 6: het kabinet-Drees IV en het kabinet Beel II 1956-1959: het einde van de Rooms-Rode coalitie* (Den Haag 2004) 1-56, 27-28.

226 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6911, brief minister van Binnenlandse Zaken aan de minister-president, 21 januari 1957.

227 Ibidem.

228 Ibidem.

229 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6911, brief minister van Binnenlandse Zaken aan de minister-president, 21 januari 1957; brief F.J. Kist aan minister van Binnenlandse Zaken Struycken, 15 februari 1957.

230 Idem, brief F.J. Kist aan minister van Binnenlandse Zaken Struycken, 15 februari 1957.

231 Idem, brief F.J. Kist aan minister van Binnenlandse Zaken Struycken, 20 maart 1957.

232 Idem, brief minister van Binnenlandse Zaken Struycken aan F.J. Kist, 27 maart 1957.

233 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 317-318.

234 NL-HaNA Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 687, Ministerraad 22 oktober 1956.

235 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6911, brief coördinator Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten aan de minister-president, 13 juli 1957.

236 Ibidem.

237 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6911, nota inzake bezuiniging op de begroting voor 1958, 13 juli 1957.

238 Einthoven, *Tegen de stroom in*, 211-212.

239 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6911, nota inzake bezuiniging op de begroting voor 1958, 13 juli 1957.

240 HTK, 1957-1958, Bijlagen, 4900, ontwerp van wet, hoofdstuk V: Binnenlandse Zaken, Bezitsvorming en Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1958, 1.

241 SSA AIVD, Panorama, 2e halfjaar 1957.

242 NL- HaNA, Archief van het kabinet van de Commissaris der Koningin in Zuid-Holland, 3.02.42, inv.nr. 174, brief Kabinet Commissaris der Koningin Zuid-Holland [aan minister van Binnenlandse Zaken?], 30 juli 1958.

243 Ibidem.

244 HEK, 1959-1960, Bijlagen, 5700.V, ondernummer 42, memorie van toelichting, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1960, 9; HEK, 1959-1960, Bijlagen, 5700.V, 42a, memorie van toelichting, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1960, 8.

245 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 25 november 1960.

246 Bijvoorbeeld: SSA, Aurorabijeenkomsten, 12 april 1962; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 369-370; Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met E. Toxopeus, 27 september 1993.

247 SSA AIVD, nota Kuipers 'Schets voor een doelmatige organisatie van de dienst', 1, 3.

248 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1826, Koninklijk Besluit nr. 51, 8 augustus 1949, artikel 1; SSA AIVD, nota Kuipers 'Schets voor een doelmatige organisatie van de dienst', 3.

249 SSA AIVD, nota Kuipers, 'Schets voor een doelmatige organisatie van de dienst', 3-5.

250 IISG, Archief CPN, kopieën van stukken uit het archief van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) betreffende de CPN 1948-1988, aanbevelingen inzake het verstrekken van politieke antecedenten door de politie, zonder datum [vermoedelijk +/- 1955].

251 SSA AIVD, nota Kuipers, 'Schets voor een doelmatige organisatie van de dienst', 3-4.

252 Idem, 4.

253 Idem, 5-6.

254 Idem, 6-7.

255 Idem, 8-9.

256 Idem, 34.

257 In 1957 schatte de BVD het ledenaantal van de CPN nog op 15.000 tot 18.000 leden: NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, vergaderingen van de Vaste Kamercommissie, 11 juli 1957; SSA AIVD, maandoverzicht december 1959, 19-20.

258 SSA AIVD, maandoverzicht december 1959, 11-23.

259 SSA AIVD, nota Kuipers, 'Schets voor een doelmatige organisatie van de dienst', 38.

260 Idem, 9.

261 Idem, 9-10.

262 Idem, 10-12, 34.

263 Idem, 11.

264 Idem, 10.

265 Bijvoorbeeld: L. Burgelman, 'De vele gezichten van een beladern term. Het begrip subversie doorheen de Belgische rechtsgeschiedenis', in: M. Cools, K. Dassen, R. Libert en P. Ponsaers (red.), *De staatsveiligheid: essays over 175 jaar veiligheid van de staat* (Brus-

sel 2005) 131-154, aldaar 144-146; Twigge, Hampshire en Macklin, *British intelligence,* 52; R.J. Aldrich, *The hidden hand: Britain, America, Cold War secret intelligence* (New York 2001) 91-121; Hogan, *A cross of iron*, 1-21. Zie ook: G. Kinsman, D.K. Buse en M. Steedman (red.), *Whose national security? Canadian state surveillance and the creation of enemies* (Toronto 2000); G. Kreis (red.), *Staatsschutz in der Schweiz; die Entwicklung von 1935-1990; eine multidiziplinäre Untersuching in Auftrag des schweizerischen Bundesrates* (Bern/Stuttgart/Wenen 1993).

266 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 22 januari 1960, 27 januari 1960.

267 Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met J.M. Kan, 26 augustus 1993.

268 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 443 (eindnoot 86), aantekeningen Dick Engelen.

HOOFDSTUK 4

1 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 10 januari 1963, 22 mei 1963; 21 en 22 augustus 1963.

2 Engelen, *Frontdienst*, 21.

3 B. van der Steen, 'De Trotskistische beweging in Nederland: geschiedenis van de eerste generatie', in: B. van der Steen (red.), *Kritiek. Jaarboek voor socialistische discussie en analyse* (Amsterdam 2008) 46-76, aldaar 65.

4 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 23 augustus 1963.

5 Idem, 6 maart 1966.

6 HTK, 1958-1959, Handelingen, 14e vergadering, vaststelling hoofdstuk V (Binnenlandse Zaken) van de Rijksbegroting, 5 november 1958, 2075; HEK, 1960-1961, Handelingen, 17e vergadering, vaststelling hoofdstuk V (Binnenlandse Zaken) van de Rijksbegroting, 7 februari 1961, 2154-2155.

7 HEK, 1960-1961, Handelingen, 17e vergadering, vaststelling hoofdstuk V (Binnenlandse Zaken) van de Rijksbegroting, 7 februari 1961, 2154-2155.

8 R.L. Garthoff, 'US intelligence in the Cuban missile crisis', in: J.G. Blight en D.A. Welch (red.), *Intelligence and the Cuban missile crisis* (Londen 1998) 18-64, aldaar 34.

9 J. C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995) 57-58.

10 De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', 274-275.

11 H. Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995) 16-17; Judt, *Postwar*, 324-338; De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', 292-297.

12 De Graaf, *Theater van de angst,* 27-30; G. Meershoek, *De groep IJzerman; hoe de politie infiltreerde in de links-radicale beweging van de jaren zestig* (Amsterdam 2011) 20-23.

13 De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', 297.

14 H. van den Doel en H. Lammers (red.), *Tien over rood. Uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA* (Amsterdam 1966) 11.

15 Braat, *Van oude jongens*, 144-146.

16 Einthoven, *Tegen de stroom in*, 208-209.

17 IISG, Archief CPN, kopieën van stukken uit het archief van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) betreffende de CPN 1948-1988, abonnementen en lidmaatschappen, 25 mei 1955.
18 Ibidem.
19 Ibidem.
20 IISG, Archief CPN, kopieën van stukken uit het archief van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) betreffende de CPN 1948-1988, regeling betreffende het gebruik van oude politieke gegevens, eind 1955.
21 IISG, Archief CPN, kopieën van stukken uit het archief van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) betreffende de CPN 1948-1988, abonnementen en lidmaatschappen, 25 mei 1955.
22 In ieder geval tot 1969: SSA AIVD, verjaringstabellen 1956, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968 en 1969.
23 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 19 november 1960.
24 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 11 maart 1960.
25 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 9 mei 1961.
26 En een aanwezige namens de Binnenlandse Veiligheidsdienst die door de AIVD is 'gewit'.
27 SSA AIVD, Vergaderingen met de politieverbindingen, 20 december 1960.
28 Idem, 27 juni 1961.
29 Idem, 27 juni 1961.
30 Einthoven, *Tegen de stroom in*, 227-228.
31 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 11 maart 1961.
32 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 29 april 1961.
33 Engelen, *Frontdienst*, 51-52.
34 Dit ging over de zogenoemde O-dienst (Operatiën), de *stay behind*-organisatie waar Einthoven ook hoofd van was. Waar Einthoven ervan uitging dat Damsté hem tevens zou opvolgen als hoofd van deze sabotageorganisatie die zich op een volgende bezetting voorbereidde, vond Sinninghe Damsté dit 'kinderlijk oorlogje spelen'. In zijn optiek werd 'de voorbije oorlog voorbereid' en hij zei dat hij de functie niet wilde combineren met zijn positie als hoofd-BVD. D. Engelen, *De Nederlandse* stay behind-*organisatie in de Koude Oorlog,* 46-47; Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met J.S. Sinninghe Damsté, 5 augustus 1992.
35 Bijvoorbeeld: J.S. Sinninghe Damsté, *Advocaat/soldaat: oorlogsherinneringen* (Amsterdam 1999).
36 Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met J.S. Sinninghe Damsté, 5 augustus 1992.
37 SSA AIVD, maandoverzicht juni 1959, 26.
38 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 151-156; *Vrij Nederland*, 6 augustus 1977.
39 Interview C. Hijzen met I. Cornelissen, voormalig journalist Vrij Nederland en Trotskist, woensdag 20 maart 2012, 14:00 – 16:00, Vondelkade 13, Zwolle.
40 J. van Lingen en N. Slooff, 'Rein van der Horst', in: K. ten Haaf (red.), *De trotskistenangst van de BVD* (Amsterdam 2001) 51-60, aldaar 57-58.
41 Zie ook: Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 160-163.

42 SSA AIVD, brief nr. 624.381, J.S. Sinninghe Damsté aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken, aanvulling van de 'Lijst van niet-extremistische organisaties' die op 31 december 1959 was opgesteld, 29 december 1961.
43 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 5 juni 1962.
44 Idem, 1 juni 1962.
45 Idem, 5 juni 1962.
46 Idem, 30 november 1957, 9 mei 1958, 1 juni 1962, 4 juni 1962, 5 juni 1962, 15 april 1963, 8 juni 1963 en 5 februari 1965.
47 SSA AIVD, brief nr. 520.472, 'Lijst van niet-extremistische groeperingen', 31 december 1959.
48 SSA AIVD, nota Kuipers, 'Schets voor een doelmatige organisatie van de dienst', 34-35.
49 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1835, maandoverzicht december 1959; SSA AIVD, brief nr. 520.472, 'Lijst van niet-extremistische groeperingen' van 31 december 1959, wijzigingen en aanvullingen 1960-1967.
50 HTK, 1960-1961, Bijlagen, 6100, 1, Rijksbegroting voor het jaar 1961, Hoofdstuk V, ontwerp van wet; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 15 februari 1962.
51 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 116.
52 Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met J.M. Kan, 26 augustus 1993.
53 Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met J.S. Sinninghe Damsté, 5 augustus 1992.
54 Engelen, *Per undas adversas*, 43-45.
55 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 318; De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 327-328.
56 Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met J.S. Sinninghe Damsté, 5 augustus 1992. Engelen, *Frontdienst*, 37. Vgl. SSA AIVD, Vergaderingen met de politieverbindingen, 28 september 1961; SSA AIVD, Panorama, 1e halfjaar 1961.
57 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 375.
58 Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met J.S. Sinninghe Damsté, 5 augustus 1992.
59 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 19 november 1960.
60 Idem, 16 februari 1961; voorbeelden van zulke miscommunicatie zijn er wel meer te vinden in de Aurorabijeenkomsten, bijvoorbeeld: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 10 oktober 1961.
61 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 31 augustus 1961.
62 Idem, 10 oktober 1961.
63 Idem, 18 oktober 1961.
64 HTK, 1960-1961, Handelingen, 22e vergadering, vaststelling hoofdstuk V (Binnenlandse Zaken), 24 november 1960, 2372.
65 Braat, *Van oude jongens,* 191-193.
66 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 12 april 1962.
67 Idem, 15 maart 1961.
68 Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met J.S. Sinninghe Damsté, 5 augustus 1992. En bijvoorbeeld: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 15 juni 1964.
69 SSA AIVD, Vergaderingen met de politieverbindingen, 27 juni 1961.

70 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 115, 162.
71 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 30 juni 1961.
72 Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met J.S. Sinninghe Damsté, 5 augustus 1992. Vergelijk: de opmerkingen over de bijeenkomst met de Vaste Kamercommissie in maart 1960: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 11 maart 1960.
73 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 8 oktober 1963.
74 HTK, 1960-1961, Bijlagen, 2100, Voorlopig Verslag betreffende alle afdelingen, uitgezonderd Afdeling VI (Nederlands Nieuw-Guinea), 20 oktober 1960, 7. Ook opgenomen in het verslag van de Aurorabespreking van 25 oktober 1960: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 25 oktober 1960.
75 En aanverwante aantijgingen in *Het Vrije Volk*, *Het Parool* en *Algemeen Dagblad* en van PSP'er Nico van der Veen en PvdA-Eerste Kamerlid Joris in 't Veld: HTK, 1960-1961, Handelingen, 22e vergadering, vaststelling hoofdstuk V (Binnenlandse Zaken), 24 november 1960, 2355; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 8 februari 1961.
76 SSA AIVD, Vergaderingen met de politieverbindingen, 27 september 1961.
77 Hoewel de KVP bij de verkiezingen van 1959 de grootste partij was geworden, en de grootste partij de voorzitter van de Vaste Kamercommissie voor de BVD leverde, vervulde Jaap Burger die tot dat hij werd opgevolgd door Vondeling. De reden daarvoor heb ik niet kunnen achterhalen.
78 HTK, 1962-1963, Handelingen, 23e vergadering, 6 december 1962, 3349.
79 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 4 april 1962.
80 'Bundeswehr Strategie: Bedingt abwehrbereit', *Der Spiegel*, 10 oktober 1962.
81 S. Waske, *Mehr liaison als Kontrolle: die Kontrolle des BND durch Parlement und Regierung (1955-1978)* (Wiesbaden 2009) 104.
82 HTK, 1962-1963, Handelingen, 23e vergadering, deel III, 6 december 1962, 3349.
83 Naar verluidt nadat Tweede Kamervoorzitter Kortenhorst was opgeveerd om tegen Korthals te roepen dat 'alle gesprekken tussen Den Haag en Voorburg konden worden afgeluisterd' – een gerucht dat hem ter ore was gekomen. *De Telegraaf* rakelde die kwestie in oktober 1963 op om in het licht van de West-Duitse onthullingen aan te tonen dat de inmiddels overleden Kamervoorzitter al een voorgevoel had dat er 'iets zou kunnen schorten aan het telefoongeheim in Nederland. *De Telegraaf*, 22 oktober 1963.
84 HTK, 1962-1963, Handelingen, 30e vergadering, deel III, 20 december 1962, 3566-3567.
85 *Het Vrije Volk*, 7 december 1962.
86 HTK, 1962-1963, Handelingen, 23e vergadering, deel III, 6 december 1962, 3349.
87 *De Telegraaf*, 7 december 1962.
88 *Het Vrije Volk*, 27 februari 1963.
89 Waske, *Mehr liaison als Kontrolle,* 104-105.
90 *Het Vrije Volk*, 9 september 1963 en 14 oktober 1963.
91 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 14 oktober 1963 en 22 oktober 1963.
92 Marcus Bakker noemde het artikel 'een grote eulogie van de BVD-gegeven[s]': HTK, 1963-1964, Handelingen, 2e vergadering, Vaste Commissie voor Binnenlandse Zaken, 24 oktober 1963, C144.
93 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 21 oktober 1963 en 22 oktober 1963.

94 Idem, 23 oktober 1963.
95 *De Telegraaf*, 25 oktober 1963.
96 Daarmee verwees Bakker naar de gelijknamige roman van Graham Greene. HTK, 1963-1964, Handelingen, 2e vergadering, Vaste Commissie voor Binnenlandse Zaken, 24 oktober 1963, C143-C145.
97 HTK, 1963-1964, Handelingen, 2e vergadering, Vaste Commissie voor Binnenlandse Zaken, 24 oktober 1963, C145-148.
98 HTK, 1963-1964, Handelingen, 2e vergadering, Vaste Commissie voor Binnenlandse Zaken, 24 oktober 1963, C148-C149.
99 Ibidem.
100 Dat merkte ook *Het Vrije Volk* op. De krant probeerde Korthals te spreken te krijgen, maar die was inmiddels uit de Nederlandse politiek verdwenen. *Het Vrije Volk*, 25 oktober 1963.
101 *Het Vrije Volk*, 25 oktober 1963; *De Telegraaf*, 25 oktober 1963 en 26 oktober 1963.
102 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 30 oktober 1963.
103 HTK, 1963-1964, Handelingen, 8e vergadering, 29 oktober 1963, 219-223. Vergelijk: *Het Vrije Volk*, 30 oktober 1963. De concepttekst van de beantwoording van Vondelings vragen werd voorgekookt in de Vaste Kamercommissie voor de BVD. Ook coördinator Kist mocht input leveren. NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1841, stukken betreffende het ontstaan en werkzaamheden van de Vaste Kamercommissie voor de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) en de eventuele uitbreiding van haar bevoegdheden tot andere diensten 1963-1966, beantwoording vragen prof. Vondeling in de Tweede Kamer, 29 oktober 1963, inzake brief- en telefoongeheim, zonder datum.
104 P. Koedijk, 'Vrijheid in verantwoordelijkheid: journalistiek. Journalistiek in de jaren vijftig', in: P. Luykx en P. Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997) 211-248, aldaar 222.
105 De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', 296-297.
106 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 15 maart 1962 en 6 november 1963.
107 Idem, 6 november 1963.
108 Idem, 6 november 1963 en 15 november 1963.
109 HTK, 1963-1963, Handelingen, 14e vergadering, 19 november 1963, 435-436.
110 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 29 november 1963.
111 Idem, 9 december 1963 en 18 december 1963.
112 HTK, 1963-1963, Handelingen, 14e vergadering, 19 november 1963, 435.
113 Idem, 435-436, 450.
114 Idem, 436.
115 IISG, Archief Partij van de Arbeid. Tweede Kamerfractie, inv.nr. 1379 en 1380, stukken betreffende de Vaste Commissie voor de Binnenlandse Veiligheidsdienst: vergaderstukken, correspondentie en aantekeningen van A. Vondeling uit hoofde van zijn lidmaatschap. 1958-1966, Bericht nr. 970 Nederlands Instituut voor Publieke Opinie: 'De B.V.D. bij driekwart van het publiek bekend. 20% vindt telefoon afluisteren, brieven openen niet juist', 15 november 1963 en 'Wel of niet afluisteren? Afschrift bestemd voor de leden van de vaste Commissie voor de BVD'.

116 Op 20 november 1963 besprak Sinninghe Damsté de resultaten ook in de Aurorabijeenkomst: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 20 november 1963.

117 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken, 11 april 1967; HTK, 1967-1968, Bijlagen, 8911, 1-4.

118 Bijvoorbeeld: Rapport commissie-Dessens, 'Evaluatie wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten: naar een nieuwe balans van bevoegdheden en waarbogen', december 2013, 89-100; S. Eskens, O. van Daalen en N. van Eijk, 'Ten standards for oversight and transparancy of national intelligence services', Instituut voor Informatierecht (IVIR), Universiteit van Amsterdam, 2015.

119 HTK, 1969-1970, Bijlagen, 10558, 1, verslag van de Commissie, Werkzaamheden van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 25 februari 1970; L. Molenaar, *Nooit op de knieën: Marcus Bakker, 1923-2009. Communist en parlementariër* (Amsterdam 2015) 275-276.

120 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 14 oktober 1963.

121 Koedijk, 'Vrijheid in verantwoordelijkheid', 227-228.

122 *Het Parool*, 17 oktober 1998.

123 Zie voor een overzicht van zijn periode als hoofdredacteur: P. van der Hoeven, *Het succes van een kwaliteitskrant: de ontstaansgeschiedenis van NRC Handelsblad* (Amsterdam 2012) 183-249.

124 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 22 mei 1963.

125 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 26 juli 1963.

126 Idem, 13 november 1963.

127 IISG, Archief Partij van de Arbeid. Tweede Kamerfractie, inv.nr. 1379 en 1380. Stukken betreffende de Vaste Commissie voor de Binnenlandse Veiligheidsdienst: vergaderstukken, correspondentie en aantekeningen van A. Vondeling uit hoofde van zijn lidmaatschap. 1958-1966, Afschrift 'Deze week…', transcript van de radiotoespraak van dominee Kater, 9 maart 1963.

128 *Het Vrije Volk*, 12 maart 1963.

129 *De Friese Koerier*, 12 maart 1963.

130 IISG, Archief Partij van de Arbeid. Tweede Kamerfractie, afschrift 'Deze week…', transcript van de radiotoespraak van dominee Kater, 9 maart 1963.

131 IISG, Archief Partij van de Arbeid. Tweede Kamerfractie, Hoofd-BVD (namens deze w.g. A. Kuipers) aan Zijne Excellentie de Minister van Binnenlandse Zaken, B.V.D. Betr. Radiotoespraak van ds. H.J. Kater op 9 maart j.l., 22 maart 1963.

132 Ibidem.

133 Ibidem.

134 IISG, Archief Partij van de Arbeid. Tweede Kamerfractie, J. Sinninghe Damsté aan E. Toxopeus, 4 juni 1963.

135 In het beknopte verkiezingsmanifest van 1963 kwam de veiligheidsdienst nog niet voor, maar in het PSP-verkiezingsprogramma van 1967 stond expliciet het programmapunt vermeld: 'Opheffing van de BVD (Binnenlandse Veiligheidsdienst). Digitaal repositorium Nederlandse politieke partijen Rijksuniversiteit Groningen, documentatiecentrum politieke partijen: PSP-verkiezingsmanifest 1963, Internet: http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c5c0df-

c94d38 en PSP-programma 1967-1971, Internet: http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c5aca40b2bfe.

136 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 9 oktober 1963.

137 HTK, 1963-1964, Handelingen, 2e vergadering, Vaste Commissie voor Binnenlandse Zaken, 24 oktober 1963, C145-C146.

138 HEK, 1963-1964, Handelingen, 8e vergadering, 26 november 1963, 140.

139 SSA AIVD, Vergaderingen met de politieverbindingen, 19 december 1963.

140 L. Molenaar, *'Wij kunnen het niet langer aan de politici overlaten'. De geschiedenis van het Verbond van Wetenschappelijke Onderzoekers, 1946-1980* (Delft 1994) 53-56.

141 Die verscheen op 26 april 1958 in de *Noord-Rotterdamse Courant* en *De Waarheid*. In verkorte vorm publiceerden ook onder meer *Het Parool* en *De Volkskrant* de brief: Molenaar, *De geschiedenis van het VWO*, 171.

142 Molenaar, *De geschiedenis van het VWO*, 115-116. In de jaren zestig stond het Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers, om min of meer dezelfde redenen, op de lijst van niet-extremistische organisaties die wel de aandacht van de BVD hadden, met name omdat de dienst samenwerking verwachtte met de 'Pugwash'-beweging, van de Britse filosoof Bertrand Russell, die wilde waarschuwen tegen het nucleaire gevaar en waarin van communistische inmenging sprake was. SSA AIVD, Andries Kuipers aan Minister van Binnenlandse Zaken, nr. 873.347, Lijst van niet-extremistische groeperingen, 7 juli 1967.

143 IISG, Archief Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers, inv.nr. 55, brief secretaris van Kammen aan voorzitter Albada, 20 mei 1951.

144 W.F. Wertheim, 'Universitaire benoemingen en universitaire vrijheid', *Universiteit en hogeschool* 5, 3 (1959) 101-111, aldaar 109-110.

145 *De Groene Amsterdammer*, 'Wie zal onze bewakers bewaken?', 4 juli 1959; HTK, 1958-1959, Aanhangsel, nr. 2026, Kamervragen, 2051.

146 De gehele commissie bestond uit prof.dr. G.B. van Albada, prof.mr. I.A. Diepenhorst, prof.dr.ir. G. Hamming, prof.dr. H. den Hartog, mr.dr. J. in 't Veld. De secretaris van de commissie werd A. van Kammen.

147 IISG, Archief Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers, inv.nr. 55, brief A. van Kammen aan G.B. van Albada, 19 december 1961 en verslag van vergadering van de commissie Politieke antecedentenonderzoeken van wetenschappelijke onderzoekers, dinsdag 16 januari [geen jaartal genoemd]. Over de oprichting informeerde het Verbond op 20 mei 1961 ook mr. C.H.F. (Carel) Polak, de Leidse hoogleraar Administratief en Agrarisch Recht, die in 1967 minister van Justitie zou worden in het kabinet-De Jong. Die vond het onderwerp 'stellig van groot belang', maar twijfelde of het instellen van een commissie 'de juiste aanpak' daarvan was. Volgens de directeur-generaal Wetenschappen A.J. Piekaar 'onthield de BVD zich van inmenging aan Rijksuniversiteiten'. IISG, Archief Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers, inv.nr. 55, brief mr. C.H.F. (Carel) Polak aan bestuur Wetenschappelijk Verbond van Onderzoekers, 29 mei 1961.

148 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, 'Rapport Kommissie V.W.O. over het politieke antecedenten-onderzoek', Wetenschap en Samenleving, december 1963, Slotbeschouwing.

149 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 10 januari 1964.

150 HTK, 1963-1964, Aanhangsel, nr. 191, ingezonden op 29 januari 1964, 215-216.

151 Molenaar, *De geschiedenis van het VWO,* 196.

152 Brandpunt, 17 januari 1964: NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. inv.nr. 4735, 'Beleid beschouwd nr. 32, radio en televisie, televisie: uitgezonden vrijdag 17 januari 1963 [sic], *K.R.O's 'Brandpunt'*, transcript van de uitzending.

153 IISG, Archief Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers, inv.nr. 55, brief 'Bruno' aan 'Wim en Betty', 17 januari 1964.

154 *De Telegraaf*, 15 januari 1964; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 17 januari 1964.

155 IISG, Archief Partij van de Arbeid. Tweede Kamerfractie, brief A. Vondeling aan E. Toxopeus, 31 januari 1964.

156 IISG, Archief Partij van de Arbeid. Tweede Kamerfractie, 'Hoe is de gang van zaken bij een antecedentenonderzoek' (vertrouwelijk), zonder datum, inclusief bijlagen A (NAVO-voorschriften t.a.v. beveiliging), B (Regeling betreffend het gebruik van politieke gegevens), C (Regeling betreffende het verstrekken van politieke gegevens over familieleden), D (Regeling betreffende het gebruik van oude gegevens), E (Koninklijk Besluit Antecedentenonderzoeken), F (Toepassing regeling gebruik oude gegevens), G (Gebruik van gegevens van de BVD) en H (formulieren).

157 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 15 januari 1964 en 17 januari 1964.

158 HTK, 1963-1964, Aanhangsel, nr. 191, ingezonden op 29 januari 1964, 215-216.

159 *Trouw*, 11 januari 1964, *Het Vrije Volk*, 11 januari 1964, *De Telegraaf*, 15 januari 1964, *De Nieuwe Linie*, 18 januari 1964.

160 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 10 januari 1964 en 17 januari 1964; *Het Parool*, 18 januari 1964.

161 In de handgeschreven notities van griffier 'Koops' staan ook nog 'Vreede' en 'de Jong' vermeld: NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, Vergadering Vaste Kamercommissie voor de Controle Op de BVD, 13 februari 1964.

162 Idem, E. Toxopeus aan de voorzitter van de Vaste Kamercommissie voor de BVD A. Vondeling, 6 februari 1964.

163 Idem, Vergadering Vaste Kamercommissie voor de Controle Op de BVD, 13 februari 1964.

164 Ibidem.

165 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten 10 januari 1964 en 17 januari 1964.

166 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, Vergadering Vaste Kamercommissie voor de Controle Op de BVD, 13 februari 1964.

167 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, Vondeling aan de 'leden van de parlementaire pers', 14 februari 1964.

168 SSA AIVD, Vergaderingen met de politieverbindingen, 19 juni 1964.

169 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 17 april 1964.

170 Idem, 17 april 1964 en 1 juni 1964.

171 SSA AIVD, Vergaderingen met de politieverbindingen, 17 maart 1964 en 19 maart 1964.

172 Het stuk werd afgedrukt in het zomernummer (juni/juli 1964) en opnieuw in december, met het oorspronkelijke VWO-rapport, het weerwoord van Sinninghe Damsté en de repliek van de Politieke Antecedentencommissie van het Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers daarop: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 10 augustus 1964 en 17 augustus 1964; NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, Wetenschap en samenleving juni/juli 1964, Wederwoord Sinninghe Damsté en Wetenschap en samenleving december 1964.

173 IISG, Archief Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers, inv.nr. 55, G.B. van Albada aan de VWO-commissie voor de politieke antecedentenonderzoeken, 10 juni 1964.
174 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, Wetenschap en samenleving juni/juli 1964, Wederwoord Sinninghe Damsté.
175 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1841, brief J. Sinninghe Damsté aan minister van Binnenlandse Zaken n.a.v. vragen van Kamerlid Vondeling, 10 augustus 1964.
176 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 3 januari 1964.
177 Idem, 12 oktober 1964.
178 Braat, *Van oude jongens*, 192-193.
179 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, d.d., 13 januari 1965 en 5 februari 1965.
180 Braat, *Van oude jongens*, 192.
181 SSA AIVD, Vergaderingen met de politieverbindingen, 17 maart 1964 en 19 maart 1964.
182 SSA AIVD, Panorama, 1 april 1965 – 30 september 1965; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 18 augustus 1965.
183 SSA AIVD, Panorama, 1 april 1965 – 30 september 1965.
184 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 18 augustus 1965.
185 SSA AIVD, Panorama, 1 april 1965 – 30 september 1965.
186 SSA AIVD, Panorama, 1 april 1965 – 30 september 1965.
187 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 18 augustus 1965.
188 SSA AIVD, Panorama, 1 april 1965 – 30 september 1965.
189 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 18 augustus 1965.
190 HTK, 1964-1965, Handelingen, 3e vergadering, Vaste Commissie voor Binnenlandse Zaken, 21 oktober 1964, C126-C127.
191 A.J. Koejemans, *Van ja tot amen* (Amsterdam 1961).
192 Ibidem, 195-197.
193 IISG, Archief Partij van de Arbeid. Tweede Kamerfractie, inv.nr. 1379 en 1380. Stukken betreffende de Vaste Commissie voor de Binnenlandse Veiligheidsdienst: vergaderstukken, correspondentie en aantekeningen van A. Vondeling uit hoofde van zijn lidmaatschap, 1958-1966, A. Vondeling aan de leden van de Vast Commissie voor de B.V.D., 13 november 1963.
194 M. Bakker, *Wissels: bespiegelingen zonder berouw* (Weesp 1983).
195 Molenaar, *Nooit op de knieën,* 173-174.
196 I. Cornelissen, *Van Zwolle tot Brest-Litowsk: onstuimige herinneringen* (Amsterdam 1983); I. Cornelissen, *Raamgracht 4: Mooie jaren bij het weekblad* (Amsterdam 1998); I. Cornelissen, *Terug naar Zwolle: dwarsliggers en ander volk* (Amsterdam 2000); I. Cornelissen, *Een boer achter een raam* (Amsterdam 2011).
197 I. Cornelissen, 'Mijn inzagedossier', in: K. ten Haaf (red.), *De trotskistenangst van de BVD* (Amsterdam 2001) 81-86, aldaar 85-86.
198 I. Cornelissen, 'Igor Cornelissen', in: K. ten Haaf (red.), *De trotskistenangst van de BVD* (Amsterdam 2001) 73-80, aldaar 76.
199 Van Duijn, *Diepvriesfiguur.*
200 G. Geelhoed, *Van Kortenbach naar Prinsegracht* (eigen beheer, gedeponeerd bij het IISG Amsterdam, 2004) 35.

201 Idem, 31.
202 *Vrij Nederland*, 13 november 1965.
203 IISG, Archief Joop van Santen, nummer toegang 10, Korte samenvatting van het door drs. J. van Santen te Amsterdam op 15 februari 1966 ten overstaan van de Commissie naar voren gebracht; *Trouw*, 6 maart 1967; *Het Volk*; 9 maart 1967; *De Volkskrant*, 9 maart 1967.
204 IISG, Archief Partij van de Arbeid. Tweede Kamerfractie, inv.nr. 1379 en 1380, brief H. Kröber jr. aan E. Toxopeus, 26 januari 1960.
205 IISG, Archief Partij van de Arbeid. Tweede Kamerfractie, brief C. van der Vlies aan G.M. Nederhorst, 7 november 1965.
206 IISG, Archief Partij van de Arbeid. Tweede Kamerfractie, inv.nr. 1379 en 1380, brief C. van Nieuwenburg aan W.K.N. Schmelzer, 7 mei 1966.
207 IISG, Archief Partij van de Arbeid. Tweede Kamerfractie, inv.nr. 1379 en 1380, brief C. Egas aan W.K.N. Schmelzer, 24 mei 1966 en brief W.K.N. Schmelzer aan C. Egas, 26 mei 1966.
208 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 22 november 1963.
209 Idem, 19 juni 1964.
210 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken, 1 maart 1966.
211 In november en december 1963 behandelde de Vaste Kamercommissie bijvoorbeeld 22 klachten: IISG, Archief Partij van de Arbeid. Tweede Kamerfractie, inv.nrs. 1379 en 1380, Overzicht, zonder datum; HTK, 1967-1968, Bijlagen, 9394, verslag van de commissie, werkzaamheden van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 23 februari 1967-november 1967.
212 Bijvoorbeeld: NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, Stukken van de Kamercommissie, brief Vaste Kamercommissie, 9 april 1964.
213 Bijvoorbeeld: *Nieuwsblad van het Noorden*, 17 april 1964.
214 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 11 maart 1960.
215 Idem, 21 november 1961.
216 Idem, 11 maart 1960.
217 Idem, 15 maart 1962.
218 Idem, 18 oktober 1961.
219 Idem, 9 december 1963 en 18 december 1963.
220 Idem, 20 juni 1963, 9 oktober 1963 en 17 oktober 1963.
221 Idem, 18 december 1963.
222 Idem, 9 december 1963.
223 A. Vondeling, *Nasmaak en voorproef: een handvol ervaringen en ideeën* (Amsterdam 1968) 123-125.
224 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 14 februari 1964.
225 Bijvoorbeeld: *De Telegraaf*, 25 oktober 1963.
226 HTK, 1963-1964, Handelingen, 2e vergadering, Vaste Commissie voor Binnenlandse Zaken, 24 oktober 1963, C145.
227 IISG, Archief Partij van de Arbeid. Tweede Kamerfractie, inv.nrs. 1379 en 1380, brief A. Vondeling aan A.J. Koejemans, 31 oktober 1963.

228 IISG, Archief Partij van de Arbeid. Tweede Kamerfractie, inv.nrs. 1379 en 1380, A.J. Koejemans aan A. Vondeling, 8 november 1963.
229 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 24 juni 1964.
230 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1841, brief Sinninghe Damsté aan minister van Binnenlandse Zaken n.a.v. vragen van Kamerlid Vondeling, 10 augustus 1964.
231 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, schrijven van voorzitter Vaste Kamercommissie aan minister van Binnenlandse Zaken, 19 mei 1964.
232 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 10 juni 1964 en 24 juni 1964.
233 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 8 augustus 1964, 17 januari 1966, 23 maart 1966.
234 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken, 1 maart 1966; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 204.
235 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 5 juni 1964.
236 Idem, 24 juni 1964.
237 Idem, 14 september 1964, 12 oktober 1964 en 18 november 1964.
238 Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met E. Toxopeus, zonder datum [1992, 1993].
239 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6342, stukken betreffende de instelling, organisatie en werking van de Buitenlandse Inlichtingendienst (BID), verslagen bijeenkomsten 30 oktober 1969 en 12 november 1969; De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 219.
240 Het eerste verslag werd in november 1967 verstuurd: HTK, 1967-1968, Bijlagen, 9394, verslag van de commissie, Werkzaamheden van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 23 februari 1967 - november 1967.
241 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken, 21 juli 1969.
242 Engelen, *Frontdienst*, 213; Hijzen, 'More than a ritual dance', 227-238.
243 De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', 298-299.
244 Meershoek, *De groep IJzerman,* 24.
245 Meershoek, *De groep IJzerman*, 31-46.
246 Righart, *De eindeloze jaren zestig,* 216; J.M. Schuyt en E. Taverne, *1950. Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000) 379-383.
247 HTK, 1965-1966, Handelingen, 46e vergadering, de heer Scheps (PvdA) in een bespreking met de minister over het optreden van de Haagse politie tegen de heer A.W.J. Remmerswaal, 27 april 1966, 1767-1768.
248 Bijvoorbeeld: *Het Binnenhof*, 11 november 1965; *De Volkskrant*, 12 november 1965. Remmerswaal groeide uit tot een heus boegbeeld van de demonstratievrijheid. Zo werd hij op 18 februari 1966 in de televisierubriek 'Extra' opgevoerd om te spreken over dit thema. SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 21 februari 1966.
249 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 12 november 1965; HTK, 1965-1966, Bijlagen, 8300 VII, 14, brief minister van Binnenlandse Zaken (J. Smallenbroek) in het kader van de Rijksbegroting voor het dienstjaar 1966, Hoofdstuk VII Binnenlandse Zaken, 21 februari 1966.
250 HTK, 1965-1966, Handelingen, 46e vergadering, de heer Scheps (PvdA) in een bespreking met de minister over het optreden van de Haagse politie tegen de heer A.W.J. Remmerswaal, 27 april 1966, 1769-1770.

251 *De Telegraaf*, 22 oktober 1965.
252 *Het Parool*, 23 oktober 1965; *Het Vrije Volk*, 25 oktober 1965.
253 *De Telegraaf*, 25 oktober 1965.
254 *De Tijd*, 25 oktober 1965.
255 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 4 november 1965.
256 Idem, 2 juni 1965.
257 Idem, 17 november 1965.
258 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1832, Sinninghe Damsté aan Bos, een resumptie van hetgeen de Minister van binnenlandse Zaken tijdens de begrotingsbespreking van 16 november 1965 heeft gezegd, 29 november 1965.
259 N. Pas, *Provo! Mediafenomeen 1965-1967* (Amsterdam 2015) 36-40.
260 Voor het laatst werd het aantal werknemers genoemd op de Aurorabijeenkomst van 5 juni 1965: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 5 juni 1963.
261 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1837, Tijdschrift Barst, april 1965.
262 SSA AIVD, Beschouwing over enige politieke extremistische c.q. extreme groeperingen in Nederland uit het oogpunt van openbare orde en veiligheid', 13 augustus 1965. Zie ook: R. van Duijn, *Provo. De geschiedenis van de provotarische beweging 1965-1967* (Amsterdam 1985); Van Duijn, *Diepvriesfiguur*.
263 HTK, 1966-1967, Handelingen, 20e vergadering, 28 juni 1967, 664.
264 Collectie Igor Cornelissen, brief C.A. Schuckink Kool, Provo Den Haag, Postbus 667, aan de leden van de Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal, zonder datum.
265 SSA AIVD, S. Damsté aan Minister van Minister van Binnenlandse Zaken a.i. Ivo Samkalden, Begeleidende brief bij het rapport 'De Provo's: exponent van hedendaags radicalisme onder de jeugd', 1 september 1966; SSA AIVD, Rapport 'De Provo's: exponent van hedendaags radicalisme onder de jeugd', augustus 1966.
266 SSA AIVD, Beschouwing over enige politieke extremistische c.q. extreme groeperingen in Nederland uit het oogpunt van openbare orde en veiligheid, 13 augustus 1965.
267 Van Duijn, *Diepvriesfiguur*, 97-101; Commissie van Toezicht betreffende de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 'Toezichtsrapport inzake het onderzoek naar de activiteiten van de BVD jegens de heer R.H.G. van Duijn', CTIVD-rapport nr. 41, 19 november 2014, 10.
268 SSA AIVD, Beschouwing over enige politieke extremistische c.q. extreme groeperingen in Nederland uit het oogpunt van openbare orde en veiligheid, 13 augustus 1965.
269 Van Duijn, *Diepvriesfiguur*, 97-101; Commissie van Toezicht betreffende de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 'Toezichtsrapport inzake het onderzoek naar de activiteiten van de BVD jegens de heer R.H.G. van Duijn', CTIVD-rapport nr. 41, 19 november 2014, 10.
270 SSA AIVD, Beschouwing over enige politieke extremistische c.q. extreme groeperingen in Nederland uit het oogpunt van openbare orde en veiligheid, 13 augustus 1965.
271 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 6 mei 1966.
272 SSA AIVD, Rapport 'De Provo's: exponent van hedendaags radicalisme onder de jeugd', augustus 1966; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 11 maart 1966, 18 maart 1966 en 2 november 1966.
273 *De Tijd*, 1 maart 1966; *Het Vrije Volk*, 1 maart 1966; *De Telegraaf*, 1 maart 1966.
274 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 7 maart 1966.

275 Idem, 1 juni 1966.
276 Idem, 1 juni 1966.
277 Idem, 2 november 1966.
278 Braat, *Van oude jongens*, 213.
279 M.J. Kingma, *Reputatiebehartiging: caleidoscoop van de public relations* (Amsterdam/Brussel 1965); SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 1 juni 1966.
280 NL- HaNA, Archief van het kabinet van de Commissaris der Koningin in Zuid-Holland, 3.02.42, inv.nr. 174, enige opmerkingen betreffende de maandoverzichten van de BVD, september 1966.
281 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11808, 1967-1968, Woordelijk verslag van televisieuitzending op Nederland 1, VPRO, 'Speciale berichtgeving', Leo Kool, 11 maart 1967.
282 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 13 maart 1967.
283 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11808, 1967-1968; Woordelijk verslag van televisieuitzending op Nederland 1, VPRO, 'Speciale berichtgeving', Leo Kool, 11 maart 1967; *De Volkskrant*, 25 april 1967.
284 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 10 maart 1967.
285 Idem, 13 maart 1967.
286 *Het Vrije Volk*, 14 maart 1967; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 15 maart 1967.
287 *Het Vrije Volk*, 22 april 1967.
288 HTK, 1967-1968, Bijlagen, 9394, verslag van de commissie, Werkzaamheden van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 23 februari 1967 tot november 1967.
289 *De Volkskrant*, 25 april 1967.
290 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 13 oktober 1967; *De Friese Koerier*, 18 oktober 1967.
291 *Het Vrije Volk*, 16 oktober 1967.
292 IISG, Archief Joop van Santen, 'Wilt u de BVD als studiepatroon?', *Leids Universiteitsblad (LUB)* 33, 5 (1967) 1-2.
293 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 212, 369-370.
294 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 23 oktober 1967.
295 Idem, 2 oktober 1967 en 4 oktober 1967.
296 Idem, 9 oktober 1967.
297 Idem, 16 oktober 1967 en 18 oktober 1967.
298 Idem, 20 oktober 1967.
299 Idem, 18 oktober 1967.
300 *Vrij Nederland*, 18 oktober 1967.
301 *De Volkskrant*, 17 oktober 1967; *De Telegraaf*, 17 oktober 1967.
302 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 30 oktober 1967; SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en Henk Beernink, 25 oktober 1967.
303 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 20 oktober 1967.
304 Idem, 25 oktober 1967.
305 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en Henk Beernink], 25 oktober 1967.

306 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 1 november 1966.
307 Al kwamen nu ook uit andere studentensteden berichten en diende zich in december een nieuw incident aan. Volgens de BVD was 'door een gerichte informatie aan de pers' voorkomen dat 'een nieuwe rel over de BVD' was ontstaan: *Algemeen Handelsblad*, 15 december 1967; SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1967 – 1 april 1968.
308 *Vrij Nederland*, 18 oktober 1967.
309 Braat, *Van oude jongens*, 194.
310 Vanaf het Panoramaverslag over de periode 1 oktober 1967 – 1 april 1968 kwam 'public relations' terug als zelfstandig kopje.
311 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 27 november 1967.
312 Idem, 29 december 1967.
313 SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1967 – 1 april 1968.
314 J. Bank, 'Televisie in de jaren zestig', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 101 (1986) 52-76; Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 154-155; Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering*, 209.
315 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 23 oktober 1968 en 18 november 1968.
316 Idem, 20 november 1968.
317 Idem, 22 november 1968.
318 Engelen, *Frontdienst*, 301.
319 Instituut voor Beeld en Geluid, NTS Inburgeren, 20 november 1968.
320 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 22 november 1968.
321 *Leidsch Dagblad*, 21 november 1968.
322 Instituut voor Beeld en Geluid, NTS Inburgeren, 20 november 1968.
323 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 22 november 1968.
324 Hoewel voor deze paragraaf ook andere voorbeelden gekozen zouden kunnen worden, zijn de hier aangehaalde voorbeelden nuttig om contrast te geven aan de Nederlandse omgang met de veiligheidsdiensten.
325 M.P. Colaresi, *Democracy declassified: the secrecy dilemma in national security* (New York 2014) 87-94. Voor een meer algemeen overzicht van de affaire en de betekenis ervan, zie bijvoorbeeld: P.P. Read, *The Dreyfus affair: the story of the most infamous miscarriage of justice in French history* (Londen 2012).
326 Krieger, 'Oversight of intelligence', 221-222.
327 F. Sejersted, 'Intelligence and accountability in a state without enemies: the case of Norway', in: H. Born, LK. Johnson en I. Leigh (red.), *Who's watching the spies: establishing intelligence service accountability* (Washington 2005) 119-141 aldaar, 121-124.
328 C. Moran, *Classified: secrecy and the state in modern Britain* (Cambridge 2013) 177-202.
329 Vincent, *The culture of secrecy,* 252-253, 314-315, 320.
330 D. Omand, 'The limits of avowal: secret intelligence in an age of public scrutiny', in: G.F. Treverton en W. Agrell (red.), *National intelligence systems: current research and future prospects* (New York 2009) 235-264, aldaar 252-253.
331 Davies, *Intelligence and government in Britain and the United States,* 275-276.
332 Bijvoorbeeld: K.S. Olmsted, *Challenging the secret government: the post-Watergate investigations of the CIA and FBI* (North Carolina 1996).

333 J. Prados, *Lost crusader: the secret wars of the CIA director William Colby* (New York 2003) i, 239-240, 258-259; G.P. Hastedt (red.), *Spies, wiretaps, and secret operations; an encyclopedia of American espionage* (California 2011) 283-286.
334 W. Colby, *Honorable men: my life in the CIA* (New York 1978) 410.
335 Colaresi, *Democracy declassified*, 112-119.
336 L.K. Johnson, 'Governing in the absence of angels: on the practice of intelligence accountability in the United States', in: H. Born, LK. Johnson en I. Leigh (red.), *Who's watching the spies: establishing intelligence service accountability* (Washington 2005) 57-78, aldaar 60.
337 P. Rosen, 'The Canadian Security Intelligence Service, 84-27e, Parliamentary Research Branch, *Current issue review* (Ottawa 1984, bijgewerkte versie 2000) 3-4. Internet: http://www.lop.parl.gc.ca/content/lop/researchpublications/8427-e.pdf.
338 S. Farson, 'Canada's long road from model law to effecive oversight of security and intelligence', in: H. Born, LK. Johnson en I. Leigh (red.), *Who's watching the spies: establishing intelligence service accountability* (Washington 2005) 99-118, aldaar 102-104.
339 HTK, 1967-1968, Handelingen, 6e vergadering, Vaste Commissie voor Binnenlandse Zaken, 27 maart 1968, D10.

HOOFDSTUK 5

1 De journalist Frans Nijpels stapte in 1977 over naar het *Haarlems Dagblad* om daar hoofdredacteur te worden. Dat bleef hij tot 1996. In 2011 overleed Nypels. *De Volkskrant*, 4 oktober 2011.
2 'Wie is bang voor de BVD?', *Haagse Post*, 12 mei 1971.
3 'Topspion Kuipers: 'Wij zijn vlijtige lezertjes'', *Haagse Post*, 12 mei 1971.
4 *Het Vrije Volk*, 13 mei 1971.
5 'Het antecendentengevlooi maakt een hoop mensen razend', *Haagse Post*, 12 mei 1971.
6 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 14 mei 1971.
7 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en Minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en Henk Beernink], 18 januari 1968, 6 maart 1968, 25 april 1968, 4 juli 1968, 31 oktober 1968 en 11 december 1968.
8 T. Judt, 'Chapter XXI. Whose story is it? The Cold War in retrospect', in: Tony Judt (red.), *Reappraisals. Reflections on the forgotten twentieth century* (New York 2008), 368-383, aldaar 372-373.
9 Bijvoorbeeld: R. van der Maar, *Welterusten, mijnheer de president: Nederland en de Vietnamoorlog 1965-1973* (Amsterdam 2007) 179-182.
10 Judt, *Postwar*, 590-593.
11 P. Villaume en O. Arne Westad', 'Introduction: the secrets of European détente', in: Villaume en O. Arne Westad' (red.), *Perforating the Iron Curtain: European détente, transatlantic relations, and the Cold War, 1965-1985* (Kopenhagen 2010) 7-18, aldaar 7-10.
12 Judt, *Postwar*, 463-464.

13 Righart, *De eindeloze jaren zestig,* 261-267.
14 D. Hellema, *Nederland en de jaren zeventig* (Amsterdam 2012) 69.
15 Bijvoorbeeld: De Graaf, *Theater van de angst,* 27-51.
16 Vergelijk: Hoekstra, *In dienst van de BVD,* 51; Engelen, *Frontdienst*, 168-170.
17 Havenaar, *Van Koude Oorlog naar nieuwe chaos,* 173-174.
18 C. Horstmeier, 'De moeizame betrekkingen tussen de CPN en de *Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* (SED), 1946-1989', in: G. Voerman (red.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1998* (Nijmegen 1999) 231-257, aldaar 239.
19 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11927, Inlichtingensamenvatting en beoordeling van de toestand (rapportage Comité Verenigde Inlichtingendiensten Nederland), 27 juni 1963.
20 Verrips, *Dwars, duivels en dromend,* 384-388.
21 SSA AIVD, Regeringsbrief 'Onenigheid in de CPN', bij 860.442 (11 bladzijden), 28 februari 1967.
22 M. van Riel, *Zaterdagmiddagrevolutie: portret van de Rode Jeugd* (Amsterdam 2010) 32-33.
23 SSA AIVD, Regeringsbrief 'Onenigheid in de CPN', bij 860.442 (11 bladzijden), 28 februari 1967.
24 SSA AIVD, Regeringsbrief 'Het 22e partijcongres van de CPN 1967, Amsterdam 22, 23 en 24 december 1967', nr. 904.284.
25 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en Minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en Henk Beernink] 8 juni 1967.
26 Bijvoorbeeld: NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11927, Inlichtingensamenvatting en beoordeling van de toestand (rapportage Comité Verenigde Inlichtingendiensten Nederland), 31 maart 1964, 30 oktober 1964, 27 november 1964, 28 januari 1965.
27 Engelen, *Frontdienst*, 83-105.
28 SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1967 – 1 april 1968.
29 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en Minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en Henk Beernink] 8 juni 1967.
30 SSA AIVD, Regeringsbrief 'Het 22e partijcongres van de CPN 1967, Amsterdam 22, 23 en 24 december 1967', nr. 904.284.
31 SSA AIVD, maandoverzicht 12, december 1967.
32 SSA AIVD, Regeringsbrief 'Het 22e partijcongres van de CPN 1967, Amsterdam 22, 23 en 24 december 1967', nr. 904.284.
33 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 2 september 1966.
34 A. Bos en M. Leenders, 'Het parlement in beeld', in: P. van der Heiden en A. van Kessel (red.), *Rondom de Nacht van Schmelzer: de kabinetten -Marijnen, -Cals en -Zijlstra 1963-1966* (Amsterdam 2010) 51-82, aldaar 63-66.
35 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en Minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en Henk Beernink] 11 april 1967.
36 SSA AIVD, Regeringsbrief 'Het 22ste partijcongres van de CPN 1967, Amsterdam 22, 23 en 24 december 1967', nr. 904.284; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 12 juni 1968.
37 SSA AIVD, maandoverzicht oktober 1965. Dat had Einthoven rond 1955 ook al eens zo uitgedrukt.
38 SSA AIVD, Regeringsbrief 'Het 22ste partijcongres van de CPN 1967, Amsterdam 22, 23 en

24 december 1967', nr. 904.284; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 12 juni 1968.

39 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en Minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en Henk Beernink] 25 oktober 1967.

40 Andrews, *The defence of the realm*, 420-441.

41 B. Macintyre, *A spy among friends: Kim Philby and the great betrayal* (Londen 2014) 267-268.

42 Bijvoorbeeld: *De Telegraaf*, 2 juli 1963.

43 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en Minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en Henk Beernink], in het bijzijn van minister-president De Jong, secretaris-generaal Ministerie van Binnenlandse Zaken en plaatsvervangend hoofd-BVD, 25 oktober 1967.

44 De Jong wilde door Kuipers over spionagegevallen persoonlijk geïnformeerd worden. Zij spraken elkaar hierover enkele keren per jaar. Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 7 februari 1968, 26 augustus 1968, 15 januari 1969, 24 maart 1969, 2 april 1969 en 18 juni 1969.

45 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en Minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en Henk Beernink] 25 oktober 1967.

46 Bijvoorbeeld: J. Merriënboer, P. Bootsma en P. van Griensven, *Van Agt: tour de force. Biografie* (Amsterdam 2008) 52-53.

47 M. Seidman, *The imaginary revolution: Parisian students and workers in 1968* (Oxford 2004) 18-21.

48 Hetzelfde geldt ook voor West-Duitsland: K. Wasmund, 'The political socialization of West-German terrorists', in: P.H. Merkl (red.), *Political Violence and Terror, motifs and motivations* (Berkeley 1986) 191-228, aldaar 193-194.

49 Judt, *Postwar*, 409.

50 Seidman, *The imaginary revolution,* 27-30.

51 Judt, *Postwar*, 410-411; Seidman, *The imaginary revolution,* 216-217.

52 L. van Damme en P. van Griensven, 'Hoofdstuk VIII: Het gezag uitgedaagd', in: J. van Merriënboer en C. van Baalen (red.), *Polarisatie en hoogconjunctuur: het kabinet De Jong 1967-1971* (Amsterdam 2013) 293-340, aldaar 315.

53 J.W. Brouwer en J. van Merriënboer, *Van buitengaats naar Binnenhof. P.J.S. de Jong: een biografie* (Amsterdam 2011) 231.

54 Van Damme en Van Griensven, 'Hoofdstuk VIII: Het gezag uitgedaagd', 327-339.

55 In de ogen van de BVD-leiding trad de Amsterdamse politie veel te hardhandig op tegen geweldloze acties zoals die van Provo, bijvoorbeeld: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 11 mei 1966.

56 J.J. Woltjer, 'Hall, Gijsbert van (1904-1977)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel IV, 160.

57 Van Damme en Van Griensven, 'Hoofdstuk VIII: Het gezag uitgedaagd', 293-301.

58 Meershoek, *De groep IJzerman*, 65-80 en 144-150.

59 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, maandoverzicht april 1960.

60 Bijvoorbeeld: H. Beuker, 'Wereldjeugdfestival Helsinki 1962', in: C. Armfelt, *Strijdbaar toen en nu: vriendenbundel bij de 80ste verjaardag van Kees van den Heuvel* ([Plaats onbe-

kend, uitgave in eigen beheer], 1998) 5-12; SSA AIVD, maandoverzicht juli 1962.

61 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 9 januari 1960, 9 augustus 1960, 25 november 1960.

62 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 23 december 1964.

63 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, maandoverzichten maart en juni 1966; SSA AIVD, Onderwerpsdossier de Amsterdamse Studentenvereniging (ASVA), passim.

64 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 23 maart 1964.

65 SSA AIVD, maandoverzicht maart 1968. Met dank aan Job Vermaat.

66 SSA AIVD, maandoverzichten november 1967 en april 1968.

67 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, maandoverzicht februari 1961; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 23 december 1964.

68 SSA AIVD, maandoverzicht december 1965.

69 Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw,* 144.

70 SSA AIVD, maandoverzichten oktober 1965 en december 1965.

71 SSA AIVD, maandoverzicht november 1967; Engelen, *Frontdienst*, 76-77; Van der Maar, *Welterusten, mijnheer de president,* 78-83.

72 SSA AIVD, maandoverzicht december 1967.

73 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 19 februari 1968.

74 SSA AIVD, maandoverzicht mei 1968; SSA AIVD, Regeringsbrief 'De S.V.B. en het studentenradicalisme', 15 oktober 1968.

75 SSA AIVD, maandoverzicht mei 1968.

76 Brouwer en Van Merriënboer, *Van buitengaats naar Binnenhof,* 230-231.

77 Kuipers was op 2 en 3 april bij de *Special Committee* van de NAVO en kreeg daar te horen dat daaronder een werkgroep werd ingesteld voor de bestudering op NAVO-niveau van protestbewegingen. Afdeling B werd verzocht een notitie te schrijven en 24 of 25 juni 1968 vond deze bijeenkomst plaats: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 4 april 1968, 26 april 1968, 7 juni 1968, 21 juni 1968 en 28 juni 1968.

78 SSA AIVD, Bulletin nr. 1 'Gegevens inzake studentenactiviteiten', 10 mei 1968.

79 Engelen, *Per undas adversas,* 80-81.

80 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en Minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en Henk Beernink] 8 juni 1967.

81 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 28 december 1964.

82 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en Minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en Henk Beernink] 8 juni 1967.

83 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Dossier Algemene Studentenvereniging Amsterdam, ACD/823328, Betreft: ledenraadsvergadering ASVA, 15 april 1966; ACD/829973, Betreft: ASVA-ledenraadsvergadering, 6 juni 1966; ACD/832997, Politieke activiteiten ASVA, 29 juni 1966; ACD/844750, Betreft: Protesttocht tegen beurzenbeleid Min. Diepenhorst op 28-9-1966 te Den Haagn en deelname ASVA, 11 oktober 1966.

84 SSA AIVD, Dossier Algemene Studentenvereniging Amsterdam, Onderwerp: Contact ASVA – S.U. en Sovjetvertegenwoordiging, 13 oktober. Met dank aan Job Vermaat.

85 Gezien de Aurorabijeenkomsten, 13 of 14 mei 1968: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 15 mei 1968.

86 Vergelijk: Engelen, *Frontdienst*, 79.
87 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 15 mei 1968.
88 Dit was overigens geen uitgemaakte zaak. Wat Anne Vondeling betreft zou de BVD zich bijvoorbeeld 'ernstig blameren als zij zich zou gaan bezighouden met de roeringen in de studentenwereld'. In een interview in *Het Spionnetje*, het personeelsblad van de BVD, zei de voormalige fractievoorzitter dat dit 'niets met de veiligheid van de staat' te maken had. De dienst moest zich 'ervoor hoeden', dat hij 'werk ging zoeken'. Collectie Constant Hijzen, *Het Spionnetje*, jubileumnummer 25 jaar BNV-CVD-BVD, 1945-1970.
89 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 20 mei 1968, 22 mei 1968 en 30 augustus 1968; SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en Minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en Henk Beernink] 4 juli 1968 en 31 oktober 1968.
90 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 24 mei 1968.
91 Idem, 31 juli 1968.
92 Idem, 30 augustus 1968.
93 SSA AIVD, maandoverzicht mei 1968.
94 *De Telegraaf*, 23 oktober 1968; *De Tijd*, 23 oktober 1968.
95 SSA AIVD, Regeringsbrief 'Het jeugd- en studentenradicalisme sedert de zomer van 1968', 27 maart 1969.
96 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 23 oktober 1968.
97 SSA AIVD, Regeringsbrief 'Onrust in de studentenwereld', 13 juni 1969.
98 SSA AIVD, Regeringsbrief 'Het jeugd- en studentenradicalisme sedert de zomer van 1968', 27 maart 1969.
99 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 2 mei 1969; Van Damme en Van Griensven, 'Hoofdstuk VIII: Het gezag uitgedaagd', 316-317.
100 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 7 mei 1969.
101 SSA AIVD, Extra studentenbulletins nr. 1 (1 mei 1969) t/m nr. 19 (12 juni 1969).
102 SSA AIVD, Extra studentenbulletin nr. 11 (12 mei 1969) 16:00 uur.
103 Interview C. Hijzen met drs. E van Thijn, 18 januari 2012.
104 Brouwer en Van Merriënboer, *Van buitengaats naar Binnenhof*, 230-231; Van Damme en Van Griensven, 'Hoofdstuk VIII: Het gezag uitgedaagd', 327-330.
105 Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw,* 170-173; Van Damme en Van Griensven, 'Hoofdstuk VIII: Het gezag uitgedaagd', 321-322.
106 Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 170.
107 SSA AIVD, Regeringsbrief 'Onrust in de studentenwereld', 13 juni 1969.
108 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 23 mei 1969 en 18 juni 1969.
109 Inclusief twee brieven van de BVD, één aan de voormalige rector-magnificus en één aan de voormalige president-curator, had de Afdeling Centrale Documentatie getraceerd. In die laatste brief had de BVD gevraagd om inzage in een scriptie over Chinezen in Amsterdam. Publicatie zou 'enige moeilijkheden' met zich kunnen meebrengen. SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 21 mei 1969.
110 'Dat we dat nu pas en buiten het parlement van Vondeling moeten horen, vind ik dan weer godgeklaagd,' schreef een lezer van *Het Vrije Volk* hierover. *Het Vrije Volk*, 31 mei 1969.

111 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en Minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en Henk Beernink], 4 juni 1969.
112 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 28 mei 1969, 30 mei 1969 en 6 juni 1969.
113 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 21 mei 1969.
114 SSA AIVD, Regeringsbrief 'Onrust in de studentenwereld', 13 juni 1969.
115 Engelen, *Per undas adversas*, 80.
116 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en Minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en Henk Beernink], 17 juni 1969.
117 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en Minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en Henk Beernink], 4 juni 1969.
118 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 19 mei 1969.
119 Engelen, *Per undas adversas*, 67.
120 Engelen, *Frontdienst*, 80.
121 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 23 mei 1969.
122 Engelen, *Frontdienst*, 80.
123 Collectie Constant Hijzen, *Het Spionnetje*, 1975, 1945-1975.
124 SSA AIVD, Regeringsbrief 'Onrust in de studentenwereld', 13 juni 1969.
125 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 17 februari 1969.
126 HTK, 1969-1970, Bijlagen, 10.558, verslag van de commissie, Werkzaamheden van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 25 februari 1970.
127 De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 223-231.
128 HTK, 1969-1970, Handelingen, 54e vergadering, 21 april 1970, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 3101, 3104; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 22 april 1970.
129 HTK, 1967-1968, Bijlagen, 9394, verslag van de commissie, Werkzaamheden van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 23 februari 1967 tot november 1967.
130 HTK, 1967-1968, Handelingen, 6e vergadering, Vaste Commissie voor Binnenlandse Zaken, 27 maart 1968, D105-D106.
131 HTK, 1969-1970, Handelingen, 54e vergadering, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 21 april 1970, 3101; NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1826, brief minister van Binnenlandse Zaken H.K.J. Beernink aan minister-president Piet de Jong, 16 april 1969.
132 Uiteindelijk op 9 juni 1970: Wagenaar, *De Rijksvoorlichtingsdienst*, 265.
133 Wagenaar, *De Rijksvoorlichtingsdienst*, 259-268.
134 HTK, 1969-1970, Handelingen, 54e vergadering, 21 april 1970, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 3101.
135 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 11 september 1970.
136 Idem, 17 juli 1970 en 27 juli 1970.
137 Idem, 17 augustus 1970.
138 Collectie Constant Hijzen, *Het Spionnetje*, 1975, 1945-1975.
139 Koninklijk Besluit, nr. 3, Regels met betrekking tot de taak, de organisatie, de werkwijze en de samenwerking van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, 5 augustus 1972. Inter-

net: http://www.stichtingargus.nl/bvd/par/kb1972.pdf.

140 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 16 oktober 1970.

141 Idem, 19 oktober 1970.

142 Hoekstra, *In dienst van de BVD*, 142; NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6342, verslag vergadering Vaste Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 30 oktober 1969.

143 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6342, verslag vergadering Vaste Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 30 oktober 1969.

144 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en H.K.J. Beernink], 26 oktober 1970.

145 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 7 december 1970.

146 De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 230-231, 250.

147 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 18 december 1970; SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en H.K.J. Beernink] 15 februari 1971.

148 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en H.K.J. Beernink] 22 februari 1971.

149 Hijzen, 'More than a ritual dance'.

150 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 27 augustus 1971.

151 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en H.K.J. Beernink] 22 februari 1971.

152 Ibidem.

153 HTK, 1972-1973, Bijlagen, 12385, 1, verslag van de Vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 3.

154 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en H.K.J. Beernink] 22 februari 1971.

155 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 2 april 1971.

156 HTK, 1972-1973, 12385, 1, verslag van de Vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 3.

157 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 16 april 1971.

158 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en De Gaaij Fortman], 3 juli 1973 en 13 februari 1975.

159 *NRC Handelsblad*, 24 oktober 1985.

160 *Het Vrije Volk*, 25 oktober 1985.

161 *NRC Handelsblad*, 24 oktober 1985.

162 Hoekstra, *In dienst van de BVD*, 34.

163 De opheffing van de Buitenlandse Inlichtingendienst en het onderbrengen daarvan bij Defensie, en het terugdraaien van dat besluit (per 1 september 1972 zou de dienst als Inlichtingendienst Buitenland onder Algemene Zaken komen te werken), zorgden voor verdere vertraging. SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 2 februari 1972; De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 249-250.

164 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 9 juni 1972.

165 Idem, 9 juni 1972; HTK, 1972-1973, Bijlagen, 12385, 1, verslag van de Vaste Commissie

voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 3; De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 249.

166 Bijvoorbeeld: N. Verhoeven, 'Toezicht op inlichtingen- en veiligheidsdiensten', in: B.A. de Graaf, E.R. Muller en J.A. van Reijn (red.), *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten* (Alphen a/d Rijn, 2010) 144-160, aldaar 147.

167 In hoofdstuk III, artikelen III-1 t/m III-4 werd de Binnenlandse Veiligheidsdienst vermeld: Koninklijk Besluit, nr. 3, Regels met betrekking tot de taak, de organisatie, de werkwijze en de samenwerking van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, 5 augustus 1972. Internet: http://www.stichtingargus.nl/bvd/par/kb1972.pdf.

168 P. Bootsma en W. Breedveld, *De verbeelding aan de macht: het kabinet-Den Uyl, 1973-1977* (Den Haag 1999) 12-14.

169 B.G.J. de Graaff en C. Wiebes, 'Hand- en spandiensten; de CIA en het 'rode' kabinet-Den Uyl', *NRC Handelsblad*, 21 november 1998.

170 Op 7 augustus 1973 legde De Gaaij samen met de per 1 augustus 1973 aangetreden secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken Pieter van Dijke een 'oriënterend bezoek' af: SSA AIVD, Panorama, 1 april 1973 – 1 oktober 1973.

171 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en Wilhelm Friedricht de Gaaij Fortman], 3 juli 1973.

172 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 13 juli 1973.

173 Bijvoorbeeld: A. Bleich, *Joop den Uyl, 1919-1987: dromer en doordouwer* (Amsterdam 2008) 218, 240.

174 Interview C. Hijzen met prof. drs. J. Wallage, 12 april 2012; Interview C. Hijzen met drs. E van Thijn, 18 januari 2012.

175 Die opvatting wordt in de literatuur over de *Parti Communiste Francaise* niet algemeen aanvaard. Bijvoorbeeld: D.S. Bell en B. Criddle, *The French Communist Party and the Fifth Republic* (Oxford 1994) 77-79.

176 Interview C. Hijzen met drs. E van Thijn, 18 januari 2012.

177 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 27 juli 1973; Interview C. Hijzen met drs. E van Thijn, 18 januari 2012.

178 Ibidem.

179 Collectie Cees Wiebes, Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden), Vrije Universiteit Amsterdam, Archief van B. de Gaaij Fortman, geboren 1937 (1956-2011), collectienummer 932, inv.nr. 199, stukken betreffende de Vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 1972-1975, Agenda voor de vaste commissie voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten voor de vergadering van 11 september 16:00 uur, verstuurd door griffier J.P. Mulder aan de commissieleden op 31 augustus 1973.

180 Collectie Cees Wiebes, Archief van B. de Gaaij Fortman, 932, Agenda voor de vaste commissie voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten voor de vergadering van 18 oktober 1973 14:30, verstuurd door griffier J.P. Mulder aan de commissieleden op 11 oktober 1973.

181 Collectie Cees Wiebes, Archief van B. de Gaaij Fortman, 932, inv.nr. 199, stukken betreffende de Vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 1972-1975, Agenda voor de vaste commissie voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten voor de

vergadering van 7 november 19:30, verstuurd door griffier J.P. Mulder aan de commissieleden op 26 oktober 1973.

182 Interview C. Hijzen met drs. E van Thijn, 18 januari 2012.

183 Collectie Cees Wiebes, Archief van B. de Gaaij Fortman, 932, inv.nr. 199, stukken betreffende de Vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 1972-1975, Agenda voor de vaste commissie voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten voor de vergadering van 7 november 19:30, verstuurd door griffier J.P. Mulder aan de commissieleden op 26 oktober 1973.

184 Collectie Cees Wiebes, Archief van B. de Gaaij Fortman, 932, inv.nr. 199, stukken betreffende de Vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 1972-1975, handgeschreven aantekeningen van Bas de Gaaij Fortman, 'Bezoek aan BVD, 7 november 1973'.

185 Collectie Cees Wiebes, Archief van B. de Gaaij Fortman, 932, inv.nr. 199, stukken betreffende de Vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 1972-1975, Agenda voor de vaste commissie voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten voor de vergadering van 7 november 19:30, verstuurd door griffier J.P. Mulder aan de commissieleden op 26 oktober 1973 en handgeschreven aantekeningen van Bas de Gaaij Fortman, 'Bezoek aan BVD, 7 november 1973'.

186 Interview C. Hijzen met drs. E van Thijn, 18 januari 2012.

187 Ibidem.

188 Ibidem.

189 *Vrij Nederland*, R. van Meurs, 'Wie bedreigt er eigenlijk de veiligheid', 19 oktober 1974

190 Interview C. Hijzen met R. van Meurs, 3 augustus 2015.

191 Bijvoorbeeld: H.S. Wilson, *McLure's magazine and the Muckrakers* (Princeton 1970) 145-146.

192 Koedijk, 'Vrijheid in verantwoordelijkheid', 213, 246-247.

193 Van der Hoeven, *Het succes van een kwaliteitskrant,* 280-281.

194 Interview C. Hijzen met I. Cornelissen, 20 maart 2012.

195 Ibidem.

196 Volgens Cornelissen, die Han Lammers in Café Hoppe (aan het Spui in Amsterdam) een keer trof, had Lammers uitgeroepen: 'Hoe die klootzakken het in hun hoofd halen om een onafhankelijke journalist dit te vragen!' Interview C. Hijzen met I. Cornelissen, 20 maart 2012.

197 Cornelissen, *Van Zwolle tot Brest-Litowsk,* 243-244.

198 Cornelissen, *Raamgracht 4,* 249-251.

199 Interview C. Hijzen met R. van Meurs, 3 augustus 2015.

200 R. van Meurs, *De BVD. Samenzweren tegen ambtenaren, studenten, journalisten, dominees en andere democraten* (Amsterdam 1978).

201 Interview C. Hijzen met R. van Meurs, 3 augustus 2015.

202 *De Leeuwarder Courant*, 29 maart 1979.

203 *De Volkskrant*, 15 november 1977.

204 Intermediair beschouwend stuk in opmars naar WIV 1987: 17 oktober 1986, 22e jaargang, 42: Wie controleert de BVD.

205 R. van Meurs, *De BVD. Samenzweren tegen ambtenaren, studenten, journalisten, dominees en andere democraten* (Amsterdam 1978) 79-105.
206 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 1 december 1978 en 12 december 1978; R. van Meurs, *De BVD. Samenzweren tegen ambtenaren, studenten, journalisten, dominees en andere democraten* (Amsterdam 1978) 95-96.
207 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 26 januari 1979 en 13 februari 1979; HTK, 1979-1980, Bijlagen, 15936, 1, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 30 november 1979.
208 Van Riel, *Zaterdagmiddagrevolutie,* 120-124.
209 Bijvoorbeeld: *De Volkskrant*, 5 april 1975.
210 Interview C. Hijzen met R. van Meurs, 3 augustus 2015.
211 Bijvoorbeeld: S. Kutler, *Watergate: a brief history with documents* (Hoboken 2009) 5-8.
212 *Het Vrije Volk*, 4 januari 1975, 5 april 1975 en 12 april 1975.
213 Interview C. Hijzen met R. van Meurs, 3 augustus 2015.
214 Het stuk werd aangehaald in *De Tijd*, 18 april 1974.
215 Interview C. Hijzen met R. van Meurs, 3 augustus 2015.
216 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 11 oktober 1974.
217 Idem, 15 oktober 1974.
218 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 11 oktober 1974; *Vrij Nederland*, 'Wie bedreigt er eigenlijk de veiligheid', 19 oktober 1974.
219 HTK, 1974-1975, Aanhangsel, nr. 529, Kamervragen, 410.
220 IISG, Archief Nederlandse Vereniging van Journalisten, inv.nr. 39, correspondentie met de Ministeries van Algemene Zaken en van Binnenlandse Zaken/Binnenlandse Veiligheids Dienst. (BVD). 1970-1978, brief mr. G.A.I. Schuijt aan mr. W.F. de Gaaij Fortman, 21 oktober 1974.
221 HTK, 1974-1975, Bijlagen, 13405, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 1 juli 1973 – 14 mei 1975.
222 *Eindhovens Dagblad*, 21 september 1974.
223 HTK, 1974-1975, Bijlagen, 13405, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 1 juli 1973 – 14 mei 1975.
224 IISG, Archief Nederlandse Vereniging van Journalisten, inv.nr. 39, correspondentie met de Ministeries van Algemene Zaken en van Binnenlandse Zaken/Binnenlandse Veiligheids Dienst (BVD), 1970-1978, handgeschreven notulen van de bijeenkomst van 6 maart 1975.
225 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 6 juni 1975; HTK, 1974-1975, Bijlagen, 13405, 1, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 1 juli 1973 – 14 mei 1975.
226 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 7 maart 1975.
227 IISG, Archief Nederlandse Vereniging van Journalisten, inv.nr. 39, correspondentie met de Ministeries van Algemene Zaken en van Binnenlandse Zaken/Binnenlandse Veiligheids Dienst (BVD), 1970-1978, handgeschreven notulen van de bijeenkomst van 6 maart 1975.
228 IISG, Archief Nederlandse Vereniging van Journalisten, inv.nr. 39, correspondentie met

de Ministeries van Algemene Zaken en van Binnenlandse Zaken/Binnenlandse Veiligheids Dienst (BVD), 1970-1978, Persbericht nr. H 272, 'De B.V.D. en de positie van de journalist', 19 maart 1975.

229 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 7 maart 1975 en 21 maart 1975.

230 R. van Meurs, *De BVD: samenzweren tegen ambtenaren, studenten, journalisten, dominees, en andere democraten* (Amsterdam 1978) 52.

231 *Hervormd Nederland*, 8 februari 1975.

232 *NRC Handelsblad*, 13 februari 1975.

233 *De Groene Amsterdammer*, 19 februari 1975.

234 *De Groene Amsterdammer*, 19 februari 1975; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 21 februari 1975.

235 *Het Vrije Volk*, 27 februari 1975; *De Volkskrant*, 19 maart 1975.

236 *NRC Handelsblad*, 22 februari 1975.

237 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 7 maart 1975; R. van Meurs, *De BVD: samenzweren tegen ambtenaren, studenten, journalisten, dominees, en andere democraten* (Amsterdam 1978) 52-53.

238 HTK, 1974-1975, Aanhangsel, nr. 888, vragen van het lid Van der Lek (P.S.P.) ten behoeve van de BVD, ingezonden 28 februari 1975.

239 HTK, 1974-1975, Aanhangsel, nr. 848, vragen van de leden Roethof en Franssen (beiden P.v.d.A.) over de informatieplicht van niet tot de politie behorende ambtenaren, 3 maart 1975.

240 HTK, 1974-1975, Bijlagen, 13405, 1, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 1 juli 1973 – 14 mei 1975.

241 HTK, 1974-1975, Handelingen, 98e vergadering, 24 juni 1975, 5366.

242 Idem, 5366-5367.

243 Idem, 5367.

244 Pas in de jaren negentig zou de relatie tussen de Politie Inlichtingendiensten (en hun kleinschalige evenknie bij de Rijkspolitie, de Districts Inlichtingen Recherche), eveneens naar aanleiding van incidenten, in preciezere termen formeel worden geregeld. Die incidenten deden zich voor toen de Nijmeegse kraakbeweging enkele operateurs van de Nijmeegse Politie Inlichtingendienst ontmaskerde, door niet alleen de kentekens van hun auto te publiceren (zoals Provo al deed), maar ook over hun kinderen en vrijetijdsbesteding te schrijven. Stichting voorlichting kraken, *De tragiek van een geheime dienst: een onderzoek naar de BVD in Nijmegen* (Nijmegen 1990). Zie ook: *Het Vrije Volk*, 10 november 1990; *De Telegraaf*, 17 november 1990; E.J.A.M. Kessels, 'De Regionale Inlichtingendiensten: geschiedenis, huidige organisatie en toekomstige ontwikkelingen', in: B.A. de Graaf, E.R. Muller en J.A. van Reijn (red.), *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten* (Kluwer, Alphen a/d Rijn, 2010) 95-110, aldaar 98-101

245 SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1967 – 1 april 1968 en verder.

246 Collectie Constant Hijzen, *Het Spionnetje*, jubileumnummer 25 jaar BNV-CVD-BVD, 1945-1970.

247 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 31 januari 1975.

248 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en De Gaaij Fortman], 13 februari 1975.

249 *Het Vrije Volk*, 5 april 1975; *Het Vrije Volk*, 9 april 1975.
250 *Het Vrije Volk*, 12 april 1975.
251 *De Telegraaf* verdedigde bijvoorbeeld in mei 1975 de antecedentenonderzoeken door naar een recent spionagegevol in Portugal te wijzen: *De Telegraaf*, 21 mei 1975.
252 Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 263-264.
253 *Accent*, 1 februari 1975.
254 Collectie Cees Wiebes, Archief van B. de Gaaij Fortman, 932, inv.nr. 315, stukken betreffende de Vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 1972-1975, brief voorzitter van de Tweede Kamer aan de minister van Binnenlandse Zaken, 6 mei 1975.
255 Collectie Cees Wiebes, Archief van B. de Gaaij Fortman, 932, inv.nr. 315, stukken betreffende de Vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 1972-1975, brieven Van der Lek en Van der Spek aan Vaste Kamercommissie, mei 1976.
256 *Het Vrije Volk*, 12 april 1975.
257 Bijvoorbeeld: *De Telegraaf*, 30 maart 1974; *De Tijd*, 16 augustus 1974; *De Telegraaf*, 20 december 1974.
258 *Het Vrije Volk*, 12 april 1975.
259 *Algemeen Dagblad*, 9 mei 1975.
260 *Ibidem*.
261 *Het Vrije Volk*, 12 april 1975.
262 Collectie Constant Hijzen, *Het Spionnetje*, 1975, 1945-1975.
263 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 4 februari 1975.
264 Idem, 4 maart 1975.
265 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, nummer toegang 1770, Circulaire van HBVD aan alle politieverbindingen, 'betreffende: bewerking zogenaamde lijstgegevens', 17 januari 1956; IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, Circulaire over Waarheid-abonnees, 26 maart 1975.
266 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1770, 'Richtlijnen betreffende de werkwijzen van de Plaatselijke Inlichtingendiensten', 18 april 1972 en 'Aanbevelingen inzake het verstrekken van politieke antecedenten door de politie', zonder datum.
267 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, Circulaire over Waarheid-abonnees, 26 maart 1975.
268 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, 'Aanbevelingen inzake het verstrekken van politieke antecedenten door de politie', inclusief toelichting, puntsgewijze toelichting en bijlagen, zonder datum en 'Nota beperking registratie gegevens', 18 september 1975.
269 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, nota 'Verwerking van gegevens betreffende abonnementen op bladen van extremistische en extreme groeperingen', 23 juni 1975.
270 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 21 februari 1972. De computer werd uiteindelijk op 18 januari 1977 in gebruik genomen: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 4 januari 1977.
271 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 21 februari 1972.
272 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, Circulaire over Waarheid-abonnees, 26 maart 1975; Engelen, *Frontdienst*, 64; Braat, *Van oude jongens*, 108.

273 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, nota 28 augustus 1980.

274 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, 'Aanbevelingen inzake het verstrekken van politieke antecedenten door de politie', inclusief toelichting, puntsgewijze toelichting en bijlagen, zonder datum en 'Nota beperking registratie gegevens', 18 september 1975.

275 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, nota 24 februari 1981.

276 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, nota 28 augustus 1980, nota 24 februari 1981.

277 Een fenomeen dat Erwin Muller in zijn proefschrift ook signaleert voor tijdens en in de nasleep van terroristische aanslagen: E.R. Muller, *Terrorisme en politieke verantwoordelijkheid: gijzelingen, aanslagen en ontvoeringen in Nederland* (Arnhem 1994) 435-436.

278 Bijvoorbeeld: HTK, 1976-1977, Bijlagen, 14515, 1, verslag van de Vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, over de periode 15 mei 1975-7 juni 1977.

279 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 16 mei 1975.

280 HTK, 1974-1975, Bijlagen, 13405, 1, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 1 juli 1973 – 14 mei 1975.

281 Eigen archief, Transcript van televisieprogramma *Den Haag Vandaag*, 15 mei 1975.

282 Interview C. Hijzen met R. van Meurs, 3 augustus 2015.

283 De interviewer van *Den Haag Vandaag*, op 15 mei 1975, zei bijvoorbeeld 'dat er binnen de BVD veel meer gebeurde' waar Van Thijn 'dus nooit achter kwam'. Transcript van televisieprogramma *Den Haag Vandaag*, 15 mei 1975.

284 *Algemeen Dagblad*, 9 mei 1975.

285 HTK, 1974-1975, Handelingen, 98e vergadering, 24 juni 1975, 5360-5361.

286 HTK, 1974-1975, Bijlagen, 13405, 1, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 1 juli 1973 – 14 mei 1975; SSA AIVD, Panorama, 1 april 1974 – 1 oktober 1974; Transcript van televisieprogramma *Den Haag Vandaag*, 15 mei 1975; HTK, 1974-1975, Handelingen, 98e vergadering, 24 juni 1975, 5360-5361.

287 HTK, 1974-1975, Bijlagen, 13405, 4, motie van het lid Roethof, 25 juni 1975.

288 SSA AIVD; Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en W.J. Geertsema], 29 augustus 1975.

289 SSA AIVD; Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en W.J. Geertsema], 29 augustus 1975; Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 80-81. Over 'de editie', zie bijvoorbeeld: NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. inv.nr. 1845, brief hoofd van het Wiskundig Centrum C.M. de Jager aan Coördinator voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten vice-admiraal b.d. H. Bos, 3 januari 1968; Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 31-32.

290 *Staatscourant*, nr. 209, 28 oktober 1969.

291 In artikel 5 stonden de criteria opgesomd op basis waarvan besloten werd om al dan niet een veiligheidsonderzoek in te stellen: staatsgevaarlijke activiteiten, lidmaatschap of steunverlening aan organisaties die in doel en middel een gevaar voor de democratische rechtsorde vormden, 'persoonlijke gedragingen en omstandigheden' en justitiële an-

tecedenten. HTK, 1974-1975, Bijlagen, 13405, 1, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 1 juli 1973 – 14 mei 1975.

292 HTK, 1974-1975, Bijlagen, 13405, 1, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 1 juli 1973 – 14 mei 1975.

293 *De Volkskrant*, 16 mei 1975.

294 HTK, 1974-1975, Handelingen, 98e vergadering, 24 juni 1975, 5363-5364.

295 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 6 maart 1974.

296 HTK, 1974-1975, Bijlagen, 13405, 1, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 1 juli 1973 – 14 mei 1975.

297 SSA AIVD, Notitie 'L'Amicale der travailleurs et commerçants Maroccains', verstuurd door Andries Kuipers aan de Commissaris der Koningin in de provincie Noord-Brabant op 7 februari 1975, [kenmerk 1.213.084].

298 HTK, 1974-1975, Bijlagen, 13405, 1, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 1 juli 1973 – 14 mei 1975; SSA AIVD, Panorama, 1 april 1974 – 1 oktober 1974; Transcript van televisieprogramma *Den Haag Vandaag*, 15 mei 1975.

299 P. Abels, 'Je wilt niet geloven dat zoiets in Nederland kan! Het Nederlandse contraterrorisimebeleid sinds 1973', in: I. Duijvesteijn en B.A. de Graaf (red.), *Terroristen en hun bestrijders vroeger en nu* (Amsterdam 2007) 121-128, aldaar 124-125.

300 Hoekstra, *In dienst van de BVD*, 67-68, 121. Vergelijk: Engelen, *Frontdienst*, 159-160.

301 De Graaf, *Theater van de angst,* 28.

302 *Nederlands Dagblad*, 9 september 1969.

303 Na aanslagen op het Londense kantoor van een Israëlische stoomvaartmaatschappij op 26 augustus schroefde de Haagse Gemeentepolitie de beveiliging op: *De Telegraaf*, 27 augustus 1969.

304 *Nederlands Dagblad*, 9 september 1969.

305 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 10 september 1969.

306 Idem, 7 februari 1972. Zie ook: Hoekstra, *In dienst van de BVD*, 59.

307 Engelen, *Frontdienst*, 175; Hoekstra, *In dienst van de BVD*, 78-80.

308 O. Reitsma en C. Labeur, *De gijzeling: honderd uren machteloze kracht* (Amsterdam 1974).

309 Bijvoorbeeld: B.A. de Graaf, 'Wanneer stoppen terroristen? Het historisch referentiekader als aanknopingspunt voor (contra-)terrorisme', in: I. Duijvesteijn en B.A. de Graaf (red.), *Terroristen en hun bestrijders vroeger en nu* (Amsterdam 2007) 105-120, aldaar 112. Zie ook: J. Pekelder, *Sympathie voor de RAF: de Rote Armee Fraktion in Nederland 1970-1980* (Amsterdam 2007).

310 B.A. de Graaf en L. Malkki, 'Killing it softly? Explaining the early demise of left-wing terrorism in the Netherlands', *Terrorism and political violence* 22, 4 (2010) 623-640, aldaar 625.

311 Van der Maar, *Welterusten, mijnheer de president,* 187.

312 Van Riel, *Zaterdagmiddagrevolutie,* 30-33, 63-70.

313 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 30 november 1970.

314 Bijvoorbeeld: *De Telegraaf*, 24 september 1971; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 26 juli 1971.
315 *De Telegraaf*, 30 juli 1971; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 30 juli 1971.
316 De Graaf en Malkki, 'Killing it softly?', 628; Van Riel, *Zaterdagmiddagrevolutie*, 129-130; B.A. de Graaf, *Gevaarlijke vrouwen: tien militante vrouwen in het vizier* (Amsterdam 2012) 93-132.
317 Van Riel, *Zaterdagmiddagrevolutie*, 66.
318 Muller, *Terrorisme en politieke verantwoordelijkheid,* 114-115.
319 De Graaf, *Theater van de angst*, 27-28.
320 Muller, *Terrorisme en politieke verantwoordelijkheid*, 217-286; De Graaf, *Theater van de angst*, 37-40.
321 S. Eikelenboom, *Niet bang om te sterven: dertig jaar terrorisme in Nederland* (Amsterdam 2007) 138-140. Zie ook: P. Bootsma, *De Molukse acties: treinkapingen en gijzelingen, 1970-1978* (Amsterdam 2000).
322 De Graaf, *Theater van de angst*, 40, 44.
323 Muller, *Terrorisme en politieke verantwoordelijkheid,* 410-411, 425.
324 De Graaf, *Theater van de angst*, 269-270.
325 P. Klerks, *Terreurbestrijding in Nederland, 1970-1988* (Amsterdam 1988) 36.
326 Abels, 'Je wilt niet geloven dat zoiets in Nederland kan!', 123.
327 Muller, *Terrorisme en politieke verantwoordelijkheid*, 413.
328 De Graaf, *Theater van de angst*, 29.
329 Muller, *Terrorisme en politieke verantwoordelijkheid*, 413.
330 SSA AIVD, notulen van de vergadering van procureurs-generaal met de B.V.D. in het ministerie van Justitie, 19 oktober 1972.
331 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 20 oktober 1972; NL-HaNA Archief van het kabinet van de Commissaris der Koningin in Zuid-Holland, 3.02.42, inv.nr. 174, 'Koninklijk Besluit 5 augustus 1972, nr. 437, houdende regeling van de taak, de organisatie, de werkwijze en de samenwerking van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten'.
332 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 18 oktober 1972.
333 De Graaf, *Theater van de angst*, 29-30.
334 De Graaf, *Theater van de angst*, 30-36; Eikelenboom, *Niet bang om te sterven,* 197-208.
335 Eikelenboom, *Niet bang om te sterven*, 208-211.
336 Muller, *Terrorisme en politieke verantwoordelijkheid,* 406-407; De Graaf, *Theater van de angst*, 33.
337 Muller, *Terrorisme en politieke verantwoordelijkheid*, 201.
338 Engelen, *Frontdienst*, 170.
339 Ibidem.
340 P.H.A.M. Abels, 'Inlichtingen- en veiligheidsdiensten en terrorismebestrijding', in: B.A. de Graaf, E.R. Muller en J.A. van Reijn (red.), *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten* (Alphen a/d Rijn, 2010) 205-223, aldaar 206.
341 Porch, *The French secret services*, 434-436; Andrew, *The defence of the realm*, 644-655; R. Libert, 'In vogelvlucht. 175 jaar Veiligheid van de Staat', in: M. Cools, K. Dassen, R. Libert en P. Ponsaers (red.), *De staatsveiligheid: essays over 175 jaar veiligheid van de staat* (Brussel 2005) 23-48, aldaar 44-45.

342 Engelen, *Per undas adversas*, 73-74.

343 Interview C. Hijzen met P. Abels, voormalig BVD-medewerker, 11 december 2011; Interview C. Hijzen met P. Keller, voormalig BVD-medewerker, 17 januari 2012; Braat, *Van oude jongens*, 114-116.

344 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 20 september 1972; SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1973 – 1 april 1974; SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1976 – 1 april 1977.

345 Engelen, *Frontdienst*, 205.

346 Vergelijk: De Graaf, *Theater van de angst*, 199-202.

347 Engelen, *Frontdienst*, 158. Tegen jongeren die bij bomaanslagen betrokken werden, zette de BVD ook 'technische acties' in: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 30 juli 1971 en 2 augustus 1971; SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en De Gaaij Fortman, 23 oktober 1972.

348 Hoekstra, *In dienst van de BVD*, 71.

349 B.A. de Graaf en M. van Riel, 'Hansina Uktolsja (1955-1977): treinkaapster uit liefde', *Historisch Nieuwsblad*, nr. 4, 2008.

350 Engelen, *Frontdienst*, 158.

351 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 23 december 1977.

352 Vergelijk: Engelen, *Frontdienst*, 170.

353 SSA AIVD, Panorama, 1 april 1971 – 1 oktober 1971; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 10 november 1972.

354 HTK, 1972-1973, Bijlagen, 12000 VI, 11, 22 februari 1973; De Graaf, *Theater van de angst* 30.

355 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 20 oktober 1972; SSA AIVD, Panorama, 1 april 1972 – 1 oktober 1972.

356 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 25 november 1970.

357 Engelen, *Frontdienst*, 162-167.

358 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 19 april 1972.

359 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 12 april 1972, 24 april 1972, 26 april 1972, 15 mei 1972, 4 juli 1972, 2 oktober 1972, 6 oktober 1972.

360 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 8 september 1972; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 8 september 1972; HTK, 1976-1977, Bijlagen, 14515, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 15 mei 1975 – 7 juni 1977.

361 J. van Dijk, *Zeer geheim: de Nederlandse veiligheids- en inlichtingendiensten. Actuele Onderwerpen no. 2125* (Lelystad 1986) 6-7.

362 SSA AIVD, Panorama, 1 april 1971 – 1 oktober 1971.

363 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 11 september 1970.

364 SSA AIVD, Panorama, 1 april 1973 – 1 oktober 1973.

365 SSA AIVD, maandoverzicht nummer 6 1972, 1 juni 1972 – 30 juni 1972 [nummer 1.097.202]; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 27 november 1972.

366 SSA AIVD, notulen van de vergadering van procureurs-generaal met de B.V.D. in het ministerie van Justitie, 19 oktober 1972.

367 Interview C. Hijzen met K. Dellebeke, voormalig BVD- en AIVD-medewerker, 18 februari 2016.

368 SSA AIVD, Panorama, 1 april 1971 – 1 oktober 1971.
369 Engelen, *Frontdienst*, 269-270; Meershoek, *De groep IJzerman*, 141-143.
370 SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1970 – 1 april 1971.
371 Bijvoorbeeld: HTK, 1976-1977, Bijlagen, 14515, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 15 mei 1975 – 7 juni 1977.
372 SSA AIVD, Panorama, 1 april 1972 – 1 oktober 1972.
373 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en De Gaaij Fortman], 9 oktober 1972; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 10 november 1972.
374 SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1964 – 1 april 1965, 1 oktober 1965 – 1 april 1966, 1 oktober 1970 – 1 april 1971.
375 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 25 november 1968 en 27 november 1968.
376 Engelen, *De BVD in de twintigste eeuw*, 92.
377 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 20 oktober 1972.
378 Engelen, *Frontdienst*, 175.
379 SSA AIVD, Panorama, 1 april 1971 – 1 oktober 1971; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 10 november 1972.
380 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 20 oktober 1972.
381 Interview C. Hijzen met F. Hoekstra, 2 februari 2012.
382 Engelen, *Frontdienst*, 174.
383 De Graaf, *Theater van de angst*, 33.
384 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en De Gaaij Fortman] 22 januari 1976.
385 Hoekstra, *In dienst van de BVD*, 71-72.
386 R.A. Gonsalves en G.J. Verhoog, *Mr. Gonsalves: memoires* (Amsterdam 1999) 181.
387 Engelen, *Frontdienst*, 158.
388 SSA AIVD, notulen van de vergadering van procureurs-generaal met de B.V.D. in het ministerie van Justitie, 19 oktober 1972.
389 Idem, 23 oktober 1975.
390 Idem, 19 oktober 1972.
391 Idem, 23 oktober 1975.
392 SSA AIVD, Panorama, 1 april 1972 – 1 oktober 1972.
393 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 8 september 1972 en 15 september 1972.
394 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en W.J. Geertsema], 9 oktober 1972.
395 SSA AIVD, maandoverzicht nummer 7 1974, van 1-7-1974 t/m 31-7-1974, nr. 1194.909; SSA AIVD, maandoverzicht nummer 9 1974, van 1-9-1974 t/m 30-9-1974, nr. 1.199.187; R. van Duijn, *En tranen* (Amsterdam 1976) 108-113; SSA AIVD, maandoverzicht nummer 9 1974, van 1-9-1974 t/m 30-9-1974, nr. 1.199.187.
396 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1762, stukken BVD over de anti-Kalkar-comités, Rapport 'De CPN en de protesttocht naar Kalkar', 23 september 1974; SSA AIVD, maandoverzicht nummer 9 1974, van 1-9-1974 t/m 30-9-1974, nr. 1.199.187.

397 SSA AIVD, maandoverzicht nummer 1 1973, van 1-1-1973 t/m 31-1-1973, nr. 1.128.712; maandoverzicht nummer 9 1975, van 1-9-1975 t/m 30-9-1975, nr. 1251.511; maandoverzicht nummer 11 1977, van 1-11-1977 t/m 30-11-1977, nr. 1363.870.

398 Engelen, *De BVD in de twintigste eeuw*, 71; Interview C. Hijzen met P. Keller, 17 januari 2012.

399 SSA AIVD, Toespraak Andries Kuipers over 'Politiek terrorisme' voor vergadering van de Commissarissen van de Koningin op 22 maart 1973, op schrift verzonden aan de CdK op 29 maart 1973; SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1973 – 1 april 1974.

400 SSA AIVD, maandoverzicht nummer 10 1975, 1-10-1975 t/m 31-10-1975, nr. 1255.135.

401 HTK, 1975-1976, Bijlagen, 13756, 2, 'Gebeurtenissen rond de treinkaping te Beilen en de overval op het Indonesisch consulaat-generaal te Amsterdam'.

402 SSA AIVD, notulen van de vergadering van procureurs-generaal met de B.V.D. in het ministerie van Justitie, 22 maart 1973.

403 *NRC Handelsblad*, 8 december 1975.

404 *Nieuwsblad van het Noorden*, 9 december 1975.

405 *Het Vrije Volk*, 10 december 1975.

406 *Het Vrije Volk*, 11 december 1975.

407 *De Telegraaf*, 12 december 1975; *De Telegraaf*, 13 december 1975; *Het Vrije Volk*, 13 december 1975.

408 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en W.F. de Gaaij Fortman], 8 januari 1976 en 20 januari 1976; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 20 januari 1976 en 23 januari 1976.

409 Ibidem.

410 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en W.F. de Gaaij Fortman], 8 januari 1976; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 9 januari 1976.

411 SSA AIVD, notulen van de vergadering van procureurs-generaal met de B.V.D. in het ministerie van Justitie, 22 januari 1976.

412 Bijvoorbeeld: Hijzen en Wiebes, 'Wederzijdse waardering en vriendschap'; D. Engelen en C. Hijzen, *Sporen van spionage: een speurtocht door geheim Nederland* (Rotterdam 2014) 13.

413 HTK, 1976-1977, Bijlagen, 14515, 1, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 15 mei 1975 – 7 juni 1977.

414 Ibidem.

415 Ibidem.

416 HTK, 1976-1977, Bijlagen, 14515, 1, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 15 mei 1975 – 7 juni 1977; HTK, 1975-1976, Handelingen, 48e vergadering, 12 februari 1976, 2809.

417 HTK, 1975-1976, Handelingen, 48e vergadering, 12 februari 1976, 2822.

418 Idem, 2841, 2847.

419 Jargon voor kennisniveau.

420 Engelen, *Frontdienst*, 184.

421 HTK, 1975-1976, Handelingen, 48e vergadering, 12 februari 1976, 2809, 2822, 2827, 2841, 2847.

422 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 24 mei 1977.
423 *Het Vrije Volk*, 14 juni 1977.
424 *De Telegraaf*, 17 juni 1977.
425 HTK, 1976-1977, Bijlagen, 14515, 1, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 15 mei 1975 – 7 juni 1977.
426 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 17 juni 1977.
427 Ibidem.
428 Ibidem.
429 HTK, 1976-1977, Handelingen, 7e vergadering, 23 juni 1977, 190-191.
430 Idem, 179, 183, 191, 207, 221.
431 Idem, 230-231.
432 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 24 juni 1977.
433 Idem, 22 juli 1975.
434 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 10608, brief De Gaaij Fortman aan Den Uyl, 3 november 1976, inclusief CV van Pieter de Haan.
435 Collectie Constant Hijzen, *Het Spionnetje*, eerste kwartaal 1978.
436 R. van Meurs, 'Het voortijdige vertrek van BVD-chef Kuipers', *Vrij Nederland*, 18 september 1976.
437 Ibidem.
438 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 10608, handgeschreven briefje A. Pfeiffer-Kuipers aan premier Den Uyl, 19 september 1976. Den Uyl kon haar gevoelens 'levendig indenken' en 'vond het zelf ook niet best', maar het was nu eenmaal 'geen gewoonte dat in landen met een vrije pers regeringen op dit soort geschrijf direct reageerden'. Wetende hoe het echt zat, moest Kuipers zich daarom helaas de 'vele halve en hele onwaarheden' laten aanleunen. Dat was een van de consequenties die verbonden waren aan het toetreden tot een geheime dienst. NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 10608, briefje Joop den Uyl aan A. Pfeiffer-Kuipers, 28 oktober 1976.
439 Engelen, *Frontdienst*, 232.
440 H. Spelberg, 'De BVD van binnenuit (bij monde van zijn chef mr. P. de Haan)', *NRC Handelsblad*, 22 december 1984.
441 R. van Meurs, 'Het voortijdige vertrek van BVD-chef Kuipers', *Vrij Nederland*, 18 september 1976.
442 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 2 november 1976; SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1976 – 1 april 1977.
443 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1758, 'Bespreking operatie "Porselein" op 19 januari 1978, verslag opgesteld op 24 januari 1978; Engelen, *Frontdienst*, 215.
444 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1758, brief Kuipers aan De Gaaij Fortman, memo internering/inbewaringstelling in buitengewone omstandigheden; verzoek om nadere inlichtingen', 17 augustus 1976, en brief Kuipers aan De Gaaij Fortman, december 1976; SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en W.F. de Gaaij Fortman], 29 december 1976.
445 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1758, 'Bespreking operatie "Porselein" op 19 januari 1978, verslag opgesteld op 24 januari 1978; IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-ar-

chief, 1758, Notitie Operatie Porcelein, 4 januari 1979; IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1758, Notitie Operatie Porselein, 15 oktober 1980.

446 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en W.J. Geertsema] 21 juli 1969, 27 oktober 1969, 17 februari 1970, 24 augustus 1971 en [nu Pieter de Haan en De Gaaij Fortman] 6 juni 1977.

447 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 25 augustus 1971 en 1 september 1971.

448 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Pieter de Haan en H. Wiegel] 1 maart 1978; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 3 maart 1978.

449 SSA AIVD, Kwartaalberichten, 1e kwartaal 1978, 2e kwartaal 1978, 3e kwartaal 1978 en 4e kwartaal 1978.

450 Archief Van Agt, BVD-documentatie, J.D. Harten aan Pieter de Haan, 21 april 1978.

451 Idem, 22 mei 1978.

452 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 20 mei 1980; SSA AIVD, Kwartaalberichten, 2de kwartaal 1980.

453 Het betrof hier een spionagegeval waar de BVD een bedenkelijke rol in had gespeeld. Op 28 maart 1979 had het West-Duitse *Zweites Deutsches Fernsehen* gemeld dat Pakistan erin was geslaagd zogenoemde ultracentrifugetechnologie te verkrijgen. Die was afkomstig uit het 'tripartite'-project van Urenco, een Brits-Duits-Nederlands bedrijf dat onder meer in Almelo uranium verrijkte. De hoofdrolspeler in deze nucleaire spionage was de Pakistaan Abdul Qadir Khan, die van 1972 tot 1975 voor Urenco werkzaam was en met de atoomgeheimen op vakantieverlof was gegaan om nooit meer terug te keren. Het onderzoek naar de kwestie zou nog jaren doorgaan. HTK, Bijlagen, 16082, 1979-1980, 2, Rapport ambtelijke werkgroep 'de zaak-Khan', op 29 februari 1980 aan de Tweede Kamer gestuurd; SSA AIVD, Kwartaalberichten, 2de kwartaal 1980.

454 SSA AIVD, Kwartaalberichten, 2de kwartaal 1980.

455 D. Engelen, 'Book review of G. Kreis (red.), *Staatsschutz in der Schweiz; die Entwicklung von 1935-1990; eine multidiziplinäre Untersuching in Auftrag des schweizerischen Bundesrates* (Bern/Stuttgart/Wenen 1993)', *Intelligence and National Security* 11, 3 (1996) 615-616.

456 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 18 januari 1980; SSA AIVD, Kwartaaloverzichten, 2de Kwartaaloverzicht 1980.

457 Collectie Constant Hijzen, *Het Spionnetje*, 1975, 1945-1975.

HOOFDSTUK 6

1 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 16 december 1983.

2 SSA AIVD Aurorabijeenkomsten, 16 december 1983, 3 januari 1984 en 6 januari 1986. Kennelijk weigerde de gemeente dit, want de Amerikaanse vertegenwoordiging besloot zichzelf te beschermen en ging over tot de plaatsing van containers met zand. De gemeente bood aan om deze te vervangen door betonnen bloembakken, maar de Amerikanen wezen dat van de hand. Ze wilden betonnen paaltjes, desnoods betaalden ze 60.000 gulden mee. Na 11 september 2001 werden wél betonblokken geplaatst in de dwars op het Kor-

te Voorhout uitkomende Schouwburgstraat, bedoeld om een 'run' met een bomauto onmogelijk te maken.

3 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 16 december 1983.
4 Idem, 3 januari 1984.
5 Idem, 10 januari 1984.
6 SSA AIVD, Kwartaaloverzicht, eerste kwartaaloverzicht 1985; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 28 juni 1985; SSA AIVD, Panorama, 1 april 1985 – 1 oktober 1985.
7 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, brief nr. 520.472, Lijst van niet-extremistische groeperingen, 31 december 1959.
8 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 17 oktober 1980; SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Pieter de Haan en Hans Wiegel], 15 januari 1981; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 20 maart 1981.
9 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 10 april 1981, 26 mei 1981, 21 augustus 1981, 27 oktober en 30 oktober 1981.
10 Idem, 3 december 1979.
11 Idem, 18 september 1981.
12 Idem, 3 december 1979 en 7 december 1979.
13 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Pieter de Haan en Hans Wiegel], 15 januari 1981; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 20 maart 1981.
14 De Graaf, *Over de muur*, 168.
15 De Graaf, *Over de muur*.
16 Engelen, *Frontdienst*, 222.
17 De Graaf, *Over de muur*, 166-170; Engelen, *Frontdienst*, 226-227; Vos en Broekhuis, *De geheime dienst*, 169-173
18 SSA AIVD, Panorama, 1 april 1981- 1 oktober 1981; Engelen, *Frontdienst*, 226-227.
19 Vos en Broekhuis, *De geheime dienst,* 170.
20 *Reformatorisch Dagblad*, 15 juli 1981; *Nederlands Dagblad*, 9 oktober 1981.
21 *Reformatorisch Dagblad*, 15 juli 1981; De Graaf, *Over de muur*, 165, 331.
22 HTK, 1981-1982, Handelingen, 4e vergadering, 29 september 1981, 78, 80.
23 Idem, 78.
24 Idem, 80; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 6 oktober 1981. Vergelijk: De Valk, *Dutch intelligence*, 310-313.
25 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 2 oktober 1981.
26 Idem, 9 oktober 1981 en 16 oktober 1981.
27 Idem, 9 oktober 1981.
28 HTK, 1981-1982, Bijlagen, 17100, 16, Rijksbegroting voor het jaar 1982, hoofdstuk VII Departement van Binnenlandse Zaken; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 4 december 1981.
29 HTK, 1981-1982, Handelingen, 23e vergadering, 1 december 1981, 688-689.
30 Idem, 2 december 1981, 753.
31 Idem, Bijlagen, 17100, 16, Rijksbegroting voor het jaar 1982, hoofdstuk VII Departement van Binnenlandse Zaken; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 4 december 1981.
32 Interview C. Hijzen met drs. E van Thijn, 18 januari 2012.

33 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 18 september 1981.
34 Idem, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Pieter de Haan en Ed van Thijn], 16 september 1981; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 18 september 1981.
35 Interview C. Hijzen met drs. E van Thijn, 18 januari 2012.
36 Vergelijk: J.A.E. Vermaat in *Reformatorisch Dagblad*, 21 december 2004.
37 Ed van Thijn in de documentaire [in de serie *DOKWERK*] 'De geheime dienst – de BVD in de Koude Oorlog', aflevering *De Hollandse Ziekte*, Chris Vos en Rens Broekhuis.
38 Interview C. Hijzen met F. Hoekstra, 2 februari 2012.
39 Ed van Thijn in de documentaire [in de serie *DOKWERK*] 'De geheime dienst – de BVD in de Koude Oorlog', aflevering *De Hollandse Ziekte*, Chris Vos en Rens Broekhuis.
40 Over het uitlekken van het rapport doen verschillende verhalen de ronde. Van Thijn zelf vermoedde dat het door ambtenaren van de BVD is doorgespeeld aan iemand in de pers. Het was voor de BVD van oudsher niet ongewoon om de pers in te schakelen, bevestigde de voormalige BVD-medewerker Cees van den Heuvel (die echter al sinds de vroege jaren zestig uit dienst was) in het proefschrift van Beatrice de Graaf. In de documentaire van Chris Vos werd vermoed dat een van de veertien exemplaren van het rapport via een inlichtingenofficier van de Luchtmacht Inlichtingendienst naar de pers was uitgelekt; in het proefschrift van De Graaf staat vermeld dat voormalig BVD'er Frits Hoekstra vermoedde dat het iemand van de Landmacht Inlichtingendienst was geweest die het stuk openbaard had. Dit schreef de BVD zelf ook in het Panoramaverslag van 1 oktober 1982 t/m 1 april 1983. Hoe dat ook verlopen is: op 9 november 1982 zond *Tros Aktua* een item uit over de communistische bemoeienis met de vredesbeweging en daarin werden, net als in *De Telegraaf* die week, letterlijke citaten uit het rapport gebruikt. Hierover volgden in december 1982 Kamervragen. Bronnen: Interview C. Hijzen met drs. E van Thijn, 18 januari 2012; Vos en Broekhuis, *De geheime dienst*, 170; De Graaf, *Over de muur*, 169-170 en bijvoorbeeld: HTK, 1982-1983, Handelingen, 33e vergadering, 16 december 1982, 1276-1288; SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1982 – 1 april 1983.
41 *De Telegraaf*, 6 november 1982 en 13 november 1982.
42 Transcript *Tros Aktua*, 9 november 1982; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 12 november 1982, 16 november 1982 en 23 november 1982.
43 Bijvoorbeeld: *New Statesman* 3 september 1982 en *Daily Telegraph*, 2 november 1982.
44 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 3 december 1982.
45 Idem, 3 december 1982 en 17 december 1982.
46 HTK, 1982-1983, Handelingen, 33e vergadering, 16 december 1982, 1276-1288; *De Volkskrant*, 17 december 1982.
47 HTK, 1979-1980, Bijlagen, 16061, 1, motie van het lid Roethof c.s., 'Een geval van discriminatie bij het personeelsbeleid van de PTT', 14 februari 1980. Wat de impact hiervan was kon De Haan niet precies inschatten: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 15 februari 1980.
48 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 18 september 1981.
49 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Pieter de Haan en Ed van Thijn], 16 september 1981.

50 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 18 september 1981.
51 Idem, 13 maart 1981 en 27 november 1981; Engelen, *Frontdienst: de BVD in de Koude Oorlog* (Amsterdam 2007) 231; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 27 november 1981; Interview C. Hijzen met drs. E van Thijn, 18 januari 2012.
52 Vergelijk: Engelen, *Frontdienst*, 230-234.
53 Collectie Constant Hijzen, *Het Spionnetje*, maart 1982.
54 Ibidem.
55 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 27 november 1981 en 11 december 1981.
56 Collectie Constant Hijzen, *Het Spionnetje* maart 1982
57 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, Transcript van interview met P. de Haan, hoofd-BVD, in het programma *Sonja op Maandag*, 28 december 1981, 4 pagina's.
58 Ibidem.
59 Ibidem; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 29 december 1981.
60 *De Waarheid*, 29 december 1981, 30 december 1981.
61 *Het Vrije Volk*, 30 december 1981; 14 januari 1982.
62 HTK, 1981-1982, Aanhangsel, nr. 486, vragen gesteld door leden van de Kamer met de daarop door de Regering gegeven antwoorden.
63 *De Telegraaf*, 14 januari 1982.
64 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 19 januari 1982.
65 Idem, 26 januari 1982.
66 Idem, 5 februari 1982.
67 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, nota 'Nadere bepaling aandacht BVD voor CPN', februari 1982.
68 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 2 maart 1982.
69 Idem, 2 maart 1982; IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, notitie van De Haan aan Van Thijn, 3 maart 1982.
70 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 5 maart 1982.
71 Engelen, *Frontdienst*, 232; HTK, 1984-1985, Bijlagen, 18895, 1, verslag van de vaste commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 6 maart 1985.
72 HTK, 1984-1985, Bijlagen, 18895, 1, verslag van de vaste commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 6 maart 1985.
73 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, nota van de minister van Binnenlandse Zaken [Ed van Thijn], 16 maart 1982, 6 pagina's.
74 Ibidem. Dat bevestigde Van Thijn op 20 april nog eens aan De Haan: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 20 april 1982.
75 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 19 maart 1982 en 26 maart 1982.
76 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, nota van De Haan aan minister Rood, 20 augustus 1982; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 23 april 1982.
77 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 4 mei 1982.
78 J. Van Merriënboer, P. Bootsma en P. van Griensven, *Van Agt: tour de force, biografie* (Amsterdam 2008) 439.
79 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 8 juni 1982.

80 Idem, 15 juni 1982.
81 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, Bijlagen nota van De Haan aan minister Rood, 20 augustus 1982
82 Idem, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Pieter de Haan en M.G. Rood] 13 juli 1982; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 13 juli 1982.
83 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, nota van De Haan aan minister Rood, 20 augustus 1982.
84 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 31 augustus 1982.
85 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, brief minister Rood aan de Vaste Kamercommissie voor de controle op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, 6 september 1982.
86 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Pieter de Haan en J.G. Rietkerk], 9 november 1982; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 11 januari 1983, 22 maart 1985 en 29 maart 1985.
87 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 11 januari 1983.
88 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, notitie van De Haan aan Rietkerk en secretaris-generaal 'Objectenlijst', 11 maart 1983.
89 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Pieter de Haan en J.G. Rietkerk], 9 november 1982; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 11 januari 1983, 22 maart 1985 en 29 maart 1985; IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, notitie van De Haan aan Rietkerk en secretaris-generaal 'Objectenlijst', 11 maart 1983.
90 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 30 maart 1982.
91 Idem, 20 april 1982.
92 Idem, 23 april 1982.
93 Engelen, *Frontdienst*, 235-236; Braat, *Van oude jongens*, 143-149.
94 Interview C. Hijzen met P. Keller, 17 januari 2012 en 18 september 2013. Volgens Keller zorgde het gebrek aan revolutionaire omstandigheden ervoor dat de CPN hoe langer hoe meer reële, voorliggende politieke, sociale en economische problemen aangreep voor politieke actie. Daarmee bevestigde de partij in wezen het gezonde functioneren van de democratische rechtsorde.
95 SSA AIVD, notulen van de vergadering van procureurs-generaal met de B.V.D. in het ministerie van Justitie, 8 september 1982.
96 SSA AIVD, Panorama, 1 april 1983 – 1 oktober 1984.
97 Idem, 1 april 1980 – 1 oktober 1980.
98 Idem, notulen van de vergadering van procureurs-generaal met de B.V.D. in het ministerie van Justitie, 8 september 1982; SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Pieter de Haan en J.G. Rietkerk], 18 mei 1983.
99 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Pieter de Haan en J.G. Rietkerk], 18 mei 1983.
100 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 7 februari 1984 en 28 februari 1984.
101 Idem, 7 februari 1984, 10 februari 1984, 21 februari 1984, 28 februari 1984 en 16 maart 1984.
102 Engelen, *Per undas adversas*, 93.

103 SSA AIVD, Panorama, 1 april 1984 – 1 oktober 1984.
104 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 29 juni 1984.
105 Idem, 20 november 1984.
106 SSA AIVD, notulen van de vergadering van procureurs-generaal met de B.V.D. in het ministerie van Justitie, 4 juli 1985.
107 Libert, 'In vogelvlucht', 45-46.
108 P. Wright, *Spycatcher: de onthullende memoires van een topambtenaar van de Britse inlichtingendienst MI5* (Amsterdam 1987).
109 Andrew, *The defence of the realm*, 761-768.
110 IISG, Archief Vereniging Dienstweigeraars (1971-1997), inv.nr. 557, Verschillende knipselmappen.
111 Buro Jansen en Janssen, *De regenjassendemocratie* (Amsterdam 1990); *Algemeen Dagblad*, 9 november 2002. De BVD ging zich druk maken over 'politiek-activisten contra BVD en PID's', waartoe ook Buro Jansen en Janssen werd gerekend, vooral nadat in 1990 de Politie Inlichtingendienst van Nijmegen met namen, kentekens, privéaangelegenheden en foto's in een publicatie was verschenen ('De tragiek van een geheime dienst'). In het tweede kwartaalbericht van 1991 besteedde de veiligheidsdienst dan ook wat uitgebreider aandacht aan buro Jansen en Janssen in een externe rapportage. SSA AIVD, Kwartaaloverzichten, Kwartaalbericht 2, 1991.
112 SSA AIVD, Kwartaaloverzichten, Kwartaalbericht 3 1985.
113 SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1984 – 1 april 1985; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 5 juli 1985 en 12 juli 1985.
114 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 14 december 1984 en 17 december 1984; SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1984 – 1 april 1985; SSA AIVD, Besprekingsverslagen minister van Binnenlandse Zaken en hoofd-BVD [J.G. Rietkerk en Pieter de Haan], 21 maart 1985; HTK, 1987-1988, Bijlagen, 20385, 1, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 7 maart 1985 – 30 november 1987; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 7 mei 1987; HTK, 1986-1987, Handelingen, 74e vergadering, 12 mei 1987, 3795 –3806.
115 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 23 december 1973.
116 Idem, 5 augustus 1983.
117 SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1984 – 1 april 1985; SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1985 – 1 april 1986; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 12 juli 1985, 17 januari 1986 en 1 april 1986.
118 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 16 september 1983.
119 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 23 september 1983; Hoekstra, *In dienst van de BVD*, 75-76.
120 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 16 februari 1982.
121 SSA AIVD, Kwartaalberichten, 2e kwartaal 1985.
122 Bijvoorbeeld: *Het Vrije Volk*, 24 april 1984; *De Telegraaf*, 24 april 1984.
123 SSA AIVD, Panorama, 1 april 1984 – 1 oktober 1984; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 10 april 1984.
124 Anti-Militaristisch Onderzoekscollectief (AMOK), pamflet, 'Onkundig of onfris: de affaire-Gardiner; de spion in het vredeskamp', mei 1985, 14-15.

125 *De Telegraaf*, 9 mei 1984; *De Waarheid*, 19 mei 1984; *De Telegraaf*, 13 juni 1984; *Het Vrije Volk*, 19 juni 1984.
126 AMOK, pamflet, 'Onkundig of onfris: de affaire-Gardiner; de spion in het vredeskamp', mei 1985, 6-7.
127 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 24 april 1984.
128 HTK, 1983-1984, Handelingen, 79e vergadering, 16 mei 1984, 4704-4712.
129 *NRC Handelsblad*, 22 december 1984.
130 HTK, 1983-1984, Handelingen, 79e vergadering, 16 mei 1984, 4704-4712.
131 Ibidem; Toespraak van minister Rietkerk op 29 mei voor de viering van het veertijarig jubleum van de BVD in de Rolzaal op het Binnenhof, *Nederlandse Staatscourant*, 30 mei 1985.
132 H. Spelberg, 'De BVD van binnenuit (bij monde van zijn chef mr. P. de Haan)', *NRC Handelsblad*, 22 december 1984.
133 H. Spelberg, 'De BVD van binnenuit (bij monde van zijn chef mr. P. de Haan)', *NRC Handelsblad*, 22 december 1984.
134 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 21 december 1984 en 22 februari 1985.
135 HTK, 1984-1985, Handelingen, 75e vergadering, 2 mei 1985, 4806-4809, 4812.
136 HTK, 1984-1985, Handelingen, 75e vergadering, 2 mei 1985; Idem, 76e vergadering, 7 mei 1985, 4815, 4837-4838.
137 *Intermediair*, 17 oktober 1986, 22e jaargang.
138 HTK, 1984-1985, Handelingen, 76e vergadering, 7 mei 1985, 4838.
139 Idem, 7 mei 1985, 4830, 4839-4830.
140 *NRC Handelsblad*, 24 oktober 1985 en 29 oktober 1985.
141 *De Waarheid*, 26 oktober 1985.
142 SSA AIVD, Panorama, 1 april 1985 – 1 oktober 1985.
143 Toespraak van minister Rietkerk op 29 mei voor de viering van het veertijarig jubleum van de BVD in de Rolzaal op het Binnenhof, *Nederlandse Staatscourant*, 30 mei 1985; SSA AIVD, Kwartaalberichten, 2e kwartaal 1985.
144 SSA AIVD, Kwartaalberichten, 2e kwartaal 1985.
145 SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1985 – 1 april 1986.
146 Hoekstra, *De Dienst*, 48, 178.
147 SSA AIVD, notulen van de vergadering van procureurs-generaal met de BVD in het ministerie van Justitie, 29 oktober 1986.
148 Interview C. Hijzen met P. Keller, 17 januari 2012; F. Hoekstra, *De Dienst,* 185-186.
149 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 21 februari 1986 en 28 februari 1986.
150 *NRC Handelsblad*, 31 december 2008.
151 Internet: https://www.parlement.com/id/vg09llhzjoz1/c_p_kees_van_dijk.
152 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 24 juli 1986 en 5 december 1986.
153 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, nota A. Blom aan SG J. van Aartsen en minister J. de Koning, 11 november 1986.
154 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 21 november 1986, 2 december 1986 en 9 december 1986.
155 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, nota A. Blom aan SG J. van Aartsen en

minister J. de Koning, 11 november 1986; HTK, 1986-1987, Handelingen, 74e vergadering, 12 mei 1987, 3797.

156 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, memo van Aart Blom, 20 januari 1987.

157 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Pieter de Haan en J.G. Rietkerk], 21 maart 1985.

158 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, memo van Aart Blom, 20 januari 1987.

159 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, brief van A. Blom aan P. van Dijk, 17 mei 1987; SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1986 – 1 april 1987.

160 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Aart Blom en Kees van Dijk], 12 augustus 1987.

161 Beschouwend stuk in opmars naar WIV 1987: 'Wie controleert de BVD', *Intermediair*, 17 oktober 1986, 22e jaargang, 42. Zie ook: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 4 december 1987, 8 december 1987 en 22 december 1987.

162 SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1986 – 1 april 1987; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 10 juli 1987.

163 D. Houwaart, *Hoezo, BVD?* (Den Haag 1987).

164 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 17 november 1987 en 20 november 1987; SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1987 – 1 april 1988.

165 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 10 juli 1987.

166 HTK, 1984-1985, Bijlagen, 17363, 10, eindverslag, 'Regels betreffende de inlichtingen- en veiligheidsdiensten (Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten), 21 januari 1985; SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1986 – 1 april 1987.

167 SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1987 – 1 april 1988; HEK, 1987-1988, Handelingen, 8e vergadering, 1 december 1987, 203 –228.

168 HEK, 1987-1988, Handelingen, 8e vergadering, 1 december 1987, 221.

169 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 20 november 1987; SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1987 – 1 april 1988; HEK, 1987-1988, Handelingen, 8e vergadering, 1 december 1987, 214, 223, 227.

170 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 24 oktober 1986, 12 november 1986, 1 december 1986 en 21 september 1987.

171 SSA AIVD, Stafvergadering, 13 november 1987 en 20 november 1987; SSA AIVD, Stafvergadering, 22 januari 1988.

172 J.G.A. van Mierlo, 'Grote operaties in de particuliere sector. Anticipatie of reactie op economische art ontwikkelingen?', *Research Memorandum 93-065*, Faculty of Economics and Business PC Administration, Universiteit Maastricht (1993) iii-24, aldaar 9.

173 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 12 december 1987.

174 SSA AIVD, Panorama, 1 april 1988 – 1 oktober 1988.

175 Engelen, *Per undas adversas*, 100.

176 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 30 oktober 1987 en 6 november 1987.

177 Engelen, *Per undas adversas*, 124.

178 Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.

179 Ibidem; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 8 maart 1988.

180 Bijvoorbeeld: *NRC Handelsblad*, 5 november 1990.

181 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 17 juni 1988; SSA AIVD, Stafvergadering, 1 februari 1989.
182 Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.
183 Ibidem.
184 SSA AIVD, Stafvergadering, 7 februari 1989.
185 Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.
186 SSA AIVD, Stafvergadering, 14 februari 1989.
187 Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013; SSA AIVD, Stafvergadering, 14 februari 1989.
188 SSA AIVD, Stafvergadering, 14 februari 1989.
189 Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.
190 SSA AIVD, Stafvergadering, 14 februari 1989.
191 Ibidem.
192 Interview C. Hijzen met P. Abels, 5 december 2015.
193 SSA AIVD, Stafvergadering, 14 februari 1989.
194 SSA AIVD, Stafvergadering, 14 februari 1989; Vergelijk Abels en Willemse, 'Veiligheidsdienst in verandering', 90.
195 SSA AIVD, Stafvergadering, 14 februari 1989.
196 Idem, 21 februari 1989.
197 Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013; SSA AIVD, Stafvergadering, 14 februari 1989; SSA AIVD, Agenda Stafvergaderingen 7 maart – 11 april 1989.
198 SSA AIVD, Stafvergadering, 7 februari 1989; Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.
199 SSA AIVD, Stafvergadering, 13 januari 1989, 7 februari 1989, 14 februari 1989 en 2 mei 1989.
200 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Stafvergadering, 2 mei 1989.
201 SSA AIVD, Stafvergadering, 7 februari 1989; SSA AIVD, verslag Aurorabijeenkomst, 16 mei 1989. Vergelijk: Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.
202 SSA AIVD, Stafvergadering, 7 april 1989.
203 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, verslag Aurora-conferentie over het veranderingsproces bij de dienst op 6 en 7 februari 1990.
204 SSA AIVD, Stafvergadering, 11 april 1989.
205 Idem, 7 april 1989 en 11 april 1989.
206 Idem, 16 mei 1989 en 23 mei 1989.
207 Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.
208 SSA AIVD, Stafvergadering, 5 september 1989, 3 oktober 1989 en 2 januari 1990.
209 Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.
210 SSA AIVD, Stafvergadering, 5 september 1989.
211 Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013; Interview C. Hijzen met J. van Aartsen, 12 maart 2012.
212 Ibidem.
213 De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 378.
214 SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1988 – 1 april 1989.
215 SSA AIVD, Kwartaalberichten, 4e kwartaalbericht 1989.
216 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 27 november 1989 en 5 december 1989.

217 Engelen, *Frontdienst*, 283.

218 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 2 januari 1990.

219 HTK, 1989-1990, Bijlagen, 21819, 2, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, juli 1989 – juli 1990, 19 september 1990.

220 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 14 maart 1990; HTK, 1989-1990, Bijlagen, 21819, 2, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, juli 1989 – juli 1990, 19 september 1990.

221 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, Verslag Aurora-conferentie over het veranderingsproces bij de dienst op 6 en 7 februari 1990; HTK, 1989-1990, Bijlagen, 21819, 2, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, juli 1989 – juli 1990, 19 september 1990.

222 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, verslag Aurora-conferentie over het veranderingsproces bij de dienst op 6 en 7 februari 1990.

223 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, verslag Aurora-conferentie over het veranderingsproces bij de dienst op 6 en 7 februari 1990 en 6 maart 1990.

224 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, verslag Aurora-conferentie over het veranderingsproces bij de dienst op 6 en 7 februari 1990.

225 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, verslag Aurora-conferentie over het veranderingsproces bij de dienst op 6 en 7 februari 1990. Vergelijk: HTK, 1991-1992, Bijlagen, 22463, 3, brief van de minister, 'Overzicht van ontwikkelingen op het gebied van de binnenlandse veiligheid', 12 februari 1992.

226 Collectie Constant Hijzen, Rapport Binnenlandse Veiligheidsdienst, 'Een nieuwe BVD: een organisatorische analyse van strategie en werkwijze, voorstellen voor een reorganisatie, samenvatting', Den Haag/Utrecht, mei 1990.

227 HTK, 1991-1992, Bijlagen, 22463, 3, brief van de minister, 'Overzicht van ontwikkelingen op het gebied van de binnenlandse veiligheid', 12 februari 1992. Vergelijk: Abels en Willemse, 'Veiligheidsdienst in verandering', 89-90; Engelen, *De BVD in de twintigste eeuw*, 104-105.

228 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, verslag Aurora-conferentie over het veranderingsproces bij de dienst op 6 en 7 februari 1990.

229 Ibidem; Engelen, *Per undas adversas*, 98.

230 Collectie Constant Hijzen, Rapport Binnenlandse Veiligheidsdienst, 'Een nieuwe BVD: een organisatorische analyse van strategie en werkwijze, voorstellen voor een reorganisatie, samenvatting', Den Haag/Utrecht, mei 1990.

231 Engelen, *Per undas adversas*, 100.

232 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 14 maart 1990; Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.

233 M. Delaere, 'Mededogen met de bestuurder', *Binnenlands Bestuur*, 14 juni 2013; Interview C. Hijzen met P. Abels, 5 december 2015.

234 P. 't Hart, 'Spies at the crossroads: observing change in the Dutch intelligence service', in R.A.W. Rhodes, P. 't Hart en M. Noordegraaf (red.), *Observing government elites: up close and personal* (New York 2007) 51-77.

235 Bijvoorbeeld: Jaarverslag BVD over het jaar 1994.
236 Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.
237 Braat, *Van oude jongens*, 62-63.
238 Interview C. Hijzen met P. Abels, 5 december 2015.
239 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 6 maart 1990; Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.
240 Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.
241 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 21 maart 1989.
242 De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 379-380, 382; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 14 maart 1990.
243 Van Mierlo, 'Grote operaties in de particuliere sector', 9-10.
244 *NRC Handelsblad*, 14 maart 1990.
245 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 27 juni 1989.
246 Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.
247 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 21 maart 1989.
248 Idem, 20 juni 1989.
249 Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.
250 *De Telegraaf*, 11 november 1989.
251 *Het Parool*, 18 januari 1990.
252 *NRC Handelsblad*, 23 juni 1990.
253 *De Volkskrant* 24 februari 1990.
254 Davies, *Intelligence and government in Britain and the United States,* 303-305.
255 *NRC Handelsblad*, 16 augustus 1990; *NRC Handelsblad*, 28 augustus 1990; *De Volkskrant*, 25 augustus 1990.
256 *Het Parool* 8 september 1990; *NRC Handelsblad*, 10 september 1990; *NRC Handelsblad*, 18 september 1990; *NRC Handelsblad*, 2 november 1990.
257 HTK, 1989-1990, Bijlagen, 21819, 1 en 2, verslag van de vaste commissie voor de Inlichtingen– en Veiligheidsdiensten over haar werkzaamheden, juli 1989-juli 1990.
258 *NRC Handelsblad*, 19 oktober 1990.
259 *Algemeen Dagblad*, 13 oktober 1990.
260 *Het Parool*, 21 september 1990.
261 HTK, 1989-1990, Bijlagen, 21819, 3, verslag van de vaste commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten over haar werkzaamheden, juli 1989-juli 1990.
262 *De Volkskrant*, 2 november 1990.
263 *Trouw*, 2 november 1990.
264 *NRC Handelsblad*, 2 november 1990.
265 *De Volkskrant*, 2 november 1990.
266 HTK, 1989-1990, Bijlagen, 21819, 3 en 5, verslag van de vaste commissie voor de Inlichtingen– en Veiligheidsdiensten over haar werkzaamheden, juli 1989-juli 1990.
267 *NRC Handelsblad*, 5 november 1990.
268 Ibidem; *De Gelderlander*, 6 november 1990.
269 *KRO Brandpunt Special Report*, 7 november 1990.
270 Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.

271 *KRO Brandpunt Special Report*, 7 november 1990.
272 NRC *Handelsblad*, 6 november 1990.
273 *De Gelderlander*, 6 november 1990; *Trouw*, 8 november 1990.
274 NRC *Handelsblad*, 5 november 1990.
275 NRC *Handelsblad*, 7 november 1990.
276 NRC *Handelsblad*, 8 november 1990.
277 *De Volkskrant*, 10 november 1990.
278 Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.
279 *Rotterdams Nieuwsblad*, 5 juli 1990; Interview C. Hijzen met P. Keller, 17 januari 2012 en 18 september 2013.
280 NRC *Handelsblad*, 22 augustus 1990.
281 Bijvoorbeeld: *Algemeen Dagblad*, 29 november 1991; *Algemeen Dagblad*, 20 december 1991; *Trouw*, 6 maart 1992.
282 Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.
283 Engelen, *Per undas adversas*, 98-99.
284 *De Volkskrant*, 25 augustus 1990; NRC *Handelsblad*, 28 augustus 1990.
285 Interview C. Hijzen met T. Bot, 18 december 2013.
286 Ibidem; Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.
287 Ibidem.
288 Bron gepubliceerd in: Engelen, *Per undas adversas*, 132.
289 Engelen, *Per undas adversas*, 132-133.
290 SSA AIVD, Kwartaalberichten, 4e kwartaalbericht 1990. Deze hoofdstukken staan maar gedeeltelijk in het door de AIVD vrijgegeven kwartaaloverzicht; deze staat integraal afgedrukt als Bijlage IV in: Engelen, *Per undas adversas*, 127-136; voor de betreffende verwijzingen: Engelen, *Per undas adversas*, 130-131.
291 Interview C. Hijzen met T. Bot, 18 december 2013; Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013; Interview C. Hijzen met J. van Aartsen, 12 maart 2012; HTK, 1991-1992, Bijlagen, 22463, 1, verslag van de Vaste Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten over haar werkzaamheden, juli 1990 – juli 1991, 11 december 1991.
292 Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.
293 Interview C. Hijzen met T. Bot, 18 december 2013.
294 Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013; HTK, 1991-1992, Bijlagen, 22463, 3, brief van de minister, 'Overzicht van ontwikkelingen op het gebied van de binnenlandse veiligheid', 12 februari 1992.
295 HTK, 1991-1992, Bijlagen, 22463, 3, brief van de minister, 'Overzicht van ontwikkelingen op het gebied van de binnenlandse veiligheid', 12 februari 1992.
296 Ibidem.
297 Ibidem.
298 SSA AIVD, Binnenlandse Veiligheidsdienst, Stafafdeling Buitenlandse Politiek (SBP), 'Focus: rapportage over internationale ontwikkelingen en achtergronden die van betekenis kunnen zijn voor de binnenlandse veiligheid', 22 juni 1987; Interview C. Hijzen met P. Abels, 5 december 2015.

299 HTK, 1991-1992, Bijlagen, 22463, 3, brief van de minister, 'Overzicht van ontwikkelingen op het gebied van de binnenlandse veiligheid', 12 februari 1992.
300 SSA AIVD, Jaarverslag over 1991, oktober 1992.
301 Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.
302 *Trouw*, 20 februari 1992.
303 *NRC Handelsblad*, 20 februari 1992.
304 *NRC Handelsblad*, 21 februari 1992.
305 *Algemeen Dagblad*, 22 februari 1992.
306 *Algemeen Dagblad*, 2 maart 1993; *Algemeen Dagblad*, 3 maart 1993; *Algemeen Dagblad*, 6 maart 1992.
307 HTK, 1991-1992, Handelingen, 65e vergadering, 24 maart 1992, 4024.
308 Idem, 3990 –3991.
309 Idem, 4003 –4021. Vergelijk: P. Klerks, 'Ontwikkelingen op het gebied van de binnenlandse veiligheid, opening van zaken', Buro Jansen en Janssen, 1 maart 1993.
310 *Algemeen Dagblad*, 14 maart 1992.

SLOTCONCLUSIE

1 *Nederlands Dagblad*, 26 maart 1992.
2 *NRC Handelsblad*, 25 maart 1992.
3 *Trouw*, 25 maart 1992.
4 Klerks, 'Ontwikkelingen op het gebied van de binnenlandse veiligheid'.
5 Hijzen, 'More than a ritual dance', passim.
6 Rapport commissie-Dessens, 'Evaluatie Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten 2002: naar een nieuwe balans tussen bevoegdheden en waarborgen', december 2013.
7 Hijzen, 'The perpetual adversary', passim.
8 Einthoven, *Tegen de stroom in*, 214-215.

Bronnen en literatuur

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN

Nationaal Archief

2.02.05.02	Archieven van de Raad van Ministers (Ministerraad) 1823-1988
2.03.01	Kabinet Minister-President (KMP)
2.04.26.02	Archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken: Kabinetsarchief, 1817-1949
2.04.53.21	Kopiecollectie De Meijer
2.04.76	Archief van de ministeries van Binnenlandse Zaken en Algemene Zaken te Londen 1940-1945
2.04.80	Archief Bureau Nationale Veiligheid
2.13.15.01	Archief Generale Staf Landmacht, 1813-1914
2.13.25	Archief Militair Gezag
2.21.231	Archief bescheiden privécollectie Einthoven [levensjaren 1896-1979] 1938-1979
3.02.42	Archief van het kabinet van de Commissaris der Koningin in Zuid-Holland
3.09.25	Archief Stelling Hollands Diep

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis

Communistische Partij Nederland (CPN)
Joop van Santen
Nederlandse Vereniging van Journalisten
Partij van de Arbeid. Tweede Kamerfractie
Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers
Vereniging Dienstweigeraars (1971-1997)

Nederlands Instituut voor Militaire Historie

H.A.C. Fabius, nummer toegang 488

National Archives (Londen)
Records of Special Operations Executive, 1945, HS6/731

Semi-Statisch Archief Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst
Archieven Centrale Veiligheidsdienst en Binnenlandse Veiligheidsdienst

Online archieven
Archief van de Centrale Inlichtingendienst (op de website van het Huygens ING)
Brill Cold War Intelligence Online
Digitaal repositorium Nederlandse politieke partijen Rijksuniversiteit Groningen
Londense dagboeken van jhr.ir. O.C.A. van Lidth de Jeude, 1940-1945 (op de website van het Huygens ING)
Stichting Argus

Interviews
Peter Keller, 17 januari 2012, 18 september 2013 en 9 januari 2015
Ed van Thijn, 18 januari 2012
Frits Hoekstra, 2 februari 2012
Jozias van Aartsen, 12 maart 2012
Igor Cornelissen, 20 maart 2012 en 22 januari 2016
Paul Abels, 11 december 2012 en 5 december 2015
Arthur Docters van Leeuwen, 19 februari 2013
Theo Bot, 18 december 2013
Rudie van Meurs, 3 augustus 2015
Kees Dellebeke, 18 februari 2016

Periodieken
Accent
Algemeen Dagblad
Het Binnenhof
Daily Telegraph
Eindhovens Dagblad
De Friese Koerier
De Gelderlander
De Groene Amsterdammer
Het Handelsblad
Hervormd Nederland
De Leeuwarder Courant
Leeuwarder Nieuwsblad
Leidsch Dagblad
De Linie
De Militaire Spectator
Nederlands Dagblad

New Statesman
Nieuwe Haagse Courant
Nieuwsblad van het Noorden
NRC Handelsblad
De Ochtendpost
Het Parool
Reformatorisch Dagblad
Rotterdamsche Courant
Rotterdamsch Nieuwsblad
De Staatscourant
De Telegraaf
De Tijd
Trouw
Het Vaderland
Het Volk
de Volkskrant
Vrij Nederland
Het Vrije Volk
De Waarheid
IJmuider Courant

Audiovisuele bronnen
Den Haag Vandaag (televisie)
KRO Brandpunt Special Report (televisie)
OVT: Het spoor terug: waakzaam voor het vaderland, VPRO (onder redactie van Paul Arnoldussen en Hans Olink) (radio)

Collecties
Collectie Igor Cornelissen
Collectie Dick Engelen
Collectie Constant Hijzen
Collectie Cees Wiebes

Gedrukte bronnen
Handelingen, bijlagen en aanhangsels van de Eerste Kamer der Staten-Generaal (HEK)
Handelingen, bijlagen en aanhangsels van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (HTK)
Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden

LITERATUUR

Aalders, G., *Leonie. Het intrigerende leven van een Nederlandse dubbelspionne* (Amsterdam 2003)

Aalders, G. en C. Hilbrink, *De affaire Sanders. Spionage en intriges in herrijzend Nederland* (Den Haag 1996)

Abbenhuis, M., *The art of staying neutral: the Netherlands in the First World War, 1914-1918* (Amsterdam 2006)

Abbenhuis, M., 'Als de oorlog aan de deur klopt: de aantrekkelijkheden, gevaren en mogelijkheden van neutraliteit aan de grenzen van Nederland, 1914-1918', in: M. Kraaijestein en P. Schulten (red.), *Wankel evenwicht: neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2007) 32-61

Abels, P.H.A.M., 'Je wilt niet geloven dat zoiets in Nederland kan! Het Nederlandse contraterrorismebeleid sinds 1973', in: I. Duijvesteijn en B.A. de Graaf (red.), *Terroristen en hun bestrijders vroeger en nu* (Amsterdam 2007) 121-128.

Abels, P.H.A.M., 'Inlichtingen- en veiligheidsdiensten en terrorismebestrijding', in: B.A. de Graaf, E.R. Muller en J.A. van Reijn (red.), *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten* (Alphen aan den Rijn, 2010) 205-223

Abels, P.H.A.M. en R. Willemse, 'Veiligheidsdienst in verandering: de BVD/AIVD sinds het einde van de Koude Oorlog', *Justitiële Verkenningen* 3 (2003) 83-98

Aid, M.M. 'A tale of two countries. U.S. intelligence community relations with the Dutch and German intelligence and security services, 1945-1950', in: B.A. de Graaf, B. de Jong en W. Platje (red.), *Battleground Western Europe: intelligence operations in Germany and the Netherlands in the twentieth century* (Amsterdam 2007) 95-122

Akkermans, D., 'De revolutie van Troelstra en de CPN (SDP)', *Politiek en cultuur: maandschrift* 48, 5 (1988) 199-209

Aldrich, R.J., *The hidden hand: Britain. America, Cold War secret intelligence* (New York 2001)

Amersfoort, H. en P. Kamphuis, *Mei 1940: de strijd op Nederlands grondgebied* (Den Haag 2005)

Andrew, C., *The defence of the realm* (Londen 2009)

Arlman, H. en G. Mulder, *Van de prins geen kwaad: Prins Hendrik en andere dossiers van Oranje* (Rijswijk 1983)

Armfelt, C. et al, *Strijdbaar toen en nu: vriendenbundel bij de 80ste verjaardag van Kees van den Heuvel* ([Plaats onbekend, uitgave in eigen beheer] 1998)

Aubin, C., 'Contre-espionnage et sécurité intérieure pendant les années 1930: structures, défis et réponses', in: F. Guelton en A. Bicer (red.), *Naissance et evolution du renseignement dans l'espace Européen (1870-1940): entre démocratie et totalitarisme, quatorze études de cas* (Tulle 2006)

Bakker, M., *Wissels: bespiegelingen zonder berouw* (Weesp 1983)

Bank, J., 'Televisie in de jaren zestig', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 101 (1986) 52-76

Bar-Joseph, U.,'The professional ethics of intelligence analysis', *International Journal of intelligence and counterintelligence*, 24, 1 (2011) 22-43

Bar-Joseph, U. en R. McDermott, 'The intelligence analysis crisis', in: Loch K. Johnson (red.), *The Oxford handbook of national security intelligence* (New York 2010), 259-274

Bell, D.S. en B. Criddle, *The French Communist Party and the Fifth Republic* (Oxford 1994)

Berg, J.Th. van den, 'Minister-president in het land van 'doen alsof'', in: J.L.W. Broeksteeg en L.F.M. Verhey (red.), *Publicaties van de staatsrechtkring* 23 (2005) 47-48

Beuker, H.,'Wereldjeugdfestival Helsinki 1962', in: C. Armfelt, *Strijdbaar toen en nu: vriendenbundel bij de 80ste verjaardag van Kees van den Heuvel* ([Plaats onbekend, uitgave in eigen beheer], 1998) 5-12

Beus, J.G. de, *De geheime informant: Berlijn, 1939-10 mei 1940* (Rotterdam 1977)

Beyens, N., *Overgangspolitiek: de strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2009)

Bleich, A., *Joop den Uyl, 1919-1987: dromer en doordouwer* (Amsterdam 2008)

Blom, J.C.H., *De muiterij op de Zeven Provinciën* (Bussum 1975)

Blom, J.C.H. 'Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in Herrijzend Nederland (1945-1950)', *Bijdragen en Mededelingen Betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 96, 2 (1981) 300-333

Blom, J.C.H., 'Maatschappij en krijgsmacht rond 1960. Een nabeschouwing', in: B. Schoenmaker en J.A.M.M. Janssen (red.), *In de schaduw van de muur: maatschappij en krijgsmacht rond 1960* (Den Haag 1997) 252-264.

Blom, R. en T. Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18* (Soesterberg 2004)

Bogaarts, M.D., *De parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945; het kabinet Beel 1946-1948, band C* (Nijmegen 1989)

Bogaarts, M.D., 'De Nederlandse reacties op Praag 1948', in: B.G.J. de Graaff en C. Wiebes, *Hun crisis was de onze niet* (Den Haag 1994) 48-82

Boom, B.E. van der, *Atoomgevaar? Dan zeker de B.B.: de geschiedenis van de Bescherming Bevolking* (Den Haag 2000)

Boom, B.E. van der, 'Oorlogsangst in Nederland', *Leidschrift* 16 (2001) 7-34

Bootsma, P., *De Molukse acties: treinkapingen en gijzelingen, 1970-1978* (Amsterdam 2000)

Bootsma, P. en W. Breedveld, *De verbeelding aan de macht: het kabinet-Den Uyl, 1973-1977* (Den Haag 1999)

Bornebroek, A., *Een heer in een volkspartij: Theodoor Heemskerk (1852-1932), Minister-president en Minister van justitie* (Amsterdam 2006)

Bos, A. en M. Leenders, 'Het parlement in beeld', in: P. van der Heiden en A. van Kessel (red.), *Rondom de Nacht van Schmelzer: de kabinetten-Marijnen, -Cals en –Zijlstra 1963-1966* (Amsterdam 2010) 51-82

Bos, A., J. Merriënboer en J. Pekelder, 'Hoofdstuk II: Het parlement', in: C. van Baalen en J. Ramakers (red.), *Het kabinet-Drees III: barsten in de brede basis 1952-1956* (Den Haag 2001) 55-146

Bosboom, N., *In moeilijke omstandigheden: augustus 1914-mei 1917* (Gorinchem 1933)

Boterman, F. en P. de Rooy, *Op de grens van twee culturen: Nederland en Duitsland in het Fin de Siècle* (Amersfoort 1999)

Bovend'Eert, P.P., 'De Binnenlandse Veiligheidsdienst in opspraak. Regering en parlement over

de eerste jaren van een inlichtingendienst met kinderziektes', *Politieke opstellen: jaarlijkse uitgave van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis van de Juridische Faculteit* 6 (1986) 19-32

Bovend'Eert, P.P., 'Het verenigingsverbod voor ambtenaren van 1951', *Politieke opstellen: jaarlijkse uitgave van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis van de Juridische Faculteit* 7 (1987) 49-61

Braat, E.C., *Van oude jongens, de dingen die voorbij gaan: een sociale geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst 1945-1998 [interne publicatie]* (Zoetermeer 2012)

Bree, H. van, *De geest van het Oude Loo: Juliana en haar vriendenkring 1947-1957* (Schoorl 2015)

Brijnen van Houten, P. en J.G. Kikkert, *Brandwacht in de coulissen: een kwart eeuw geheime diensten* (Houten 1988)

Brouwer, J.W.L. 'Politiek-militaire verhoudingen aan het begin van de Koude Oorlog: rond het ontslag van generaal H.J. Kruls, januari 1951', in: J. Hoffenaar en G. Teitler (red.), *De Koude Oorlog: maatschappij en krijgsmacht in de jaren '50* (Den Haag 1992) 70-86

Brouwer, J.W.L. en C.M. Megens, 'Het debat in de ministerraad over de Nederlandse militaire bijdrage aan de NAVO, 1949-1951', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) 497-500

Brouwer, J.W.L. en J. van Merriënboer, 'Hoofdstuk IV: Lopende en omstreden zaken', in: J.W. Brouwer en P. van der Heiden (red.), *De parlementaire geschiedenis van Nederland deel 6: het kabinet-Drees IV en het kabinet Beel II 1956-1959: het einde van de Rooms-Rode coalitie* (Den Haag 2004) 103-142

Brouwer, J.W.L. en J. van Merriënboer, *Van buitengaats naar Binnenhof. P.J.S. de Jong: een biografie* (Amsterdam 2011)

Bruijn, J.R. de, *Met man en macht: de militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000* (Amsterdam 2003)

Bruin, G. de, *Geheimhouding en verraad. De geheimhouding van staatszaken ten tijde van de Republiek (1600-1750)* (Den Haag 1991)

Buchheit, G., *De Duitse geheime dienst. Geschiedenis van de militaire veiligheidsdienst* (Baarn 1966)

Bugelman, L., 'De vele gezichten van een beladen term. Het begrip subversie doorheen de Belgische rechtsgeschiedenis', in: M. Cools, K. Dassen, R. Libert en P. Ponsaers (red.), *De staatsveiligheid: essays over 175 jaar veiligheid van de staat* (Brussel 2005) 131-154

Burgers, H., *De garoeda en de ooievaar: Indonesië van kolonie tot nationale staat* (Leiden 2011)

Buro Jansen en Janssen, *De regenjassendemocratie* (Amsterdam 1990)

Charité, J., *De sociaal-democratische bond als orde- en gezagsprobleem voor de overheid (1880-1888)* (Den Haag 1972)

Colaresi, M.P., *Democracy declassified: the secrecy dilemma in national security* (New York 2014)

Colby, W., *Honorable men: my life in the CIA* (New York 1978)

Cools, M., Dassen, K., Libert, R. en P. Ponsaers (red.), *De staatsveiligheid: essays over 175 jaar veiligheid van de staat* (Brussel 2005)

Corke, S.J., *US Covert operations and cold war strategy: Truman, secret warfare and the CIA 1945-53* (New York 2008)

Cornelissen, I., *Van Zwolle tot Brest-Litowsk: onstuimige herinneringen* (Amsterdam 1983)
Cornelissen, I., *De GPOe op de Overtoom: spionnen voor Moskou 1920-1940* (Amsterdam 1989)
Cornelissen, I., *Raamgracht 4: Mooie jaren bij het weekblad* (Amsterdam 1998)
Cornelissen, I., *Terug naar Zwolle: dwarsliggers en ander volk* (Amsterdam 2000)
Cornelissen, I., 'Igor Cornelissen', in: K. ten Haaf (red.), *De trotskistenangst van de BVD* (Amsterdam 2001) 73-80
Cornelissen, I., 'Mijn inzagedossier', in: K. ten Haaf, (red.), *De trotskistenangst van de BVD* (Amsterdam 2001) 81-86
Cornelissen, I., *Een boer achter een raam* (Amsterdam 2011)

Daalder, H., *Politiek en historie* (Amsterdam 1990)
Daalder, H., *Drees en Soestdijk: de zaak-Hofmans 1948-1956* (Amsterdam 2006)
Damme, L. van, en P. van Griensven, 'Hoofdstuk VIII: Het gezag uitgedaagd', in: J. van Merrienboer en C. van Baalen (red.), *Polarisatie en hoogconjunctuur: het kabinet De Jong 1967-1971* (Amsterdam 2013) 293-340
Davies, P., *Intelligence and government in Britain and the United States: a comparative perspective. Volume I: evolution of the U.S. intelligence community* (Oxford 2012)
Delaere, 'Mededogen met de bestuurder', *Binnenlands Bestuur*, 14 juni 2013
Dijk, J. van, *Zeer geheim: de Nederlandse veiligheids- en inlichtingendiensten. Actuele Onderwerpen no. 2125* (Lelystad 1986)
Dilks, D., 'Flashes of intelligence: the foreign office, the SIS and security before the Second World War', in: C. Andrews en D. Dilks (red.), *The missing dimension: governments and intelligence communities in the twentieth century* (Southampton 1984) 101-126
Doel, H. van den, en H. Lammers (red.), *Tien over rood. Uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA* (Amsterdam 1966)
Does, J.C. van der, *Als 't moet. November 1918 en de Bijzondere Vrijwillige Landstorm* (Den Haag 1959)
Dongen, M. van, 'Een man met een opdracht', *De Groene Amsterdammer*, 6 maart 1996
Doorn, J.A.A. van, en C.J. Lammers, *Moderne sociologie* (Utrecht 1984) 33, 223
Drees W. (H. Daalder en J.H. Gaemers red.), *Op de kentering. Een sociaal-democratische visie op Nederland en de wereld na de bevrijding* (Amsterdam 1996)
Duijn, R. van, *Provo. De geschiedenis van de provotarische beweging 1965-1967* (Amsterdam 1985)
Duijn, R. van, *Diepvriesfiguur: autobiografie van PD106043 in samenwerking met de AIVD* (Amsterdam 2012)
Duijvestein, I., 'Intelligence and strategic culture: some observations', *Intelligence and National Security* 26, 4 (2011) 521-530

Eikelenboom, S., *Niet bang om te sterven: dertig jaar terrorisme in Nederland* (Amsterdam 2007)
Einthoven, L., *Tegen de stroom in. Levende vissen zwemmen tegen de stroom in, alleen de dooie drijven mee* (Apeldoorn 1974)
Emsley, C., 'Control and legitimacy. The police in comparative perspective since circa 1800', in: C. Emsley et al (red.), *Social Control in Europe II. 1800-2000* (Ohio 2004) 193-209
Engelen, D., 'Book review of G. Kreis (red.), *Staatsschutz in der Schweiz; die Entwicklung von*

1935-1990; eine multidiziplinäre Untersuching in Auftrag des schweizerischen Bundesrates (Bern/Stuttgart/Wenen 1993)', *Intelligence and National Security* 11, 3 (1996) 615-616

Engelen, D., *Buitenlandse Inlichtingendienst/Inlichtingendienst Buitenland: Een institutioneel onderzoek naar de Buitenlandse Inlichtingendienst/Inlichtingendienst Buitenland (1946-1996),* PIVOT-rapport nr. 30 (Den Haag 1996)

Engelen, D., *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst* (Den Haag 1996)

Engelen, D., *De BVD in de twintigste eeuw: Institutionele geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst 1945 – 2000* (Den Haag 2000)

Engelen, D., *De BVD in de twintigste eeuw: institutionele geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst 1945-2000 [interne publicatie AIVD]* (Zoetermeer 2000)

Engelen, D., *De militaire inlichtingendienst, 1914-2000* (Den Haag 2000)

Engelen, D., 'De stille kracht van sectie stiekem: de rapportage van de Centrale Inlichtingendienst', in: S.C. Derks (red.), *Nederland in de wereld: opstellen bij honderd jaar Rijks Geschiedkundige Publicatiën* (Den Haag/Amsterdam 2002) 381-393

Engelen, D., *Per undas adversas. Een institutioneel onderzoek naar het handelen van de Binnenlandse Veiligheidsdienst en zijn voorgangers (1945-2002)*, PIVOT-rapport nr. 122 (Den Haag 2002)

Engelen, D., *De Nederlandse* stay behind-*organisatie in de Koude Oorlog, 1945 – 1992. Een institutioneel onderzoek*, PIVOT-rapport nr. 166 (Den Haag 2005)

Engelen, D., *Frontdienst: de BVD in de Koude Oorlog* (Amsterdam 2007)

Engelen, D. en C. Hijzen, *Sporen van spionage: een speurtocht door geheim Nederland* (Rotterdam 2014)

Eskens, S., O. van Daalen en N. van Eijk, 'Ten standards for oversight and transparancy of national intelligence services', Instituut voor Informatierecht (IVIR), Universiteit van Amsterdam, 2015

Esterik, C. van, en J. van Tijn, *Een leven lang dwars* (Amsterdam 1984)

Fabius, H.A.C., 'De Inlichtingendienst bij den Generalen Staf', *Militaire spectator* 90 (1921) 397-408

Fabius, H.A.C., 'De Inlichtingendienst bij den Generalen Staf', *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* 3/4 (1937) 196-212

Farson, S., 'Canada's long road from model law to effecive oversight of security and intelligence', in: H. Born, LK. Johnson en I. Leigh (red.), *Who's watching the spies: establishing intelligence service accountability* (Washington 2005) 99-118

Fasseur, C., *Juliana en Bernhard: het verhaal van een huwelijk, de jaren 1936-1956* (Amsterdam 2008)

Fasseur, C., *Eigen meester, niemands knecht. Het leven van Pieter Sjoerds Gerbrandy, minister-president van Nederland in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2014)

Fijnaut, C., *Opdat de macht een toevlucht zij? Een historische studie van het politieapparaat als een politieke instelling* (Arnhem 1979)

Fijnaut, C., 'Inlichtingendiensten in Europa en Amerika, de heroriëntatie sinds de val van de Muur en 11 september 2001', *Justitiële Verkenningen* 30 (2004) 10-42

Fitzpatrick, S., *The Russian Revolution* (Oxford 2008)

Foot, M.R.D., *SOE in the Low Countries* (Londen 2001)

Garthoff, R.L., 'US intelligence in the Cuban missile crisis', in: J.G. Blight en D.A. Welch (red.), *Intelligence and the Cuban missile crisis* (Londen 1998) 18-64

Geelhoed, G., *Van Kortenbach naar Prinsegracht* (Eigen beheer, gedeponeerd bij het IISG Amsterdam, 2004)

Gent, T. van, *Het falen van de Nederlandse neutraliteit, september 1939 – mei 1940* (Amsterdam 2009)

Geus, P.B.R. de, *Staatsbelang en krijgsmacht: de Nederlandse defensie tijdens de Koude Oorlog* (Den Haag 1998)

Giebels, L.J., *Beel: van vazal tot onderkoning; biografie 1902-1977* (Den Haag 1995)

Giebels, L., 'Nieuwe feiten over de Greet Hofmans-affaire: 'de weg Hofmans is de weg van de vernieling", *Historisch Nieuwsblad* 9 (2005)

Giebels, L.J., *De Greet Hofmans-affaire: hoe de Nederlandse monarchie bijna ten onder ging* (Amsterdam 2007)

Gilbert, M., *Cold War Europe: the politics of a contested continent* (Londen 2014)

Gonsalves R.A. en G.J. Verhoog, *Mr. Gonsalves: memoires* (Amsterdam 1999)

Graaf B.A. de, *Over de muur: de DDR, de Nederlandse kerken en de vredesbeweging* (Amsterdam 2004)

Graaf, B.A. de, 'Wanneer stoppen terroristen? Het historisch referentiekader als aanknopingspunt voor (contra-)terrorisme', in: I. Duijvesteijn en B.A. de Graaf (red.), *Terroristen en hun bestrijders vroeger en nu* (Amsterdam 2007) 105-120

Graaf, B.A. de, *Theater van de angst: de strijd tegen terrorisme in Nederland, Duitsland, Italië en Amerika* (Amsterdam 2010)

Graaf, B.A. de, *Gevaarlijke vrouwen: tien militante vrouwen in het vizier* (Amsterdam 2012)

Graaf, B.A. de, 'De historisering van veiligheid. Introductie', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 125, 3 (2012) 305-313

Graaf, B.A. de, B. de Jong en W. Platje (red.), *Battleground Western Europe: intelligence operations in Germany and the Netherlands in the twentieth century* (Amsterdam 2007)

Graaf, B.A. de, en C.W. Hijzen, 'Bound by silver cords. The Dutch intelligence community in a transatlantic context', in: Giles Scott Smith (red.), *Obama, US politics, and transatlantic relations: change or continuity* (New York 2012) 201-217

Graaf, B.A. de, en L. Malkki, 'Killing it softly? Explaining the early demise of left-wing terrorism in the Netherlands', *Terrorism and political violence* 22 (2010) 623-640

Graaf, B.A. de, en M. van Riel, 'Hansina Uktolsja (1955-1977): treinkaapster uit liefde', *Historisch Nieuwsblad* 4 (2008)

Graaff, B.G.J. de, 'The Venlo Incident', *World War investigator* 13 (1990) 2-13

Graaff, B.G.J. de, 'From security threat to protection of vital interests: changing perceptions in the Dutch security service 1945-1991', *Conflict quarterly* 12 (1992) 9-35

Graaff, B.G.J. de, 'De Centrale Inlichtingendienst en de CPH/CPN (1919-1940)', in: M. Schrevel en G. Voerman, *De communistische erfenis: bibliografie en bronnen betreffende de CPN* (Amsterdam 1997) 97-112

Graaff, B.G.J. de, 'From seduction to abduction: how the Venlo Incident occurred', in: B.G.J.

de Graaff, B. de Jong en W. Platje (red.), *Battleground Western Europe: intelligence operations in Germany and the Netherlands in the twentieth century* (Apeldoorn 2007) 49-70

Graaff, B.G.J. de, 'Van Abraham Kuyper tot Mohammed B. De overheid en ruim een eeuw gevoelens van onveiligheid in Nederland', in: M. de Keizer en S.C. Roels (red.), *Staat van veiligheid. De Nederlandse samenleving sinds 1900* (Zutphen 2007) 50-75

Graaff, B.G.J. de, 'Dutch-American intelligence relations', in: H. Krabbendam, C.A. van Minnen en G. Scott-Smith (red.), *Four centuries of Dutch-American relations 1609-2009* (Amsterdam 2009) 674-682

Graaff, B.G.J. de, en C. Wiebes, *Gladio der vrije jongens: een particuliere geheime dienst in Koude Oorlogstijd* (Den Haag 1992)

Graaff, B.G.J. de, en C. Wiebes, 'Intelligence and the Cold War behind the dikes, *Intelligence and National Security* 12 (1997) 41-58

Graaff, B.G.J. de, en C. Wiebes, *Villa Maarheeze: de geschiedenis van de Inlichtingendienst Buitenland* (Den Haag 1998)

Graaff, B.G.J. de, en C. Wiebes, 'Hand- en spandiensten; de CIA en het 'rode' kabinet-Den Uyl', *NRC Handelsblad*, 21 november 1998

Grogin, R.C., *Natural enemies: the United States and the Soviet Union in the Cold War, 1917-1991* (Oxford 2001)

Hall, P., en Rosemary Taylor, 'Political science and the three new institutionalisms', *Political Studies* 44, 4 (1996) 936-957

Hansen, L., *Security as practice: discourse analysis and the Bosnian war* (New York 2006)

Hart, P. t', 'Spies at the crossroads: observing change in the Dutch intelligence service', in: R.A.W. Rhodes, P. 't Hart en M. Noordegraaf (red.), *Observing government elites: up close and personal* (New York 2007) 51-77

Harthoorn, R., *Vuile oorlog in Den Haag. Bestrijding van het communistisch verzet tijdens de Duitse bezetting* (Utrecht 2011)

Hartman, R., 'P.J. Troelstra: advocaat en agitator', in: F. Becker, M. Ros, S. Stuiveling en B. Tromp (red.)., *Van Troelstra tot Den Uyl. Het vijftiende jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 1994) 19-58

Hartog, J. den, *Cort van der Linden (1846-1935): Minister-president in oorlogstijd. Een politieke biografie* (Amsterdam 2007)

Hastedt, G.P. (red.), *Spies, wiretaps, and secret operations; an encyclopedia of American espionage* (Santa Barbara, USA, 2011)

Have, W. ten, *De Nederlandse Unie: aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940-1941* (Amsterdam 1999)

Havenaar, R., *Van Koude Oorlog naar nieuwe chaos 1939-1993* (Amsterdam 1993)

Hellema, D., *1956: De Nederlandse houding ten aanzien van de Hongaarse revolutie en de Suezcrisis* (Amsterdam 1990)

Hellema, D., 'Van de Geest van Geneve tot de Hongaarse revolutie. Nederland en de Sovjetdreiging, 1954-1956', in: J. Hoffenaar en G. Teitler (red.), *De Koude Oorlog: maatschappij en krijgsmacht in de jaren '50* (Den Haag 1992) 178-197

Hellema, D., *Neutraliteit en vrijhandel: de geschiedenis van de Nederlandse buitenlandse betrekkingen* (Utrecht 2001)

Hellema, D., *Nederland en de jaren zeventig* (Amsterdam 2012)
Hijzen, C.W., 'De vijand en zijn geheimen. Over de inlichtingengeschiedenis als vakgebied', *Leidschrift* 30, 3 (oktober 2015) 7-24
Hijzen, C.W., 'The perpetual adversary. How Dutch security services perceived communism (1918-1989)', *Historical Social Research* 38 (2013) 166-199
Hijzen, C.W., 'More than a ritual dance' The Dutch practice of parliamentary oversight and control of the intelligence community', *Security and Human Rights*, 24, 3-4 (2014) 227-238
Hijzen, C.W. en C. Wiebes, 'Wederzijdse waardering en vriendschap: de Amerikaans-Nederlandse *intelligence liaison* in de jaren zestig en zeventig', in: D. Hellema en G. Scott-Smith, *De Amerikaanse ambassade in Den Haag* (Amsterdam 2016)
Hoekstra, F., 'The Dutch BVD and transatlantic co-operation during the Cold War era: some experiences', *The journal of intelligence history* 3 (2003) 46-54
Hoekstra, F., *In dienst van de BVD: spionage en contraspionage in Nederland* (Lippenhuizen 2004)
Hoekstra, F., *De Dienst: de BVD van binnenuit* (Amsterdam 2012)
Hoeven, P., van der, *Het succes van een kwaliteitskrant: de ontstaansgeschiedenis van NRC Handelsblad* (Amsterdam 2012)
Hofland, H.J.A., *Tegels lichten: of ware verhalen over de autoriteiten in het land van de voldongen feiten* (Amsterdam 1972)
Hogan, M.J., *A cross of iron. Harry S. Truman and the origins of the national security state 1945-1954* (New York en Cambridge 1998)
Hood, C., 'A public management for all seasons?', *Public administration* 69, 1 (1991) 3-19
Hoogenboezem, J., *H.J. Kruls: een politieke generaal* (Amsterdam 2010)
Horstmeier, C., 'De moeizame betrekkingen tussen de CPN en de *Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* (SED), 1946-1989', in: G. Voerman (red.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1998* (Nijmegen 1999) 231-257
Houwaart, D., *Hoezo, BVD?* (Den Haag 1987)

Jefferson, A., *Historical dictionary of German Intelligence* (Lanham 2009)
Jeffery, K., *MI6. The history of the secret intelligence service 1909-1949* (New York 2010)
Jensen, M.W. en G. Platje, *De MARID: de Marine Inlichtingendienst van binnenuit belicht* (Den Haag 1997)
Jepperson, L., A. Wendt en P.J. Katzenstein, 'Norms, identity, and cultre in national security', in: P.J. Katzenstein, *The culture of national security: norms and identity in world politics* (New York 1996) 33-75
Johnson, L.K., 'Preface to a theory of strategic intelligence', *International Journal of Intelligence and Counterintelligence* 16 (2003) 638-663
Johnson, L.K., 'Governing in the absence of angels: on the practice of intelligence accountability in the United States', in: H. Born, L.K. Johnson en I. Leigh (red.), *Who's watching the spies: establishing intelligence service accountability* (Washington 2005) 57-78
Jong, L. de, *De Duitse vijfde colonne in de Tweede Wereldoorlog* (Arnhem 1953)
Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, 1939-1945: deel 3 (mei '40)* (Den Haag 1970)
Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, 1939-1945: deel 4 (mei '40 - maart '41)* (Den Haag 1972)

Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, 1939-1945: deel 5 (maart '41 - juli '42)* (Den Haag 1974)

Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, 1939-1945: deel 9 (Londen)* (Den Haag 1983)

Judt, T., *Postwar: a history of Europe since 1945* (New York 2005)

Judt, T., 'Chapter XXI. Whose story is it? The Cold War in retrospect', in: Tony Judt (red.), *Reappraisals. Reflections on the forgotten twentieth century* (New York 2008), 368-383

Kaal, H., *Het hoofd van de stad: Amsterdam en zijn burgemeester tijdens het Interbellum* (Amsterdam 2008)

Katzenstein, P.J., *The culture of national security: norms and identity in world politics* (News York 1996) 5-7

Kaufman, H., *Time, chance, and organizations: natural selection in a perilous environment* (New Jersey 1985) 85-99

Keiderling G., *Rosinenbomber über Berlin* (Berlijn 1998)

Kennedy, J.C., *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995)

Kerke, T. van de, 'Waar u zich thans ook op dat gebied gaat begeven: GSIII en de nasleep van november 1918: van "het geluid in de troep" naar revolutionaire propaganda', Scriptie Universiteit van Amsterdam, 2014

Kessels, E.J.A.M., 'De Regionale Inlichtingendiensten: geschiedenis, huidige organisatie en toekomstige ontwikkelingen', in: B.A. de Graaf, E.R. Muller en J.A. van Reijn (red.), *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten* (Alphen aan den Rijn 2010) 95-110

Kielich, W., *Jordaners op de barricaden; het oproer van 1934* (Zutphen 1984)

Kingma, M.J., *Reputatiebehartiging: caleidoscoop van de public relations* (Amsterdam/Brussel 1965)

Kinsman, G., D.K. Buse en M. Steedman (red.), *Whose National Security? Canadian State Surveillance and the Creation of Enemies* (Toronto 2000)

Klerks, P., *Terreurbestrijding in Nederland, 1970-1988* (Amsterdam 1988)

Klerks, P., 'Ontwikkelingen op het gebied van de binnenlandse veiligheid, opening van zaken', Buro Jansen en Janssen, 1 maart 1993

Klinkert, W., 'Met de pen of met het zwaard. Militaire middelen en de verdediging van de neutraliteit 1910-1914', in: H. Binnenveld, M. Kraaijestein, M. Roholl en P. Schulten (red.), *Leven naast de catastrophe: Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Hilversum 2001) 14-26

Klinkert, W., 'De vernietigende macht der hedendaagse wapenen: de lessen van de Eerste Wereldoorlog in het militaire debat in Nederland 1918-1923', in: H. van der Linden, H. Andriessen, L. Dorrestijn en P. Pierik (red.), *De Grote Oorlog: kroniek 1914-1918: deel 22* (Soesterberg 2011) 53-105

Klinkert, W., 'C.J. Snijders (1852-1859): het geweer in de aanslag', in: W. Klinkert, S. Kruizinga en P. Moeyes, *Nederland neutraal: de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2014) 73-128

Klinkert, W., 'H.A.C. Fabius (1878-1957): stille strijder achter de schermen', in: W. Klinkert, S. Kruizinga en P. Moeyes, *Nederland neutraal: de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2014) 375-422

Klinkert W. en G. Teitler, 'Nederland van neutraliteit naar bondgenootschap: het veiligheids-

en defensiebeleid in de twintigste eeuw', in: B.A. de Graaff, D. Hellema en B. van der Zwan (red.), *De Nederlandse buitenlandse politiek in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2003) 9-36

Kluiters, F.A.C, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten* (Den Haag 1993)

Koedijk, P.C.M., 'Nog altijd Gladio: miste Nederland een staatsgreep?', *Vrij Nederland*, 8 december 1990

Koedijk, P.C.M., 'De geheime dienst. Gladio in Nederland. De geschiedenis van een halve eeuw komplot tegen de vijand, *Vrij Nederlan*d, 25 januari 1992

Koedijk, P.C.M., 'Vrijheid in verantwoordelijkheid: journalistiek in de jaren vijftig', in: P. Luijkx en P. Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997) 211-247

Koedijk, P.C.M., 'Van Vrede en Vrijheid' tot 'Volk en Verdediging: veranderingen in anticommunistische psychologische oorlogvoering in Nederland, 1950-1965', in: B. Schoenmaker en J.A.M.M. Janssen (red.), *In de schaduw van de muur: maatschappij en krijgsmacht rond 1960* (Den Haag 1997) 57-81

Koedijk, P.C.M., 'Van beveiligingsbevordering naar veiligheidsbevordering: hoe een onopvallend taakgebied naar de voorgrond schoof', in: B.A. de Graaf, J.A. van Reijn en E.R. Muller (red.), *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten* (Alphen aan den Rijn 2010) 295-318

Koedijk, P.C.M., 'Vrijheid in verantwoordelijkheid: journalistiek. Journalistiek in de jaren vijftig', in: P. Luykx en P. Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997) 211-248

Koejemans, A.J., *Van ja tot amen* (Amsterdam 1961)

Koop, V., *Himmlers letztes Aufgebot: die NS-Organisation 'Werwolf'* (Keulen 2008)

Koselleck, R., *Futures past: on the semantics of historical time (translation Keith Tribe)* (New York 2004) 75-92

Kraaijestein, M., 'Lokale noden en lokaal beleid', in: H. Binnenveld, M. Kraaijestein, M. Roholl en P. Schulten (red.), *Leven naast de catastrophe: Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Hilversum 2001) 63-78

Kreis, G. (red.), *Staatsschutz in der Schweiz; die Entwicklung von 1935-1990; eine multidiziplinäre Untersuching in Auftrag des schweizerischen Bundesrates* (Bern, Stuttgart en Wenen 1993)

Krieger, W., 'Oversight of intelligence: a comparative approach', in: G.F. Treverton en W. Agrell (red.), *National intelligence systems: current research and future prospects* (New York 2009) 210-234

Krijnen, P., *Zonodig met behulp van wapens: geschiedenis van rechtse paramilitaire organisaties in Nederland* (Amsterdam 1983).

Kruls, J.H., *Generaal in Nederland: memoires* (Bussum 1975)

Kutler, S. (red.), *Watergate: a brief history with documents* (Hoboken 2009)

Langeveld, H., 'De verzuiling doorbroken: Hendrikus Colijn en de liberale en ongebonden pers', in: J. Bardoel, C. Vos, F. Van Vree en H. Wijfjes (red.), *Journalistieke cultuur in Nederland* (Amsterdam 2002) 37-50

Larsen, P.H., 'Fighting communism in the North: the secret work of the Danish organization "The Firm"', in: *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung* (Berlijn 2013) 153-168

Liagre Böhl, H. de, 'De rode beer in de polder. Het ontstaan van de Koude Oorlog in Neder-

land', in: J. Divendal et al (red.), *Nederland, links en de Koude Oorlog* (Amsterdam 1982) 11-37

Liagre Böhl, H. de, 'De rode beer in de polder. Een herinterpretatie van de 'lange jaren zestig", in: Conny Kristel (red.), *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam 2003) 214-229

Liagre Böhl, H. de, 'Consensus en polarisatie: spanningen in de verzorgingsstaat, 1945-1990', in: R. Aerts en H. te Velde, *Land van kleine gebaren: een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Amsterdam 2010), 265-342

Libert, R., 'In vogelvlucht. 175 jaar Veiligheid van de Staat', in: M. Cools, K. Dassen, R. Libert en P. Ponsaers (red.), *De staatsveiligheid: essays over 175 jaar veiligheid van de staat* (Brussel 2005) 23-48

Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Haarlem 1990)

Lingen, J., van, en N. Slooff, 'Rein van der Horst', in: K. ten Haaf (red.), *De trotskistenangst van de BVD* (Amsterdam 2001) 51-60

Linssen, J., 'De Albrechtgroep: een fenomeen ontleed', in: P. Koedijk, J. Linssen en D. Engelen (red.), *Verspieders voor het vaderland; Nederlandse spionage voor, tijdens en na de Koude Oorlog* (Den Haag 1996) 37-83

Lowenthal, M.M., *Intelligence. From secrets to policy* (Washington 2009)

Lundberg, K., 'The Bush-Gorbachev years, 1989-91. CIA and the fall of the Soviet Empire: the politics of "getting it right", twee delen in *Studies in Intelligence* (Langley, z.j. [vermoedelijk 1995])

Macintyre, B., *A spy among friends: Kim Philby and the great betrayal* (Londen 2014)

Maar, R., van der, *Welterusten, mijnheer de president: Nederland en de Vietnamoorlog 1965-1973* (Amsterdam 2007)

Maas, P.F. (red.), *De parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945; het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951), band B, Anticommunisme, rechtsherstel en infrastructurele opbouw* (Nijmegen 1992)

Maas, P.F. en J.M.M.J. Clerx (red.), *Het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951), band C, Koude Oorlog, dekolonisatie en integratie* (Nijmegen 1996)

Manning, A.F., 'Teulings, Franciscus Gerardus Cornelis Josephus Maria (1891-1966)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*

Martijn, M. en C. Wiebes, *Operatie Leunstoel. Hoe een klein Nederlands bedrijf de CIA hielp om de Russen af te luisteren* (Amsterdam 2015)

Meershoek, G., *Dienaren van het gezag: de Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam 1999)

Meershoek, G., *De geschiedenis van de Nederlandse politie: de gemeentepolitie in een veranderende samenleving* (Amsterdam 2007)

Meershoek, G., *De groep IJzerman; hoe de politie infiltreerde in de links-radicale beweging van de jaren zestig* (Amsterdam 2011)

Merriënboer, J. van, en J. Pekelder, 'Brede basis in een noodwoning. Verkiezingen, formatie en samenstelling van het kabinet Drees-IV', in: J.W. Brouwer en P. van der Heiden (red.), *De parlementaire geschiedenis van Nederland deel 6: het kabinet-Drees IV en het kabinet Beel II*

1956-1959: het einde van de Rooms-Rode coalitie (Den Haag 2004) 1-56

Merriënboer, J. van, P. Bootsma en P. van Griensven, *Van Agt: tour de force, biografie* (Amsterdam 2008)

Meurs, R. van, *De BVD. Samenzweren tegen ambtenaren, studenten, journalisten, dominees en andere democraten* (Amsterdam 1978)

Mierlo, J.G.A. van, 'Grote operaties in de particuliere sector. Anticipatie of reactie op economische art ontwikkelingen?', *Research Memorandum 93-065*, Faculty of Economics and Business PC Administration, Universiteit Maastricht (1993) iii-24

Moeyes, P., 'Minister in Oorlog: Nicolaas Bosboom (1855-1937), in: M. Kraaijestein en P. Schulten (red.), *Wankel evenwicht: neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2007) 117-143

Moeyes, P., *Buiten schot; Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2014)

Molenaar, L., *'Wij kunnen het niet langer aan de politici overlaten'. De geschiedenis van het Verbond van Wetenschappelijke Onderzoekers, 1946-1980* (Delft 1994)

Molenaar, L., *Nooit op de knieën: Marcus Bakker, 1923-2009. Communist en parlementariër* (Amsterdam 2015)

Moran, C., *Classified: secrecy and the state in modern Britain* (Cambridge 2013)

Moor, J.A. de, *Westerlings oorlog, Indonesië 1945-1950* (Amsterdam 1997)

Mozer, A., 'Afbakenen!', *Paraat* 1 (1948) 2-51

Müller, J. W., 'On conceptual history', in: D.M. McMahon en S. Moyn (red.), *Rethinking modern European intellectual history* (Oxford 2014) 74-93

Muller, E.R., *Terrorisme en politieke verantwoordelijkheid: gijzelingen, aanslagen en ontvoeringen in Nederland* (Arnhem 1994)

Noel-Baker, F., *The spy web* (New York 1955)

O'Connell, K.M., 'Thinking about intelligence comparatively', *Brown Journal of World affairs* XI, 1 (2004) 189-199

Olink, H., *De koeriers van Moskou: over communisten, spionnen en saboteurs tijdens de Koude Oorlog* (Amsterdam 2002)

Olink, H., *In strijd met de Waarheid: de Koude burgeroorlog in Amsterdam* (Amsterdam 2002)

Olmsted, K.S., *Challenging the secret government: the post-Watergate investigations of the CIA and FBI* (North Carolina 1996)

Omand, D., 'The limits of avowal: secret intelligence in an age of public scrutiny', in: G.F. Treverton en W. Agrell (red.), *National intelligence systems: current research and future prospects* (New York 2009) 235-264

Pas, N., *Provo! Mediafenomeen 1965-1967* (Amsterdam 2015)

Pekelder, J., *Sympathie voor de RAF: de Rote Armee Fraktion in Nederland 1970-1980* (Amsterdam 2007)

Poel, P. van de, 'Succes en falen van de Nederlandse inlichtingendiensten', *Historisch Nieuwsblad* 8 (2002)

Porch, D., *The French secret services: A history of French intelligence from the Drefus Affair to the Gulf War* (New York 2003)

Posthumus Meyjes, H.C., *De Enquetecommissie is van oordeel…; een samenvatting van het parlementaire onderzoek naar het regeringsbeleid in de oorlogsjaren* (Arnhem 1958)
Praag, P. van, 'November 1918', *Socialisme en democratie: maandblad van de Partij van de Arbeid* 12 (1955) 612-633
Prados, J., *Lost crusader: the secret wars of the CIA director William Colby* (New York 2003)

Ramage, M., en K. Shipp, *Systems thinkers* (Londen 2009)
Rankin, N., *Churchill's wizards: the British genius for deception 1914-1945* (Londen 2008)
Read, A., *Wereldbrand: 1919 en de strijd tegen de Bolsjewieken* (Amsterdam 2009)
Read, P.P., *The Dreyfus affair: the story of the most infamous miscarriage of justice in French history* (Londen 2012)
Reitsma O. en C. Labeur, *De gijzeling: honderd uren machteloze kracht* (Amsterdam 1974).
Rhodri Jeffreys-Jones, 'Why was the CIA established in 1947?', *Intelligence and National Security* 12 (1997) 21-40
Richelson, J.T., *A century of spies: Intelligence in the twentieth century* (New York/Oxford 1995)
Riel, M. van, *Zaterdagmiddagrevolutie: portret van de Rode Jeugd* (Amsterdam 2010)
Righart, H., *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995).
Roewer, H., *Nachrichtendienstrecht der Bundesrepublik Deutschland* (Keulen 1987)
Rooij, P. de, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2005)
Rosen, P., 'The Canadian Security Intelligence Service, 84-27e, Parliamentary Research Branch', *Current issue review* (Ottawa 1984, bijgewerkte versie 2000), Internet: http://www.lop.parl.gc.ca/content/lop/researchpublications/8427-e.pdf
Rosenthal, U., et al., *Openbaar bestuur: beleid, organisatie en politiek* (Alphen aan den Rijn 1996) 56-58
Rovers, F., *Voor recht en vrijheid: de Partij van de Arbeid en de Koude Oorlog* (Amsterdam 1994)
Rowaan, R., 'Naast de grote machten. Nederlands-Duitse politieke en handelspolitieke betrekkingen 1918-1933', in: F. Boterman en M. Vogel (red.), *Nederland en Duitsland in het Interbellum* (Hilversum 2003) 207-220
Ruis, E., *Spionnennest 1914-1918: spionage vanuit Nederland, in België, Duitsland en Engeland* (Rotterdam 2012)

Schaper, H.A., 'Het Nederlandse veiligheidsbeleid 1945-1950', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 96 (1981) 277-299
Scheffer, H.J., *November 1918, journaal van een revolutie die niet doorging* (Amsterdam 1971)
Scherff, K., *Luftbrücke Berlin: die dramatische Geschichte der Versorgung aus der Luft. Juni 1948-Oktober 1949* (Stuttgart 2008)
Schoonoord, D.C.L., 'Het Circus Kruls: militair gezag in NL 1944-1946', *Militaire Spectator* 179, 5 (2010) 265-276
Schooten, M. van, 'Van de grens komen zeer verontrustende berichten binnen. Weest dus zeer op uw hoede. Een analyse van de Nederlandse militaire inlichtingendienst aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog', Scriptie Universiteit Utrecht 2010
Schulten, C.M., *'En verpletterd wordt het juk': verzet in Nederland 1940-1945* (Den Haag 1995)
Schuursma, R., *Vergeefs onzijdig: Nederlands neutraliteit 1919-1940* (Utrecht 2005)

Schuyt, J.M. en E. Taverne, *1950. Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000)
Schwegman, M., 'The Netherlands', in: P. Cooke en B.H. Shepherd (red.), *European resistance in the Second World War* (Barnsley 2013) 134-149
Scott-Smith, G., 'Interdoc and West European psychological warfare: the American connection', *Intelligence and National Security* 26, 2-3 (2011) 355-376
Segers, J. en D. Peeters, 'Inlichtingendiensten en extremisme,' in: M. Cools, K. Dassen, R. Libert en P. Ponsaers (red.), *De staatsveiligheid: essays over 175 jaar veiligheid van de staat* (Brussel 2005)
Seidman, M., *The imaginary revolution: Parisian students and workers in 1968* (Oxford 2004)
Sejersted, F., 'Intelligence and accountability in a state without enemies: the case of Norway', in: H. Born, L.K. Johnson en I. Leigh (red.), *Who's watching the spies: establishing intelligence service accountability* (Washington 2005) 119-141
Sinninghe Damsté, J.S., *Advocaat/soldaat: oorlogsherinneringen* (Amsterdam 1999).
Slaa, R. te, en E. Klijn, *De NSB; ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935* (Amsterdam 2010)
Sloot, B. van der, 'De reikwijdte van de macht; een verhandeling over staatsnoodrecht', Scriptie Radboud Universiteit Nijmegen (2009)
Smeets, J., *De geschiedenis van de Nederlandse politie. Verdeeldheid en eenheid in het rijkspolitieapparaat* (Amsterdam 2007)
Somer, J.M., *Zij sprongen in de nacht: de Nederlandse inlichtingendienst van 1943 tot 1945* (Assen 1950)
Steen, B. van der, 'De Trotskistische beweging in Nederland: geschiedenis van de eerste generatie', in: B. van der Steen (red.), *Kritiek. Jaarboek voor socialistische discussie en analyse* (Amsterdam 2008) 46-76
Stichting Inlichtingenstudies Nederland, *Duister Den Haag: wandelen langs spionage-adressen* (Den Haag 2004)
Stichting voorlichting kraken, *De tragiek van een geheime dienst: een onderzoek naar de BVD in Nijmegen* (Nijmegen 1990)
Stutje, J.W., *De man die de weg wees: leven en werk van Paul de Groot 1899-1986* (Amsterdam 2000)
Svendson, A.D.M., 'Connecting intelligence and theory: intelligence liaison and international relations', *Intelligence and national security* 24, 5 (2009) 700-729

Thomas, M., *Empires of intelligence: security services and colonial disorder after 1914* (Berkeley 2008)
Thomas, P., *L'espionnage en Belgique de la guerre froide à aujourd'hui* (Brussel 2012)
Thompson, W.J., *Krushchev: a political life* (New York 1995)
Thurlow, R., 'The evolution of the mythical British fifth column, 1939-1946', *Twentieth century British history* 10, 4 (1999) 477-498
Tricht, C. van, *De Ondergrondse: Landelijke Organisatie Onderduikers (LO) Knokploegen (KP)* (Soesterberg 2008)
Troelstra, P.J., *Gedenkschriften; deel IV Storm* (Amsterdam 1950)
Tuyll van Serooskerken, H.P. van, *The Netherlands and World War I: espionage, diplomacy and survival* (Leiden 2001)

Twigge, S., Hampshire E. en G. Macklin, *British intelligence; secrets, spies, and sources* (Richmond 2008)

Valk, G. de, *Dutch Intelligence* (Amsterdam 2005)
Valk, J.P. de, en A.C.M. Kappelhof, *Dagboeken P.J.M. Aalberse (1891-1947)* (Den Haag 2006)
Velde, H. te, 'Transfer. An introduction', *European review of history* 12 (2005) 205-221
Velde, H. te, *Van regentenmentaliteit tot populisme: Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010)
Vellenga, S.Y.A., *Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme: een onderzoek naar het kiesgedrag van de Limburger in de jaren dertig* (Assen 1975)
Verburg, M.E., *De Procureurs-Generaal bijeen: grepen uit de notulen van 60 jaar in vergadering* (Den Haag 2005)
Verhoeven, N., 'Toezicht op inlichtingen- en veiligheidsdiensten', in: B.A. de Graaf, E.R. Muller en J.A. van Reijn (red.), *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten* (Alphen aan den Rijn, 2010) 144-160
Verhoeyen, E. en E. Debruyne, 'Les années Londonniennes', in: M. Cools, K. Dassen, R. Libert en P. Ponsaers (red.), *De staatsveiligheid: essays over 175 jaar veiligheid van de staat* (Brussel 2005) 75-92
Verrips, G., *Dwars, duivels en dromend: de geschiedenis van de CPN 1938-1991* (Amsterdam 1995).
Villaume, P. en O. Arne Westad', 'Introduction: the secrets of European détente', in: Villaume en O. Arne Westad (red.), *Perforating the Iron Curtain: European détente, transatlantic relations, and the Cold War, 1965-1985* (Kopenhagen 2010) 7-18
Vincent, D., *The culture of secrecy: Britain 1832-1998* (Oxford 1998)
Visser, F., *De bezetter bespied* (Amersfoort 1983)
Visser, W.G., *De Geheime Dienst Nederland: een documentair verslag over een inlichtingengroep in bezet gebied 1943-1945* (Barendrecht 1989)
Vondeling, A., *Nasmaak en voorproef: een handvol ervaringen en ideeën* (Amsterdam 1968)
Vorrink, J.J. en G.J. van Heuven Goedhart, *Alarm in Praag: redevoeringen gehouden te Amsterdam op 28 februari 1948* (Amsterdam 1948)
Vos, C. en R. Broekhuis, *De geheime dienst: verhalen over de BVD* (Amsterdam 2005)
Vossen, K., *Vrij vissen in het Vondelpark: kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003)

Wade, R.A., *The Russian Revolution* (Cambridge 2000)
Wagenaar, M., *De Rijksvoorlichtingsdienst: geheimhouden, toedekken en openbaren* (Amsterdam 1997)
Wala M. en C. Goschler, *Keine neue gestapo: das Bundesamt für Verfassungsschutz und die NS-Vergangenheit* (Hamburg 2015)
Warner, M., 'Building a theory of intelligence systems', in: G.F. Treverton en W. Agrell (red.), *National intelligence systems: current research and future prospects* (New York 2009) 11-37
Waske, S., *Mehr liaison als Kontrolle: die Kontrolle des BND durch Parlement und Regierung (1955-1978)* (Wiesbaden 2009)
Wasmund, K., 'The political socialization of West-German terrorists', in: P.H. Merkl (red.), *Po-*

litical violence and terror, motifs and motivations (Berkeley 1986) 191-228
Wertheim, W.F., 'Universitaire benoemingen en universitaire vrijheid', *Universiteit en hogeschool* 5, 3 (1959) 101-111
Wessling, M., 'De Grensveiligheidsdienst', Buro Jansen en Janssen (vermoedelijk gepubliceerd in 1994). Internet: http://www.burojansen.nl/artikelen_item.php?id=109
Wiebes, C., *Samen met de CIA: operaties achter het IJzeren Gordijn* (Amsterdam 2016)
Wiebes, C. en M. Zeeman, *Belgium, The Netherlands, and alliances: 1940-1949* (Amsterdam 1993)
Wielenga, F., *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2009)
Wijne, J.S., *De vergissing van Troelstra* (Amsterdam 1999)
Williamson, S.R., 'German perceptions of the Triple Entente after 1911: their mounting apprehensions reconsidered', *Foreign policy analysis* 7 (2011) 205-214
Wilson, H.S., *McLure's magazine and the Muckrakers* (Princeton 1970)
Wilson, J.Q., *Bureaucracy: what government agencies do and why they do it* (New York 1989)
Withuis, J., *Na het kamp: vriendschap en politieke strijd* (Amsterdam 2005)
Witte, T., *Een verre vijand komt naderbij: de diplomatieke betrekkingen van Nederland met de Sovjetunie, 1942-1953* (Kampen 1990)
Wolters, J.P.M.H., *Dossier Nordpol: het Englandspiel onder de loep* (Amsterdam 2003)
Wolting, 'De eerste jaren van de Militaire Inlichtingendienst (GS III, 1914-1917)', *Militaire Spectator* 134, 12 (1965) 566-571
Woelderen, C.A. van, 'Genealogische aanteekeningen Van Woelderen', *Maandblad van het Genealogisch-heraldiek Genootschap De Nederlandsche Leeuw* 28 (1910) 165-174
Woelderen, C.A. van, 'De Stachouwer's van Schiermonnikoog, *Maandblad van het Genealogisch-heraldiek Genootschap De Nederlandsche Leeuw* 32 (1914) 300-306
Woelderen, H.W. van, *Woelwater: een leven van overwinning: C.A. van Woelderen, burgemeester van Vlissingen, 1919-1945* (Vlissingen 1994)
Wright, P., *Spycatcher: de onthullende memoires van een topambtenaar van de Britse inlichtingendienst MI5* (Amsterdam 1987)

Zee, H. van der, *In ballingschap: de Nederlandse kolonie in Engeland (1940-1945)* (Amsterdam 2005)
Zee, S. van der, *Harer majesteits loyaalste onderdaan,* François van 't Sant (1883-1966) (Amsterdam 2015)

Dankwoord

Niemand krijgt toegang tot een geheime wereld zonder daarbij geholpen te worden. Woorden van dank schieten altijd tekort en ik kan lang niet iedereen die ik dankbaar ben noemen. Enkelen wil ik niettemin genoemd hebben. Mijn promotores Beatrice de Graaf, Bob de Graaff en Henk te Velde wil ik vooreerst en vooral bedanken. Zonder jullie scherpe blik en doorzettingsvermogen was het boek onvoltooid gebleven. De leden van de promotiecommissie ben ik daarnaast erkentelijk voor hun commentaar ter aanscherping van de tekst.

Hulp kwam er ook uit de voormalige inlichtingenpraktijk, van de leden van de *Netherlands Intelligence Studies Association* (NISA). Dick Engelen wil ik in het bijzonder bedanken, voor het becommentariëren van mijn manuscript en voor de talloze espresso's en plezierige gesprekken over de BVD-geschiedenis. Dank, ook, Cees Wiebes, voor je commentaar en je bereidheid om archiefvondsten te delen. Al even dankbaar ben ik Peter Keller, Paul Abels en Kees Dellebeke. Jullie praktijkervaring en reflectieve instelling zijn van grote waarde geweest voor dit boek. Niet minder waardevol en bovendien gezellig waren de pizza-etentjes met Ben de Jong en Eleni Braat. Hans van Drunen verdient een dankwoord voor zijn inspanningen op het vlak van de archiefontsluiting. Natuurlijk ben ik ook mijn respondenten Arthur Docters van Leeuwen, Theo Bot, Ed van Thijn, Rudie van Meurs en Igor Cornelissen zeer dankbaar.

Dat ik aan de hand van mijn historische onderzoek ook over de hedendaagse inlichtingenpraktijk mag meedenken, heb ik te danken aan de bereidwilligheid van de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD) om in gesprek te treden, en aan de Commissie van Toezicht op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (CTIVD). Harm Brouwer en Hilde Bos-Ollerman wil ik nadrukkelijk bedanken voor hun vertrouwen. Ook mijn collega's aan de Universiteit Leiden, onder wie Edwin Bakker, Liesbeth van der Heide, Bart Schuurman, Quirine Eijkman, Willemijn Aerdts, Giliam de Valk, mijn voormalige collega Coreline Boot, Leidse kamergenoot Albertine Bloemendal en (ooit) scriptiebegeleider Joost Augusteijn, wil ik dankzeggen voor hun steun door de jaren heen. Hetzelfde geldt voor mijn oud-collega's, onder wie Albert-Jan Kruiter, Jorrit de Jong en Robert Duiveman.

Het manuscript veranderde in een boek toen Henk van Santen geduldig en consciëntieus met de stofkam door mijn tekst ging. Hans van Oel en Matthijs Koot leverden inhoudelijk commentaar en in het laatste stadium kon ik niet zonder de hulp van Arie Sterkenburg, Max Geelen, Maggi DiGaudio en Marian van der Pluijm.

Voltooiing van het boek was niet mogelijk zonder de steun van mijn familie en vrienden. Ik heb altijd het medeleven en het vertrouwen gevoeld van mijn ouders, Hans en Ineke Hijzen, en mijn broer en zus, Daniël en Daphne – en natuurlijk Marije Berding en Sebastiaan Hupkes. Steeds was daar ook de warme belangstelling van Cora Mulder en Amber van Oel, evenals van mijn teamgenoten van de v.v. Leo. Niet aflatend was de aanmoediging van mijn lieve vrienden, in het bijzonder Myrthe Cremer Eindhoven, Marije van der Maesen, Myrthe Veeneman, Quinten Miller, Jesse van Santen, Frans van Haastrecht, Reinier Muusse, Tim Hundman en Rick Kleingeld. Wout Cornelissen en Adriaan van Veldhuizen, onze samenkomsten en jullie raadgevingen zijn me erg veel waard. Koffie?

Eigenlijk, Nina van Oel, moet tot slot jouw naam ook op de kaft van dit boek staan. Dit onderzoek werd, misschien tegen wil en dank, ook jouw onderzoek. Je veerkracht was onschatbaar, je steun onmisbaar. Ik zie uit naar nieuwe dingen met jou.

Personenregister

Aalberse, Piet 53, 55
Aalders, Gerard 19
Aartsen, Jan van 188
Aartsen, Jozias van 32, 298, 301, 307
Abels, Paul 261
Agee, Philip 247
Agt, Dries van 259, 263, 268, 269, 270, 274, 282, 283, 287
Albada Gale, Bruno van 194, 195, 196
Albarda, Willem 55
Aldrich, Richard 21, 329
Alting von Geusau, George August Alexander 64, 65
Andersson, Ernst Hilding 125
Andrew, Christopher 16, 21
Angeren, Johannes van 69, 80, 89, 90, 114, 129, 334
Arafat, Yasser 257
Bakker, Marcus 183, 186, 187, 193, 201, 202
Barend, Sonja 285, 286
Barmat, J. 57
Beatrix van Oranje-Nassau 210, 297
Beckers-de Bruijn Ria 286
Beel, Louis 6, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 112, 114, 122, 128, 130, 133, 145, 148, 149, 150, 152, 154, 155, 156, 162, 170, 174, 179, 273, 331, 335
Beerman, Albert Christiaan Willem 183
Beernink, Henk 119, 122, 125, 126, 135, 188, 215, 216, 217, 218, 227, 230, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 243
Bemmelen, Jacob Maarten van 93
Benesj, Eduard 104
Bennekers, C. 68
Bernhard van Lippe-Biesterfeld 93, 94, 144, 154, 155, 156, 170
Biesheuvel, Barend 238, 241, 242, 259
Blaauw, Jan 259
Blaisse, Pieter 157
Blom, Aart 297, 298, 299, 300, 301, 302, 304, 310, 325
Boeijen, Hendrik van 89
Bonaparte, Napoleon 13
Bond, James 10, 218
Boot, Coreline 30
Bos, H. 239
Bosboom, Nicolaas 40, 41
Bot, Ben 311
Bot, Theo 32, 318, 320, 321, 326
Boucabeille, Paul 45
Braat, Eleni 19
Brandeler, C.Q. van den 42
Brandeler, Pieter van den 62
Brandsma, Gijs 18
Brandt, Willy 243
Brautigam, Johan 53, 54
Brijnen van Houten, Pieter 43
Brinkhorst, Laurens-Jan 287
Brinkman, Elco 314, 323, 328
Broekhoff, Karel, Henri 50, 52, 56, 57, 58, 59, 60, 67, 68, 70, 82, 83, 240, 276
Broekman, H.G. 90

Bruggeman, Hans 193, 207
Bruijne, Mattheus, Reinhart de 89, 91
Burger, Jaap 128, 135, 150, 151, 152, 153, 154, 170, 175, 178, 183, 186, 205, 206, 215, 331
Cals, Jo 210
Childers, Robert Erskine 10
Chroesjtsjov, Nikita 154, 174, 200
Church, Frank 220
Churchill, Winston 87
Claus von Amsberg 210, 297
Cohn-Bendit, Daniel 231
Colby, William 220
Colijn, Hendrikus 39, 40, 73, 74, 75, 79, 80
Conrad, Joseph 10
Cordeau, colonel 100
Cornelissen, Igor 32, 180, 203, 204, 216, 246, 276, 336
Cort van der Linden, Pieter 40, 41, 42, 47
Couvée, Petra 19
Crabbendam, Johan Gottlieb 95, 99, 100, 138, 142, 159, 160, 177, 184
Dales, Ien 307, 312, 314, 315, 316, 322, 326, 327
Davies, Philip 22, 23, 24, 329
Dekkers, Laurentius Nicolaas 77
Denis, colonel 100
Derksema, Robert Pieter 89, 92, 93
Dessens, Stan 329
Diepenhorst, Isaac Arend 195
Dijk, Janet van 263
Dijk, Joop van 155
Dijk, Kees van 298, 299, 300, 301, 302, 305, 306
Dijksman, Daan 227
Dijkstal, Hans 314, 315, 316, 323
Dijxhoorn, Adriaan 86
Dilks, David 16
Dinter, Gerard van 311
Docters van Leeuwen, Arthur 8, 26, 32, 35, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 320, 322, 323, 325, 326, 332, 339, 341
Does, J.C. van der 52
Doeveren, Piet van 248, 252
Douma, Anne 281
Drees, Willem 97, 98, 100, 105, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 126, 128, 129, 130, 134, 135, 145, 146, 147, 155, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 174, 194, 238, 334
Dreyfus, Alfred 219
Duijn, Roel van 203, 212, 213
Duijvestein, Isabelle 22
Dulles, Allen 144
Dutschke, Rudi 232
Egas, Cees 204
Eijkern, Willem Johan van 259
Einthoven, Louis 6, 7, 18, 19, 34, 35, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 127, 128, 130, 131, 133, 135, 136, 137, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 169, 170, 173, 175, 177, 178, 179, 181, 182, 184, 185, 189, 206, 209, 221, 226, 240, 264, 273, 322, 331, 335, 336, 339, 341
Eisenhower, Dwight D. 147
Emery, Fred 28
Engelen, Dick 10, 18, 19, 20, 21, 97, 112, 143, 236, 260, 261, 266, 270
Ernsting, Marius 298
Es, Andrée van 282, 289, 295
Fabius, Han 5, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 65, 66, 67, 68, 81, 82, 87, 276, 333
Fabius, J.K.A. 42
Fasseur, Cees 155
Faure, Félix 219
Felderhof, H.W. 162
Felix, Peter 306, 308, 310, 314, 320, 326
Feltz, mr. W.A. baron van der 259
Ferdinan, Franz 40
Fiévez, Alexander 109
Finn, Peter 19

Fleming, Ian 10
Fock, Cees 93, 98, 99, 100, 104, 109, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 120, 152, 161, 238
Fockema, Andreae Wim 115, 116, 117
Forbes Welbes, M.D.A. 41
Fouché, Joseph 13, 122
Franssen, Huub 206, 238, 250
Gaaij Fortman, Bas de 270
Gaaij Fortman, Wilhelm Friedrich de 243, 244, 245, 248, 249, 250, 251, 252, 255, 256, 268, 269, 270, 271
Gardiner, John (alias John Wood) 294, 295, 324
Gaulle, Charles de 231
Geelhoed, Gerard 203
Geer, Dirk Jan de 85, 86
Geertsema, Molly 187, 188, 197, 241, 242, 296, 297
Gehlen, Reinhard 182
Gerbrands, Piet 137, 142
Gerbrandy, Pieter 86, 87, 89, 90, 93, 94, 96, 146
Gerbrandy, Pieter Sjoerd 155, 156
Gijsberti Hodenpijl, G.H.J. 45, 46
Giskes, H. 91
Goedhart, Frans 112, 121, 122, 124, 125, 151
Goes van Naters, Frans van der 106
Gonsalves, Rolph 260, 266
Gortzak, Henk 121, 158
Gottwald, Klement 104
Goudsmit, Anneke 238
Gouzenko, Igor 98
Graaf, Beatrice de 19, 261, 281
Graaff, Bob de 18
Groot, Paul de 105, 134, 158, 162, 173, 202, 228, 245
Haan, Pieter de 271, 272, 273, 274, 275, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 294, 295, 296, 297, 301, 302, 324, 325, 337, 338, 339, 341
Haas, J.J. de 125
Hacke, Aard 116
Hall, Gijs van 231
Hardenberg, H.K. 40
Harrewijn, Rob van 215, 216
Hart, Paul 't 310
Harten, Jan Dirk van der 275
Harthoorn, Rudi 95
Hasselman, Ben 152
Hazelhoff Roelfzema, Erik 89
Heeckeren van Brandsenburg, R.A. baron 117
Heemskerk, Theodoor 53, 62, 64, 66
Heijkoop, Arie Wouter 53, 54
Helten, Nico van 318
Heuvel, Cees van den 142, 157, 177, 183, 184, 190
Hilbrink, Coen 19
Himmler, Heinrich 94, 122
Hoekstra, Frits 9, 10, 18, 19, 21, 201, 242, 257, 261, 265, 283
Hoesel, Luciën van 247
Hofland, Henk 246
Hofmans, Greet 154, 155, 156, 162, 170
Hofstede, W.F. 67
Hofstra, Henk 164
Holthe, Edzard van 109, 111
Hompie 96
Hood, Christopher 28
Hoogcarspel, Jan 128
Hörcherl, Hermann 186, 187
Houwaart, Dick 300
Ides van der Gracht, lieutenant colonel 101
Jackson, Peter 21, 22, 329
Johnson Loch, K. 21, 24
Jong, Loe de 18
Jong, Piet de 215, 216, 230, 231, 233, 236, 237, 238, 239, 240
Jonge, Ad de 142, 250
Jonge, B.C. de 49
Juliana van Oranje-Nassau 114, 154, 155, 156, 269
Kammen, Ab van 194, 195
Kan, Jan 62, 136, 154

Kater, Hendrik Jan (Henk) 7, 190, 191, 192, 193, 222, 223
Keller, Peter 289, 317
Kennedy, John F. 174
Kent, Sherman 16
Kerenski, Aleksandr 50
Khan, Abdul Qadir 275
Kieft, Johan de 162
Kievits, Ton 304, 306, 308, 311, 312
Kingma, M.J. 214
Kintner, William, R. 153
Kist, F.J. 161, 162, 163, 170, 178, 331, 335
Klaasesz, J. 165, 166, 214
Klaauw, Chris van der 281
Kleerekoper, Asser Benjamin 66
Kleffens, Eelco 81, 86,
Klerks, Peter 292, 316, 317, 322, 327, 328
Klop, Dirk 80, 81
Kluiters, Frans 18
Koejemans, Anthoon Johan 202, 203, 207, 208
Koemans-Timmer 52
Kokje, M.P. 68, 87
Kolfschoten, Hans 98
Koning, Jan de 301, 302, 325
Kool, Leo 214, 215
Koot, Henri, 45, 46
Korte, Rudolf de 298
Korthals Altes, Frits 298
Korthals, Henk 186, 188
Krajenbrink, Jan 315
Krol, Tjeerd 127
Kruls, Hendrik Johan 92, 93, 95, 98, 109, 111
Kuipers, Andries (Dries) 166, 167, 168, 169, 170, 177, 178, 181, 190, 192, 196, 197, 199, 200, 206, 209, 211, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 220, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 233, 234, 235, 236, 237, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 247, 249, 251, 252, 253, 254, 255, 257, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 277, 278, 304, 331, 332, 339, 340, 341
Lammers, Gerrit 147, 149
Lammers, Han 246
Landré, Joop 147, 148, 149, 331
Lankhorst, Peter 295, 296
Larsen, Aksel 158
Lek, Bram van der 250, 251, 252, 256, 270, 271
Lenin, 50, 57, 286
Lidth de Jeude, Otto van 89, 90, 129, 334
Lieftinck, Piet 102
Loudon, John 42
Lubbers, Eveline 292
Lubbers, Ruud 283, 287, 294, 298, 301, 302, 307, 312
Ludendorff, Erich 40
Maarseveen, Johannes van 103, 105, 107, 109, 113
Mak, Geert 249, 250
Mansholt, Sicco 268
Mao, Zedong 228
Marchant, Henri 66
Marcuse, Herbert 232
Marighella, Carlos 258
Marijnen, Victor 188, 189, 208
Marrin, Stephen 17
Mason, Gordon 182
Matthijsen, Jan Willem 104
McDonald, David 221
Meijer, M. de 69, 72
Meijer, Wim 286
Meijnen, Jo 98
Mellema, Jur 241
Metternich, Klemens von 13
Meurs, Rudie van 18, 32, 246, 247, 248, 249, 251, 254, 255, 273, 275, 276, 277, 289, 336
Mierlo, Hans van 209, 216, 217, 218, 223, 240, 241, 242, 255, 276
Moerkerk, H.J. 218
Molina, Antonio Tejero 285
Molleman, Henk 271
Montgomery, Bernard 92
Mosley, Oswald 76
Muller, Erwin 19

Mussert, Anton 76
Mussolini, Benito 76
Neervoort, Harmannus Cornelis 142, 157, 158, 184, 228, 261
Nicolaas II, tsaar van Rusland 50
Nicolai, Walter 40
Nidal, Abu 257
Nieuwenhuis, Domela 37, 51
Nijpels, Ed 287
Nixon, Richard 247
Nypels, Frans 225, 226
O'Connell, Kevin 23, 24
Oorschot, Johan Willem van 45, 65, 67, 68, 69, 74, 75, 77, 79, 80, 81, 84, 87, 91, 115, 330
Oosterhuis, Henk 183
Oppenheim, Edward Phillips 10
Opstelten, Ivo 302
Oskam, Willem 228, 258
Oster, Hans 86
Oud, Pieter 206
Oven, Julius van 162
Payne Best, Stanley 81
Pekelder, Jacco 19
Petrie, Sir David 88
Philby, Kim 230, 232
Pike, Otis G. 220
Pincher, Harold 220
Platje, Wies 18
Poel, Frits van der 196
Polak, Carel 233, 234, 242
Pop, Willem Frederik 54, 61, 62, 63, 65, 82, 83, 333
Pot, Leen 95, 137
Prinsen, Max 109, 110, 111, 112, 113, 115, 130
Pütz, Leonie 19
Quay, Jan de 93, 94, 96, 166
Queux, William le 10
Raptis, Michel 179, 180, 246
Regtien, Ton 235
Reijers, J. 122
Reijn, Joop van 19
Reijnders, Izaäk 77, 85
Remmerswaal, A.W.J. 210, 213, 215, 221, 222, 336
Renner, M. 45, 46
Reve, Gerard J.M. van het 215
Reve, Karel van het 215
Rietkerk, Koos 284, 289, 290, 291, 295, 296, 297, 298, 299
Roelofsen, J.C. 47, 67, 68
Roest van Limburg, Theodorus Marinus 50
Roethof, Hein 250, 255, 284, 286, 300
Romme, Carl 106, 128, 206, 244
Roo, J. de 247
Rood, Max 287, 288, 299, 325
Rooij, Piet de 53
Rooseboom, A.J. 68, 72, 99, 340
Rooseboom, T.S. 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 87, 95, 99, 115, 330
Roy, J.J. le 41
Rozenberg, W.J. 68, 72, 73
Ruijs de Beerenbrouck, Charles 49, 51, 52, 53, 61, 62, 63, 64, 69, 82, 83
Sabron, Frederik Henri Alexander 39
Samkalden, Ivo 235
Sanders, Wim 19, 97, 104, 112, 140
Sant, François van 't, 15, 47, 56, 59, 60, 65, 88, 89, 90, 146
Santen, Joop van 203, 227
Santen, Sal 179, 180, 246
Sas, Bert 85, 86
Schaik, Theo van 270
Scheltema-De Nie, Olga 315
Scheps, Johan 210
Schermerhorn, Willem 97, 98, 100, 103, 129
Schmelzer, Norbert 188, 197, 211, 241
Schoenmaeckers, H.M.J.E.A. 45
Scholten, Willem 281
Scholten, Ynso 188, 189
Schreieder, J. 91
Schrevel, Nico 228
Schuckink Kool, C.A. 212, 213
Schuurmans, W.J.C. 40
Scott-Smith, Giles 19

Scott, Len 21, 24
Seijffardt, Hendrik Alexander 77, 83, 330
Serraris, W.J.T. 115
Seyss-Inquart, Arthur 86
Sinninghe Damsté, Jacobus Smede 7, 26, 136, 146, 160, 173, 175, 177, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 204, 205, 206, 207, 208, 211, 213, 214, 215, 216, 223, 238, 264, 273, 331, 335, 336, 339
Sirks, Adrian Hendrik, 47, 53, 54, 59, 61, 67
Sixma baron van Heemstra, Cornelis Schelte 48, 67
Sleen, Harm 150
Smallenbroek, Jan 187, 188, 197, 210, 211, 213, 223
Snijders, Cornelis Jacobus 39, 40, 42, 44, 47, 48, 49, 51, 54, 81
Soeharto, Haji Muhammad 258
Somer, Jan Marginus 90, 91, 93, 94, 129
Spek, Fred van der 193, 252
Staf, Kees 161
Stalin, Joseph 104, 337
Starkenborgh Stachouwer, Alidius Tjarda van 155, 156
Steengracht van Moyland, Henri Adolf Gustaaf baron 103
Steenis, Joost van 258
Steenkamp, Piet 300
Steketee, Chris 191
Stevens, Richard Henry 81
Stikker, Dirk 110
Stoffelen, Piet 255, 284, 295, 323, 324, 327
Stolk, Rob 212
Struycken, Teun 135, 153, 162, 163, 164, 203
Sun, Tzu 43
Suurhoff, Ko 142
Tenkink, Jan 102, 103, 104, 109, 111, 113, 130, 331
Teulings, Frans 115, 120, 123, 124, 126, 127, 128, 131, 133, 135, 145
Thijn, Ed van 32, 34, 235, 243, 244, 245, 248, 249, 250, 254, 255, 256, 269, 270, 271, 276, 277, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 295, 317, 322, 324, 325, 332, 334, 337
Tienen, Paul van 145
Tinsley, Richard Bolton 47
Toxopeus, Edzo 136, 166, 177, 178, 180, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 189, 190, 193, 196, 197, 198, 199, 204, 208, 209, 218, 335
Treub, Willem 41
Trist, Eric 28
Troelstra, Pieter Jelles 52, 53, 55, 57, 82, 300
Uyl, Joop den 183, 209, 217, 223, 238, 240, 241, 242, 243, 244, 247, 255, 276, 296
Valk, Giliam de 19
Veen, Chris van 230
Veen, Rienk van 65, 66
Veld, Joris in 't 195
Velde, Henk te 27
Verheij, Harry 229
Veringa, Gerard 231, 233, 234, 235
Vermaat, J.A.E. 281
Visser, Bill 102
Von Ribbentrop, Joachim 81
Vondeling, Adam 215, 227
Vondeling, Anne 183, 186, 187, 188, 189, 196, 197, 198, 199, 202, 206, 207, 208, 209, 211, 223, 235, 238
Vonhoff, Henk 250
Voogd, Joop 255
Voorhoeve, Joris 283
Voorst tot Evekink, David van 85
Vorrink, Koos 146
Vos, Chris 18
Vries, Jan de 248
Vries, Simon de 51, 54,
Wagenaar, Gerben 124, 158
Warmerdam, Jan 202
Warner, Michael 23, 24, 28
Weber, Max 237
Weij, van der 52
Welter, Charles 121, 124, 126, 145, 216
Wennerström, Stig 182
Wentholt, Jan 39

Wertheim, Willem Frederik 195
Wessel-Tuinstra, Elida 296
Westerling, Raymond 145
Wiebenga, Hans 221
Wiebes, Cees 18
Wiegel, Hans 238, 274, 275, 277, 281, 282, 341
Wijnkoop, David 51, 57
Wijnveldt, Jan 104, 108, 109, 112, 114
Wilhelm II, keizer van Duitsland 45
Wilhelmina van Oranje-Nassau 15, 49, 55, 86, 88, 89, 90, 91, 94, 97
Willems, Wilbert 316, 323
Wilson, Harold 220, 243
Winkelman, Henri 85, 86, 146
Wit, Simone de 203
Witteman, Piet 109
Woelderen, Carel Albert van 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 65, 67, 68, 81, 82
Wolffensperger, Gerrit Jan 328
Wright, Peter 292
Wttewaal van Stoetwegen, Christine 125
Zech-Burkerskoda, Julius graaf von 86
Zimmerman, Alfred Rudolph 53, 54, 340
Zwart, Joop 180

Over de auteur

Constant Hijzen (Den Haag, 14 maart 1982) studeerde van 2000 tot 2006 geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Na het behalen van zijn doctoraaldiploma ging hij onderzoek doen aan het Centre for Government Studies van de Universiteit Leiden en daarna bij de denktank Stichting Nederland Kennisland in Amsterdam. Vanaf 2009 werkte hij als AIO, en vanaf 2013 als docent, aan het Institute of Security and Global Affairs (voorheen het Centre for Terrorism and Counterterrorism) en het Instituut Geschiedenis van de Universiteit Leiden. Hij publiceerde enkele hoofdstukken en artikelen op het terrein van de (Nederlandse) inlichtingen- en veiligheidsgeschiedenis. Samen met Dick Engelen schreef hij in 2014 het boek *Sporen van spionage*.

English Summary

IMAGES OF THE ENEMY: THE SECURITY SERVICES AND DEMOCRACY, 1912-1992

'Images of the enemy' explores the history of the Dutch security services between 1912 and 1992 from a political, societal, and bureaucratic perspective. Where, to present, the historiography has chronicled the organisational and operational history of the Dutch security services, this study shifts the focus to the interaction between the security services and their political, social, and bureaucratic environment. In line with more recent developments within the academic discipline of the intelligence studies, as reflected in the publications of Scott, Jackson, Davies, and O'Connell – most notably their work on intelligence cultures and intelligence systems – this historical study sheds light on how the political, bureaucratic, and societal environment have helped shape the threat and enemy perceptions, the organization, and the legitimacy of the Dutch security services over time. This has resulted in a historical, and not a social scientific, book. This implies that no theories are tested or formulated on the basis of the archival research. The aim of this book is not to explain how security services in general function; instead it tries to shed light on the specific Dutch security services.

This historical study does so by adopting an approach that is analogous to the *Begriffsgeschichte* or conceptual history. Drafting on a wide variety of primary sources, it shows how the meaning of the word 'security service' has evolved over time, by analyzing how, in different eras, different actors in the environment of the security services have directly and indirectly influenced the policies and practices of the security services. It is, therefore, studied what the employees of the security services, politicians, journalists, members of parliament, concerned citizens, and high civil servants have considered to be the nature and added value of the security service; and to what extent these actors have been able to actually impose their will on the security services, by changing its dominant threat perceptions, organization, and the legitimacy in accordance with

their own ideas and thoughts. This has been done by answering the following twofold research question: what shape and contents have been given to the Dutch security between 1912 and 1992 as a result of the interaction with its political, bureaucratic, and societal environments? And under what circumstances has the character of the security services changed?

In order to answer this question this book traces, in different eras, the process through which the shape and contents of the security services are transformed, i.e. the dominant threat perceptions, the organization and/or legitimacy of the security services. It therefore puts at the center of attention the discussions and debates about the security services, and the material and immaterial consequences of these discussions for the security services. Did the security service have to end or alter certain operational activities as a result of a parliamentary debate? Were new forms of oversight introduced, since the media started writing more critically about them? Did the threat perceptions change due to the appointment of a new head of the security service?

Different political, bureaucratic, and societal actors – each with their own 'images of the enemy' in mind – have over time shaped the threat perceptions, the organization and/or legitimacy, and thus the character of the security services. The beginning, evolution, and conclusion of these transformation processes are analyzed in six chronologically and thematically-arranged chapters. The beginnings and endings of these transformations, and so the periodization that was chosen for this book, were designated on the basis of the historical analysis. In each time period, thus in each chapter, a new or different actor (or 'team' of actors) started to meddle with the security service, from which – in the end – a new kind of security service (with different threat perceptions, organizational features, and/or aspects of its legitimate existence) emerged.

An array of events has functioned as prefigurations and apotheoses of these transformations. Change sometimes set in when a new organization or bureau was set up; in 1912 and 1952, the 'formative moments' of the new security services were of institutional character. In 1912, as we shall see below, a new military bureau for intelligence was established and in 1952, a body for parliamentary oversight of the Dutch security service was formed. In 1961 (new head of the security service) and 1982 (changes in the cabinet and thus a new minister) the beginning or ending of a transformation process was marked by changes in personnel. In 1940, the German invasion of The Netherlands marked the emergence of a new kind of security service; in 1972 the introduction of a new royal decree, which included new formulations of the responsibilities and powers of the security services, preluded a different kind of security service; the year 1992 was chosen as an end point because, in this year, the reformed post-Cold War security service presented itself to the world. To sum up, heterogeneous factors could mark the beginning or ending of a transformation period, but at the core of the transformation process, lies the emergence of a new kind of security service.

In the first chapter, this process is traced between 1912 and 1940. In 1912, the first step in the process of institutionalizing a security service in the Netherlands was taken, when the Bureau for the Study of Foreign Armies (*Studiebureau Vreemde Legers*) was established within the General Staff of the Dutch army. It was supposed to be the solution to the lack of information concerning the armies of the larger European states. When international relations deteriorated at the beginning of the twentieth century – the Moroccan crises symbolized increasing tensions between, amongst others, Germany, France, and the United Kingdom – it became clear that in The Netherlands not much was known about the strategies and tactics of the armies of other nations. In the prospect of a possible war, Dutch parliamentarians started to worry and asked the minister of Defense whether Dutch neutrality would be recognized by the larger European nations. And would that not be the case, did he know anything about the German military strategy, should war come? The Minister of Defense was not able to answer these questions and, therefore, systematized the gathering of open source intelligence on the capabilities and intentions of foreign armies.

Just before Franz Ferdinand was shot, the bureau was upgraded: it was now called the third section of the General Staff (GS III). It was headed by the officers Han Fabius and Carel van Woelderen. During the First World War the number of employees grew to about 25 employees by the end of the war. It became an important instrument to help uphold the Dutch neutrality, collecting intelligence for the mobilized troops at the Dutch borders, documenting the losses of the warring parties on the basis of newspapers, studying the activities of agents of foreign intelligence services, and trying to gauge the spirit of the Dutch soldiers. By the end of the war, when social and political unrest spread over Europe (in Germany socialist and communist republics were proclaimed all around), Dutch authorities feared that revolution would come to The Netherlands as well. Their fears seemed to materialize when, on 12 November 1918, the Dutch social democrat Pieter Jelles Troelstra, in an hour long speech before parliament, came to the conclusion that the momentum for a Dutch socialist revolution had come. Because the municipal police forces from large cities such as Rotterdam and Amsterdam reported about the activities in social democratic parties, unions, and other workers' organizations, the military intelligence service proved to be a useful node of information about the activities of organized workers – and thus the potential for revolution. This practice was the blueprint for the new, civil security service that Fabius envisaged. He feared that the revolutionary threat would not fade away in the short-run and, therefore, advised the cabinet to establish a security service.

Not many military and police officials supported the idea. They asked whether the revolutionary threat might fade away and wanted to know why the new organization should be institutionalized within the military. They also questioned the legitimacy; in their eyes the government should not monitor citizens that are not suspected of any crime. Fabius nevertheless went ahead

with it and took it – through the chief of the General Staff Willem-Frederik Pop – to the political level. Members of the cabinet Ruijs de Beerenbrouck were enthusiastic about the idea, but lacking experience with such an organization – thus not knowing what its added value was – they proved unwilling to provide it with substantial resources. In September 1919, the Central Intelligence Service (*Centrale Inlichtingendienst*) was established. This service existed until May 1940. Throughout this interwar period, the main intelligence producers and consumers were within the military and the police. Politicians were not involved.

The security service, therefore, became a small-scale, secretive, and autonomous security service in the hands of military and police officials. Only a few people worked for the service, which was partially paid for from the secret budget of the Ministry of Defense, whilst the Minister of the Interior was politically responsible. Its threat perceptions solely focused on the revolutionary threat of socialism and communism, although in the 1930s fascist and national socialist organizations, which posed a threat at the time, were added to the list of organization that the security service collected intelligence on. It transferred the First World War focus on the capabilities and intentions of armies stemming to the domestic political domain, and now tried to establish to what extent revolutionaries in The Netherlands, supported and/or inspired by extremists from abroad, were capable and willing to bring revolution to The Netherlands.

Its organization was – due to the lack of funds – decentralized: police forces and several other local or other authorities and institutions collected the actual intelligence, mostly from open sources, but also from human sources (police officers visited the meetings of revolutionary organizations), and the Central Intelligence Service collated the police reports, thus producing regular political intelligence assessments, and kept lists of foreign (but residing in the Netherlands) and domestic revolutionaries up to date. Counterintelligence was not considered important and, therefore, played a negligible role in the activities of the service.

Legitimacy was only discussed in the institutionalization phase, but was not discussed in depth throughout the 1920s and 1930s. Parliament and the public were not informed about the existence of the security service, and there was no legal or formal administrative document in which the mission statement and powers of the security service was laid down. The domestic intelligence practice in the interwar period was to a large extent of informal nature.

In May 1940, during the German invasion of The Netherlands, a transformation process set in. The prewar security service was disbanded and the Dutch government fled to London, where it underwent a geopolitical reality check. Because no *stay behind*-arrangements were made, the Dutch political elite in exile had no means of communicating with the occupied territory. It, therefore, had no information concerning the way the Dutch occupying authorities treated Dutch citizens, nor did it know how the authorities and population reacted

to the changed circumstances. In addition, many Dutch citizens who fled to the United Kingdom were imprisoned for months, awaiting interviews with British authorities. The British security service aimed to establish the political trustworthiness of refugees coming to the British Isles, before the newly arrived were granted the freedom to move around the country. There was a risk that among them there would be German spies. Because the numbers ran through the roof, and since the Dutch looked and sounded like Germans in British eyes and ears, Dutch citizens who risked their life by fleeing the German occupation were imprisoned for lengthy periods of time.

In the light of these problems, Dutch politicians instantly required intelligence for their policy and decision-making. Politicians and high-ranked government officials, therefore, established new intelligence and security services in the Second World War. The Dutch services did not do much more than recruiting Dutch young men, who had come to London. They were subsequently trained and operationally employed by the British intelligence community. Since, at the same time, more and more people in the resistance were engaged in intelligence and security work (collecting military, political, and economic intelligence and covertly sending this to London), there was broad political and social support for an expansion of the intelligence community after the war.

Politicians and high-ranked civil servants now took an interest in intelligence. Consequently, since there were budgets to be granted and bureaucratic prestige to be won, the security service became the object of political and bureaucratic infighting between 1945 and 1949. The Justice and Interior Affairs departments tried to usurp the domestic intelligence activities, each with their own enemy perceptions, organizational preferences, and thoughts about legitimacy. In 1949, after two committees investigated the arguments, it was decided that the security service should fall under the minister of Interior Affairs. Intelligence was therefore framed as something that would be collected to help uphold public order, rest, and security. Although parliament entered the debate in 1949 casting doubt on whether the security service had a legitimate right to exist in the Dutch democracy, in 1952 on a parliamentary committee for oversight was created. The security service now had a firm legal, administrative, political, financial, and bureaucratic basis.

The threat perceptions were completely structured by the Cold War. The fight against communism was the primary reason why generally politicians, civil servants, and citizens embraced the security service as an essential part of bulwark of democracy against communism. From a politically-unimportant, very small, autonomous organization it was before the war, the security service had transformed into a relatively large, financially sound, and bureaucratically and politically firmly established security service: the domestic security service or *Binnenlandse Veiligheidsdienst* (BVD).

Now the basis for the security service within democracy had been secured, there was room to extend the policies and activities of the domestic security ser-

vice. Between 1952 and 1961, the political and bureaucratic interest in the security service subsided. The most influential actor in this period was the head of the security service, Louis Einthoven, who thought of the security service as the 'opponent of a subversive mentality'. He transformed the security service into an offensive intelligence organization, with a widespan of activities. The security service became a front soldier in the Cold War, with close ties to the CIA. It even resorted to psychological warfare. The communist 'fifth column' became the most important strategic goals.

There were bureaucratic actors that tried to influence the threat perceptions, organization, and legitimacy of the security service. The Special Communications Committee (*Bijzondere Voorlichtingscommissie*) hoped to gain from the political, bureaucratic, and societal support for anticommunist security measures by arguing that the security service needed the Committee for communicating with the public. It even argued that it was illegitimate for the 'spooks' of the security service to talk to citizens and journalists directly. The parliamentary committee for oversight also tried to increase its grip on the security service, as well as the newly established coordinator for the intelligence and security services. Most of these bureaucratic players in the environment of the security service, were not capable of effectuating their claims. And if they did, the effect on the threat perceptions, organization, and legitimacy were very limited. Einthoven, singlehandedly, built the character of the BVD.

His retirement in 1961 heralded a period of societal contestation of the security service, lasting until 1968. This was the first time in history that citizens extensively discussed whether the security services had a right to exist, and it was paralleled by a new dynamic, which in turn transformed the shape and contents of the domestic intelligence practices – again. The security service was increasingly criticized, in an increasingly aggressive way. Although communist parliamentarians and communist newspapers and journals had a long tradition of 'BVD critique', invariably concluding that the security service should be abolished, the 'bonafide' or non-communist strands within society, voiced their concerns about the security service.

In 1962, following an 'eavesdropping scandal' in West-Germany, the Dutch parliament kicked-off a discussion about the legitimacy of the security service, questioning the right of the security service to eavesdrop on telephone conversations of citizens. Several newspapers reported about it, for quite some time after. In 1963, an Amsterdam-based vicar stirred up the debate about the security service's legitimacy by calling on other vicars to stop supplying the security service with information about parishioners. He had come to the conclusion that what he was told in confidentiality was more important than state security.

The most radical attack on the security service, however, was staged by the Alliance of Scientific Researchers (*Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers*) in the same year. They wrote an elaborate and well-researched lampoon, in which they attacked the practice of vetting. The BVD did background checks

to ban communists from assuming sensitive positions in government and Defense. The concerned researchers deemed this secret practice unconstitutional. The debate echoed in the press and in parliament, thereby strengthening the public distrust of the security service.

Between 1965 and 1968 the public suspicion of the BVD even hit the streets. A demonstrator was supposedly told that he was blacklisted by the security service – he ran to a journalist and made the headlines; a greengrocer who had accidently found a secret policy document, called a journalist, which caused another public stir about the security service. A scandal at Leiden University in 1967 even led some students to call for the abolishment of the security service, which in their view, had become an 'anachronism'. Although initially, the management of the security service cheered for the public attention, since higher political and societal visibility might be beneficial for the security service, after a few years, the head of the security service Jacobus Smede Sinninghe Damsté hoped that 'the curtains would go down again'.

The opposite happened. Because of this ongoing public discussion about the service, the new head of the security service, Andries Kuipers, who took office in 1967, introduced a policy of public relations. Kuipers feared that ongoing public criticism might, in the long run, result in crumbling political trust in the security service, which ultimately might lead to budget cuts. In order to prevent that, Kuipers gave several interviews, informed journalists more regularly, and even admitted a television crew into the BVD building. Trying to correct public misunderstandings and responding to unrest voiced in parliament and in the press, the security service had obtained a public face as well.

Criticism did not fade away in the years between 1968 and 1980. On the contrary, press and parliament increasingly reinforced each other when they addressed topics that concerned the security service, thereby maximizing their impact. What changed, however, was that unlike in the 1960s, in this era the public criticism no longer resulted in calls for its abolishment. Public and parliamentarian criticism was now more precisely formulated and aimed at specific rules, practices, or incidents. The effects of these interventions, in terms of changing threat perceptions, organization, and legitimacy, was manifest but at the same time limited. It led to adjustments, but no longer caused existential troubles.

The character of the security service nevertheless changed markedly again, because new threats arose. Student activism came to the fore. Although Kuipers did not consider this as a phenomenon that justified the attention of the BVD – in his eyes the royal decree in which the powers and tasks of the security service were formalized, justified the domestic intelligence activities only when groups were extremist: they had to have the intention to overthrow democracy as a whole – he gave in to the political pressure to collect intelligence on student activism. Not much later, the rise of terrorism also compelled Kuipers to accept this new threat as one that the BVD had to report on.

This accommodating attitude satisfied the political, bureaucratic, and societal environment of the BVD, although it invoked problems at the same time. Student activism, but even more so terrorism, was difficult to counter. Where the workers' revolution of the communist threat was no longer expected to materialize in the short run, these new threats did so very regularly. Student actions and terrorist attacks took place time and again. The youngsters participating in these actions and attacks were generally no longer members of the political organizations the BVD studied so thoroughly, and their motivations and ideologies were heterogeneous, to say the least. It was, therefore, difficult to track them down; security services case officers had difficulties with running agents and informants in these milieus, as well. Most importantly, the management of the security service was not willing to redefine the nature and added value of the security service in the light of these changing circumstances. Instead, it held on to its anticommunist worldview. It accepted student activism and terrorism as extra tasks, but at the core of the BVD was still protecting the Dutch democracy from its one true enemy: the communist.

Due to this way of thinking, the security service became increasingly estranged from its political, bureaucratic, and societal environment between 1980 and 1992. The legitimacy of the security service was at stake again, but now the consequences were not limited to damage in terms of public relations; the security service came into existential trouble. This surfaced not only in debates about whether it was justified that the security service monitored the peace movement (in order to monitor communist involvement), but also when the Dutch social democrat Ed van Thijn became minister of Interior Affairs in 1982. He tried to put an end to the intense operational activities of the BVD in the Dutch communist party, the CPN (*Communistische Partij Nederland*). He clashed heavily with Pieter de Haan, the head of the BVD at the time. Although the cabinet Van Thijn fell, and he was thus unable to see it through, the BVD started asking existential questions, too. What was the nature of the security service; what was its added value? How did it try to fulfill its duties, was that still adequate?

These questions were not answered until in February 1989 a new head of the BVD was appointed, Arthur Docters van Leeuwen. He was politically assigned and had the tasked to modernize the security service. Were he to fail, then the BVD ran the risk of being dissolved, a risk that was very real after November 1989, when more politicians, citizens, and civil servants rendered the BVD as a Cold War relic, and therefore now potentially obsolete. Modernization was absolutely necessary. Docters van Leeuwen started a reorganization, which he embedded in a broad, fundamental reflection and redefinition of the nature and added value of the security service. Instead of trying to obtain a complete picture of threats, as the BVD had done with the communist adversary, Docters van Leeuwen argued that the security service should focus on risk assessment. The security service was, in his view, fundamentally a serving element in government, and therefore, it should supply reports that other branches of

government could use to properly in conducting their work. The security service specified certain 'values' that were essential to the normal functioning of the democratic process, tried to establish what kind of threats were presented to those values and, considering the 'resistance' of those values to those threats, it assessed the risk. Being part of a broader changes in the public sector, along the lines of New Public Management, the security service was fundamentally redesigned: its threat perceptions, organization, and legitimacy were defined in a completely different way. This 'new BVD' was presented to its political, bureaucratic, and social environment in 1992.

This analysis showed that between 1912 and 1992 different actors directly and indirectly influenced the threat perceptions, organization, and legitimacy of the security services. In each period, a different actor dominated the debate and was capable of redefining the meaning of the word 'security service'. Although every politician, journalist, citizen, or government official did so with his or her own image of the enemy in mind, everyone agreed that the security service should never be allowed to become an enemy of the democratic state. This image was everyone's enemy. The security service was to be a moderate, limited, restrained, and above all a *democratic* security service.